

અક્ષનિષ્ઠ મહાત્મા ગુરુવર્ય સાધુશ્રી રામદાસ લાલજી મહારાજ,
કચ્છગઢ શીસાવાળા,

વૈદ્યવિદ્યોદ્ધારક મહર્ષિપનાયણ ગજવૈદ્ય પૈથગજ શ્રી પ્રભુરામ હવતરામ

શ્રી. શ્રી. બ્રાહ્મચાર્ય ડૉક્ટર પંચપ્રભાઈ પ્રભુરામ જે પી
પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજના સ્થાપક અને સંચાલક

પરિત પ્રાગજી મૂળજી ધગદેવ, કચ્છ ગદશીસાવાળા.

દાનવીર ગ. શ. રામચંદ્ર માધવરામ ભટ્ટ.
મુખ્ય કોર્પોરેશનના માનનીય સભ્ય

દાનની નેમનામનાગ જાહેર કુમારશ્રી નાવસિંહજી ૯ ગવતસિંહજી
ખહાડુર ગણેશ દરમાગ.

મહાન દાનવતા જ્ઞાતિલક્ષ્મી માતૃશ્રી કલ્યાણબાઈ.

૨૧ નાનમણાદુર શ્રીમાનુ ગેક કમનિલ દામજ, જે પી
શ્રી વાહાણા કાલિના માઝ પ્રેસીડ

મહર્ષિપરાયણ મહાન્ દાનવીર

આમાન્ રાઠ લાવતબાઈ દુગરસિંહ ગાગત, થી લોહાણા જ્ઞાતિના પ્રેસીડટ.

સ્વ. શ્રીમાન્ ગેઠ ભદ્રવજ્ર કુમારમિહ ગાંગજી.

મહર્ષિપગયણ મહાન્ દાનવીર
શ્રીમાન્ ગેઠ ગ્રાજણભાઈ દયાળ હરિઆણી લોહાણા જ્ઞાતિના વાઈસ પ્રેસીડેન્ટ.

મજાવતો અને ધર્મ દાનવીર શ્રીમાનો

૧ સ્વ. શેઠ ચિત્રમદાસ હીરજી ગોવિંદજી. ૨ સ્વ. શેઠ પુરુષોત્તમ હી. ગોવિંદજી.

૩ સ્વ. શેઠ હીત્તાધર ગોવિંદજી. ૪ શ્રી. શેઠ ગ્લમિહ હીરજી ગોવિંદજી.

૨૫. દાનવીર શ્રીમાન શેઠ જીહણાઈ ભૂવચંદ બાણી.

દાનવીર શ્રીમાન્ શેઠ ભગવાનરામ જનપુદામ ઉર્ફ કાકુભાઇ
 (શેઠ ખીમજી વિશ્વામવાળા)

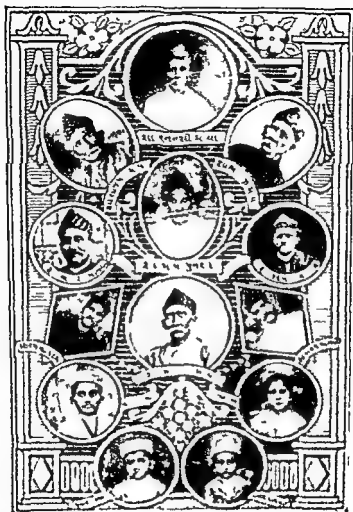
સમીતિમાન દાનધર્મવીર શ્રીમાન શેઠ રજુછોટદાસ બેઠાભાઈ,
શેઠ રજુછોટદાસ બયરામવાળા,

સાક્ષરશ્રી નમો બહાદુર શીમાન્ મુરાન્ડ આર્મિન્ડ તન્ના,
શ્રી ભાવનગરના તથા પન્નાના નાઈ દીરાન.

દાનવીર શ્રીમાન્ શેઠ નેણસિંહભાઈ તેજપાળ
શ્રી લોહાણા સુવક પદ્મિદના પ્રમુખ.

દશામીમાસના જન વલ્લિદેવોમમાં-દાનવીર આ માગરી
માંયાનો કહેજ.

श्री ६५ लिखित गोविंदजी मारणीवाणा.

મનાતનધર્મ પાળ્યા ગેઠ જમનાદામ હરખજી મધવી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદીકાકા પ. કાતાંતિક.

ગવર્નહાદુર શ્રીમાન્ હરજીવનદાસ લલાનજી કોલક. શ્રીરાજ
કોલ નવા ઈન્ ગમ્યના માનવિવાન માહેશ (તે લોહાના
માનિના ઉત્તમ માણ અને ઉદાર લાગણીવાળા
અગ્રણી વ્યાપાર ફક્ત મદ્રાસસ્થ).

શ્રીરાનાતનપ્રમોથદેશક પહિત જયરામ ઉકેલ-વ્યાસ,
ભાગવતાચાર્ય- (કચ્છ એમ્પરાનાળા.)

શ્રીમાન ગ્રેઝ બેચગાસ ગોવિંદરાય પચાણુ.
(કુચ્છ આમર વાળા.)

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

સાન્વયબોધિની

ગુજરાતીટીકાસહિત.

(અવતરણિકા, મૂળસોક, પદ્યચેદ, ંધુત્પત્તિ-સમાસ,
અન્યયાર્થ, ભાવાર્થ અને ટિપ્પણિકા સમેતા.)

અનુવાદક:

વિદ્યાભાસ્કર, ન્યોતિર્વિભૂષણ, દૈવજ્ઞવાચસ્પતિ, મહોપદેશક,
પ્રાણાચાર્ય, બ્રહ્મનિષ્ઠ, પંડિત શ્રીકૃષ્ણ મોહનજી શર્મા—

“ કાર્તીતિકે. ”

સંન્યાસઃ કર્મયોગઃ નિઃશ્રેયસકરાણુમૌ

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

“ કર્મસંન્યાસ ” અને “ કર્મયોગ ” એ બન્ને મોક્ષ
આપનારા છે, પરંતુ એ બન્ને યોગોમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ
વિશિષ્ટ છે.

આવૃત્તિ ૧ લી, વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૭, ઇસ્વી સન ૧૯૩૧.

મૂલ્ય: રૂ. ૫.

मुद्रकः—रघुनाथ रामचंद्र लल्लु, ‘ मुण्डविभव प्रेस ’
सर्वहस् ऑफ़ धुन्डिया सोसायटी लिडिंग,
सैंडहर्स्ट रोड, गिरगाव, मुण्ड.

प्रकाशकः—पंडित श्रीकृष्ण मोहनजी शर्मा, कार्यांतिक पुस्तकालय,
प्रिन्सेस स्ट्रीट, बम्ब्या लिडिंग, मुण्ड, नं. २.

श्रीमद्भगवद्गीतास्वरूपम्

પ્રસ્તાવના

(પ્રતિપાદ્યવસ્તુસ્વરૂપદર્શન)

यं सम्पूज्य बुधाः परां परिहरन्तो यान्ति तत्सत्पदम् ।

गीताज्ञानमुपेत्य कर्मकुशला ध्यायन्ति यं योगिनः ॥

भक्त्यારાધ્ય હૃદિ સ્થિતં યમચિરાત્પશ્યન્તિ સિદ્ધાઃ સ્વયં ।

તં તત્ત્વાર્થવિદાસમેકમમલં શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રં ભજે ॥

અર્થઃ—પંડિતો-જ્ઞાનીઓ જે (પરમાત્મા) ને સારી રીતે-અનન્ય ભાવશ્રી-પૂજી-ભજીને “ મોક્ષપ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાય-વિઘ્નરૂપ ” માયાને તથા સાક્ષાત્-અવિનાશિ-બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, કર્મકુશળ યોગિઓ ગીતામંથાંધી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી જે (પરમાત્મા) નું ધ્યાન કરે છે તેમ જ સિદ્ધપુરુષો પોતે હૃદયમાં-આત્મસ્વરૂપે-રહેલા જે (પરમાત્મા) ને ભક્તિવડે આરાધી-સેવીને સત્ત્વર જીએ છે, તે તત્ત્વ-મહાવાક્ય-પ્રતિપાદ્ય-બ્રહ્મસ્વરૂપ-વસ્તુને જાણનારા તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રાપ્ત કરાયલા એક નિર્મળ-માયોપાધિરહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને હૃદય ભજી-બહુર્નિશ-રમકું છું.

મનુષ્યમાત્રની તમામ પ્રવૃત્તિઓ સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ માટે હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય જન્મતાં જ અગ્ર હોઈ સુખ કે દુઃખના ઉત્પાદક-હેતુઓને જાણી શકતો નથી, પણ ક્રમશઃ જેમ જેમ ઉંમર મોટી થતી આવે તેમ તેમ અનેક જન્મમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અને પાપના ફલોદય-કાલે શુભાશુભ શિક્ષણવડે જોતા તે તે સુખ કે દુઃખને અનુભવે છે-ભોગવે છે, એ નિયમાનુસાર પ્રવર્તતા વ્યાવહારિક શિક્ષણપ્રસંગે “ પારમાર્થિક શિક્ષણના સંસ્કારો કલ્યાણ-મોક્ષ-દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ કરનારા છે ” એવી સામાન્ય ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, તો તે તરફ-તે સંબંધી સાધન-શિક્ષાસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા તેના અવલોકન અને અભ્યાસ તરફ-

મનુષ્ય સ્વયં આકર્ષીય છે અને એ સંબંધી શાસ્ત્રશિક્ષણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. શાસ્ત્રશિક્ષણ માટે સદ્ગુરુના આશ્રયની આવશ્યકતા છે. તેને માટે શ્રીમદ્-ભાગવતમાં કહેલું છે કે:-

“તસ્માદ્ગુરું પ્રપદ્યેત જિહ્વાસુઃ શ્રેય ઉત્તમમ્ ।

શાન્દે પરે ચ નિષ્ણાતં વ્રહ્મણ્યુપસમાશ્રિતમ્ ॥

તે શિક્ષા માટે ઉત્તમ-આત્યંતિક કલ્યાણ-સુખ-મોક્ષસુખને જાણવા ઇચ્છતો મનુષ્ય શાબ્દ અને પરબ્રહ્મમાં નિષ્ણાત તથા બ્રહ્માનંદમાં જ આશ્રય-સુખ માનનાર સદ્ગુરુ પાસે જાય.” શ્રુતિ પણ એ પ્રમાણે જ આદેશ કરે છે કે:-

“તદ્વિજ્ઞાર્થં સ ગુરુમેવાઽમિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ।

તેના શિક્ષણ માટે તે અધિકારી દ્વાયમાં સમિધ-વતઃકાષ્ઠ લઈ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ પાસે જાય.” એ પ્રમાણેનો અંગીકાર કરી ગુરુ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા થાય, પરંતુ દેશ, કાલ, પાક અને પાત્રના અનુકૂલ સમસ્ત વ્યવહાર હોતાં પ્રસ્તુત પ્રસંગે વર્તમાન કાળમાં તેવા ગુરુની પ્રાપ્તિ અને સમયનો અવકાશ મળવો બહુ કष्ट સાધ્ય જણાતાં મનુષ્યોપર ઉપકાર બુદ્ધિવાળા વિદ્વાન્ આચાર્યોએ અનેક ઉત્તમ અર્થો લખ્યા. તેમાં પ્રવેશ કરતા મંદાધિકારી સત્કર્મ-સ્નાન-સંધ્યા અને સ્તોત્રપાઠાદિ તરફ લક્ષ રાખે એ સ્વાભાવિક છે. એમ બહુધા મનુષ્યમાત્રનું લક્ષ આત્મશ્રેયસ્ માટે “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા” તરફ જાય એ સદ્જન હોવાથી મારું લક્ષ પણ એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું જ અનુશીલન કરવા તરફ ગયું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પાકમાં મારી વિશેષ પ્રવૃત્તિ થતાં તેનો અર્થ સમજવા મારી ઇચ્છા વધી અને તે માટે જમવાનું સુશુભ મહર્ષિના કથનનું સ્મરણ થયું કે:-

“યથા સ્વરશ્ચન્દ્રનમારવાહી ભારસ્ય વેત્તા ન તુ ચન્દ્રનસ્ય ।

एवं हि दास्त्राणि वह्न्यधीत्य चार्थेषु मूढाः સ્વરવદ્બ્રહ્મન્તિ

• શ્રુતસૂત્રસ્યાન બ-૪૧૩.

જેમ ચન્દનના ભારને ઉપાડનાર ગધેડા કેવળ તેના ભારને જ સમજે છે કિન્તુ તેના સુગંધી આદિ ગુણોને મમજતો નથી તેમ જ મનુષ્ય બહુશાસ્ત્રોનું અધ્યયન-શિક્ષણ લઇને-પાઠ માત્ર જાણીને પણ જ્ઞે તેના અર્થને સમજે નહિ તો તે પણ ગધેડાની માફક માત્ર તે શાસ્ત્રોનો બોલો જ ઉપાડે છે-વહન કરે છે.” અર્થાત્ કાષ્ઠ પણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેના અર્થ જાણ્યા વિના નકામો છે.

ભગવાન પારક મહર્ષિએ પણ એ બાબતમાં જણાવ્યું છે કે:-

“સ્થાણુરયં મારહારુ કિલામૂઘ્ધીત્ય વેદન વિજાનાતિ યોડર્યમ્ ॥
યોડર્યજ્ઞ દ્વત્સકલં મદ્રમશ્નુતે નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાત્મા ॥

નિરુક્ત-અ. ૧. લ ૧૮.

જે પુરુષ વેદનો અભ્યાસ કરી તેના અર્થને જાણતો નથી તે માણસ લોકડાના હુંક-ચાખવાની માફક વેદનો ભાર ઉપાડનારો જ થાય છે, પરંતુ જે મનુષ્ય વેદના અર્થને જાણે છે તે પ્રાપ્ત થએલા વેદના જ્ઞાનવડે પોતાના સમગ્રા પાપોને ધોઈ નાંખનારો થઈ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે અને સ્વર્ગ (મોક્ષ) ને પામે છે.”

આ ઉપર કહેલા પ્રમાણોએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અર્થ સમજવા માફક લક્ષ બેઠી મને પ્રેરણા કરી, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમના વ્યાવહારિક પ્રમગો શુરુપ્રાપ્તિ કરવામાં બાધક બન્યા અને તેમાં સમયનો અભાવ તથા કેટલાક વર્તમાન કાળના ગુરુઓ પણ ઉદરપૂર્તિમા મુંઝાયેલા એટલે પ્રવૃત્તિ તરફ જ મંડાયેલા હોતા થથારે જ્ઞાન આપવા અવકાશ વાળા જ ન જણાતા સરકૂત બાધકારો અને ટીકાકારોને જ મેં ગુરુ માન્યા અને શ્રીશાકરભાષ્ય તથા મધુસૂદની અને ચકરાનંદી વિગેરે ટીકાઓ વાંચવા હું પ્રવૃત્ત થયો. પણ તે વાચન તો ખાસ વ્યુત્પન્ન અને વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્ર હોય તેવાને માટે જ સુલભ જણાયુ અને વખતોવખત ઉપનિષદભાષ્યો, ષટ્દશનંભાષ્યો અને અન્ય વેદાંતશાસ્ત્રસંબંધી પચદશીપ્રભૃતિ આકર થયોની ટીકાઓ અવલોકવા મેં પ્રવૃત્તિ વધારી. યદ્યપિ વ્યાકરણાદિ સુશિક્ષિતને માટે તે શ્રમ અનુકૂલ જણાયો, પણ અવ્યુત્પન્ન-ચબ્દશાસ્ત્રી

તદન અપરિચિતને તો તે અર્કિચિત્કર જ છે, એમ જણાતા હાલમાં એ પ્રભાણે જ માનનારા વિદ્વાનોએ તેવા મંદાધિકારીઓ માટે સ્વસ્વદેશની બાધાઓમાં ટીકાઓ રચેથી જાણી તેવરફ મારું લક્ષ ગયું. તેમાં શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી વિગેરે કૃતલીક મરાડી, હિંદી અને ગુજરાતી ટીકાઓ મેં વાંચી. અલખત તે તે પરિશ્રમે લોકોપકારક જણાયા અને લોકોમાં બહુ પ્રવૃત્ત થયા છે, તથાપિ કૃતલીક માન્વય-પદાર્થબોધિની ટીકાઓ એવી જણાઈ કે, જે માધારણ મંરૂત બહુનો હોય તો જ તે તે સ્થોકોના અર્થને અન્વયથી ધટાવી-ચોળ શકે, પણ મોટા શબ્દો કે જે સમાસ અને ઓપતિથી વધેલા હોય તેના અર્થને જાણી શકે નહિ, તેમ પદ્યોદ્ધ, સમાસ, ઓપતિ અને સ્થોકની અવતરણિકા-સોઠ લખવાનું પ્રયોજન-સમજે નહિ. તેથી જ મારી ઇચ્છા થઈ કે જે એકાદ એવું પણ પુસ્તક હોય કે જેમાં બુદ્ધિ-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના તમામ શબ્દોના સમાસ-ઓપતિ, માન્વય-અર્થજ્ઞાન અને અવતરણિકા પણ હોય તો બહુ સારું.

જો બાવનાનુસાર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અનેક અંગોદ્ધાર થએલી પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવતી માની અને આ અંધની ફકત એ અંધને નહિ જાણનારા મંદ અને મધ્યમાધિકારીઓ-વિદ્યાર્થિઓ માટે જ સાન્વય સમાસ, ઓપતિ વિગેરેનું જ્ઞાન આપનારી “સાન્વયબોધિની” ગુજરાતી ટીકા લખવા માટે એ સંબંધી અન્ય આચાર્યો તથા વિદ્વાન સાક્ષરોના રચેલા બાધો તથા ટીકાઓનો સહારો-આશ્રય લેવા પત્ત કયો. નિરીક્ષા-પ્રસંગે અધિકારીની કરવા યોગ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રજ્ઞાસિક્ષાનું પણ મને સ્મરણ થયું કારણ -

“મદ્વલાદીનિ મદ્વલમધ્યાનિ મદ્વલાન્તાનિ ચ શાસ્ત્રાણિ પ્રચ્યન્તે વીરપુરુષાણ્યાયુષ્મત્પુરુષાણિ ચ મવન્તિ । અધ્યેતારથ વૃદ્ધિ-યુક્તા યથા સ્યુ ।

જે શાસ્ત્રોના આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંત-સમાપ્તિમાં મંગલચરણ હોય તે શાસ્ત્ર-અથો પ્રચિત-લોકોમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં-સ્તોત્ર ધાય છે અને તે વીરપુરુષોને તથા દીર્ઘાયુષી પુરુષોને ઉત્પન્ન

કરનારા થાય છે. તેમ જ તે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરનારાઓ પણ સંપૂર્ણ બુદ્ધિવાળા થાય છે. ”

એ શ્રી પાતાંજલ મહાબ્રાહ્મના આગ્રયથી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રારંભપ્રસંગે ભગવાન મહર્ષિ થીવેદવ્યાસજીએ મંગલાચરણ કહ્યું છે કે કેમ ! એ તપાસવું અનુકૂલ માન્યું અને

“વन्दનં શુરુદેવાનાં મહદ્શાન્તિર્દ્વિજાર્ચનમ્ ।

શુમદ્રવ્યાયલોકશ્ચ મદ્ગલં પરિચક્ષતે ॥

શુરુઓ અને દેવતાઓનું વંદન, ગ્રહશાંતિ, બ્રાહ્મણોનું પૂજન અને શુભ વસ્તુનું અવલોકન એ મંગલ કહેવાય છે. ” તથા

“દેવતાવાચકાઃ શબ્દા ચે ચ મદ્રાદિવાચકાઃ ।

તે સર્વે નૈવ નિંદ્યાઃ સ્યુર્લિપિતો ગણતોઽપિ વા ॥

જે દેવતાવાચક શબ્દો અને કદ્યાણુવાચક શબ્દો છે તે લેખનથી કે ગણથી નિંદિત થતા જ નથી. ”

એ પ્રમાણેના આધારે વિચારતા મંગલાચરણ કે જે,

“આશીર્નમસ્ક્રિયાવસ્તુનિર્દેશો યાગપિ તન્મુલ્લમ્ ।

આશીર્વાદ, નમસ્કાર અને વસ્તુનિર્દેશ એ પ્રારંભિત અંથાદિકનું સુખ છે. ” તથા

“મંગલં ત્રિવિધં પ્રોક્તં શાસ્ત્રાદીનાં મુલ્લાદિપુ ।

આશીર્વાદનમસ્કારવસ્તુનિર્દેશમેદતઃ ॥

શાસ્ત્રાદિકની રચનાના પ્રારંભ, મધ્ય કે સમાપ્તિના પ્રસંગે આશીર્વાદ, નમસ્કાર અને વસ્તુનિર્દેશ એ પ્રકારે ત્રણ પ્રકારનું મંગલ કહેવાય છે. ” વળી

“સમાપ્તિપ્રતિવન્ધકીભૂતદુરિતવિદોષવિઘાતકત્વં મદ્ગલત્વમ્ ।

સમાપ્તિને રોકનારા કષ્ટપિણુ પ્રકારના વિઘ્નોનો નાશ કરનાર જે કર્મ તે મંગલ કહેવાય છે. ” તેમાં

“સ્વસ્ય પરસ્ય વેદાર્થશંસનમાશીર્વાદઃ”

પોતાના કે બીજા કષ્ટના ધ્વંષિત અર્થનું કથન તે આશીર્વાદરૂપ મંગલ કહેવાય છે. ”

“સ્વનિષ્ઠાપર્કપ્રવિપયકવોધાનુકૂલો વ્યાપારો નમસ્કારઃ ।

પોતામાં રહેલાં અપર્ક-લઘુતારૂપ જ્ઞાનને અનુકૂલ જે વર્તન-ઉદ્યોગ તે નમસ્કારરૂપ મંગલ કહેવાય છે.” તથા

“સ્વેષ્ટતમદેવતાગુણગણોક્તિર્વસ્તુનિર્દેશઃ ।

પોતાના અતિપૂજ્ય દેવતાદિકના ગુણસમૂહનું કથન તે વસ્તુનિર્દેશ મંગલ કહેવાય છે.”

એમ એ ત્રણ પ્રકારે મનાયલા મંગલોમાંથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રારંભસમયે પણ યુદ્ધની તૈયારીમાં જ અર્જુનના વિધાદને મટાડવા અર્થ મુખ્યમાં દોરવેલા ઉતાવળા-આદ્યમિષ્ટપણા રૂપ વિગ્નના બચથી મંગલાચરણ અવશ્ય કર્તવ્ય હોવા છતાં શ્રી વેદવ્યાસદેવે એ સિદ્ધાન્તવાદમાં મદ્દા રાખી વ્યવહાર કયો છે કે કેમ ? તે તપાસતાં પ્રથમના એ પ્રકારનાં-આશીર્વાદ અને નમસ્કારાત્મક મંગલ તો નથી જણાતા પરંતુ ત્રીજું વસ્તુનિર્દેશાત્મક મંગલ કરતાં પ્રારંભમાં જ કુરુક્ષેત્ર કે જે મદ્દાપવિત્ર રત્નભૂમિ છે અને જેમાં જતાં જ અનુષ્ઠની બુદ્ધિ ધર્મવાળી યથા જાય છે તે પરમ મહત્ કુરુક્ષેત્રની પ્રશંસારૂપ ‘ધર્મક્ષેત્રે’, ‘ધર્મક્ષેત્રમાં’ એ શબ્દ યોગ્ય વસ્તુ-ક્ષેત્રનું ગુણકથન કરી સિદ્ધાચાર પાલન કરેલ છે, અથવા ‘ધર્મક્ષેત્રે’ એ કલ્યાણ વાયક શબ્દને યોગ્ય પ્રારંભ સફળ કરેલ છે એમ જણાય છે. હવે

“અધિકારી જ મંત્રંધો વિપયશ્ચ મયોજનમ્ ।

આદી સર્વેષુ મંથેષુ શાચ્યમેતથાતુષ્ઠયમ્ ॥

સર્વે મંથોના આદિ-પ્રારંભમાં જ પ્રારંભિત મંથનો અધિકારી, મંથનો મંત્રંધ, મંથનો વિષય અને મંથ રમવાનું પ્રયોગન એ ચાર અવશ્ય કહેવાં જોઈએ” તેમ જ

“અધિકારિણમાદ્યાન્તે ફલસિદ્ધિર્વિનિષ્પતઃ ।

ગિદ્ધિઃ શ્રોતૃપ્રવૃત્તીનાં સમ્બન્ધકથનાયતઃ ।

નમ્માત્સર્વેષુ દાસ્યેષુ મંત્રંધઃ પૂર્વગુરુયતે ॥

જ્ઞાતાર્થજ્ઞાતસમ્બન્ધે શ્રોતું શ્રોતા મયસંતે ।

મંથાદી તેજ શક્ત્યઃ સમ્બન્ધઃ સમયોજનઃ ॥

ફલસિદ્ધિ કેવળ અધિકારીને જ થાય છે, કારણ,

શ્રોતાઓની પ્રવૃત્તિઓની ફળસિદ્ધિ અંતર્યામી સંબંધના કથનથી જ છે તેથી સર્વશાસ્ત્રોમાં તેનો સંબંધ પ્રથમ જ કહેવાય છે વળી જાણેતો અર્થ-વસ્તુસ્વરૂપ અને જાણેલો સંબંધ એ બંનેને સામળવા માટે જ શ્રોતાઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી અંતર્યામી આરંભમાં જ પ્રયોજનસહિત સંબંધનું કથન કરવું જોઈએ.” વળી

“સર્વસ્યેવ हि शास्त्रस्य कर्मणो चाऽपि कस्यचित् ।

यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्केन न गृह्यते ॥

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोजपि प्रवर्त्तते ॥

किमेयात्रાભિધેયં સ્યાદિતિ દૃષ્ટ્વ કેનાચિત્ ।

યદિ ન પ્રોચ્યતે તસ્મૈ ફલશૂન્યં તુ તદ્ભવેત્ ॥

સર્વ શાસ્ત્રોનું કે કોઈ પણ કર્મ-કાર્યનું જ્યાં સુધી પ્રયોજન કહેવાયુ નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ તેનો સ્વીકાર કરવું નથી. વળી પ્રયોજન સિવાય મદ્યુદ્ધિવાળો માણસ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તથા ‘આ આરંભિત કાર્યમાં કહેવાનું શું છે ?’ એમ જો કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો હોય અને જો તેને પ્રત્યુત્તરરૂપે કંઈ કહેવામાં ન આવે તો તે ફલશૂન્ય-નિષ્ફળ થાય છે.”

આ સર્વ જોતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો શ્રવણાધિકારી યુદ્ધ કરવા રૂપી સ્વકર્મને તે સ્વજનનો વધ કરનાર હોતા પાપરૂપ માની વિષાદ કરતો યુદ્ધ કરવાથી રોકાયેલો અર્જુન છે. આ શ્રીગીતાશાસ્ત્રનો સંબંધ જ્ઞાનરહિત અર્જુનને જ્ઞાન આપી અધિકારી કરવારૂપ છે, કારણ જ્ઞાન એ વેદાત-પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મવિદ્યા અથવા સ્વસ્વરૂપ જાણવા માટે છે. તે જાણવાનો અધિકારી કોણ હોઈ શકે તે માટે ભગવાન શંકરાચાર્યે કહેલું છે કે —

“વિचेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिनः ।

मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता ॥

વિવેકી, વિરક્ત અને શ્મશ્મ આદિ ધર્મસંપત્તિના શુભનું પાલન કરનારને જ બ્રહ્મ જાણવાની ઇચ્છાની યોગ્યતા માનેલી છે.” તથા

“વિવેકશ્ચ વિરાગશ્ચ સંપત્તિપદ્કમેવ ચ ।

સુમુશુતેતિ ચત્વારિ સાધનાન્યધિકારિણઃ ॥

વિવેક, વિરાગ, સંપત્તિપદ્ (સમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન) તથા સુમુશુતા એ પ્રમાણે એ ચાર અધિકારી થવાના સાધન છે, અને તેથી એ ચાર સાધનવાનુ જે હોય તે જ અધિકારી મનાય છે.”

પરંતુ એ ચારે સાધનો પ્રાપ્ત થવા બહુ દુષ્કાર છે, કારણ —

“બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યેત્યેવંરૂપો વિનિશ્ચયઃ ।

સોઽયં નિત્યાનિત્યસ્તુવિવેકઃ સમુદાહતઃ ॥

‘બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ ખોટું છે’ એ પ્રકારનો જે નિશ્ચય તે નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો “વિવેક” એ પહેલો આધાર કહેવાય છે.”

“તદ્વેરાગ્યં જિહાસા યા દર્શનશ્રવણાદિભિઃ ।

વેદાદિગ્રંથપર્યન્મે જ્ઞાનતે મોઘ્યયસ્તુનિ ॥

દેહ આદિ શ્રદ્ધાપર્યંત જેટલા એ ગ્રંથ પદાર્થો છે તેમને સામગ્રવાની કે ભેદવાની પણ ઈચ્છા ન થવી તેનું નામ જ “વેગગ્ર-વિરાગ” એ બીજો અધિકાર કહેવાય છે

“વિરજ્ય વિષયઘ્નાતાદોષદૃષ્ટ્યા મુર્ત્સુદૃઢ ।

સ્થલક્ષે નિયતાવસ્થા મનસા દામ ઉચ્યતે ॥

ઈન્દ્રિયોના વિષયોના અમુદ્ધથી તેમા દોષદૃષ્ટિએ વાગવર વિરાગીને પોતાના સદૃશ-અનિવાર્યતા મનની નિયમિત અવસ્થા ને “સમ” એ પહેલી સ્પત્તિ કહેવાય છે”

“યિષયેભ્યઃ પરાગર્ભ્ય રચાપનં સ્વસ્વગોલકે ।

અમયેષામિન્દ્રિયાણાં ન દમ પારિકીર્તિતઃ ॥

જ નેન્દ્રિય અને હર્મેન્દ્રિય એ બન્નેનું તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી રોમાંચ કરી પોતાના ત્રાસક-સ્થાન-પર સ્થિર કરવું તે “દમ” એ બીજી સ્પત્તિ કહેવાય છે”

“લાઘ્યાનાલંબનં વૃત્તેરેવોપરતિરુત્તમા ॥

ત્યાગ કરાયલી બાબ વસ્તુઓનું અનાલંબન-અસ્વીકાર-વૃત્તિનું. ખેયવું-તળાયલા વિષયો પરથી વૃત્તિનું વાળવું એટલે તે તરફ જતી મનોવૃત્તિનું સર્વથા રોકાણ કરવું તે અતિ ઉત્તમ “ ઉપરતિ ” એ ત્રીજી સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“સહનં સર્વદુઃખાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ ।

ચિન્તાવિલાપરહિતં સા તિતિક્ષા નિગદ્યતે ॥

દુઃખોનો ઉપાય કર્યા વગર તે સંબંધી ચિંતા અને વિલાપ-બખડા-ટથી રહિત થવું તથા ટાક, તડકા, મિમારી, ફિકર વિગેરે દુઃખોને સહન કરવાં તે “ તિતિક્ષા ” એ ચોથી સંપત્તિ કહેવાય છે.”

“શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાક્યસ્ય સત્યબુદ્ધચાવધારણમ્ ।

સા શ્રદ્ધા કથિતા સન્નિર્યયા વસ્તુપલમ્યતે ॥

શાસ્ત્ર અને ગુરુ તથા આપ્ત-અનુભવી વૃદ્ધોનાં વચનોનો સત્ય-બુદ્ધિથી સ્વીકાર કરવો તેને સત્યુત્પો “શ્રદ્ધા” એ પાંચમી સંપત્તિ કહે છે. કે, જે શ્રદ્ધાવડે વસ્તુ-ધર્મજાતપદાર્થ-સ્વસ્વરૂપ-બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાય છે.

“સર્વદા સ્થાપનં બુદ્ધેઃ શુદ્ધે વ્રજ્યાણિ સર્વથા ।

તત્સમાધાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્ ॥

હંમેશ બુદ્ધિનું શુદ્ધ પરબ્રહ્મ-સ્વસ્વરૂપ-માં ‘ સર્વપ્રકારે સ્થાપન કરવું તે “ સમાધાન ” એ છઠી સંપત્તિ કહેવાય છે, પરંતુ ચિત્ત-મનનું લાલન-ધૃતિપ્રમાણે વર્તન-રમણ તે સમાધાન કહેવાય નહિ.” એ સંપત્તિષ્ટ (ત્રીજી અધિકાર) પૂરું થયું.

“અહંકારાદિદેહાન્તાન્વન્ધાનજ્ઞાનકલ્પિતાન્ ।

સ્વસ્વરૂપાવબોધેન મોકતુમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥

પોતાના સ્વરૂપ-બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી અહંકારને આદિ લઈ દેહપર્યંત અજ્ઞાને કરી કલ્પાયલાં બંધનોને છોડવાની ઈચ્છા એટલે મોક્ષની ઈચ્છા તે “ મુમુક્ષુતા ” એ ચોથો અધિકાર કહેવાય છે.”

એ પ્રમાણે આ મોક્ષશાસ્ત્રમાંટે એ ચાર આધનોથી સખમ હોય તે જ અધિકારી કહેવાય છે.

આ શાસ્ત્રનો વિષય શ્રદ્ધાજ્ઞાન-સ્વરૂપ જાણી સ્વયં કર્તૃત્વાદિ અભિમાનને તજવારૂપ છે, અને પ્રયોજન અર્જુનને જ્ઞાનદાતા કર્તૃત્વાદિ અભિમાનથી મુક્ત કરી યુદ્ધ કરાવવારૂપ છે.

એમ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રતિપદ્ધતા અધિકારી, સબધ, વિષય અને પ્રયોજન જણાવ્યા પછી “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”ના મત્ર, ઋષિ, છંદ, દેવતા, ખીજ, શક્તિ, કીલક અને વિનિયોગ એ સબધનો વિચાર કરતા તે માટે પણ આ સ્થળે થોડું લખવું ઇષ્ટ જણાયું.

શાસ્ત્રનિયમ પ્રમાણે વેદ, માહાત્મ્ય અને ઉપનિષદ એ મત્રભાગ કહેવાય છે જે માટે ત્રેદીનીકાવ્યકાર લખે છે કે —

“મન્ત્રો વેદવિશેષે સ્યાદ્દેવાર્ચનાઞ્ચ સાધને ॥

ગુહ્યવાવેડપિ ચ પુમાનેવં મન્ત્રવિદો વિદુઃ ॥

મત્ર એ મત્રિ ધાતુથી થએલ છે અને તે ગુપ્ત પ્રબોધ માટે યોજેલ છે એ મત્ર દેવતા વિગેરેના સાધનપ્રસંગે ચારે વેદના મત્રો માટે અને ગુપ્તવાદ માટે છે, તેમ જ તે પુસ્તિગ-નરભતિ-છે એમ મત્રને જાણનારાઓ જાણે છે.”

૧૧મી મત્રવાદ્ધાનયોર્વેદનામધેયમ્ અર્થાત્ મત્ર અને આજણ એ બન્નેનું નામ ‘વેદ’ રાખેલ છે તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તો સર્વ ઉપનિષદોનો સારાશ જ છે એટલે “હતિ તે જ્ઞાનમારુતાત ગુહ્યાદ્ગુહ્યતરં મયા ॥૧૮-૬૩॥ હે અર્જુન! એ પ્રમાણે ગીતાદ્વારા તને મેં ગુપ્તથી પણ ગુપ્ત જ્ઞાન કહ્યું” એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ૬-મહાન આપ્ત પુરુષના વચનથી પણ આ શ્રી ગીતાજી તે પરમ ગુપ્ત જ્ઞાન હોવાથી મત્રરૂપ જ છે, અને તે મત્ર માટે જોડિય ઉપનિષદની કૃતિ આદેય કરે છે કે —

“યો હ વા અધિવિતાર્પયચ્છન્દોઽવિનિયોગો વૈયત્રાદ્ધાનેન મન્ત્રેણ યાજયતિ યાધ્યાપયતિ સ્થાણું ચચ્ઙંતિ ગર્ત્તં યા પ્રતિપદ્યતે યા પ્રમીયતે પાપીયાન્ ભવતિ ॥

જે માણસ ઋષિ, છંદ, આદિ જાણ્યા વિના અને વિનિયોગ તથા દેવતા જાણ્યા વિના વૈદિક આજ્ઞાણના મંત્રવડે યજ્ઞ કરાવે છે અથવા વેદ બણાવે છે તે હુંક જેવા ખાડામાં પડે છે અથવા ખાડામાં મનાય છે અને અતિ પાપી થાય છે. ” તેમ જ ભગવાન વેદબ્યાસ કહે છે કે:—

“ અવિદિત્વા ઋષિં છન્દો દૈવતં યોગમેવ જ ।

યોઽધ્યાપયેજ્જપેદ્વાપિ પાપીયાન્ જાયતે સુ સઃ ॥

ઋષિ, છંદ, દેવતા, અને વિનિયોગને ન જાણીને જે બણાવે છે કે જપે છે તે મહાપાપી થાય છે.

એ જ ન્યાય આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાશ્રમાટે હોતાં એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાશ્રપી માલામંત્રનું અનુષ્ઠાન યોગવિધાયક છે પરંતુ અનુષ્ઠાનકર્તાએને મંત્રો જપતાં જપતાં તેમ જ પ્રભુભજન-ભક્તિરૂપ અનુષ્ઠાનો કરતા કરતાં પણ સિદ્ધ નહિ થવાનું કારણ ભગવાને પોતે જ આ શ્રીગીતાશ્રમા અર્જુનને કહેલ છે કે:—

“ અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં યદામ્યહમ્ ॥

જે અધિકારપ્રાપ્તપુરુષો બીજને કોઈ પણ જેમને ચિંતન કરવા યોગ્ય નથી એવા અથ મને સર્વપ્રકારે ઉપાસે છે-ભજે છે તે નિત્ય-નિરંતર-પ્રતિક્ષણ મારા જ ધ્યાનમાં રહેનારા યોગિઓને મારી પ્રાપ્તિરૂપ યોગ અને તેનું રક્ષણરૂપ ક્ષેમ, એ બન્નેને હું ચલાવું છું. ”

આ એક જ શ્લોકમાં ભગવાને સાધકને એટલું ગુપ્ત જ્ઞાન આપ્યું છે કે જે તે સંબંધમાં સાધક સંપૂર્ણ લક્ષ રાખે તો અવશ્ય તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે જ. કારણ એ શ્લોકમાં પ્રથમ જ ‘અનન્ય’ શબ્દ રાખ્યો છે તેનું કારણ એજ કે એક આશ્રયવાળો થકને જપ કરે પણ બીજા આશ્રયની ઇચ્છા ન કરે, બીજે ‘પર્યુપાસતે’ શબ્દ તેનું કારણ એ જ કે સર્વપ્રકારનું હાલવું, ચાલવું, ખાવું, પીવું તેમ જ જે કંઈ બોલવું વિગેરે તે તમામ પરમાત્માની ઉપાસનારૂપ જ માને. વળી ત્રીજે ‘નિત્યાભિયુક્ત’ એ શબ્દ છે તેનું કારણ એ જ કે પ્રતિક્ષણ મનને ઇવરસંબંધી યોગમાં જ તે જોડે અને એમ કોઈ ભૂગન્યાયથી

અર્થાત્ જેમ ભમરો કીડાને પકડી ટોંચી પોતાના ઘરમાં રહેવા રાખી આવે છે. જાણે તે પછયડે કીડાને ભમરાનું જ દેવાનું રહેતાં તે ભમરો જ બની જાય છે, તે પ્રમાણે એકાગ્રાનુવૃત્તિથી જ તે સિદ્ધિ મેળવી શકે. તે માટે ભમરાનું પોતે જ છૂટા અધ્યાયના દશમા અધ્યાયથી જણાવે છે કે:—

“યોગી યુક્તૌ સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिमह ॥

યોગીએ એકલા જ રહીને, પોતાના ચિત્તને નિઃશયમાં-સ્થિર રાખીને આશા વિનાનો બની તમામ પરિચય-ઉપાધિથી રહિત થઈ એકાગ્ર સ્થાનમાં જ પોતાના આત્માને યોગમાં-સાધ્ય તરફ જોડેલો. ” તેમ

“शुचौ चेत्ते प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युद्धितं नातिनीचं चलाजिनकुशोत्तरम् ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविद्यात्તને યુગ્મ્યાદ્યોગમાત્મવિનુદ્ધયે ॥

પવિત્ર દેશમાં, અગ્નિ ઉંચું નહિ તેમ અગ્નિનીચું પણ નહિ એવું દર્ભ, મૃગચર્મ અને વજ્રવળું આસન સ્થાપીને, ત્યાં ને આમન ઉપર બેસીને ચિત્ત અને હિંમોની કિષાઓને જેણે કાપી છે એવો થઇને તેણે મનને એકાગ્ર કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે યોગને આધરો એ પ્રમાણે યોગી પુરુષ યોગમંબધી અમાત્રિવખને યોગશાસ્ત્રમાં કહેવા યમ, નિયમ અને આસન વિગેરેના શિષ્યલક્ષણે જો અનુદાન કરે તો અવસ્થા સિદ્ધિને પામે. આ પ્રસંગે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પણ યોગ શાસ્ત્ર દોવાથી આધનચતુષ્ટયમંત્ર આધરે કેવી રીતે યોગ આધરો ને માટે બીજા યોગના અયોગમાં જો જણાવવામાં આવેલું છે તે પણ આ શ્રીગીતામંત્ર અથવા અન્ય સાધ્ય મંત્રના આધર-અનુદાની મનુષ્યોએ અવસ્થા મનન દરવા યોગ છે.

યોગ એ શબ્દ શુદ્ધ અને શુદ્ધિ એ બે ધાનુઓથી સિદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ ધાતુ સમાધિ અર્થમાં અને શુદ્ધિ ધાતુ યોગ અર્થમાં છે. તેને વર્ણ પ્રત્યક્ષ થતાં યોગ શબ્દ નિર્દ્ધ થાય છે, અને તેની વ્યુત્પત્તિ “યુગ્યતે યુનક્તિ

इति वा योगः ज्ञेयः છે અથવા જોડે છે તે યોગ. ” એવી રીતની યાચ છે. અથવા યોજન-જોડનું તે યોગ છે. મેદિનીકાપકાર યોગશબ્દનો અથ આપ્રમાણે કરે છે —

“योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ संगतिर्ध्यानयुक्तिषु ।

ययुःस्यैवપ્રયોગે च विष्कम्भादिषु भेषजे ॥

વિશ્રવ્ધયાતકે દ્રવ્યોપાયસંનહનેષ્યપિ । કાર્મણેઽપિ ચ હતિ ॥

અપૂર્વ અર્થ-વસ્તુ-પદાર્થ-ધન-ની સપ્રાપ્તિ, મંગતિ-જોડણી, ધ્યાન અને યુક્તિમાં, શરીરને સ્થિર કરવાના પ્રયોગમાં, વિષ્કંભ વિગેરે યોગે માં, ઔષધપ્રયોગમાં, વિશ્રબ્ધ-વિશ્વાસયોગ્યતા ધાતકર્તામાં, દ્રવ્ય-વસ્તુ, ઉપાય અને મહનનમાં તથા કાર્મણ-ક્રિયામાં યોગમાં યોગ શબ્દનો વપરાસ છે.”

ભગવાન્ પતંજલિ યોગ શબ્દનો અર્થ “ યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ” અર્થાત્ ચિત્તનીવૃત્તિઓનો નિરોધ-રોકાણ તેનું નામ યોગ, ” એમ કરે છે ત્યારે શ્રીરામ કરાનદી ભગવદ્ગીતાની દીક્રામાં

लक्षैकतां समासाद्य निर्विकारतयात्मनि ।

मनसो निश्चलत्वेन स्थितिर्योग इतीर्यते ॥

લક્ષ્યની માથે એકતા પામીને નિર્વિકારપણાવડે પોતાની બુદ્ધિમાં નિશ્ચલ મનથી સ્થિતિ થવી તે યોગ કહેવાય છે ” એમ અર્થ કરે છે. એથી યોગ શબ્દ તમામ વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક કાર્યોમાં જોડાવવા માટે વપરાયો છે. વ્યાવહારિક એટલે કાર્મણથી ઉદ્યોગ કરવા તેમાં ચિત્તની વૃત્તિઓને ઝાતપ્રાત-એકતાન કરવાથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. પારમાર્થિક એટલે ધાર્મિક કે ધર્મરોપાસના, ભક્તિ અને જ્ઞાન-સમાધિ વિગેરેમાં પણ ચિત્તની એકાગ્રતા-એકતાન વૃત્તિ થવાથી જ સિદ્ધિ થાય છે. માટે જ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતાશાસ્ત્રને એ એકતાનવૃત્તિકારક ઉત્તમ યોગ-શાસ્ત્ર કહેલ છે.

યોગ એ હડયોગ, રાજયોગ, લયયોગ અને મંત્રયોગ એમ ચાર પ્રકરનો કહેયો છે.

હૃદયોગનું લક્ષણુ:—હકાર એ સૂર્ય વાયક છે અને ઠકાર એ ચંદ્ર વાયક છે એટલે પિંગલા-નાકના જમણા તરફના નસકોરામાં વહેતા પ્રાણરૂપ સૂર્ય અને ધ્યા-નાકના ડાબા તરફના નસકોરામાં વહેતા પ્રાણરૂપ ચંદ્રનો જે ક્રિયાદ્વારા યોગ-જોડાણ કરી શકાય છે તેને ‘હૃદયોગ’ કહેવામાં આવે છે. એ હૃદયોગ યોગનાં અણંગ-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ તથા મુદ્રા વિગેરેના અભ્યાસવડે કુંડ-લિનીનું ઉત્થાન કરી સૂર્ય અને ચંદ્રનો પ્રવાહ સિધિલ કરી સાધી શકાય છે. અને તેની સિદ્ધિદ્વારા પ્રાણવાયુનો સુષુપ્ત્યા-જાગ્રે નસકોરાઓના મધ્યદેશમાં પ્રવેશ કરાવવો એ હૃદયોગનો મુખ્ય હેતુ છે તથા તેથી દશમા દ્વંદ્વસ્થાન માં પ્રાણવાયુને રોકી સમાધિના અપ્રતિમ આનંદદ્વારા બ્રહ્મસ્થિતિની પરમદશાએ પહોંચવું એ હૃદયોગનો અંતિમ હેતુ છે.

લયયોગનું લક્ષણુ:—પોતાનું લક્ષ અભ્યંતરમાં એટલે સાધ્ય અથવા ઉપાસ્યમાં જ રિયર હોય અને નિમિષરહિત દષ્ટિ બહાર હોય તે સાંજવી મુદ્રા કહેવાય છે. એ સાંજવી મુદ્રા અને યમ, નિયમ તથા પ્રાણાયામ વિગેરેના ત્રાટક મુદ્રાદિ યોગાભ્યાસવડે કોયે દેવતાદિમાં તદ્દાકાર વૃત્તિ કરી શકાય અને શ્રવણ દર્શન વિગેરે બાહ્ય વિષયવ્યાપારની સંવંધા નિરમૃતિ બની રહે તેને ‘લયયોગ’ કહેવામાં આવે છે. તે લયયોગનો હેતુ પણ વૃત્તિને બ્રહ્માકાર કરીને સ્વસ્વરૂપાનંદ-બ્રહ્માનંદમાં મસ્ત રહેવાનો જ છે.

રાજયોગનું લક્ષણુ:—ક્ષિપ્તા, મૂઠા, વિક્ષિપ્તા, એકાગ્રા અને નિરુદ્ધા એ પાંચ પ્રકારની ચિત્તની વૃત્તિઓનો જેવડે સર્વથા નિરોધ કરીને ચૈતન્યશક્તિના વિદિત વહન વડે જે સાધનદ્વારા ચિત્તને સાધ્યમાં જોડી શકાય તે “રાજયોગ” કહેવાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠાવડે ચિત્તને સ્વસ્વરૂપમાં જ સંલમ્બ કરી રાખવાનો સરલ માર્ગ તે “રાજયોગ” જાણવો. એ રાજયોગનો હેતુ પણ ધૃત્વિજ્ઞતાના અભ્યંતરમાં પ્રવેશ કરી ચિત્તની એકાગ્રતા કરી બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન થવા રૂપ છે.

મંત્રયોગનું લક્ષણુ:—સદ્ગુણના શરણે જઈ ગોમતશાસ્ત્રના વિધાન પ્રમાણે જ સંપૂર્ણ શિક્ષણ લઈ-અભ્યાસ કરી પોતાના સાધ્ય-ધૃતદેવના

મંત્રની યથાથ દીક્ષા સમ્પન્ન તથા યોગના તમામ નિયમોનું ચિદ્ધિ સમ્પન્ન
શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી દશશુદ્ધિઓ અવશ્ય જાણવાં યોગ્ય છે. જેમ કે.-

“ દેશકાલો તથા પાક-પાત્રે દિક્ષ્યાનમાસનમ્ ।

વાદ્મનઃશબ્દ દત્તેતાઃ કમશો વશ શુદ્ધયઃ ॥

૧-દેશશુદ્ધિ (યાગિક એકાંત શુદ્ધતીર્થ કે નિર્જન વનપર્વતાદિ સ્થળ),
૨-કાલશુદ્ધિ (ઉત્તમ નિરુપદવ-અદ્વનક્ષત્રયોગ વિગેરેથી નિર્ણિત મુહૂર્તથી
સંશોધિત સમય), ૩-પાકશુદ્ધિ (વયોક્ત વસ્તુઓ કે જે સાધનોપયોગી
મામગ્રીરૂપે હોય તે તથા પોતાનું અપ્રમાદી-માત્વિક આહાર વિગેરે), ૪-
પાત્રશુદ્ધિ (જે સાધક હોય તે શુદ્ધ ચરિત્રવાન અને તમામ સર્વશુભ વિશિષ્ટ
માત્વિક વ્યવહારવાન હોય તે તથા જે અનુશાનના ઉપયોગી તથા પોતાને
અવશ્ય જાણતી જ માત્ર કે જેથી કોઈ પ્રકારે વિશેષ બળકારક અડચણ ન
નડે તેવી પાત્ર-આસન-આચ્છાદનાદિ શુદ્ધ વસ્તુનો જ સંલેપસંચલ),
૫-દિક્ષશુદ્ધિ (પૂર્વાભિમુખ અથવા ઉત્તરાભિમુખ રિયત થઈ રહેવું તે),
૬-સ્થાનશુદ્ધિ (જેમા જીવ, જંતુ, વાયુ, ગરમી, વિગેરે ઉપદ્રવો ન હોય
તેનું યોગસાધન માટે યોગશાસ્ત્રમા કલા પ્રમાણે બનાવેલું યોગમંદિર),
૭-આસનશુદ્ધિ (યોગશાસ્ત્રોક્ત ૪ આસનો પૈકી મુખ્ય સ્વસ્તિકાદિ સ્થા-
નથી ચેલાજિનકુશોત્તરમ્-વચ્ચ, મૃગયર્મ અને હર્મથી કલ્પેનું હોય
તે આસન), ૮-વાદ્મશુદ્ધિ (કોમળ, નમ, શાન્તિ અને સરળતાથી બોલવું
તે), ૯-મનશુદ્ધિ (કોમળ અન્ય વિષયો કે પદાર્થો અથવા બાહ્યવૃત્તિઓ
તરફ મનને નહિ જવા દેતા સ્વલક્ષ તરફ જ સતત સ્થિર રાખવું તે), અને
૧૦-સમ્પદશુદ્ધિ (વ્યાકરણ, ન્યાય અને વેદાંતાર્થ સમજાઓદ્વારા જેમ કોઈ
પ્રકારે સહજ પણ અશુદ્ધ કે અસત્ ઉચ્ચાર ન થાય તે), એમ એ દશ
શુદ્ધિનું યથાથ પરિપાલન કરી સાધક જે ક્રિયાનાં સાધનવડે પોતાના ધ્યેય-
દેવતાદિ-રૂપ જ થઈ જાય છે તે “ મંત્રયોગ ” કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે એ ચાર પ્રકારના યોગ જુદા જુદા વર્ણવેલા છે, પરંતુ
તેમનું સાધ્ય-ધ્યેય-દષ્ટિનિદુ એક જ હોવાથી તેમના હેતુ કે તેમની
સિદ્ધિમાં લેશમાત્ર પણ ભેદ નથી. તેથી જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે શ્રીમદ
ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૪૬ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે -

“તપસ્વિમ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિમ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।
કર્મિમ્યઞ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥

હે અર્જુન ! યોગી તપસ્વીથી અધિક-શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનીથી પણ અધિક માનેશ છે અને કર્મી-યગાદિ કર્મ પરાયણોથી પણ અધિક-શ્રેષ્ઠ છે તે માટે તું યોગી જા. આ એટલે યોગ એ કલ્યાણના સર્વ સાધનોમાં પ્રધાન-મુખ્ય છે. અને આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલું અને શ્રી વેદવ્યાસે સ્મરણ કરીને રચેલું ખાત્ર યોગપ્રતિપાદક-શિક્ષક શાસ્ત્ર છે. તે આ શ્રીમદ્ગીતાના અંતમાં ૧૮ મા અધ્યાયના અંતે ૭૫ માં શ્લોકમાં સંજયે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ખુલ્લું કહેલું છે કે:-

“વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્બ્રહ્મમહં પરમ્ ।

યોગ યોગેશ્વરાત્કૃપ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મેં આ શ્રીગીતાશ્રવણ અત્યંત શુદ્ધ યોગ શ્રીમદ્દા-મુનિ વેદવ્યાસજીના પ્રસાદ-વરદાનથી (અદિ બેઠાં બેઠાં જ) સાક્ષાત્ યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણઅવતાર પોતાના મુખથી અર્જુન પ્રત્યે કહેતાં સાંભળ્યું છે.” ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાને આત્યંતિક સુખ પ્રાપ્ત થતા માટે આ એક જ યોગશાસ્ત્ર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે. એ માટે વરાહપુરાણમાં શ્રીમદ્ગીતાનાં આદ્યાત્મ-વર્ણન પ્રસંગે શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્માનું જ કથન છે કે:-

“પ્રારબ્ધ મુખ્યમોનો હિ મીતામ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા મોપલિપ્યતે ॥

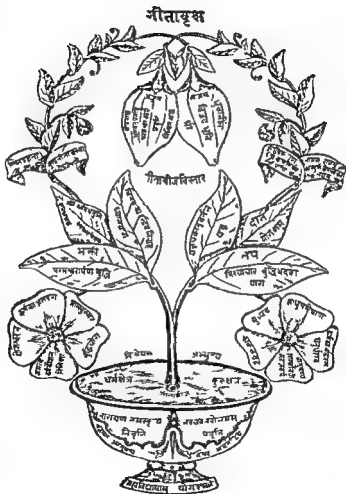
પ્રારબ્ધને ભોગવતો માણસ જો હમેશા શ્રીભગવદ્ગીતાના અભ્યાસમાં પ્રીતિ રાખે તો તે મુક્ત-શુભનમુક્ત અને લોક-જગત્-માં સુખી થાય છે તથા કર્મવડે લેપાતો જ નથી.” તેમ વિષ્ણુ ભગવાન કહે છે કે:-

“ગીતાશ્રવેઽહં તિપ્ત્વામિ મીતા મે ચોત્તમં શૃદ્ધમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥

હું પોતે ગીતાના આશ્રયમાં રહું છું અને ગીતા જ મારું ઉત્તમ ધન

श्रीमद्भगवद्गीतावृक्षः

એ. વળી ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય લઇને હું ત્રણે લોક (સ્વર્ગલોક, મૃત્યુલોક અને પાતાલ લોક) ને પાળું છું.”

તે પ્રકારે જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અંતમાં ૧૮ મા અધ્યાયના ૭૦ માં શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રે પેાતે જ કહ્યું છે કે—

“અદ્યેષ્યતે ચ ય હમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥

હે અર્જુન! જે મનુષ્ય આપણા બન્ને વચ્ચે ચાલેલા આ શ્રીગીતા-રૂપ સંવાદનો અભ્યાસ કરશે તે જ્ઞાનરૂપી તેના પગથી હું તેને પ્રિય થઇશ એમ મારું માનવું છે.” વળી

“ય હમં પરમં ગુહ્યં મન્નક્તેષ્વભિધાસ્યતિ

મર્ત્તિ મયિ પરાં કૃત્વા મામૈવૈવ્યત્યસંશયઃ ॥

જે પુરુષ આ અત્યંત ગુપ્તજ્ઞાન મારા બકતોમાં દેલાવશે તે મારી ઉત્તમ ભક્તિ કરીને મને જ પામશે એમા મંશય નથી.

આ પ્રમાણે હોવાથી એ ભગવાનનાં વચનોથી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રને પ્રસન્ન કરી તદ્રૂપપ્રાપ્તિની ભાવનાથી જ આ પરમ ઉત્તમ યથની ટીકા કરવાની હિંમત મેં કરી છે, જે કે

“ક્લ શાસ્ત્રં ગીતાઋયં હરિમુખસરોજાંદ્રિગલિતં

ક્લ ચાસ્માકં બુદ્ધિર્વિષયવિષપદ્ધૈ નિપતિતા ॥

તથાપિ શ્રીકાન્તપ્રચુરગુણલક્ષ્મીવિરચિતં

કટાક્ષં સ્વચ્છાચ્છં હનુસૃતવતાં કિંચ સુલભમ્ ॥

શ્રી પરમાત્માના મુખકમળમાંથી નીકળેલું આ શ્રીગીતાનામનું શાસ્ત્ર કયાં ? અને વિષયરૂપી વિષમય કાદવમા પડેલી અમારી યુદ્ધિ કયાં ? તથાપિ લક્ષ્મીકાંત પરમાત્માના ધણા ગુણરૂપી લક્ષ્મીએ રચેલા અતિ સ્વચ્છ અને નિર્મળ કટાક્ષને અનુસરનારા બકતજનોને શું સુલભ નથી ?” વળી

“દ્વં ગીતાશાસ્ત્રં પરમપુરુષાર્થકનિલયં
ત્રિકાણ્ડં વેદાર્થં સકલમિદં સંગૃહ્ય કથિતમ્ ॥
સ્વયં શ્રીકૃષ્ણેન શ્રુતિવિશદતત્ત્વેન વિભુના
જપાદ્વચનાજ્ઞાનાચ્છ્રૂતમાપિ ફલત્યેવ સુધિયામ્ ॥

આ શ્રી ગીતાશાસ્ત્ર પરમપુરુષાર્થનું ધર છે, અને કૃતિ-વેદ-ના પવિત્ર તત્ત્વરૂપ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રે પોતે જ કર્મ, હિંસાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ કાણ્ડથી સમગ્ર વેદાર્થનો સંગ્રહ કરી આ શ્રીગીતાજીમાં ઢહેલું છે. મારે જ સારી બુદ્ધિવાળા ભક્તજનોને જ પથી, ધ્યાનથી અને જ્ઞાનથી એ શ્રીગીતાશાસ્ત્રનું અવશ્ય અવશ્ય રૂળે છે. તેમ જ

“કૃતિમિરપિ કૃત યજ્ઞ પ્રશંસન્તિ લોકે ।
કિમ્ન મિત્તમત્તિનેહાહં પ્રવૃત્તસ્તથાપિ ॥
મમ મવતુ કથંચિત્કૃષ્ણપાદેઽનુરાગો- ।
સ્તિવતિ મનાસિ નિધાય ક્ષન્તુમર્હન્તિ સન્ત ॥

ઉત્તમ વિદ્વાનોએ કરેલાંને પણ ન્યારે લોકમાં વખાણતા નથી ત્યારે સામાન્ય બુદ્ધિવાળે હું જે આ ટીકા રચવા પ્રવૃત્ત થયો છું તેથી વધારે શું થવાનું છે ? તો પણ કોઈ પ્રકારે પણ મારો શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના અરણ્યારવિંદમા પ્રેમ યાત્રીએ માફ મનના હેતુ હૃદયમાં લઈને સત પુરુષો મને ક્ષમા કરવા યોગ્ય થશે જ.”

એ પ્રમાણે સારસ્વતબ્રાહ્મણકૃષ્ણાવત સ પંડિતવર્ય શ્રી સદાનંદના કથનાનુસાર તથા —

“હૃન્દ-સન્દર્મગર્મપ્રમુગહનગિરામૃગ્યજુ-સામસીમા-
મીમાંસામાસલાન્ત કરણપરિણમત્સગતીનાં ગતિઃ ક્ષ ॥
ક્ષાસ્માકં ધીરધીરા તદપિ રચયિતું માપ્યમુદ્યોગમાજાં
પ્રાગલ્ભ્યં હિમ્મવાચામિવ કુતુકરતાઃ ક્ષન્તુમર્હન્તુ સન્ત. ॥

વેદના ચર્ચાર્થનો જૂથ સંબંધ જેના ગર્ભમાં આવેલ છે એવી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચરિત્રની વાણી કે જે-જગવેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ-ની

સીમા-અવધિ-હેરાફ અને મીમાંસાથી પુષ્ટ થએલા અન્તઃકરણની પરિણામને પામેલી સંગતિ-સંયોગવાળી છે તેની ગતિ ક્યાં? અને ધીરજ વિનાની અમારી બુદ્ધિ તે ક્યાં? તો પણ મદત્ કાર્યરૂપ ભાષ્ય-રચવાનો ઉદ્યોગ કરનારા અમેને બાલકોની વાણીની પેઠે કુતૂહલમાં પ્રીતિ કરતા સંતપુરુષો-વિદ્વાનો ક્ષમા કરવાને યોગ્ય હો (એવી અમારી પ્રાર્થના છે). ”

એ પ્રભાણે સર્વતંત્રસ્વતંત્ર શ્રી સુધોદ્રશિષ્ય રાધવેદ્યતિકૃત ગીતાર્થ-સંગ્રહના વાક્યોને અનુસરી કેવળ કાર્ષ્ણ્ય પ્રકારે પ્રશ્નને પ્રસન્ન કરવાના ઉદ્દેશથી સતપુરુષો યોગ્ય માની સ્વીકારશે જ, કારણ:—

“કામં વાચ: કતિચિદફલા: સન્તુ લોકે પ્રયુક્તા:

સન્ત્યેતાથ્રેન્મધુરિપુકથાસંસ્તવા: કામદોગ્ધય: ॥

યદ્વદ્ધાનં મવતિ વિફલં દત્તમશ્રોત્રિયેભ્ય:

પાત્રે દત્તૈર્મવતિ નિતરાં ઘન્યતા મૂરિવાતુ: ॥

મૃચ્છાનુકૂલ કેટલીક લોકિક વાર્તાથી યોજેલી-કયેલી વાણી લોકમાં વ્યર્થ નામ છે પણ એ જ વાણી એ મધુનામના દેવના યતુ-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની કથારૂપે રતવેલી-યોજેલી હોય તો તે કામધેનુની પેઠે સર્વ-અભીષ્ટ આપનારી થાય છે. જેમ કે અશ્રોત્રિય-અચારિક-અપાત્રને આપેલું દાન વિફલ થાય છે પણ સતપાત્રને દીધેલા દાનથી હમેશ ઉદારદાતાની સન્ધતા થાય છે. તેમ મારે આ ઉદ્યોગ પણ નિષ્ફળ તો નહીં જ નવાનો.”

આમ માની મને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની સાન્વયબોધિની શુભરાતી રીકા લખવાની બાવના ઉત્પન્ન થતાં રીકા લખવા મેં પ્રારંભ કર્યો.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ઉત્પત્તિ અને ઉપયોગ.

‘एकोऽहं बहु स्याम्’ એ શ્રુતિના કથનાનુસાર ભગવાનને “એક હું તે બહુરૂપ થાઉં” એમ મૃચ્છા થતાં જ આ દૃશ્યમાન સ્થાવરજંગમાત્મક સમસ્ત જગત્ ઉત્પન્ન થયું. તેમાં ઉદ્ભૂત પ્રાણુવાન સમુદ્ધ (મનુષ્યો અને પણ પક્ષિ વિગેરે) ઈષ્ટની મૃચ્છાવાળો અને

અનિષ્ટને ત્યાગ કરવાવાળો છે એમ હોતાં તે પરમકૃપાળુ પ્રભુએ જગત્પર અનુગ્રહ કરી જગતના વિધાતા-અનુમુખ-પરમેષ્ઠીને ધૃષ્ટિ-પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે પોતાના નિઃશ્વાસરૂપ ઋષિ, યજ્ઞુસ્, સામ અને અથર્વ એ ચાર નામનો એક જ વેદ ચાર પ્રકારે પ્રબોધ્યો, અને તેનો ઉપયોગ લેવા મરિચ્યાદિ મહર્ષિસર્ગ ઉત્પન્ન થયો. તે મહર્ષિ મહાત્માઓએ, એ ચાર પ્રકારે વિભાગાત્મક વેદ દુર્ગમ્ય માની તેના પ્રત્યેક વિભાગ (વેદ)નાં મંત્ર, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, અને ઉપનિષદ એમ બિન્ન બિન્ન બહુ વિભાગો પૃથક્ કર્યા, તથાપિ અર્થનિરૂપણ કરવા સુગમતાના અભાવે, કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, અને જ્ઞાનકાંડ એવા તેના વિભાગ પાડ્યા. એટલે યજ્ઞ, યાગ, પ્રયોગાદિ માટે દ્રવ્ય, પદાર્થ, અને તે તે પદાર્થના અધિષ્ઠાતા દેવતા આદિના મંત્રોની યોજનારૂપ 'કર્મકાંડ,' આત્મા (બ્રહ્મ) અને અનાત્મા (દૃશ્ય-જગત)માં કાંની ઉપાસના કરવી, એ બ્રાહ્મણ અને કેટલાક ઉપનિષદ વિભાગગમ્ય 'ઉપાસના કાંડ' તથા આત્મજ્ઞાન-રહસ્યાતુ-સંધાનરૂપ સમ્યક્દર્શન-બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ માટે આરણ્યક અને અવશિષ્ટ ઉપનિષદ ભાગગમ્ય 'જ્ઞાનકાંડ' એમ આધિકારીની સાધન સુગમતા માટે એ ત્રણ વિભાગ કર્યા.

એમ સિદ્ધ મરિચ્યાદિ મહર્ષિઓ અને સાધન કાંડતરૂપ દર્શક ચાર પ્રકારે વેદ અને મંત્ર વિભાગાદિ ઉત્પન્ન થયા, પરંતુ તે ત્રણ કાંડ યજ્ઞોપાસનારૂપ કર્મપ્રાધાન્ય-પ્રવૃત્તિધર્મ અને કર્મકૃણાત્માગરૂપ નિવૃત્તિધર્મરૂપે એકિત હોતાં તેના સાધક પ્રભવપતિઓ પ્રવૃત્તિલક્ષણુધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયા તથા અન્ય સનકાદિકો નિવૃત્તિ લક્ષણુધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયા અને પોતાનાં સાધ્ય-સ્વર્ગોદિ સુખકર લોકલોભાતરપ્રાપ્તિ તથા સ્વાત્મદર્શન-સમ્યક્દર્શન-બ્રહ્મરિમખાવને પામ્યા.

એ પ્રવૃત્તિલક્ષણુ અને નિવૃત્તિલક્ષણુ બે પ્રકારનો વેદોક્ત કાંડ ત્રયાત્મક કે જે “યતોઽમ્યુદયનિઃશ્રેયઃસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ અર્થાત્ નેતી અમ્યુદય-સર્વ પ્રકારે લૌકિક તથા પારમાર્થિક સુખોની સિદ્ધિ અને નિઃશ્રેયમ્-મોક્ષની સિદ્ધિ યથા તે ધર્મ.” એ ભગવાન્ દપિસદેવના સિધ્ધાન્ત-રૂપ લક્ષણુવાળો બ્રાહ્મણાદિ વર્ણુઓ અને બ્રાહ્મિઓએ કહ્યાણુ થવા

માટે અનુદિત ધર્મે બહુકાળ વ્યતીત થતાં અનુદાનકર્તાઓ કામનાપરા-
યણુ ધર્મજવાથી હ્રાસ પામતાં વિવેક અને વિજ્ઞાનના કારણભૂત ધર્મ
અધર્મવડે લોપાતો ગયો અને અધર્મ વધતો ગયો. તે સમયે

“યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવાતિ મારત ॥
અમ્યુતયાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥
પરિબ્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ॥
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંમવામિ યુગે યુગે ॥

હે અર્જુન! જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે અને અધર્મનું
ઉત્થાન-ઉઠવું-ઉત્પન્ન થવાનું થાય છે ત્યારે હું મારા આત્માને સર્જ-
શું. તથા સાધુ-ઉત્તમ પુરુષોની સર્વથા રક્ષા કરવા માટે અને દુષ્કર્મા-
નીયપુરુષોનો નાશ કરવા માટે જ હું યુગયુગમાં ઉત્પન્ન થાઉં
શું.” એ સિદ્ધાન્તાનુસાર જગત્ની સ્થિતિનું પરિપાલનકર્તા સ્વયં શ્રી-
નારાયણ-વિષ્ણુ સાર્વભૌમ શ્રી બ્રહ્માના બ્રાહ્મણપણાની રક્ષા કરવા માટે
જ દેવતાઓ, પૃથ્વી અને ઋષિમુનિઓની પ્રાર્થનાથી વસુદેવની પત્ની
દેવકીને વિશે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રશે ઉત્પન્ન-પ્રકટ થયા, કારણ વર્ણાશ્રમના
ત્રેદવાળો ધર્મ બ્રાહ્મણત્વની રક્ષાથી જ રક્ષિત થાય છે.

તે ભગવાન નારાયણ પોતે જ્ઞાન, એશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, પરાક્રમ અને
તેજ વિગેરેથી સદા સંપન્ન હોવાથી તેમણે પોતાની ત્રિગુણાત્મિકા વૈષ્ણવી
માયા કે જે મૂલ પ્રકૃતિ કહેવાય છે તેને વશ કરી પોતે અજન્મા, અવિ-
નાશી ભૂત-પ્રાણિમાત્રના ઈશ્વર, નિત્ય, શુદ્ધશુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ, હોતાં
પોતાની માયાના બળે દેહવાનની પેઠે અને જન્મવાનની પેઠે લોકોપર અનુ-
ગ્રહકર્તા હોય તેમ જણાય છે.

પોતાના પ્રયોજન વિના કેવળ પ્રાણિઓપર અનુગ્રહની ઇચ્છાથી
અને અધિક ગુણવાળા અધિકારીને તે પ્રાપ્ત થતાં ધર્મ પ્રચલિત થશે-
સર્વત્ર પ્રસરશે એમ ઇચ્છી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શોક અને મોહમાં લપટાયલા
સ્વધર્મના ભાનને ભૂલેલા, પોતાના આત્મ-ત્રિવિધ ભક્ત અર્જુનને
નિમિત્ત કરી, એ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા બે પ્રકારના ધર્મને

ઉપદેશ કરવાની ભાવના-મંચડા કરી અને પૃથ્વીનો બાર ઉતારવાના મિત્રે મહાભારત યુદ્ધ કરાવ્યું

એ યુદ્ધના પ્રારંભથી અત્યર્થેત વર્ણનની ભાવનાથી ભગવાન, મહર્ષિ વેદવ્યાસજીએ, નવરસનો પ્રવાહ વરસાવનારો, રાજનીતિયુક્ત ઈર્મ કરવાની કુશળતા બતાવનારો, વેદાન્ત, સાંખ્યાદિ સદુપદેશયુક્ત, વેદના અનધિકારી શ્રીચંદ્રાદિકોના કૃત્યાણુમાટે વેદાર્થપ્રતિપાદક, અદારપર્વાતમક ઇતિહાસરૂપ મહાભારત નામનો ગ્રંથ રચ્યો. તેમા જ્યારે ઉપરોક્ત ચારે વેદનો સાર-વેદાન્ત, અને ત્રણે કાંડનું સાર્યકપણું પ્રતિપાદન કરવાનું જણાવ્યું ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે રાષ્ટ્રે આલેશા અર્જુનને ગીતારૂપ જ્ઞાન કહેયું. ને જ જ્ઞાન બ્રહ્મા સમન્વય થવા માટે બ્યાસકૃત મુત્રો અને ઉપનિષદગમ્ય જાણી,

“ સર્વોપનિષદો ગાયો દોગધા ગોપાલનન્દન ।

વાયો વાત્સઃ સુધીર્ભોક્તા કુમ્ભ ગીતામૃતં મહત્ ॥ ”

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે, ગોપાલનન્દન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર દોહન કરનારા ગોપાલ-ગોવાળ છે, અર્જુન વાહડો છે, સુધી-જ્ઞાની યુરૂપ તેને ભોક્તા છે અને ગીતારૂપી મોટું અમૃત તે દૂધ છે ” એ કથનાનુસાર અર્જુનને વાહડારૂપે નિમિત્ત ઠરી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે કરેલા સર્વ ઉપનિષદોરૂપ ગાયોના દોહનથી ઉદ્ભવેલું ગીતામૃતરૂપી ૩૩ જ્ઞાનકાંડરૂપ છે. તેમા બ્રહ્મ-સ્વસ્વરૂપ-આત્મપ્રાપ્તિ માટે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા એમ ઉપાય અને ઉપેયમૃત બંને નિષ્ઠાઓને અધિકારમાં લેવા આ ગીતાશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે અર્થાત્ મહાભારતાતર્જિત બીષ્મપર્વમા આ ગીતાશાસ્ત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે પોતાના મુખથી સર્વથા અધિકારી એવા અર્જુનને કહ્યું છે એટલે જ્યારે અર્જુન જન્ને સેનાઓની વચ્ચે રથને રખાવી ઉભો, આચાર્ય, પિતા, પિતામહ વિગેરેને યુદ્ધનેમાટે સામે જ ઉભેલા જ્ઞેધને દુષ્પાત્રમવા લાગ્યો અને માડીવ ધનુષ્યનો ત્યાગ કરી રથપર એસી ગયો, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને આ શ્રી ગીતાય સંગ પ્રબોધ કયો ત્યારથી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રવૃત્ત થઈ છે,

આ ગીતાશાસ્ત્રના અદ્વાર અધ્યાયો છે. તેનાં છ છ અધ્યાયરૂપ ત્રણ ભાગ કરેલા છે; કર્મકાંડ-પૂર્વપટ્ટક નામનો પ્રથમ ભાગ, ઉપાસના-કાંડ-મધ્યમ પટ્ટકનામનો દ્વિતીય ભાગ અને જ્ઞાનકાંડ-ઉત્તર પટ્ટકનામનો તૃતીય ભાગ કહેવાય છે. તેમાં ઉપાસનાકાંડ કર્મ અને જ્ઞાન એ બન્ને કાંડોમાં પ્રાપ્ત થતા સર્વ વિદ્ધોનાં હૃદયન કરનારી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કહેવાય છે. તે ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કર્મમિત્રા, શુદ્ધા (કેવળ ભગવદ્ભક્તિ નિષ્ઠા) અને જ્ઞાનમિત્રા એમ ત્રણ પ્રકારની છે.

પ્રથમના કર્મકાંડમાં કર્મ અને કર્મત્યાગપૂર્વક વિશુદ્ધાત્મા 'ત્વમ્' પદાર્થનું ઉપપત્તિસહ નિરૂપણ કરાય છે, દ્વિતીય ઉપાસનાકાંડમાં ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠાના વર્ણનરૂપ માર્ગવડે ભગવાન પરમાર્નદરૂપ 'તત્' પદાર્થ જાણી શકાય છે અને તૃતીય જ્ઞાનકાંડમાં તો "તત્" અને "ત્વમ્" એ બન્ને પદાર્થોનું એકવચન-અસ્તિ- છે. એ "તત્ત્વમસિ (તે-બ્રહ્મ તું પોતે છે)" વાક્યાર્થ રૂપ વર્ણવાય છે. એમ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં એ ત્રણ કાંડોનો પરસ્પર સંબંધ છે.

આ ગીતાના ઉપદેશના પ્રારંભમાં જ ભગવાને જન્મેલા મનુષ્ય-માત્રની કર્મની સાથે જ ઉત્પત્તિ હોવાથી અર્જુનને "કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે" ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે કર્મનો જ ઉપદેશ કર્યો છે અને "દેવાન્ માવચક્ષાડનેન" ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે આશ્રમધર્મો તથા "શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ" ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે વલુધર્મો કહ્યા છે. એ વર્ણુધર્મ અને આશ્રમધર્મ બન્ને જાણવા યોગ્ય આત્મશોધ-સ્વસ્વરૂપને જાણવાના ઉપાયરૂપ હોતા "તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાડનાશકેન-તે એ પરબ્રહ્મ-સ્વસ્વરૂપને વેદના મહાવાક્યોવડે, યજ્ઞવડે, દાનવડે તથા અનાશક તપવડે, આજ્ઞાઓ જાણી શકે છે." વિગેરે પ્રુતિઓએ, કર્મયોગને જ્ઞાનના ઉપાયપણા તરીકે પ્રતિપાદન કરેલ છે. અને આ શ્રી ગીતાશાસ્ત્રમાં પણ "સંન્યાસસ્તુ મહાવાદો" ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે એમ જ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

વળી "અમયં સર્વભૂતેભ્યો દત્વા નૈષ્કર્મ્યમાચરેત્" ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કર્તવ્ય કર્મના સંન્યાસથી જ નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્તિને બતાવે છે, માટે

નેષ્કર્મ્યાર્થિને કર્મોના આરંભની-કર્મ કરવાની શી જરૂર ? એમ જો શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર એ છે કે, જ્ઞાનવિનાના કેવલ કર્મપરિત્યાગ માત્રથી જ નેષ્કર્મ્ય લક્ષણ મિદ્ધિને યમાય નહિ માટે જ કર્મ અવશ્ય કરવાયોગ્ય છે; કારણ “કર્મણેવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ” ઇત્યાદિ વાક્યો સૂચવે છે કે જનકરાજા વિગેરે મહાજ્ઞાની પુરુષો પણ કર્મોના ક્ષણત્યાગ પૂર્વક કર્મો કરવાથી જ સિદ્ધિને પામ્યા છે, નહિ કે કેવળ કર્મત્યાગથી.

વળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ “જો કે મારે કંઈ પણ કર્તવ્યકર્મ નથી તથાપિ લોકમંત્રદાર્ય-લોકશિક્ષણાર્ય હું પણ કર્મ કરું છું એમ લોકસંગ્રહમેવાડપિ સંપશ્યન્ કર્તુમર્હસિ—લોકસંગ્રહ જોધને-જાણીને તું પણ કર્મ કરવા યોગ્ય છે” એ પ્રમાણે કર્મ માટે અર્જુનને બોધ આપેલ છે. માટે જ આ ગીતાશાસ્ત્ર સર્વે વર્ણુના કે આશ્રમના, કર્મ-ઉપામના કે જ્ઞાનના અભ્યાસીઓને સમાનપણાથી અતિ ઉપયોગી હોવાથી અત્યંત માન્ય કરવા યોગ્ય છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રનો પહેલો અધ્યાય અને બીજા અધ્યાયના દશ શ્લોકો એ ઉપોદ્ધાતરૂપ છે, અને બીજા અધ્યાયના “અક્ષોચ્યાનન્વક્ષોચસ્ત્વં” એ અગિઆરમા શ્લોકથી ગીતા શાસ્ત્રનો પ્રારંભ થાય છે. બીજા અધ્યાયમા સાંખ્યયોગ, ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્મયોગ, ચોથા અધ્યાયમાં જ્ઞાન; કર્મ અને સંન્યાસયોગ, પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસયોગ, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ધ્યાનયોગ, સાતમા અધ્યાયમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનયોગ, આઠમા અધ્યાયમાં નારક બ્રહ્મયોગ, નવમા અધ્યાયમાં રાજવિદ્યારાજગુપ્તયોગ, દશમા અધ્યાયમાં વિનૂતિયોગ, અગીવારમા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપયુક્તદર્શનયોગ, બારમા અધ્યાયમાં બકિત્તયોગ, તેરમા અધ્યાયમાં પુરુષપ્રકૃતિવિવેકયોગ, ચૌદમા અધ્યાયમાં ગુણત્રયવિભાગયોગ, પંદરમા અધ્યાયમાં પુરુષોત્તમયોગ, સોલસમા અધ્યાયમાં દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ, સત્તરમા અધ્યાયમાં સાર્ત્ત્રિકી, રાજગી અને તામસી એમ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ અને અઠારમા અધ્યાયમાં મોક્ષ-મંન્યામયોગ તથા ઉપમંદાર કરેલ છે. તેમાં ત્રીજા અધ્યાયથી અઠારમા અધ્યાય સુધીના એક અધ્યાય, બીજા અધ્યાયમાં મુતરૂપે

વર્ણુબ્યા છે, તે સર્વે શ્લોકોની અવતરણિકાદ્વારા સુગમતાથી સમજાશે. એ પ્રમાણે આ ગીતાશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રમાં સધજો વ્યવહાર અને કર્મમાર્ગની પ્રવૃત્તિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે, એ માટે વિશેષ કહેવા જેવું રહેતુ નથી. એટલું જ નહિ, પણ જે આ શાસ્ત્રમાં નહિ હોય તે લોકમાં પણ અત્યંત દુર્લભ છે એમ કહિયે તોપણ અતિશયોકિત નથી.

આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રતિપદનું સહુથી પહેલું શ્રીમદ્ભગવાદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે ભાષ્ય કર્યું છે. ત્યાર પછી સ્વામી શ્રીઆનંદતીર્થકૃત મધ્વભાષ્ય, આચાર્ય શ્રીરામાનુજકૃત રામાનુજભાષ્ય, શ્રીચંકરાનંદી ટીકા, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયની અમૃતતરંગિણી ટીકા, નીલકંઠી ટીકા વિગેરે અનેક ભાષ્યો અને ટીકાઓ સંસ્કૃતભાષામાં થયેલ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આ શાસ્ત્રપર અરબી, ફારસી, જર્મની, અંગ્રેજી, હિંદી અને ગુજરાતી વિગેરે અનેક ભાષાઓમાં અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે. એથી જ આ શાસ્ત્રનું પરમોપયોગિપણુ પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણુવેલાં-દૈવીસંપત્ તથા
આસુરી સંપત્નાં પાત્રોની સમજ.

પાત્રોનાં નામઃ— પાત્રોની આધ્યાત્મરૂપે સમજ

પાંડુ—પાંડવોના પિતા=પાંડુ એટલે વર્ણુદીન (રંગરદિત) અથવા નિર્મલ, તે વિવેકનુ નામ છે.

કુંતી } પાંડુની સ્ત્રી તથા } કુંતી—દિવ્યવિભૂતિનું આદર્શ કરનારી
} પાંડવોની માતા } શક્તિ-સારિચક્રી મતિ.

માદ્રી „ માદ્રી—ઉગ્રતાનું સયન કરીને શાંતિનો આવેશ

મકટાવનારી ક્ષમા. ક્ષમાને ભુદ્ધિની બીજી દશા આદિ શુભવૃત્તિ-
ઓના ઉપસક્ષણરૂપ ગણવી.

સાર્વિકી ભતિ—કુંતીરૂપ—એને ત્રણ પુત્રો થયા.

ક્ષમા—માદ્રીરૂપ—એને બે પુત્રો થયા.

વિવેક—પાંડુરૂપ—એ પાંડુરૂપ વિવેકના સમાગમથી સાર્વિકી ભતિ તથા
ક્ષમાને ઉકત-પાત્ર પુત્રો નહિ થયા કેમકે—

વિવેક કે જે નિત્યાનિત્યને પૃથક્ કરે તેને જક એવી સાર્વિકી ભતિ
સાથે કે જક એવી ક્ષમાની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ સંભવે જ નહિ માટે
તે સ્ત્રીઓના પ્રાબલ્ય વડે આકર્ષાએલા પાંચ જક તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ ને શુદ્ધ
પરમાણુઓથી તેઓ ઉત્પન્ન થયાં એમ શ્રીમદ્ભારતમાં નિરૂપણ કર્યું છે—

સાર્વિકી ભતિ (કુંતી) ના ત્રણ પુત્રો:—

૧. સદ્ગર્ભ—સુધિષ્ટિર (કામાદિ-કોરવો-ની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે
દેવાસુર-મદ્ભારતરૂપ-સંગ્રામમાં અકળપણે રિયર રહેનાર) બ્યોમ-
આકાશ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે.

૨. સાદસ—બીમ (અન્યને બમંકર લાગે એવું કર્મ કરી શકનાર)
વાયુતત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે.

૩. મંદવિરાગ-અબ્ધુન-સ્વેત (વાસનાઓનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ-
મેક્ષમાર્ગ તરફ લઇ જનાર) તેજસ્ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે.

ક્ષમા (માદ્રી) ના બે પુત્રો:—

૧. ઉપશમ—નકુલ (વિશેષરૂપ સંપત્તિ બક્ષણ કરનાર) જળ
તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયો છે.

૨. અકિત—સદેહેવ (આત્મદેવની સાથે રહેનાર) પૃથ્વી તત્ત્વથી
ઉત્પન્ન થયેલ છે.

વ્યોમાદિ જનકોના સદ્ધર્માદિ પાંચે પુત્રોમાં ઉતરેલા સ્વભાવનું દિગ્દર્શન:—

કારણનો સ્વભાવ જેમ કાર્યમાં આવે છે તેમ જ ઉક્ત એ પાંચે (સદ્ધર્માદિ) પુત્રોમાં યોતપોતાના જનક-પિતા (આકાશાદિ પંચમહા-જૂતો) નો સ્વભાવ પ્રધાનપણે વર્તે છે. વ્યોમ (આકાશ) તત્ત્વ બળવાળું હોવા છતાં સ્થિર સ્વભાવવાળું હોવાથી અને વાયુ તત્ત્વ પરાક્રમી છતાં અતિ ચંચલ હોવાથી તે (આકાશ તથા વાયુ) બન્ને તરવો જેમનામાં પ્રધાન પણે વર્તે છે એવા સદ્ધર્મ (મુધિષ્ઠિર) તથા સાદસ (ભીમ) ને મુદ્ધમાં મુખ્ય નાયકની જગા નહિ આપતાં જેના મૂલમાં અલૌકિક આકર્ષણ શક્તિ રહેલી છે એવા મહાગ્નિવાન અને નિયમિત પરાક્રમને દર્શાવનાર તેજસ્ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયેલા મંદવિરાગ (અર્જુન) ને દૈવાસુરસં-ગ્રામમાં મુખ્ય યોદ્ધાની જગ્યા આપી છે.

આત્મદેવ (શ્રીકૃષ્ણ)

દૈવી સંપત્તિના સાચા સહાયક વા નેતા આત્મદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) જ છે માટે તેમને મંદવિરાગ (અર્જુન) ના સારથિ કહેવા છે. તેઓ સત્તારૂઢિ આપવા વિના ખીછા કંઈ ક્રિયા કરનાર નહિ હોવાથી તેઓ એ મુદ્ધમાં યોદ્ધારૂપે ગણાયા નથી.

આત્માભિમુખવૃત્તિ (દ્રૌપદી)

આત્માભિમુખવૃત્તિ—દ્રૌપદી (દુષ્ટ-શીઘ્રગતિવાળા-તીવ્ર વેગવાળા શુદ્ધ પ્રેમ-ની પુત્રી) એ સદ્ધર્માદિ પાંચેની પત્ની ઠરાવી છે.

ઉદાસીનતા (સુભદ્રા)

ઉદાસીનતા સુભદ્રા (જીવનું સારી રીતે કહેવાયું કરનારી) તે મંદવિરાગની પત્નીરૂપે જ શોકે માટે તેને તે (મંદવિરાગ-અર્જુન) ની પત્નીરૂપે કહેવા છે.

આત્માભિમુખવૃત્તિ (દ્રોપદી) ના પાંચ પુત્રો.

આત્માભિમુખ વૃત્તિને સદ્ગુણોદિ પાંચ બાઈઓથી, અનુક્રમે દિવ્ય શબ્દાદિના જ્ઞાનરૂપ પાંચ (પ્રતિવિંધ્ય, શ્રુતસેન, શ્રુતકીર્તિ, ચતાનીક અને શ્રુતકર્મા) પુત્રો થયા છે.

ઉદાસીનતા (સુભદ્રા) નો એક પુત્ર.

મંદવિરાગ (અર્જુન) થી ઉદાસીનતા (સુભદ્રા) ને પેટ મંથન-અભિમન્યુ (ચારે તરફ પ્રકાશ કરનારના એક વિષયમાં થનારાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ) ની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

દૈવી સંપત્તિના સૈન્યની વ્યૂહ રચના.

દૈવી સંપત્તિના સૈન્યની વ્યૂહરચના એકાગ્રતાએ-ધૃતદ્યુમ્ને (ઉગ્ર-જયોતિએ-અનેકાર્ય-અંધકાર-પણાનો તિરસ્કાર-નાશ કરનાર પ્રકાશે) કરી છે અને તે પણ યોગ્ય જ છે.

એ સેનાના મહારથીઓ (ચોધાઓ)

એ (દૈવી સંપત્તિની) સેનામાં અધ્યા (યુધ્ધાન-ચેતન્યનો પ્રકાશ કરવાને હરહમેશ અભિજ્ઞાપવાન), વીર્ય-ઉત્સાહ (ઉત્તમોગ્ધ-જેનું ઉત્તમ અળ છે તે), રુઝ્મૃતિ (ચિકિત્સાન-પૂર્વના પ્રસંગાદિને જાણનાર), સમાધિ (વિરાટ-વિશેષપણુ આત્મામાં રહેનાર-શોભનાર), વિચાર (કાશીરાજ-સર્વ દર્શ્ય પદ્યોને પ્રકાશ આપનાર અથવા પ્રકાશીને શોભનાર), યમ (ધૃતકેતુ-આપદાઓનું નિવારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ), નિયમ (શૈવ્ય-શૈવ્ય-મંગળદાતા), આસન (કુંતિભોજ-દિવ્ય વિભૂતિનું આકર્ષણ કરનારી ચક્રિતનું-સાસ્ત્રિકી મતિનું પાલન કરનાર), પ્રાણાયામ (યુધ્ધામન્યુ-ચેતન્યની અભિવ્યક્તિ-પ્રગટ કરવું એ જ જેની મુખ્ય ક્રિયા છે તે) અત્યાહાર (પુરુષોત્તમ-ધન્વિયોના સમૂહને જીતનાર), શુદ્ધમેઘ (દુષ્ટ-

શીઘ્રગતિવાળો-પરમાત્મા બધી તીવ્ર વેગવાન) અને શાંતિ (શિખંડી-સર્પરૂપ દુષ્ટવાસનાઓને ગળી જનાર), એ મહાયોદ્ધાઓ છે.

બન્ને સેનાઓનું સ્થાન (રહેઠાણ) :—

એ બન્ને (દેવાસુરસંપદરૂપ-પાંડવ-કૌરવ) પક્ષની સેનાઓ ધર્મનું અનુષ્ઠાન-પાલન-ચર્ચ શકે એવા સ્થાનમાં એટલે કે અકૃતાર્થ અધિકારી મનુષ્યશરીરના હૃદયપ્રદેશમાં યુદ્ધ કરવા માટે નિરંતર સજ્જ-તૈયાર થઇને રહે છે.

આસુરી સંપત્તિનાં પાત્રોની સમજ

મોહ-ધૃતરાષ્ટ્ર-દુર્યોધનનો પિતા (શરીરરૂપી દેશને મમતાપૂર્વક ધારણ કરનાર અનાદિ અવિવેક) એ આસુરી સંપત્તિમાં મુખ્યપદ છે. એને સારાસારનો વિવેક નથી માટે તેને આંધળો કહ્યો છે.

મોહના પુત્રો

કામ-(સદ્ધર્માદિની સાથે દુષ્ટ રીતે યુદ્ધ કરનારા- નીચ ક્રિયાવાળા) દુર્યોધન આદિ મોહના એકસોને એક પુત્રો કહ્યા છે.

આસુરી સંપત્તિવાળી સેનાના મદારથીઓમાં 'અસ્મિતા-ભીષ્મ (ચિરકાળ આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી રહેનાર), સંસ્કાર-દ્રોણ (દ્રવવાના-વાસનારૂપે પરિણામ પામવાના-સ્વભાવશીલ), અવિદ્યા-કૃપ (એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરાવનાર), રાગ-કણ્ઠ (જીવનની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર), અભિનિવેશ, -જયદ્રથ (દ્રવ્ય વસ્તુમાં અનુરાગ-પ્રીતિપામીને ઉત્કૃષ્ટરૂપે રહેનાર), વૈાસના-અશ્વત્થામા (સંયમ

૧ અસ્મિતા બન્ને પક્ષમાં મુખ્ય ગણવાને યોગ્ય હોવાથી તેને પિતામહનું રૂપ આપ્યું છે.

૨ } સંસ્કાર અને અવિદ્યા એ જીવનની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય હેતુઓ હોવાથી તેમને દ્રોણાચાર્ય તથા કૃપાચાર્ય તરીકે આચાર્યની સજ્જા આપવામાં આવી છે.

૩ વાસનાનો હૃદય સંસ્કારમાંથી થાય તે માટે વાસનાને સંસ્કાર- (દ્રોણાચાર્ય) ના પુત્ર (અશ્વત્થામા) નું રૂપ આપ્યું છે.

ચક્રને જીવના મનમાં રહેનાર અથવા સ્વલક્ષરીરના નાશથી પણ નાશ નહિ પામનાર), અશ્રદ્ધા-ભૂરિશ્રવા (જગત્મા જેનું બહુ પણ સાંભળવામાં આવે છે તે), વેગ-વિષયોલ્લસી ઇન્દ્રિયોના ધમારો-ચક્ર (સાલની પેઠે પ્રાણીઓના શરીરોના મર્મસ્થાનોમાં વ્યથા-પીડા-કરનાર), તાત્પરતા-વિષયભોગમાં આગુરતા કૃતવર્મા (સંસારમાં જમાવનાર-કર્મનું રક્ષણ કરનાર), ત્રિતા-પ્રાપ્તવિષયના રક્ષણનું ચિન્તન-ભગદત્ત (પદાર્થમાં રહેલા રાજસ તામસ સંસ્કારો જીવને આપનાર) અને સ્વાર્થપરાયણતા-ચક્ર (મમતા નામના પક્ષીના જેવું પરિણામે અદિતકર વર્તન) એ અગ્રહાર મહાયોદ્ધાઓ છે.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણનમાં આવેલા કૌરવ-પાન્ડવોની સેનાના મુખ્ય નાયકો તથા અન્ય મહાયોદ્ધાઓ વિજેરને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઉપર પ્રમાણે દેવી તથા આસુરી સંપત્તિના પાત્રો પૂર્વાચાર્યોએ લેખ્યા-વર્ણવ્યાં છે.

સહાયકોને અભિનન્દન.

મને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું અનુશીલન મારી કુમાર અવસ્થાથી જ હવું હું મહારા કચ્છ દેશમાં મારી નિવાસભૂમિ ગદશીસા ગ્રામમાં હતો ત્યારે સાધુવર્ય શ્રીરામદાસજી પાસે વ્યાકરણ અને કાવ્યનો અભ્યાસ કરતો તે વખતે વેદશાસ્ત્ર સપ્તમ વેદાતાચાર્ય પંડિતરાજ ગુરુદેવ શ્રીપીતામ્બરજી કૃત દશે ઉપનિષદોના દ્વિતી બાળ્યો તેમની આજ્ઞાનુસાર તેઓ લખાવતા અને હું લખતો તે પ્રસંગે સર્વોપનિષદો ગાવો દોઢઘા ગોપાલનન્દનઃ ॥ પાર્યો વત્સ સુધીર્મોક્તા દુર્ઘં ગીતામૃત મહત્ ॥ એ શ્લોક જાણ્યો ત્યારથી જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સધળા વેદ, વેદમ અને ઉપનિષદાદિ વેદાનુજ્ઞાન પ્રકાશક પ્રસ્થાનોમાં મુખ્ય જાણી મારા ઉત્તમ અનુદાનરૂપ માનેલ છે. અને અવસર પ્રાપ્ત થતા એ ગીતા શાસ્ત્રની સંજ્ઞા, ગુજરાતી, બાલ-પ્રબોધિની ગીતા લખવાની અત્યંત ઉત્કંઠા રાખેલ પરંતુ સંસાર સમુદ્રના

અનેક તરફ તરંગોમાં પ્રાકૃતન સ્ફુટ પુણ્યોદય પ્રાપ્ત થતાં જ તે અવસર મળી શકે-ભાવ-ધૃષ્ટા-સ યોગ મળે-એ આયાનુસાર મારાં ધર્મપત્નીએ પોતાના શીક્ષણ માટે પદ-પદાર્થનો બોધ થાય તેવી ગીતા લખવા પ્રેરણા કરી. અને તેની ઇચ્છાનુસાર સંવત્ ૧૯૬૫ માં તે ટીકા લખી તૈયાર કરેલ, અને પ્રકાશન માટે પણ ઘણી વખત ઇચ્છા કરી પણ બ્યાવહારિક ધનસંક્રોચથી અનુકૂળતા મળી નહિ પરંતુ સંવત્ ૧૯૮૦ ની સાલમાં દેવી પ્રેરણાથી શ્રીમાન્ શેઠ જગનનાથ ગોપાલજીને પોતાનાં માતાજી ગંગાસ્વરૂપા જનાબાઈ તથા તેમનાં પ્રિયપુત્ર સ્વર્ગવાસી ગોવર્ધનદાસ ઉદ્દે મંગલદાસના સ્મરણાર્થ મારી પાસેથી જ શ્રીમદ્ બગવદ્ગીતાની ટીકા કરાવી જાપાવવા ઇચ્છા થઈ અને તેમને મેં તૈયાર કરેલી ગીતાની જીર્ણપ્રત-પરથી ટાપી કરાવી આપી અને જાપાવવાનો સ્વતંત્ર હક આપ્યો. અને તેમણે બહુ જ ઉદારતાથી તેની બે દુનિવર પ્રત જાપાવી અધિકારિ-ઓને વિના મૂલ્ય અર્પણ કરી અને તે લોકોમાં તરત વિશેષ આકર્ષક બની અપી ગઈ. જેથી કેટલાક વેદાંત વિલાસી ભકત સ્ત્રી પુરુષો કે જેઓ વિના મૂલ્ય ગીતા લેવા અચકાવ તેવા લોકો, બાટીયા અને વણિક-વૈશ્યોની અતિ આગ્રહી માગણીઓ થઈ પરંતુ તમામ નકલો અપી જવાથી અને તે પુસ્તકનો પ્રકાશન હકક શ્રીમાન્ જગનનાથ ગોપાલજીને આપેલ હોવાથી તેની નવીન રચનાનુસાર નવી ટીકા લખી તૈયાર કરી પરંતુ તેટલામાં જ લોકોમાં સ્વરાજ પ્રાપ્તિ સંબંધી મહોટી પ્રવૃત્તિ આવી, તેનાં અંગે અથવા દેવ-પ્રારબ્ધવશાત્ લોકોમાં ધનસંક્રોચનો પ્રારંભ થયો હવે ક્ષણિક આયુષ્ય અને શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા હોતા કરેલો પરિશ્રમ સફળ થવા આશ્રયની આવશ્યકતા માની કચ્છ કાઠારા નિવાસી શ્રીભાગવતચાર્ય પંડિત જયરામ ઉકેરડા બ્યાસની સાથે વાર્તા થતાં તેમણે પોતાના ઉદારભાવથી તેમનાં યજમાન્ શ્રીમાન્ શેઠ રત્નસિંહ હીરજી ગોવિંદજી પાસેથી બેસો પુસ્તક લેવા આશ્રય આપવાનું કહ્યુલાભ્યુ અને તેમણે તે પેટે રૂ. ૩૦૦ પ્રથમે આપ્યા. હવે ઇચ્છા આગળ વધી અને મારા સ્વદેશ સ્થાનિક યજમાન્ સનાતન ધર્મપ્રણાલીના સરળતાપૂર્વક પરમ ઉપાસક શ્રીમાન્ શેઠ પ્રાગજીભાઈ દયાળ હરિયાણી પાસે તે વાર્તા પ્રકટ કરતાં તેમણે શ. ૪૦૦ ચારસો આપવા ઉદારવૃત્તિ બતાવી તે જ વખતે મુંબઈ વેબવ પ્રેક્ષમાં પોતે મારી

આથે વધારી પુસ્તક છપાવવાનું સર કરાવી અપાવ્યું; ત્યાર પછી મુંગ
ચહેરમાં મને પરમ આશ્રય આપનાર લોહાણા મદાનનના અગ્રણ્ય
શ્રીમાન્ લાલજી ભાઈ ડુંગરસી ગાંગજી પાસે જતાં તેમણે પણ પ્રત ૨૫૦
' બસોપમાસ ' લેવા ઉદાર આશ્રય આપ્યો અને તે પેટ ૩. ૫૫૦ (સાંક
પાંચસો) આપ્યા જેથી ગીતા છપાવવાની સરચાત કરી પરંતુ એ વખતે
સ્વદેશ અગવગમાં લોકોનાં મન પ્રતિદિન વિશેષ વેગતા હોવાનાં અને કટલાક
અનિર્વાયે આકસ્મિક અલુધાયાં સમય ચોકનારા પ્રમુગ્ધોએ ચાર પાંચ માસમ
કામ પાર પાડવાની ધારણાને ૪-૫ મણે વખત લેવા વધારી દીધી અને તે
દાસે પરિપૂર્ણ પરિણામવતી યતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા છપાઈ પૂરી થઈ.

આ પ્રસંગે મારે સર્વથી પહેલાં આ ગ્રંથને છપાવવામાં જેમને
મને પોતાનો જ માની આશ્રય આપ્યો છે અને તેથી જ હું આ પુસ્તક
છપાવવા સમર્થ બન્યો છું તે શ્રીમાનો શેઠ ધીલાલજીભાઈ ડુંગરસિંહ ગાંગજી,
શેઠ પ્રાગજી દયાગ દરિઆણી, શેઠ રત્નસિંહ હીરજી ગોવિંદજી શેઠ કર્મસિંહ
દામજી એન્ડ સન્સ (શેઠ વસનજી, તથા શેઠ દલ્લાજીજી કર્મસિંહ અને શેઠ
લવજીભાઈ મેધજી) શેઠ સર પુરષોત્તમદાસ કાકુરદાસ નાઇટ, શેઠ ગજુ-
હોદ્દાસ જેરામ એન્ડ કું. શેઠ કાકુભાઈ જવજીદાસ તે શેઠ ખીમજી વિશ્રામ,
શેઠ કાનજીભાઈ જાદવજી મોનાણી કચ્છ કાટકી કાલીનૂર, શેઠ નેજીસીભાઈ
તેજપાળ, શેઠ મૂલજીભાઈ મુંદરજી જોડીઆવાલા, શેઠ વીરજીભાઈ પેર જ,
શેઠ હરિભાઈ જોડાભાઈ બૂલચંદ ઉર્ હરિઆણુ, શેઠ કાલીદાસ નારાયણજી દ.
શેઠ કાલીદાસ ગોવિંદજી, શેઠ કર્મસિંહ બચાનજી, શેઠ ગોવર્ધનદાસ ગોવિંદજી
બાજીજી વિગેરેનો અત્યંત ઉપકાર માનું છું (એઓ તથા અન્ય ઉદાર
આશ્રયદાતાઓનાં અમર નામ આ ગ્રંથની અંતે આપવામાં આવ્યાં છે)

આ પ્રસંગે સચ્ચી તુલસીચંદર ધીરજીએ પ્રેમ સંગ્રામ ન
કરવા અતિ પરિશ્રમ અને ખંજૂરવંદ મદદ આપી છે તેથી તેમનો
ઉપકાર માનું છું. તથા મુંગપ્રવેશવ પ્રેસના મેનેજર શ્રીમાન્ સિદ્ધયે
એ બહુ ધીરજીથી અત્યંત બાવપૂર્વક આ શ્રીમદ્ગીતાજી સુદ અને
મુશ્કેલીના યાવ તેમ ખાસ મુમયનો ભોગ આપી મદદ આપી છે તેમનો
પણ હું ઉપકાર માનું છું.

લઁ કાર્તાતિક.

श्रीमच्छङ्कराचार्याः

श्रीमद्रामानुजाचार्याः

श्रीमन्मध्वाचार्याः

श्रीमद्भट्टभाचार्याः

श्रीमज्ज्ञानेश्वरमहाराज

આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ટીકામાં આશ્ચર્ય રૂપ લીધેલા
ગ્રંથોના કર્તાઓનું આભાર સહ અભિનન્દન.

(૧) શાર્ફુરભાષ્ય (૨) આનન્દગિરી ટીકા (૩) આનન્દતીર્થ (મધ્વ) ભાષ્ય (૪) જયતીર્થકૃતા પ્રમેયદીપિકા ટીકા (૫) રામાનુજભાષ્ય (૬) અમૃતતરંગિણી-પુષ્ટિસપ્ર-
હયાનુસારિણી ટીકા (૭) ભારતભાવદીપ-નીલકણ્ઠવિરચિત (૮) તત્ત્વપ્રકાશિકા-કેશવ કાશ્મીરી ભટ્ટાચાર્યકૃતા (૯) ગૂઢાર્થ
દીપિકા-મધુસૂદનસરસ્વતીકૃતા (૧૦) તાત્પર્યપ્રબોધિની-શાર્ફુ-
રાનન્દકૃતા (૧૧) સુબોધિની-શ્રીધરસ્વામિકૃતા (૧૨) ભાવ
પ્રકાશ-સદાનંદકૃત (૧૩) ભાષ્યોત્કર્ષદીપિકા-ધનપતિસૂરિકૃતા
(૧૪) પરમાર્થપ્રપા-દૈવજ્ઞપંડિતસૂર્યકૃતા (૧૫) અર્થસંગ્રહ-
રાધવેન્દ્રકૃત (૧૬) અભિનવગુપ્તાચાર્યવ્યાખ્યા (૧૭) ગૂઢાર્થ
તત્વાલોક (૧૮) બાલગગાધરતિલકકૃતાનુવાદ (૧૯) જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા (૨૦) વિશ્વનાથ સદાશમ પાઠકસકલિતા ગુર્જરી
ટીકા (૨૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાઈ-કલ્યાણ (૨૨) રહસ્ય-
દીપિકા-મહારાજશ્રીનથુરામશર્મકૃતા (૨૩) તત્ત્વાર્થબોધિની-
નામિકા ટીકા-બ્રહ્મનિષ્ઠ પંડિત શ્રીપીતાંબર પુરુષોત્તમજી
ઉપનામક પરમાનન્દસરસ્વતીસ્વામિકૃતા (૨૪) મનુસ્મૃતિ
(૨૫) સ્મૃતિરત્નાકર (૨૬) ધર્મસિન્ધુ (૨૭) યાજ્ઞવલ્કય-
સ્મૃતિ મિતાક્ષરા ટીકા (૨૮) પગ્ન્યદશી (૨૯) શ્રીમદ્ભાગ-
વત (૩૦) ન્યાયદર્શન (ન્યાયસૂત્ર) ગૌતમકૃત (૩૧)
વેદાન્તદર્શન (વ્યાસવિરચિત) (૩૨) યોગસૂત્ર (મહા-
રાજશ્રીનથુરામશર્મકૃતગુર્જરીટીકાસમેત) (૩૩) વેદાન્ત
સિદ્ધાન્તાદર્શ (૩૪) અષ્ટોત્તરશ્લોકોપનિષદ્ (૩૫) સુભાષિત-
રત્નભાણુડાગાર (૩૬) ચતુષ્પદબ્રાહ્મણ (૩૭) યજુર્વેદસહિતા

(૩૮) ઋગ્વેદસંહિતા (૩૯) અથર્વવેદસંહિતા (૪૦)
સામવેદસંહિતા.

ઉપર જણાવેલાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ટીકા કરવામાં
આશ્રય રૂપ થયેલાં ભાષ્ય અને ટીકાઅધીના કર્તાઓનો તથા
વિશેષતઃ શ્રી કલ્યાણ ભગવદ્ગીતાઈ, શ્રીમાન વિશ્વનાથ
સદારામ પાઠકસંકલિત ગુર્જર ભાષાન્તર, પંડિત શ્રી પીતા-
નરજી કૃત હિંદીભાષ્યમાંથી તથા મહારાજ શ્રી નથુરામ
શર્મકૃત ગુર્જરભાષાન્તરવિગેરેમાંથી દિગ્બલિસ્થ શ્લોકો,
કેટલાંક ઉપયોગી ચિત્રો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલાં
દેવી સંપત્ અને આસુરી સંપત્તનાં પાત્રોનું વર્ણન વિગેરે લખવામાં
વિશેષ આશ્રય મળવાથી તે તે અધીના રચયિતા મહાત્માઓનો
આ સ્થલે હું ઉપકાર માનું છું અને ઇચ્છું છું કે તે તે અધીનું
અવલોકન પણ વાચકવૃંદને આનંદજનક થયે. इत्योम् ॥ शान्तिः ॥

મુંબઈની ગીતાપાઠશાલાના આચાર્ય વેદશાસ્ત્રસંપન્ન
શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રી ગોડશેનો અભિપ્રાય.

प्रशमयितुं प्रतिकूलं दैवं कार्तोतिकेन मुनिनेदम्
गीतांगंगामञ्जनमारब्धं मतिमतां वरेण्येन ॥ १ ॥
विदुषां विपत्तिवह्नौ प्रायः प्राकट्यमेति माहात्म्यम्
तिलकादिषु दृष्टमिदं स्वर्णागरुचंदनेक्षुतुल्देषु ॥ २ ॥
स्वार्थं मगीरयेन हि यद्यपि गंगं जलं समानीतम् ॥
जातं तयापि दैवात् शान्तिकरं मुक्तिदं च सर्वेषाम् ॥ ३ ॥
तद्वदिदं गीताया विवरणमतिमंजुलं हृदयहारि ॥
गुर्जरकंठाभरणं भूयाद्वाल्मीकोपालम् ॥ ४ ॥

શ્રીકૃષ્ણવૃધવિરચિતા ગીતાન્વર્થાસ્તુ ગુર્જરમુલાબ્જે ॥

નરહરિશર્માઽઽશાસ્ત્રે સરલહૃદયપાઠકેમ્ય ઇદમ્ ॥ ૧ ॥

ગુજરાતી સારાંશ.

પોતે અદ્વિતીય જ્યોતિઃશાસ્ત્રજ્ઞ હોવાથી પોતાના ભવિષ્ય કાલના દુર્દેવના પ્રતિહાર માટે પંડિતશ્રી ગીતાના મનનરૂપી ગંગાજલમાં ડુબકી મારી જોસવાનું નક્કી કર્યું. આ વાત તો તેમની અતુલ વિદ્વત્તાને, બુદ્ધિમત્તાને અને પરિપાકાવસ્થાને ઉચિતજ થયું ॥ ૧ ॥

દુનીયાની રીત છે કે, સારા સારા વિદ્વાનો ઉપર જ્યારે ભયંકર આક્રમ આવી પડે ત્યારેજ તેમનાં અંગમાં રહેલા અદ્ભુત ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ઉદાહરણુ દ્યો કે, મહાશય લોકમાન્ય તિલક જ્યારે નાહક જેલમાં છ વર્ષ પૂરાણા ત્યારે તે ગીતામાંજ મજ્જન કરવા જોડા અને પોતાનાં દુર્દેવી છ વર્ષોને છ દહાડા જેવાં ગણી “કર્મયોગ” નામના પુસ્તકદ્વારા અખિલ ભૂગોળને મંડિત કરી નાંખ્યો. સારાં માણસો તો સોના જેવાં કીંમતી, અગરુ જેવા સ્વાર્પણ કરી દુનીયાને આનંદિત કરવાવાળા, ચંદનની ગોડે પોતે ઘસારો ખાઈ દુનીયાને ખુસબો આપવાવાળાં અને ચેરડી જેવાં મધુર હોય છે, પરંતુ આ ચારે-જણાની વિપત્તિનો મહાન્ લાભ તો આપણને જ મળે છે. તેમજ પંડિતશ્રીના ગીતામજ્જનનું પણ સમજવું ॥ ૨ ॥

મહારાજ ભગીરથે જેમ પોતાના પિતરોના ઉદ્ધારાર્થે ભાગીરથીશ્રીની સ્વર્ગમાંથી ભક્ષોકમાં પધરામણી કરી તે કાંઈ પરો-પકાર વાસ્તે નહતી, પરંતુ બધા મફતીઆઓને પણ પોતપોતાના પિતરોના ઉદ્ધારનું તે મોટું સાધન થયું-આર્યોવર્તને શાન્તિનું

તેજ સાધન' થયું, સાધકોને તો તે ગંગાપ્રવાહ “ ઈ
 યેજયન્તી' થયું. તેમજ પંડિતજીના ગીતામંજરનું પણ
 લેવું ॥ ૩ ॥

પંડિતજી પોતે સરસ્વતીના ઉપાસક હોવાથી
 શૈલી બહુજ મનોહર, મધુર અને ઓજસ્વી બની છે. -
 બાળગોપાલોથી લઈ યુવાન કે વૃદ્ધ લગણુ તમામ ગી.
 ઓને કંઠાબરણ થઈ પડે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. તે -
 માતાના કૃપાકટાક્ષનું ફળ છે ॥ ૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણકાર્તીતિક પંડિતવરે રચેલ આ ગીતાનું
 ગાયન ચાલે અને ગીતા નામ સાર્યક થાય એમજ આપ.
 શાસ્ત્રી આપ સદ્ગુહ્ય પાઠકો પાસે પ્રાર્થે છે. ॥પા ૧॥

શાસ્ત્રી

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

શેઠ ગોકુલદાસ તેજપાલ સંસ્કૃતપાઠશાલાના મુખ્ય

પંડિત શ્રી રમાપતિ મિશ્રને

મુંબઈ તા. ૨૦-૪-

જ્યોતિર્વિત્ પંડિત શ્રીકૃષ્ણ મોહનજી કાર્તીક-સ
 રાત્રી ટીકા, માર્કાર્ય, પદચ્છેદ, સમાસ ઔર ટીપ્પણસહિત શ્રી
 ઔર ડસઝી પ્રસ્તાવનાકો ધ્યાનપૂર્વક દેખા હૈ ॥ જ્યોતિર્વિ
 પરિશ્રમ મિત્યા હૈ યહ સત્ય ડન લોગોકો અમગત હૈ
 સ્વલ્પ સંસ્કૃતકે જ્ઞાતા હોનેપર મો અક્ષરાર્થ જાનનેમે સ
 જ્યોતિર્વિજીવક ટીપ્પણસંગ્રહ આપકે પરિશ્રમકા પ્રકાશક હૈ

રમાપતિ

॥ શ્રી ॥

જયપુરનિવાસી મહામહોપાધ્યાય પંડિત શ્રી ગિરિધર શર્મા
 ચતુર્વેદી અને શ્રીવર્ણશ્રમસ્વરાજ્યસંઘ-કાશી-ના માનદમત્રો
 મહોદય સ્વામી શ્રી દયાનન્દજી મહારાજ બી. એ.
 ના આભિપ્રાય.

મોહમયીવાસ્તવ્યેન સુપ્રસિદ્ધેન વિદુષા શ્રીકૃષ્ણમોહનજી
 શર્મણા કાર્તાન્તિકમહાભાગેન ગુર્જરભાષામય્યા ટીકયા તિલકિતા
 શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મયા દૃષ્ટા ॥ રહ સાધારણાનામપિ જનાનાં ભગવદ્ગીતાશયા-
 ધબોધાય કાર્તાન્તિકમહાભાગેન બહુ પ્રયતિતસ ॥ શ્લોકાનામન્વયસ્ત-
 વનુપદાર્થસ્તદનુતાત્પર્યપ્રકટનમિતિ રમ્યેયં ગ્યાસ્યાનશૈલી ॥ ગુર્જર-
 ભાષાભાષિણો જના ઉપયુજ્ય ગ્રન્થમિમં લાભાન્વિતા ભવેયુઃ ગ્રન્થકૃતઃ
 શ્રમં ચ સફલમેયુરિત્યાશાસ્તે

વૈશાખ શુક્ર ૧૦ ચત્રવાસરે વિક્રમસંવત ૧૯૮૮ શાકે ૧૮૫૩ સુવર્ક ઠા. ૨૭-૪-૧૯૩૧	}	ગિરિધરશર્મા ચતુર્વેદ. (જયપુરવાસ્તવ્યઃ) દયાનન્દઃ (કાશીવર્ણાધમસ્વરાજ્યસંઘઃ)
--	---	--

॥ શ્રીગુરોઃ શરણમ્ ॥

પંડિતરાજ શ્રી રાજેન્દ્ર શાસ્ત્રીજી દ્વારિડ
 અને

પંડિત દેવનામક આચાર્ય બન્નેનો આભિપ્રાય.

સુપ્રસિદ્ધકાર્તાન્તિકપદાપદાનૈઃ મુમ્તાપુરીવાસ્તવ્યૈઃ પાણિડતપ્રવર-
 શ્રીકૃષ્ણમોહનશર્મમહોદયૈઃ પ્રકાશિતં રમણીયસન્નિવેશં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-
 પુસ્તકમવલોકયન્તો થયં નિતરાં મોદામહે ॥ અત્ર હિ પ્રાચીનટીકાસ્વપ્યતિ-

તેજ સાધન^૧ યથું, સાધકોને તો તે ગગાપ્રવાહ “સ્વર્ગારોહણ-
વૈજયન્તી” થયું. તેમજ પંડિતજીના ગીતામંજરનું પણ સમજી
લેવું ॥ ૩ ॥

પંડિતજી પોતે સરસ્વતીના ઉપાસક હોવાથી તેમની ભાષા-
શૈલી બહુજ મનોહર, મધુર અને ઓળખી બની છે. આ ગીતા
બાળગોપાલોથી લઈ યુવાન કે વૃદ્ધ લગણુ તમામ ગીતાભ્યાસી-
ઓને કંઠાબરણ થઈ પડે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. તે સરસ્વતી
માતાના કૃપાકટાક્ષનું ફળ છે ॥ ૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણકાર્તાતિક પંડિતવરે રચેલ આ ગીતાનું ધરધરમાં
ગાયન થાલે અને ગીતા નામ સાર્થક થાય એમજ આપનો નરહરિ
શાસ્ત્રી આપ મદ્દહૃદય પાઠકો પાસે પ્રાર્થે છે. ॥૫॥ ઇતિ થમ્ ॥
શાસ્ત્રી નરહરિ.

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

શેઠ ગોકુલદાસ તેજપાલ સસ્કૃતપાઠશાલાના મુખ્ય અધ્યાપક
પંડિત શ્રી રમાપતિ મિશ્રનો અભિપ્રાય.

મુવૈં તા. ૨૦-૪-૧૯૩૧

જ્યોતિર્વિત્ પંડિત શ્રીકૃષ્ણ મોહનજી કર્તાન્તિક—સકલિત ગુજ-
રાતી ટીકા, ભાવાર્થ, પદચ્છેદ, સમાસ ઔર ટીપ્પણસહિત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
ઔર ઉસકી પ્રસ્તાવનાકો ધ્યાનપૂર્વક દેલા હૈ ॥ જ્યોતિષીજીને સ્લાધ્ય
પરિશ્રમ ક્રિયા હૈ યહ સત્ય ઉન લોગોંકો અગત હોગા જો અતિ
સ્વલ્પ સસ્કૃતકે જ્ઞાતા હોનેપર મી અક્ષરાર્થ જ્ઞાનનેમે સમર્થ બનેંગે ॥
જ્યોતિષીજીકા ટીપ્પણસગ્રહ આપકે પરિશ્રમકા પ્રકાશક હૈ ॥

રમાપતિ મિશ્ર

॥ શ્રી ॥

જયપુરનિવાસી મહામહોપાધ્યાય પંડિત શ્રી ગિરિધર શર્મા
 ચતુર્વેદી અને શ્રીવર્ણશ્રમસ્વરાજ્યસંધ-કાશી-ના માનદમત્રો
 મહોદય સ્વામી શ્રી દયાનન્દજી મહારાજ બી. એ.
 ના આભિપ્રાય.

મોહમયીવાસ્તવ્યેન સુપ્રસિદ્ધેન વિદુષા શ્રીકૃષ્ણજીમોહનજી
 શર્મણા કાર્તાન્તિકમહાભાગેન ગુર્જરભાષામધ્યા ટીકયા તિલકિતા
 શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મયા દૃષ્ટા ॥ રૂઢ સાધારણાનામપિ જનાનાં ભગવદ્ગીતાશયા-
 વબોધાય કાર્તાન્તિકમહાભાગેન બહુ પ્રયતિતમ્ ॥ શ્લોકાનામન્વયસ્ત-
 વનુપદાર્થસ્તદનુતાત્પર્યપ્રકટનમિતિ રમ્યેયં વ્યાખ્યાનશૈલી ॥ ગુર્જર-
 ભાષામાપિણો જના ઉપયુજ્ય ગ્રન્થમિમં લાભાન્વિતા ભવેયુઃ ગ્રન્થકૃતઃ
 શ્રમં ચ સફલમેયુરિત્યાશાસ્તે

વૈશાખ શુક્ર ૧૦ ચંદ્રવાસરે વિક્રમસંવત ૧૯૮૮ શાકે ૧૮૫૩ સુનંદ તા. ૨૭-૪-૧૯૩૧	} ગિરિધરશર્મા ચતુર્વેદ- (જયપુરવાસ્તવ્યઃ) દયાનન્દઃ (વાશીવર્ણશ્રમસ્વરાજ્યસંધઃ)
--	---

॥ શ્રીગુરોઃ શરણમ્ ॥

પંડિતશાજી શ્રી રાજેન્દ્ર શાસ્ત્રીજી દ્વાવિઠ
 અને

પંડિત દેવનાથક આચાર્ય બન્નેનો આભિપ્રાય.

સુપ્રસિદ્ધકાર્તાન્તિકપદાપદાનૈઃ મુમ્નાપુરીવાસ્તવ્યૈઃ પण्डितप्रवर-
 श्रीकृष्णमोहनशर्ममहोदयैः प्रकाशितं रमणीयसन्निवेशं श्रीभगवद्गीता-
 पुस्तकमवलोक्यन्तो वयं नितरां मोदामहे ॥ अत्र हि प्राचीनटीकास्वप्यति-

દુર્લભાના પ્રતિપદવ્યુત્પત્તિપ્રકારાણા સન્નિવેશનેન પૂર્વાચાર્યપ્રદર્શિત-
પથા ગુર્જરભાષયા મૂલાર્યનિવેદનેન સાધારણજનાનામપ્યુપકારકરેણ
પદચ્છેદવિન્યાસેન^૧ દુસ્સહેષુ વિવાદાસ્પદસ્થલેષુ પરિશુદ્ધતર્કાવદ્વ-
ટિષ્પ્યુપનિવન્ધેન ચ સર્વાઙ્કીણા રમણીયતા પુપ્યદિદં પુસ્તકં સત્યમેવ
દેશમાપયા ગીતાર્યમધિજિગમિષૂણા સંસ્કૃતમાપાવ્યુત્પિત્સૂના દુરૂહત-
ત્ત્વજિજ્ઞાસૂના ચ સાહાય્યમવશ્યં કરિષ્યતીતિ નઃ પ્રત્યય ॥ કાર્તાન્તિક-
મહોદયા એવવિધાનિ લોકોપકારકાણિ કાર્યાણિ વિદધાનાઃ સુચિરં
જીવ્યાસુરિતિ જગદીશ્વરમમ્યર્યયામહે ॥

મિતિ વૈશાલ શુક્ર ૧૦ સોમે } શ્રીરાજેશ્વરદાસી દ્રાવિદ- { વર્ણધમસ્વરાજ
વિક્રમસંવત્ ૧૯૮૭ } દેવનાયક ડાચાર્ય { ૬૫-કાશી,
સારિખ ૨૧-૪-૧૯૨૧ }

યોગેશ્વર, બ્રહ્મનિષ્ઠ, મહાત્માશ્રી નથુરામશર્માનો
અભિપ્રાય.

કાશ્મીર શુકલ ૬-૧૯૮૭

વિદ્યાભાસ્કર, યથોત્તરવિભૂષણ, દેવસવાયસ્પતિ, મહોપ-
દેશક, પ્રાણાચાર્ય ઇત્યાદિ પદવીધર પાંડત શ્રીકૃષ્ણ મોહનભ
શર્માએ-શ્રી કાર્તાતિકલગ્ને-અવતરણિકા, મૂળસ્તોત્ર, પદ્યછેદ,
વ્યુત્પત્તિસમાસ, અન્વય અને અન્વયાર્થ, ભાવાર્થ તથા ટિપ્પણી
સહિત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તે પુસ્તક
વિલેખતાં અમારે તે પુસ્તક સંબંધી નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય
થયો છે.

આ પુસ્તક શ્રીલગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને તથા થોડું સંસ્કૃત જાણનાર જિજ્ઞાસુઓને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે. તેમાં વાપરેલા કાગળ ને છપાઈ સારાં છે.

સદ્ધર્મનિષ્ઠ રાજાઓએ તથા ધનાઢ્યોએ આ ગ્રન્થની વિશેષ પ્રતો લઈ દીન વિદ્યાર્થીઓને તથા દીન જિજ્ઞાસુઓને વિનામૂલ્યે આપવી જોઈએ. આસ્તિક ગૃહસ્થોએ એ પુસ્તક પોતાના પુસ્તકાલયમાં રાખવા જેવું છે.

નથુરામ શર્મા.

—:0:—

શ્રી ઔતરુમાર્તવિક્રતપારપદના માનદસંત્રી, અલંકાર-ભૂષણ પંડિત ધનંજય મુરારિ પાંધીનો અભિપ્રાય.

ન્યોતિર્વિભૂષણ, વિદ્યાભાસ્કર, મહોપદેશક, પ્રાણાચાર્ય, પંડિત શ્રીકૃષ્ણમોહનજી શર્મા કાર્તીતિકજીએ હાલમાંજ પ્રસિદ્ધ કરેલું “શ્રીમદ્લગવદ્ગીતા” નું અવલોકન મેં કર્યું. આ ગ્રન્થની ઉપયોગિતા હરેક અભ્યાસીથી સમજી શકાય તેવી છે. જેને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ નહિ હોય તેવા લગવદ્ગીતાના ભક્તો માટે તો આ ગ્રન્થ એક આશીર્વાદ સમાન છે. આ મહા-નિબંધની રચના અદ્વિતીય છે. “લગવદ્ગીતા” બધાં ઉપાનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો અને સ્મૃતિઓના પણ સારરૂપ હોવાથી એક સૂત્રગ્રન્થ છે, તેમાંના પ્રલોકોની પરંપરા-પૂર્વાપર સંબંધ-શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિથી ચોજવાની આવશ્યકતા રહે છે, એ પૂર્વાપર સંબંધનું વિવરણ આ નિબંધમાં કરવામાં આવ્યું છે અને તેને અવતરણિકા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે અવતરણિકા ભાગ્યેજ જીજ્ઞા કોઈ ભાષાંતરમાં નજરે

પડે એ આ ગ્રન્થની વિશિષ્ટતા જાણી શકાય છે. ત્યાર બાદ શબ્દની પ્રક્રિયા તથા શબ્દોની સંગતિ સંસ્કૃતમાં ઠેવી રીતે થયેલી છે તે જતાવવા માટે વ્યુત્પત્તિ અને સમાસની યોજના છે, જે સંસ્કૃતના પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને તથા સંસ્કૃત વ્યાકરણ નહિ જાણનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઘણીજ ઉપયોગી છે. તેની નીચે અન્વય-શ્લોકોનો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે, અને પ્રત્યેક શબ્દોનો જુદો અર્થ જતાવવામાં આવ્યો છે, તે પણ અભ્યાસીને અત્યંત યોગ્ય છે. છેવટે જગવાન શ્રી શંકરાચાર્યપ્રભુતિ બધા ભાષ્યકારોના સમન્વયથી સરલ ભાવાર્થ પણ છે તે અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર છે.

એ પ્રમાણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવી, પાંડત શ્રી કાર્તીતિકજીએ આ નિબંધને સર્વાંગસંપૂર્ણ તથા નવીનતાઓથી ભરપૂર એટલે સુંદર બનાવ્યો છે. તે માટે ગુર્જર પ્રજાનાં તેમને સહસ્રશઃ અભિનંદન ઘટે છે. અસ્તુ !

દરેક ગુર્જરગૃહમાં આ પુસ્તક હોવું જ જોઈએ. જીવનને દિવ્ય આનંદ અને આત્માનો અનેરો યોગ આપતા આવા પુસ્તકની ઉપયોગિતા તરફ જોતાં, તેની કીમત જો કે પાંચ રૂપીઆ છે, તો પણ તે કંઈજ નથી એમ સમજવું જોઈએ. આશા છે કે ગુર્જર પ્રજા આ ગ્રન્થનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ દિવ્યજ્ઞાનસંપત્તિ બનશે. દત્ત્યલમ્

મુંબઈ વિક્રમમવત ૧૯૮૭ }
જેઠ સુદી ૧ સોમવાર }

લી૦
ધનંજય મુરારિ પાંધી.

श्रीबालकेश्वरसंस्कृतवैदिकपाठशालाप्रधानाध्यापक

गीर्वाणविद्याभूषण शास्त्री दुर्गाशङ्कर

उमाशङ्कर शर्मानो अभिप्राय

स्वास्तिश्रीमदखिलश्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठानपरायणेषु सकलवेदशास्त्र-
रत्नाकरसमाधिगततत्त्वावबोधपीयूषनमितानन्दविबुधेषु अगणितगुणकर्पूरसु-
वासितदिङ्मण्डलेषु समस्त्विविद्वज्जनकृतसमावनेषु परोपकाररतिदीप्तेषु
सर्वकर्मधर्मदक्षेषु राजश्रिया विराजमानेषु राजमान्येषु विद्याभास्कर-ज्योति-
र्विभूषण-दैवज्ञवाचस्पति-महोपदेशक-प्राणाचार्येत्यगदिसंप्राप्तपदकेषु ब्रह्म-
निष्ठपण्डितेषु श्रीमोहनजीतनुजश्रीकृष्णशर्मसु कार्तान्तिकोपाख्येषु श्रीमद्वा-
लुकेश्वरसंस्कृतवैदिकपाठशालाप्रधानाध्यापकस्य उमाशङ्करसूनेर्दुर्गाशङ्कर-
शास्त्रिणः सविनयं प्रणतयः समुल्लसन्तु ॥

भवत्प्रहित युष्मत्प्रयोजितसान्त्वयत्रोधिनीगुर्जरटीकासहितं श्रीमद्भगव-
द्गीतापुस्तकं संप्राप्तम् ॥ इदं तु सकलानवद्यवेदान्तविद्याविस्ताराकौदय-
प्रकाशेनाज्ञानान्धकारनाशकारणं च ॥ यथा सकृद्बोधूमादेवान्नाडनेकपा-
कान्तराणि सुस्वादूनि नानाविधानि भवन्ति तथैवास्य श्रीशङ्कराचार्य-
श्रीरामानुजाचार्य-श्रीमध्वाचार्य-श्रीज्ञानेश्वरप्रभृतिभिः कृतान्यनेकभाषा-
न्तराणि खलु तथापि भवद्भिरतीव परिश्रमपुरःसरं कृतमिदं
भाषान्तरमिति निःशंक मस्माकं प्रतिभाति ॥ स्वस्वरूपज्ञानेप्सूनामुपरि
प्रभूतोपकारः कृतः । भवत्परोपकरणं तु जन्मप्रभृतिसुसंपन्नमेव ॥

उक्तं च-“ उद्दिश्य ये परार्थं साधयितुं स्वार्थमत्र समुदीयुः ।

न कथं परोपकृतिनः कृतिनस्ते कीर्तिमुत्तमामीयुः ॥ ”

पुस्तकस्यास्य पठनाज्ज्ञासुजनानां बहवोऽज्ञानविरुद्धाः संभ्रमाश्च
मानुप्रकाशात्तिमिरमिव विनष्टा भवेयुः ॥ एतस्मिन्नन्ये टिप्पण्यादिषु
मुद्रापितानि प्रमाणान्यनमूलान्यप्रतिमानि सन्ति ॥ प्रतिपादितविषयस्ये-
दानीमावश्यकतां गाम्भीर्यं बोधकत्वमिति विरचयितॄणां भवतामखिलमपि
विशेषतः प्रशंसनीयमेवास्तीति भूयो भूयोऽनेकशो घन्यवादान्प्रकटयामः
सूचयामश्च गीता प्रेमिजनैर्धनाश्रयदानेन साहाय्यं करणीयमिति ॥ एत-
त्पुस्तकसंस्करणे कालद्रव्यव्ययानुरूपं लब्धेन गीताप्रेमिजनाश्रयेण
भवच्छ्रमा अपनेप्यन्त इत्याशास्महे ॥

परोपकृतिबुद्ध्या यद्गीताभाषान्तरं कृतम्
तेनास्तु कीर्तिरनिशं श्रीवाग्देव्याः प्रसादतः ॥
सदाऽहं स्मरणीयश्च विशेषज्ञापनाय भो
येन स्नेहलतावृद्धिर्भवेद्युष्मत्प्रसादतः ॥
मेनोमाशङ्करसुतदुर्गाशङ्करशास्त्रिणः
अलमेतेन लेखेन सुतेषु बहुशो नमः ॥
त्रिपञ्चवस्किन्दुशके प्रजापत्याख्यवत्सरे
माधवासितपञ्चम्यां लेख्यं वै लिखितं गुरौ ॥

लि. दुर्गाशङ्करशास्त्री

શ્રીભગવદ્ગીતાના ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું નમસ્કારોત્તમક મંગલાચરણ.

શ્રીકૃષ્ણો યોઽર્જુનસ્યાવનિભરહરણાયોત્સુકઃ સારથિત્વં
સ્વીકૃત્ય ત્યક્તશસ્ત્રં તમપહતધિયં કંપયુક્તં સમીક્ષ્ય ॥
સંવોધ્ય ક્ષાત્રધર્માનતિતરાવિમલં: સાંખ્યતત્ત્વાર્થવોધૈ:

ગીતાં પ્રોવાચ તસ્મૈ પરમભગવતે સ્તાન્નતિઃ પ્રેમપુષ્ટા ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ભૂમિને ભાર ઉતારવાને ઉત્સુક થઈને, અર્જુનના સારથિ બની, મૂઢતાથી કંપાયમાન થઈ શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી બેઠેલા અર્જુનને અત્યંત નિર્મલ એવા સાંખ્યશાસ્ત્રના મતપ્રમાણે તત્ત્વબોધપૂર્વક ક્ષાત્રધર્મનો ઉપદેશ કરી તેના પ્રતિ ગીતાનું જ્ઞાન કહ્યું, તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને મારા પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ છે. ૧.

શ્રીમત્કૃષ્ણોક્તગીતાર્થવિવરણપરૈઃ શઙ્કરાચાર્યવર્યૈ-

રન્યાચાર્યૈર્યોક્તા પરમતમથનૈઃ સંપ્રદાયમસિદ્ધયૈ ॥

સ્વે રાષ્ટ્રેઽન્યૈઃ સ્વભાષાભિરપિ નિગદિતા તદ્વદૂચે સટીકાં

ગીતાં તાં ગુર્જરીવાગ્વિમલવિવરણૈઃ કૃષ્ણકાર્તાતિકોઽહમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જેમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના શ્રીમુખવડે નિકળેલી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ભાષ્યરૂપ ટીકા શ્રીપૂજ્યપાદ શંકરાચાર્ય ભગવાને કરેલી છે, પોતાના સંપ્રદાયોની પ્રસિદ્ધિને માટે રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, નિંબાર્ક, મધ્વાચાર્ય આદિઓએ પણ પરમતોનું ખંડન કરી સ્વમત પ્રમાણે ટીકાઓ કરેલી છે અને પોતપોતાના દેશોમાં સ્વસ્વભાષાઓ વડે અનેક વિદ્વાનોએ પણ

ગીતાની ટીકાઓ કરેલી છે તેજ પ્રમાણે હું શ્રીકૃષ્ણકાર્તાતિક પણ તે ગીતાની ગુજરાતી ભાષામાં સરલ અને નિર્મલ ટીકા કરું છું. ૨.

મુમુક્ષુમુક્તયે કર્મોપાસ્તિમજ્જ્ઞાનસિદ્ધયે ।

વિદ્વન્મુદેર્જુનાયેયં ગીતા કૃષ્ણેન ભારતે ॥ ૩ ॥

અર્થ:—મુમુક્ષુઓને મુક્તિ માટે, કર્મ ઉપાસના કરનારાઓને જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે તેમજ વિદ્વાનોને પ્રભાદને માટે આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ મહાભારતની અંદર અર્જુનને ઉદ્દેશીને ગાયેલી છે. ૩.

ક શ્રીગીતાર્થગંભીરા કાઝ્લ્પવોધા ચ મે મતિઃ ।

માપ્યટીકાચાશ્રયેણ, ચાપલ્યં મેઽસ્તિ કેવલમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—અર્થગંભીર એવી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કયાં ? અને અલ્પ જ્ઞાનવાળી મારી બુદ્ધિ કયાં ? અને તેથી આ ગુર્જરટીકા તે એક લાઘ્ય ટીકાઓના આધારે કેવળ મારૂ આપલ્યમાત્રજ છે. અર્થાત્ ગીતાના અર્થો ગંભીર હોવાથી તે મારા જેવાની સાધારણ બુદ્ધિમાં ન આવી શકે, તો પણ પૂર્વાચાર્યોએ કરેલાં લાઘ્યો અને વિદ્વાનોએ કરેલી અનેક ટીકાઓનું અવલોકન કરી હું પણ આ વિષયમાં કંઈક લખવા ઉદ્યત થયો છું. ૪.

દેશેઽત્ર ગુર્જરીમાષા વદ્ધુધા પ્રોચ્યતે જનૈઃ ।

અતઃપ્રીકા ગુર્જરીયં કર્તિનેઽસ્યાઃ પ્રયોજિતા ॥ ૫ ॥

અર્થ:—ઘણું કરી આ દેશની અંદર લોકો ગુજરાતી ભાષા જ બોલે છે અને તેથીજ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના કથનમાં ગુજરાતી ટીકા બનાવવામાં આવી છે. ૫.

‘કાર્તાતિકઃ’

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાહાત્મ્યમ્ ।

થરોવાચ । પૃથ્વી પૂછે છે:—

ભગવન્પરમેશાન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

પ્રારબ્ધં મુજ્યમાનસ્ય કયં ભવતિ હે પ્રભો ॥ ૧ ॥

હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! પ્રારબ્ધને ભોગવી રહેલા મનુષ્યના હૃદયમાં અનન્ય ભાવવાળી ભક્તિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? (તે આપ કહો.) ૧.

શ્રીવિષ્ણુભગવાન્ જોડ્યા:—

પ્રારબ્ધં મુજ્યમાનો હિ ગીતાભ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥ ૨ ॥

જે મનુષ્ય પ્રારબ્ધને ભોગવી રહેલો હોય તે મનુષ્ય જો નિત્ય “ગીતા”ના અભ્યાસમાં પ્રીતિવાળો હોય તો તે જગત્માં મુક્ત રહી સદા સુખી રહે છે અને કર્મબંડે બેસતો નથી. ૨.

મહાપાપાદિપાપાનિ ગીતાધ્યાનં કરોતિ ચેત્ ।

કવચિત્સ્પર્શં ન કુર્વન્તિ નલિનીદલમમ્બુવત્ ॥ ૩ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા”નું ધ્યાન કરે છે તેને, કમલના પત્રને જેમ પાણી સ્પર્શ કરી શકતું નથી તેમ મહાપાપો અને બીજા સામાન્ય પાપો કદિ પણ સ્પર્શ કરતાં નથી. ૩.

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીણિ તત્ર વૈ ॥ ૪ ॥

सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये ।

गोपाला गोपिका वापि नारदोद्धवपार्षदैः ।

सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ॥ ५ ॥

જ્યાં “ગીતા” નું પુસ્તક હોય અને જ્યાં તેના પાઠ થતો હોય ત્યાં પ્રયાગ વિગેરે સર્વ તીર્થો રહે છે, તેમ સર્વ ઠેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો, ગોવાળો અને ગોપીઓ પણ નારદ, ઉદ્ધવ અને પાર્ષદ-સેવક-વર્ગની સાથે ત્યાં રહે છે; અને જ્યાં “ગીતા” નું પઠન વગેરે હોય છે ત્યાં તેજ વખતે સહાય આવી મળે છે. ૪-૫.

यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् ।

तत्रાહં નિશ્ચિતં પૃથિવિ નિવસામિ સદૈવ હિ ॥ ૬ ॥

જે ઠેકાણે “ગીતા” સંબંધી વિચાર ચાલે છે, તેમ જ્યાં તેનું પઠન, પાઠન અને શ્રવણ થાય છે ત્યાં હે પૃથ્વી ! હું નિરંતર જ નિવાસ કરું છું. ૬.

गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् ।

गीताज्ञानमुपाश्रित्य श्रील्लोकान्पालयाम्यहम् ॥ ७ ॥

હું “ગીતા” ના આશ્રયમાં રહું છું, “ગીતા” એ મારું ઉત્તમ ગૃહ છે અને “ગીતા” ના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને હું ત્રણે લોકોનું પાલન કરું છું. ૭.

गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः ।

अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वानिर्वाच्यपदात्मिका ॥ ८ ॥

“ગીતા”એ અર્ધમાત્રાના અક્ષરરૂપ, નિત્ય અને પોતાના અવર્ણનીય પદોવાળી મારી બ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ વિદ્યા છે એમાં સંશય નથી. ૮.

ચિદાનન્દેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુખતોર્જુનમ્ ।

વેદત્રયી પરાનન્દા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥ ૯ ॥

વળી એ “ગીતા” ચિદાનન્દસ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સ્વમુખે અર્જુનને કહી છે, અને તેથી એ ત્રણે વેદરૂપ, પરમ જ્ઞાનન્દસ્વરૂપ તથા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનથી ભરેલી છે. ૯.

યોઽષ્ટાદશ જપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનથી નિરંતર “ગીતા” ના અઠારે અધ્યાયનો પાઠ કરે છે તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછીથી પરમ પદને પામે છે. ૧૦.

પાઠેઽસમર્થઃ સમ્પૂર્ણે તતોર્ધ્વ પાઠમાચરેત્ ।

તદા ગોદાનર્જં પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૧ ॥

“ગીતા” ના અઠારે અધ્યાયનો સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને જે મનુષ્ય અશક્ત હોય તે જો અર્ધા ભાગનો પાઠ કરે તો તે “ગોદાન” નું ફળ મેળવે છે એમાં સંશય નથી. ૧૧.

ત્રિમાસં પઠમાનસ્તુ ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

પદશં જપમાનસ્તુ સોમયાગફલં લભેત્ ॥ ૧૨ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા” ના ત્રીજા ભાગનો એટલે ૬ અધ્યાયનો પાઠ કરે છે તે “ગંગાસ્નાન”ના ફળને પામે છે, અને છઠ્ઠા

ગનો એટલે ત્રણ અધ્યાયનો પાઠ કરે છે તે “સોમયજ્ઞ”નું
જ મેળવે છે. ૧૨.

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ ૧૩ ॥

જે મનુષ્ય લક્ષિતયુક્ત મન વડે રોજ એક અધ્યાયનો પાઠ
કરે છે તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં રુદ્રનો ગણ થઈ લાંબા
વખત સુધી રહે છે. ૧૩.

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।

स याति नरतां यावन्मन्वन्तरं वसुंधरे ॥ ૧૪ ॥

હે પૃથ્વી ! જે મનુષ્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા
શ્લોકના એક ચરણનો પણ નિત્ય પાઠ કરે છે તે મનુષ્ય મન્વન્તર
સુધી મનુષ્યપણાને-મનુષ્યના જન્મને-જ પામતો રહે છે. ૧૪.

गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् ।

द्वा त्रीनेकं तदर्थं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥ ૧૫ ॥

चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।

गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुષतां व्रजेत् ॥ ૧૬ ॥

गीताभ्याસं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ।

गीतेत्युच्चारसंयुक्तो त्रियमाणो गतिं लभेत् ॥ ૧૭ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા” ના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે,
ત્રણ, કે એક શ્લોકનો અથવા અર્ધા શ્લોકનો પણ પાઠ કરે
તે દશ હજાર વર્ષ સુધી અવશ્ય ચંદ્રલોકને પામે છે. વળી
“ગીતા” નો સારી રીતે પાઠ કરનાર મનુષ્ય મર્્યા પછી પણ

ફરીને મનુષ્ય જ થાય છે, અને એમ મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને “ગીતા” નો ફરીને અભ્યાસ કરી ઉત્તમ પ્રકારની (અપુનરાવર્તિની) મુક્તિને પામે છે. મરતી વેળાએ “ગીતા” એમ ઉચ્ચાર કરનાર મનુષ્ય પણ સદ્ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫-૧૭.

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુતોઽપિ વા ।

વૈકુण્ઠં સમવાપ્નોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥ ૧૮ ॥

વળી “ગીતા” ના અર્થના શ્રવણમાં આસક્ત મનુષ્ય મહા પાપી હોય તો પણ તે વૈકુંઠને પામે છે અને ત્યાં વિષ્ણુ ભગવાન સાથે આનંદ ભોગવે છે. ૧૮.

ગીતાર્થં ધ્યાયતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।

જીવન્મુક્તઃ સ વિજ્ઞેયો દેહાન્તે પરમં પદમ્ ॥ ૧૯ ॥

અનેક પ્રકારનાં કર્મો કર્યા છતાં પણ જે મનુષ્ય નિરંતર “ગીતા” ના અર્થનું ધ્યાન કરે છે તેને આ લોકમાં જીવન્મુક્ત ભણવો અને તે મૃત્યુ પછી પરમપદને પામે છે. ૧૯.

ગીતામાથિત્ય વહવો ભૂમુજો જનકાદયઃ ।

નિર્ઘૂતકલ્મષા લોકે ગીતા ગ્રાતાઃ પરં પદમ્ ॥ ૨૦ ॥

આ “ગીતા” ના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને જનક વિગેરે ઘણા રાજાઓ પાપરહિત થઈને લોકમાં પરમ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી અક્ષય પદને પામ્યા છે. ૨૦.

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

દૃષ્ટ્વા પાઠો ભવેત્તસ્ય શ્રમ એવ હ્યુદાહતઃ ॥ ૨૧ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા” નો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી તેનો પાઠ મિથ્યા થાય છે અને તે તેના શ્રમરૂપ જ કહેવાય છે. ૨૧.

एतन्माहात्म्यसंप्रुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥ २२ ॥

જે મનુષ્ય એ “ગીતા” નો માહાત્મ્યસહિત પાઠ કરે છે તે તેમાં કહેલા ફલને મેળવે છે અને દુર્લભ એવી ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૨૨.

सूत उवाच—सूतपुराणिक षोडशाः—

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥ २३ ॥

જે મનુષ્ય “ગીતા” નો પાઠ કર્યા પછી મેં કહેલા “ગીતા” ના આ સનાતન “માહાત્મ્ય” નો પાઠ કરે છે તે તેમાં કહેવામાં આવેલા ફલને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૩.

इति श्रीवाराहपुराणे धराविष्णुसंवादे श्रीगीता-

माहात्म्यं सम्पूर्णम् ।

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામંત્રઃ ।

ૐ અસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાલામંત્રસ્ય ભગવાન્ વેદવ્યાસ
ઋષિઃ ॥ અનુષ્ટુપ્ છન્દઃ ॥ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા દેવતા ॥ અશોચ્યા-
નન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદૌશ્ચ ભાપસે इति बीजम् ॥ સર્વધર્માન્પ-
રિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ इति शक्तिः ॥ અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો
મોક્ષયિष्याમિ મા શુચં इति कौलकम् ॥ શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે પાઠે
વિનિયોગઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—ૐ (પરબ્રહ્મ વાચક શબ્દ છે.) આ શ્રીમદ્ભગવ-
દ્ગીતારૂપ માલાના મંત્રના ભગવાન્ વેદવ્યાસ ઋષિ છે,
અનુષ્ટુપ્ છંદ છે, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા દેવતા છે, તથા “શોચ્ય
કરવાને અયોગ્ય એવાં સંબંધીઓનો તું શોચ કરે છે અને
મહોટા બુદ્ધિવાળા પડિતો બોલે તેવાં ભાષણો કરે છે ।” એ
બીજ તત્ત્વ-સારાંશ છે, “સઘળા ધર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરી માત્ર
એક હું જ શરણ છું એમ માની મને જ પ્રાપ્ત થા” એ શક્તિ છે,
“હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, શોક ન કર,” એ કીલક
(ખીલો-મેખ) છે અને શ્રીકૃષ્ણની પ્રીતિ માટે જ પાઠ કરવામાં
એનો વિનિયોગ છે.

ન્યાસાઃ ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥

“એ આત્માનું શસ્ત્રો છેદન કરતાં નથી અને અગ્નિ એને
બાળી શકતો નથી.” એથી બન્ને અંગુઠાઓને નમસ્કાર કરે છું.

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિમારુતઃ । ઇતિ તર્જનીભ્યાં નમઃ ॥

“એને જળ ભીંભવી શકતું નથી અને વાયુ સુકાવી શકતો નથી ” એથી બન્ને તર્જની આંગળીઓને નમસ્કાર કરું છું.

અન્તેદ્યોડયમદાહ્યોડ્યમક્લેદ્યોડ્યોષ્ય એવ ચ ।

ઇતિ મધ્યમાભ્યાં નમઃ ॥

“એ છેદાય તેવો નથી । એ બાળી શકાય તેવો નથી । એ ભીંભાય તેવો નથી । અને શોષાય તેવો પણ નથી । ” એથી બન્ને મધ્યમા આંગળીઓને નમસ્કાર કરું છું.

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોડ્યં સનાતનઃ ।

ઇત્યનામિકાભ્યાં નમઃ ॥

“એ નિત્ય છે, સર્વમાં રહેલો છે, સ્થાણુ-સ્થિર, હાલે ચાલે નહિ એવો અને સનાતન-પ્રાચીન છે.” એથી બન્ને અનામિકા આંગળીઓને નમસ્કાર કરું છું.

પદ્મ મે પાર્યં રૂપાણિ શતશોડ્ય સદસ્રગઃ ।

ઇતિ કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ ॥

“હે પાર્યં ! આ મારાં સેંકડો અને હજારો સ્વરૂપોને જો.” એથી બન્ને કનિષ્ઠિકા આંગળીઓને નમસ્કાર કરું છું.

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ।

ઇતિ કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥

“તે અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય-મનોહર તેમજ અનેક વર્ણુ-રંગ અને આકારનાં છે.” એથી બન્ને હાથનાં તળીઓ અને બન્ને હાથના પૃષ્ઠોને નમસ્કાર કરું છું.

અંગન્યાસાઃ ।

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ । इति हृदयाय नमः ॥

એથી હૃદયને નમસ્કાર કરું છું.—હૃદયને સ્પર્શ કરવો.

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोपयति मारुतः । इति शिरसे स्वाहा ॥

એથી શિરસૂ—મસ્તકને ‘સ્વાહા’ હો!—મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । इति शिखायै वषट् ॥

એથી શિખાને ‘વષટ્’ હો—શિખાને સ્પર્શ કરવો.

नित्यः सर्वगतः स्याणुरचलोऽयं सनातनः । इति कवचाय हुम् ॥

એથી કવચ—ખીળાક્ષરને ‘હુમ્’ હો—હાથે હાથે જમણે ખણે અને જમણે હાથે હાથે ખણે સ્પર્શ કરવો.

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । इति नेत्रत्रयाय वापट् ॥

એથી ત્રણે નેત્રોને ‘વૌષટ્’ હો—અંશુઠો અને અનામિકાથી નેત્રોને સ્પર્શ કરવો.

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च । इति अस्त्राय फट् ॥

એથી અસ્ત્રાને ‘ફટ્’ હો—ચપટી વગાડતાં મસ્તકની આબુખાબુ હાથ ફેરવી બે આંગળીથી હાથે હાથમાં તાળી પાડવી.

અથ ધ્યાનમ્ ।

પાર્યાય પ્રતિવોધિતાં ભગવતા નારાયણેન સ્વયં
 વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યેમહાભારતમ્ ॥
 અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટાદશાધ્યાયિની-
 મંથ ત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે થવદ્દેષિણીમ્ ॥ ૧ ॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન-
 મહામુનિ શ્રી વેદવ્યાસજીએ મહાભારતમાં ગુથેલી, અદ્વૈત-
 રૂપી અમૃતને વર્ષાવનારી, ભગવતી એટલે એશ્વર્ય, વીર્ય, યશ
 શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના સ્થાન-સ્વરૂપ, અદ્વાર અધ્યાયવાળા
 અને જન્મ-મરણને તથા અહંતા મમતારૂપ સંસારને ટાળ-
 નારી હે માતા ભગવદ્ગીતા ! હું તારું ધ્યાન કરું છું. ૧.

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલારવિંદાયતપત્રનેત્ર ॥

યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥૨॥

વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં વિશાળ
 નેત્રવાળા હે વ્યાસ ભગવન્ ! આપ કે જેમણે મહાભારતરૂપી
 તેલ પુરીને આ ગીતારૂપ જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવ્યો છે તેમને
 નમસ્કાર હો ! ૨.

મપત્રપારિજાતાય તોત્રવૈત્રૈકપાણયે ॥

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥ ૩ ॥

શરણે આવેલાને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિત ક્ષણ આપનાર, એક-
 હાથમાં ચામુકરૂપ નેતરનો હંડ ધારણ કરનાર, જ્ઞાનમુદ્રામુદ્રા

અને ગીતારૂપી અમૃતનું હોહન કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો. ૩.

સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘા ગોપાલનંદનઃ ॥

પાર્યો વત્સઃ સુધીર્મોક્તા દુઘ્નં ગીતામૃતં મહત્ ॥ ૪ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; તેના હોહનારા ગોપાલ-
નંદન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે; તે દુધનો લોકતા (પીનારો) ઉત્તમ
બુદ્ધિશાળી અર્જુનરૂપ વત્સ (વાછરડો) છે; અને મોટું
ગીતામૃતરૂપી દુધ છે. ૪.

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ ॥

દેવકીપરમાનંદં કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૫ ॥

વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને ચાણૂર દૈત્યોના
નાશ કરનાર તેમજ દેવકીને પરમ આનંદ આપનાર એવા
જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને હું વંદન કરું છું. ૫.

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोत्पला ।

शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ॥

अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी ।

सोत्तीर्णा खलु पांडवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥६॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી તટ-કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી
જળવાળી, શકુનિરૂપી નીલ કમળવાળી, શલ્યરૂપી ઝૂડવાળી,
કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોળાવાળી, અશ્વત્થામા.

અને વિકર્ણરૂપી લયાનક મગરમચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી
દ્યુમરીવાળી એવી રણસંઘામરૂપી નદીને ખરેખર શ્રીકૃષ્ણરૂપી
નાવિક વડે જ પાંડવો તરી ગયા, ૬.

પારાશર્યવચઃસરોજમમલં ગીતાર્થગંધોત્કટં

નાનારુચ્યાનકકેસરં હરિકયાસંવોધનાવોધિતમ્ ॥

લોકે સજ્જનપદ્મદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુટા

ભૂયાદ્ધારતપંકજં કલિમલમધ્વંસિ નઃ શ્રેયસે ॥ ૭ ॥

પરાશરના પુત્ર શ્રીવ્યાસ ઝુનિની વાણીરૂપી સરોવરમાં
ઉગેલું, ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્તમ સુગંધવાળું, નાના મકારનાં
આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું, હરિકયાના ઉપદેશ વડે પ્રકુલ થયેલું,
જગત્માં સર્વજનરૂપી ભમરાઓ નિરંતર આનંદપૂર્વક જેના
રસનું પાન કરે છે એવું અને કલિકાલનાં પાપનો વિનાશ કરનારું
એવું મહાભારતરૂપી નિર્મળ કમળ અમારું કલ્યાણ કરનારું
થાઓ ! ૭.

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥ ૮ ॥

જેમની કૃપા ઝુંગા માણસને વાચાળ કરે છે, અને
પાંગળાને પર્વત ઓળંગાવે છે તે પરમાનંદસ્વરૂપ માધવને
હું વંદન કરું છું—૮.

યં ब्रह्माचरुणेंद्रद्रुमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-

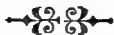
र्वैः सांगपदक्रमोपनिषद्गोयंति यं सामगाः

ધ્યાનાવસ્થિતતદ્વત્તેન મનસા પશ્યંતિઃ શ્રી યોગિનો

યસ્યાંતં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥૧॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર અને વાયુ (વગેરે દેવો) હિન્દુ
સ્તોત્રો વડે જેમની સ્તુતિ કરે છે, સામવેદનું ગાન કરનારા
મુનિઓ વેદાડ્ગ (શિક્ષા આદિ), પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદ્-
સહિત વેદો વડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે, ધ્યાનમાં સ્થિર થએલા
મુનિઓ તેમાં તન્મય થઈ રહેલા મનવડે જેમનાં દર્શન કરે છે,
અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના પારને જાણી શક્યા નથી
એવા તે દેવ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને (મારા) નમસ્કાર હો ! ૬.

॥ હતિ ધ્યાનમ્ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને આપેલું શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કવાચન । મા કર્મફલહેતુર્ધર્મા તે સંગોડસ્ત્યકર્મણ ॥
 હે અર્જુન । તને કર્મમાંજ અધિકાર હો, ક્યારે પણ ફળમાં અધિકાર ન હો, તેમ કર્મના
 પ્રતો હેતુ-કારણ વું ન થા । અતે તારો સગ અકર્મમાં પણ ન હો.

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीता.

अध्याय १ लो

उपोद्घात.

वैशंपायन ऋषिर्बुध्नौ जनमेजय प्रत्ये युद्धोत्साहं
कथनं अने अर्जुननो विषाद.

अवतरत्सिन्धुः—द्वैतयोना अग्रणी राज्ञ धृतराष्ट्रना पुत्र दुर्योधने
अनेक छज्जथी पाडवोनुं राज्य पयाव्यु, अने तेर वरस पछी श्रीकृष्णु भग-
वाने बहुतु समज्जव्या छता पाडवोने कर्ष पक्षु नहि आपवानु तेले कछु सारे
पाडवोअे द्वैतयो सामे युद्ध करवानो निश्चय कर्यो. जेथी अन्ने पक्षो, जे
स्थानमा हालनुं दिव्ही शहर वसाव्यु छे तेज हस्तिनापुरना आसपासना
'कुक्षेत्र' नामना मेदानमा पूर्ण अने पश्चिम भागमा जोडवाध युद्ध करवा
अेकडा थया. आ जेध (गीष्मपर्ण-अध्याय १) पोताना पुत्र दुर्योधनना

અન્યાયથી શોચ કરતા વિચિત્રવીરના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રની પામે મલયવતીના પુત્ર શ્રી વેદવ્યાસજીએ આવી કહ્યું કે, “હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારા પુત્રો તેમજ મર્ત્ય રાજાઓનો પરસ્પર નાલકારક કાળ આવ્યો છે, એમ અપરાધનો થતા નેઈ હું માનુ છું, અને તે મર્ત્યો નાશ થવાનોજ છે માટે એ યુદ્ધનો ઉદ્યોગ દૈવેચ્છાથીજ થવાનું માની શોચ કરશો નહિ. અને તમે પ્રજાચક્ષુ (અધ) છો માટે જો તમને એ મત્રામને પ્રસક્ત જોવા હચ્છા હોય તો હું તમને દિવ્યદ્રષ્ટિ આપુ કે જેથી અહિંજ બેઠા મધ્યુ તમાગ જોવામા આવે. ’ સારે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, “હે બ્રહ્માપત્રેષ્ઠ વ્યાસજી ! હું પોતાના અબધીઓનો નાશ પ્રસક્ત જોવા હચ્છતો નથી, પણ જો તમારી કૃપા હોય તો યુદ્ધના મધ્યમા સમાચાર માંગવા હચ્છુ છું ” સારે વેદવ્યાસજીએ મન્ય નામના સૂતને દિવ્યચક્ષુ આપ્યા જેથી તે સર્વજ્ઞ બન્યો અને તેને તેમજે આજ્ઞા કરી કે, “રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને યુદ્ધનું સંધ્યુ વૃત્તાવ ક્ષી સંભળાવજો ”

સાર પછી પોતાના દૂર પુત્ર દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવાના ઉદ્યોગમા નહિ પડતા અનેક ગોત્રજ, ગુરુઓ અને સબધીઓના હનનરૂપ પાપમાથી બચવા માટે મમજાવવા વેદવ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર ગજને બહુ કહ્યું, (ભીષ્મપર્વ—અધ્યાય ૩ જો) પણ ‘પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને પોતે મમજાવવા અમમર્થ છે, કાગણુ તે મારું માનતો નથી’ એમ યોદ્ધા ક્ષી પોતાના પુત્રોનું સૈન્ય મોહુ હોવાથી તેઓ છતશે અને મોહુ ગજ્ય બોગવમે એવા પોતાના પુત્રોના વિજયરૂપી લોભમા આસક્ત ગજ ધૃતરાષ્ટ્રે વ્યાસજીનું કહ્યું સ્વીકાયુ નહિ, આથી વ્યાસજી સ્વર્ગી આત્મા ગયા (ભીષ્મપર્વ—અધ્યાય ૪ થો.)

પછી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બહુ વિચારમા પડ્યા, અને બન્ને મેનાઓમાના ગજઓના દેશદેશાતરે જાણવાના મિત્રે કેટલાક ધૃતીના અડવિભાગ તથા દેશ વિગેરેના પ્રત્યો સન્ધને ધૃષ્ટ્યા સારે મન્યે તેનું તથા બન્ને સેનાની ગ્યનાનું મ પૂર્ણ વર્ણન કર્યું અને કુરુત્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહ પડ્યાનું (મરણુ પામ્યાનું) પણ કહ્યું આ સાબળી ધૃતરાષ્ટ્ર ગજએ મોઢ ક્યો અને પાડવોનું મૈન્ય ચોડું છે પણ પાડવો પોતે ધર્મજુદિવાળા, મહાનૈષ્ઠ તથા શ્રીકૃષ્ણચરિતરકથી દેવી સદાચવાળા છે અને પોતાના પુત્રો દુર્યોધનહિ કોગ્વેનું સૈન્ય મોહુ છે, પણ તેઓ અધર્મવૃત્તિવાળા, નિર્જલ અને દેવી સદાય વિનાના છે

એમ બાણી તેમનો વિનય ધૃષ્ટતા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધનું વૃતાંત બાણવાની ધૃષ્ટાથી પોતાની સામે બેઠેલા સંજય નામના સારથિને પોતાનો હિત ચાહનારો બાણી આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા: (બીજમપર્વ—અધ્યાય ૨૫ થી આરંભી ૪૨ સુધી.)

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ । ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે:—

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ॥

મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ધર્મક્ષેત્રે, કુરુક્ષેત્રે, સમવેતાઃ, યુયુત્સવઃ, મામકાઃ, પાણ્ડવાઃ, ચ, એવ, કિમ્, અકુર્વત, સંજય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધારયતીતિ ધર્મઃ, ધ્રિયતે વિશ્વમ્ અનેન વા ધારયતિ લોકાન્ વા ધરતિ લોકાન્ સઃ ધર્મઃ, ક્ષયતિ વા ક્ષીયતે તત્ ક્ષેત્રમ્, ધર્મસ્ય ક્ષેત્રં ધર્મક્ષેત્રમ્ તસ્મિન્ ધર્મક્ષેત્રે । કુરોઃ ક્ષેત્રમ્ કુરુક્ષેત્રમ્ તસ્મિન્ કુરુક્ષેત્રે । યોદ્ધુમિચ્છવઃ યુયુત્સવઃ । મમ इति કાર્યતિ પ્રસિદ્ધિ ગતા મામકાઃ અથવા મમ ઇમે અનુરુમ્પ્યાઃ પુત્રાઃ મામકાઃ । પાણ્ડોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ પાણ્ડવાઃ । રાગદ્વેષાદિદોષાણાં કૃતઃ સમ્યક્ જયઃ યેન સઃ સંજયઃ તત્સંવુદ્ધૌ હે સંજય ।

અન્વય અને અર્થ—સંજય હે સંજય ! ધર્મક્ષેત્રે ધર્મ-યુદ્ધ પ્રકાશવાના સ્થાનરૂપ એવા, કુરુક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રમાં, સમવેતાઃ એકઠા થએલા, (અને) યુયુત્સવઃ યુદ્ધ કરવાને ધૃષ્ટતા, મામકાઃ મારા પુત્રાદિકો, ચ અને, પાંડવાઃ પાંડવો, એવ ખરેખર, કિમ્ શું, અકુર્વત કરતા હતા ? (તે ચોકસ સવિસ્તર મને કહે.)

૧. ભાવાર્થ:—ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે —“હે સંજય! ધર્મના સ્થાન-રૂપ એવા કુરૂક્ષેત્રમાં એકઠા થઈને યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા, મારા પુત્ર વગેરેએ અને પાંડુના પુત્રોએ ત્યાં શું કર્યું? તે તું મને કહે. ૧.

અવતરણિકા:—ધૃતગૃહનો એવી રીતનો પ્રશ્ન સામળી તેને સંજય નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે —

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે —

દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ॥

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

પદ્મચ્છેદ:—દૃષ્ટ્વા, તુ, પાણ્ડવાનીકમ્, વ્યૂઠમ્, દુર્યોધનઃ, તદા, આચાર્યમ્, ઉપસંગમ્ય, રાજા, વચનમ્, અબ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અનિતિ જીવત્યનેન તત્ અનીકમ્, પાણ્ડવાનામ્ અનીકમ્ પાણ્ડવાનીકમ્ તત્ । વિશેષેણ ઉદ્ધતે સ્મ ઇતિ વ્યૂઠમ્ તત્ । દુ લેન યુગ્યતે અસૌ દુર્યોધન । આચર્યતે અનેન વા આચિનોતિ આચરતે વેતિ આચાર્ય તમ્ આચાર્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તદા તે સમયે, વ્યૂઠં વ્યૂઠમાં ગોઠવાયેલા, પાણ્ડવાનીક પાંડવોના સૈન્યને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, રાજા રાજા, દુર્યોધન દુર્યોધન (તુ લેદ્દર્શક અન્યથા), આચાર્યમ્ આચાર્યને, ઉપસંગમ્ય પ્રાપ્ત થઈને, (પાસે જઈને આ પ્રમાણે) વચનમ્ વાક્ય, અબ્રવીત્ કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—તે સમયે વજ્ર નામના વ્યૂઠમાં ગોઠવાયેલા પાંડવોના સૈન્યને જોઈને, રાજા દુર્યોધન આચાર્ય એવા દ્રોણ શુરની પાસે જઈને, આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૨

અવતરણિકા:—રાજા દુર્યોધન પાડવોની મોટી ભયાનક સેનાને જોવા માટે દ્રોણાચાર્યને કહે છે —

પश्यૈતાં પાण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—પશ્ય, एताम्, पाण्डुपुत्राणाम्, आचार्य, महतीम्, चमूम्, व्यूढाम्, द्रुपदपुत्रेण, तव, शिष्येण, धीमता.

व्युत्पत्तिसमासा:—पाण्डो पुत्रा पाण्डुपुत्रा तेषाम् पाण्डु-
पुत्राणाम् । द्रुपदस्य पुत्र द्रुपदपुत्र तेन द्रुपदपुत्रेण । शासितु योग्य.
शिष्य तेन शिष्येण । धी अस्य अस्ति इति धीमान् तेन धीमता ।

અન્યથા અને અર્થ:—આચાર્ય હે આચાર્ય ! તવ તમારા, ધીમતા બુદ્ધિમાન્, શિષ્યેણ શિષ્ય, દ્રુપદપુત્રેણ દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નવટે, વ્યૂઢાં વ્યૂઢ રથનામાં ગોઠવાયેલી, પાણ્ડુપુત્રાણામ્ પાડુના પુત્રોની, एताम् આ, महतीम् મોટી, चमूम् સેનાને, पश्य તમે જુઓ.

ભાવાર્થ:—હે આચાર્ય ! આપના બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય દ્રુપદરાજાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વજનામની મહાભયાનક વ્યૂઢ-
રથનામાં ગોઠવેલી પાંડવોની આ મોટી સેનાને તમે જુઓ. ૩.

અવતરણિકા:—પાડવોની મેનામા માત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એક જ નથી, પણ બીજા ઘણા ચરતીર યોદ્ધાઓ છે, એમ જણાવવાને માટે દ્રોણાચાર્યને દુર્યોધન તરફ સ્તોત્રી કહે છે —

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અત્ર, શૂરાઃ, મહેપ્વાસાઃ, भीमार्जुनसमाः, युधि, युयुधानः, विराटः, च, द्रुपदः, च, महारथः.

व्युत्पत्तिसमासाः—विकांतानपि शृणोति इति शूराः । इषवः म्र्यन्ते क्षीयन्ते एषि. इति इष्वासाः, महान्त. इष्वासाः धनूंषि येषां ते महेष्वासाः । भीमश्च अर्जुनश्च भीमार्जुनौ, ताम्भ्यां समा. तुल्याः भीमार्जुनसमाः । रथः अस्य अस्तीति रथः, महान्श्चासौ रथश्च महारथः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અત્ર અહીં, યુધિ યુદ્ધભૂમિમાં, મહેપ્વાસાઃ મોટાં ધનુષ્યોને ધારણ કરનાર, भीमार्जुनसमाः भीम અને અર્જુનના સમાન, શૂરાઃ શૂરવીરો છે, (જેવા કે) યુયુધાનઃ યુયુધાન, વિરાટઃ વિરાટ રાજા, ચ અને, મહારથઃ મહારથી, (જ સમુચ્ચાયાર્થ) દ્રુપદઃ દ્રુપદ.

ભાવાર્થઃ—હે શૂરો ! અહીં યુદ્ધભૂમિને વિષે મોટાં ધનુષ્યોને ધારણ કરનાર, ભીમ અને અર્જુનના સમાન બલવાન શૂરવીર પુરૂષો છે, જેવા કે સાત્યકિ, વિરાટ, અને મહારથી દ્રુપદ, ઇ.

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

પદચ્છેદઃ—ધૃષ્ટકેતુઃ, ચેકિતાનઃ, કાશિરાજઃ, ચ, વીર્યવાન્, પુરુજિત્, કુંતિભોજઃ, ચ, શૈબ્યઃ, ચ, નરપુંગવઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—धृष्टो निर्भयः केतुर्ध्वजो यस्य सः धृष्टकेतु । काश्या. राजा काशिराजः । वीर्यं अस्य अस्तीति वीर्यवान् । पुरं जयतीति पुरुजित् । नराणां नरेषु वा पुंगव नरपुंगव ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ અને, ધૃષ્ટકેતુઃ ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિ-
તાનઃ ચેકિતાન, વીર્યવાન્ પરાક્રમી, કાશિરાજઃ કાશીનો રાજા,
પુરુજિત્ પુરુજિત્, ચ અને, કુંતિભોજઃ કુંતિભોજ, ચ અને,
નરપુંગવઃ પુરુષોમાં ઉત્તમ, શૈબ્યઃ શૈબ્ય નામનો રાજા.

ભાવાર્થ:—અને ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ,
પુરુજિત્ અને કુંતિભોજ તેમ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો શૈબ્ય નામનો
રાજા પણ છે. ૫.

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ॥

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વે એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યુધામન્યુઃ, ચ, વિક્રાન્તઃ, ઉત્તમૌજાઃ, ચ,
વીર્યવાન્, સૌભદ્રઃ, દ્રૌપદેયાઃ, ચ, સર્વે, એવ, મહારથાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુધિ આસમન્તાત્ મન્યુઃ ક્રોધો यस્ય
સઃ યુધામન્યુઃ । વિશેષેણ ક્રાન્તઃ इति વિક્રાન્તઃ । ઉત્તમં ઓજઃ यस્ય
સ ઉત્તમૌજાઃ । સુભદ્રાયાઃ અપત્યં પુમાન્ સૌભદ્રઃ । દ્રુપદસ્ય અપત્યં સ્ત્રી
દ્રૌપદી, દ્રૌપદ્યાઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ દ્રૌપદેયાઃ । મહાન્તશ્ચ તે રથાઃ
(રથિનઃ) इति મહારથાઃ* ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, વિક્રાન્તઃ શૂરવીર,
યુધામન્યુઃ યુધામન્યુ, ચ અને, વીર્યવાન્ પરાક્રમશીલ, ઉત્તમૌજાઃ

* एको दशसहस्राणि योषयेयस्तु घनिनाम् ।

शस्त्रशास्त्रप्रणीतम् महारथ इति स्मृतः ॥

જે યોદ્ધા દસહજાર લડવૈયાઓની સાથે એકલો લડે અને શસ્ત્ર ચલાવવામાં
તથા યુદ્ધશાસ્ત્રમાં જે પ્રવીણ હોય તેને મહારથી કહેવામાં આવે છે.

ઉત્તમૌજ, સૌમદ્રઃ અભિમન્યુ, ચ અને, દ્રૌપદેયાઃ દ્રૌપદીના પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પાંચપુત્રો, (એ) સર્વે બધા, એવ જ મહારથાઃ મહારથીઓ, (વર્તન્તે છે).

ભાવાર્થઃ—વળી શૂરવીર યુધામન્યુ, પરાક્રમશીલ ઉત્તમૌજ, સુલદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ અને દ્રૌપદીના પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પાંચ પુત્રો વિગેરે બધાજ અરેખર મહારથીઓ છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—પાંડવોની મહાબલિષ્ઠ મહારથીઓથી યોગ્યતા મેનાને જોઈ મનમાં બધ પામેતો છતાં પણ દ્રોણાચાર્ય વખતે બહુી નય એમ માની પોતાની સેના તેમની સેના કરતાં પણ મોટી અને શુરસાદાર તેમજ બળવાળી છે એમ દર્શાવવા દુર્યોધન કહે છે —

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

પદચ્છેદઃ—અસ્માકમ્, તુ, વિશિષ્ટાઃ, યે, તાન્, નિબોધ, દ્વિજોત્તમ, નાયકાઃ, મમ, સૈન્યસ્ય, સંજ્ઞાર્થમ્, તાન્, બ્રવીમિ, તે.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ શિષ્ટાઃ વિશિષ્ટાઃ । દ્વિઃ જાયન્તે ઇતિ દ્વિજાઃ, દ્વિજેષુ ઉત્તમઃ દ્વિજોત્તમઃ તત્સંબુદ્ધી હે દ્વિજોત્તમ । નયન્તીતિ નાયકાઃ । સેનાયાં સમવૈતિ ઇતિ સૈન્યમ્, તસ્ય સૈન્યસ્ય । સંજ્ઞાયૈ ઇતિ સંજ્ઞાર્થમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દ્વિજોત્તમ હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ આચાર્ય ! અસ્માકં આપણા, (તુ હોદ્દર્શક અન્યથા), યે જે, વિશિષ્ટાઃ મુખ્ય (યોદ્ધાઓ છે), તાન્ તેમને, નિબોધ તમે બહુીકથો, મમ મારા,

સેન્યસ્ય સૈન્યના, ચે જે, નાયકાઃ સરદારો, (છે) તાન્ તેમને, તે આપની, સંજ્ઞાર્થે બાણને માટે, વ્રવીમિ હું કહું છું.

ભાવાર્થ:—હે પ્રાદક્ષિણામાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય ! આપણા પણ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને આપ બાણી લ્યો, અને તેથી મારી સેનાના જે નાયકો છે તેમનાં નામ આપની બાણને માટે હું કહું છું તે આપ સાંભળો. ૭.

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

પદચ્છેદ:—भवान्, भीष्मः, च, कर्णः, च, कृपः, च, समितिजयः, अश्वत्थामा, विकर्णः, च, सौमदत्तिः, तथा, एव, च.

व्युत्पत्तिसमासाः—भाति इति भवान् । विभ्यति शत्रु-
रस्मादिति भीष्म । किरति—शरीरे सुखम् इति कर्ण. वा कर्णयति भिनात्ति
इति कर्णः । कृपा अस्य अस्तीति कृपः । समयंति अस्यां सा समितिः,
तां समितिं संग्रामं जयतीति समितिजय. । अश्वस्य इव स्याम बलं
यस्य सः अश्वत्थामा । सौमदत्ते अपत्यं पुमान् सौमदत्तिः ।

અન્યથા અને અર્થ:—भवान् આપ, च અને, भीष्मः
ભીષ્મપિતામહ, च અને, कर्णः કર્ણ, च અને, समितिजयः યુદ્ધમાં
જય મેળવનારા, कृपः કૃપાચાર્ય, अश्वत्थामा અશ્વત્થામા, च
અને, विकर्णः વિકર્ણ (દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ), च અને, तथा
અથ તેજ પ્રમાણે, सौमदत्तिः ભૂરિશ્રવા (પણ છે).

ભાવાર્થ:—આપ, ભીષ્મપિતામહ, ઠણ્ડ, યુદ્ધમાં જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામાજી, વિકર્ણ, તથા ભૂરિશ્રવા એ આપ સર્વ મારામાં મુખ્ય મુખ્ય પરાક્રમશીલ યોદ્ધાઓ છો. ૮-

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

પદચ્છેદ:—અન્યે, ચ, વહવઃ, શૂરાઃ, મદર્થે, ત્યક્ત-
જીવિતાઃ, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ, સર્વે, યુદ્ધવિશારદાઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—मम अर्थः मदर्थः तस्मिन् मदर्थे । त्यक्तं जीवितं यैः ते त्यक्तजीविनाः । प्रहियते एभिः इति प्रहरणर्तन, नाना अनेकानि शस्त्राणि प्रहरणानि येषां ते नानाशस्त्रप्रहरणाः । युद्धे विशारदाः निपुणाः युद्धविशारदाः ।

અન્યથા અને અર્થ:—ચ અને, અન્યે પીળ, વહવઃ ઘણા, શૂરા: શૂરવીરો, મદર્થે મારે માટે, ત્યક્તજીવિતા: જેમણે જીવન અર્પણ કરેલાં છે એવા, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણા: અનેક જાતનાં શસ્ત્ર વગેરે પ્રહાર કરવાનાં સાધનોવાળા છે. (તેમજ એ) સર્વે બધા, યુદ્ધવિશારદા: યુદ્ધમાં અતિ પ્રવીણ (છે).

* अथस्येव हि वन्त्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।

अथत्यामेव चालोऽय तस्यान्नाम्ना भविष्यति ॥

મહાભારત ।

શબ્દ કરતા યોદ્ધાની સમાન એનું બળ ચોક્કિશ ફેલાયલું છે, એવો આ બાળક અશ્વત્થામા-અધના જેવા બળવાળો, એવાં નામથી પ્રસિદ્ધિ પામશે.

મહાભારત.

ભાવાર્થ:—તેમ બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો છે કે જેમણે મારી ખાતર જીવનની પણ દરકાર નથી કરી તેવા, અને અનેક જાતનાં પ્રહાર કરવાનાં શસ્ત્રાદિક સાધનોવાળા છે, એટલુંજ નહિ પણ તે બધા યુદ્ધકલામાં ઘણા પ્રવીણ યોદ્ધાઓ છે (ને તે સર્વ આપણા પક્ષમાં રહેલા છે). ૯.

અવતરણિકા:—સૈન્યની વિપુલતા અને સેનાધિપતિની ઉત્તમતાને અંગે પોતાના સૈન્યની મહત્તા જતાવતા કહે છે:—

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ॥

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદ્મચ્છેદ:—અપર્યાપ્તમ્, તત્, અસ્માકમ્, બલમ્, મીમાભિરક્ષિતમ્, પર્યાપ્તમ્, તુ, હિદમ્, એતેષામ્, બલમ્, મીમાભિરક્ષિતમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—પરિતઃ આપ્તુમ્ ઇદં વા પર્યાપ્યત્ત્વમ્ એતિ પર્યાપ્તમ્, ન પર્યાપ્તમ્ અપર્યાપ્તમ્ । મીમાભિરક્ષિતં મીમાભિરક્ષિતમ્ । બલમસ્યાસ્તિ એતિ બલં સૈન્યમ્ । મીમેન અભિરક્ષિતં મીમાભિરક્ષિતમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અસ્માકમ્ આપણું, તત્ તે, અપર્યાપ્તમ્ અનંત (અતુલ્ય), બલમ્ સૈન્ય, મીમાભિરક્ષિતમ્ લીખાવડે સારી રીતે રક્ષાયેલું, (છે અને) એતેષામ્ એમનું (પાંડવોનું), તુ તો, હિદમ્ આ, બલમ્ સૈન્ય, પર્યાપ્તમ્ થોડું (પરાજીત પમાડી શકાય તેવું), અને મીમાભિરક્ષિતમ્ લીખાવડે રક્ષાયેલું છે.

અવતરણિકા:—આવી રીતે દુર્યોધનનો પોતાના પર અત્યંત ભાવ જોઈ, તેને હર્ષ ઉપભવવા તથા શત્રુઓને ભય ઉત્પન્ન કરવા માટે બીજા પિતામહે સિંહસમાન ગર્જના કરીને જે શંખનાદ ક્યો તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે.—

તસ્ય સઙ્ગનયન્ હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ॥

સિંહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શઙ્ખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—તસ્ય, સઙ્ગનયન્, હર્ષમ્, કુરુવૃદ્ધઃ, પિતામહઃ, સિંહનાદમ્, વિનય, ઉચ્ચૈઃ, શઙ્ખમ્, દધ્મૌ, પ્રતાપવાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ જનયતીતિ સઙ્ગનયન્ । કુરુણાં કુરુપુ વા વૃદ્ધઃ કુરુવૃદ્ધઃ । મહાન્ ચ અસૌ પિતા ચ પિતામહઃ । સિંહસ્ય નાદ ઇવ નાદઃ સિંહનાદઃ તં સિંહનાદમ્ । પ્રતાપઃ અસ્ય અસ્તીતિ પ્રતાપવાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રતાપવાન્ પ્રતાપી, (એવા) કુરુવૃદ્ધઃ કૌરવોમાં વૃદ્ધ, પિતામહઃ બીજા-પિતામહે, તસ્ય તે (દુર્યોધન) ને, હર્ષમ્ હર્ષ, સઙ્ગનયન્ ઉપભવતા થકા, સિંહનાદમ્ સિંહના જેવો નાદ, વિનય કરીને, ઉચ્ચૈ માટે સાહે, શઙ્ખમ્ શંખને, દધ્મૌ વગાડવા લાગ્યા.

સાવાર્થઃ—પ્રતાપી અને કૌરવોમાં વૃદ્ધ બીજા પિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપભવવા માટે સિંહના જેવો નાદ કરીને ઉચ્ચે સ્વરે પોતાનો શંખ વગાડ્યો. ૧૨.

અવતરણિકા:—બીજા પિતામહનો આવી રીતનો ઉદ્ગમ જોઈને બીજા યોદ્ધાઓએ પણ સેનાધિપતિની ગૃહ સૂચનાનો સ્વીકાર કરી જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહે છે.—

તતઃ શંખાશ્ચ મેર્યશ્ચ પળવાનકગોમુખાઃ ॥

સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, શંખાઃ, ચ, મેર્યઃ, ચ પળવાનક-
ગોમુખાઃ, સહસા, એવ, અભ્યહન્યન્ત, સઃ, શબ્દઃ, તુમુલઃ,
અભવત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શામ્યતે વિગ્રમ્ એભિઃ ઇતિ શંખાઃ ।
વિમેતિ યામ્યઃ પાસેના ઇતિ મેર્યઃ । પળવાશ્ચ આનકાશ્ચ ગોમુખાશ્ચ
પળવાનકગોમુખાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તતઃ ત્યાર પછી, શંખાઃ શંખો,
ચ અને, મેર્યઃ ભેરીઓ, ચ અને, પળવાનકગોમુખાઃ મૃદંગો,
નગારાંઓ તથા રણશિંગાંઓ, સહસા તુરત, એવ જ, અભ્ય-
હન્યન્ત વગડાવા લાગ્યાં, (અને) સઃ તે, શબ્દઃ શબ્દ, તુમુલઃ
ઘણું મોટો, અભવત્ થયો.

ભાવાર્થઃ—સેનાપતિ ભીષ્મ પિતામહે જ્યાં શંખનાદ
કર્યો કે તેજ વખતે અન્ય થોડાઓ પણ પોતપોતાનાં શંખો,
ભેરીઓ, મૃદંગો, નગારાં અને રણશિંગાંઓ તુરતજ વગડાવા
લાગ્યા અને તે શંખાદિનો તે શબ્દ ઘણું મોટો ગગન-
ભેદી થયો. ૧૩.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રકારે દુર્યોધનની સેનાનો ઉદય ક્ષી ધવે
પાડવોની સેનાનો ઉદય સજ્ય કહે છે —

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ॥

માધવઃ પાણ્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શઙ્ખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, શ્વેતૈઃ, હૃયૈઃ, યુક્તે, મહતિ, સ્યન્દને, સ્થિતૌ, માધવઃ, પાણ્ડવઃ, ચ, एव, दिव्यौ, शङ्खौ, प्रदध्मतुः.

व्युत्पत्तिसमासाः—श्वेतन्ते प्रकाशति इति श्वेता. तैः श्वेतैः । ह्यंति वेगेन चलंति इति ह्या. तैः ह्यैः । मह्यते पूज्यते इति महान् तस्मिन् महति । स्यदः शीघ्रगतिः अस्य अस्ति इति स्यन्दनः तस्मिन् स्यन्दने । मायाः लक्ष्म्याः धवः इति माधव, अथवा मधोः गोत्रापत्यं पुमान् माधवः । पाण्डोः अपत्यं पुमान् पाण्डव. । दिवि भवौ दिव्यौ तौ । प्रकर्षेण दध्मतुः प्रदध्मतु. ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તત ત્યાર પછી, શ્વેતૈઃ ધોળા, હૃયૈઃ ધોડાઓ વડે, યુક્તે જોડાયેલા, મહતિ મોટા, સ્યન્દને રથને વિષે, સ્થિતૌ બેઠેલા, માધવઃ શ્રીકૃષ્ણ, ચ અને, પાણ્ડવઃ અર્જુન, एव પણ, (તેવી રીતે) दिव्यौ દિવ્ય, शङ्खौ (બે) શંખોને, प्रदध्मतुઃ વગાડવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—પછી સફેદ ધોડાઓ યુક્ત એવા મોટા રથમાં બેઠેલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ તે પ્રમાણે પોતા-પોતાના દિવ્ય શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને કયા શખ વગાડ્યા તે કહેવા સાથે બીજાઓએ પણ જે જે શખો વગાડ્યા તે નીચેના બે સ્તોત્રમાં જણાવે છે —

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—પાંચજન્યમ્, હૃષીકેશઃ, દેવદત્તમ્, ધન-
જ્ઞયઃ, પૌન્ડ્રમ્, વધ્મૌ, મહાશંખમ્, ભીમકર્મા, વૃકોદરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પંચજને દૈત્યે ધનઃ પંચજનાત્ દૈત્યાત્
વા ઉત્પન્નઃ પાંચજન્યઃ તં પાંચજન્યમ્ । હૃષીકાણામ્ હિન્દ્રિયાણામ્ હિંશઃ
હૃષીકેશઃ । દેવૈઃ દત્તઃ દેવદત્તઃ તં દેવદત્તમ્ । ધનમ્ જયતીતિ ધનજ્ઞયઃ ।
પુન્ડ્રસ્ય અયં પૌન્ડ્રઃ તં પૌન્ડ્રમ્ । મહાંશ્વાસૌ શંખશ્ચ મહાશંખઃ તમ્
મહાશંખમ્ । ભીમાનિ મયંકરાણિ કર્માણિ यस્ય સઃ ભીમકર્મા । વર્કતે
પાચયતિ ઇતિ વૃકઃ, વૃકસ્ય ઉદરમિવ ઉદરં यस્ય સ વૃકોદરઃ ।

અર્થ—અને અર્થઃ—હૃષીકેશઃ હિન્દ્રિયોના સ્વામી
શ્રીકૃષ્ણ, પાંચજન્યમ્ પાંચજન્ય નામના શંખને, ધનજ્ઞયઃ
અર્જુન, દેવદત્તમ્ દેવદત્ત નામના શંખને, (અને) ભીમકર્મા
ભયંકર કર્મો કરનાર, વૃકોદરઃ ભીમસેન, પૌન્ડ્રમ્ પૌંદ્ર નામના,
મહાશંખમ્ મોટા શંખને, વધ્મૌ વગાડવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—હિન્દ્રિયોના નિયામક ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પાંચ-
જન્ય, અર્જુને દેવદત્ત અને ભયંકર કર્મ કરનાર ભીમે પૌંદ્ર
નામના એમ ચોતપોતાના મોટા શંખોને વગાડ્યા. ૧૫.

અનન્તવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અનન્તવિજયમ્, રાજા, કુન્તીપુત્રઃ, યુધિ-
ષ્ઠિરઃ, નકુલઃ, સહદેવઃ, ચ, સુઘોષમણિપુષ્પકૌ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અનંતાન્ શત્રૂન્ વિશેષેણ જયતિ વા
અનંતઃ વિજયો યસ્મિન્ સ. અનંતવિજયઃ તથ્ અનંતવિજયમ્ ।
કુન્ત્યાઃ પુત્રઃ કુન્તીપુત્રઃ । યુધિ તિષ્ઠતિ ઇતિ યુધિષ્ઠિરઃ । સુગ્રોપશ્ચ
મણિપુષ્પકશ્ચ સુગ્રોપમણિપુષ્પકૌ તૌ । સુગ્રોપમણિપુષ્પકૌ

અન્યથા અને અર્થઃ—કુન્તીપુત્રઃ કુન્તીના પુત્ર, રાજા
રાજા, યુધિષ્ઠિરઃ યુધિષ્ઠિર, અનન્તવિજયમ્ અનન્તવિજય નામના
શંખને, (તેમજ) નકુલઃ નકુલ, ચ અને, સહદેવઃ સહદેવ,
સુગ્રોપમણિપુષ્પકૌ સુગ્રોપ અને મણિપુષ્પક નામના પોતાના
શંખોને (વગાડવા લાગ્યા).

ભાવાર્થઃ—કુન્તીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનન્તવિજય
નામનો પોતાનો શંખ તથા નકુલ અને સહદેવે સુગ્રોપ અને
મણિપુષ્પક નામના પોતાના શંખો વગાડ્યા. ૧૬.

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિખણ્ડી ચ મહારથઃ ॥

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્વાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ॥

સૌભદ્રશ્ચ મહાવાહુઃ શંખાન્ દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ૧૮

પદચ્છેદઃ—કાશ્યઃ, ચ, પરમેષ્વાસઃ, શિખણ્ડી, ચ,
મહારથઃ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નઃ, વિરાટઃ, ચ, સાત્યકિઃ, ચ, અપરાજિતઃ,
દ્રુપદઃ, દ્રૌપદેયાઃ, ચ, સર્વશઃ, પૃથિવીપતે, સૌભદ્રઃ, ચ, મહાવાહુઃ,
શંખાન્, દધ્મુઃ, પૃથક્, પૃથક્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાર્યાં મન્નઃ કાશ્યઃ । પરમઃ ઇવ્વાસો
 ધનુર્યમ્ય મઃ પરમેવ્વાસઃ । શિશ્વંદં ઇમશ્રુશૂન્યતા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ શિશ્વંડી ।
 મહાન્ રથો યસ્ય સઃ વા મહાન્ ચાસૌ રથઃ (રથી) ચ મહારથઃ । ઘૃણ્ણોતિ
 પરામવં કરોતિ ઇતિ ઘૃષ્ટમ્, ઘૃષ્ટં ઘુમ્ન ચલં યમ્ય સઃ ઘૃષ્ટઘુમ્નઃ । ન
 પરાજિતઃ અપરાજિતઃ । દ્રૌપદ્યાઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ દ્રૌપદેયાઃ । સર્વસ્માદિતિ
 સર્વશઃ । પૃથિવ્યાઃ પતિઃ પૃથિવીપતિઃ તત્સંત્રુદ્ધૌ હે પૃથિવીપતે ।
 સુભદ્રાયાઃ અપત્યં પુમાન્ સૌમદ્રઃ । મહાન્તૌ વાહ્ યસ્ય સઃ મહાવાહુઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પૃથિવીપતે હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર !
 પરમેવ્વાસઃ મોટા ધનુષ્યને ધારણ કરનાર, કાશ્યઃ કાશીરાજ,
 મહારથઃ મહારથી, શિશ્વંડી શિખંડી, ચ અને, ઘૃષ્ટઘુમ્નઃ
 ઠુપદનેા પુત્ર ઘૃષ્ટઘુમ્ન, ચ અને, વિરાટઃ વિરાટરાજ, ચ
 અને, અપરાજિતઃ બીજથી પરાજય ન પમાડી શકાય તેવો,
 સાત્યકિઃ સાત્યકિ, ચ અને, દ્રુપદઃ રાજા દ્રુપદ, ચ અને,
 દ્રૌપદેયાઃ દ્રૌપદીના પુત્રો, ચ અને, મહાવાહુઃ મોટા બુજાઓ-
 વાળો, સૌમદ્રઃ સુભદ્રાનેા પુત્ર અભિમન્યુ, (એ સર્વે) સર્વશઃ
 ચોતરફથી, (પોતપોતાના) પૃથક્ પૃથક્ જુદા જુદા, રાજાના
 શંખોને, વધ્ધુઃ વગાડવા લાગ્યા.

લાવાર્થઃ—હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મોટા ધનુષ્યને
 ધારણ કરનાર કાશીનેા રાજા, મહારથી શિખંડી, ઘૃષ્ટઘુમ્ન,
 વિરાટ, અજેય સાત્યકિ, ઠુપદ તથા દ્રૌપદીના પુત્રો, અને
 આજ્ઞાનબાહુ સુભદ્રાનેા પુત્ર અભિમન્યુ એ સર્વ ચોમેરથી પોત-
 પોતાના જુદા જુદા શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૭-૧૮.

અવતરણિકાઃ—એ શંખોને રાજા કેવો મયો તે કહે છે —

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ॥

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—સઃ, ઘોષઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્, હૃદયાનિ, વ્યદારયત્, નમઃ, ચ, પૃથિવીમ્, ચ, એવ, તુમુલઃ, વ્યનુનાદયન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ઘોષયતીતિ ઘોષઃ । ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય અપ-
સ્યાનિ પુમાંસઃ ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ તેષાં ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ । વિશેષેણ અદારયત્ इति
વ્યદારયત્ । પૃથતે इति પૃથિવીં તામ્ પૃથિવીમ્ । તૌતિ इति તુમુલઃ ।
વિશેષેણ અનુનાદયતીતિ વ્યનુનાદયન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સઃ તે, તુમુલઃ મોટો ભયંકર, ઘોષઃ
અવાજ-શબ્દ, નમઃ આકાશ, ચ અને, પૃથિવીમ્ પૃથ્વીને, ચ,
એવ પણ, વ્યનુનાદયન્ ગભગભતો, ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્ ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રોનાં, હૃદયાનિ હૃદયોને, વ્યદારયત્ ચીરી નાંખવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—શંખોનો તે મહાન્ ભયંકર શબ્દ આકાશ
અને પૃથ્વીને પણ ગભગભ મૂકતો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં હૃદયોને
ચીરી નાંખવા લાગ્યો. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના તે શંખોના
શબ્દથી હુરોધન વગેરેનાં હૃદય જાણે ભવિષ્યનું સૂચન થતું હોય
તેમ કંપાયમાન થઈ ગયાં. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે સૈનિકાની પ્રવૃત્તિ કહી શનુસૈન્યની
ગોઠવણી જોઈતેપર ચોતાનું સુદૃઢચેત્સવ્ય બતાવતું એવા નિશ્ચયવાળા સંચામ-
કુશળ અર્જુનની કુશળતા બતાવવા હવે તેની પ્રવૃત્તિ કહે છે—

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ॥

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાણ્ડવઃ ॥ ૨૦ ॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ॥

પદચ્છેદઃ—અય, વ્યવસ્થિતાન્, દૃષ્ટા, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્, કપિધ્વજઃ, પ્રવૃત્તે, શસ્ત્રસંપાતે, ધનુઃ, ઉચ્ચમ્ય, પાણ્ડવઃ, હૃષીકેશમ્, તદા, વાક્યમ્, ઇદમ્, આહ, મહીપતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કપિઃ હનુમાન્ ધ્વજાયાં યસ્ય સઃ કપિધ્વજઃ । સહ પાતઃ સંપાતઃ, શસ્ત્રાણા સંપાતઃ શસ્ત્રસંપાતઃ તસ્મિન્ શસ્ત્રસંપાતે । મહ્યાઃ પૃથ્વીયાઃ પતિઃ મહીપતિઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે મહીપતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહીપતે હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! અથ ત્યારપછી, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્ ધૃતરાષ્ટ્રના (તમારા) પુત્રોને, વ્યવસ્થિતાન્ (સુદ્ધ માટે) ગોઠવાઈને ઉભેલા, દૃષ્ટા ભેદને, શસ્ત્રસંપાતે શસ્ત્રો પડવાની, પ્રવૃત્તે પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં, કપિધ્વજઃ હનુમાનના ચીન્હવાળીધ્વજવાળો, પાણ્ડવઃ અર્જુન, ધનુઃ ધનુષ્યને, ઉચ્ચમ્ય સબળ કરીને, તદા તે વખતે, હૃષીકેશમ્ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને, ઇદમ્ આ (પ્રમાણે) વચન, આહ કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી તમારા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને જ્યારે સુદ્ધને માટે ગોઠવાઈને તૈયાર થઈ ઉભેલા અર્જુને જોયા એટલે જેની ધ્વજપર હનુમાનનું ચિન્હ છે એવો અર્જુન પણ પોતાના ધનુષ્યને સબળ કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ ૨૦.

અવતરશ્લોકા —સીનાઓના અધ્યમા ગ્યને જઈ જવાનું કારણ બતાવતો અર્જુન શું કહે છે તે જણાવે છે —

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોદ્ધોઃ—

સેનયોરુમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવ્રસ્થિતાન્ ॥

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નરણસમુદયમે ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સેનયોઃ, ઉમયોઃ, મધ્યે, રથમ્, સ્થાપય, મે, અચ્યુત, યાવત્, एतान्, નિરીક્ષે, અહમ્, યોદ્ધુકામાન્, અવ-સ્થિતાન્, કૈઃ, મયા, સહ, યોદ્ધવ્યમ્, અસ્મિન્, રણસમુદયમે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સિનાતિ બધ્નાતિ ઇતિ સેના, સેના ચ . સેના ચ સેને તયોઃ સેનયોઃ । ન ચ્યુતઃ અચ્યુતઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે અચ્યુત । યોદ્ધૃં કામયન્તે તે યોદ્ધુકામાઃ તાન્ યોદ્ધુકામાન્ । રણનં રણઃ વા રણ્યતે અસ્મિન્ ઇતિ રણઃ, સમ્યક્ ઉદયમઃ સમુદયમઃ, રણસ્ય સમુદયમઃ રણસમુદયમઃ તસ્મિન્ રણસમુદયમે ।

અન્વય અને અર્થઃ—અચ્યુત હે શ્રીકૃષ્ણ ! મેં મારા, રથમ્ રથને, ઉમયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓની, મધ્યે વથમાં, સ્થાપય ઉભે રાખે, (કે) યાવત્ જ્યાંથી અથવા જ્યાંસુધીમાં, યોદ્ધુકામાન્ યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા થઈને, અવસ્થિતાન્ સ્થિરતાથી ઉભેલા, एतान् એમને, અહમ્ હું, નિરીક્ષે જોઈ શકું, (અને) અસ્મિન્ આ, રણસમુદયમે રણના સમારંભમાં, મયા મારે, કૈઃ કેની, સહ સાથે, યોદ્ધવ્યમ્ યુદ્ધ કરવાનું છે ?

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ, તમે મારા રથને બન્ને સેનાઓની વચ્ચે ઉભે રાખે કે જ્યાંથી યુદ્ધની ઇચ્છાથી તૈયાર થઈ ઉભેલા

એમને હું જોઈ શકું, અને રણસમારંભમાં મારે કેની સાથે
યુદ્ધ કરવું જોઈએ તે પણ હું સમજી શકું. ૨૧-૨૨.

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽવ્ર સમાગતાઃ ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ્ધચ્છેદઃ—યોત્સ્યમાનાન, અવેક્ષે, અહમ્, યે, એતે,
અવ્ર, સમાગતાઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય, દુર્બુદ્ધેઃ, યુદ્ધે, પ્રિયચિકીર્ષવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોત્સ્યંતે इति યોત્સ્યમાનાઃ તાન્
યોત્સ્યમાનાન । સમ્યક્ આગતાઃ સમાગતાઃ । દુષ્ટા બુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ
દુર્બુદ્ધિઃ તસ્ય દુર્બુદ્ધેઃ । કર્તુમ્ इच्छन्ति ચિકીર્ષન્તિ, ચિકીર્ષન્તિ તે
ચિકીર્ષવઃ, પ્રિયસ્ય ચિકીર્ષવઃ પ્રિયચિકીર્ષવ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) દુર્બુદ્ધેઃ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા,
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનું, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, પ્રિય-
ચિકીર્ષવઃ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા, યે જે, એતે આ, અવ્ર
અહીંઆં સમાગતાઃ આવેલા છે, (તે) યોત્સ્યમાનાન યુદ્ધ કરવા
ઇચ્છનારાઓને, (પણ) અહમ્ હું, અવેક્ષે જોઈ.

સાવાર્થઃ—વળી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યો-
ધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જેઓ અહીંઆં આવેલા
છે તેવા । યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારાઓને પણ હું જોઈ શકું. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—જે પ્રમાણે અર્જુનને પ્રેરેલા ગી૪૯ અહિંસા
ધર્મેના સ્વીકાર કરી અર્જુનને યુદ્ધ નહિ કરવા માટે ક્વચિત્ આદા કરે
એવી ધૃતરાષ્ટ્રના મનની આગ્રહ દૂર કરવાના હેતુથી મંત્રણ કરે છે —

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે -

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ૨૪ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, ઉક્તઃ, હૃષીકેશઃ, ગુડાકેશેન, ભારત, સેનયોઃ, ઉભયોઃ, મધ્યે, સ્થાપયિત્વા, રથોત્તમમ્, ભીષ્મ-દ્રોણપ્રમુખતઃ, સર્વેષામ્, ચ, મહીક્ષિતામ્, ઉવાચ, પાર્થ, પશ્ય, એતાન્, સમવેતાન્, કુરુન્, ઇતિ.

व्युत्पत्तिसमासाः—ગુડાકાયા નિદ્રાયા ઈશ ગુડાકેશ । ભરતસ્ય રાજા રશે જાત ભારત તત્સંબંધી હે ભારત । રથેષુ ઉત્તમ રથોત્તમ તમ્ રથોત્તમમ્ । ભીષ્મશ્ચ દ્રોણશ્ચ ભીષ્મદ્રોણૌ તયો પ્રમુખત ભાષ્મ-દ્રોણપ્રમુખત । મહીમ્ ઇક્ષતે ઇચ્છતિ ઇતિ મહીક્ષિત તેષામ્ મહીક્ષિતામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર ! ગુડાકેશેન નિદ્રાને છુટનાર અર્જુને, એવમ્ એ પ્રમાણે, ઉક્તઃ કહેવાયલા, હૃષીકેશઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, ઉભયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓની, મધ્યે વચ્ચેમાં, ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ ભીષ્મ પિતામહ અને દ્રોણાચાર્યની સાન્નિધ્યમાં, ચ અને, સર્વેષામ્ સર્વ, મહીક્ષિતામ્ રાબ્દઓની સમક્ષ રથોત્તમમ્ ઉત્તમ રથને, સ્થાપ-યિત્વા ઉભો કરીને, “પાર્થ ! હે પૃથા-કુંતી-ના પુત્ર અર્જુન ! સમવેતાન્ એકઠા થએલા, એતાન્ આ, કુરુન્ કૌરવોને, પશ્ય જો ” ઇતિ એ પ્રમાણે, ઉવાચ કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે અર્જુનવડે કહે-
વાયલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, બન્ને સેનાઓની વચ્ચે ભીષ્મ અને
દ્રોણની સાન્નિધ્યમાં તેમજ અન્ય રાજાઓની સમક્ષ, ઉત્તમ રથને
ઉભો રાખીને “હે કુંતાના પુત્ર અર્જુન ! તું આ એકઠા મળેલા
ઠોરોને જો ” એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૨૪-૨૫.

તत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ॥

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ ૨૬ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥

પદ્ધેદ:—તત્ર, અપશ્યત્, સ્થિતાન્, પાર્થઃ, પિતૃન્,
અથ, પિતામહાન્, આચાર્યાન્, માતુલાન્, ભ્રાતૃન્, પુત્રાન્, પૌત્રાન્,
સર્વીન્, તથા, શ્વશુરાન્, સુહૃદઃ ચ, એવ, સેનયોઃ, ઉભયોઃ, અપિ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ । પાન્તિ
ઇતિ પિતરઃ તાન્ પિતૃન્ । *પુંનામ્નો નરકાત્ ત્રાયંતે ઇતિ પુત્રાઃ તાન્
પુત્રાન્ । પુત્રમ્પ અપત્યાનિ પુમાસઃ, પૌત્રાઃ તાન્ પૌત્રાન્ । શુ અશ્નુવતે
ઇતિ શ્વશુરાઃ તાન્ શ્વશુરાન્ । શોભનં હૃદ્ હૃદયં યેષાં તે સુહૃદઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તત્ર ત્યાં યુદ્ધભૂમિમાં, પાર્થઃ અ-
ર્જુન, ઉભયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓમાં, સ્થિતાન્ ઉભા રહેલા,
પિતૃન્ ભૂરિશ્રવાદિ પિતૃયક્ષના વડીલોને, અથ તેમજ, પિતામહાન્
ભીષ્મ વિગેરે પિતામહોને, આચાર્યાન્ દ્રોણ, કૃપાચાર્યાદિ આચા-

* પુનામ્નો નરકાદ્યસ્થાનિતર ત્રાયંતે સ્થત । તસ્માન્નુચ ઇતિ મોક્ષ સ્વયમેવ સ્વય-
મ્વા । મત્તુ ને મદિ પુંનામના નરકમાથી પિતાને પુત્ર તારે છે તે માટે જ પ્રશ્ન ।
એ પોતે જ એને પુત્ર એમ કહ્યું છે

થેને, માતુલાન્ શલ્યાદિ મોસાળ પક્ષનાઓને, ભ્રાતૃન્ ભીમ, દુર્યોધનાદિ ભાઈઓને, યુવાન્ અભિમન્યુ, લક્ષ્મણ ઇત્યાદિ પુત્રોને, પૌત્રાન્ લક્ષ્મણના પુત્ર વિગેરે પૌત્રોને, તથા અને, સસ્રીન્ અશ્વત્થામાદિક મિત્રોને, શ્વશુરાન્ દ્રુપદ વિગેરે શ્વસુરોને, ચ અને, સુહૃદઃ સાત્યકિ, કૃતવર્માદિ પરમ મિત્રોને, અપિ પણ, ઇવ ખરે-ખર, અપદ્યત્ જોવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—ત્યાં યુદ્ધભૂમિમાં અર્જુને, બન્ને સેનાઓમાં હિમા રહેલા પોતાના ભૃશિશ્રવાદિ કાકાઓને, ભીષ્માદિ પિતા-મહેને, દ્રોણ, કૃપાચાર્યાદિ આચાર્યોને, શલ્ય વિગેરે મામાઓને, ભીમ, દુર્યોધન વિગેરે ભાઈઓને, અભિમન્યુ, લક્ષ્મણ ઇત્યાદિ પુત્રો, તેમજ તેમના પુત્રો એટલે કે પોતાના પૌત્રોને, અશ્વત્થામાદિક સખાઓને, દ્રુપદ વિગેરે શ્વસુરોને અને સાત્યકિ, કૃતવર્મા વિગેરે મિત્રોને પણ જોયા ૨૬.

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃસર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્॥૨૭॥

કૃપયા પરયાઽવિષ્ટો વિપીદન્નિદમવ્રવીત્ ।

પદ્ચ્છેદઃ—તાન્, સમીક્ષ્ય, સઃ, કૌન્તેયઃ, સર્વાન્, ચન્ધૂન્, અવસ્થિતાન્, કૃપયા, પરયા, આવિષ્ટઃ, વિપીદન્, ઇદમ્, અવ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ઈક્ષિત્વા ઇતિ સમીક્ષ્ય । કુન્ત્યાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌન્તેયઃ । બદ્ધાતિ ઇતિ બંધુ તાન્ બંધૂન્ । કલ્પતે અનયા ઇતિ કૃપા, તથા કૃપયા । આ સમન્તાન્ વિષ્ટઃ વ્યાપ્તઃ આવિષ્ટઃ । વિશેષેણ સીદતિ ઇતિ વિપીદન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—સ તે, કાન્તય દુન્તીનો પુત્ર અર્જુન, અવસ્થિતાન્ (યુદ્ધ માટે યથાસ્થિત) ગોઠવાયલા એવા, તાન્ તે, સર્વાન્ સર્વ, વ્રજ્ઞાન્ સગાસ બધીઓને, સર્માશ્ચ જોઈને, પરયા ધણી, કૃપયા દયાથી, આશિષ્ઠ ઘેરાયલો, (યદને) વિર્ષાદન્ એક પામતો, હૃદમ્ આ (પ્રમાણે વચન), અત્રીત કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—અર્જુન, પોતાના બધા સગામબધીઓને યુદ્ધ માટે બરાબર ગોઠવાયલા જોઈને અત્યંત દયાથી ગળગળો થઈને એક પામતો ભગવાનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૨૭

અવતરણિકા:—આત્મજ્ઞાનને યથાચ નહો જાણનાર અર્જુન, પોતાને અને બીજાઓને સબધી તરી જાણી યુદ્ધમાં પોતાનો અને રતેલી ઓનો વિનાશ થનાનો પ્રભંગ ધારી અને મ મધી જનોની તિમા ઝગી એ મહા પાપ છે એમ માની આર્દ્રહૃદયે ‘યુદ્ધમાથી પાગ ન હવારપ’ પોતાના પગ્મ ધમને જૂની જઈ, મહાન્ ગો માનન્માં ડૂબી એક ગો દગ્તો થુ કહેવા લાગ્યો તે કહે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે —

દृष्ट્વં રત્નજનં કૃષ્ણ યુયુત્સુ સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ॥

વેપયુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

પદ્ધત્તેઃ—દૃષ્ટ્વા, હમ્, સ્વજનમ્, કૃષ્ણ, યુયુત્સુમ્, સમુપસ્થિતમ્, સીદન્તિ, મમ, ગાત્રાણિ, મુખમ્, ચ, પરિશુષ્યતિ, વેપયુઃ, ચ, શરીરે, મે, રોમહર્ષ, ચ, જાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ તથા સ્વજનમ્ ।

કર્મયતીતિ કૃષ્ણઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ ! યોદ્ધુમિચ્છુઃ યુયુત્સુઃ તથા યુયુત્સુમ્ । સમ્યક્ સાવધાનતયા ઉપસ્થિતઃ સમુપસ્થિતઃ તં સમુપસ્થિતમ્ । પરિતઃ સર્વતઃ શુષ્યતિ ઇતિ પરિશુષ્યતિ । રોમ્નાં હર્ષઃ રોમહર્ષઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! હમન્ આ, સમુપસ્થિતમ્ સારીરીતે (ગોઠવાઈને) રિથર ઉભેલા, સ્વજનમ્ મારા કુટુંબી જનોને, યુયુત્સુમ્ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા, દૃષ્ટા જોઈને, મમ મારા, ગાત્રાણિ અવયવો, સીદન્તિ શિથિલ થઈ જાય છે, ચ અને, મુસ્તમ્ મોઢું, પરિશુષ્યતિ અત્યંત સુકાય છે, ચ તેમ, મે મારા, જરીરે શરીરમાં, વેપથુઃ કંપ, ચ અને, રોમહર્ષઃ રોમાંચ (રૂવાંડાંનું ઉભું થવું તે) જાયતે થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! સારી રીતે ગોઠવાઈને તૈયાર થઈ ઉભેલા આ મારા કુટુંબીઓને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા જોઈને મારા અવયવો શિથિલ થઈ જાય છે, મોઢું અત્યંત સુકાય છે, શરીર ઓઠઠમ કંપાયમાન થઈ જાય છે અને રોમાંચ ખડા થાય છે. ૨૮-૨૯.

ગાણ્ડીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વકૃ ચૈવ પરિદહ્યતે ॥

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ॥૩૦॥

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥

પદચ્છેદઃ—ગાણ્ડીવમ્, સંસતે, હસ્તાત્, ત્વકૃ, ચ, એવ, પરિદહ્યતે, ન, ચ, શક્નોમિ, અવસ્થાતું, ભ્રમતિ, ઇવ, ચ, મે, મનઃ, નિમિત્તાનિ, ચ, પશ્યામિ, વિપરીતાનિ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગાણ્ડિઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંજ્ઞાયાન્
ગાણ્ડીવમ્ । પરિતઃ દહ્યતે ઇતિ પરિદહ્યતે । કશ્ચ ર્દશશ્ચ કેશૌ વ્રહેશૌ તૌ
વાતિ ગચ્છતિ પ્રેરયતીતિ કેશવઃ તત્સંવુદ્ધૌ હે કેશવ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વળી કેશવ હે કેશવ । ગાણ્ડીવમ્
ગાંડીવ (નામનું માફે ધનુષ્ય), હસ્તાત્ હાથમાંથી, સ્તંસતે પડી
ભય છે, ચ તેમ, ત્વક્ આમડી, એવ પણ, પરિદહ્યતે ચોત-
રફથી બળે છે, ચ અને, અવસ્થાતુમ ઉભો રહેવાને (પણ), ન,
ગમ્નોમિ હું શક્તિમાન નથી, ચ તેમ, મે માફે, મનઃ મન, ધ્રમતિ,
ઇવ ભમતું હોય તેમ થાય છે, ચ અને વિપરીતાનિ ઉલટાં,
તનિમિત્તાનિ શકુનો (અપશકુનો), પશ્યામિ હું જોઉં છું.

ભાવાર્થઃ—વળી હે શ્રીકૃષ્ણ ! ગાંડીવ નામનું આ માફે
ધનુષ્ય હાથમાંથી પડી ભય છે, આમડી પણ ચોતરફથી બળે છે,
હું ઉભો રહેવાને પણ શક્તિમાન થતો નથી, માફે મન બાણે
ભમતું હોયની તેવું થાય છે અને હું અશુભ શકુનો જોઉં છું. ૩૦

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧ ॥

ન કાઙ્ક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, શ્રેયઃ, અનુપશ્યામિ, હત્વા, સ્વજ-
નમ્, આહવે, ન, કાઙ્ક્ષે, વિજયમ્, કૃષ્ણ, ન, ચ, રાજ્યમ્,
સુખાનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યં શ્રેયઃ । આહ્યન્તે
શત્રવઃ અત્ર ઇતિ આહવઃ તસ્મિન્ આહવે । વિશેષેણ જયઃ વિજયઃ
ન્તમ્ વિજયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—ચવળી, આટલે યુદ્ધમાં, સ્વજનમ
પોતાના કુટુંબીઓને, હત્વા હણીને, શ્રેયઃ કલ્યાણને, ન, અનુપ-
શ્યામિ, હું પાછળથી જોતો નથી. (અને તેથી) કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ !
વિજયમ્ વિજયને, ન, કાલ્હે હું ચહાતો નથી, ચ તેમ, રાજ્યમ્
રાજ્યને, ચ અને, સુખાનિ સુખોને (પણ), ન (કાલ્હે) ચહાતો નથી.

ભાવાર્થ:—વળી યુદ્ધમાં મારા કુટુંબીઓને હણીને પાછ-
ળથી મારું કલ્યાણ થઈ શકે એમ પણ હું જોઈ શકતો નથી અને
તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું વિજયને, રાજ્યને કે સુખોને પણ ચાહતો
નથી. અર્થાત્ સ્વજનોનો નાશ કરીને મને વિજય વિગેરે મેળવ-
વાની ઈચ્છા નથી. ૩૧.

અવતરણિકા:—ક્ષત્રિપમાત્રને ગત્યની આકાંક્ષા હોવી જોઈએ,
કાંચુ કે તે વડે તે પોતાના પુત્ર ભાઈ વિગેરે સ્વજનોની સગવડ ખૂન કરી
શકે છે એમ કદાચ ભગવાન કહે તો તેના જવાબમાં અર્જુન કહે છે

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३૩

પદચ્છેદ:—કિમ્, નઃ, રાજ્યેન, ગોવિન્દ, કિમ્,
ભોગૈઃ, જીવિતેન, વા, યેષામ્, અર્થે, કાંક્ષિતમ્, નઃ, રાજ્યમ્,
ભોગાઃ, સુખાનિ, ચ, તે, ઇમે, અવસ્થિતાઃ, યુદ્ધે, પ્રાણાન્,
ત્યક્ત્વા, ધનાનિ, ચ.

व्युत्पत्तिसमासाः— गावं भुवं धेनुं स्वर्गं वा विन्दते इति
गोविन्दः तत्सबुद्धौ हे गोविन्द । भुज्यन्ते इति भोगाः तैः भोगैः ।

અન્યથ અને અર્થ:—ગોવિન્દ હે ગોવિન્દ !, ન: અમને, રાજ્યેન રાજ્યવડે, કિમ્ શું ? (તેમજ) મોઘે: વિષયલોગોવડે, ચા અથવા, જીવિતેન જીવન વડે (પણ), કિમ્ શું (લાભ) ? (કારણ કે) ચેપામ્ જેઓની, અથ ખાતર, ન: અમે, રાજ્યમ્ રાજ્ય, કાઢકિતમ્ ઈચ્છ્યું છે, ચ અને, મોઘા: લોગો, (તેમજ) સુખાનિ સુખો, (ઈચ્છ્યાં છે), તે તેઓ, હમે આ (તો), પ્રાણાન્ પ્રાણો, ચ તથા, ધનાનિ ધનોને, ત્યક્ત્વા છોડીને, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, અવસ્થિતા: સ્થિર થઈને ઉભા છે.

ભાવાર્થ:—હે ગોવિન્દ ! રાજ્ય, વિષયલોગ અથવા તો જીવનથી અમને શો લાભ ? કારણ કે જેઓની ખાતર અમે રાજ્ય, લોગો અને સુખોને ઈચ્છીએ છીએ, તેઓ તો પોતાનાં પ્રાણ ધન વિગેરે બધું છોડીને અહીં યુદ્ધમાં ઉભેલા છે. ૩૩.

અવતરશિક્ષા:—યુદ્ધમાં તે કોણ કોણ ઉભેલા છે તે કહે છે.

આચાર્યા: પિતર: પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહા: ॥

માતુલા: શ્વશુરા: પૌત્રા: શ્યાલા: સંવન્ધિનસ્તથા ૩૪

પદચ્છેદ:—આચાર્યા:, પિતર:, પુત્રા:, તથા, एव, ચ, પિતામહા:, માતુલા:, શ્વશુરા:, પૌત્રા:, શ્યાલા:, સંવન્ધિન:, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ નન્ધ: સન્નન્ધ:, સમ્બન્ધ: અસ્તિ ચેવાં તે સમ્બન્ધિન: ।

અન્યથ અને અર્થ:—આચાર્યા: દ્રોણાચાર્યાદિ આચાર્યો, પિતર: કાકાઓ, પિતામહા: વૃદ્ધિમ વિગેરે દાદાઓ, પુત્રા: અભિ. અન્યુ તથા પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પુત્રો, ચ અને, તથા एव તેમજ,

માતુલાઃ મામાઓ, શ્વશુરાઃ સસરાઓ, પૌત્રાઃ પૌત્રો, ડ્યાલાઃ ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નાદિ સાળાઓ, તથા અને, સંવન્ધિનઃ સંબંધીઓ (પણ છે).

ભાવાર્થઃ—દ્રોણ, કૃષ્ણ વિગેરે આચાર્યો, કાકાઓ, પિતા-
મહો, પુત્રો, તેમજ મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળાઓ અને
બીજા સગા વહાલાઓ (એ સર્વ યુદ્ધમાં લડવાને માટે તૈયાર
થઈ ઉભેલા છે). ૩૪.

અવતરણિકાઃ—“ હે અર્જુન ! તુ કદાચ કૃપાથી એમને મારી-
નહિ, તો પણ ગમ્ય-લોભથી તેઓ તને હણશે ” એમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ
કહે તો તેવી શકા ધારી અર્જુન પોતે કહે છે

एतान्न हन्तुमिच्छामि मतोऽपि मधुसूदन ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદઃ—એતાન, ન, હન્તુમ્, ઇચ્છામિ, મતઃ, અપિ,
મધુસૂદન, અપિ, ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય, હેતોઃ, કિમ્, નુ, મહીકૃતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મધુનામાનં દૈત્યં સૂદયતીતિ મધુસૂદન-
તત્સંબુદ્ધૌ હે મધુસૂદન । પ્રયશ્ચ તે લોકાશ્ચ इति ત્રૈલોક્યમ્, ત્રૈલોક્યમ્ય
રાજ્યં ત્રૈલોક્યરાજ્યમ્ તમ્ય ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય । મહ્યતે પૂજ્યતે इति મહી,
મહ્યાઃ કૃતે મહીકૃતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મધુસૂદન હે મધુનામના દૈત્યનો
નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ! મતઃ (મને) મારતા એવા, અપિ પણ,
એતાન્ એઓને, ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ ત્રણે
લોકના રાજ્યના, હેતોઃ કારણથી, અપિ પણ, નુ ખરેખર, હન્તુમ્

હણવાને, ન, ઇચ્છામિ હું નથી ઇચ્છતો (તો), મહીકૃતે (કેવળ)
પૃથ્વીને માટે (તો), કિમ્ શુ (ઇચ્છુ) ?

ભાવાર્થ:—હે મધુસૂદન ! એઓ મને મારતા હોય તો
પણ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રૈલોક્યના રાજ્યની પ્રાપ્તિને
માટે પણ હું એઓને હણવા ઇચ્છતો નથી તો પછી એક પૃથ્વીના
રાજ્ય માટે તો કેમજ હણવાને ઇચ્છુ ? નજ ઇચ્છુ ૩૫

અવતરણિકા:—રાજ્ય ક્વચિત્ મળે તો પણ અમને મહા ભય હર
પાપ એવા લાગે ભયથી ઢહે છે

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ॥

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:—નિહત્ય, ધાર્તરાષ્ટ્રાન્, ન, કા, પ્રીતિઃ, સ્યાત્,
જનાર્દન, પાપમ્, એવ, આશ્રયેદ્, અસ્માન્, હત્વા, એતાન્,
આતતાયિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જનાન્ અર્દયતીતિ જનાર્દન, અયવા
જનાન્ અર્દતિ ગચ્છતિ પ્રેરયતીતિ જનાર્દન તત્સબુદ્ધૌ હે જનાર્દન !
આતતેન વિસ્તીર્ણેન શસ્ત્રાદિના અયિતુ શીલં યેષા તે આતતાયિન તાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—જનાર્દન હે જનાર્દન ! ધાર્તરાષ્ટ્રાન્
ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનાદિને, નિહત્ય હણીને, ન અમને, કા
શે, પ્રીતિ આનદ, સ્યાત્ થાય ? (કારણકે) એતાન્ એ, આત
તાયિન આતતાયીઓને, હત્વા હણીને (તો), અસ્માન્ અમને,
પાપમ્ પાપ, એવ જ, આશ્રયેદ્ લાગે.

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના એ દુર્યોધનાદિકોને હુણીને અમને શો આનંદ થવાનો હતો ? કારણ કે આતતાયિ એને હુણીને તો અમને કેવલ પાપજ લાગે. ૩૬.

અવતરણિકા:—યુદ્ધ રાત્ર્યશુષ્કતા ખરા ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં તો પોતાનાંજ સગાંઓનો વિનાશ થતો હોવાથી ખરા શુષ્કતા પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ માની અર્જુન કહે છે:

તસ્માન્નાર્હા વયં હન્તુઃ ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્ સ્વવાન્ધવાન્ ॥
સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥૩૭॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, ન, અર્હાઃ, વયમ્, હન્તુમ્, ધાર્ત્ત-
રાષ્ટ્રાન્, સ્વવાન્ધવાન્, સ્વજનમ્, હિ, કથમ્, હત્વા, સુખિનઃ,
સ્યામ, માધવ.

૧ ‘ અગ્નિદો ગાઢગ્રેષ્ઠ શસ્ત્રપાણિર્ધનાવહ’ । ક્ષેત્રદ્વારદ્વારગ્રેષ્ઠ વહેતે હ્યાનતાયિનઃ ॥’ ક્ષતિ
સ્મૃતેઃ પતેર્ણાં ચ સર્વપ્રકારેભ્યઃપિન્વાત્ । ‘ આનતાયિનમાયાન્તે હન્યદેનાવિષ્વાત્પન્ ।
નાનતાયિવધે કોષો હન્તુર્મયતિ કથ્ચન ॥’ ‘ ન હિંસ્યાત્’ ક્ષતિ ધર્મશાસ્ત્રાત્ ‘ આનતાયિનં
હન્યાત્’ ક્ષતિ અર્ગશાસ્ત્રસ્ય દુર્નલત્વાત્ અસ્માન્ પાપમેવ આશ્રયેદિતિ દર્શયતિ પાર્થઃ ॥

“ આજ લગાડનાર, હેર આપનાર, શસ્ત્ર હાથમા સખીને મારવા આપનાર
ધનતુ હરણ કરનાર, ક્ષેત્ર-જમીનને ખુચની લેનાર, તથા સ્ત્રીતુ હરણ કરી લઈ,
જનાર, એ છ મનુષ્ય આતતાયી કહેવાય છે.” એ ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિવાક્યથી
દુર્યોધનાદિકોતુ બધી રીતે આનતાયિપણુ સાબીત થાય છે, અને તેથી સ્મૃતિના
“ આનતાયીને એકદમ કઈ પણ વિચાર વિના હણવો, તેમ કરતાં આતતાયીનો
વધ કરનારને કોઈ પણ ભતતુ પાપ લાગતું નથી.” એ નિયમ પ્રમાણે તેઓનો
વધ કરવો જોઈએ, એ સિદ્ધ થાય છે, છતાં પણ “ કોઈની હિંસા ન કરવી ” એ
ધર્મશાસ્ત્ર, “ આતતાયીને મારવો ” એ અર્થશાસ્ત્રથી વિરોધ બલવત્ હોવાથી
દુર્યોધનાદિકોના વધથી અમને જરૂર પાપજ લાગે. એ વાત અર્જુનના દૃઢચર્મમાં દ્રઢ
થયેલી હોવાથી તે આપ્રમાણે બાંધ્યો છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વમ્ય જન મ્વજન તમ્ મ્વજનમ્ । સુતમ્
અસ્તિ યેષા તે સુતિન । માયા લક્ષ્મ્યા ધવ માધવ તત્સત્તુદ્ધૌ હે માધવ ।

અન્યથા અન્યે અર્થઃ—તસ્માત્ તેથી, ધાર્તરાષ્ટ્રાન્, દુર્યો
ધનાદિ, સ્વચાન્ધવાન્ પોતાના બન્ધુઓને, દન્તુમ્ હણવાને,
ચયમ્ અમે, ન, અર્તા યોગ્ય નથી, દિ કારણ કે, સ્વજનમ્ પોતાના
તુટુમ્હીઓને, દત્વા હણીને, માધવ હે માધવ ! (અમે) સુતિન
સુખી, કથમ્ કેવી રીતે, સ્યામ થઈએ ?

ભાવાર્થઃ—તેથી દુર્યોધન વિગેરે અમારા પોતાના બન્ધુ-
ઓને અમે હણવાને માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે સ્વજનોને
મારીને હે માધવ ! અમે કેવી રીતે સુખી થઈએ ? કદી ન થઈ
શકીએ. ૩૭.

અવતરણિઙ્ગ —‘સ્વજનની હિંમાડપ દોષથી થતુ પાપ બન્ને પક્ષને
નમાન નાગે તેમ છે, છતાં દુર્યોધનાદિએ જેમ પાપને ન ગણ્યમરતા યુદ્ધ
રના તૈયાર થયા છે તેમ તમારે પણ પાપ ન ગણ્યુ અને યુદ્ધ શરુ’ જેમ
વ્રત્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હે તો તેને માટે અર્જુન બે મોડથી રહે છે

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ॥

કુલક્ષયકૃતં દોષ મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ॥

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યન્નિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યદ્યપિ, એતે, ન, પશ્યન્તિ, લોભોપહતચે-
તસઃ, કુલક્ષયકૃતમ્, દોષમ્, મિત્રદ્રોહે, ચ, પાતકમ્, કથમ્,

ન, જ્ઞેયમ્, અસ્માભિઃ, પાપાત્, અસ્માત્, નિવર્તિતુમ્, કુલક્ષ-
યકૃતમ્, દોષમ્, પ્રપશ્યદ્भिः, जनार्दन.

व्युत्पत्तिसमासाः—लोभेन उपहतानि चेतांसि येषा ते
लोभोपहतचेतसः । कुलस्य क्षयः कुलक्षयः, कुलक्षयेन कृतः कुलक्ष-
यकृतः तम् कुलक्षयकृतम् । दुष्यतीति दोषः तम् दोषम् । द्रुह्यतीति
द्रोहः, मित्रस्य द्रोहः मित्रद्रोहः तस्मिन् मित्रद्रोहे । पातयति नरके इति
पातकम् तत् पातकम् । प्ररुपेण पश्यन्तीति प्रपश्यन्तः तैः प्रपश्यद्भिः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદ્યપિ જો કે, લોભોપહતચેતસઃ
લોભથી હુણાયલું (વિવેકરહિત થયેલું) છે ચિત્ત જેમનું એવા,
એતે એઓ, કુલક્ષયકૃતમ્ કુલની હિંસાથી થતા, દોષમ્ દોષને
(પાપને), જ તેમજ, મિત્રદ્રોહે મિત્રના દ્રોહથી થતા, પાતકમ્ પાપને,
ન, પશ્યન્તિ જોતા નથી, (તો પણ) જનાર્દન હે જનાર્દન ! કુલક્ષ-
યકૃતમ્ કુલના નાશથી થતા, દોષમ્ પાપને, પ્રપશ્યદ્भिः જોતા એવા,
અસ્માભિ. અમારે, અસ્માત્ આ, પાપાત્ પાપમાંથી, નિવર્તિતુમ્
નિવૃત્ત થવાને, કથમ્ શા માટે, ન, જ્ઞેયમ્ ન જાણવું જોઈએ ?

ભાવાર્થઃ—જો કે લોભથી વિવેકરહિત ચિત્તવાળા એ
દુર્યોધન વિગેરે કુળની હિંસાથી થતા પાપને અને મિત્રોના દ્રોહથી
થતા પાપને જોઈ શકતા નથી, તોપણ હે જનાર્દન ! કુલના
નાશથી થતા પાપને જાણતા એવા અમોએ આ (કુલના વિના-
શરૂપ) પાપથી નિવૃત્ત થવાને શા માટે ન જાણવું જોઈએ ? ૩૮-૩૯.

અવતરણિકાઃ—“ કુલના નાશથી એવો કયો દોષ લાગે છે ? અને
તેથી શી હાનિ થશે, કે જેથી તું યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો નથી ? ” એમ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કદાચ કહે તો તેને માટે અર્જુન કહે છે :

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ॥

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કુલક્ષયે, પ્રણશ્યન્તિ, કુલધર્માઃ, સનાતનાઃ, ધર્મે, નષ્ટે, કુલમ્, કૃત્સ્નમ્, અધર્મઃ, અભિભવતિ, ઉત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુલમ્ય ક્ષય કુલક્ષય તમ્મિન્ કુલક્ષયે । પ્રણેષે નશ્યન્તિ ઇતિ પ્રણશ્યન્તિ । ધારયન્તીતિ ધર્મા, કુલમ્ય ધર્મા કૃત્ધર્માઃ । ન ધર્મ અર્ધમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કુલક્ષયે કુલને નાશ થતા, સનાતના પર પરાથી આપ્યા આવતા (એવા), કુલધર્મા કુલના (ઉચિત) ધર્મો, પ્રણશ્યન્તિ નાશ પામે છે, ઉત (સમુચ્ચય વાચક અન્યથા), અને ધર્મ ધર્મ (અગ્નિહોત્રાદિ), નષ્ટે નાશ થઈ જતા, અધર્મ અધર્મ, કૃત્સ્નમ્ આખા, કુલમ્ કુલને, અભિભવતિ ચોતરફથી ઘેરી લે છે

ભાવાર્થઃ—કુલના પુરોના નાશ થતા કુલપર પરાથી આપ્યા આવતા કુલોચિત ધર્મો ધર્માચરણ કરનારના અભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે અને એ પ્રમાણે એ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મો નાશ પામતા બાકી રહેલા આખા કુલને અધર્મ ઘેરી લે છે અર્થાત્ આખા કુલમાં અધર્મ ફેલાય છે ૪૦

અન્યત-છિકા —કુલને નાશ થવાથી બીજા પણ અનર્થના દોરો થાય તે ને કહે છે

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ॥

સ્ત્રીપુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અધર્માભિભવાત્, કૃષ્ણ, પ્રદુષ્યન્તિ, કુલ-
સ્ત્રિયઃ, સ્ત્રીણુ, દુષ્ટાસુ, વાર્ણેય, જાયતે, વર્ણસંકરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભવતીતિ ભવઃ, અમિતઃ ભવઃ અભિભવઃ,
અધર્મસ્ય અભિભવઃ અધર્માભિભવઃ તસ્માત્ અધર્માભિભવાત્ । પ્રકર્ષેણ
દુષ્યન્તિ પ્રદુષ્યન્તિ । કુલસ્ય સ્ત્રિયઃ કુલસ્ત્રિયઃ । વૃષ્ણેઃ અપત્યં પુમાન્
વાર્ણેયઃ તત્સંબુદ્ધૌ વાર્ણેય । વર્ણાનાં સંકરઃ વર્ણસંકરઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! અધર્માભિભવાત્
અધર્મના દેહાવાથી, કુલસ્ત્રિયઃ કુલની સ્ત્રીઓ, પ્રદુષ્યન્તિ દૂષિત
અર્થાત્ વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, (અને એ પ્રમાણે) સ્ત્રીણુ
સ્ત્રીઓ દુષ્ટાસુ દુષ્ટ થતાં, વાર્ણેય હે વૃષ્ણિવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ
શ્રીકૃષ્ણ ! વર્ણસંકરઃ વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા, જાયતે
પેદા થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ પ્રમાણે અધર્મના દેહાવા
થી કુલની સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, અને એ
પ્રમાણે સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થતાં કુલમાં બધી પ્રજા વર્ણસંકર
પેદા થાય છે. ૪૧.

અવતરણિકાઃ—વર્ણસંકર પ્રજા થવાથી અંતે તેનાં કેવાં ગંભીર પરિ-
ણામો આવે છે તે અર્જુન કહે છે:

સંકરો નરકાયૈવ કુલગ્નાનાં કુલસ્ય ચ ॥

પતન્તિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તાપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સંકરઃ, નરકાય, એવ, કુલગ્નાનામ્,
કુલસ્ય, ચ, પતન્તિ, પિતરઃ, દિ, એપામ્, લુપ્તાપિણ્ડોદકક્રિયાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સંક્રિયતે ઇતિ સંકરઃ । કુલં ઘન્ટીતિ
કુલઘ્નાઃ તેષામ્ કુલઘ્નાનામ્ । પિણ્ડશ્ચ રુદકં ચ પિણ્ડોદકે, એતયોઃ
સમાહારઃ પિણ્ડોદકમ્, પિણ્ડોદકસ્ય ક્રિયાઃ પિણ્ડોદકક્રિયાઃ, લુપ્તાઃ
પિણ્ડોદકક્રિયાઃ ચેષાં તે લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સંકરઃ વર્ણસંકર પ્રભ, કુલઘ્ના-
નામ્ કુલનો નાશ કરનારાઓના, ચ તથા, કુલસ્ય કુલના, નર-
કાય નરકવાસ-અધોગતિને-માટે, એવ જ, (પ્રવર્તતે થાય છે)
હિ અને તેથી, (વર્ણસંકર પ્રભ નાસ્તિક થતી હોવાથી) લુપ્તપિ-
ણ્ડોદકક્રિયાઃ હોવાયેલી છે પિંડદાન અને તર્પણાંજલિની ક્રિયા
જેમની એવા, (થવાથી) એવામ્ એમના, પિતરઃ પિતૃઓ,
(પશુ) પતન્તિ અધોગતિને પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વર્ણસંકર પ્રભ, કુલનો નાશ કરનાર જે
પુરૂષો છે તેમને તથા આખા કુલને અધોગતિમાં નાંખનારી
થાય છે; અને તેથી વર્ણસંકર પ્રભ નાસ્તિક થવાને લીધે તે પિતૃ-
ઓની ક્રિયા ન કરતી હોવાથી પિંડદાન, અને તર્પણાંજલિની
ક્રિયાઓ જેમની લુપ્ત થઈ ગઈ છે એવા તેમના પિતૃઓ પશુ
નરકમાં પડે છે. ૪૨.

દૌષેરેતૈઃ કુલઘ્નાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ॥

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥

પદચ્છેદઃ—દૌષેઃ, દોષેઃ, કુલઘ્નાનામ્, વર્ણસંકરકારકૈઃ,
ઉત્સાદ્યન્તે, જાતિધર્માઃ, કુલધર્માઃ, ચ, શાશ્વતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુલં ઘન્ટોતિ કુલઘ્નાઃ તેષામ્ કુલઘ્ના-
નામ્ । કુર્વન્તિ તે કારકાઃ, વર્ણસ્ય સંકરઃ વર્ણસંકરઃ, વર્ણસંકરસ્ય કારકાઃ
વર્ણસંકરકારકાઃ તૈઃ વર્ણસંકરકારકૈઃ । જાતેઃ ધર્માઃ જાતિધર્માઃ ।
કુલસ્ય ધર્માઃ કુલધર્માઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કુલઘ્નાનામ્ કુલનો નાશ કરનારા-
ઓના, વર્ણસંકરકારકૈઃ વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારા, જૈઃ એ,
દોષેઃ દોષોવડે, જાતિધર્માઃ જાતિના-ક્ષત્રિયત્વાદિના ધર્મો, જ
અને, શાશ્વતાઃ શાશ્વત-નિરંતરના, કુલધર્માઃ કુલધર્મો, ઉત્સા-
દ્યન્તે નાશ પામી જાય છે.

ભાવાર્થઃ—કુલનો નાશ કરનારાઓના એ વર્ણસંકર પ્રજા
ઉત્પન્ન કરનારા દોષોવડે ક્ષત્રિયત્વાદિ વગેરે જાતિના ધર્મો તથા
પરંપરાથી આલ્યા આવતા અથવા રહેનારા કુલધર્મો પણ નાશ
પામી જાય છે. ૪૩.

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ॥

નરકેઽનિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્, મનુષ્યાણામ્, જના-
ર્દન, નરકે, અનિયતમ્, વાસઃ, ભવતિ, इति, અનુશુશ્રુમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉત્સન્નાઃ નષ્ટાઃ કુલધર્મા યેષાં તે ઉત્સ-
ન્નકુલધર્માઃ તેષામ્ ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ । ન નિયતમ્ અનિયતમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—જનાર્દન હે જનાર્દન ! (આ
પ્રભાણે), ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ જેમના કુલના ધર્મો નાશ પામ્યા

છે એવા, મનુષ્યાણામ મનુષ્યોનો, અનિયતમ્ અનિશ્ચિત સમય સુધી, નરકે નરકમાં, વાસઃવાસ, મવતિ થાય છે, ક્ષતિ એ પ્રમાણે, અનુશુશ્રમ અમે પરંપરાથી સાબળીએ છીએ.

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! આ પ્રમાણે જેમના કુલધર્મે નાશ પામ્યા છે એવાં મનુષ્યોનો અનિશ્ચિત સમય સુધી અર્થાત્ ઘણા લાખા વખત સુધી નરકમાં વાસ થાય છે, એ પ્રમાણે અમે આચાર્યો પામેથી માંલજ્યુ છે. ૪૪.

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ॥

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદયતાઃ ॥ ૪૫ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—અહો, વત, મહત્, પાપમ્, કર્તુમ્, વ્યવસિતાઃ, વયમ્, યત્, રાજ્યસુખલોભેન, હંતુમ્, સ્વજનમ્, ઉદયતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાજ્યમ્ય મુલ્લ રાજ્યસુખમ્, રાજ્યમુલ્લમ્ય લોભ રાજ્યસુખલોભ તેન રાજ્યસુખલોભેન । મહાશ્વાસો પાપ મહાત્પાપ, ત મહત્પાપમ્ । સ્વમ્ય જન મ્વજન ત મ્વજનમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અહો, વત અરેરે (અત્યન્ત ખેદ હર્થક અન્વયે) (ખરેખર), ચયમ્ અમે, મહત્ મોટું, પાપમ્ પાપ, કર્તુમ્ કરવાને, વ્યવસિતા તૈયાર થયા છીએ, યદ્ (કે) જે, રાજ્યસુખલોભેન રાજ્યસુખના લોભથી, સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને, હંતુમ્ હણવાને માટે, ઉદયતા (અમે) તૈયાર થયા છીએ.

ભાવાર્થ:—અરેરે ! ખરેખર અમે મોટું પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ, કે જે રાજ્ય-સુખના લોભથી અમે અમારા પોતાના કુટુંબીઓનો નાશ કરવા માટે તૈયાર થયા છીએ. ૪૫

અવતરણિકા:—“જો તું શસ્ત્રનો લાગ કરી યુદ્ધ નહિ કરે તો તારા શત્રુઓ તને વગર હથિયારનો જોઈ ક્રોધ કરશે અથવા મારી નાખશે ” એમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેને માટે અર્જુન કહે છે.

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદ:—યદિ, મામ્, અપ્રતીકારમ્, અશસ્ત્રમ્, શસ્ત્રપાણયઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ, રણે, હન્યુઃ, તત્, મે, ક્ષેમતરમ્, ભવેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન કૃત. પ્રતીકારઃ યેન સ. અપ્રતીકારઃ તમ્ અપ્રતીકારમ્ । ન વિદ્યતે શસ્ત્રં યમ્ય મઃ અશસ્ત્રઃ તમ્ અશસ્ત્રમ્ । શસ્ત્રાણિ પાણિષુ યેષાં તે શસ્ત્રપાણયઃ । વિશેષેણ ક્ષેમમ્ ક્ષેમતરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદિ જો, અપ્રતીકારમ્ બચવાનો ઉપાય ન કરતા (અને), અશસ્ત્રમ્ શસ્ત્રરહિત એવા, મામ્ મને, શસ્ત્રપાણયઃ હાથમાં હથીઆર ધારણ કરેલા, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, રણે રણભૂમિમાં, હન્યુઃ મારી નાખે, (તો) તત્ તે, મે મારે માટે, ક્ષેમતરમ્ વિશેષ કલ્યાણકારક, ભવેત્ થાય.

સાવાર્થઃ—કદાચ બચવાનો ઉપાય ન કરતા અને શસ્ત્રરહિત એવા મને, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રણભૂમિમાં મારી નાખે તો તે પણ મારે માટે વિશેષ કલ્યાણકારક થાય. ૪૬.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુનનું વક્તવ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને નિવેદિત કરી, સાર પછી શું થયું તે મંજ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:

૧ “પ્રણત્રાણાઽપિ પ્રફુલ્લો ધર્મઃ પ્રાણમૃતાવર્જિતઃ”—“શૈવાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા કરતાં પ્રાણીજોની દ્વિમાન કરી જે પરમ ધર્મ છે ” એમ માની અર્જુનનું આ કહેવું છે.

સંજય ઉવાચ । સંગ્ય કહે છે—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥

વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્નમાનસઃ ॥ ૪૭ ॥

પદ્છેદઃ—એવમ્, ઉક્ત્વા, અર્જુનઃ, સંખ્યે, રથોપસ્થે, ઉપાવિશત્, વિસૃજ્ય, સશરમ્, ચાપમ્, શોકસંવિગ્નમાનસઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉપતિષ્ઠતીતિ ઉપસ્થઃ, રથમ્ય ઉપસ્થ. રથોપસ્થઃ તસ્મિન્ રથોપસ્થે । શરેણ સહિતં સશરમ્ । શોભેન સવિગ્નં સદિગ્ધં માનસં યસ્ય સઃ શોકમંવિગ્નમાનસઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુનઃ અર્જુન, સંગ્યે રથસંશ્રા-
મમાં, એવમ્ એ પ્રમાણે, ઉક્ત્વા કહીને, સશરમ્ બાણસહિત,
ચાપમ્ ધનુષ્યને, વિસૃજ્ય છોડીને, શોકસંવિગ્નમાનસઃ શોકથી
રોલાયમાન ચિત્તવાળો (યદને), રથોપસ્થે રથના ઉપર, ઉપા-
વિશત્ બેસી ગયો.

ભાવાર્થઃ—અર્જુન રથસંશ્રામમાં એ પ્રમાણે બોલીને
બાણસહિત ધનુષ્યને છોડીને શોકથી રોલાયમાન ચિત્તવાળો
યદને રથના ઉપર બેસી ગયો. અર્થાત્ યુદ્ધ ન કરવું એવા દૃઢ
વિચારથી શસ્ત્રને નાખી દઈને શોકાક્રુલ થઈ બેસી ગયો. ૪૭.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ-
ष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकાર्तान्तिकप्रणीतसाम्बन्धवोधिन्यांगुर्जर-
टीकायाम् अर्जुनविषाद-योगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

અવતરણિકા:—“અહિંસા સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે” એમ માની રાજ્યના તુરંત લોભની ખાતર સ્વજનોનો સહાર કરી, મહાપાપ વહોરી, કુલ-ધર્મના નાશથી પિતૃઓસહિત નરકમાં પડ્યું યોગ્ય નથી” એવી બુદ્ધિથી યુદ્ધમાંથી અર્જુનની વિશુભતા સાબળીને, પોતાના પુત્રોનો રાજ્ય-રેભવ નાશ નહિ પામે એમ માની સ્વસ્થ હૃદયે એકલા ગભ્ભ ધૃતરાષ્ટ્રને તેની ખોળી આશા દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી સંજય આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો —

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે —

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ॥

વિપીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ:—તમ્, તથા, કૃપયા, આવિષ્ટમ્, અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્, વિપીદન્તમ્, ઇદમ્, વાક્યમ્, ઉવાચ, મધુસૂદનઃ .

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અશ્રુમિ પૂર્ણે અતએવ આકુલે ર્દક્ષણે યસ્ય સ અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણ તમ્ અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ । વિપીદતીતિ વિપીદન્ત તમ્ વિપીદન્તમ્ । મધુ દૈત્યવિશેષ સૂદયતીતિ મધુસૂદન ।

અન્યથા અને અર્થ:—મધુસૂદનઃ શ્રીકૃષ્ણ લગવાન્, તથા તે (પૂર્વમાં કહ્યા) પ્રમાણે, કૃપયા કૃપાથી, આવિષ્ટમ્ વ્યાપ્ત, અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ આંસુઓથી ભરાયેલી અને તેથીજ આકુલ-ભેદ ન શકાય તેવી—આંખોવાળા, (અને) વિપીદન્તમ્ ખેદ કરતા (એવા), તમ્તે (અર્જુન) ને, ઇદમ્ આ (પ્રમાણે), વાક્યમ્ વચન, ઉવાચ કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—હે રાજન્ ! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્નેહને ક્ષીણે અત્યંત દયાથી વ્યાપ્ત અને આંસુઓના ભરાવાથી જેનાં નેત્રો આકુલ વ્યાકુલ થઈ ગયાં છે એવા અને તેથીજ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખેદ કરતા એવા અર્જુનને જોઈને તેને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા. ૧.

અવતરણિકા:—ઉત્તરી યુદ્ધને પ્રેરનાર ગાંધી ઉપજેજા અસાધ્ય મોહના કાગલથી, અર્જુન કાર્યોગર્થ (શું કરવું અને શું નહિ કરવું) બૂલી નહિ સ્વધર્મથી વિમુખ થયો છે અને તેથી યુદ્ધનું પરિણામ વિપરીત આવશે એમ ભાની ઉનેજક વચનોથી સ્વધર્મમાં પ્રેરવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેને નીચે પ્રમાણે મમતાવશા લાગ્યા.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

કુતરત્વા કદમલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ॥

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—કુતઃ, ત્વા, કદમલમ્, ઇદમ્, વિપમે, સમુપસ્થિતમ્, અનાર્યજુષ્ટમ્, અસ્વર્ગ્યમ્, અકીર્તિકરમ્, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્પૂર્ણશ્ર્વર્યાદિપદ્મગુણસમ્પન્ન: શ્રીકૃષ્ણ: અતएव મગઃ અસ્ય અસ્તીતિ ભગવાન્ । ન આર્યાઃ અનાર્યાઃ, અનાર્યઃ જુષ્ટમ્ અનાર્યજુષ્ટમ્ । સ્વર્ગે ભવમ્ સ્વર્ગ્યમ્ ન મ્સ્વર્ગ્યમ્ અમ્સ્વર્ગ્યમ્ । ન કીર્તિઃ અકીર્તિઃ તાં કરોતીતિ અકીર્તિકરમ્ ।

૧ દેશચંદ્ર સમગ્રસ્ય વિદ્યાયા યજ્ઞસ્ય ધિયઃ ।

જ્ઞાનવેરામ્યયોઃપ્રેવ જ્ઞાના મગ ઇતીદ્ગના ॥

સમગ્ર એશ્વર્ય, ચૌદ વિદ્યા, યજ્ઞ, શ્રી, જ્ઞાન અને વેદાન્ધ એ છ વસ્તુને ‘મગ’ કહેવામાં આવે છે અને તે જ્ઞાનામાં હોય તો ભગવાન્ કહેવાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! અનાયજુષ્ટમ અનાયોએ સેવેલું, અસ્વર્ગ્યમ્ સ્વર્ગમાં નહિ લઈ જનારું, (અને) અકીર્તિકરમ્ અપકીર્તિ કરનારું, इदम् આ, કદમલમ્ મલિનપણું—નિર્બલપણું, વિષમે અયોગ્ય વળતે, ત્વા તને, કુતઃ ક્યાંથી, સમુપસ્થિતમ્ થયું ?

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! આર્ય જનોએ નહિ સેવેલું, સ્વર્ગમાં નહિ લઈ જનારું અર્થાત્ અધોગતિ કરનારું અને અપકીર્તિ કરનાર આ મલિનપણું—નિર્બલપણું આવા અયોગ્ય પ્રસંગે તારામાં ક્યાંથી આવ્યું ? ૨.

क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ૩ ॥

પદ્ચ્છેદ:—ક્લૈવ્યમ્, મા સ્મ ગમઃ, પાર્થ, ન, एतत्, ત્વયિ, ઉપપદ્યતે, ક્ષુદ્રમ્, હૃદયદૌર્બલ્યમ્, ત્યક્ત્વા, ઉત્તિષ્ઠ, પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ક્લૈવમ્ય ભાવઃ ક્લૈવ્યમ્ તત્ । દુર્બલસ્ય ભાવઃ દૌર્બલ્યમ્, હૃદયસ્ય દૌર્બલ્યમ્ હૃદયદૌર્બલ્યમ્ તત્ । પરાન્ (શત્રૂન્) તાપયતીતિ પરંતપઃ તત્સંવ્રુદ્ધૌ હે પરંતપ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પૃથાના પુત્ર ! ક્લૈવ્યં નપુંસકને યોગ્ય એવા અધૈર્યને, મા સ્મ ગમઃ તું પ્રાપ્ત ન થા, एतत् એ, ત્વયિ તારા માટે, ન, ઉપપદ્યતે યોગ્ય નથી, (માટે) ક્ષુદ્રમ્ હલકા કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ-કુલ્લક, (એવા) હૃદય-દૌર્બલ્યમ્ હૃદયના દુર્બલપણાને, ત્યક્ત્વા છોડીને, પરંતપ હે શત્રુઓને તાપ આપનાર (અર્જુન) ! ઉત્તિષ્ઠ તું ઉભો થા.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! તું નખુંસકને યોગ્ય એવા અઘૈર્યને એટલે નિર્ભલતાને ન પામ, કારણ કે એ તારા (જેવા ક્ષત્રિયને) માટે યોગ્ય નથી. માટે હૃદયની હુલ્લક દુર્ભલતાને છોડીને, હે પરંતપ ! તું (યુદ્ધ કરવા માટે) ઉભો થા. ૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ માટે પ્રેરણા આપી, ગોકૃષ્ણે ધેનુચના ચિત્તને વીધે ઢાંપણ ન મળતા અર્જુન પરેવાનો પોતાનો અભિપ્રાય જ્ઞેમનો તેમ પાછો ભગવાન પ્રત્યે કહે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે -

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ॥

इपुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ૪ ॥

પદ્મચેદ:—કયમ્, ભીષ્મમ્, અહમ્, સંખ્યે, દ્રોણમ્, ચ, મધુસૂદન, ઇપુભિઃ, પ્રતિયોત્સ્યામિ, પૂજાર્હા, અરિસૂદન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ત્રિમેતિ શત્રવ ચમ્માત્ સ ભીષ્મ તમ્ ભીષ્મમ્ । અરીન્ મૂઢ્યનીતિ અરિસૂદન તત્સંબુદ્ધૌ હે અરિસૂદન । પૂજામ્ અર્હત ઇતિ પૂજાર્હા ।

અન્યથા અને અર્થ:—મધુસૂદન હે મધુસૂદન ! ભીષ્મમ્ ભીષ્મ, ચ અને, દ્રોણમ્ દ્રોણાચાર્યની સામે, સંખ્યે યુદ્ધમાં, અહમ્ હું, ઇપુભિ બાણોપડે, કયમ્ કેવી રીતે, પ્રતિયોત્સ્યામિ યુદ્ધ કરીશ ? (કારણ કે) અરિસૂદન હે શત્રુવિનાશક ભગવન્. (ભીષ્મ અને દ્રોણ બન્ને પુષ્પ વદન વિગેરેથી) પૂજાર્હો પૂજવા યોગ્ય છે

ભાવાર્થ:—હે મધુસૂદન ! યુદ્ધમાં ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની સામે બાણોપડે હું કેવી રીતે પ્રહાર કરીશ ? કારણ કે,

હે ભગવન્, તેઓ જન્ને તો મારે અવશ્ય પૂજન કરવા યોગ્યજ છે તેથી મારે તેમને યુદ્ધમાં પ્રહારો કરવા યોગ્ય નથી. ૪.

અવતરણિકા:—‘યુદ્ધ ન કરવાથી રાજ્ય મળશે નહિ, અને તેથી ભોગઐશ્વર્ય પણ રહેશે નહિ, તો પછી આછવિકા માટે ભિક્ષા મેળવવા માટે આમતેમ બટકવું પડશે,’ એ શંકા જો કદિ શ્રીકૃષ્ણ કરે તો ‘તે ભિક્ષાત્ર પણ અમને, ગુરુઓને ન હણીને ઈષ્ટ છે, પરંતુ યુદ્ધ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ હોવા છતાં પણ શિષ્ટ વર્ગનો વધ થાય તેવું યુદ્ધ, કેવળ પોતાની વૃત્તિ-આછવિકા અર્થે કરવું એ મહા પાપ છે’ એમ માની અર્જુન કહે છે

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્

શ્રેયો ભોક્તું ભૈક્ષ્યમપીહ લોકે ॥

હત્વાર્થકામાન્તુ ગુરુનિહૈવ

ભુંજીય ભોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—ગુરુન્, અહત્વા, હિ, મહાનુભાવાન્, શ્રેયઃ, ભોક્તુમ્, ભૈક્ષ્યમ્, અપિ, ઇહ, લોકે, હત્વા, અર્થકામાન્, તુ, ગુરુન્, ઇહ, એવ, ભુંજીય, ભોગાન્, રુધિરપ્રદિગ્ધાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન હત્વા અહત્વા । મહાન્ અનુમાવઃ યેપાં તે મહાનુભાવાઃ તાન્ મહાનુભાવાન્ । અતિશયેન પ્રશસ્યમિતિ શ્રેયઃ । ભિક્ષાણાં સમૂહો ભૈક્ષ્યમ્ । અર્થઃ એવ કામઃ યેપાં તે અર્થકામાઃ તાન્ અર્થકામાન્ । ગૃણન્તિ ધર્મે વા ગિરતિ અજ્ઞાનમ્ ઇતિ ગુસ્વઃ તાન્ ગુરુન્ । ભુજ્યન્તે ઇતિ ભોગાઃ તાન્ ભોગાન્ । રુધિરેણ પ્રકર્ષેણ દિગ્ધાઃ ઇતિ રુધિરપ્રદિગ્ધાઃ તાન્ રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—મહાનુભાવાન્ મોટા માહાત્મ્ય
વાળા એટલે વેદ, વેદાગનું અધ્યયન, તપ, આચાર વિગેરેથી
પ્રભાવશાલી (એવા), ગુરુન શુરુઓને, અહત્વા હણ્યા સિવાય,
હિ જ, રહ આ, લોકે લોકમાં, મૈશ્યમ્ ભિક્ષાથી મેળવેલું અન્ન,
અપિ પણ, મોકતુમ્ ખાવાને માટે, શ્રેયઃ કત્યાણ્કારક, (છે
પરન્તુ) અર્થકામાન્ અર્થ-ધન દ્રવ્યાદિની ઇચ્છાવાળા, ગુરુન
શુરુઓને, હત્વા હણીને, તુ તો, રહ અહીં (આ લોકમાં),
રુધિરપ્રવિગ્ધાન્ લોહીથી ખરડાયલા, મોગાન્ ભોગોને, એ જ,
સુગ્રીય હું ભોગવું !

ભાવાર્થ:—વેદાદિના અધ્યયનથી તથા તપ, આચાર
વિગેરેથી મહા-પ્રભાવશાલી શુરુઓને હણ્યા સિવાય કવચિત્
આ લોકમાં ભિક્ષાત્ર પણ ખાવું પડે તો તે પણ વિશેષ કત્યાણ્ક-
ારક હું માનું છું, પરન્તુ ધનલોભી શુરુઓને જો હું રાજ્યસુખા-
દિની ઇચ્છાથી હણું તો તો આ લોકમાં લોહીથી ખરડાયલા
ભોગોને જ હું ભોગવું ! એટલે શુરુઓને મારીને રાજ્ય સુખ-
ભોગવવા કરતાં ભિક્ષાત્ર ખાવું સાફ એમ મારું માનવું છે. ૫.

અવતરણિકા:—‘ લાત્રિઓને સ્વધર્મ પ્રભાણે મુઠ જ એવરડ છે, ’
એમ જો દોષ તો તેને માટે અર્થુન કહે છે

न चैताद्विद्मः कतरन्नो मरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे घातैराप्यूः ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, એતદ્, વિદ્મઃ, કતરત્, નઃ, ગરીયઃ, યદ્, વા, જયેમ, યદિ, વા, નઃ, જયેયુઃ, યાન્, એવ, હત્વા, ન, જિજીવિષામઃ, તે, અવસ્થિતાઃ, પ્રમુલ્હે, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન ગુરુ ઇતિ ગરીય । જીવિતુમ્ ઇચ્છામ ઇતિ જિજીવિષામ ।

અન્વય અને અર્થઃ—જ વળી, ન અમારું (અમારે માટે), કતરત્ કયુ, ગરીય. શ્રેષ્ઠ (છે), યદ્ કે, વા અથવા, જયેમ અમે જીતીએ, વા અથવા, યદિ જો, ન. અમને, જયેયુઃ તેઓ જીતે, એતત્ એ, ન, વિદ્મ. અમે જાણતા નથી, (પરંતુ) યાન્ જેમને, હત્વા હણીને, ન, એવ, જિજીવિષામ અમે જીવવાને નથી જ ઇચ્છતા, તે તે, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, (તો અમારી) પ્રમુલ્હે સામેજ, અવસ્થિતા ગિર થઈને ઉભેલા છે.

ભાવાર્થઃ—વળી અમારે માટે શિક્ષાત્ત શ્રેષ્ઠ છે કે અથવા યુદ્ધ તે પણ અમે જાણતા નથી તેમ અમે તેમને જીતીશું થા તેઓ અમને જીતશે તે પણ અમે જાણતા નથી વળી કદાચ અમને જય મળે તોપણ જેમને હણીને અમે જીવવા નથી જ ઇચ્છતા તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તો યુદ્ધમાં અમારી સામેજ યુદ્ધ માટે મોખરે ઉભેલા છે ૬

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે એક તરફ પાપ અને બીજી તરફ સ્વધર્મ એમ બનેથી મુઝાએ તો અર્જુન પોતાને કયો માર્ગ કે ન્યાયકાન્ડ છે તે જણાવાના હેતુથી બગવાનને પૂછે છે

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ

પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ॥

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં વ્રહિ તન્મે

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭॥

પદચ્છેદઃ—કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ, પૃચ્છામિ, ત્વામ્, ધર્મસંમૂઢચેતાઃ, યત્, શ્રેયઃ, સ્યાત્, નિશ્ચિતમ્, વ્રહિ, તત્, મે, શિષ્યઃ, તે, અહમ્, શાધિ, મામ્, ત્વામ્, પ્રપન્નમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કૃપણસ્ય ભાવઃ કાર્પણ્યમ્, કાર્પણ્યસ્ય દોષઃ કાર્પણ્યદોષઃ, તેન ઉપહતઃ સ્વભાવઃ યસ્ય સઃ કાર્પણ્યદોષોપહત-સ્વભાવઃ । ધર્મેણ સંમૂઢં ચેતઃ યસ્ય સઃ ધર્મસંમૂઢચેતાઃ । અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ ઇતિ શ્રેયઃ ।

અર્થ-અથ અને અર્થઃ—કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ (આત્મ-જ્ઞાનની ખામીને લઈને પોતાના સંબંધીઓનો વિચાર કેમ સહન થશે ? આવી ભાવનારૂપ) કાર્પણ્ય-દીનતા-ના દોષથી સ્વભાવમાં વિકૃતિ પામેલો એવો, (અને) ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ધર્મના જ્ઞાનવિષયમાં અવિવેક-સારાસારના વિચારરહિત થયેલ છે ચિત્ત જેનું એવો. (હું) ત્વામ્ તમને, પૃચ્છામિ પૂછું છું (કે મારે માટે), યત્ જે, નિશ્ચિતમ્ નિશ્ચિત કરાયલું, શ્રેયઃ કલ્યાણ, સ્યાત્ હોય, તત્ તે, (તમે) મે મને, વ્રહિ કહો, અહમ્ હું, તે આપનો, શિષ્યઃ શિષ્ય છું, (માટે) ત્વામ્ આપને, પ્રપન્નમ્ શરણે આવેલા (એવા), મામ્ મને, શાધિ આપ ઉપદેશ આપો.

સાવાર્થઃ—દીનતાના દોષથી જેનું અંતઃકરણ મુઝાઈ ગયું છે એવો અને કર્તવ્ય્યાકર્તવ્યમાં સંઢેહયુક્ત ચિત્તવાળો હું આપને પૂછું છું કે, હે ભગવન્ ! મારે માટે જે નિશ્ચિત કરાયલું પરમ

શ્રેય-કલ્યાણ-હોય તે મને કહો, અર્થાત્ શું કરવાથી મારું કલ્યાણ થાય તે આપ મને કહો, હું આપનો શિષ્ય છું અને આપને શરણે આવેલો છું માટે આપ મને ઉપદેશ આપો ! ૭.

અવતરણિકા:—અસારે યુદ્ધસમયે કર્તવ્ય કર્મ છોડીને વિપયાન્તર તરફ દોડી જઈ પરમકલ્યાણનીજ શા કાંચણથી ધૃષ્ટિ રાખે છે ? એમ કદાચ ભગવાન પ્રશ્ન કરે તો તેને માટે કહે છે

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્
યચ્છોકમુચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ ॥

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં
રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

પદ્ચ્છેદ:—ન, હિ, પ્રપશ્યામિ, મમ, અપનુદ્યાદ્, યત્, શોકમ્, યચ્છોષણમ્, ઇન્દ્રિયાણામ્, અવાપ્ય, ભૂમૌ, અસપત્નમ્, ક્લદ્ધમ્, રાજ્યમ્, સુરાણામ્, અપિ, ચ, આધિપત્યમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શોચતિ યેન સ. શોકઃ । યચ્છોષયતીતિ યચ્છોષણઃ તમ્ યચ્છોષણમ્ । રાજ્ઞઃ इदम् રાજ્યમ્ । સુપ્તુ રાજન્તે इति સુરાઃ । ન વિદ્યતે સપત્નઃ શત્રુઃ યસ્મિન્ તત્ અસપત્નમ્ તત્ । અધિ-પતેઃ માવઃ આધિપત્યમ્ તત્ ॥

અન્યથા અને અર્થઃ—મૂમૌ પૃથ્વી ઉપર, અસપત્નમ્ નિષ્કંટક-શત્રુરહિત, ક્લદ્ધમ્ ધનધાન્યાદિથી સમૃદ્ધ (એવું), રાજ્યમ્ રાજ્ય, ચ અને, સુરાણામ્ દેવાનું, આધિપત્યમ્ અધિપતિ પણું, અવાપ્ય મેળવીને, અપિ પણ, યદ્ બે, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિ-

યોને, ઉચ્છોષણમ્ અત્યત સૂકાવી નાખનાર, મમ મારા, શોકને, શોકને, અપનુદ્યાદ્ દૂર કરે, (તત્ તેષુ કંઠપણુ,) હિ ખરેખર ન, પ્રપચ્યામિ હું જ્ઞેતો નથી.

ભાવાર્થ:—પૃથ્વીપર નિષ્કંટક અને અનેક પ્રકારની અમૃદ્ધિયુક્તા એવુ રાજ્ય, તેમ દેવોના રાજ ઇન્દ્રની પદવી પણ મને પ્રાપ્ત થાય તો પણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! ઇન્દ્રિયોને અત્યત સૂકાવી નાખનારા મારા શોકને જે કેઈ દૂર કરી શકે એવું કંઠપણુ હું જ્ઞેતો નથી. અર્થાત્ કેાઠપણુ રીતે મારા શોક દૂર થઈ શકે તેમ નથી. ૮.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુને પોતાનો અભિપ્રાય ભગવાનને જણાવ્યો, તે વાત મન્ય ધૃતગૃહ્ને કહે છે

સંજય ઉવાચ । સંન્ય કહે છે -

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

પદચ્છેદ:—एवम्, ઉક્ત્વા, હૃષીકેશમ્, ગુડાકેશઃ, પરતપઃ, ન, યોત્સ્યે, ઇતિ, ગોવિન્દમ્, ઉત્ત્વા, તૂષ્ણીમ્, બભૂવ, હ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—हृषीकाणां इन्द्रियाणाम् ईश. हृषीकेश तम् हृषीकेशम् । गुडाकाया निद्राया ईश गुडाकेश । परान् तापयतीति परतप । गा विन्दते इति गोविन्द तम् गोविन्दम् ।

અન્યથા અને અર્થ:—પરંતપ શત્રુઓને તપાવનાર (એવો), ગુડાકેશ નિદ્રાને છુટનાર અર્જુન, હૃષીકેશમ્ ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક-સ્વામી-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, એવમ્ એ પ્રમાણે,

ઉક્ત્વા કહીને, (વળી) ન, ચોત્સયે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, इति એ પ્રમાણે, ગોવિન્દમ્ ગોવિન્દને, ઉક્ત્વા કહીને, તૂળીમ્, હ ચુપજ, વમ્બવ થઈ ગયો.

સાવાર્થ:—શત્રુઓને તપાવનાર અને નિદ્રાને જીતનાર એવો અર્જુન ઈન્દ્રિયોના ઈશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઉપર પ્રમાણે કહીને વળી “ હે શ્રીકૃષ્ણ હું યુદ્ધ કરીશ નહિ ” એમ ગોવિન્દ શ્રીકૃષ્ણને કહીને ચુપચાપ થઈને કંઈપણ બોલ્યો નહિ, પણ શાંત થઈ ગયો. ૯.

અવતરણિકા:—અર્જુન એ પ્રમાણે બોલીને શાંત થઈ ગયા પછી ભગવાને શું કંઈ તે સંન્ય કહે છે:

તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ॥

સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિપીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—તમ્, ઉવાચ, હૃષીકેશઃ, પ્રહસન્, ઇવ, ભારત, સેનયોઃ, રુભયોઃ, મધ્યે, વિપીદન્તમ્, ઇદમ્, વચઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રહસતિ इति પ્રહસન્ । મરતસ્ય અપત્યં પુમાન્ મારતઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે મારત । વિપીદતિ इति વિપીદન્ તમ્ વિપીદન્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—મારત હે ભરતવંશોત્પન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! (ત્યાર પછી) રુભયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓની, મધ્યે વચમાં, વિપીદન્તમ્ શોક કરતા (એવા), તમ્ તે (અર્જુન) ને, હૃષીકેશઃ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, પ્રહસન્, ઇવ જાણે હસતા હોયની તેની માફક થઈને, ઇદમ્ આ, વચઃ વચન, ઉવાચ કહેવા લાગ્યા.

સાવાર્થ:—હે ભરતવશોત્પત્ત ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી જને સેનાઓની વચમાં એ પ્રમાણે શોક કરતા અર્જુનને ઈંદ્રિયોના નિયામક એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, જાણે કે ઉપહાસ કરતા હોય તેમ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

અવતરણિકા:—“દૃષ્ટ્વા તુ ષાણ્ડવનીકમ્—પાણ્ડવોના મૈત્ર્યને જોઈને” ઇત્યાદિ પ્રથમાધ્યાયના બીજા શ્લોકથી તે “ન ચોત્સ્ય ઇતિ ગૌચિન્દ્રસુક્તશ તૂર્ણીં ચમૂચ હ” એ બીજા અધ્યાયના નવમા શ્લોક સુધી શોક, મોહ વિગેરે સમાગના દરજ્જાએ દોરોતુ દ્વન્ન કગવવામાં આવ્યું, તેમજ અર્જુનને ગભ્ય, ગુર, પુત્ર, મિત્ર, ઉપદ્રાવ કરનારા સ્વજનો, અને મનુષ્યો તન્ન “હું તેમનો, અને તેઓ મારા,” એવી મમત્વ બુદ્ધિથી તેમના મ્નેહ અને રિયોગ નિમિત્ત, શોક અને મોહ બતાવ્યા શોક અને મોહથી અર્જુનનું ચિત્ત ઘેરાઈ જવાથી, ત્રિવેદ અને વિજ્ઞાન ગદિત થયે ન અર્જુને, યુદ્ધ કરતું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ કે એમ મમત્વ યુદ્ધમાં પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થયે નો જાણ, દિલ્લા કગવાથી પાપ લાગને એવા ભયથી તેમથી ખેદ પામી નિવૃત્તિ લેવા નિશ્ચય થયો, અને પાંચે ધર્મ-મિત્રાથી જીવન નિભાવતું તેનો સ્વીકાર કર્યા તેણે થયો, શોક અને મોહ જેમના ચિત્ત ઉપર આવડે થયા ગયા, તેવા સર્વ પ્રશ્નોને પોતાના ધર્મનો સાગ અને પન્ધર્મનું એવન કગવાની અવળી બુદ્ધિ ત્રણે છે, અને કદાચ તેઓ પોતાના ધર્મનું આનન્દનું દે નો પણ તેઓની કાયા, વાણી અને મનની પ્રવૃત્તિ રૂની આશા યુગ્મ અને દ્વાં, બેકતાના અનિમાન ગદિત થાય છે, અને એ પ્રમાણે અભિમાન થવાથી તેમને ધર્મ અને અધર્મના સમયથી છટ-દેવયોનિમા જન્મ, અનિદ-પશુ પક્ષી-ઈલાદિની યોનિમા જન્મ, અથવા ઇંદ્રિ-અનિ-મિત્ર-મુખ, અમિત્ર મનુષ્યયોનિમા જન્મ ધાગળ કગવે પડે કે, અને એ પ્રમાણે દેરનું તમા નન અવિન્ન ને છે, તેટલા માટે તે જન્મનાના બીજા-મન્નુ રૂપ શોક, અને મોહની ગતિ તે પુનઃપાપરૂપ કર્મમાત્રના ફલ ત્યાગ મદિત ગાનરિના જવ થતી નથી, તેથી અર્જુનને સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવને નિમિત્તે કર્મના ફલના ત્યાગયુગ્મ ન મત્ર નનો ઉપદેશ કરવાની રૂગવ જ બાવનું સામુદેય બધા મુખ્યોની ઉપ રૂપ વ માત્રના દેવથી અર્જુનને ઉદ્દેશને આ પ્રમણે મ્નેરા ન પ

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે—

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ॥

ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અશોચ્યાન્, અન્વશોચઃ, ત્વમ્, પ્રજ્ઞાવાદાન્, ચ, માપસે, ગતાસૂન્, અગતાસૂન્, ચ, ન, અનુશોચન્તિ, પંડિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શોચિતું યોગ્યાઃ શોચ્યાઃ, ન શોચ્યાઃ અશોચ્યાઃ તાન્ અશોચ્યાન્ । પ્રકર્ષેણ જ્ઞાયતે અનયા સા પ્રજ્ઞા, પ્રજ્ઞાયાઃ વાદાઃ પ્રજ્ઞાવાદાઃ તાન્ પ્રજ્ઞાવાદાન્ । અસ્યન્તે દીપ્યન્તે इति અસવ, ગતાઃ અસવઃ યેષાં તે ગતાસવઃ તાન્ ગતાસૂન્ । ન ગતાઃ અસવઃ યેષાં તે અગતાસવઃ તાન્ અગતાસૂન્ । પण्डा असाधारणा बुद्धिः अस्ति येषां ते पण्डिताः ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અણુને !) ત્વમ્ તું, અશોચ્યાન્ શોક ન કરવા યોગ્યનો, અન્વશોચઃ શોક કરી રહ્યો છે, ચ તથા, પ્રજ્ઞાવાદાન્ પંડિતોનાં જેવાં વચનો, માપસે ખાલે છે, (પરંતુ) પંડિતાઃ આત્માસંબંધી બુદ્ધિવાળા, ગતાસૂન્ મરેલાઓનો, ચ અને, અગતાસૂન્ જીવતાઓનો, ન, અનુશોચન્તિ શોક કરતા નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અણુને ! જેમનો શોક કરવા જેવો નથી તેમનો તું શોક કરે છે, અને આત્મજ્ઞાનીઓનાં જેવાં વચનો ખાલે છે પરંતુ આત્મજ્ઞાનીઓ તો મરેલાં કે જીવતાંને કદિપણુ શોક કરતા નથી, અને તે પ્રમાણે તારે પણ કોઈના શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૧.

અનતરણિકા:—મરેલાં અને ડૂબતાં પ્રાણિઓ એ કાપનામાત્ર છે, વસ્તુતઃ પ્રાણિમાત્ર નિત્ય ઇશ્વરનાં અંશ હોઇને નિત્યજ છે, તેથી તેઓને માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી તે કહે છે:

‘‘ ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ॥ ’’

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—ન, તુ, એવ, અહમ્, જાતુ, ન, આસમ્, ન, ત્વમ્, ન, હમે, જનાધિપાઃ, ન, ચ, એવ, ન, ભવિષ્યામઃ, સર્વે, વયમ્, અતઃ, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અધિકં પાન્તીતિ અધિપાઃ, જાયન્તે इति જનાઃ, જનનામ્ અધિપાઃ જનાધિપાઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અહમ્ હું, તુ (લેહરશંક અન્યથા,) જાતુ કોઈ પણ સમયે, ન, આસમ્ ન હતો, ન એમ નથી, એવ તેમજ, ત્વમ્ તું, ન ન (હતો), હમે આ, જનાધિપાઃ રાજાઓ, ન ન (હતા), ચ અને, અતઃપરમ્ હવે પછી, વયમ્ આપણે, સર્વે બધા, ન ભવિષ્યામઃ નહિ, હોઈ શું, (હતિ) ન એમ (પણ) નથી.

સામાર્થ્ય:—હું કોઈ પણ સમયે નહિ હતો એમ નથી, તેમજ તું તથા આ સઘળા રાજાઓ પણ નહિ હતા એમ નથી, અને હવે પછી પણ આપણે બધા નહિ હોઈશું એમ નથી. અર્થાત્ ત્રણે કાલમાં આપણે હતા, છીએ અને હોઈશું અને તેજ પ્રમાણે ભૂતમાત્રનું, ઈશ્વરના અંશ તરીકે અસ્તિત્વ છે તેથી નિત્ય અને અવિનાશિ સ્વરૂપે કોઈનો પણ શોક કરવો જોઈએ નહિ. ૧૨.

અનતરણિકા:—આત્મા કેવી રીતે નિત્ય-અવિનાશી છે ? તે વિશે દશાત આખી ભગવાન કહે છે.

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ॥

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—દેહિનઃ, અસ્મિન્, યથા, દેહે, કૌમારમ્, યૌવનમ્, જરા, તથા, દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ, ધીરઃ, તત્ર, ન, મુહ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી તસ્ય દેહિનઃ । કુર્ણમ્ મારઃ કામો યસ્ય સઃ કુમારઃ, કુમારસ્ય ભાવઃ કૌમારમ્ । યૌર્તાતિ યુવા, યૂનઃ ભાવઃ યૌવનમ્, । જીર્યન્તે અઙ્ગાનિ યસ્યામ્ અવસ્થાયાં સા જરા । અન્ય દેહઃ દેહાન્તરઃ, દેહાન્તરસ્ય પ્રાપ્તિઃ દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચથા જેમ, દેહિનઃ આત્માની, અસ્મિન્ આ, દેહે દેહમાં, કૌમારમ્ કુમાર અવસ્થા, યૌવનમ્ યુવાવસ્થા, (અને) જરા વૃદ્ધાવસ્થા, (છે) તથા તેવીજ રીતે, દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ (થવી તે પણ છે), (અને તેથી) ધીરઃ ધીર પુરુષ, તત્ર તે વિષયમાં, ન, મુહ્યતિ મોહ પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે આત્માની આ એક જ શરીરની અંદર કુમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે, તેવી જ રીતે એ આત્માને એક શરીર છોડી બીજાં બીજાં શરીરોમાં પણ જવું પડે છે અને તેથી દોષ પણ નિમિત્તે મૃત્યુ પાગી દેહાન્તરને પ્રાપ્ત થવાના વિષયમાં સ્થિરબુદ્ધિવાળો ધીરપુરુષ મોહ પામતો નથી, અર્થાત્ આત્માને અનિત્ય કે ક્ષણિક સ્ત્રી ન માનતાં અવિનાશીમાની પંચ-મહા-

ભૂતના આ શરીરનેજ અસ્થિર માની તે કાલાન્તરે નાશ પામવાનુંજ છે એમ માની તેનો શોક કરતો નથી. ૧૩.

અવતરણિકા:—આત્મા નિસ હોવાને લઈને, તથા શોક, મોહાદિક બળુધ્વંસી હોવાથી તેમનો અભાવ માની લઈએ, તોપણ તેમના નિમિત્તે થતાં મુખ્ય-ખોથી તેઓનું નિવારણ ધણી મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે એમ ક્ષાય અર્જુન શંકા કરે તો તેના સંબંધમાં ભગવાન કહે છે.

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ॥

આગમાપાયિનોઽનિત્યારતાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—માત્રાસ્પર્શાઃ, તુ, કૌંતેય, શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ, આગમાપાયિનઃ, અનિત્યાઃ, તાન્, તિતિક્ષસ્વ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મીયન્તે આભિઃ વિષયાઃ इति માત્રાઃ, સ્પૃશન્તીતિ સ્પર્શાઃ માત્રાણાં સ્પર્શાઃ માત્રાસ્પર્શાઃ । કુન્ત્યાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌંતેયઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે કૌંતેય । શીતં ચ ઉષ્ણં ચ શીતોષ્ણમ્, સુખં ચ દુઃખં ચ સુખદુઃખે, શીતોષ્ણાભ્યાં સુખદુઃખે દદતીતિ શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ । આગમશ્ચ અપાયશ્ચ આગમાપાયૌ, આગમાપાયૌ ન્તઃ યેષાં તે આગમાપાયિનઃ । ન નિત્યા અનિત્યાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌંતેય હે કુન્તીના પુત્ર અર્જુન ! માત્રાસ્પર્શાઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, તુ તો શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ટાહું ઉનું તથા તેની અસરથી મુખ્ય અને દુઃખ આપનારા, આગમાપાયિનઃ આવવાના અને જવાના સ્વભાવવાળા, (અને) અનિત્યાઃ લાંબો વખત નહિ રહેનારા, (છે માટે) ભારત હે ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન ! તાન્ તે વિષયોને, તિતિક્ષસ્વ તું સહન કર, અર્થાત્ તેમાં હર્ષ શોક રાજ નહીં.

ભાવાર્થ:—હે કૌંતેય ! ઇન્દ્રિયોના વિષયો—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ—શીતતા તથા ઉષ્ણતાને લીધે સુખદુઃખ આપનારા છે તેમજ આવડું અને જડું એવા સ્વભાવના અર્થાત્ અસ્થિર રહેનારા અને લાંબો વખત ન ટકી રહે તેવા છે માટે તે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ અને દુઃખોને તું સહન કર. અર્થાત્ તેમાં હર્ષ કે શોક કર નહો. ૧૪.

અવતરણિકા:—ગીતોષ્ણાદિ વિષયોને મદન કરવાથી શું ફળ થાય છે તે દેવે કહે છે

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ॥

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદ:—યમ્, હિ, ન, વ્યથયન્તિ, એતે, પુરુષમ્, પુરુષર્ષભ, સમદુઃખસુખમ્, ધીરમ્, સઃ, અમૃતત્વાય, કલ્પતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુર્યાં શેતે इति પુરુષઃ, પુરુષાણામ્ ઋષભ. પુરુષર્ષભઃ તત્ સંબુદ્ધૌ હે પુરુષર્ષભ । દુઃખં ચ સુખં ચ દુઃખસુખે, સમે દુઃખસુખે यस્ય સઃ સમદુઃખસુખ તમ્ સમદુઃખસુખમ્ । ધિયં રાતીતિ ધીરઃ । અમૃતસ્ય ભાવઃ અમૃતત્વમ્ તસ્મૈ અમૃતત્વાય ।

અન્વય અને અર્થ:—પુરુષર્ષભ હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સમદુઃખસુખમ્ તુલ્ય છે સુખ અને દુઃખ જેને (એવા), યમ્ જે, ધીરમ્ નિત્ય આત્માના જ્ઞાનયુક્ત, પુરુષમ્ પુરુષને, એતે ઇન્દ્રિયોના વિષયો, ન, વ્યથયન્તિ વ્યથા કરતા નથી, સઃ તે (પુરુષ), હિ અવશ્ય રીતે, અમૃતત્વાય મોક્ષને માટે, કલ્પતે યોગ્ય થાય છે.

ભાવાર્થ:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સુખ અને દુઃખ બંને જેને સમાન છે એવા તેમજ ધીર એટલે આત્મજ્ઞાની એવા જે પુરુષને ઇન્દ્રિયોના વિષયો વ્યથા કરતા નથી, તે પુરુષ મોક્ષને માટે જરૂર યોગ્ય થાય છે. અર્થાત્ વિષયોના વેગને રોકવાની શક્તિ જે સહિષ્ણુતા-તિતિક્ષા તે અમૃતત્વ-ઈશ્વરની સામ્યા-વસ્થા મેળવવામાં ખાસ સાધનરૂપ છે અને તેથી મોહાદિક છોડી વિષયોમાંથી વિરક્ત રહી શોકનો પરિત્યાગ કરવો એ જ યોગ્ય છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—શીતોષ્ણાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતીત થાય છે, છતાં પણ આત્માને ખાધ કરવામાં તે વ્યર્થ જોવા છે, ઉત્કું આત્માની સસતા-નિસત્ય-જાણીને, શોક, મોહ ન લાગીને શીતોષ્ણાદિ સુખદુઃખાદિ ભાવો મહત્ત્વ ધર્મશસ્ત્રે તેના છે અને તેથી તે મહત્ત્વ કરવા જોઈએ તે વાત જણાવે છે.

નાસતો વિચતે માવો નામાવો વિચતે સતઃ ॥

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽતસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, અસતઃ, વિચતે, માવઃ, ન, અમાવઃ, વિચતે, સતઃ, ઉભયોઃ, અપિ, દૃષ્ટઃ, અન્તઃ, ત્ત્વ, અનયોઃ, તત્ત્વદર્શિભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિચતે સત્ ચમ્ય તન્ ન સન્ અસન્ તસ્ય અમતઃ । ન માવઃ અમાવઃ । તત્ત્વં પદ્યન્તિ સે તત્ત્વ-દર્શિનઃ સૈઃ તત્ત્વદર્શિભિઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અસતઃ અસત્ય-નિધર વસ્તુનું, માવઃ સોનાપણું-અસ્તિત્વ, ન, વિચતે નથી, (તેમ) મતઃ સત્ય-નિત્ય-વસ્તુનું, અમાવઃ ન સોનાપણું, (પણ) ન, વિચતે નથી,

અનયોઃ આ, ઉભયોઃ બન્ને-સત્ અને અસત્-નો, અપિ પણ, અન્તઃ અન્ત-નિર્ણય, તત્ત્વદર્શિભિઃ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે, દૃષ્ટઃ જોવાયેલો છે.

ભાવાર્થઃ—અસત્ વસ્તુનું હોવાપણું, અને સત્ વસ્તુનો નાશ કદિ થતો જ નથી અને તેમાં તે સત્ અને અસત્ એ બન્નેનો નિર્ણય પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ અસત્ વસ્તુ સદા અનિત્ય હોવાથી સત્-આત્મા ઉપર તેનો કંઈ પણ પ્રભાવ નથી, એટલે ઇન્દ્રિયાદિકેના વિષયો આત્માને કંઈપણ અસર કરી શકતા નથી. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—તે સત્ શુ છે, કે ને નિત્ય છે તેને માટે કહે છે

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

પદચ્છેદઃ—અવિનાશિ, તુ, તદ્, વિદ્ધિ, યેન, સર્વમ્, ઇદમ્, તતમ્, વિનાશમ્, અવ્યયસ્ય, અસ્ય, ન, કશ્ચિત્, કર્તુમ્, અર્હતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યને વિનાશ. યસ્ય તત્ અવિનાશિ તત્ । વિશેષેણ નાશઃ ઇતિ વિનાશઃ તમ્ વિનાશમ્ । ન વિદ્યેતે વ્યય. નાશો વિકારો વા યસ્ય તત્ અવ્યયમ્ તસ્ય અવ્યયસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—યેન જેના વડે, ઇદમ્ આ, સર્વમ્ બધું, તતમ્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તત્ તેને, તુ તો, અવિનાશિ નાશ ન થાય તેવું, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) અસ્ય એ, અવ્યયસ્ય અખં-

ડના, વિનાશમ્ નાશને, કર્તુમ્ કરવાને માટે, કાશ્ચિત્ કોઈ, (પણ) ન, અર્હતિ યોગ્ય નથી.

સાવાર્થઃ—જેના વડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તેને તું અવશ્ય રીતે અવિનાશિ જાણ, અને એ અવિનાશિ એવા અખંડ બ્રહ્મનો નાશ કરવાને કોઈ પણ યોગ્ય નથી. અર્થાત્ એ કોઈનાથી પણ નાશપાત્રી થકે તેવું નથી. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—મત્ વસ્તુનું દર્શન કરવાને હવે ‘અસત્’ વસ્તુ શું છે ? તેને માટે ભગવાન કહે છે.

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ॥

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુચ્ચસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અન્તવન્તઃ, ઇમે, દેહાઃ, નિત્યસ્ય, ઉક્તાઃ, શરીરિણઃ, અનાશિનઃ, અપ્રમેયસ્ય, તસ્માત્, યુચ્યસ્વ, ભારત.

ઘ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તઃ અસ્તિ ચેપાં તે અન્નવન્તઃ । દિગ્વન્ત ઇતિ દેહાઃ । શરીરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ શરીરી તસ્ય શરીરિણઃ । નાશ. અસ્તિ યસ્ય સઃ નાશી, ન નાશી અનાશી તસ્ય અનાશિનઃ । પ્રકર્ષેણ મીયતે ઇતિ પ્રમેયઃ, ન પ્રમેયઃ અપ્રમેયઃ તસ્ય અપ્રમેયસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—નિત્યસ્ય નિરંતર અસ્તિત્વવાળા, અનાશિનઃ નાશરહિત, (અને) અપ્રમેયસ્ય પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી ન પાત્રી થકાય તેવા—અપરિચ્છેદ, શરીરિણઃ આત્માનાં, ઇમે આ, દેહાઃ શરીરો, અન્તવન્તઃ નાશવંત, ઉક્તાઃ કહેલાં છે, (માટે) ભારત હે ભરતવ શ્રી અર્જુન । તસ્માદ્ તેથી યુચ્યસ્વ તું યુદ્ધ કર.

ભાવાર્થ:—નિત્ય, નાશરહિત અને કોઈનાથી પણ માપમાં ન આવી શકે એવા આત્માનાં આ બધાં શરીરો નાશવંત કહેવામા આવ્યાં છે અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રના જે દેહો છે તે કાલાન્તરે નાશ પામવાનાજ છે માટે હે ભરતવંશી અર્જુન! તેથી તું શોકનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ કરવાને ઉભો થા ૧૮.

અવતરણિકા:—‘હુ શુદ્ધમા ઉભેવા યોદ્ધાઓનો હણનાર થઈશ અને તેઓ મારા વડે હણાશે’ એવી અર્જુનની અસલ બુદ્ધિના પરિહાર માટે શ્રીકૃષ્ણ કોપનિપદ્ધતી બેઝયાઓ પોતાના ઉપદેશની મ ગતિમા કહે છે

યં એનં વેત્તિ હંતારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ॥

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

પદચ્છેદ:—યઃ, એનમ્, વેત્તિ, હન્તારમ્, યઃ, ચ, એનમ્, મન્યતે, હતમ્, ઉભૌ, તૌ, ન, વિજાનીતઃ, ન, અયમ્, હન્તિ, ન, હન્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—હન્તીતિ હન્તા ત હન્તારમ્ । વિશેષેણ જાનીત. ઇતિ વિજાનીત. ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે, એનમ્ બે (આત્મા) ને, હન્તારમ્ હણનારો વેત્તિ જાણે છે, ચ તથા, યઃ જે એનમ્ એને, હતમ્ હણાયેલો મન્યતે માને છે, તૌ તેઓ ઉભૌ બન્ને, ન, વિજાનતઃ (કંઈપણ સત્ય) જાણુતા નથી, (કારણ કે) અયમ્ આ (આત્મા), (કોઈને) ન, હન્તિ હણતો નથી, (અને કોઈનાવડે) ન, હન્યતે હણાતો (પણ) નથી.

ભાવાર્થ:—જે પુરૂષ એ આત્માને હણનારો માને છે, તથા જે એને હણાયલો માને છે, તેઓ બન્ને સત્ય શું છે તે જાણતા નથી, કારણ કે આ આત્મા કોઈને હણતો પણ નથી તેમ કોઈનાથી હણાતો પણ નથી. અર્થાત્ એ અવિનાશી હોવાથી એનો નાશ થતોજ નથી તેમ એ કોઈનો વિનાશ પણ કરતો નથી, ૧૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં આત્મા, નાશ કરવાની અથવા નાશ થઈ જવાની ક્રિયાથી મહિત એટલે કે અવિક્રિય-વિકારરહિત છે એમ જણાવ્યું, તેનાજ અનુમધાનમાં આત્માનું અવિકારિપણું હવે નીચેના શ્લોકથી વિશેષ દૃઢ કરે છે

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-

જ્ઞાયં ભૂત્વા મવિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—ન, જાયતે, મ્રિયતે, વા, કદાચિત્, ન, અયમ્, ભૂત્વા, મવિતા, વા, ન, ભૂયઃ, અજઃ, નિત્યઃ, શાશ્વતઃ, અયમ્, પુરાણઃ, ન, હન્યતે, હન્યમાને, શરીરે.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન જાયતે અસૌ ઇતિ અજઃ । પુરા મયઃ પુરાણઃ । શસ્યતિ ઇતિ શશ્વત્, શશ્વન્ મય શાશ્વતઃ । હન્યતે યન્ તન્ હન્યમાનઘ તસ્મિન્ હન્યમાને ।

૧ ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપચેજ્ઞાયં કુતશ્ચિન્ન વસ્તુવ લક્ષિત્ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ક. સ. ૨-૧૮ ॥

આ બન્ને આત્માના અર્થ ભૂતરૂપોહોને મણતાજ છે

અન્વય અને અર્થ:—અયમ્ આ (આત્મા), કદાચિત્ કોઈપણ વખતે, ન, જાયતે જન્મતો નથી, વા અથવા, ન, મ્રિયતે મૃત્યુ (પણ) પામતો નથી, વા અથવા, મૃત્વા થઈને, મૃયઃ ફરીને, ન, મવિતા થનાર (પણ) નથી, (તેમ) અયમ્ આ (આત્મા), અજઃ જન્મરહિત, નિત્યઃ નિરંતર રહેનાર, શાશ્વતઃ જુના વખતનો, પુરાણઃ આદિ કાલથી જ નવો—શરીરની વૃદ્ધિ હ્રાસાદિ ક્રિયા વિનાનો, (અને) શરીરે શરીર, હન્યમાને નાશ થઈ જતાં (પણ) ન, હન્યતે હણાતો નથી.

ભાવાર્થ:—આ આત્મા કોઈપણ વખતે જન્મતો અથવા મરતો નથી, તેમજ કોઈપણ વખતે એક વખત થઈને ફરી થનાર પણ નથી; વળી આ આત્મા જન્મરહિત, નિત્ય રહેનારો, પ્રાચીન વખતનો, આદિ કાલથી જ નવો એટલે શરીરની વૃદ્ધિ હ્રાસાદિ ક્રિયા વિનાનો, અને શરીરનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ કદિ નાશ ન થાય તેવો છે. અર્થાત આ આત્મા આદિ અને અંતમાં એટલે કોઈ પણ સમયમાં તથા હરકોઈ અવસ્થામાં વિકૃતિથી રહિત છે, અને તેથીજ તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૦.

અવતરણિકા:—આત્મા કોઈને હણતો નથી તેમ કોઈનાથી હણાતો પણ નથી એ જે વાત ઉપર જણાવી, તેજ અર્થનો પુનઃ ભગવાન સ્વયં ઉપસહાર કરે છે

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ॥

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—વેદ, અવિનાશિનમ્, નિત્યમ્, યઃ, એનમ્, અજમ્, અવ્યયમ્, કયમ્, સઃ, પુરુષઃ, પાર્થ, કમ્, ઘાતયતિ, હન્તિ, કમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિનાશ અસ્તિ અમ્ય સં વિનાશી, ન વિનાશી અવિનાશી તમ્ અવિનાશિનમ્ । ન જાયતે અસૌ અજ તમ્ અજમ્ । ન ત્યેતિ ઇતિ અન્યથ તમ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—પાર્ય હે અર્જુન । ય જે પુરૂષ, એનમ્ એ આત્માને, નિત્યમ્ સર્વદા વિદ્યમાન અજમ્ જન્મરહિત, અવ્યયમ્ ક્ષય વિનાનો, (અને) અવિનાશિનમ્ વિનાશરહિત, એવ જાણે છે, સ તે, પુરુષ પુરૂષ, કમ્ કૌનો, કથમ્ કેવી રીતે, ઘાતયતિ ઘાત કરાવે છે ? અથવા પોતે કારણ બૂત થઈ, કમ્ કૌને, હન્તિ હણે છે

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન । જે પુરૂષ એ આત્માને સર્વદા વિદ્યમાન, જન્મરહિત, ક્ષયવિનાનો અને વિનાશરહિત જાણે છે, તે પુરૂષ કૌનો કેવી રીતે ઘાત કરાવે છે ? અથવા તે પોતે કારણરૂપ થઈ કૌને હણે છે ? અર્થાત્ આત્મા કર્તાભોક્તાના અભિમાનરહિત હોઈને કોઈનો પણ નાશ કરાવતો નથી કે કોઈને પણ મારતો નથી ૨૧.

અવતરણિકા —“ઉપર પ્રમાણે દેહાય આત્મા અપિનાગી હ એમ જીમરી લઈ તોપણ શરીરે વિનાલી હોવાથી યુદ્ધમાં તેમનો અવશ્ય ના । તો થાય જ, તો પળી બીજામાંના શરીરે કે જેમનાથી અનેક મુકૂનો માધી રાખાય છે, તે શરીરોનો યુદ્ધ વડે માટે નાશ કરવો એ દ્રુમ બનીશો ?” એવી અર્જુનની શ્રદ્ધા થાય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદઃ—વાસાંસિ, જીર્ણાનિ, યથા, વિહાય, નવાનિ, ગૃહ્ણાતિ, નરઃ, અપરાણિ, તથા, શરીરાણિ, વિહાય, જીર્ણાનિ, અન્યાનિ, સંયાતિ, નવાનિ, દેહી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન પરાણિ અપરાણિ તાનિ અપરાણિ । શીર્યન્તે તાનિ શરીરાણિ તાનિ । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, નરઃ પુરૂષ, જીર્ણાનિ જુનાં, વાસાંસિ વશોને, વિહાય છોડીને, અપરાણિ ખીભાં, નવાનિ નવાં, ગૃહ્ણાતિ ગ્રહણ-ધારણ-કરે છે, તથા તેવી રીતે, દેહી આત્મા, જીર્ણાનિ જુનાં, શરીરાણિ શરીરોને, વિહાય છોડીને, અન્યાનિ ખીભાં, નવાનિ નવાંઓને, સંયાતિ પ્રાપ્ત થાય (કરે) છે.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે પુરૂષ જુનાં વશોને છોડીને ખીભાં નવાં વશોને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે આ આત્મા જુનાં અને જર્જર શરીરોને છોડીને ખીભાં નવાં શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જીર્ણ શરીરોને છોડીને નિરંતર નવાં શરીરોનેજ આત્મા ધારણ કરે છે, તેથી સુકૃત કરતાં કરતાં વૃદ્ધ થયેલાં ભીષ્માદિકાનાં શરીરોનો નાશ કરવામાં આવે તો ઉલટું એ યુદ્ધ દ્વારા તેમને વધુ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય અને સ્વધર્મથી મૃત્યુ થવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોગિ મળે માટે તેમ માનીને પણ તારે યુદ્ધ કરવું તે વિશેષ ઈષ્ટ છે. ૨૨.

અવતરણિકા—“દેહનો નાશ થવા છતાં તેની અંદર રહેલ આત્માનો વિનાશ કેમ થતો નથી ? દાખલા તરીકે જેમ ડોઢી એક ધર બળી ન્યથા સારે તે ધરની અંદર રહેલી વસ્તુઓનો પણ નાશ થાય છે તેવીજ રીતે આત્માનો પણ દેહની સાથેજ નાશ થવો જોઈએ,” એવી સંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આત્માનું અવિનાશિપાત્ર અને અવિકારિપાત્ર ખીભાં પ્રકારે કહે છે:

નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ॥

ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, એનમ્, છિંદન્તિ, શસ્ત્રાણિ, ન, એનમ્, દહતિ, પાવકઃ, ન, ચ, એનમ્, ક્લેદયન્તિ, આપઃ, ન, શોષયતિ, મારુતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શસ્યતે એભિઃ इति શસ્ત્રાણિ । પુર્નતે इति પાવકઃ । મરુત્ एव મારુતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એનમ્ એ આત્માને, શસ્ત્રાણિ શસ્ત્રો, ન, છિંદન્તિ છેદતાં નથી, એનમ્ એને, પાવકઃ અગ્નિ, ન, દહતિ બાળતો નથી, ચ તેમજ, એનમ્ એને, આપઃ પાણી, ન, ક્લેદયન્તિ ભીંભવી શક્તાં નથી, (અને) મારુતઃ પવન, ન, શોષયતિ સુકાવી (પશુ) શક્તો નથી.

ભાવાર્થઃ—એ આત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, એને અગ્નિ બાળતો નથી, એને પાણી ભીંભવી શક્તું નથી, અને પવન સૂકવી શક્તો પશુ નથી. અર્થાત્ આત્મા અવિનાશી અને નિર્વિકાર હોવાથી એમાં કોઈ પણ ભાવનો દેરફાર થતો નથી અને તેથીજ એ શરીર સાથે નાશ પણ પામી શક્તો નથી. ૨૩,

અવતરણિકા —ઉપર પ્રમાણે આત્માનું અવિકારીપણું કની તેની અવિદ્યિતા વિશેષ દૃઢ થતા કહે છે

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય एव च ॥

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અચ્છેદ્યઃ, અયમ્, અદ્રાહ્યઃ, અયમ્, અક્લેદ્યઃ, અશોપ્યઃ, એવ, ચ, નિત્યઃ, સર્વગતઃ, સ્થાણુઃ, અચલઃ, અયમ્, સનાતનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હેતુમ્ શક્યઃ ક્લેદ્યઃ, ન ચ્છેદ્યઃ અચ્છેદ્યઃ । ઋમુમ્ શક્યઃ દદ્યઃ, ન દદ્યઃ અદ્રાહ્યઃ । ક્લેતુમ્ શક્યઃ ક્લેદ્યઃ, ન ક્લેદ્યઃ અક્લેદ્યઃ । શોષુમ્ શક્યઃ શોપ્યઃ, ન શોપ્યઃ અશોપ્યઃ । સર્વ ગતઃ સર્વગતઃ । તિષ્ઠતિ ઇતિ સ્થાણુઃ । ચલતીતિ ચલઃ, ન ચલઃ અચલઃ । સના મન ઇતિ સનાતનઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અયમ્ આ (આત્મા), અચ્છેદ્યઃ શસ્ત્રોવડે ન છેદી શકાય તેવો, અદ્રાહ્યઃ અગ્નિવડે ન બાળી શકાય તેવો (છે. વળી) અયમ્ આ (આત્મા), અક્લેદ્યઃ પાણીવડે ભીંજવી ન શકાય તેવો, ચ અને, અશોપ્યઃ પવન વડે સુકવી ન શકાય તેવો, એવ જ (છે), (વળી) અયમ્ આ (આત્મા), નિત્યઃ નિરંતર રહેનારો, સર્વગતઃ સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, સ્થાણુઃ સ્થિર, અચલઃ કદી ડોલાયમાન ન થાય તેવો, (અને) સનાતનઃ ધણા પુરાણા વખતનો છે.

ભાવાર્થઃ—આ આત્મા શસ્ત્રો વડે છેદી શકાય તેવો નથી, અગ્નિ વડે બાળી શકાય તેવો નથી, પાણી વડે ભીંજવી શકાય તેવો નથી અને પવન વડે સુકવી શકાય તેવો પણ નથી, પરંતુ એ આત્મા નિરંતર રહેવાવાળો, સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, અર્થાત્ સર્વવ્યાપક, સ્થિર, કદી ડોલાયમાન ન થાય તેવો અને ધણા પ્રાચીન વખતનો છે. ૨૪.

અવતરણિકાઃ—આત્મા છેદાઈ જવું ઇલાઈ પ્રલક્ષ્મીમાણાદિથી રહિત હોવાથી, તેનું અજોગ્યત્વ કહે છે

અવ્યક્તોઽયમર્ચિત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તઃ, અયમ્, અચિન્ત્યઃ, અયમ્, અવિકાર્યઃ, અયમ્, ઉચ્યતે, તસ્માદ્, એવમ્, વિદિત્વા, એનમ્, ન, અનુશોચિતુમ્, અર્હસિ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન્યજ્યને इति વ્યક્તઃ, ન વ્યક્તઃ અવ્યક્તઃ । ચિન્તિતું યોગ્યઃ ચિન્ત્યઃ, ન ચિન્ત્યઃ અચિન્ત્યઃ । નિર્કર્તુ શક્યઃ વિકાર્યઃ, ન વિચર્યઃ અવિકાર્યઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અયમ્ આ (આત્મા), અવ્યક્તઃ પ્રકટ ન દેખાય તેવો, અયમ્ આ, અચિન્ત્યઃ ચિંતનમાં ન આવી શકે તેવો, (અને) અયમ્ આ, અવિકાર્યઃ વિકારરહિત, ઉચ્યતે કહેવાય છે, તસ્માદ્ તેથી, એનમ્ એ આત્માને, એવમ્ એ પ્રમાણે- (ઉપર પ્રમાણે), વિદિત્વા જાણીને, અનુશોચિતુમ શોક કરવાને, ન, અર્હસિ તું યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—આ આત્મા પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવો નથી, ચિન્તનમાં આવી શકે તેવો નથી અને વિકારરહિત કહેવાય છે, તેથી એ પ્રમાણે એ આત્માને નિષ્ક્રિય અને નિર્વિકાર જાણીને તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. અર્થાત્ એ જાણ નાશ પામશે એવી ભુદ્ધિ તું સુદ્ધથી વિરામ પામી દ્વંધર્મમાંથી બ્રહ્મ ન થા અને મિથ્યા શોક ન કર. ૨૫.

અવતરણિકા—આત્માને દશચિત્ત ક્રોધપિષ્ટા ગીતે વિનાશી માત્રી લેનારો આવે તો પશુ તે ગોચર કંઈ યોગ્ય નથી તે કરે છે

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ॥

તથાપિ ત્વં મહાવાહો નૈનં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૬ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—અથ, ચ, એનમ્, નિત્યજાતમ્, નિત્યમ્, વા, મન્યસે, મૃતમ્, તથાપિ, ત્વમ્, મહાવાહો, ન, એનમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિયમેન નિયત વા ભવ નિત્યમ્, નિત્ય જાત નિત્યજાતઃ તમ્ નિત્યજાતમ્ । મહાન્તૌ વાહૂ यस્ય સઃ મહાવાહુ, તત્સંવુદ્ધૌ હે મહાવાહો ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અથ ચ જો કે, એનમ્ એને, નિત્ય-જાતમ્ સદા જન્મ પામેલો, વા અથવા, નિત્યમ્ સદૈવ, મૃતમ્ મરણ પામેલો, મન્યસે તું માને છે, તથાપિ તો પણ, મહાવાહો હે મોટી બુદ્ધિવાળા અર્જુન! ત્વમ્ તું, એવમ્ એ પ્રમાણે (પૂર્વોક્ત રીતે), શોચિતુમ્ શોક કરવાને, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—જો કે એ આત્માને તું કદાચિત્ નિરંતર જન્મ લેતો અને સદૈવ મરણ પામતો માની લે, તો પણ, હે મહાબાહુ અર્જુન! તું ઉપદેશિત રીતે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૨૬.

અવતરણિકા —આત્માને જન્મ-મૃત્યુની ઉપાધિયુક્ત કરચિન્ માનનામા આવે તો પણ તેનો શોક કરવો ન જોઈએ, તે વિષયમા કાળુ બતાવે છે

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ॥

તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—જાતસ્ય, હિ, ધ્રુવઃ, મૃત્યુઃ, ધ્રુવમ્, જન્મ, મૃતસ્ય, ચ, તસ્માત્, અપરિહાર્યે, અર્થે, ન, ત્વમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પરિહર્તુમ્ શમ્ય પરિહાર્યઃ, ન પરિહાર્ય અપરિહાર્ય, તસ્મિન્ અપરિહાર્યે । અર્ચ્યતે इति અર્પ, તસ્મિન્ અર્પે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, જાતસ્ય જન્મેલાનો, મૃત્યુ નાશ, ધ્રુવઃ ચોક્કસ (જ છે), ચ અને, મૃતસ્ય મરેલાનો, જન્મ જન્મ (પણ), ધ્રુવમ્ ચોક્કસ, (છે) તસ્માદ્ તેથી, અપરિહાર્યે અવશ્ય થવાવાળા, અર્થ વિષયમાં, ત્વમ્ તું, શોચિતુમ્ શોચ કરવાને, ન, અર્હસિ શોચ નથી.

ભાવાર્થઃ—કારણ કે જે જન્મે છે તેનો નાશ ચોક્કસ જ છે અને મરેલાનો જન્મ પણ ચોક્કસ જ થાય છે, માટે જે વસ્તુ અવશ્ય થવાવાળી છે તે વિષયમાં તારે શોક કરવો શોચ નથી ૨૭.

અન્યતઃ સ્લોકઃ—“ કર્ષકાન્ધ્યસ્વશ્પ પ્રાણિઓના શરીરોને ખનવીને શોક અવશ્ય રીતે થાય એ નિર્વિવાદ કે એવી અનુનની માન્ય ને દુઃકવાના દેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે ૧

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તાદીનિ, ભૂતાનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ, ભારત, અવ્યક્તનિધનાનિ, ણ, તત્ર, કા, પરિદેવના.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્તમ્ અવ્યક્તમ્, અન્યત્ અર્થે યેષાં તાનિ અવ્યક્તાદીનિ । વ્યક્ત મધ્યે યેષાં તાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ । અન્યતઃ નિધન યેષાં તાનિ અવ્યક્તનિધનાનિ । પરિદેવના પરિદેવના ।

અન્વય અને અર્થ:—ભારત હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ અર્જુન ! મૂતાનિ પંચમહાભૂતો અથવા તેા તેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં પ્રાણિમાત્ર, અવ્યક્તાદીનિ આદિમાં અવ્યક્ત-અપ્રકટ, દ્વયક્તમધ્યાનિ મધ્યમાં વ્યક્ત-પ્રકટ, (અને) અવ્યક્ત-નિધનાનિ અંતમાં-મરણાવસ્થામાં અવ્યક્ત-અપ્રકટ, एव જ, (છે માટે) તત્ર તે વિષયમાં, પરિદેવના શોકનિમિત્ત વિલાપ, કા શો (કરવો) ?

બાવાર્થ:—હે ભારત ! ભરતવંશી અર્જુન ! પ્રાણિમાત્ર આદિકાલમાં અપ્રકટ-ન જણાય તેવા છે, મધ્યકાળમાં પ્રકટ એટલે પ્રત્યક્ષ જણાતા છે અને અંતાવસ્થામાં પણ ફરીને અપ્રકટજ-ન જણાય તેવાં છે, માટે તે વિષયમાં શોક ફરી વિલાપ કરવો શા કામનો ? માટે તું એ શોક છોડીને તારું યુદ્ધરૂપ કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. ૨૮.

અવતરણિકા:—‘શુદ્ધ આત્મા ધણી કદીથી નાણી સકાય તેવો છે. અને મોહથી ઉપજેલી ભ્રાતિ મરને સાધાગણ છે, તેથી માત્ર તુજ આવી રીતે આત્મજ્ઞાનમાં ભ્રમિત થએલો છે એમ નથી, પરંતુ ધણી ખગની સ્થિતિ એનીજ છે,’ ને વાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

આશ્ચર્યવત્પश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्भवति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—આશ્ચર્યવત્, પશ્યતિ, કશ્ચિત્, એનમ્, આશ્ચર્ય-
વત્, યદતિ, તથા, એવ, ચ, અન્યઃ, આશ્ચર્યવત્, ચ, એનમ્,
અન્યઃ, શૃણોતિ, શ્રુત્વા, અપિ, એનમ્, વેદ, ન, ચ, એવ, કશ્ચિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ ઇતિ ચર્યતે અભિનીયતે ઇતિ આશ્ચ
ર્યમ્, આશ્ચર્યમ્ ઇતિ આશ્ચર્યવત્ । ક્ ઇતિ કશ્ચિત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કશ્ચિત્ કોઈ માણસ, એનમ્ એ
આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, પશ્યતિ જુએ છે, ચ અને,
અન્ય ખીજે, તથા, એવ તેજ પ્રમાણે, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો,
યદતિ કહે છે, ચ અને, અન્ય ખીજે (વળી) કોઈ, એનમ્ એ
આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, શૃણોતિ સાંભળે છે, ચ
અને, કશ્ચિત્ કોઈ માણસ, શ્રુત્વા માંભળીને, અપિ પણ, જ્ય
ખરેખર, એનમ્ એને, ન, વેદ જાણતો નથી

ભાવાર્થઃ—કોઈ માણસ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો
જુએ છે, અને ખીજે તે જ પ્રમાણે આશ્ચર્ય જેવો કહે છે, અને
ખીજે કોઈ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો સાંભળે છે, અને કોઈ
માણસ સાંભળીને પણ એને જાણતો નથીજ. અર્થાત્ આત્માનું
વિશુદ્ધ જ્ઞાન જાગ્યેજ કોઈને યાય છે અને તેથી તેને સર્વ
આશ્ચર્ય સમાન જુએ છે અથવા કહે છે અથવા તો તેને સત્ય
ગીતે જોનાર, કહેનાર, સાંભળનાર અને જાણનાર કોઈકજ દોષવાથી
તે આશ્ચર્ય જેવું છે, એટલે આત્માનું જ્ઞાન મેળવવું દુર્ધર છે ૨૮

અવતરણિકા —આત્માનું અવિનાશિપાત્ર તથા સરીરનું વિનાશિપાત્ર
ઉપર પ્રમાણે કહીને ‘જ્ઞાન ન દગ્ધો જ્યેષ્ઠ’ એમ બગવાન ઉપમદા
રે ૬૬ ૪

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ॥

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

પદચ્છેદઃ—દેહી, નિત્યમ્, અવધ્યઃ, અયમ્, દેહે, સર્વસ્ય, ભારત, તસ્માત્, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, ન, ત્વમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેહઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ દેહી । હન્તું યોગ્યઃ વધ્યઃ, ન વધ્યઃ અવધ્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત, અયમ્ આ, દેહી આત્મા, સર્વસ્ય બધાના, દેહે શરીરમાં, નિત્યમ્ નિરંતર, અવધ્યઃ વધ ન કરી શકાય તેવો (છે), તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, સર્વાણિ બધાં, ભૂતાનિ પ્રાણિઓનો, શોચિતુમ્ શોક કરવાને માટે, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત—અર્જુન ! આ આત્મા, સર્વ પ્રાણિ-ભાવના શરીરમાં હંમેશાં અવધ્ય એટલે કોઈપણ રીતે વધ ન કરી શકાય તે પ્રમાણે રહેલો છે, તેથી તું બધાં પ્રાણિઓનો વિનાશ થશે અને મને હિંસાનું પાપ લાગશે એ પ્રમાણે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. અર્થાત્ તેવો ખોટો શોક છોડી કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય ત્યારેજ તેવા પુણ્યને શોકમોહ ન થાય, પણ આત્મજ્ઞાનરહિત મંસારી પ્રાણિઓને તો તે યવા સંભવ છે, અને તેથી અર્જુનને તે પ્રમાણે શોક મોહ થાય અને તેથી તે યુદ્ધ કરતો બંધ ગ્રહે એ સ્વાભાવિક છે તો તેના પરિહાર માટે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘સ્વધર્મ સમજીને પણ તારે અવશ્ય યુદ્ધ કરવું જોઈએ’ એમ અર્જુનને બીજી રીતે સમજાવે છે:

અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું છે, તો તે પ્રમંગ્લો લાભ લઇ, તારે તો અવશ્ય યુદ્ધ કરવું નોંધએ, ” તે વાત શ્રીકૃષ્ણ બગવાન કહે છે:

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ ।

સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમીદ્રશમ્ ॥૩૨॥

પદ્મચેદઃ—યદૃચ્છયા, ચ, ઉપપન્નમ્, સ્વર્ગદ્વારમ્, અપાવૃત્તમ્, સુખિનઃ, ક્ષત્રિયાઃ, પાર્થ, લભન્તે, યુદ્ધમ્, ઈદ્રશમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યાવર્તી ઇચ્છા યદૃચ્છા તયા યદૃચ્છયા । સુષ્ટુ અર્જયત્ इति સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગમ્ય દ્વારમ્ સ્વર્ગદ્વારમ્ તત્ । અપગતમ્ આવૃત્તમ્ આવરણં यस્ય તત્ અપાવૃત્તમ્ તત્ । સુખમ્ અસ્તિ ચેપાં તે સુખિનઃ । ક્ષતાત્ વ્રાયન્તે इति ક્ષત્રિયાઃ । પૃથાયા અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ નત્સંબુદ્ધૌ પાર્થ । અનેન સદશમ્ इति ઈદ્રશમ્ તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જ વળી, યદૃચ્છયા કોઈપણ જાતની પ્રાર્થના વિના—અનાયાસે, ઉપપન્નમ્ પ્રાપ્ત થયેલા, (અને) અપાવૃત્તમ્ ખુદ્ધા, સ્વર્ગદ્વારમ્ સ્વર્ગના દરવાજા રૂપ, ઈદ્રશમ્ આના જેવા, યુદ્ધમ્ યુદ્ધને (તો), પાર્થ હે પાર્થ ! સુખિનઃ સુખી—ભાગ્યશાળી, ક્ષત્રિયાઃ ક્ષત્રિયો, (જ) લભન્તે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી સાક્ષાત્ ખુદ્ધું સ્વર્ગનું દાર હોય તેની સમાન અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું આવું યુદ્ધ તો, હે પાર્થ । કોઈ સુખી—પુણ્યશાલી અને ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોજ મેળવી શકે છે, માટે તું પણ બીજો વિચાર છોડી સ્વર્ગદારરૂપ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવું એ તારું કર્તવ્ય છે, છતાં જો તું યુદ્ધ નહિ કરે તો તેનું કેવું અનિષ્ટ પરિણામ આવશે તે જણાવે છે

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યંતિ તેઽવ્યયામ્ ॥
સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અકીર્તિમ્, ચ, અપિ, ભૂતાનિ, કથયિષ્યન્તિ,
તે, અવ્યયામ્, સંભાવિતસ્ય, ચ, અકીર્તિઃ, મરણાત્, અતિરિચ્યતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કીર્તિઃ અકીર્તિઃ તામ્ અકીર્તિમ્ ।
ન્યયતે इति व्यय, ન વિચ્યતે વ્યયઃ યમ્યાઃ મા અન્યયા તામ્ અન્યયામ્ ।
મમ્યક્ ભાવિતઃ इति સંભાવિતઃ તસ્ય સંભાવિતમ્ । ત્રિયતે અનેન इति
મગ્નમ્ તસ્માત્ મરણાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ અને, ભૂતાનિ પ્રાણિઓ, તે
તારી, અવ્યયામ્ લાંબા વખત સુધીની, અકીર્તિમ્ અપકીર્તિને,
કથયિષ્યન્તિ કહેશે, ચ અને, (તેથી) સંભાવિતસ્ય બહુ માન
પામેલાને, (તે) અકીર્તિઃ અપકીર્તિ, મરણાદ્ મરણથી, અપિ
પણ, અતિરિચ્યતે વિશેષ છે.

ભાવાર્થઃ—તેમજ મનુષ્યો તારી લાંબા વખત સુધી
અપકીર્તિ ગાશે, અને એ પ્રમાણે ને અપકીર્તિ થઈ તે પછી
તારા જેવા અત્યંત સમ્માનિત પુરુષને અપકીર્તિ મરણથી પણ
વિશેષ દુઃખ છે. એટલે યુદ્ધની ખીડ કરતાં પણ યુદ્ધ કર્યા-
સિવાય જીવવું તને વિશેષ ખીડાકારક થશે. ૩૪.

અવતરણિકાઃ—“તટસ્થ લોક બને મારી નિંમ કરે, પણ બીજા
દ્રોણાદિક મહારથીઓ તો મને દયાળુ મમળા અવશ્ય અભિનદન આપશે”
એવી અર્જુનની ધાગ્યાને અમલ કંગવવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ભયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ॥

યેષાં ચ ત્વં बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥૩૫॥

પદચ્છેદઃ—ભયાત્, રણાત્, ઉપરતમ્, મંસ્યન્તે, ત્વામ્, મહારથાઃ, યેષામ્, ચ, ત્વમ્, बहुमतः, ભૂત્વા, યાસ્યસિ, લાઘવમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—भीयते अनेन इति मयम् तस्मात् भयात् । रणन्ति परस्परं पुरुषाः यस्मिन् सः रणः तस्मात् रणात् । महान्तश्च ते रथाश्च महारथाः, महारथाः सन्ति येषां ते महारथाः । बहुभिर्गुणैः मतः बहुमतः । लघोर्मवि लाघवम् तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ અને, યેષામ્ જેઓના, ત્વમ્ તુ, (અત્યાર સુધી) बहुमतः બહુ (શુભેચ્છી સુક્ષ્મ હોઈને) સન્માન પામેલો, (છે તેવો) भूत्वा થઈને, (તે) महारथाः મોટા ભીખ્માદિક મહારથીઓ, ત્વામ્ તને, રણાત્ રણમાંથી, भयात् ભયને લઈને, उपरतम् નિવૃત્ત થયેલો, मंस्यन्तं માનશે, (અને તેથી તું) लाघवम् ક્ષુલ્લકતાને, यास्यसि પામીશ.

ભાવાર્થઃ—અને જેઓના મનમાં તારા મોટે-તારા અદિતીય શુભો મોટે અત્યાર સુધી માન છે, તે ભીખ્માદિક મોટા મોટા મહારથીઓ તને રણમાંથી ભયને લઈને પલાયન કરી ગયેલો માનશે અને તેથી તેઓની દૃષ્ટિમાં પણ યુદ્ધ ન કરવાથી તું અત્યંત હલકો પડી જઈશ ૩૫.

અવતરણિકાઃ—એકબુજ નાદિ પણ એથીએ વિગેય હુ અ પીન્નુ છે તે કહે છે

અવાચ્યવાદાંશ્ચ વહૂન્વદિષ્યંતિ તવાહિતાઃ ॥

નિંદંતસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ—અવાચ્યવાદાન્, ચ, વહૂન્, વદિષ્યન્તિ, તવ, અહિતાઃ, નિન્દન્તઃ, તવ, સામર્થ્યમ્, તતઃ, દુઃસ્વતરમ્, નુ, કિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વક્તું યોગ્યાઃ વાચ્યાઃ, ન વાચ્યાઃ અવાચ્યાઃ, અવાચ્યાશ્ચ અમી વાદાશ્ચ અવાચ્યવાદાઃ, તાન્ અવાચ્યવાદાન્ । હિતમસ્તિ યેષાં તે હિતાઃ, ન હિતા અહિતાઃ । નિન્દન્તિ તે નિન્દન્તઃ । સમર્થસ્ય ભાવઃ સામર્થ્યમ્ તત્ । અતિશયેન દુઃસ્વમ્ ઇતિ દુઃસ્વતરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, તવ તારા, અહિતાઃ શત્રુઓ, તવ તારા, સામર્થ્યમ્ બળની, નિન્દન્તઃ નિંદા કરતા, વહૂન્ ઘણા, અવાચ્યવાદાન્ ન બોલવાના શબ્દો, વદિષ્યન્તિ બોલશે, નુ ખરેખર, તતઃ તેથી, દુઃસ્વતરમ્ વિશેષ દુઃખ, (તને) કિમ્ શુ ?

ભાવાર્થઃ—વળી તારા શત્રુઓ તારા બળની નિંદા કરતા તને (હિંચકારો, (નર્બળ વગેરે) ન કહેવાના શબ્દો કહેશે, ખરેખર આથી વિશેષ દુઃખ તારા જેવા એક શૂરવીરને માટે બીજું શું હોઈ શકે ? ૩૬.

અવતરણિકાઃ—આગળ અર્જુને “અમે તેમને જીતી શુ યા તેઓ અમને જીતશે તે પણ અમે બાણુતા નથી” એમ કહેલું તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે યુદ્ધમાં જય થાય કે પરાજય થાય તે બન્નેમાં પણ પરિણામમાં તો અવશ્ય લાભ જ છે, તે બગવાનું કહે છે

હતો।વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગે જિત્વા વા ભોક્સ્યસે મહીમ્॥
: તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—હતઃ, વા, પ્રાપ્સ્યસિ, સ્વર્ગમ્, જિત્વા,
વા, ભોક્સ્યસે, મહીમ્, તસ્માત્, ઉત્તિષ્ઠ, કૌંતેય, યુદ્ધાય,
કૃતનિશ્ચયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહ્યતે પૂજ્યતે इति મહી, તામ્ । કૃત.
નિશ્ચય યેન સ કૃતનિશ્ચયઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વા અથવા, હતઃ હણાયલો (હણા-
ઇને), સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગને, પ્રાપ્સ્યસિ તું પામીશ, વા અથવા, જિત્વા
જય પામીને, મહીમ્ પૃથ્વીને, ભોક્સ્યસે ભોગવીશ, તસ્માત્ તેથી,
કૌંતેય હે કુંતાના પુત્ર-અર્જુન ! યુદ્ધાય યુદ્ધને માટે,
કૃતનિશ્ચય નિશ્ચય કરીને, ઉત્તિષ્ઠ ઉભો થા.

ભાવાર્થ —અથવા તો જો તું યુદ્ધમાં એમનાથી હણાઈશ
તો પણ તું સ્વર્ગને પામીશ, અને જો જય પામીશ તો તો પૃથ્વીને
ભોગવાનોજ છે, માટે હે કૌંતેય ! ‘યુદ્ધ કરવુજ છે’ એમ
નિશ્ચય કરીને તું યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો થા. ૩૭.

અવતરણિકા —“ગુરુ ઇત્યાદિ શિ રોનો યુદ્ધમાં વધ કરવો પડે
તેથી પાપ અવશ થાય, તો પછી યુદ્ધમાં મર્યા બાદ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ ક્યાથી
યાય ? અથવા યુદ્ધમાં છતીને પણ બોક્ષનિદાથી ઘેરાયલા અમને ભોગ તથા
મુખની પ્રાપ્તિ ક્યાથી થાય ?” આવી અર્જુનની શકના મમાધાન માટે
“કમનારદિત યદ્ધિમમાનદ્વિતી તથા સ્વર્ધર્મે સમન્તે યુદ્ધ કરતા તને
પાપ નહિ લાગે” એવા આશયથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લામાલામૌ જયાજયૌ ॥

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—સુખદુઃખે, સમે, કૃત્વા, લામાલામૌ, જયા-
જયૌ, તતઃ, યુદ્ધાય, યુજ્યસ્વ, ન, એવમ્, પાપમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુશોભનાનિ સ્થાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યસ્મિન્
તત્ સુખમ્, દુષ્ટાનિ સ્થાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યસ્મિન્ તત્ દુઃખમ્, સુખં ચ
દુઃખમ્ ચ સુખદુઃખે, તે સુખદુઃખે । લામશ્ચ અલામશ્ચ લામાલામૌ, તૌ
લામાલામૌ । જયશ્ચ અજયશ્ચ જયાજયૌ, તૌ જયાજયૌ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સુખદુઃખે સુખ અને દુઃખને,
લામાલામૌ લાલ અને ગેરલાલને, (અને) જયાજયૌ જય અને
પરાજયને, સમે સમાન, કૃત્વા કરીને, તતઃ ત્યારપછી, યુદ્ધાય
યુદ્ધને માટે, યુજ્યસ્વ તું તૈયાર થા, (અને) એવમ્ એ પ્રમાણે
(કરવાથી), પાપમ્ પાપને, ન, અવાપ્સ્યસિ તું પામીશ નહિ.

ભાવાર્થઃ—સુખ તથા દુઃખને, લાલ અને ગેરલાલને,
તથા જય અને પરાજયને સમાન માનીને તું યુદ્ધ કરવા માટે
તૈયાર થા, એટલે લાલાલાલ વિગેરેનો કંઈપણ વિચાર તારે
કરવો નહિ અને જો એ પ્રમાણે તું કરીશ તો તને કદીપણ પાપ
લાગવાનું નથી. ૩૮.

અવતરણિકાઃ—“સ્વધર્મ સમજીને યુદ્ધ કરે તેને પાપ ન લાગે.
એમ માની લેવામાં આવે તો પણ, મને યુદ્ધ કરવાનો આવશ્યક ઉપદેશ
આપવો જોઈએ નહિ, કારણ કે “ય ઇજં વેત્તિ હન્તારમ્” તથા
“કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્” ઇત્યાદિ વચનોથી તો
ખાસ જ્ઞાનીને જ પાપ ન લાગવાનો સંભવ છે, પણ હું તો કર્તા, બોક્તાના

અભિમાનશન્ય, શુદ્ધસ્વરૂપ જ્ઞાની થયો નથી, અને તેથી યુદ્ધ કરીને તેનું ફલ હું ભોગવીશ એવું મને જ્ઞાન છે તેથી, તેમજ પ્રકાશ અને અધકાશ બન્ને એકજ વખતે એક જગ્યામાં રહી શકતા નથી, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેની સાથે સ્થિતિ મ્હી શકે નહિ એટલે હું પણ હજી કર્મને માનતો હોવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મેળવી શક્યો નથી અને તેથીજ પાપને અંગે યુદ્ધ કરવું મારે માટે હીક નથી ” એવો અર્જુનનો અભિપ્રાય મમજીને વિદ્વાન અને અવિદ્વાનની દશાના બેદ પ્રમાણે, જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેના ઉપદેશની આવશ્યકતા હોવાથી ભગવાન તે કહે છે

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥૩૧॥

પદ્મછેદઃ—એપા, તે, અભિહિતા, સાંખ્યે, બુદ્ધિઃ, યોગે, ત્વ. ઇમામ્, શૃણુ, બુદ્ધ્યા, યુક્તઃ, યયા, પાર્થ, કર્મબન્ધમ્, પ્રહાસ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ સ્થાયતે પ્રકૃયતે વસ્તુતત્ત્વમ્ અનયા ઇતિ સંખ્યા ઉપનિષદ્ તયા વેદને યત્તત્ સાંખ્યમ્, તસ્મિન્ સાદ્ભ્યે । કર્મેવ ધર્માધર્માભ્યં બન્ધઃ કર્મબન્ધ, તમ્ કર્મ-બન્ધમ્ । બુદ્ધ્યતે અનયા ઇતિ બુદ્ધિઃ । યુજ્યતે પરમાત્માનં યેન સઃ યોગઃ, તસ્મિન્ યોગે । પ્રકૃર્યેગ હાસ્યાસિ ત્યજામિ ઇતિ પ્રહાસ્યામિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! જ્યા આ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, તે તને, સાંખ્યે જ્ઞાનયોગમાં, અભિહિતા કહેવામાં આવી, (હવે) યોગે કર્મયોગમાં, ઇમામ્ આ (હું કહીશ તે બુદ્ધિ) ને, શૃણુ તું સાંભળ, (કે) યયા જે, બુદ્ધ્યા બુદ્ધિ વડે, યુક્તઃ ભેદા-એવો (તું), કર્મબન્ધમ્ કર્મના બન્ધનને, પ્રહાસ્યાસિ છેડી શકીશ.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! આ તને જે અત્યારસુધી કહ્યું તે જ્ઞાનયોગમાં રાખવાની બુદ્ધિ કહી, હવે કર્મયોગમાં બુદ્ધિને કેવી રીતે રાખવી તે હું તને કહું છું તે તું સાંભળ, કે જે બુદ્ધિ વડે શુકત થએલો તું કર્મનાં બંધનોને છોડી શકીશ. ૩૬.

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥૪૦॥

પદચ્છેદ:—ન, ઇહ, અભિક્રમનાશઃ, અસ્તિ, પ્રત્યવાયઃ, ન, વિદ્યતે, સ્વલ્પમ્, અપિ, અસ્ય, ધર્મસ્ય, ત્રાયતે, મહતઃ, ભયાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અભિક્રમ્યતે કર્મણા પ્રારમ્યતે યત્ફલં સઃ અભિક્રમઃ, અભિક્રમસ્ય નાશઃ અભિક્રમનાશઃ । સુષ્ટ્વ અત્યન્તમ્ અલ્પમ્ ઇતિ સ્વલ્પમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—ઈહ આ (કર્મનાં બંધનો છુટી જાય તેવા કર્મયોગનું) અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તેવા) કર્મયોગમાં અભિક્રમનાશઃ કર્મના આરંભનો નાશ. ન, અસ્તિ નથી, (તેમ) પ્રત્યવાયઃ વિપ્લવપ્રતિબંધ, (પણ) ન, વિદ્યતે નથી, (કારણ કે) અસ્ય આ, ધર્મસ્ય ધર્મનું, સ્વલ્પમ્ થોડું (સેવન), અપિ પણ, મહત્ મોટા, ભયાત્ ભયમાંથી, ત્રાયતે રક્ષણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—કર્મનાં બંધનો છોડાવે તેવા આ કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં કર્મના આરંભનો કે કર્મનો નાશ નથી, તેમજ પ્રતિબંધ પણ નથી, કારણકે નિષ્કામકર્મયોગનું થોડું પણ અનુષ્ઠાન કયારેક મહાન્ ભયમાંથી છોડાવે છે. અર્થાત્ કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા દરેકે થોડો ઘણો પણ નિષ્કામ કર્મયોગ કરવો. ૪૦.

અવતરણિકા:—જ્ઞાનયોગમાં જે બુદ્ધિ દેવી જોઈએ તે, તથા હવે પછી કહેવામાં આવનાર કર્મયોગલક્ષણા બુદ્ધિ કેવા લક્ષણવાળી દેવી જોઈએ ! તે વિષે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ॥

બહુશાખા હ્યનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

પદ્ચ્છેદ:—વ્યવસાયાત્મિકા, બુદ્ધિઃ, એકા, રૂઢ, કુરુ-
નન્દન, વહુશાખાઃ, હિ, અનન્તાઃ, ચ, બુદ્ધયઃ, અવ્યવસાયિનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વ્યવસાય એવ આત્મા યસ્યા: સા
વ્યવસાયાત્મિકા—નિશ્ચયાત્મિકા—ઉપાયોપેયબુદ્ધિઃ । નન્દયતીતિ નન્દનઃ,
કુરુણાં નન્દનઃ કુરુનન્દનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ કુરુનન્દન । વહ્લ્યઃ શાખાઃ
યાસાં તાઃ વહુશાખા । ન વિચિતે અન્તઃ યાસાં તાઃ અનન્તા । ન
વિચિતે વ્યવસાયઃ—નિશ્ચયઃ યેષાં તે અવ્યવસાયિનઃ, તેષામ્ અવ્યવસાયિનામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કુરુનન્દન હે કુરુપરશને (સુક્ર-
તોથી) આનંદ આપનાર અર્જુન ! રૂઢ આ કલ્યાણના માર્ગમાં,
વ્યવસાયાત્મિકા નિશ્ચયાત્મક, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, એકા એકજ છે, ચ
પણ, અવ્યવસાયિનામ્ અપ્રામાણિક એવી અનિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ-
વાળા લોકોની, બુદ્ધયઃ બુદ્ધિઓ, (તે) વહુશાખાઃ અનેક કાંટાઓ
વાળી, (અને) અનન્તાઃ ઘણી છે.

ભાવાર્થઃ—હે કુરુનન્દન ! કલ્યાણના માર્ગમાં—નિષ્કામ
કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક એવી જ્ઞાનયુક્ત બુદ્ધિ એકજ છે, પણ
પ્રમાણરહિત એવી અનિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા લોકોની બુદ્ધિઓ
તે અનેક કાંટાઓવાળી અને ઘણા પ્રકારની છે. અર્થાત્ તેવા

લોકોની બુદ્ધિની કોઈપણ પ્રકારની જ્ઞાનયોગ કે કર્મયોગમાં સ્થિરતા રહેતી નથી. ૪૧.

અવતરણિકા:—“ બિનબુદ્ધિવાળા લોકોની બુદ્ધિ એકજ નિશ્ચયાત્મિકા કેમ થતી નથી ? ” એવી શંકાના ઉત્તરમાં ભગવાન ‘ શ્રીકૃષ્ણ તેમ ન થયા માટે શું પ્રતિજન્યક છે ’ તે ત્રણ શ્લોકોથી દર્શાવે છે.

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ॥

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદરતીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥

ક્રિયાવિશેષબહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચેતસામ્ ॥

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥

પદચ્છેદઃ—યામ્, શ્યામ્, પુષ્પિતામ્, વાચમ્, પ્રવદન્તિ, અવિપશ્ચિતઃ, વેદવાદરતાઃ, પાર્થ, ન, અન્યત્, અસ્તિ, इति, વાદિનઃ, કામાત્માનઃ, સ્વર્ગપરાઃ, જન્મકર્મફલપ્રદામ્, ક્રિયાવિશેષબહુલામ્, ભોગૈશ્વર્યગતિમ્, પ્રતિ; ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્, તયા, અપહૃતચેતસામ્, વ્યવસાયાત્મિકા, બુદ્ધિઃ, સમાધૌ, ન, વિધીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ વદન્તિ इति પ્રવદન્તિ । વિપ્રકૃષ્ટ ચિન્તયન્તિ તે વિપશ્ચિતઃ, ન વિપશ્ચિતઃ અવિપશ્ચિતઃ । વેદયન્તિ ધર્માધર્મો इति વેદાઃ, વેદાનાં વાદાઃ વેદવાદાઃ, વેદવાદેષુ રતાઃ વેદવાદરતાઃ । વદન્તિ તે વાદિનઃ । કામે આત્મા અંતઃકરણં યેષાં તે કામાત્માનઃ । સ્વર્ગઃ એવ

પરઃ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થઃ યેષાં તે સ્વર્ગપરા । કર્મણઃ ફલમ્ કર્મફલમ્, જન્મૈવ કર્મફલં જન્મકર્મફલમ્, તત્પ્રદદાતીતિ જન્મકર્મફલપ્રદા, તાં જન્મકર્મફલપ્રદામ્ । બહુ લાન્તીતિ બહુલા, ક્રિયાણાં વિશેષાઃ ક્રિયાવિશેષાઃ, ક્રિયાવિશેષાઃ । એવં બહુલાઃ યત્સ્યાં સા ક્રિયાવિશેષબહુલા તામ્ । ભોગશ્ચ ऐश्वर्यं ચ ભોગૈશ્વર્યે, ભોગૈશ્વર્યયોઃ ગતિઃ પ્રાપ્તિઃ ભોગૈશ્વર્યગતિઃ, તામ્ ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ । ભોગશ્ચ ऐश्वर્યં ચ ભોગશ્વર્યે, ભોગૈશ્વર્યયોઃ પ્રત્યર્પણ સક્તાઃ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાઃ, તેષામ્ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ । અપહૃતાનિ ચેતાસિ યેષાં તે અપહૃતચેતસઃ, તેષામ્ અપહૃતચેતસામ્ । સમ્યક્ આધીયતે અસ્મિન્ સર્વમ્ ઇતિ સમાધિ, તસ્મિન્ સમાધૌ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! વેદવાદરતા. વેદના અર્થવાદમાં પ્રીતિવાળા, (અને) અન્યથા (સકામ કર્મ સિવાય આત્મજ્ઞાન વિગેરે) બીજું કંઈ, ન, અસ્તિ નથી, ઇતિ એ પ્રમાણે, યાદિન બોલવાવાળા, અવિપશ્ચિતઃ અજ્ઞાનથી મૂઢ એટલે ઠાઠા-કાર્યના ભાનરહિત લોકો, યામ્ જે, હમામ્ આ (વેદમાં બીજું કંઈપણ નથી એવી), પુષ્પિતામ્ ફુલથી ભરેલી વિપલતાની માફક ફરથી મુંઢર, વાચમ્ વાણીને, પ્રવદન્તિ બોલે છે, કામાત્મનઃ કામના-ઓની અભિલાષામાજ જેમનું અંત કરણ છે એવા (અને) સ્વર્ગપરાઃ સ્વર્ગનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારાઓ, ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ ભોગ-વિલાસ અને ઐશ્વર્ય-વૈભવની પ્રાપ્તિ, પ્રતિ માટે, જન્મકર્મ ફલપ્રદામ્ જન્મરૂપી કર્મના ફલોને આપનારી, ક્રિયાવિશેષ-બહુલામ્ અશિષ્ટોત્ક્રાંતિક તથા બીજી ક્રિયાઓ જેમાં વિશેષ કરવી પડે તેવી, પુષ્પિતામ્ છટાહાર, વાચમ્ વાણીને, પ્રવદન્તિ બોલે છે, (પરંતુ) તથા તે ઠાંસિક વાણીવડે, અપહૃતચેતસામ્ જે આઓલા ચિત્તવાળા, (અને તેથીજ) ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ વિલાસ અને

વૈભવમાં લાગેલું છે ચિત્ત જેમનું એવાઓની, વ્યવસાયાત્મિકા આત્મજ્ઞાન સંબંધી-શુદ્ધ-ચિન્માત્ર સ્વરૂપિણી નિશ્ચયાત્મિક, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, સમાધૌ ચિત્તનું ઇશ્વર સાથે એકય સાધવારૂપ સમાધિમાં, ન, વિધીયતે વ્યવસ્થિત થતી નથી.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! વેદના મિથ્યા અર્થવાદમાં પ્રીતિ-વાળા અને સકામ કર્મસિવાય આત્મજ્ઞાન તથા મોક્ષ ઇત્યાદિ બીજું કંઈ છેજ નહિ એમ જોલવાવાળા મૂઠ્ઠાલોકો, જ્યારે કૂલોથી શોભતી વિપલતાની માફક સુંદર એવી છટાદાર વાણીને યોલે છે, ત્યારે વિલાસ અને વૈભવની દિશા તરફ અભિલાષી અંતઃકરણ વૃત્તિવાળા અને સ્વર્ગનેજ પરમ પુરૂષાર્થ માનનારાઓ લોગવિલાસ અને જૈશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે એ વાણીને જન્મ અને કર્મનાં ફલોને આપનારી તથા અગ્નિહોત્રાદિક બીજી ઘણી ક્રિયાઓ જેમાં કરવી પડે છે એવી રીતની યોલે છે, પરંતુ તે વેદના અર્થવાદયુક્ત ઉપરોક્ત વાણીવડે જે આએલા ચિત્ત-વાળા, અને વિલાસ તથા વૈભવ પ્રત્યે જેમનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા મનુષ્યોની આત્માસંબંધી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ ઇશ્વરૈકાગ્રતા (સમાધિ) માં લાગતી નથી એટલે ક્યારે પણ સ્થિર થઈ તે ઇશ્વરનું તાદાત્મ્ય સાધી શકતી નથી. ૪૨-૪૪.

અવતરણિકા:—“અમાધિમા નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ સારે કાની યાય છે” તે વાત જણાવે છે

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિર્લૈગુણ્યો ભવાર્જુન ॥

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

પદચ્છેદ:—ત્રૈગુણ્યવિપયાઃ, વેદાઃ, નિર્લૈગુણ્યઃ, ભવ, અર્જુન, નિર્દ્વંદ્વઃ, નિત્યસત્ત્વસ્થઃ, નિર્યોગક્ષેમઃ, આત્મવાન્,

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ત્રયાણાં ગુણાનાં માવઃ ત્રૈગુણ્યમ્, ત્રૈગુણ્યમેવ વિષયો યેષાં તે ત્રૈગુણ્યવિષયાઃ । નિર્ગતં ત્રૈગુણ્યં યસ્માત્સઃ નિર્જૈગુણ્યઃ । નિર્ગતાનિ સુખદુઃખસંજ્ઞાનિ દ્વન્દ્વાનિ યસ્માત્સઃ નિર્દ્વન્દ્વઃ । નિત્યં સર્વદા સત્ત્વગુણે તિષ્ઠતીતિ નિત્યસત્ત્વસ્યઃ । યોગશ્ચ ક્ષેમં ચ યોગક્ષેમે, નિર્ગતે યોગક્ષેમે યસ્માત્ સઃ નિર્યોગક્ષેમઃ । આત્મા અસ્ય અસ્તીતિ આત્મવાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! વેદોઃ વેદો, ત્રૈગુણ્યવિષયાઃ સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને પ્રતિપાદન કરવાવાળા (છે, માટે તું) નિર્જૈગુણ્યઃ ત્રણે ગુણોના ભાવોથી રહિત, નિર્દ્વન્દ્વઃ સુખદુઃખની સંજ્ઞાવાળાં હર્ષ શોકાદિ દ્વન્દ્વોથી મુક્ત, નિત્યસત્ત્વસ્યઃ સદા સત્ત્વગુણોના આશ્રય કરી રહેનારો, નિર્યોગક્ષેમઃ ન મેળવેલી ચીજને મેળવવી અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું એવી સ્થિતિથી રહિત, (અને) આત્મવાન્ ચિત્તને નિયમમાં રાખનારો, મવ યા.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! વેદો ત્રણે ગુણોનું પ્રતિપાદન કરનાર જ છે માટે તું એ ત્રણે ગુણોના ભાવોથી રહિત, સુખદુઃખ અને હર્ષશોકાદિનાં દ્વન્દ્વો વિનાનો, સદા સત્ત્વગુણોના આશ્રય કરી રહેનારો, આપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવામાં અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવામાં યત્ન રહિત અને છતેલા ચિત્તવાળો થા. ૪૫.

૧ અનુપાત્તસ્ય ઉપાદાન યોગ । ઉપાત્તસ્ય રક્ષણ ક્ષેમ । ન મેળવેલી વસ્તુને મેળવવી એનું નામ યોગ અને મેળવેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું એનું નામ ક્ષેમ

અવતરણિકા —આત્માનુ સહ જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ થાય સારે-૪ થાય છે, અને તે ચિત્તશુદ્ધિ, બધા વેદોમા કર્મોનું અનુધાન કરામા આવે તો-૪ પ્રાપ્ત થાય, તેથી વેદોનો આશ્રય તો કરવો-૪ પડે અને તોપછી નિશુભ થવાય ન નહિ, એની સકાના પશ્ચિદાર માટે ભગવાન કહે કે

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ॥

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યાવાન, અર્થઃ, ઉદપાને, સર્વતઃ, સંપ્લુતો-
દકે, તાવાન્, સર્વેષુ, વેદેષુ, બ્રાહ્મણસ્ય, વિજાનતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—યત્પરિમાણમ્ અમ્યેતિ યાવાન્ । ઉદમ્
ઉદકમ્ પીયતે અસ્મિન્ ઇતિ ઉદપાનમ્, તસ્મિન્ ઉદપાને । સર્વસ્માદિતિ
સર્વતઃ । સંપ્લુતમ્ ઉદક યસ્મિન્ તત્ સંપ્લુતોદકમ્, તસ્મિન્ સંપ્લુતોદકે ।
તત્ પરિમાણમસ્યેતિ તાવાન્ । બ્રહ્મ વેદ શુદ્ધ ચૈતન્ય વા વૈત્તિ અધીતે વા
ઇતિ બ્રાહ્મણ । વિશેષેણ જ્ઞાનાતીતિ વિજાનન્, તસ્ય વિજાનતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વત ચોતરફથી, સંપ્લુતોદકે
જલથી ખૂબ છલોછલ ભરાયલા, ઉદપાને જલાશયમા, યાવાન્
જેટલો, અર્થ જ્ઞાન-પાનાદિક અર્થ (સરે છે), તાવાન્ તેટલો જ
અર્થ, વિજાનત વ્યુત્પન્ન ચિત્તવાળા, બ્રાહ્મણસ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ થવાની
ઈચ્છાવાળા બ્રાહ્મણને, સર્વેષુ બધા, વેદેષુ વેદોમા (સધાય) છે.

સાવાયઃ—નાના જલાશયમા જેટલો જ્ઞાનપાનાદિક અર્થ
સાધી શકાય છે તેટલો જ અર્થ ચોતરફથી ખૂબ ભરાયલા
જલાશયમા પણ સરે છે, તેવીજ રીતે વિદ્વાન્ બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મ-
ણને પણ બ્રહ્મજ્ઞાન માટે બધા વેદોમા અનાયાસે તેટલો જ અર્થ

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્રયાણા ગુણાના ભાવઃ ત્રૈગુણ્યમ્, ત્રૈગુણ્યમેવ વિષયો યેષાં તે ત્રૈગુણ્યવિષયાઃ । નિર્ગતં ત્રૈગુણ્યં યસ્માત્સન્નિર્ગુણ્ય । નિર્ગતાનિ સુત્તદુઃસ્વસંજ્ઞાનિ દ્વન્દ્વાનિ યસ્માત્સન્નિર્દ્વન્દ્વ । નિત્યં સર્વદા સત્ત્વગુણે તિષ્ઠતીતિ નિત્યસત્ત્વસ્થઃ । યોગશ્ચ ક્ષેમં ચ યોગક્ષેમે, નિર્ગતે યોગક્ષેમે યસ્માત્ સન્નિયોગક્ષેમઃ । આત્મા અત્ય અમ્સીતિ આત્મવાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! વેદાઃ વેદો, ત્રૈગુણ્યવિષયા સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને પ્રતિપાદન કરવાવાળા (છે, માટે તું) નિર્ગુણ્યઃ ત્રણ ગુણોના ભાવોથી રહિત, નિર્દ્વન્દ્વઃ સુખદુઃખની સંજ્ઞાવાળાં હર્ષ શોકાદિ દ્વન્દ્વોથી મુક્ત, નિત્યસત્ત્વસ્થઃ સદા સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરી રહેનારો, નિયોગક્ષેમં ન મેળવેલી ચીજને મેળવવી અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું એવી સ્થિતિથી રહિત, (અને) આત્મવાન્ ચિત્તને નિયમમાં રાખનારો, મય યા.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! વેદો ત્રણ ગુણોત્ત્વં પ્રતિપાદન કરનાર જ છે માટે તું એ ત્રણ ગુણોના ભાવોથી રહિત, સુખદુઃખ અને હર્ષશોકાદિનાં દ્વન્દ્વો વિનાનો, સદા સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરી રહેનારો, અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવામાં અને મેળવેલીત્ત્વં રક્ષણ કરવામાં યત્ન રહિત અને જીતેલા ચિત્તવાળો યા. ૪૫

૧ જનુપાત્તસ્ય વપાદાન યોગ । વપાતસ્ય રક્ષણ ક્ષેમ । ન મેળવેલી વસ્તુને મેળવવી એટલે નામ યોગ અને મેળવેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું એટલે નામ ક્ષેમ

ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને તું કર, પણ કર્મનાં ફલોની આશાવાળો ન થા. અર્થાત્ કર્મનાં ફલરૂપ પરિણામની ઇચ્છા રાખનાર ન થા, તેમ ન કરવા લાયક કર્મમાં અથવા કર્મ ન કરવામાં પણ તને આસક્તિ ન થાઓ, ઐટલે કે કર્મ કરવામાં જ તારો અધિકાર હોવાથી તું સુદ્ધ કરવા રૂપ કર્મમાં જ પ્રવૃત્ત થા. ૪૭.

અવતરણિકા:—ઉપગ્નીજ વાત વિસ્તારપૂર્વક કહે છે.

योगસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ॥

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

પદચ્છેદઃ—યોગસ્યઃ, કુરુ, કર્માણિ, સદ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, ધનંજય, સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ, સમઃ, ભૂત્વા, સમત્વમ્, યોગઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગે તિષ્ઠતીતિ યોગસ્યઃ। સજ્યન્તે પ્રાણિનઃ અસ્મિન્નિતિ સદ્ગમ્, તં સદ્ગમ્ । ન સિદ્ધિઃ અસિદ્ધિઃ, સિદ્ધિશ્ચ અસિદ્ધિશ્ચ મિદ્ધ્યસિદ્ધ્યે, તયોઃ સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ । ધનં જયતીતિ ધનંજયઃ, તત્સં-વુદ્ધૌ હે ધનંજય । સમસ્ય ભાવઃ સમત્વમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ધનંજય હે ધનંજય, ! સદ્ગમ્ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને. યોગસ્યઃ યોગમાં રહીને, સિદ્ધ્ય-સિદ્ધ્યોઃ કર્મની સફળતા અને નિષ્ફળતામાં, સમ. સમાન, મૂત્વા યધને, (તું) કર્માણિ કર્મોને, કુરુ કર, (કારણકે) સમત્વમ્ કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાનભાવ—ઉદ્વેગરહિતપણું, યોગઃ કર્મયોગ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે ધનંજય ! આસક્તિને છોડીને નિષ્કામ-ફલની ભાવનારહિત-કર્મયોગનો આશ્રય કરીને, તથા કર્મની

સરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠને કર્મફલની અપેક્ષા ન રહેતાં તેનાથીજ તેની સર્વ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. ૪૬.

અવતરણિકા:—“ઉપનિષદ્ વિગેરેના સેવનથી મારે પણ આત્મજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, તથા યુદ્ધ વિગેરે પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ, તે પછી ‘યુદ્ધ કર’ એવી પ્રેરણા મને આપ કેમ કરો છો ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન અર્જુનને માટે આમ વિદિત ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે:

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ॥

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

પદચ્છેદ:—કર્મણિ, એવ, અધિકારઃ, તે, મા, ફલેષુ, કદાચન, મા, કર્મફલહેતુઃ, મૂઃ, મા, તે, સંગઃ, અસ્તુ, અકર્મણિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અધિકારણમ્ અધિકારઃ । ફલતિ ઇતિ ‘ફલમ્’, કર્મણાં ફલં કર્મફલમ્, કર્મફલં હેતુઃ પ્રયોજનં યસ્ય સઃ કર્મ-ફલહેતુઃ । ક્રિયતે યત્ તત્ કર્મ, ન કર્મ અકર્મ, તસ્મિન્ અકર્મણિ ।

અન્વય અને અર્થ:—તે તારો, કર્મણિ કર્મ-કર્મયોગમાં, એવ જ, અધિકારઃ અધિકાર (છે), કદાચન કદાઈ પણ વખતે, ફલેષુ કર્મના ફલોમાં (અધિકાર), મા નથી (માટે તું) કર્મફલહેતુઃ કર્મનાં ફલનો હેતુ-ઉત્પાદક, મા, મૂઃ ન થા (અને) તે તારી, અકર્મણિ ન કરવા લાયક કર્મમાં અથવા કર્મ ન કરવામાં, સંગઃ આસક્તિ, મા અસ્તુ ન થાઓ.

ભાવાર્થ:—તારો તો કર્મમાં-કર્મયોગમાં-જ અધિકાર છે, પરંતુ કદાઈપણ વખતે કર્મનાં ફલ જે ખાસ બંધનનું કારણ છે, તેમાં તારો અધિકાર નથી, એટલે કે કરવા યોગ્ય કર્મો ફલની

મેળવવાની ઇચ્છા રાખ, કારણકે ફલની ઇચ્છાથી જે કામ કરવા-
વાળા છે તે તો કેવળ દીન-ગરીબ છે. અર્થાત્ તું તેવો દીન જેવો
ફલાકાંક્ષી ન થતાં નિષ્કામ કર્મ કરવામાં તૈયાર થા. ૪૯.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કામ્ય-સકામ કર્મની દૃષ્ટતા કહીને
હવે ફરી નિષ્કામ કર્મયોગનું ઉત્તમપણું કહે છે:

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥૫૦॥

પદ્ચ્છેદ:—બુદ્ધિયુક્તઃ, જહાતિ, ઇહ, ઉભે, સુકૃતદુષ્કૃતે,
તસ્માત્, યોગાય, યુજ્યસ્વ, યોગઃ, કર્મસુ, કૌશલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—બુદ્ધિયા યુક્તઃ બુદ્ધિયુક્તઃ । સુકૃતં ચ
દુષ્કૃતં ચ સુકૃતદુષ્કૃતે, તે સુકૃતદુષ્કૃતે । કૌશલસ્ય ભાવઃ કૌશલમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—હહ આ લોકમાં, બુદ્ધિયુક્તઃ
સાંખ્ય-આત્મજ્ઞાન સંબંધી-અથવા નિષ્કામ કર્મયોગ સંબંધી
બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સુકૃતદુષ્કૃતે પુણ્ય અને પાપ, ઉભે બન્નેને,
જહાતિ છોડે છે, તસ્માત્ તેથી, યોગાય કર્મયોગને માટે, યુજ્યસ્વ
તું તૈયાર થા, (કેમકે) કર્મસુ કર્મમાં, કૌશલમ્ (બન્ધનનાં કારણ
ભરૂંપ કર્મો હોવા છતાં પણ હૃદયની આરાધના વડે ઈશ્વરાર્પણ
કર્મ કરી નિષ્કામ વૃત્તિથી મોક્ષ સંપાદન કરવાની) (જે) ચતુરાઈ
(તે), યોગઃ નિષ્કામ કર્મયોગ (અસ્તિ છે).

ભાવાર્થ:—આ લોકમાં આત્મજ્ઞાન અથવા નિષ્કામ કર્મ-
યોગ સંબંધી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સ્વર્ગ નરકનાં કારણરૂપ પુણ્ય
અને પાપ બન્નેને છોડે છે એટલે તે સ્વર્ગાદિ કોઈપણ ફલની

સફલતા અથવા નિષ્ફલતામાં સમાન ભાવવાળો થઈને તું કર્મો કર, કારણકે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ-માં જે સમાન ભાવ તેનુંજ નામ યોગ છે. અર્થાત્ યુદ્ધમાં પણ તું જયપરાજયરૂપ ફલની આકાંક્ષા વિનાનો થઈને “યુદ્ધ તારૂં કર્મ છે” એમ સમજી તું તેમાં પ્રવૃત્ત થા. ૪૮.

અવતરણિકા:—‘કામ્ય-સકામ ક્રમનું સેવન ધણુજ મુશ્કેલ છે’, તે જણાવે છે

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ॥

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

પદ્મચ્છેદ:—દૂરેણ, હિ, અવરમ્, કર્મ, બુદ્ધિયોગાત્, ધનઞ્જય, બુદ્ધૌ, શરણમ્, અન્વિચ્છ, કૃપણાઃ, ફલહેતવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વરમ્ અવરમ્ । બુદ્ધેઃ યોગ બુદ્ધિ-યોગ, તસ્માત્ બુદ્ધિયોગાત્ । કૃપા કુર્વન્તિ, કૃપ્યન્તે કૃપન્તે વા તે કૃપણાઃ । ફલમેવ હેતુઃ યેષાં તે ફલહેતવઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ધનઞ્જય હે ધનંજય ! બુદ્ધિયોગાત્ નિષ્કામ કર્મયોગથી, કર્મ કોઈ પણ કામ્ય કર્મ, દૂરેણ અત્યંત, અવરમ્ નિષ્કૃષ્ટ-હલકું (છે), હિ માટે, બુદ્ધૌ સમત્વબુદ્ધિવાળા કર્મયોગ અથવા જ્ઞાનયોગમાં (જવાને માટે), શરણમ્ આશ્રયને, અન્વિચ્છ તું ઇચ્છ, (કારણકે) ફલહેતવઃ ફળની ઇચ્છાથી હેતુપૂર્વક કર્મ કરવાવાળા (તો), કૃપણા દીન-રંક જેવા છે.

ભાવાર્થ:—હે ધનંજય (અર્જુન)! નિષ્કામ કર્મયોગ સિવાય બીજું કોઈ પણ કામ્ય કર્મ અત્યંત હલકું જ છે, માટે તું તેવા કામ્ય કર્મને ત્યાગ કરીને કર્મયોગ અથવા સાંખ્યયોગને આશ્રય

મેળવવાની ઇચ્છા રાખ, કારણકે ફલની ઇચ્છાથી જે કામ કરવા-
વાળા છે તે તો કેવળ દીન-ગરીબ છે. અર્થાત્ તું તેવો દીન જેવો
ફલાકાંક્ષી ન થતાં નિષ્કામ કર્મ કરવામાં તૈયાર થા. ૪૯.

અવતરણિકા.—આ પ્રમાણે કામ્ય-મકામ કર્મની તુચ્છતા કહીને
હવે ફરી નિષ્કામ કર્મયોગનું ઉત્તમપણું કહે છે

बुद्धियुक्तो जहातीह उमे सुकृतदुष्कृते ॥

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥૫૦॥

પદચ્છેદઃ—બુદ્ધિયુક્તઃ, જહાતિ, ઇહ, ઉમે, સુકૃતદુષ્કૃતે,
તસ્માત્, યોગાય, યુજ્યસ્વ, યોગઃ, કર્મસુ, કૌશલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બુદ્ધિચા યુક્તઃ બુદ્ધિયુક્તઃ । સુકૃત ચ
દુષ્કૃતં ચ સુકૃતદુષ્કૃતે, તે સુકૃતદુષ્કૃતે । કુશલસ્ય માવ. કૌશલમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઈહ આ લોકમાં, બુદ્ધિયુક્તઃ
સાંખ્ય-આત્મજ્ઞાન સંબંધી-અથવા નિષ્કામ કર્મયોગ સંબંધી
બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સુકૃતદુષ્કૃતે પુણ્ય અને પાપ, ઉમે બન્નેને,
જહાતિ છોડે છે, તસ્માત્ તેથી, યોગાય કર્મયોગને માટે, યુજ્યસ્વ
તું તૈયાર થા, (કેમકે) કર્મસુ કર્મમાં, કૌશલમ્ (બાંધનના કાર
ણરૂપ કર્મો હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયની આરાધના વડે ઇન્દ્રિયાર્પણ
કર્મ કરી નિષ્કામ વૃત્તિથી મોક્ષ સંપાદન કરવાની) (જે) ચતુરાઈ
(તે), યોગઃ નિષ્કામ કર્મયોગ (અસ્તિ છે).

સાવાર્થઃ—આ લોકમાં આત્મજ્ઞાન અથવા નિષ્કામ કર્મ-
યોગ સંબંધી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સ્વર્ગ નરકનાં કારણરૂપ પુણ્ય
અને પાપ બન્નેને છોડે છે એટલે તે સ્વર્ગાદિ કોઈપણ ફલની

અપેક્ષારહિત કર્મ કરતો હોવાથી તેને પુણ્ય અથવા પાપ કંઈ પણ લોગવવાનો પ્રસંગ આવતો નથી અને તેથીજ તું તેવા નિષ્કામકર્મયોગ માટે તૈયાર થા કેમ કે કર્મ બંધનના કારણરૂપ હોવા છતાં પણ ઇશ્વરની આરાધના વડે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી નિષ્કામ વૃત્તિયુક્ત થઈ કર્મ કરતાં જે મોક્ષ સંપાદન કરવાનું આતુર્ય તેનુંજ નામ યોગ (કર્મયોગ) છે. ૫૦.

અવતરણિકા — “કુટૂત-પાપનો લાગ કવો એ તો સર્વથા ઉચિત છે, પણ સુકૂત-પુણ્યનો જે લાગ કરવામા આવે તો સાચો પુરુષાય સાધી શકાય નહિ ” એવી શકના પરિહાર માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમા કર્મકવનો માત્ર લાગ કરવાથીજ અલગ શ્રેષ્ઠ પુરુષાચની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છે

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ॥

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મજમ્, બુદ્ધિયુક્તાઃ, હિ, ફલમ્, ત્યક્ત્વા, મનીષિણઃ, જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ, પદમ્, ગચ્છન્તિ, અનામયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મમ્ય જાતમ્ કર્મજમ્ તત્ । મનીષા ઇપામ્ અમ્તીતિ મનીષિણ । જન્મૈવ બન્ધ જન્મબન્ધ, તત્માત્ વિશેષેણ નિતાન્ત મુક્તા ઇતિ જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તા । ન વિદ્યતે આમય યમ્મિન્તત્ અનામયમ્ તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—બુદ્ધિયુક્તા રાની અથવા નિષ્કામ કર્મયોગમા સમાન બુદ્ધિવાળા, મનીષિણ આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠ બુદ્ધિશાલી પુરુષો, હિ ખરેખર, કર્મજમ્ કર્મથી ઉત્પન્ન થતા,

ફલમ્ ફલને, ત્યક્ત્વા છોડીને, જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ જન્મરૂપી
બંધનથી મુક્ત થયેલા, અનામયમ્ બધી જાતના ઉપદ્રવો
રહિત-શાંત (એવા), પદમ્ મોક્ષરૂપી પદને, ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—પાપ-પુણ્યની ગણનારહિત તથા જ્ઞાન અને
નિષ્કામ કર્મયોગમાં સમખુદ્ધિવાળા આત્મજ્ઞાની પુરૂષો તે
કર્મથી પેદા થતાં ફલને છોડી દઈ, જન્મરૂપી બંધનથી મુક્ત
થઈને સર્વ જાતના ઉપદ્રવો રહિત અને શાંત એવા મોક્ષરૂપી
પરમપદને પામે છે. ૫૧

અવતરણિકાઃ—“નિષ્કામ કર્મયોગના પાલન વડે ઉત્પન્ન થતી
સાત્ત્વિક ચિત્તશુદ્ધિથી સમાનતાવાળી બુદ્ધિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ?” એવા પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિપ્યતિ ॥

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

પદચ્છેદઃ—યદા, તે, મોહકલિલમ્, બુદ્ધિઃ, વ્યતિત-
રિપ્યતિ, તદા, ગન્તા, અસિ, નિર્વેદમ્, શ્રોતવ્યસ્ય, શ્રુતસ્ય, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યસ્મિન્ કાલે યદા । મુહ્યતે અનેન ઇતિ
મોહઃ, મોહ એવ કલિલમ્ કાલુષ્યમ્ મોહકલિલમ્, તત્ । વિશેષેણ અતિશયેન
ચ તરિપ્યતિ ઇતિ વ્યતિતરિપ્યતિ । તસ્મિન્ કાલે તદા । ગચ્છતિ ઇતિ
ગન્તા । નિર્વિચયે અનેન ઇતિ નિર્વેદઃ, તમ્ નિર્વેદમ્ । શ્રોતું યોગ્યં શ્રોત-
વ્યમ્, તસ્ય શ્રોતવ્યસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદા જ્યારે, તે તારી, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ,
મોહકલિલમ્ અવિવેકપણું કે જે ચૈતન્ય અને જઠના વિવેકના

જ્ઞાનને કલુષિત કરીને વિષયો તરફ અંત કરણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તેને, દ્યુતિતરિપ્યતિ અવશ્ય રીતે ઓળંગી જશે, તદા ત્યારે, શ્રોતવ્યસ્ય ભવિષ્યમાં સાંભળવા લાયક, ચ અને, શ્રુતસ્ય ભૂત કાળમાં સાંભળેલા (કર્મોના ફલો રૂપી વિષયો તરફ) ના નિર્વેદમ્ વૈરાગ્યને, પ્રાપ્સ્યસિ તુ પામીશ

ભાવાર્થ—જ્યારે તારી બુદ્ધિ અવિવેકરૂપી કલુષિતતા કે જે આત્મા-ચૈતન્ય, અને જડના વિવેકવાળા જ્ઞાનને બૂલ્લાવી વિષયો તરફ અંત કરણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તેને વિશેષે કરી ઉલ્લંઘી જશે એટલે જડ તથા ચૈતન્યના જ્ઞાનવાળી થઈ મોહ માંથી મુક્ત થશે ત્યારે ભવિષ્યમાં સાંભળવાનાં અને ભૂતકાળમાં સાંભળેલા કર્મોના ફલોરૂપી વિષયો તરફ તને નિર્વેદ-ગ્જ્ઞાનિ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થશે અર્થાત્ મોહનો નાશ થવાથી તારી બુદ્ધિ વૈરાગ્યયુક્ત થઈ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરી આપોઆપ નિષ્કામ કર્મ કરવા તરફ પ્રેરાશે ૫૨

અવતરણિકા —“એ પ્રમાણે થયેની અંત કરણની શુદ્ધિ રહે, તેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયેનો છે એવા પુરુષને પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પામ કરીને ક્યારે થાય ?” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ॥

સમાધાવચ્ચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના, તે, યદા, સ્થાસ્યતિ, નિશ્ચલા, સમાધા, અવચ્ચલા, બુદ્ધિઃ, તદા, યોગમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—(અનેકમાઘ્યસાધનમન્નન્ધપ્રજ્ઞાશન)શ્રુતિ-ભિ (શ્રવણે) વિશેષેણ નાનાપ્રકારેણ પ્રતિપન્ના इति શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના ।

નિર્ગતં ચલં યસ્યાઃ સા નિશ્ચલા । સમ્યક્ આધીયતે ચિત્તમાસ્મિન્ ઇતિ
સમાધિઃ બ્રહ્મ, તસ્મિન્ સમાધૌ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના અનેક
સાધ્ય-સાધનસંબંધનો પ્રકાશ કરતાં એવાં કર્મફલનાં શ્રવણો-
વડે અનેક માર્ગે દોરવાયેલી-(સંશયો વડે વિશેષ પામેલી)
તે તારી, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, સ્યાસ્યતિ સ્થિર થઈને રહેશે, (અને)
નિશ્ચલા વિશેષ, અથવા ચલનરહિત (થઈને), સમાધૌ આત્મામાં,
અચલા વિકલ્પવર્જિત થશે, તદા ત્યારે, (તુ') યોગમ્ વિવેક-
બુદ્ધિ-તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ યોગને, અવાપ્સ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થ:—અનેક સાધ્ય-સાધન સંબંધનો પ્રકાશ કરતાં
કર્મફલનાં શ્રવણો વડે સંશયયુક્ત થઈને અનેક રસ્તે દોરવાયેલી
એટલે ચંચલ એવી તારી બુદ્ધિ જ્યારે સ્થિર થઈને રહેશે, અને
વિક્ષેપરહિત થઈને આત્મામાં વિકલ્પવર્જિત એટલે એકનિષ્ઠતા-
વાળી થશે ત્યારે તુ' સમાનભાવવાળી વિવેકબુદ્ધિ-તત્ત્વજ્ઞાન-
રૂપ યોગને પામીશ. ૫૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જેને વિવેક બુદ્ધિથી આત્મનિષ્ઠા થઈ
મમાધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, અર્થાત્ જેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થઈ હોય તેવાઓના
લક્ષણ જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે—

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માપા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ॥

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

પદચ્છેદ:—સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય, કા, માપા, સમાધિસ્થસ્ય,
કેશવ, સ્થિતધીઃ, કિમ્, પ્રમાપેત, કિમ્, આસીત, વ્રજેત, કિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ જ્ઞાયતે અનયા इति પ્રજ્ઞા,
સ્થિતા પ્રજ્ઞા यस્ય સઃ સ્થિતપ્રજ્ઞઃ, તસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય । ભાષ્યતે કશ્યતે
અનયા इति ભાષા । સમાધૌ તિષ્ઠતીતિ સમાધિસ્યઃ, તસ્ય સમાધિસ્યસ્ય ।
કશ્ય ईशश्च केशौ, तौ वाति गच्छति प्रेरयति अयवा वापयति उत्पाद-
यति नियमयति ताम्यां ज्ञानं प्रापयति इति केशवः, तत्संबुद्धौ हे
केशव । स्थिता धीः यस्य सः स्थितधीः । प्रकर्षेण भाषेत इति प्रभाषेत ।

અન્યથા અને અર્થઃ—‘કેશવ હે કેશવ ! સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય
સ્થિરબુદ્ધિવાળા એવા, સમાધિસ્યસ્ય પરમાત્માના ધ્યાનરૂપી
સમાધિમાં રહેલાની, ભાષા વાણી, કા કેવી, (હોય ? અને)
સ્થિતધીઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, કિમ્ શું, પ્રમાણેત બોલે (છે, તેમ)
કિમ્ કેવી રીતે, આસીત બેસે (છે, અને) કિમ્ કેવી રીતે, વ્રજેત
જાય (છે) ?

ભાગ્યાર્થઃ—“ હે કેશવ ! જેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે
એવા પરમાત્માના ધ્યાનરૂપી સમાધિયુક્ત પુરુષની ભાષા-
(ભાષણ-લક્ષણ) કેવી હોય છે ? તેમ તે સ્થિરબુદ્ધિવાળો કેવી
રીતે બોલે છે ? કેમ બેસે છે એટલે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં
કેવી રીતે રાખે છે ? અને કેમ ચાલે છે ? અર્થાત્ વિષયોને
કેવી રીતે સેવે છે ? અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં જે જે લક્ષણો હોય
તેં બધાં લક્ષણો આપ મને ઠહો. ૫૪.

૧ ક इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽर्ह सर्व देहेनाम् ।

आयां तवात्मनो नाम्यत्केलवनात्वात् ॥ इति इति ॥

‘૬’ એ વાકાનુ -

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

અધ્યાય ૬ એ

અમાની બનેલી ઉત્તર ૬

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ચાર પ્રશ્નો પૂછવામા આવતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, મુમુક્ષુએ ખામ યત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવા જેવા, હવનમુક્ત-સ્વભાવ વાળાના લક્ષણ-બોલવુ, બેસવુ અને ચાલવુ વિગેરેનુ વર્ણન કરતા સ્થિત-પ્રજ્ઞ દેાને કહેવો તે એ શ્લોકથી કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ॥

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

પદચ્છેદ:—પ્રજહાતિ, યદા, કામાન્, સર્વાન્, પાર્થ, મનોગતાન્, આત્મનિ, એવ, આત્મના, તુષ્ટઃ, સ્થિતપ્રજ્ઞઃ, તદા, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—પ્રકર્યેણ જહાતિ પ્રજહાતિ । કામ્યન્ત ઇતિ કામા , તાન્ । મનસિ ગતા મનોગતા , તાન્ મનોગતાન્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! મનોગતાન્ હૃદયમા પ્રવેશ થઈ રહેલા, સર્વાન્ બધા, કામાન્ કામની વાસના—અલિલાયોને, યદા જ્યારે, (પુરૂષ) પ્રજહાતિ છોડે છે, (અને) 'આત્મનિ આત્મામા, એવ જ, તુષ્ટ સંતુષ્ટ—પ્રસન્ન રહે (છે), તદા ત્યારે, (તે) સ્થિતપ્રજ્ઞ. સ્થિરબુદ્ધિવાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે

૧ યદા સર્વ પ્રમુચ્યતે કામા યેજ્ય હૃદિ મિતા ।

અથ મયોઽમૃતો મવયન વ્રહ્મ સમન્વૃતે ॥ ઇતિ શ્લુઃ ॥

જ્યારે એ મનુષ્યના હૃદયમા આશ્રય કરી રહેલા મર્વ વાસનાવાળા કામવિકારો તેની અંદરથી છુટી જાય છે ત્યારે મર્ત્ય—મનુષ્ય આ દેહમાજ અમૃત-અમૃત મુક્ત થાય છે અને ત્યારેજ મહાને—આત્માન અમૃતને માને છે—બોખવે છે

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! હૃદયમાં રહેલી બધી અભિલાષાઓને ત્યારે પુરૂષ છોડી દે છે, અને આત્મા વડે આત્મામાં જ પ્રસન્ન થઈ રહે છે ત્યારે તે સ્થિરબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. અર્થાત્ ધન્વિન્દ્રિયોને વિષયો તરફ દોડાવનારી અભિલાષાઓ—કામનાઓનો ત્યાગ કરી આત્મામાં આત્માથી સંતોષ માની પ્રસન્ન રહે તેજ તે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કહેવાય છે. ૫૫.

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ૫૬ ॥

પદ્ચ્છેદ:—દુઃખેષુ, અનુદ્વિગ્નમનાઃ, સુખેષુ, વિગતસ્પૃહઃ, વીતરાગભયક્રોધઃ, સ્થિતધીઃ, મુનિઃ, ઉચ્યતે.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—ન વિચતે હૃદિગ્નં ક્ષુભિત મન યસ્ય સઃ અનુદ્વિગ્નમનાઃ । વિગતા સ્પૃહાઃ યસ્ય સઃ વિગતસ્પૃહઃ । રાગશ્ચ ભયં ચ ક્રોધશ્ચ રાગભયક્રોધા, વીતાઃ અવગતાઃ રાગભયત્રેષાઃ યસ્માન્ સઃ વીતરાગભયક્રોધઃ । મન્યતે અનેન ઇતિ વા મનનશીલત્વાત્ મુનિઃ ।

અન્યથ અને અર્થ:—દુઃખોષુ ત્રિવિધ દુઃખોમાં, અનુદ્વિગ્નમના. ઉદ્વેગરહિત મનવાળો, સુખોષુ ક્ષુખોમાં, વિગતસ્પૃહઃ ધૃત્તાઓ જેની નીકળી ગયેલી છે એવો, (અને) વીતરાગભયક્રોધઃ રાગ-આશક્તિ, ભય અને ક્રોધ જેમાંથી નીકળી ગયા છે એવો, મુનિ. મનનશીલ-આત્મચિંતન કરનાર પુરૂષ, સ્થિતધીઃ સ્થિરબુદ્ધિવાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—આધ્યાત્મિક, આધિબૌતિક, અને આધિદેવિક એ ત્રિવિધ દુઃખોમાં પણ જેનું મન ઉદ્વેગરહિત છે, ક્ષુખો

પ્રાપ્ત કરવામાંથી અથવા તે તે લોગવી આનંદ પામવામાંથી જેની ઇચ્છા ઉડી ગઈ છે તેમજ જેમાંથી આસક્તિ, લય અને ક્રોધાદિ દોષો નીકળી ગયા ॥ એવો આત્મચિંતન કરનાર અને મનનશીલ જે કર્મફલત્યાગી પુરૂષ છે તે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ નામ સ્થિરબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૬

અવતરણિકા:—એમ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહી હવે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બોલે છે ?’ તેના જવાબમાં કહે છે

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તત્તપ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ॥

નામિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, સર્વત્ર, અનભિસ્નેહઃ, તત્, તત્, પ્રાપ્ય, શુભાશુભમ્, ન અમિનન્દતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । અમિતઃ સ્નેહઃ અમિસ્નેહ, ન વિચ્યતે અમિસ્નેહઃ યસ્ય સ અનમિસ્નેહઃ । શુભં ચ અશુભં ચ એતયો. સમાહાર શુભાશુભમ્, તત્ । અમિતઃ નન્દતિ ઇતિ અમિનન્દતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—ય. જે પુરૂષ, સર્વત્ર દેહ, ઇન્દ્રિય, જીવિત ઇત્યાદિ સર્વમાં, અનભિસ્નેહ સ્નેહરહિત હોઈ, તત્ તત્ તે તે, શુભાશુભમ્ શુભ અને અશુભને, પ્રાપ્ય પામીને, ન, અમિનન્દતિ હર્ષ પામતો નથી, (તેમ) ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે (એમ જણાવુ).

ભાવાર્થ:—જે પુરૂષ દેહ, ઇન્દ્રિય, જીવિત ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુમાત્રમાં સ્નેહરહિત હોઈને શુભાશુભ કર્મના ફલોથી ઉત્પન્ન

થતા પુણ્યપાપ અથવા સુખદુઃખાદિને પામીને હર્ષ પામતો નથી
અથવા કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી અર્થાત્ સ્તુતિનિંદારૂપ વાણી
બોલતો નથી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે એમ બાણુ ૫૭

અવતરણિકા:—“સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બેસે છે એટલે બાચેન્દ્રિયોને કેવી
રીતે વશ રાખે છે ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ૭ સ્લોકમાં ભગવાન કહે છે

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, સંહરતે, ચ, અયમ્, કૂર્મઃ, અજ્ઞાનિ,
ઇવ, સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ હરતિ इति સંહરતે । સર્વસ્માદ્
इति સર્વશ । इन्द्रेण दुर्जयानि इन्द्रियाणि, तानि इन्द्रियाणि । अर्त्ये ते
याच्यन्ते इति अर्था, इन्द्रियाणा अर्था विषया इन्द्रियार्था, तेभ्य
इन्द्रियार्थेभ्य ।

અન્યથા અને અર્થ.—યદા બ્યારે, અયમ્ આ પુરુષ,
કૂર્મ કાચબો, અજ્ઞાનિ (પોતાના) અંગોને, ઇવ જેમ, (તેમ)
ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાથી,
સર્વશ બ્યારે તરફથી, સંહરતે ખેંચી લે છે, (ત્યારે) તસ્ય તેની,
પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે

ભાવાર્થ:—બ્યારે આ પુરુષ કાચબો જેમ પોતાના
અંગોને ચોમેરથી સંકેપી લે છે, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિ
યોના શબ્દાદિ વિષયોમાથી ખેંચી લે છે એટલે તેમને નિયંત્રમા
રાખે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ બાણુ ૫૮

અવતરણિકા:—“ઇન્દ્રિયોની પોતાના વિષયોમા પ્રવૃત્તિ ન થવી, તે સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જડ, રોગી અને ઉપવાસ કરનારાઓની પણ વિષયોમા પ્રવૃત્તિ થતી નથી”, તો તેના જવાબમા ભગવાન કહે છે

વિપયા વિનિવર્તતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૫૯ ॥

પદચ્છેદ:—વિપયાઃ, વિનિવર્તન્તે, નિરાહારસ્ય, દેહિનઃ, રસવર્જમ્, રસઃ, અપિ, અસ્ય, પરમ્, દૃષ્ટ્વા, નિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ નિવર્તન્તે इति વિનિવર્તન્તે । ઇન્દ્રિયૈર્વિપયાણામ્ આહરણગ્રહણમ્ આહાર , ન વિદ્યતે આહારઃ યસ્ય સઃ નિરાહારઃ, તસ્ય નિરાહારસ્ય । દેહ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી, તસ્ય દેહિનઃ । રસઃ રાગ આસક્તિઃ તેન વર્જિતં રહિતં યયો સ્પાત્તથા इति રસવર્જમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—નિરાહારસ્ય અન્નાદિ આહાર (ના અભાવે ઇન્દ્રિયોની શિથિલતાથી વિષયોનું ગ્રહણ) ન કરનાર, દેહિનઃ દેહાભિમાનવાળા પુરુષના, વિપયાઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, રસવર્જમ્ રસ-રાગ-આસક્તિનો ત્યાગ કર્યા વિનાના, વિનિવર્તન્તે નિવૃત્ત-શાંત થઈ જાય છે, પરંતુ અસ્ય આ યોગીનો (તો), રસઃ આસક્તિ-અભિલાષ, અપિ પણ, પરમ્ પરમાર્થ-તત્ત્વ-પ્રદાને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, નિવર્તતે નિવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:—અશક્તિ, (રોગ કે ઉપવાસાદિ પ્રતોથી અશક્તિ થવાથી ઇન્દ્રિયો) વડે વિષયોને ગ્રહણ ન કરનાર દેહાભિમાનવાળા પુરુષના ઇન્દ્રિયોના વિષયો તો શાંત થઈ જાય છે, પણ તે તે વિષયોમાં લાગી રહેલી તેની આસક્તિ શાંત થતી નથી અને

ઈચ્છા વગેરે સર્વ રહે છે અને તે પુનઃ શક્તિ આવતાં ઉત્તેજિત થાય છે, પરંતુ આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા કર્મયોગીને તો પરમાર્થ-તત્ત્વ-પ્રદાને જાણ્યા પછી આસક્તિ પણ છૂટી જાય છે એટલે તેને તો ફરીને કોઈપણ વિષયોની અલિલાષા રહેતી નથી અર્થાત્ તે નિરાસક્ત અને શુદ્ધસ્વરૂપ થઈ જાય છે, અને તેથી જ તે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' કહેવાય છે. ૫૯.

અવતરણિકા:—"બ્રહ્મનું સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું તે જ પ્રજ્ઞા-સ્થેય છે અને તે પ્રજ્ઞાની સ્થિરતા જોને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખવી જોઈએ, કારણ કે પુરુષના મનને વિષયો તરફ ખેંચી અધોગતિ કરનાર ઇન્દ્રિયો જ છે" તે કહે છે:

યતતો હ્યપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ॥

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

પદ્મચ્છેદઃ—યતતઃ, હિ, અપિ, કૌંતેય, પુરુષસ્ય, વિપ-શ્ચિતઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રમાથીનિ, હરન્તિ, પ્રસભમ્, મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—યતતિ इति यतन्, तस्य यततः। पुरौ शेते इति पुरुषः, तस्य पुरुषस्य। विप्रकृष्टं निश्चिनोति चेतति चिन्तयति वा विपश्चित्, तस्य विपश्चितः। प्रकर्षेण मय्यन्तीति प्रमाथीनि। प्रगता मभा—विचारः अस्मात् इति प्रसभम् तत्। मन्यते इति मनः तत्।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌંતેય હે કુંતાળના પુત્ર અર્જુન! યતતઃ યત્ન કરતા એવા, વિપશ્ચિતઃ ધુદ્ધિમાન, પુરુષસ્ય પુરુષની, અપિ પણ, પ્રમાથીનિ શોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળી-ખતવાળી,

इन्द्रियाणि धन्द्रियो, मनः मनने, प्रसभम् બળાત્કારથી, हि ખરે-ખર, हरन्ति (વિષયો તરફ) એથી જાય છે.

ભાવાર્થ:—હે કુંતાળના પુત્ર અર્જુન ! ધન્દ્રિયોને નિય-મમાં રાખવાનો યત્ન કરતા બુદ્ધિમાન પુરુષની પણ સ્વભાવથી જ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળી બલિષ્ઠ ધન્દ્રિયો તેના મનને બલા-ત્કારથી વિષયો તરફ એથી જાય છે માટે આત્મનિષ્ઠ થવા સાફ પ્રથમ ધન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી. ૬૦.

અવતરણિકા:—“ ધન્દ્રિયો મનને બળાત્કારથી વિષયો તરફ ધસડી જાય છે તો તેનો ઉપાય શો કરવો ? ” તે જણાવે છે

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

पदच्छेदः—तानि, सर्वाणि, संयम्य, युक्तः, आसीत, मत्परः, वशे, हि, यस्य, इन्द्रियाणि, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता.

व्युत्पत्तिसमासाः—सम्यक् यत्त्वा इति संयम्य । अहमेव परः यस्य सः मत्परः । प्रति स्वीयतेऽस्म इति प्रतिष्ठिता ।

અન્યથા અને અર્થ:—તાનિ તે, સર્વાણિ બધી (ધન્દ્રિ-યો) ને, સંયમ્ય વશમાં રાખીને, યુક્ત: સાવધાન થઈને, મત્પર: હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો (થઈને પુરુષ), આસીત રહે, (કારણકે) યસ્ય જેની, इन्द्रियाणि ધન્દ્રિયો, હિ ખરેખર, વશે વશમાં (છે), તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર છે.

ભાવાર્થ:—તે સર્વ ધન્દ્રિયોને ચોતાના વશમાં રાખીને સાવધાનતાથી મારામાંજ એકનિષ્ઠતા રાખી પુરુષે રહેવું. અર્થાત્

તેથી ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રહેશે, અને એ પ્રમાણે જ પુરુષની ઇન્દ્રિયો ખરેખર વશમાં હોય છે તેની જ બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ બાબુલુ ૬૧.

અવતરણિકા:—બાહ્યેન્દ્રિયોના મયમના અભાવમાં દોષ જણાવી દેવે તેના અભાવે મન મયમ ન રહેવાથી જો અનર્થની પરંપરા થાય છે, તે ભગવાન કહે છે

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ॥

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ધ્યાયતઃ, વિષયાન, પુંસ, સજ્ઞઃ, તેષુ, ઉપજાયતે, સજ્ઞાત્, સંજાયતે, કામઃ, કામાત્, ક્રોધઃ, અભિ-જાયતે; ક્રોધાત્, ભવતિ, સંમોહઃ, સંમોહાત્, સ્મૃતિવિભ્રમઃ, સ્મૃતિ-ભ્રંશાત્, બુદ્ધિનાશઃ, બુદ્ધિનાશાત્, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધ્યાયર્તાનિ ધ્યાયન્, તમ્ય ધ્યાયત । સમ્યક્ મોહ સમોહ । વિશેષશ્ચાસૌ ભ્રમશ્ચ વિભ્રમ, સ્મૃતે વિભ્રમ સ્મૃતિવિભ્રમ । સ્મૃતે ભ્રંશ સ્મૃતિભ્રંશ, તસ્માત્ સ્મૃતિભ્રંશાત્ । બુદ્ધે નાશ બુદ્ધિનાશ તસ્માત્ બુદ્ધિનાશાત્ । પ્રર્પેણ નશ્યતિ इति પ્રણશ્યતિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વિષયાન્વિષયોનુ, ધ્યાયત ચિંતન કરનાર, પુસ પુરુષને, તેષુ તે વિષયોમાં, સંગ આસક્તિ, ઉપજાયતે પેદા થાય છે, (અને તે) સજ્ઞાત્ આસક્તિથી, કામ તૃષ્ણા,

જાયતે થાય છે, કામાત્ તે તૃષ્ણા (માં કયાંય પણ પ્રતિબંધ આવવા) થી, ક્રોધ ક્રોધ, અભિજાયતે અત્યંત થાય છે, ક્રોધાત્ ક્રોધથી, સંમોહ. કાર્યાકાર્યના ભાનરહિત કરનાર અવિવેક, ભવતિ થાય છે, સંમોહાત્ અવિવેકથી, સ્મૃતિવિભ્રમ. (શાસ્ત્ર તથા આચાર્યોના આપેલા ઉપદેશજન્ય સંસ્કારવાળી) યાદશક્તિ નાશ પામી જાય છે, સ્મૃતિભ્રંશાત્ સ્મૃતિ નાશ પામવાથી, બુદ્ધિનાશ. બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, (અને) બુદ્ધિનાશાત્ બુદ્ધિનો નાશ થવાથી, પ્રણયતિ તે મનુષ્ય પોતે પણ નાશ પામે છે

ભાવાર્થ:—વિપયોનુ ચિંતન કરનાર પુરૂષને તે તે વિષયોમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આસક્તિ થવાથી કામના થાય છે, કામનામાં પ્રતિબંધ આવવાથી એટલે તે પોતાની કામના પૂર્ણ ન થવાથી પછી તેને ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી અવિવેક—મોહ થાય છે, અવિવેકથી ઉપદેશજન્ય શુભ સંસ્કારવાળી સ્મૃતિ નષ્ટ થાય છે, સ્મૃતિનો નાશ થવાથી કાર્યાકાર્યના વિવેકવાળી ઉત્તમ પ્રકારની બુદ્ધિનો પણ નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી મનુષ્ય પોતે પણ નાશ પામી જાય છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ન જીતનાર મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર અધોગતિને પામે છે. ૬૨—૬૩.

અવતરણિકા:—હવે “ સ્થિતપ્રજ કેવી રીતે ચાલે છે એટલે જુદી રીતે વિપયોને સેવે છે : ” તે કહે છે

રાગદ્વેપવિયુક્તૈસ્તુ વિપયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ॥

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

પદચ્છેદ:—રાગદ્વેપવિયુક્તૈઃ, તુ, વિપયાન્, ઇન્દ્રિયૈઃ, ચરન્, આત્મવશ્યૈઃ, વિધેયાત્મા, પ્રસાદમ્, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રજ્યતે એનેન ઇતિ રાગ , દ્વેષ્ટિ એનેન ઇતિ દ્વેષ , રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ, તામ્યા વિયુક્તાનિ રાગદ્વેષવિયુક્તાનિ, તૈ રાગદ્વેષવિયુક્તૈ । ચરતિ ઇતિ ચરન્ । અત્તતિ સર્વાન્ વ્યાપ્નોતિ ઇતિ આત્મા, આત્મન વદ્યાનિ આત્મવદ્યાનિ, તૈ આત્મવદ્યે । વિધાતુ કતું શક્ય વિધેય , વિધેય આત્મા—અન કરણ યસ્ય સ વિધેયાત્મા । પ્રસાદ્યતે એનેન જન ઇનિ પ્રસાદ , તમ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—વિધેયાત્મા સ્વાધીન ચિત્તવાળો, તુ તો, રાગદ્વેષત્રિયુક્તે રાગ અને દ્વેષથી રહિત, (અને) આત્મપ્રદ્યૈ આત્માને વશ એવી, હન્દ્રિયે ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયાન્ વિષયોને, ચરન્ પ્રાપ્ત કરતો, પ્રસાદમ્ પ્રસન્નતાને, અધિગચ્છતિ પામે છે

ભાવાર્થ —સ્વાધીન ચિત્તવાળો પુરૂષ તો રાગ અને દ્વેષથી રહિત અને ચોતાને વશ એવી ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયોનું સેવન કરતો કરતો પ્રસન્નતાને પામે છે અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિત ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનું સેવન કરતા તેને કામક્રોધાદિ થવાને સ ભવ રહેતો નથી અને તેથીજ તે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી ઉત્તરોત્તર આત્મનિષ્ઠ થઈ પ્રસન્નતા આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે ૬૪

અવતરણિકા —“પ્રસન્નતા થવાથી અન્તામા શો પરમ જ્ઞાન થાય છે ૧” તે કહે છે

૧ આમરૂઢાચપા ગોહમમ વક્ષ્યમચ્છતિ ।

આ મરૂઢાચપા ગચ્છતિ યામનામિન્દ્રિય ક્રિયમ્ ॥

જેમ અગ્નિના સગથી લોહ અગ્નિરૂપ થઈ ભય છે તેમ જ આત્માના મગથી ઇન્દ્રિય દિ સર્વ આત્મ રૂપ થઈ ભય છે

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ॥

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રસાદે, સર્વદુઃખાનામ્, હાનિઃ, અસ્ય, ઉપજાયતે, પ્રસન્નચેતસઃ, હિ, આશુ, બુદ્ધિઃ, પર્યવતિષ્ઠતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ દુઃખાનિ ચ સર્વદુઃખાનિ, તેષા સર્વદુઃખાનામ્ । પ્રસાદતિ ઇતિ પ્રસન્નમ્, પ્રસન્નં ચેતઃ યસ્ય સઃ પ્રસન્નચેતાઃ, તસ્ય પ્રસન્નચેતસઃ । પરિતઃ અવતિષ્ઠતે ઇતિ પર્યવતિષ્ઠતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રસાદે પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં, અસ્ય આ પ્રસાદ પામેલા પુરુષનાં, સર્વદુઃખાનામ્ સર્વ દુઃખોનો, હાનિઃ નાશ, ઉપજાયતે થાય છે, (અને) હિ તેથી, પ્રસન્નચેતસઃ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા પુરુષની, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, આશુ તત્કાળ, પર્યવતિષ્ઠતે સારી રીતે સ્થિર થાય છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં પુરુષનાં બધાં દુઃખોનો નાશ થાય છે એટલે તેને સુખદુઃખાદિમાં કોઈ પણ જાતનું તે રૂપે ભાન રહેતું નથી અને તેથી સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળા તે પુરુષની બુદ્ધિ પણ પછી તત્કાળ સ્થિર થાય છે, અર્થાત્ તેની સ્થિર બુદ્ધિમાં આત્મચિંતન વિના ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો પડછાયો પણ પડતો નથી અને તેથીજ તે ઉચ્ચ કોટિ તરફ જઈ શકે છે. ૬૫.

અવતરણિકાઃ—“ઉપર કહેલી સ્વચ્છાન્ત કરણ વૃત્તિવાળો પુરુષ જ શાંતિ ભોગવે છે, પણ અશાંતને સુખ હોતુ નથી,” તે કહે છે:

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ॥

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

પદચ્છેદઃ—ન, અસ્તિ, બુદ્ધિઃ, અયુક્તસ્ય, ન, ચ, અયુક્તસ્ય, ભાવના, ન, ચ, અભાવયતઃ, શાંતિઃ, અશાન્તસ્ય, કુતઃ, સુખમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યુક્તઃ અયુક્તઃ, તસ્ય અયુક્તસ્ય । ભાવ્યતે આત્મા અનયા ઇતિ ભાવના । ભાવયતીતિ ભાવયન્, ન ભાવયન્ અભાવયન્, તસ્ય અભાવયતઃ । ન શાન્તઃ અશાન્તઃ, તસ્ય અશાન્તસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અયુક્તસ્ય જેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી નથી તેવાને, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, ન, અસ્તિ નથી, ચ અને, અયુક્તસ્ય ઇન્દ્રિયનિગ્રહરહિતને, ભાવના ધ્યાન (પણ), ન નથી, ચ અને, અભાવયતઃ ધ્યાન ન હોય તેવાને, શાંતિઃ શાંતિ, ન નથી, (અને તો પછી) અશાન્તસ્ય શાંતિ વિનાના પુરુષને, સુખમ્ સુખ, કુતઃ ક્યાંથી (હોઈ શકે) ?

ભાવાર્થઃ—જે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરી શકતો નથી તેવા પુરુષને આત્મજ્ઞાનની નિષ્કાષાળી બુદ્ધિ હોતી નથી અને તેવી ભાવના પણ હોતી નથી, અને તેવાને ભાવના ન હોય એટલે શાંતિ પણ નથી, અને તો પછી એવા શાંતિવિનાના પુરુષને સુખ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ જે પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને જ નિયમમાં રાખતાં શીખવું જોઈએ, અને તો જ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૬૬.

અવતરણિકાઃ—ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ન કરનાર પુરુષની પ્રતા-બુદ્ધિ સ્થિર નથી હોતી, તેવું કારણ જણાવે છે

ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુવિધીયતે ॥

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવામ્ભસિ ॥ ૬૭ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણામ્, હિ, ચરતામ્, યત્, મનઃ, અનુવિધીયતે, તત્, અસ્ય, હરતિ, પ્રજ્ઞામ્, વાયુઃ, નાવમ્, ઇવ, અમ્ભસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચરન્તિ તાનિ ચરન્તિ, તેષાં ચરતામ્ । અનુ પશ્ચાત્ વિધીયતે ઇતિ અનુવિધીયતે । પ્રકર્ષેણ જ્ઞાયતે અનયા સા-પ્રજ્ઞા, તામ્ । વાર્તીતિ વાયુઃ । નુયતે પ્રેર્યતે ઇતિ નૌઃ, તામ્ । આપ્નોતિ આપ્યતે વા ઇતિ અમ્ભઃ, તસ્મિન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મન. મન, યત્ ને (ઇન્દ્રિયોને અનુલક્ષીને), ચરતામ્ વિષયો તરફ ક્ષુભી, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયો, અનુવિધીયતે તરફ જાય છે, તત્ તે, વાયુ. પવન, અમ્ભસિ પાણીમાં, નાવમ્ નાવને, ઇવ જેમ, (તેમ) અસ્ય આ પુરૂષની, પ્રજ્ઞામ્ બુદ્ધિને, હરતિ સન્માર્ગમાંથી દૂર લઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થતાં જે ઇન્દ્રિયને અનુલક્ષીને મન તેના વિષયો તરફ જાય છે તે ઇન્દ્રિય, પવન જેમ પાણીમાં નાવને ખેંચીને લઈ જાય તેમ તે પુરૂષની બુદ્ધિને ખેંચીને સુમાર્ગથી દૂર લઈ જાય છે એટલે તે પુરૂષને વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરી અસન્માર્ગમાં દોરે છે અને તેથી તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર ન થતાં તે સગદ્દેષાદિયુક્ત થઈ અધોગતિને પામે છે. ૬૭

અવતરણિકાઃ—“ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળા પુરૂષની જ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે અને તેના સ્થિતચિત્ત કહેવાય છે” તે વાતનો ઉપમહાત્ કરે છે.

તસ્માદસ્ય મહાવાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, યસ્ય, મહાવાહો, નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—नितरां गृहीतानि निगृहीतानि ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટી બુદ્ધિવાળા અર્જુન ! તસ્માત્ તેથી, યસ્ય જેની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી, સર્વશઃ બધી રીતે—ચામેરથી, નિગૃહીતાનિ નિગ્રહ કરાયેલી છે, તસ્ય તેની (જ), પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહુ અર્જુન ! આ ઉપર તને જે બધું કહ્યું તે પરથી જેની ઇન્દ્રિયો ચામેરથી વિષયોમાંથી તારી રીતે ખેંચીને નિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે, તેજ પુરૂષની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ જાણવું અને તેજ આત્મનિષ્ઠ થઈ શકે છે, એમ તું માન. ૬૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે “મિથ્યાગત” ના લક્ષણો કહીને મુમુક્ષુઓએ મનઃસહિત “ઇન્દ્રિયનિગ્રહ” માટે અતિ પ્રયામ કરતો જોઈએ એમ જણાવ્યું, વિવેક અને વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેવાને તો પોતાની મેજે જ મનઃસહિત બધી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ થઈ જાય છે, એ પણ કહ્યું, હવે “અવિદ્યાનો રોધ કરવાવાળી અધ્યવિદ્યા વડે બધા વ્યવહારની સમૂપ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે” એમ કહેવાની ઇચ્છાથી તથા ક્રોધ અવિદ્યાની દશામાં કંવામાં આવે છે, ચતુર્થ મમ્યજ્ઞ જ્ઞાનસ્થામાં નહિ, એ વાતનો પ્રકાશ કરવાના હેતુથી બમવાન ત્રીજુંજી કહે છે

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ॥

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ॥૬૧॥

પદચ્છેદઃ—યા, નિશા, સર્વભૂતાનામ્, તસ્યામ્, જાગર્તિ, સંયમી, યસ્યામ્, જાગ્રતિ, ભૂતાનિ, સા, નિશા, પશ્યતઃ, મુનેઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતરાં શેરતે પ્રાણિનઃ યસ્યાં સા નિશા । ભવન્તિ જાયન્તે इति ભૂતાનિ, સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ સર્વભૂતાનિ, તેષા સર્વભૂતાનામ્ । સમ્યક્ યમઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંયમી । પશ્યતીતિ પશ્યન્, તસ્ય પશ્યતઃ । મન્યતે જાનાતિ इति મુનિઃ તસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વભૂતાનામ્ બધાં પ્રાણીઓની, યા જે, નિશા રાત્રિ (છે), તસ્યામ્ તેમાં, સંયમી ઇન્દ્રિય-નિગ્રહવાળા, જાગર્તિ જાગે છે (અને), યસ્યામ્ જે રાત્રિમાં, ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, જાગ્રતિ જાગે છે, સા તે, પશ્યતઃ આત્મતત્ત્વને જોનાર, મુનેઃ મુનિની, નિશા રાત્રિ (છે)

સાધાર્થઃ—બધા પ્રાણીમાત્રની જે રાત્રિ છે, તેમાં ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ કરી આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો પુરુષ જાગે છે, અને સર્વ પ્રાણીઓ જેમાં જાગે છે તે આત્મજ્ઞાની મુનિની રાત્રિ છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની લોકોને કર્મો તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ અપેક્ષા ન હોવાથી તેઓ સદા નિવૃત્ત જેવા થઈ ગયા હોય છે, એટલે

૧ નિદ્રાદી જાગૃત્સ્યાન્તે ચો માત્ર ઉપપદ્યતે ।

ત માત્ર માનયન્ સાક્ષાદ્દશ્યત વમન્થુને ॥ વાશિષ્ઠે ॥

નિદ્રાના આદિમાં-આરભકાળમાં અને જગૃત થવાના અતમાં જે કાલ ઉત્પન્ન થાય છે તે કાલને જો સદૈવ મનુષ્ય ગંધી શકે તો સાક્ષાત્ અદ્વયાનન્-પ્રજ્ઞાન દને લોગવી શકે.

જે આત્મજ્ઞાનમાં લોકોને રાત્રિ જેવો અંધકાર હોય છે તેમાં જ્ઞાનીઓ સતેજ હોય છે અને જે લૌકિક વ્યવહારમાં લોકો પ્રવૃત્ત હોય છે તેમાં જ્ઞાનીઓને અંધકાર જણાય છે એટલે તેઓ તેમાં નિરપેક્ષ રહે છે. મંત્રયોગ પ્રમાણે “નિષીધે નીરયે કાલે મંત્રયોગં સમારમેત્-મધ્યરાત્રિમાં જ્યારે માણસ, પક્ષી વિગેરે કોઈ પણ જીવ જાગૃત થઈ જાય છે તે વખતે મંત્રયોગનો પ્રારંભ કરવો.” એ સિદ્ધાંતથી લોકોની જે રાત્રી (સૂવાનો વખત) તેમાં સંયમી-મંત્રનું અનુધ્યાન કરનાર હીક્ષિત જાગે છે અને જેમાં ભૂતો-પ્રાણિમાત્ર જાગે છે તે સમય તેવા અનુધ્યાનપરાયણ સંયમીને રાત્રીસમાન-સૂવાનો છે. ૬૬.

અવતરણિકા:—નિઃકામ તથા સકામ પુરુષોમાં કોણ શાંતિ મેળવી

શકે છે ? તે કહે છે

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ॥

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

પદચ્છેદઃ—આપૂર્યમાણમ્, અચલપ્રતિષ્ઠમ્, સમુદ્રમ્, આપઃ, પ્રવિશન્તિ, યદ્વત્, તદ્વત્, કામાઃ, યમ્, પ્રવિશન્તિ, સર્વે, સઃ, શાન્તિમ્, આપ્નોતિ, ન, કામકામી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૂર્યંતે અસૌ પૂર્યમાણ, આસમન્તાત્ પૂર્યમાણ આપૂર્યમાણ, તદ્વત્ । ચલન્તિ, ન ચ . . . અચલ

પ્રતિષ્ઠા યસ્ય સઃ અચલપ્રતિષ્ઠઃ, તસ્ય અચલપ્રતિષ્ઠમ્ । સમ્ સમીચીના
ઉદ્રા જલચરવિશેષા યસ્મિન્, વા સહ મુદ્રયા મર્યાદયા વર્તતે इति
સમુદ્રઃ, તમ્ સમુદ્રમ્ । યસ્ય યેન વા તુલ્યં યદ્વત્ । કામ્યન્તે इति
કામાઃ । કામયતે અસૌ કામી, કામાનાં કામી કામકામી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—આપૂર્યમાણમ્ ચોતરફથી જલના
પ્રવાહોથી ભરાતાજ (અને) અચલપ્રતિષ્ઠમ્ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન
કરે તેવા, સમુદ્રમ્ સમુદ્રમાં, યદ્વત્ જેવી રીતે, આપઃ પાણી,
પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, તદ્વત્ તેજ પ્રમાણે, યમ્ જે પુરૂષ પ્રતિ,
સર્વે બધા, કામાઃ અલિલાપો, પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, સઃ તે,
શાન્તિમ્ શાન્તિને, આપ્નોતિ મેળવે છે, પરન્તુ, કામકામી કામ-
નાઓની ઈચ્છાવાળો પુરૂષ, જ નહિ—(શાંતિ) મેળવતો નથી.

ભાવાર્થઃ—ચોતરફ જલસમૂહથી ભરાયેલા અને અચળ
મર્યાદાવાળા સમુદ્રમાં જેમ પાણી પ્રવેશ કરે છે અને એકરૂપ
થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષમાં બધી કામનાઓ પ્રવેશ કરી
શાંત થઈ જાય છે તેજ પુરૂષ શાન્તિને મેળવે છે, પણ જે
કામનાઓને મેળવવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે તે શાંતિ મેળવી
શકતો નથી. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની જ સમુદ્ર જેટલો ગંભીર અને
ઉદાર તથા નિઝહવાન હોય છે. ૭૦.

અવતરણિકાઃ—ખરી રીતે કામનાઓનો ભાગ અને ઇન્દ્રિયનિઝહ
વગેરે યુક્ત હોય તેજ પુરૂષ શાંતિ મેળવે છે તે વાત જણાવ છે.

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ॥
નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

પદચ્છેદઃ—વિહાય, કામાન્, યઃ, સર્વાન્, પુમાન્, ચરતિ, નિઃસ્પૃહઃ, નિર્મમઃ, નિરહંકારઃ, સઃ, શાન્તિમ્, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ હિત્વા इति વિહાય । નિર્ગતાઃ સ્પૃહાઃ યસ્માત્ સઃ નિઃસ્પૃહઃ । નિર્ગતઃ મમઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ । નિર્ગતઃ અહંકારઃ યસ્માત્ સ નિરહંકારઃ ।

અર્થઃ—યઃ જે, પુમાન્ પુરુષ, સર્વાન્ બધા, કામાન્ કામેને, વિહાય છોડીને, નિઃસ્પૃહઃ સ્પૃહારહિત, નિર્મમઃ મમતારહિત, (અને) નિરહંકારઃ અહંભાવ વિનાનો, (થઈને) ચરતિ ફરે છે, સઃ તે (પુરુષ), શાન્તિમ્ (અવિદ્યા અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની નિવૃત્તિરૂપ નિર્વાણની) શાંતિને, અધિ-ગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ સર્વ કામનાઓને છોડી દઈને સ્પૃહારહિત થઈ મમતાનેા અને અહંકારનેા પણ ત્યાગ કરીને સંસારમાં ફરે છે તેજ પુરુષ આત્મનિષ્ઠ થઈ મોક્ષરૂપ પરમ શાન્તિને પામે છે. ૭૧.

અવતરશિક્ષાઃ—એ પ્રભાણે અર્જુને પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરને અંગે સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણોનું વર્ણન કરી શાંતિના અધિકારીનું પણ દિગ્દર્શન કરાવ્યું, હવે કર્મયોગના આચરણના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનનિષ્ઠા વડે જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું સૂચન કરી ઉપસંહાર કરે છે:

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

સ્થિત્વાઽસ્યામંતકાલેઽપિ બ્રહ્મનિર્વાણમૃચ્છતિ ॥ ૭૨ ॥

૧ વિજ્ઞાય ચરમાવરણં વેષતામ્યો મુગ્ધોત્તમ. ૧

અવદાક્ષે નામ રાજવિદ્યુદ્ગર્જે દક્ષિમેદિવાન્ ॥

અર્થઃ—નામનો રાજવિદ્યુદગાર પોતાની અત્યાવરણા બદલી કરી એકજ મુદ્ધતામાં (નિજ પરીમાં) મુગ્ધિને પ્રાપ્ત થયો.

પદચ્છેદઃ—एषा, ब्राह्मी, स्थितिः, पार्थ, न, एनाम्, प्राप्य, विमुह्यति, स्थित्वा, अस्याम्, अन्तकाले, अपि, ब्रह्म-निर्वाणम्, ऋच्छति.

व्युत्पत्तिसमासाः—ब्रह्मणि भवा ब्राह्मी । पातीति प. पर-मात्मा, तम् अर्पयते इति पार्थः, अथवा गृयायाः कुन्त्या अपत्यं पुमान् पार्थ, तत्संबुद्धौ हे पार्थ । विशेषेण मुह्यति इति विमुह्यति । अन्तस्य कालः अन्तकालः, तस्मिन् अन्तकाले । ब्रह्मणि निर्वाणम् ब्रह्मनिर्वाणम्, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! એષા આ, બ્રાહ્મી બ્રહ્મસંબંધી, સ્થિતિઃ જ્ઞાનનિષ્ઠા છે એનામ્ એ સ્થિતિને, પ્રાપ્ય મેળવીને, (પુરૂષ) ન, વિમુહ્યતિ મોહ પામતો નથી, (અને) અંતકાલે મરણના વખતમા, અપિ પણ, અસ્યામ્ આ બ્રહ્મસંબંધી જ્ઞાનનિષ્ઠામાં, સ્થિત્વા રહીને, બ્રહ્મનિર્વાણમ્ પરબ્રહ્મમા લયને, ઋચ્છતિ પામે છે

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! આ ઉપર જે બ્રહ્મસંબંધી જ્ઞાન નિષ્ઠાનું વર્ણન કર્યું, તે સ્થિતિને મેળવીને મનુષ્ય મોહ પામતો નથી અને એ જ્ઞાનનિષ્ઠામા મરણ વખતે એક ક્ષણમાત્ર પણ જે પુરૂષ નિર્ભર રહે તો તે બ્રહ્મમાંજ લય થવા રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે એમા સંશય નથી ૭૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकौर्त्तान्तिकप्रणीतसा-
न्वयवोधिघिन्यां गुर्जरटीकायां सांख्ययोगो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

—૦૮૦—

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અર્જુનને મુદ્ધ કરવામાં પાપ માની શોકમા બ્યાકુલ થયેલો જાણી તેનો શોક અને મોહ બતાવવા ઉપોદ્ધાત રૂપે પ્રથમાધ્યાય હતો. તે પછી શોક અને મોહની નિવૃત્તિ માટે દેહ અને આત્માનો વિવેક, તેના સાધનભૂત અમંગ કર્મયોગ તથા સત્યશુદ્ધિપૂર્ક ભગવાનના આશ્રયવડે માધ્ય મર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ અને તેથી સ્થિતપ્રજ્ઞા, તેનું દ્વજ, મર્વ દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્ક પરમ સાંતિ, વિગેરે ગીતાના અધ્યાયો દ્વારા સંક્ષેપરૂપે બીજા અધ્યાય હતો. હવે બાકીના સોલ્લ અધ્યાયોમાં તે અંતર્ધી વિશેષ રહેાટનરૂપે વર્ણન કરે છે. તેમાં પ્રથમ બીજા અધ્યાયમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્ત્યાત્મક સાશ્વતની સાખા જેવી એક સાંખ્ય એટલે જ્ઞાનયુક્ત-કર્મ-લ્લાગ મંત્રી, અને બીજી દ્વજની ઇચ્છારહિત કર્મ કરવા સંમંધી એ બે પ્રકારની બુદ્ધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહી, તેમાં “પ્રજહાતિ યદ્વા કામાન્” સ્વાધી લક્ષ્મી અધ્યાયના અત મુધી, જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને રહેલાઓને શમદમાદિ-માધનપુર મર “કર્મમંત્ર્યામ” કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય હતું, અને તેને વગમી રહેવામાં જ દુર્તાર્થના છે એમ “યથા વ્રાહ્મી સ્થિતિઃ” ઇત્યાદિ સ્લોકો વડે મિદ્ધાન રૂપે હતું, અને અર્જુનને તો “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે” “મા તે સદ્ગોઽસ્ત્યકર્મણિ” ઇત્યાદિ વડે કર્મ કરવું એજ ખાસ કર્તવ્ય હતું, પણ કર્મથી જ ખાસ શ્રેય મળે છે, એમ જાણાવ્યું નહિ એટલે આ બે સ્થિતિમાંથી કઈ સ્થિતિમાં રહેવું યોગ્ય છે તેનો નિમ્પ ન થતા એ વસ્તુસ્થિતિનો નિયંત્ર કરીને બ્યાકુલ બુદ્ધિવાળો થઇને અર્જુન આ ત્રીજા અધ્યાયમાં પૂછવા લાગ્યો કે, “ભક્ત અને દુઃખાત્મની યાચના વાળા એવા અને સાદાત્ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત કરવાના માધનરૂપ સાંખ્ય-બુદ્ધિ અંતગાવીને પણ, નગ્ની અને અનગોંથી મુદ્ધાયેલા અને પરિજ્ઞામે અનન્ય શ્રેયને હદિ ન મેળવી આપનારા એવા કોઈમાં શા માટે મિદ્ધા છે ?” વગી અર્જુનને “જ્ઞાનનિષ્ઠા એજ બન્નેમાં ઉત્તમ છે” એમ હરેવામાં આવેલું દોઢાથી મુખારસ-શ્રેયપ્રાપ્તિ-રૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા તમને એકદમ ઉત્કર્ષિત થઇને ચિત્તશુદ્ધિપૂર્ક પે ને પજ

જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અધિકાર છે, અને કર્મ કરવાનો ઉપદેશ તો ભારપૂરક પોતાને આપેલો જ છે પરંતુ એ એમાંથી જ્ઞાનનિષ્ઠા વધારે શ્રેયસ્કર છે એમ માનતો અર્જુન ભગવાન પાસેથી સત્વર નિર્ણય કરાવી લેવાની ઉતાવળમાં ગભરાતો ગભરાતો ‘આ સાર’ કે ‘તે સાર’ એમ સંશયમાં પડી જઈને પૂછવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ॥

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ:—જ્યાયસી, ચેત્, કર્મણઃ, તે, મતા, બુદ્ધિઃ, જનાર્દન, તત્, કિમ્, કર્મણિ, ઘોરે, મામ્, નિયોજયસિ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મયોગાત્ અતિશયેન પ્રશસ્યા इति ज्यायसी । जनान् देवविषक्षभूतान् अर्दयति पीडयतीति जनार्दनः, तत्संबुद्धौ, वा सर्वैर्जनैरर्दयते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धये इति जनार्दन, तत्संबुद्धौ, वा जनं जननं तत्कारणमज्ञानं च साक्षात्कारेण अर्दयति हिनस्ति इति जनार्दनः, तत्संबुद्धौ हे जनार्दन । घोरयती इति घोरम्, तस्मिन् घોरे ।

અન્યથા અને અર્થ:—જનાર્દન હે જનાર્દન ! તે આપને, કર્મણઃ કર્મયોગથી, બુદ્ધિઃ સાંખ્યબુદ્ધિ, જ્યાયસી વિશેષ શ્રેષ્ઠ, મતા માનવામાં આવેલી, ચેત્ હોય, તત્ તો, ઘોરે ભયંકર એવા, કર્મણિ કર્મમાં, કેશવ હે કેશવ ! મામ્ મને, કિમ્ શા માટે, નિયોજયસિ નોડા છો ?

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! અગર નો આપ કર્મયોગથી આત્મસંબંધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાન-ને વિશેષ શ્રેષ્ઠ માનતા હો, તો ભયંકર એવા આ સુદ્ધરૂપી અમાનુષ્ય કર્તાવ્યમાં, હે કેશવ !

મને શા માટે પ્રેરે છે ? એટલે જ્ઞાન જેવી શ્રેષ્ઠ વસ્તુને ત્યાગ કરાવી આવા કર્મરૂપી નિકૃષ્ટ માર્ગમાં મને શા માટે બેસાડે છે ? ૧

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્યામિશ્રેણ, ઇવ, વાક્યેન, બુદ્ધિમ્, મોહ-યસિ, ઇવ, મે, તત્, એકમ્, વદ, નિશ્ચિત્ય, યેન, શ્રેયઃ, અહમ્, આપ્નુયામ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—विशेषेण आसमन्तात् मिश्रम् इति व्या मिश्रम्, तेन व्यामिश्रेण । उच्यते यत् तन् वाक्यम्, तेन वाक्येन । अतिशयेन प्रशस्यमिति श्रेय, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) વ્યામિશ્રેણ મદેહ પેદા કરે તેવા મિશ્ર, વાક્યેન વચન વડે, ઇવ જાણે કે, મે મારી, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિને, મોહયસિ મોહ પમાડતા હો, ઇવ ની (તેમ આપ કહો છે) તત્ તેથી, એકમ્ એક વસ્તુને, નિશ્ચિત્ય નિશ્ચય કરીને, વદ કહો (કે, યેન જેથી, અહમ્ હું, શ્રેય કલ્યાણને, આપ્નુયામ્ મેળવી શકું !

ભાવાર્થઃ—હે ભગવન્ ! વળી મદેહ પેદા કરે તેવા મિશ્ર વચનો વડે જાણે કે મારી બુદ્ધિને આપ મોહ પમાડતા હો ની તેમ આપના વચનોથી મને લાગે છે ! મારે જ્ઞાન અને કર્મ એ બેમાંથી એક વિષયને નિર્ણય કરીને આપ મને કહો, કે જેથી તે મારા ના ગ્રહણથી હું પરમ કલ્યાણને પામી શકું ૨

અવતરશિક્ષા—અ ગુનના આ મિશ્રના ઉત્તરમાં મત્સ વસ્તુસ્થિતિ રી છે તે શાંતિથી સ્પષ્ટ રીતે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનથ ॥

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩॥

પદચ્છેદ:—લોકે, અસ્મિન્, દ્વિવિધા, નિષ્ઠા, પુરા, પ્રોક્તા, મયા, અનથ, જ્ઞાનયોગેન, સાંખ્યાનામ્, કર્મયોગેન, યોગિનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દ્વે વિધે પ્રકારૌ યસ્યા: સા દ્વિવિધા । નિષ્ઠીયતે ઇતિ નિષ્ઠા । પ્રકર્ષેણ ઉક્તા પ્રોક્તા । ન વિચિતે અથં પાર્ષ યસ્મિન્ સઃ અનથઃ, તત્સંબુદ્ધૌ અનથ । જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, યુજ્યતે વ્રહ્મણા અનેન ઇતિ યોગઃ, જ્ઞાનમ્ એવ યોગઃ જ્ઞાનયોગઃ, તેન જ્ઞાનયોગેન । સમ્યક્ સ્થાયતે આત્મતત્ત્વમ્ અનયા સા સંખ્યા બુદ્ધિઃ, તસ્યાં તિષ્ઠન્તિ ઇતિ સાંખ્યાઃ, વા સાંખ્યમ્ આત્મવિષયવિવેકજ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે સાંખ્યાઃ, તેષામ્ સાંખ્યાનામ્ । કર્મૈવ યોગઃ કર્મયોગઃ, તેન કર્મયોગેન । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ, તેષામ્ યોગિનામ્ ।

અન્યથ અને અર્થ:—અનથ હે પાપરહિત અર્જુન ! અસ્મિન્ આ, લોકે લોકમાં મયા મેં, પુરા પહેલાં, દ્વિવિધા બે પ્રકારની, નિષ્ઠા સ્થિતિ, પ્રોક્તા કહી (છે, એક) જ્ઞાનયોગેન જ્ઞાનરૂપી યોગવડે, સાંખ્યાનામ્ જ્ઞાનીઓની, (અને બીજી) કર્મયોગેન નિષ્કામ કર્મયોગવડે, યોગિનામ્ કર્મયોગીઓની.

૧ અવિધયા મૃત્યુ નીત્વાં તિલયામૃતમશ્નુતે ।

અવિધા કર્મસજ્જાડ્યા તૃતીયા શન્તિરિષ્યતે ॥ ઇતિ શુનેઃ ॥

અવિધા એટલે કર્મ નામની એક ભુદ્ધી ત્રીજી ચક્તિ કહેવામાં આવે છે અને તે કર્મવડે પુરૂષ મૃત્યુ એટલે પ્રભાદને ઘરીને તેના કારણરૂપ અવઃકરણના મગ્નને ઘેર નાખી વિધા એટલે જ્ઞાનવડે અમૃત એટલે મોક્ષને પામે છે—મેળવે છે.

ભાવાર્થ:—હે નિષ્કામ અર્જુન ! આ લોકમાં મેં જે પ્રકારની સ્થિતિ પહેલાં તને કહી, એક તો પહેલી જ્ઞાનયોગવડે જ્ઞાનીઓની અને બીજી નિષ્કામ કર્મયોગવડે કર્મયોગીઓની, એટલે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમાર્ગવડે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે જ્યારે કર્મયોગી નિષ્કામ કર્મયોગવડે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૩.

અવતરણિકા:—કર્મ ન કરવાથી અને માત્ર સંન્યાસથીજ માણસ સિદ્ધિને નથી પામતો તે કહે છે:

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ૪ ॥

૧ અનર્થીત્યાગિજ્ઞાન્યેદાનનિદેવાલિલાન્સુતાન્ ।

અવત્પાપ દુતાન્વિષ્ણો ન સન્યસિતુર્મર્હતિ ॥

સર્વે વેદોનો અભ્યાસ કર્યા વિના, સર્વે દેવોનો યજ્ઞ કર્યા વિના અને પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા વિના બ્રાહ્મણ સંન્યાસ લેવા યોગ્ય થઈ શકતો નથી

અકુર્ષન્નિર્દિનં કર્મ નિન્દિતશ્ચ સમાચરન્ ।

મચરન્નિન્દિયાર્ષેષુ નરાઃ પતનમૃચ્છતિ ॥

વિદિત કર્મ નહિ કરતાં નિન્દિત કર્મોનું આચરણ કરતો મનુષ્ય ઈંદ્રિયોના વિપયોમાં લોહપ થઈ વર્તનાં પતન પામે છે—નરક પ્રતિ ગમન કરે છે.

કુર્ષ્ણેવેદઃ કર્મણિ જિઝીવિવેચ્છત ૨સમા ।

પર્વ ત્વયિ નાગ્યથેનોઽસિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥ શુનિઃ ॥

આ મોક્ષમાર્ગમાં વિદિત કર્મોનું આચરણ કરતાં જ સો વર્ષ છાવવાની ઇચ્છા રાખવી, પણ નિષિદ્ધ કર્મથી તો મૃત્યુ જ થાય, એ પ્રમાણે સમજતા તે કુળાધિક્ષારહિન મોક્ષપ્રાપ્તક કર્મ તારાપર લેપાયમાન નહિ થાય, અર્થાત્ કર્મ-બોખને માટે નહિ થાય ।

૨ પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકાય સન્યાસઃ સર્વકર્મણામ્ ।

કૃત્યા વિધીયતે તસ્માન્ તત્કાલી પાતિતો મર્ષત્ ॥

પ્રત્યક્તત્ત્વ (પ્રજ્ઞાન) ના વિવેક માટે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ-ત્યાગ કૃતિ પ્રતિપાદન કરે છે માટે તે વિવેક વિના ત્યાગી પતિત થઈ જાય છે.

પદચ્છેદ:—ન, કર્મણામ્, અનારંભાત્, નૈષ્કર્મ્યમ્,
પુરુષઃ, અશ્રુતે, ન, ચ, સંન્યસનાત્, एव, સિદ્ધિમ્, સમધિ-
ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન આરંભઃ અનારંભઃ, તસ્માત્ અનારંભાત્ ।
નિર્ગતં કર્મ યસ્માત્ સઃ નિષ્કર્મા, નિષ્કર્મણઃ ભાવઃ નૈષ્કર્મ્યમ્, તત્ ।
પુરિ દેહે સીદતીતિ પુરુષઃ, વા પુરાણિ શરીરાણિ સરતિ પ્રાપ્નોતિ ઇતિ
પુરુષઃ, । સમ્યક્ ન્યાસઃ ત્યાગઃ વિદ્યતે યસ્મિન્ કર્મણિ તત્ સંન્યસનમ્,
તસ્માત્ સંન્યસનાત્ । સિદ્ધ્યન્તે સંપદ્યન્તે કર્માણિ યસ્યાં સા સિદ્ધિઃ, ।
તામ્ સિદ્ધિમ્ । સમ્યક્ અધિગચ્છતિ ઇતિ સમધિગચ્છતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—પુરુષઃ પુરુષ, કર્મણામ્ કર્મોને,
અનારંભાત્ આરંભ ન કરવાથી, નૈષ્કર્મ્યમ્ કર્મરહિતપણાને-
જ્ઞાનને, ન, અશ્રુતે પામતો નથી, ચ તેમ, સંન્યસનાત્ કર્મોને
ત્યાગ કરવાથી, एव પણ, સિદ્ધિમ્ મોક્ષસિદ્ધિને, ન, સમધિ-
ગચ્છતિ મેળવતો નથી.

ભાવાર્થ:—પુરુષ કર્મોને ન કરવામાત્રથી જ કર્મરહિત-
પણાને એટલે જ્ઞાનને પામતો નથી, તેમ સંન્યાસથી એટલે
કર્મોને ત્યાગ માત્ર કરવાથી પણ મોક્ષની સિદ્ધિને મેળવતો
નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનથી જેમ તેમ નિષ્કામ કર્મ કરવાથી પણ પુરુષ
સિદ્ધિને-મોક્ષને મેળવી શકે છે. ૪.

અવતરણિકા:—કર્મોને ત્યાગ કરવા મ ત્રથી કદી પણ મિદ્ધિ થતી
નથી એ વાત ઉપર કહી. અર્થાત્ કર્મસંન્યાસ એટલે કર્મોને ત્યાગ એમ
નહિ, પણ કર્મોમા આસક્તિ-ગંગ દ્રેષ દક્ષિણે છોડી નિષ્કામવૃત્તિથી-દલાલિ-
લાપરહિત કર્મ કરવાં તેને જ કર્મસંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. કારણ કર્મોને

૧૭ એ તો કોઈનાથી પણ ન બની શકે તેની વસ્તુ છે, એમ પ્રમાણથી
ન પછીના શ્લોકમાં દર્શાવત વરે છે

નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ॥

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, હિ, કશ્ચિત્, ક્ષણમ્, અપિ, જાતુ, તિષ્ઠતિ,
અકર્મકૃત્, કાર્યતે, હિ, અવશઃ, કર્મ, સર્વઃ, પ્રકૃતિજૈઃ, ગુણૈઃ

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ક્ષણોતિ હિનસ્તિ આયુ. इति क्षण, तम्
क्षणम् । कर्माणि करोतीति कर्मकृत्, न कर्मकृत् अकर्मकृत् । न वश
अवशः । प्रकृष्टा कृति कार्य यस्य सा प्रकृति, प्रकृत्या जायन्ते इति
प्रकृतिजा, तै प्रकृतिजै । गुणयन्ति इति गुणा, तै गुणै ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કશ્ચિત્ કોઈ પણ પુરુષ, ક્ષણમ્
એક ક્ષણ, અપિ પણ, અકર્મકૃત્ કર્મ કર્યા વગરનો, જાતુ કદા
ચિત્, ન, તિષ્ઠતિ રહેતો નથી, હિ કારણ કે પ્રકૃતિજૈ પ્રકૃતિથી
ઉત્પન્ન થએલા, ગુણૈ શુભે વડે, સર્વ દરેક પુરુષ, અવશઃ પોતાની
ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ, હિ અદેખર, કર્મ કરે, કાર્યતે કર
વાની પ્રવૃત્તિમાં પડે છે

૧ જ્ઞાનમુત્તમ્યતે પુણી સયાપાપસ્ય કર્મણ ।

યથાઽઽદશતલપ્રગ્લ્ભે પદ્યમામાનવામનિ ॥ સ્મૃતિ ॥

પાપ (નિષિદ્ધ) કર્મેના ક્ષય થવાથી પુરુષેના અત કર્મેના સ્વચ્છ થઈ
તેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેમ આલ્મ (આત્મા) નુ તત્ત્વ સ્વચ્છ-મત્તનિનાનુ
રૂપના પોને પોતાને તેમાં એક છે તેમ તેને સ્વસ્વરૂપ પણ પોતાનામાં જણાય છે

ભાવાર્થ:—કોઈ પણ પુરુષ એક ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વગરનો ક્યારે પણ રહી શકતો નથી, કારણ કે સ્વભાવજન્ય સત્ત્વ, રજ્જ, તમ, ઇત્યાદિ ગુણો દરેક પુરુષને પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ કર્મોમાં અવશ્ય રીતે જોડે છે જ. અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોને આધીન થઈ દરેક માણસ કર્મ કરવામાં પ્રેરાય છે અને તેથી તે કર્મ કર્યા સિવાય ક્યારે પણ રહેતો નથી. પ.

અવતરણિકા:—કદાચ કોઈ પુરુષ હકથી કર્મ ન કરતા કર્મેન્દ્રિયોને રાક્ષી રાખીને દ્યૌતુકની ખાતર કર્મ લાગી થાય તો તેની શી ગતિ થાય ? તે જણાવવા સાથે તે માણસ આત્માને જાણતો ન હોવા છતાં અને અશુદ્ધ-ભલિન અંત કરણવાળો હોવા છતાં, પણ કેવળ હકથી કર્મેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને શાસ્ત્રવિહિત ખાતર કર્મ કરતો નથી, અને માત્ર દ્યૌતુકની ખાતર જ કર્મોનો લાગ કરે છે એટલે તેણે કર્મયોગને તો પહેલા જ ઓડી દીધેલો હોવાથી, અને સાખ્યયોગને ન જાણવા છતાં પણ દભ સ્વીકાર કરેલો હોવાથી તે ઉભયતોષ્ટ થાય છે અને ખરૂં શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તે જણાવે છે

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ॥

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

પદ્ધેદ:—કર્મેન્દ્રિયાણિ, સંયમ્ય, યઃ, આસ્તે, મનસા, સ્મરન્, ઇન્દ્રિયાર્થાન્, વિમૂઢાત્મા, મિથ્યાચારઃ, સઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કર્મણાં સાધકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ કર્મેન્દ્રિયાણિ । સમ્ સમ્યક્ યન્ત્વા ઇતિ સંયમ્ય । મન્યતે ઇતિ મનઃ, તેન મનસા । સ્મરતીતિ સ્મરન્ । અર્થ્યન્તે ઇતિ અર્થાઃ, ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ, તાન્ ઇન્દ્રિયાર્થાન્ । મુહ્યતિ ઇતિ મૂઢઃ, વિશેષેણ મૂઢઃ આત્મા યસ્ય સઃ વિમૂઢાત્મા । મિથ્યા અસન્ આચારઃ યસ્ય સઃ મિથ્યાચારઃ ।

૫૪

અન્યથા અને અર્થઃ—ય જે, વિમૂઢાત્મા કર્તવ્યકર્તવ્યના ભાનરહિત તથા રાગ-દ્વેષાદિથી મલિન અંત કરણવાળો પુરુષ, કર્મેન્દ્રિયાણિ વાક્, પાણિ-હસ્ત, પાદ, પાશુ-શુદ્ધા, ઉપરથ-જતને દ્રિય, એ કર્મેન્દ્રિયોને, સયમ્ય નિગ્રહમાં રાખીને, ઇન્દ્રિયાર્યાન્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને, મનસા મનવડે-મનમાં, સ્મરન્ સ્મરણ કરતો, આસ્તે જેસે છે-રહે છે, સ્ત તે, મિથ્યાચાર અસત્ય-પાપી-આચરણવાળો, યચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—કર્તવ્યકર્તવ્યના ભાન વિનાનો અને રાગ-દ્વેષાદિથી મલિન અંત કરણવાળો જે પુરુષ વાણી, હાથ, પગ, શુદ્ધા અને શુદ્ધેન્દ્રિય એ કર્મેન્દ્રિયોને પરાણે નિયમમાં રાખીને, મનમાં શબ્દસ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરતો રહે છે, તે પુરુષ પાપાચરણી એટલે ક'ણી કહેવાય છે કારણકે બહારથી વિષયોનો ત્યાગ કરવા છતાં મનથી ખાસ વિષયોને સેવતો હોવાથી તે વધારે પાપી ગણાય છે અને તે કદી પણ વિષયોમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી ૬.

અવતગણિકાઃ—આથી બધા કહેના ત્યાગ ન કરતા ચિતશુદ્ધિને મારે જે નિષ્કામ કર્મ કરનારે પુરુષ છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે તે જણાવે છે

યરિત્વાદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ॥

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ ત્રિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, તુ, ઇન્દ્રિયાણિ, મનસા, નિયમ્ય, આરમતે, અર્જુન, કર્મેન્દ્રિયૈઃ, કર્મયોગમ્, અસક્તઃ, સઃ, ત્રિશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતરાં યન્ત્વા ઇતિ નિયમ્ય । કર્મણાં
ઇન્દ્રિયાણિ કર્મેન્દ્રિયાણિ, તૈઃ કર્મેન્દ્રિયૈઃ । કર્મેવ યોગઃ કર્મયોગઃ, તન્
કર્મયોગમ્ । ન સક્તઃ અસક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન! તુ પણ, યઃ ને
(પુરુષ), ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, મનસા મનવડે, નિયમ્ય નિય
મમાં રાખીને, અસક્તઃ ફલની ઈચ્છારહિત થયો થકો, કર્મેન્દ્રિયૈઃ
હસ્તપાદાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે, કર્મયોગમ્ કર્મયોગનું, આરમ્ભે
અનુષ્ઠાન કરે છે, સઃ તે, વિશિષ્ટ્યતે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! પણ ને પુરુષ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને
મનવડે સંયમમાં રાખીને, હસ્તપાદાદિ કર્મેન્દ્રિયો વડે ફલની
ઈચ્છારહિત થઈને કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે જ પુરુષ
શ્રેષ્ઠ છે. એટલે તેવા પુરુષોને કર્મો કંઈ પણ બંધનકારક થતાં નથી
પણ સિદ્ધિ મેળવવામાં પરમ સાધનરૂપ થાય છે. ૭.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે તુ પણ મનથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિયંત્ર
કરીને કર્મેન્દ્રિયો વડે વિહિત કર્મ કર, અને તેમાજ તારૂં શ્રેય રહેલું છે,” એમ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ॥

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—નિયતમ્, કુરુ, કર્મ, ત્વમ્, કર્મ, જ્યાયઃ,
હિ, અકર્મણઃ, શરીરયાત્રા, અપિ, ચ, તે, ન, પ્રસિદ્ધયેત્, અકર્મણઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતરાં યતમ્ ઇતિ નિયતમ્, તત્ નિયતમ્ ।
અતિશયેન પ્રશસ્તમ્ ઇતિ જ્યાયઃ । ન કર્મ અકર્મ, તસ્માત્ અકર્મણઃ ।

શરીરસ્ય યાત્રા વૃત્તિ શરીરયાત્રા । પ્રકર્ષેણ સિદ્ધચેત્ इति પ્રસિદ્ધચેત્ ।
ન વિદ્યતે કર્મ યસ્ય સ અકર્મા, તસ્ય અકર્મણ ।

અન્વય અને અર્થ:—ત્વમ્ તું, નિયતમ્ શાસ્ત્રવિહિત નિત્ય કરવા લાયક, કર્મ કર્મોનિ, કુરુ કર, અકર્મણ કર્મો ન કરવા રૂપ અકર્મથી, કર્મ કર્મો કરવા રૂપ કર્મ, દિ ખરેખર, જ્યાય: ઉત્તમ છે, ચ અને, અકર્મણ: કર્મરહિત એવા, તે તાગી, શરીરયાત્રા શરીરની વૃત્તિ, અપિ પણ ન, પ્રસિદ્ધચેત્ સારી રીતે સિદ્ધ થશે નહિ.

લાવાર્થ:—હે અર્જુન ! તું પણ શાસ્ત્રમાં કહેલા નિરં-
તર કરવા લાયક કર્મો કરતો રહે, કારણ કે કર્મ ન કરવા રૂપ અકર્મ કરતાં કર્મો કરવા રૂપ કર્મ અવશ્ય ઉત્તમ છે વળી એ ઉત્તમ છે એટલું નહિ, પરંતુ તું ને કવચિત્ કર્મ નહિ કરે તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ મારી રીતે ચાલશે નહિ અર્થાત્ ક્ષાત્રવૃત્તિથી તારે આજીવિમ ચલાવવાની હોવાથી ને તું તારાં તે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો નહિ કરે તો ખીજી રીતે તને પ્રાણપ્રાણુ સાધન નથી એટલે તેમ સમજીને પણ શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરવામાં તું તત્પર થા. ૮.

અનુવાદ:—“ કર્મણા વધ્યસે જન્તુ” એ શ્રુતિ પ્રમાણે કર્મો તો ખાસ બંધન કરાવવાળા માનવામાં આવેલા છે, તો પછી હે બગવન્ ! મુમુક્ષુ એના મને નાહકે શા માટે કર્મો કરવા પ્રેરો એ !” એવી અર્જુનની ન કાના જવાબમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

યજ્ઞાર્યાત્કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મબંધન: ॥

તદર્થ કર્મ કૌંતેય મુક્તસંગ: સમાચર ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞાર્થાત્, કર્મણઃ, અન્યત્ર, લોકઃ, અયમ્, કર્મબંધનઃ, તદર્થમ્, કર્મ, કૌન્તેય, મુક્તસંગઃ, સમાચર.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઈજ્યન્તે દેવતાઃ અનેન ઇતિ યજ્ઞઃ, “યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ” ઇતિ શ્રુતેઃ યજ્ઞઃ ઈશ્વરઃ, તસ્મૈ નામ તસ્ય પ્રીતયે (યત્ કર્મ ક્રિયતે) ઇતિ યજ્ઞાર્થમ્, તસ્માત્ યજ્ઞાર્થાત્; અથવા યજ્ઞઃ એવં અર્થઃ ચાન્ય કર્મણઃ તત્ યજ્ઞાર્થમ્, તસ્માત્ યજ્ઞાર્થાત્, વા યજ્ઞસ્ય અર્થઃ યજ્ઞાર્થઃ તસ્માત્ યજ્ઞાર્થાત્ । અન્યસ્મિન્ ઇતિ અન્યત્ર । કર્મેવ બંધનં યસ્ય સઃ કર્મબંધનઃ । તસ્મૈ ઇતિ તદર્થમ્ । કુન્ત્યાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌન્તેયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ કૌન્તેય । સન્યન્તે જન્તવઃ અનેન ઇતિ સદ્ગતિઃ, મુક્તઃ ત્યક્તઃ સદ્ગતિઃ ફલાભિલાષઃ યેન સઃ મુક્તસંગઃ । સમ્યક્ આચર ઇતિ સમાચર ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યજ્ઞાર્થાત્ યજ્ઞ એટલે જે પરમેશ્વર તેની આરાધનાના હેતુ સિવાય, અન્યત્ર ખીલ કોઈ પણ, કર્મણઃ કર્મવડે, અયમ્ આ, લોકઃ લોક, કર્મબંધન. કર્મનાં બંધનવાળો છે, (માટે) કૌન્તેય હે કુન્તીપુત્ર અર્જુન ! (તું પણ) મુક્તસંગઃ કર્મનાં ક્ષોભની ધૃત્તાનો ત્યાગ કરીને, તદર્થમ્ યજ્ઞના હેતુ માટે—પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થ, કર્મ કર્મો, સમાચર કર

ભાવાર્થઃ—“યજ્ઞ એટલે ઈશ્વર” એવી શ્રુતિના પ્રમાણથી તે પરમેશ્વરની આરાધનાના હેતુ સિવાય એટલે તે પ્રભુપ્રીત્યર્થ કરવામાં આવતાં કર્મ સિવાય ખીલ કોઈ પણ કારણથી કરવામાં આવતાં કર્મવડે આ જીવલોક કર્મથી બંધન પામે તેવો છે, માટે હે કૌન્તેય ! તું પણ કર્મના ક્ષોભ ધૃત્તાનો ત્યાગ કરીને યજ્ઞને માટે એટલે તે પ્રભુપ્રીત્યર્થ કર્મ કરાવે અર્થાત્ તેથી તું બંધન પામીશ નહિ ॥ ૬

શરીરસ્ય યાત્રા વૃત્તિઃ શરીરયાત્રા । પ્ર
ન વિદ્યતે કર્મ યસ્ય સ. અર્મા, તસ્ય

અન્વય આને અર્થઃ—ત્વમ
નિત્ય કરવા લાયક, કર્મ કરોને, શુ
કરવા રૂપ અકર્મથી, કર્મ કરો કરવું
જ્યાયઃ ઉત્તમ છે, જ આને, અકર્મ
તારી શરીરયાત્રા શરીરની વૃત્તિ, અવિ
રીતે સિદ્ધ થશે નહિ.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું પા
તર કરવા લાયક કર્મો કરતો રહે, કો
અકર્મ કરતાં કર્મો કરવા રૂપ કર્મ આ
એ ઉત્તમ છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તું
કરે તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ માર
અર્થાત્ ક્ષાત્રવૃત્તિથી તારે આણવિધા થ
તું તારાં તે શાસ્ત્રવિહિત કર્મ નહિ કરે
પ્રાણપ્રાણનું સાધન નથી એટલે તેમ સમજ
કર્મ કરવામા તું તરપર થા. ૮.

અવતરણિકાઃ—“ કર્મણા વ્રજ્યસે જન્તુ
તો આમ બંધન કરવાના માનવામા આવેલા છે, તો
મુમુક્ષુ એવા મને નાહક ના માટે કર્મ કરવા પ્રેરે છે
ના કાના નવાબમા બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મ
તદર્યં કર્મ કૌતેય મુક્તસંગઃ સમાન

આ યજ્ઞવડે તમે ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિને મેળવો અને એ યજ્ઞ તમારી ઈષ્ટ કામનાઓ આપનાર થાઓ. અર્થાત્ એ યજ્ઞથી તમે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણેની કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરો. ૧૦.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ॥

परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

પદચ્છેદઃ—દેવાન્, ભાવયત, અનેન, તે, દેવાઃ, ભાવ-
યન્તુ, વઃ, પરસ્પરમ્, ભાવયન્તઃ, શ્રેયઃ, પરમ્, અવાપ્સ્યથ.

व्युत्पत्तिसमासाः—दीव्यन्ति इति देवाः, तान् देवान् । परः
परश्च इति परस्परम् । अतिशयेन प्रशस्यम् इति श्रेयः । भावयन्ति
इति भावयन्तः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનેન આ યજ્ઞ વડે (હુવિ વગેરે
હોમી), દેવાન્ દેવોને, ભાવયત તમે સંતુષ્ટ કરો, (અને) તે તે, દેવાઃ
દેવો, વઃ તમને સર્વને, ભાવયન્તુ વૃષ્ટિ વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ
કરીને આનંદ યુક્ત કરો, (અને એ પ્રમાણે) પરસ્પરમ્ એક
બીજાને, ભાવયન્તઃ અભ્યુદયથી આનંદિત કરતા, પરમ્ ઉત્તમ,
શ્રેયઃ કલ્યાણને, અવાપ્સ્યથ તમે પ્રાપ્ત કરશો.

સાવાર્થઃ—આ યજ્ઞ વડે તમે દેવોને બલિ વિગેરે
આપીને સંતોષ પમાડો અને એ પ્રમાણે તમારાથી સંતુષ્ટ થયેલા
તે દેવો તમારી સર્વની પણ વૃષ્ટિ વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ કરીને
વૃદ્ધિ કરો, અને એ પ્રમાણે પરસ્પર એક બીજાની અભિવૃદ્ધિ
કરતા તમે પરમ કલ્યાણને પામશો. ૧૧.

અવતરણિકા:—“યજ્ઞને માટે કર્મ કરવાં બોધ્યે” એ વાતને વધારે
દૃઢ કરવાને માટે ‘તે ન કરવામાં આવે તો મહાપાપ લાગે છે,’ તે ભગવાન
કહે છે.

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બૈઃ ॥

મુજ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ, સન્તઃ, મુચ્યન્તે, સર્વ-
કિલ્બૈઃ, મુજ્જતે, તે, તુ, અઘમ્, પાપાઃ, યે, પચન્તિ, આત્મ-
કારણાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શિષ્યતે इति શિષ્ટમ્, યજ્ઞસ્ય શિષ્ટં
યજ્ઞશિષ્ટમ્, તત્ અશ્નન્તિ તે યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ । કેલયંતિ ક્રીડ્યન્તિ
વિપયેષુ તાનિ કિલ્બિષાણિ, સર્વાનિ ચ તાનિ કિલ્બિષાણિ ચ સર્વકિલ્બિષાણિ,
તૈઃ સર્વકિલ્બૈઃ । અંઘતે ગચ્છતિ દાનાદિના इति અઘમ્, તત્ । પાપમસ્તિ
યેષાં તે પાપાઃ । આત્મનઃ કારણમ્ આત્મકારણમ્, તસ્માત્ આત્મકારણાત્ ।

૧ પચ્યન્તા “ ઘાટો હોમશ્રાતિધીનાં સર્વાં તર્પણ વલિ ।

અમી પચ્ચ મહાયજ્ઞા મહાયજ્ઞાદિનામપા. ॥

વેદવેદાંશિનુ પઠન (અઘયજ્ઞ), હોમ (દેવયજ્ઞ), અતિથિની સેવા (મનુષ્ય-
યજ્ઞ), તર્પણ (પિતૃયજ્ઞ) અને બલ (ભૂતયજ્ઞ)—એ પાંચ મહાયજ્ઞો । અઘયજ્ઞ વગેરે
નામથી પ્રસિદ્ધ છે

૨ પચ્યન્તા “ કળ્હની વેષળી સુહી રદક્રૂમી ચ માર્જની ।

પચ્યન્ત નૃહમ્સ્ય તામિઃ સ્વર્ગ ન વિન્દતિ ॥

પચ્યન્તાઠ્ઠન પાપં પચ્યન્તેર્વપોહતિ ॥

ખાંડણી, ધડી, ચુલો, પાણીઆરુ, અને ઝાડુ એ ગૃહસ્થને પાપ પાપ
છે એથી તે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, પરંતુ તે પાંચ પ્રકારના પાપકર્મથી
યતુ પાપ પાપ મહાયજ્ઞો કરવાથી તે ત્યાગી શકે છે.

— ઇષ્ટાન્મોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞમાવિતાઃ ॥

તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈમ્યો યો મુંક્ટે સ્તેનૈ એવ સઃ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇષ્ટાન્, મોગાન્, હિ, વઃ, દેવાઃ, દાસ્યન્તે યજ્ઞમાવિતાઃ, તૈઃ, દત્તાન્, અપ્રદાય, એમ્યઃ, યઃ, મુંક્ટે, સ્તેનઃ, એવ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મુજ્યન્ત ઇતિ મોગાઃ, તાન્ । યજ્ઞેન માવિતાઃ પૂજિતા. ઇતિ યજ્ઞમાવિતાઃ । ન પ્રદાયોતિ અપ્રદાય । સ્તેનયતિ ઇતિ સ્તેનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યજ્ઞમાવિતાઃ યજ્ઞવડે પૂજાયલા, દેવાઃ દેવો, હિ ખરેખર, વઃ તમોને, ઇષ્ટાન્ ઈચ્છિત, મોગાન્ ભોગો, દાસ્યન્તે આપશે, (પરંતુ) તૈઃ તે દેવોઓ, વક્તાન્ આપેલા ભોગો, એમ્યઃ એમને, અપ્રદાય નહિ આપીને, યઃ જે પુરુષ, મુંક્ટે ભોગવે છે, સઃ તે, સ્તેનઃ ચોર, એવ જ (છે).

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞવડે પૂજાયલા દેવો તમોને તમારી ઈચ્છા પ્રમાણેના ભોગોને અવશ્ય આપશે, પરંતુ તે દેવોઓ આપેલા ભોગો તે દેવોને અર્પણ કયાં વિનાજ જે પુરુષ ભોગવે છે તે ચોરજ છે. અર્થાત્ ચોરના જેટલુંજ તેને પાપ લાગે છે. ૧૨.

૧ વેદપ્રાણેન્દ્રિયાણ્યેવ મર્મયતેષ તત્કાર ।

વેદર્ગધનસાદૃત્ય કલમ્પપદ્મરોગમ ॥

જે દેવતાના અમૃતપી મુગ્ધ થયા વિના પેલાનાં દેહ, પ્રજા અને ઇન્દ્રિયોને તુડા કરે છે તે દેવતા આત્મ ધન ચોગનારો મદન અધમ ચોર છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અચતે इति अन्नम्, तस्मात् अन्नात् ।
पिपर्ति इति पर्जन्यः, तस्मात् । सम्यक् भवतीति संभनः, अन्नस्य संभनः
अन्नसंभनः । सम्यक् उद्भवः समुद्भवः, कर्मण्यः समुद्भव यस्य सः
कर्मसमुद्भवः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અન્નાત્ ખાધેલા અન્નમાંથી
(વીર્યાદિના પરિણામે), મૂતાનિ પ્રાણીઓ, ભવન્તિ (ઉત્પન્ન)
થાય છે, પર્જન્યાત્ વૃષ્ટિથી, અન્નસંભવઃ અન્નની ઉત્પત્તિ (થાય
છે,) યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી, પર્જન્યઃ વૃષ્ટિ, ભવતિ થાય છે, (અને એ)
યજ્ઞઃ યજ્ઞ, કર્મસમુદ્ભવઃ ઋત્વિક્ અને યજ્ઞમાનના વ્યાપારરૂપ
કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો (છે.)

ભાવાર્થઃ—ખાધેલા અન્નથી વીર્યાદિના પરિણામે પ્રાણી-
ઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નની ઉત્પત્તિ વૃષ્ટિથી છે, વૃષ્ટિ યજ્ઞથી
થાય છે, અને તે યજ્ઞ ઋત્વિક્ અને યજ્ઞમાનના વ્યાપારથી એટલે
ઉપાસ્યના ઉપાસનરૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આ
પરથી પ્રાણિમાત્રનો ઉત્પતિનું મૂળ કર્મ છે એમ સમજીું હું કર્મ
કરવામાં તત્પર થા. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—“કર્મની ઉત્પત્તિ પણ બ્રહ્મમાંથી થએલી હોવાથી
અને તે પણ યજ્ઞમાં રહેલું હોવાથી યજ્ઞાર્થે કર્મ કરવામાં હોય નથી,” તે કહે છે:

કર્મ ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મ, બ્રહ્મોદ્ભવમ્, વિદ્ધિ, બ્રહ્મ, અક્ષર-
સમુદ્ભવમ્, તસ્માત્, સર્વગતમ્, બ્રહ્મ, નિત્યમ્, યજ્ઞે, પ્રતિષ્ઠિતમ્.

અન્વય અને અર્થ:—યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ યજ્ઞ કરતાં બાકી બચેલું અન્ન ખાવાવાળા, સન્તઃ સત્પુરુષો, સર્વકલ્ત્રિપૈઃ બધી જાતનાં પાપોમાંથી, મુચ્યન્તે મુક્ત થઈ જાય છે. (માટે) જે જે પુરુષો, આત્મકારણાત્ કેવળ પોતાના પ્રયોજનથીજ; પવન્તિ રાધે છે, તે તે, પાપાઃ પાપીઓ, જા તો, અઘમ્ પાપને (જ), મુક્તે ભોગવે છે.

ભાવાર્થ:—યજ્ઞ કયાં પછી તેમાંથી બાકી બચેલું અન્ન ખાનાર જે સત્પુરુષો છે તે તો બધી જાતનાં પાપોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે, પરંતુ જે પુરુષો કેવળ પોતાના ચેટની ખાતરજ રાધે છે તે મહા પાપાત્માઓ તો કેવળ પાપનેજ ભોગવે છે. અર્થાત્ તેવા પુરુષો પ્રતિદિન પાપનેજ સંચય કરતા રહે છે ૧૩.

અવતરણિકા:—‘આ સંસારચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ પણ કર્મ જ છે,’ તે પરંપરાથી બતાવી ‘તે ઉપરથી પણ કર્મ કરતા રહેલું’ નોંધાવે,’ એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અજ્ઞાન્નવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ॥

યજ્ઞાન્નવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અજ્ઞાન્, ભવન્તિ, ભૂતાનિ, પર્જન્યાન્, અન્ન-સંભવઃ, યજ્ઞાન્, મવતિ, પર્જન્યઃ, યજ્ઞઃ, કર્મસમુદ્ભવઃ.

૧ અજ્ઞો જ્ઞાતાઽકૃતિઃ. સમ્પન્નાદિવ્યવૃત્તિદેવે ।

અદિન્યાજ્ઞાયતે વૃત્તિરેતદ્ભવતિ મનઃ પ્રજ્ઞઃ ॥ મનુ. ॥

જનિમાં દોમાયણી આદુતિ બરાગર શીઆદિત્યને-સુવંતે પડેંધે ॥
અને સુર્યથી વાસાદ થાય છે, વાસાદથી અન્ન થાય ॥ તથા અન્નથી પ્રાણ વાપળ થાય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વર્તિતમ્ ઇતિ પ્રવર્તિતમ્, તત્ ।

ચેક્રીયતે ઇતિ ચક્રમ્, તત્ । અર્થં પાપરૂપં આયુઃ યસ્ય સઃ અઘાયુઃ ।
ઇન્દ્રિયૈઃ વિષયેષ્વેવ આ સમન્તાત્ રમતીતિ ઇન્દ્રિયારામઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—एवम् (પરમેશ્વરની વાણીભૂત
વેદ-ગ્રંથથી પુરુષોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે વિગેરે) એ
પ્રમાણેના, પ્રવર્તિતમ્ પરમેશ્વરે પ્રવર્તાવેલા, ચક્રમ્ સંસાર-
ચક્રને, યઃ જે પુરુષ, इह આ લોકમાં, न, અનુવર્ત્તયતિ નથી અનુ-
સરતો, पार्थ હે પાર્થ । सः તે પુરુષ, अघायुः પાપરૂપી જીવન
ગાળનાર, (અને) इन्द्रियारामः ઇન્દ્રિયોથી કેવળ વિષયોમાંજ
આનંદ માનનારો થકો, मोघम् વ્યર્થ, जीवति જીવે છે.

ભાવાર્થઃ—“પરમેશ્વરની વાણીરૂપ વેદ-ગ્રંથથી પુરુષોની
કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને તેથી તે કર્મોનું પરિણામ યજ્ઞ, તે યજ્ઞોથી
વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજા, કરીને વળી તે પ્રજાની
કર્મમાં પ્રવૃત્તિ વિગેરે,” એ પ્રમાણે પરમાત્માએ ચલાવેલા
આ સંસારરૂપી ચક્રને જે માણસ આ લોકમાં અનુસરતો
નથી એટલે તેના પ્રમાણે ચાલતો નથી, હે પાર્થ । તે પુરુષ
કેવળ પાપી જીવન ગાળનાર, ઇન્દ્રિયો વડે ઇન્દ્રિયોના વિષ-
યોમાં આનંદ ભોગવનાર અને તેથીજ વ્યર્થ જીવન ગાળનારો
છે, એટલે તેના જીવનનું કાંઈપણ સાફલ્ય નથી એમ તું માન. ૧૬.

અવતરણિકા—‘न कर्मणामनारंभात्’ ઇત્યાદિથી લઈને
‘शरीरयात्रापि च ते’ ત્યા સુધીના ‘યોક્ત્વા “આત્મજ્ઞાન” પ્રાપ્ત
કરના માટે ફક્તની ઇચ્છારહિત નિષ્કામ કર્મયોગનું અનુધ્યાન કરવાનું
પ્રતિપાદન કરેલું છે, ત્યાર પછી “यज्ञार्थात् कर्मण ” ત્યાથી લઈને
“मोघं पार्थ स जीवति ” ત્યા સુધીના ‘યોક્ત્વા’એ, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન
થયું હોય તેવાને માટે પ્રસ્તુતોપયોગી કર્મયોગનું આચરણ કરવાનું અને

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નૃહતિ વૃદ્ધિમાપ્નોતિ इति ब्रह्म वेद , वा प्रकृति -प्रकृतिपरिणामरूप शरीरम्, स उद्भव कारण यस्य तत् ब्रह्मोद्भवम्, तत् । न क्षरतीति अक्षरम्, अक्षरम् ब्रह्म परमात्मा, तस्मात् समुद्भव उत्पत्ति यस्य तत् अक्षरसमुद्भवम्, तत् । सर्वेषु वस्तुषु गतम् सर्वगतम् । प्रतिष्ठीयते स्म इति प्रतिष्ठितम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મ કર્મને, વ્રહ્મોદ્ભવમ્ વેદોભાથી ઉત્પન્ન-પ્રવૃત્તિ થયેલું, ચિદ્ધિ તું જાણ, (અને) વ્રહ્મ વેદો, અક્ષરસમુદ્ભવમ્ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ પરમાત્માભાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તસ્માત્ તેથી, સર્વગતમ્ દરેક વસ્તુમાં રહેલ અવિનાશિ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, નિત્યમ્ અર્વંદા, યજ્ઞે યજ્ઞમા, પ્રતિષ્ઠિતમ્ રહેલું છે (એમ તું જાણ)

હાવાર્થઃ—કર્મને વેદોભાથી પ્રવૃત્તિ થયેલું તું જાણ, અને વેદો અક્ષર બ્રહ્મરૂપ પરમાત્માભાથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તેથી તે બ્રહ્મ પણ દરેક વસ્તુમાં રહેલું અને અવિનાશિ હોવાથી અર્વંદા યજ્ઞમા રહેલું છે અર્થાત્ તે યજ્ઞરૂપ પરમાત્માની પ્રત્યય કર્મ કરવામાં કોઈપણ જાતનું પાપ લાગતું નથી એમ માની શુ કર્મ કરે ૧૫.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ ૧૬ ॥

પડચ્છેદઃ—एवम्, प्रवर्तितम्, चक्रम्, न, अनुवर्तयति, इह, यः, अघायुः, इन्द्रियारामः, मोघम्, पार्थ, सः, जीवति.

ભાવાર્થ:—પણ જે પુરુષ આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો, ઉપાધિ માત્રથી રહિત થઈને આત્માને વિષેજ આનંદ ભોગવનારો અને આત્મામાંજ સંતોષ માની પ્રસન્ન થનારો હોય તેવા પુરુષને ખાસ કંઈપણ કર્તવ્ય કર્મ રહેતું નથી. ૧૭.

અવતરણિકા:—“આત્મજ્ઞાનીને કર્મ અથવા અકર્મથી કંઈપણ સ્વાર્થ હોતો નથી” તે કહે છે.

नैव तस्य कृतेनार्यो नाकृतेनेह कश्चन ॥

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—ન, એવ, તસ્ય, કૃતેન, અર્થઃ, ન, અકૃતેન
ઇહ, કશ્ચન, ન, ચ, અસ્ય, સર્વભૂતેષુ, કશ્ચિત્, અર્થવ્યપાશ્રયઃ.

व्युत्पत्तिसमाप्ता:—ન કૃતમ્ અકૃતમ્, તેન । સર્વાણિ ચ
તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । કઃ ઇતિ કશ્ચિત્ । વિશેષેણ
અપ—સર્માપમ્ આશ્રયઃ વ્યપાશ્રયઃ, અર્થે મોક્ષે વ્યપાશ્રયઃ ઇતિ અર્થ-
વ્યપાશ્રયઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ઇહ આ લોકમાં, તસ્ય તે આત્મ-
જ્ઞાની પુરુષને, કૃતેન કર્મ કરવાવડે કરીને, અર્થઃ કોઈ પણ ખાસ
પુણ્યરૂપી અર્થ વા સ્વાર્થ, ન નથી, (તેમ) એવ જ, અકૃતેન કર્મ
ન કરવાથી, કશ્ચન કોઈ ખાસ (પ્રત્યવાય-પ્રતિબંધ અથવા)

। ज्ञानादनेन नृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिन ।

नैवाप्रति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न ॥ तत्तवित् ॥ स्मृतिः ॥

એટલે જ્ઞાનરૂપી અમૃતવડે ભર્યા થએલા, કૃતકૃત્ય એવા યોગીને કંઈપણ કર્મ
કરવાડ નથી, અને જો તે કરવાનું રહ્યું છે એમ માને તો તે ભવવત્તા (યોગી) નથી.

કર્મયોગ ન આચરવામાં શો દોષ છે તે કહ્યું. તેમ આત્મતત્ત્વનેજ જાણનાર કર્મયોગીને આત્મજ્ઞાની થવાની સ્થિતિ માટે પણ પ્રવચન કરવામાં આવ્યું, પરંતુ હવે “એ પ્રમાણે ચક્ષાવાચેલા સંસારચક્રને આત્મવિત્ જ્ઞાનીએ અને અનાત્મવિત્ કર્મયોગીએ બધાએ ચક્ષાવતું કે આત્માને ન જાણનાર, અને અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળાએજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે તે ચક્રનું અનુકરણ કરવું!” એ પ્રમાણે અર્જુનને ક્વચિત્ સંશય થાય એમ ધારીને, પોતેજ શાસ્ત્રનો વિવેક-કોણે શું કરવું અને કોણે શું ન કરવું તે-જણાવવાના હેતુથી, ‘જ્ઞાનીએ તે પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી,’ એમ એ શ્લોકોથી ભગવાન કહે છે:

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ॥

આત્મન્યેષ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિચિતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, તુ, આત્મરતિઃ, એવ, સ્યાત્, આત્મ-તૃપ્તઃ, ચ, માનવઃ, આત્માનિ, એવ, ચ, સંતુષ્ટઃ, તસ્ય, કાર્યમ્, ન, વિચિતે ।

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રમન્તે પ્રાણિનઃ યસ્થાં સા રતિઃ, આત્માનિ રતિઃ આત્મરતિઃ । આત્માનિ તૃપ્તઃ આત્મતૃપ્તઃ । મનોઃ અપત્યં પુમાન્ માનવઃ । સમ્યક્ તુષ્ટઃ સંતુષ્ટઃ । કર્તૃમ્ યોગ્યમ્ કાર્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, યઃ જે, માનવઃ મનુષ્ય, આત્મરતિઃ આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો, ચ અને, આત્મતૃપ્તઃ (ઉપાધિ માત્રમાંથી નિવૃત્ત થઈ) આત્મામાંજ આનંદનો અનુભવ લેનારો, એ તેમ આત્માનિ આત્મામાં, એવ જ, સંતુષ્ટઃ અત્યંત પ્રસન્ન, એવ ખરેખર, સ્યાત્ હોય, તસ્ય તેવાને, કાર્યમ્ કાર્ય-ખાસ કર્મ કરવાપણું, ન, વિચિતે રહેતું નથી.

અન્યથા અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, અસક્તઃ ફલના પંગરહિત (થઈને), સતતમ્ સદા, કાર્યમ્ કરવા લાયક-શાસ્ત્ર-વેદિત, કર્મ કર્મોનું, સમાચર તું આચરણ કર, હિ કારણ કે, પૂરુષઃ પુરુષ, અસક્તઃ ફલની ઈચ્છારહિત (થઈને), કર્મ કર્મોનું, આચરન્ આચરણ કરતો થકો, પરમ્ મોક્ષને, આપ્નોતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! તેથી તું પણ ફલમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના કરવાને યોગ્ય એવાં શાસ્ત્રવેદિત ને કર્મો હોય તેનું આચરણ કર, કારણ કે ને પુરુષ ફલની ઈચ્છારહિત થઈને યોગ્ય કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા મોક્ષને પામે છે. અને તેથી તું પણ નિવૃત્તિથી આ યુદ્ધરૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થા. ૧૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના 'લોકમા નિષ્કામપણે શાસ્ત્રવેદિત કર્મો કરવાથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે' તે વાત કહી, તેની સગતિમાં શિ'ટ-માન્ય-જનકાદિ રાજાઓના દૃષ્ટાત આપી તે વાતને વધુ દઢીબૂત કરનાના હેતુથી હવે ભગવાન કહે છે

કર્મणૈવ हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

પદચ્છેદ:—કર્મણા, એવ, હિ, સંસિદ્ધિમ્, આસ્થિતાઃ, જનકાદયઃ, લોકસંગ્રહમ્, એવ, અપિ, સંપશ્યન્, કર્તુમ્, અર્હસિ.

† અજ્ઞાનાં જ્ઞાનદ કર્મ જ્ઞાનિનાં લોકસંગ્રહાત્ ।

અદ્વૈત તુલિદ મલ્લ સા મુજ્જાનન્દવૃત્તિદા ॥

અજ્ઞાનીઓને કર્મ જ્ઞાનોપપાદક છે અને જ્ઞાનિઓને લોકસંગ્રહ માટે જ છે આરા માટે એજ સાક્ષાત્ મતોપનું કારણ છે અને તે મુક્તપણાના આનંદની પરિપૂર્ણ કરનારી ક્રિયા છે

સ્વાર્થ, ન નથી, ચ અને, અસ્ય આ આત્મજ્ઞાનીને, સર્વમૂતેષુ
મુમક્ષુ પ્રાણિઓમાં, કશ્ચિત્ કોઇ પણ, અર્થવ્યપાશ્રયઃ મોક્ષરૂપી
તેના સાધ્ય અર્થમાં ખાસ આશ્રયભૂત, ન નથી.

ભાવાર્થ:—આ લોકમાં તેવા આત્મજ્ઞાની પુરુષને કર્મો
કરવાથી કોઇપણ પ્રકારનો ખાસ પુણ્યરૂપી અર્થ કે સ્વાર્થ
નથી જ, તેમ કર્મો ન કરવાથી પણ ખાસ પ્રત્યવાય એટલે દોષ
અથવા તો કંઈ સ્વાર્થ નથી, તેમ એ આત્મજ્ઞાનીને સમસ્ત
પ્રાણિઓમાં કોઇપણ પ્રાણી, તેના મોક્ષરૂપી સાધ્ય અર્થમાં
આશ્રયભૂત પણ નથી. અર્થાત્ કર્મ કરે કે ન કરે તો પણ તે
આત્મજ્ઞાનીને લાભ કે હાનિ નથી તેમ પોતાના મોક્ષરૂપ
અર્થમાં કોઇ પ્રાણીઓ સાથે તેને સ્વાર્થનું પ્રયોજન પણ નથી
એટલે તે તો કર્મથી નિર્લિપ્તજ છે એમ તું માન. ૧૮.

અવતરણિકા — “પણ તું અર્જુન તો આત્મવિનયયે ન હોવાથી,
જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે કર્મો કન્વાનોજ અધિકારી છે,” તે ઉપદેશ હવે
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપે છે.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, અસક્તઃ, સતતમ્, કાર્યમ્,
કર્મ, સત્રાચર, અસક્તઃ, હિ, આચરન્, કર્મ, પર્મ, આપ્નોતિ,
પૂરુષઃ.

દ્વુત્પત્તિસમાસાઃ—ન સક્ત અસક્ત । સમ્યક્ આચર
એતિ સમાચર । આ સમન્તાત્ ચરતીતિ આચરન્ ।

પદચ્છેદઃ—યત્, યત્, આચરતિ, શ્રેષ્ઠઃ, તત્, તત્, एव,
 इतरः, जनः, सः, यत्, प्रमाणम्, कुरुते, लोकः, तत्, अनुवर्तते.

व्युत्पत्तिसमासाः—आसमन्तात् सम्यक्त्वा चरति इति
 आचरति । अतिशयेन प्रशस्तः श्रेष्ठः । इना कामेन तरति इति इतरः ।
 जन्यते इति जनः । प्रकर्षेण मीयते अनेन इति प्रमाणम्, तत् प्रमाणम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શ્રેષ્ઠ. ઉત્તમ (પુરુષ), યત્ જે,
 યત્ જે, આચરતિ આચરણ કરે છે, તત્ તે, તત્ તે, एव
 જ, इतरः પ્રાકૃત-સામાન્ય કામનાવાળો, जनः મનુષ્ય (પણુ),
 (આચરતિ આચરણ કરે છે, અને), सः તે ઉત્તમ પુરુષ, यत्
 જે વસ્તુને, प्रमाणम् પ્રમાણુ, कुरुते માને છે, लोकः સામાન્ય
 લોકો, (પણુ) તત્ તેને (જ), अनुवर्तते અનુસરે છે

ભાવાર્થઃ—ઉત્તમ પુરુષ જેવું જેવું આચરણ કરે છે, તે
 તે પ્રમાણે જ બીજા સામાન્ય મનુષ્યો પણ વર્તે છે, અને તે
 શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે વસ્તુને પ્રમાણુ માને છે તેને જ સામાન્ય લોકો
 અનુસરે છે. એટલે સર્વ લોકો ઉત્તમ મનુષ્યને જ અનુસરતા
 હોવાથી તું જે પ્રમાણુ નિષ્કામ કર્મ કરીશ તે પ્રમાણુ લોકો
 પણ કરશે એટલે તેમનું તે કલ્યાણ તારા આધારે જ છે એમ
 સમજી તું કર્મ કર. ૨૧.

अवतरष्टिका —“એ પ્રમાણુ ઉત્તમ પુરુષોએ લોકોને સદાચારી
 કવાના હેતુથી પોતાના કર્તવ્ય તરીકે પણ શુભ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ,”
 એમ કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના જ દષ્ટાવથી તેને હૃદય કરે છે.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ સિદ્ધિ સસિદ્ધિઃ, તામ્ સસિદ્ધિમ્ । આ સમંતાત્ સ્થિતાઃ આસ્થિતા । જનન આદિ યેષા તે જનના દય । સમ્યક્ ગૃહ્યતે લોકઃ એનેન ઇતિ સંગ્રહ, લોક્યન્ત ઇતિ લોકા, લોકાના સંગ્રહ. સ્વે-સ્વે ધર્મે પ્રવર્તનમ્ ઉન્માર્ગાન્નિવર્તનમ્—ઇતિ લોકમગ્રહ, તમ્ લોકસંગ્રહમ્, વા લોકાય સંગ્રહઃ (શિક્ષાર્થમ્) ઇતિ લોકસંગ્રહઃ, તમ્ । સમ્યક્ પદ્યતીતિ સપદ્યન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જનકાદયઃ જનકાદિ રાજર્ષિઓ (પશુ), હિ ખરેખર, કર્મણા કર્મવડે, એવ જ, સંસિદ્ધિમ્ સારી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિને, આસ્થિતાઃ પ્રાપ્ત થયા (છે), (તેમ સમજી અથવા) લોકસંગ્રહમ્ લોકોના નિયમન કરી તેમના કલ્યાણને, સંપદ્યન્ સારી રીતે તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈને, અપિ પશુ, કર્તુમ્ કર્મો કરવાને, એવ જ, અર્હસિ તું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—જનકાદિ રાજર્ષિઓ પશુ ખરેખર કર્મ વડેજ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે, જોઈલે એ પ્રમાણે સમજીને અથવા તો લોકોને કુમાર્ગમાથી અટકાવીને પોત પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચલાવવા માટે તેમનું શિક્ષણથી નિયમન કરી કલ્યાણ કરવું યોગ્ય છે એમ જણીને પશુ તારે કર્મો કરવા જ યોગ્ય છે. ૨૦

અવતરણિકા—“હું કર્મો કરતો રહું તો પશુ તેથી લોકોનું કલ્યાણ થવા માટે તેમને શી અમર થવાની છે?” એવી અર્જુનને શકા થાય તો તેના સમાધાન માટે નીચેના શ્લોકમા ભગવાન જણાવે છે

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ॥

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્, યત્, આચરતિ, શ્રેષ્ઠઃ, તત્, તત્, એવ,
 ઇતરઃ, જનઃ, સઃ, યત્, પ્રમાણમ્, કુરુતે, લોકઃ, તત્, અનુવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આસમન્તાત્ સમ્યક્તયા ચરતિ इति
 આચરતિ । અતિશયેન પ્રશસ્તઃ શ્રેષ્ઠઃ । इना कामेन तरति इति इतरः ।
 जन्यते इति जनः । प्रकर्षेण मीयते अनेन इति प्रमाणम् , तत् प्रमाणम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ (પુરુષ), યત્ જે,
 યત્ જે, આચરતિ આચરણ કરે છે, તત્ તે, તત્ તે, એવ
 જ, ઇતરઃ પ્રાકૃત-સામાન્ય કામનાવાળો, જનઃ મનુષ્ય (પણ),
 (આચરતિ આચરણ કરે છે. અને), સઃ તે ઉત્તમ પુરુષ, યત્
 જે વસ્તુને, પ્રમાણમ્ પ્રમાણ, કુરુતે માને છે, લોકઃ સામાન્ય
 લોકો, (પણ) તત્ તેને (જ), અનુવર્તતે અનુસરે છે

હોવાર્થઃ—ઉત્તમ પુરુષ જેવું જેવું આચરણ કરે છે, તે
 તે પ્રમાણે જ ખીજ સામાન્ય મનુષ્યો પણ વર્તે છે, અને તે
 શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે વસ્તુને પ્રમાણ માને છે તેને જ સામાન્ય લોકો
 અનુસરે છે એટલે સર્વ લોકો ઉત્તમ મનુષ્યને જ અનુસરતા
 હોવાથી તું જે પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ કરીશ તે પ્રમાણે લોકો
 પણ કરશે એટલે તેમનું તે કલ્યાણ તારા આધારે જ છે એમ
 સમજ તું કર્મ કર. ૨૧.

અવતરણિકા —“એ પ્રમાણે ઉત્તમ પુરુષોએ લોકોને સદાચારી
 કંવાના હેતુથી પોતાના કર્તવ્ય તરીકે પણ શુભ કર્મો કરતા ગ્રહેવું જોઈએ,”
 એમ કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાજ દ્રષ્ટાતથી તેને દૃઢ કરે છે

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—ન, મે, પાર્ય, અસ્તિ, કર્તવ્યમ્, ત્રિષુ, લોકેષુ, કિંચન, ન, અનવાપ્તમ્, અવાપ્તવ્યમ્, વર્તે, એવ, ચ, કર્મણિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુમ્ ડચિતમ્ કર્તવ્યમ્ । ન અવાપ્તમ્ અનવાપ્તમ્ । એવ સમીપે આપ્તુમ્ ડચિતમ્ ઇતિ અવાપ્તવ્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્ય હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! ત્રિષુ ત્રણે, લોકેષુ લોકોમાં, મે મને, કિંચન કાંઈપણ, કર્તવ્યમ્ કર્મ કરવાનું, ન, અસ્તિ નથી, (તેમ) અનવાપ્તમ્ ન મેળવેલું, અવાપ્તવ્યમ્ મેળવવા જેવું, ન નથી, ચ તોપણ, એવ ખરેખર, કર્મણિ કર્મોમાં, વર્તે હું વર્તું છું.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! આ ત્રણે લોકોમાં મને કાંઈપણ ખાસ કર્મ કરવા જેવું બાકી નથી, તેમ ન મેળવેલું કાંઈપણ મેળવવા જેવું નથી. એટલે એ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ હું કર્મોમાં નિરંતર પ્રવૃત્ત રહું છું જ અર્થાત્ લોકકલ્યાણ મમ-જીને પણ હું કર્મ કરું છું, કે જેથી લોકો મને અનુમરીને તે પ્રમાણે કર્મ કરે. ૨૨.

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ॥

મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્ય સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—યદિ, હિ, અહમ્, ન, વર્તેયમ્, જાતુ, કર્મણિ, અતન્દ્રિતઃ, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્ય, સર્વશઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તન્દ્રા અસ્ય સંજાતા इति તન્દ્રિતઃ, ન તન્દ્રિતઃ અતન્દ્રિતઃ । વર્તન્તે અનેન इति વર્ત્મ, તત્ । મનોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ મનુષ્યાઃ । સર્વસ્માત્ इति સર્વશઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદિ જો, અહમ્ હું, હિ ખરેખર, જાતુ કદાચિત્, કર્મણિ કર્મમાં, અતન્દ્રિતઃ આલસ્ય રહિત, ન, વર્તેયમ્ વર્તન ન રાખું, (તો) પાર્થ હે પાર્થ ! મનુષ્યાઃ (ખધાં) મનુષ્યો, મમ મારા, વર્ત્મ માર્ગને, સર્વશઃ ખધી રીતે, અનુવર્તન્તે અનુસરે.

ભાવાર્થઃ—જો ખરેખર હું કદાચિત્ કર્મમાં આલસ્ય-રહિત થઈને પ્રવૃત્તિ ન કરું, તો હે પાર્થ ! મનુષ્ય. માત્ર, મેં ગ્રહણ કરેલા માર્ગનું જ ખધી રીતે અનુકરણ કરે, એટલે તે પણ કર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરી સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તે, તેથીજ હું કર્મ કરું છું અને તું પણ માટેજ કર્મ કર. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—‘પોતે ક્ષત્રિય કરે તો શી હાનિ થાય ?’ તે ભગવાન કહે છે :

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥૨૪॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્સીદેયુઃ, ઇમે, લોકાઃ, ન, કુર્યામ્, કર્મ, ચેત્, અહમ્, સંકરસ્ય, ચ, કર્તા, સ્યામ્, ઉપહન્યામ્, ઇમાઃ, પ્રજાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્ સહ ક્રિયન્તે મિત્રાઃ વર્ણાઃ અસ્મિન્ વા સંક્રુણતિ इति સંકરઃ, તસ્ય સંકરસ્ય । કરોતીતિ કર્તા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહમ્ હું, કર્મ (જગત્ની સૃષ્ટિ, સંહારરૂપ અથવા બીજી પણ)કર્મ, ન ન, કુર્યામ્ કરે, ચેત્ તો, હમે આ, લોકા લોકો, ઉત્સીદ્યુઃ (કર્મલોપથી) નાશ પામી જાય, ચ અને, સંકરસ્ય વર્ણસંકર પ્રજાનો, કર્તા કરનાર, સ્યામ્ હું થાઉં, (અને) હમા આ, પ્રજા પ્રજાઓને, ઉપહન્યામ્ હું હણનારો થાઉં

ભાવાર્થઃ—જો હું કર્મ ન કરે, તો આ લોકો પણ કર્મોનો ત્યાગ કરે અને તેમ જો કરે તો કર્મ લોપથી એ લોકો નાશ પામી જાય, અને તેથી પ્રજા વર્ણસંકર થતાં તે વર્ણસંકર પ્રજાનો કરનારો હું થાઉં અને આ પ્રજાઓને હણનારો પણ હું થાઉં, અર્થાત્ તેથી જ હું કર્મ કરે છું એમ તું માન અને તેમ સમજીને પણ કર્મ કરવામાં તું પ્રવૃત્ત થા. ૨૪.

અવતરણિકાઃ—‘આ પ્રમાણે આ જગત્સકુના ચાલનમા પોતે તથા શ્રેષ્ઠ અને શિષ્ટવર્ગજ નિમિત્તભૂત છે,’ એમ કહીને હવે ભગવાન ઉપમહાર કરે છે

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ॥

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચિકીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સક્તાઃ, કર્મણિ, અવિદ્વાંસઃ, યથા, કુર્વન્તિ, ભારત, કુર્યાત્, વિદ્વાન્, તથા, અસક્તઃ, ચિકીર્ણુઃ, લોકસંગ્રહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિદન્તીતિ વિદ્વાસ, ન વિદ્વાસ અવિદ્વાસ । વેત્તીતિ વિદ્વાન્ । ન સક્ત અસક્ત । કર્તુમ્ ઇચ્છુ ચિકીર્ણુ । લોકસ્ય સંગ્રહ લોકસંગ્રહ, તમ્ લેન્સંગ્રહમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! અવિદ્વાસ અહ લોકો, યથા જેની રીતે, કર્મણિ કર્મમાં, સક્તા આસક્તિવાળા

યધને, કુર્વન્તિ (કર્મ) કરે છે, તથા તેવી જ રીતે, લોકસંગ્રહમ્ લોક-શિક્ષણ-કલ્યાણ, ચિકીર્ષુઃ કરવા ઇચ્છનાર, વિદ્વાન્ સુર પુરુષ, અસક્તઃ આસક્તિ ન રાખીને, કુર્યાત્ (કર્મ) કરે.

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! અજ્ઞાન લોકો કર્મનાં ફલમાં આસક્તિવાળા યધને એટલે ફલની ઇચ્છાથી જેવી રીતે કર્મ કરે છે, તેવી જ રીતે લોકને શિક્ષણ આપવાના એટલે તેમનું કલ્યાણ કરવાના ઉદ્દેશથી કર્મ કરવા ઇચ્છનાર સુરપુરુષે આસક્તિ ન રાખીને કર્મો કરવાં ભેદથી રપ.

અવતરણિકા:—“ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથીજ લોકકલ્યાણ કાં ન કરવું, અને કર્મો જ કરવાથી લોકકલ્યાણ થાય તેમાં શા હેતુ છે ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદ્જ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ॥

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥૨૬॥

પદચ્છેદ:—ન, બુદ્ધિભેદમ્, જનયેત્, અજ્ઞાનામ્, કર્મ-સંજ્ઞિનામ્, જોષયેત્, સર્વકર્માણિ, વિદ્વાન્, યુક્તઃ, સમાચરન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મિચત્રે અમેન ઇતિ ભેદઃ, બુદ્ધેઃ ભેદઃ બુદ્ધિભેદઃ, તં બુદ્ધિભેદમ્ । ન જાનન્તિ તે અજ્ઞાઃ, તેષામ્ અજ્ઞાનામ્ । કર્મણિ સજ્ઞઃ આસક્તિઃ અસ્તિ યેષાં તે કર્મસંજ્ઞિનઃ, તેષામ્ કર્મસંજ્ઞિનામ્ ।

! અજ્ઞાન્યાદર્શનબુદ્ધરૂપ સર્વં બ્રહ્મોત્તમ યો ષદેત્ ।

મહાનિરયજાલેષુ સ તેન વિનિયોજિત. ॥

અજ્ઞાનીને અવગત અર્થદગ્ધને કર્મશિક્ષા આપ્યા વિના “ સર્વં બ્રહ્મ-આ મયજું પ્રથમ છે ” એમ જે કહે તે તેને મ્હોટા નરકોમાં ભેડી દે છે-ફેંકી દે છે.

સર્ગાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ સર્વકર્માણિ । વેત્તીતિ વિદ્વાન્ । સન્યક્ આચરતિ ઇતિ સમાચરન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિદ્વાન્ જ્ઞાનવાન્ પુરુષ, યુક્તઃ સાવધાન (યદ્યપિ), સર્વકર્માણિ બધા વિહિત કર્મેણે, સમાચરન્ આચરતો, કર્મસક્તિનામ્ કર્મભા આસક્તિવાળા, અજ્ઞાનામ્ અજ્ઞાની લોકોના, બુદ્ધિભેદમ્ બુદ્ધિના ભેદને, ન, જનયેત્ ઉત્પન્ન કરે નહિ, (પણ) જોડયેત્ (કર્મભા તેમને) પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાની પુરુષે સાવધાન મનવાળા યદ્યપિ બધા વિહિત કર્મેણું આચરણ કરવું, પણ પોતે જ્ઞાની હોવાથી તે નિમિત્તે કર્મભાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાન લોકોની બુદ્ધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરવો નહિ, એટલે સદા તેમને કર્મભાં—કર્મ કરવામાં પ્રીતિવાળા કરવા, અને તેમ નિષ્કામ કર્મ કરતા તેઓ જ્ઞાન મેળવા શક્તિમાન્ થશે. ૨૬.

અવતરણિકા—‘અજ્ઞાન મનુષ્યો કર્મોમાં કેવી રીતે આમગ્ન થાય ?’ તે કહે છે

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ॥

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતેઃ, ક્રિયમાણાનિ, ગુણૈઃ, કર્માણિ, સર્વશઃ, અહંકારવિમૂઢાત્મા, કર્તા, અહમ્, ઇતિ, મન્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ક્રિયન્તે તાનિ ક્રિયમાણાનિ । અહ ક્રિયતે અનેન ઇતિ અહંકાર, વિશેષેણ મૂઢ વિમૂઢ, અહંકારેણ વિમૂઢઃ આત્મા અન વરણ યસ્ય સ અહંકારવિમૂઢાત્મા । કરોતીતિ કર્તા ।

અન્વય અને અર્થ:—કર્માણિ બધાં કર્મો, સર્વશઃ સર્વ રીતે, પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિના, ગુણૈઃ સત્ત્વ, રજ, તમ એ ગુણો વડે, ક્રિયમાણાનિ કરવામાં આવે છે, (અને તેથી) અહંકારવિમૂહાત્મા અહંકારથી જ્ઞાનરહિત થએલું છે અંતઃકરણ જેનું (એવો પુરુષ), અહમ્ હું, કર્તા (કર્મોનો) કરનાર છું, इति એ પ્રમાણે, મન્યતે માને છે.

ભાવાર્થ:—બધાં કર્મો સત્ત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણો વડે કરાવવામાં આવે છે એટલે ગુણોને લીધેજ મનુષ્ય સર્વ કર્મ કરે છે, છતાં પણ અહંકારથી મૂઢ અંતઃકરણવાળો પુરુષ “કર્મોનો કરનાર હું જ છું.” એ પ્રમાણે અભિમાનથી મિથ્યા માને છે અને તેને લીધે જ તે કર્મમાં આસક્ત થઇ બંધનને પામે છે. ૨૭.

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥

गुणा गुणेषु वर्तत इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

પદચ્છેદ:—તત્ત્વવિત્, તુ, મહાબાહો, ગુણકર્મવિભાગયોઃ, ગુણાઃ, ગુણેષુ, વર્તન્તે, इति, મત્વા, ન, સજ્જતે.

व्युत्पत्तिसमासाः—तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् । महान्तौ बाहू यस्य सः महाबाहुः, तत्संबुद्धौ महाबाहो । विविधः भागः विभागः, गुणाश्च कर्माणि च गुणकर्माणि, गुणकर्मणां विभागौ गुणकर्मविभागौ, तयोः गुणकर्मविभागयोः ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ પણ, મહાબાહો હે મહાબાહુ અર્જુન! ગુણકર્મવિભાગયોઃ ગુણ અને કર્મવિભાગના, તત્ત્વવિત્

તત્ત્વને જાણનાર પુરુષ, ગુણાઃ શુભો-ઈન્દ્રિયો, ગુણેષુ શુભોભા-
વિષયોભાં, વર્ત્તન્તે પ્રવર્ત્તે છે (પશુ હું નહિ), ક્ષતિ એ પ્રમાણે,
મત્વા માનીને, ન, સજ્જતે (કર્મમાં) આસક્ત થતો નથી.

ભાવાર્થ:—પશુ હે અર્જુન ! શુભ અને કર્મના વિભાગ
એટલે શુભ શુ અને કર્મ શું ? એના તત્ત્વને જાણનાર શાની
પુરુષ, 'ઈન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, પશુ આત્મા
નહિ' એમ સમજી પોતે કર્મમાં આસક્ત થતો નથી અને 'હું
કર્તા છું' એ પ્રમાણે કર્તાપણાનું અભિમાન પણ રાખતો નથી. ૨૮.

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ॥

તાનકૃત્સ્ત્વિદો મંદાન્કૃત્સ્ત્વિન્ન વિચાલયેત્ ॥૨૯॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતેઃ, ગુણસંમૂઢાઃ, સજ્જન્તે, ગુણકર્મસુ,
તાન્, અકૃત્સ્ત્વિદઃ, મંદાન્, કૃત્સ્ત્વિત્, ન, વિચાલયેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ મૂઢાઃ સંમૂઢાઃ, ગુણૈઃ સત્ત્વાદિભિઃ
સંમૂઢાઃ ગુણસંમૂઢાઃ । ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ, તેષુ ગુણકર્મસુ । ન
કૃત્સ્ત્વમ્ અકૃત્સ્ત્વમ્, અકૃત્સ્ત્વં વિદન્તિ તે અકૃત્સ્ત્વિદઃ, તાન્ અકૃત્સ્ત્વ-
વિદઃ । મંદન્તે સ્વપન્તિ તે મંદાઃ, તાન્ મંદાન્ । કૃત્સ્ત્વં વેત્તીતિ
કૃત્સ્ત્વિત્ । વિશેષેણ ચાલયેત્ ક્ષતિ વિચાલયેત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિ-માયાના, ગુણ-
સંમૂઢાઃ સત્ત્વાદિ શુભોવડે મૂઢ થઈ ગયેલા પુરુષો, ગુણકર્મસુ
ઈન્દ્રિયો અને તેનાં કર્મોમાં, સજ્જન્તે (અમે કરીએ છીએ એમ)
આસક્ત થાય છે, (૫૨મું) અકૃત્સ્ત્વિદઃ પુરુષ હું નહિ જાણનારા,

(તથા) મન્દાન્ મન્દબુદ્ધિવાળા, તાન્ તેમને, કૃત્સ્નવિત્ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાન્ મનુષ્ય, ન, વિચાલયેત્ ચલાયમાન કરે નહિ.

ભાવાર્થ:—માયાના સત્વ, રજ, તમ એ ગુણોવડે કર્તવ્યકર્તવ્યમાં મૂઢ બુદ્ધિવાળા થએલા પુરુષો, ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોમાં અહંભાવથી આસક્ત થાય છે, પરંતુ તેવા અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા તેમજ બુદ્ધિહીન પુરુષોને જ્ઞાની મનુષ્યે કર્મમાંથી ચલાયમાન કરવા જોઈએ નહિ. અર્થાત્ તેમને કર્મ-માર્ગમાં પ્રવર્તાવી ઉત્તરોત્તર નિષ્કામ કર્મથી યોગનિષ્ઠ થવાનો ઉપદેશ આપવો, પણ તેમને કર્મમાંથી બ્રહ્મ કરી તેમનો અધઃપાત કરવો નાહ. ૨૯.

અવતરણુકા:—ત્યારે કર્મમાં અધિકારી એવા જ્ઞાનહીન મુમુક્ષુએ કેવી રીતે કર્મો કરવાં જોઈએ? તે ગ્રંથમાં ભગવાન્ કહે છે:

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ॥

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધચ્રસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥૩૦॥

પદચ્છેદ:—મયિ, સર્વાણિ, કર્માણિ, સંન્યસ્ય, અધ્યાત્મચેતસા, નિરાશીઃ, નિર્મમઃ, ભૂત્વા, યુદ્ધચ્રસ્વ, વિગતજ્વરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ ન્યસ્ય ઇતિ સંન્યસ્ય । આત્મનિ અધિ ઇતિ અધ્યાત્મમ્, ચેતયતે ઇતિ ચેતઃ, અધ્યાત્મં ચ તત્ ચેતઃ ઇતિ અધ્યાત્મચેતઃ, તેન અધ્યાત્મચેતસા । આશાસ્તિ આશાસનમ્ અનયા ઇતિ આશીઃ, નિર્ગતા આશીઃયસ્માત્ સઃ નિરાશીઃ । મમેદમ્ ઇતિ ભાવઃ મમઃ, નિર્ગતઃ મમઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ । વિશેષેણ ગતઃ જ્વરઃ યસ્ય સઃ વિગતજ્વરઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અધ્યાત્મચેતસા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વિવેકબુદ્ધિથી, મયિ મારામાં, સર્વાણિ બધાં, કર્મણિ કર્મોને, સંન્યસ્ય અર્પણ કરીને, નિરાશીઃ આશારહિત, (અને) નિર્મમં મમતારહિત, મૃત્વા થઈને, વિગતજ્વર શોક વિનાનો થયેલો, યુધ્યસ્વ તું યુદ્ધ કર.

ભાવાર્થ:—આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વિવેકબુદ્ધિથી મારામાં બધાં કર્મો અર્પણ કરીને આશારહિત અને મમતારહિત થઈને શોકવિનાનો બનીને તું યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થા અર્થાત્ તેજ પ્રમાણે હરેક મનુષ્યે સર્વ કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરી મમત્વાદિ રહિત થઈ કર્મ કરવા ૩૦.

અવતરણિકા:—‘એ પ્રમાણે કર્મનું અનુગ્રહન કરવાથી કેટલું શુભ પરિણામ આવે છે’ તે ભગવાન બતાવે છે

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥

श्रद्धावंतोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદ:—યે, મે, મતમ્, ઇદમ્, નિત્યમ્, અનુતિષ્ઠન્તિ, માનવાઃ, શ્રદ્ધાવન્તઃ, અનસૂયન્તઃ, મુચ્યન્તે, તે, અપિ, કર્મભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનો અપત્યાનિ પુમાસ માનવા । શ્રદ્ધા અસ્તિ યેષા તે શ્રદ્ધાવન્ત । અસૂયન્તિ તે અસૂયન્ત, ન અસૂયન્ત અનસૂયન્ત ।

અન્વય અને અર્થ —યે જે, માનવા મનુષ્યો, મે મારા, ઇદમ્ આ, મતમ્ મતને, નિત્યમ્ નિત્ય, અનુતિષ્ઠન્તિ પાલન કરે છે, તે તેઓ, અપિ પણ, શ્રદ્ધાવન્ત શ્રદ્ધાવાળા, અનસૂયન્ત.

(તથા) અદ્વેષાદિ રહિત થએલા, કર્મભિઃ પાપપુણ્યરૂપ કર્મોથી, મુચ્યન્તે મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્યો મારા આ મતનું નિત્ય પાલન કરે છે, તે મનુષ્યો પણ શ્રદ્ધાવાળા અને ઈર્ષ્યારહિત થઈને પાપ પુણ્યરૂપ કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે, એટલે કર્મના બંધનથી તેઓ ખંધાતા નથી. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—નિમંગ રહીને કર્મોનું અનુષ્ઠાન અવશ્ય કરવું જોઈએ, તેમાં જેઓ એ પ્રમાણે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેઓ તો શુભા-શુભથી નિર્મુક્ત થઈ જાય છે, પણ જેઓ તે પ્રમાણે કર્મોનુષ્ઠાન નથી કરતા તેમની શી ગતિ થાય છે ? તે કહે છે:

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥

सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, તુ, એતત્, અભ્યસૂયન્તઃ, ન, અનુતિષ્ઠન્તિ, મે, મતમ્, સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્, તાન્, વિદ્ધિ, નષ્ટાન્, અચેતસઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમિતઃ સર્વતઃ અસૂયન્તઃ ઇતિ અભ્ય-સૂયન્તઃ । સર્વસ્ય કર્મણઃ જ્ઞાનમ્ ઇતિ સર્વજ્ઞાનમ્, સર્વજ્ઞાને વિમૂઢાઃ સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાઃ, તાન્ સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ । ન વિદ્યતે ચેતઃ યેષાં તે અચે-તસઃ, તાન્ અચેતસઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તું પણ, યે જેઓ, એતત્ આ, મે મારા, મતમ્ મતની, અભ્યસૂયન્તઃ ઈર્ષ્યા કરતા થકા, (એ મતને) ન, અનુતિષ્ઠન્તિ અનુસરતા નથી, તાન્ તેમને, સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ હરેક પ્રકારના જ્ઞાનમાં મૂઢ, અચેતસઃ અવિવેકી, (અને) નષ્ટાન્ હરેક પુરૂષાર્થમાંથી બદ થયેલા, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થ:—પણ જેઓ આ મારા મતની ઈર્ષ્યા કરે છે, અને એ મત પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી તેમને દરેક પ્રકારના જ્ઞાનમાં અજ્ઞાનતાથી મૂઠ્ઠ થએલા, અવિવેકી અને દરેક પુરુષાર્થ માથી પણ ભ્રષ્ટ થયેલા તું બાણ કર.

અવતરણિકા. — ‘અત્તાનીઓ આપના મત પ્રમાણે શા કારણથી વર્તતા નથી ?’ અને અન્ય માર્ગોના આશ્રય કરી આપનાથી પ્રતિકૂળ વર્તન કરતા કેમ પડીતા નથી ?’ એવી અર્જુનને શ્રાંતિ થાય તો તે દૂર જાય માટે ભગવાન કહે છે

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ॥

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૩૩॥

પદચ્છેદ:—સદૃશમ્, ચેષ્ટતે, સ્વસ્યાઃ, પ્રકૃતેઃ, જ્ઞાનવાન, અપિ, પ્રકૃતિમ્, યાન્તિ, ભૂતાનિ, નિગ્રહઃ, કિમ્, કરિષ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ અમ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન । નિગ્રહાન્તે જના અનેન ઇતિ નિગ્રહ ।

અન્યથા અને અર્થ:—જ્ઞાનવાન જ્ઞાની, અપિ પણ, સ્વસ્યા પોતાની, પ્રકૃતે પ્રકૃતિને, સદૃશમ્ અનુસાર, ચેષ્ટત વર્તન કરે છે, (કારણકે) ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, પ્રકૃતિમ્ પોતાની

૧ મહામહાનમ્નયામ્નયા કુટચિત્તમુત્તમે ।

પ્રકૃતેર્જ્ઞાનતિલ રાગદ્વેષી ચ વુન્નતી ॥

પરમમહાવિત્ત ચેયુક્ત દુમ ગવાહકા ।

અર્થાનો ત્વ ન, અમ્યયા-કુટાર્થ જીભાતુ પુરુષ ઈચ્છતુ કુટચિત્તપણ્ય મૂળ, પ્રાણિ વશ થવ બદુલ રાગ અને હ્રદય તથા પરમમમા પ્રાણિપત્ર-એ બધા બોલા મારે દેવતાગ છે

પ્રકૃતિ—મૂળ સ્વભાવ તરફ, યાન્તિ જાય છે, (એમાં) નિગ્રહઃ સંયમ, કિમ્ શું, કરિષ્યતિ કરશે ?

ભાવાર્થ—જાની મનુષ્ય પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને જ પોતાનું વર્તન કરે છે, (ત્યારે અજ્ઞાનીઓનું તો શું કહેવું?) કારણ કે સર્વ પ્રાણીઓ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ તરફ જ નિરંતર જાય છે, એમાં નિશ્ચય શું કરી શકવાનો હતો? અર્થાત્ એવા માણસો નિશ્ચય કરવા પણ સમર્થ થઈ શકતા નથી અને તેથીજ તેઓ મારા મતને અનુસરી ચાલતા નથી. ૩૩.

અવતરણિકા:—‘આ પ્રભાણે જ ને વસ્તુસ્થિતિ હોય તો પછી કાંઈ પણ પુરૂષ સ્વતંત્ર નથી, તેથી અમુક કરવું અને અમુક ન કરવું એવું વિધિ-નિયેધ શાસ્ત્ર વ્યર્થ છે,’ તો તેને માટે કહે છે

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ૩૪ ॥

પદ્મચ્છેદ:—ઇન્દ્રિયસ્ય, ઇન્દ્રિયસ્ય, અર્થે, રાગદ્વેષૌ, વ્યવસ્થિતૌ, તયોઃ, ન, વંશમ્, આગચ્છેત્, તૌ, હિ, અસ્ય, પરિપન્થિનૌ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઇન્દ્રેણ ડુર્જયમ્ ઇન્દ્રિયમ્, તસ્ય ઇન્દ્રિયસ્ય । રજ્યતે એનેન ઇતિ રાગઃ, દ્વિષ્યતે એનેન ઇતિ દ્વેષઃ, રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ । વિશેષેણ અવસ્થિતૌ ઇતિ વ્યવસ્થિતૌ । પન્થાઃ અસ્તિ યયોઃ તૌ પન્થિનૌ, પરિતઃ વિરુદ્ધતયા પન્થિનૌ ઇતિ પરિપન્થિનૌ, પરિ દોષારૂપ્યાનં પયયિતું શીલં યયોસ્તૌ વા પરિપન્થિનૌ ।

સાન્વય અને અર્થ:—ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયને, ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયના, અર્થે (પોતપોતાના) વિષયમાં, રાગદ્વેષૌ રાગ

(પોતાને અનુકૂલ વિષયમાં આસક્તિ) અને (પ્રતિકૂલ વિષયમાં) દ્વેષ, વ્યવસ્થિતૌ રહેલા છે, (તેથી પુરૂષ) તયોઃ તે રાગ અને દ્વેષ બન્નેના, વશમ્ આધીનપણામાં, ન, આગચ્છેદ ન આવે, હિ કારણ કે, તૌ તેઓ બન્ને, અસ્ય આ મુમુક્ષુ પુરૂષના, પરિપન્થિતૌ પ્રતિપક્ષીઓ-વિરોધીઓ છે.

ભાવાર્થ:—એક ઇન્દ્રિયને બીજી ઇન્દ્રિયોના અથવા પોતાના પણ અનુકૂલ વિષયમાં આસક્તિ અને પ્રતિકૂલ વિષયમાં દ્વેષ સ્વાભાવિક જ રહેલ છે, પુરૂષે તેથી તે રાગ અને દ્વેષને આધીન કદી થવું નહિ, કારણ કે તે બન્ને આ મુમુક્ષુ પુરૂષની પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિમાં વિરુદ્ધ ભાગ ભજવનારા છે એટલે મુમુક્ષુના માર્ગના કંટકરૂપ છે. ૩૪.

અવતરણિકા:—‘રાગ અને દ્વેષથી ઉત્કેરાયેલા મનનાણે શાશ્વતી સુકીકતાને પણ અન્યથા માને એ મ અપિત છે, અને તેથી બીજાએ આવ ગ્વા યોગ્ય ધર્મને પોતાનો ધર્મ માની લે તો તે ધર્મ અનુચિત છે’ એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ॥

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

* આ શ્લોકમાં સ્વધર્મ અને પરધર્મ રિષે જે વર્ણન છે, તે અર્જુનને પ્રસ્તુત ઉપદેશમાં પોતાના જ્ઞાનધર્મ તથા વૃદ્ધસ્વધર્મનો ત્યાગ કરી ત્રિમાસિક વૃત્તિમાંના ચતુર્ધર્મનો સ્વીકાર ન કરવા બાબતનું છે. ૫ ધર્મનો દેખીતો અર્થ આપણામાંના ધણા લોકો પોતાના ધર્મમાથી વરલાઈને બીજા ધર્મમાં જવું તે એમ સમજે છે એક ગનાનન ધર્મો વરલાઈને મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી બને એ અવગત થવું જિવ છે તેમ માન્ય, ક્ષાત્રિય, વેશ્યાદિ કોઈ પણ પોતપોતાના સ્વાભાવિક ધર્મથી નિરુદ્ધ થઈ તો તે ૫ ન વરલાઈ જવા એટલું જ બવર નવે અપ્રગટન છે એમાં શક નથી એટલે મનુષ્યોએ સ્વધર્મમાં રહેવા તરફ ચલન કરવું એઈએ.

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, સ્વધર્મઃ, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વનુષ્ટિતાત્, સ્વધર્મે, નિધનં, શ્રેયઃ, પરધર્મઃ, મયાવહઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યઃ इति શ્રેયાન્ । સ્વસ્ય ધર્મઃ સ્વધર્મઃ । વિગતઃ ગુણઃ યસ્માત્ સઃ વિગુણઃ । પરસ્ય ધર્મઃ પરધર્મઃ, તસ્માત્ પરધર્માત્ । સુષ્ટુ અનુષ્ટિતઃ સ્વનુષ્ટિતઃ, તસ્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ । નિર્ગતં પ્રાણરૂપિ ધનં યસ્માત્ તત્ નિધનમ્ । મયમ્ આવહ-તીતિ મયાવહઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સ્વનુષ્ટિતાત્ સારી રીતે—સુખથી ખાળી શકાય એવા, પરધર્માત્ પારકાના ધર્મ કરતાં, વિગુણઃ શુભ વિનાનો પણ, સ્વધર્મઃ પોતાનો ધર્મ, શ્રેયાન્ અત્યંત કલ્યાણકારી છે, (કારણકે) સ્વધર્મે પોતાના ધર્મમાં (ચુસ્તપણે રહીને), નિધનમ્ મરણ થાય તો પણ, શ્રેયઃ કલ્યાણકારક છે, (પણ) પરધર્મઃ પારકાનો ધર્મ, મયાવહઃ લય ઉત્પન્ન કરે તેવો છે.

ભાવાર્થઃ—સારીરીતે—સુખથી ખાળી શકાય એવા પારકાના ધર્મ કરતાં શુભરહિત એટલે ખામીવાળો પણ પોતાનો ધર્મ અત્યંત કલ્યાણકારક છે, કારણકે પોતાના ધર્મનું દંઢ પણે પાલન કરતા મરણ થાય તો તે પણ શુભ છે, પણ પારકાનો ધર્મ તો કેવળ લયંકરજ છે એટલે પોતાને અધોગતિએ જ લઈ જનારો છે. અર્થાત્ તેથી તારે પણ તારા સ્વધર્મનું પરિપાલન કરી યુદ્ધ કરવું જ વધારે શ્રેયસ્કર છે. ૩૫.

અવતરણિકાઃ—“ ધ્યાયતો વિષયાનુસંઃ ” ત્યાંથી શરૂ કરીને “-દ્વસ્ય પરિપન્થિનો ” ત્યાં સુધીના અન્ય સુધી સંસારમાં અધ પતન કરાવનારા દુર્ગુણો ભગવાને વિન્તાર પૂરક કથા, પણ તે મર્વ વિભાગનો આર

અક્ષિપ્તમાભગવાનના મુખથી માળળી લેવાની ઇચ્છા સાથે ‘મનુ’ય અનિચ્છા-
એ પણ કોની પ્રેરણાથી પાપ કરે છે?’ તે બાલુવાના હેતુથી અર્જુન ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે -

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥

अनिच्छन्नपि वाष्ण्येय बलादिव नियोजितः ॥ ૩૬ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—અથ, કેન, પ્રયુક્તઃ, અયમ્, પાપમ્, ચરતિ,
પૂરુષઃ, અનિચ્છન્, અપિ, વાષ્ણેય, બલાત્, ઇવ, નિયોજિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ યુક્ત પ્રયુક્ત । પાન્તિ અસ્માત્
આત્માને જના इति પાપમ્, તત્ । ઇચ્છતીતિ ઇચ્છન્, ન ઇચ્છન્ અનિચ્છન્ ।
વૃષ્ણે અવત્યં પુમાન્ વાષ્ણેયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ વાષ્ણેય । ચરતિ જીવતિ જન
યેન તત્ બલમ્, તસ્માત્ બલાત્ । નિશ્ચયેન યોજિત. इति નિયોજિત ।

અન્વય અને અર્થઃ—વાષ્ણેય હે વૃષ્ણિકુલોદ્ભવ શ્રી-
કૃષ્ણ ! અનિચ્છન્ ઇચ્છતો ન હોવા છતાં, અપિ પણ, અથ પાછ-
ળથી, બલાત્ બળાત્કારથી, ઇવ બાલુ હે, નિયોજિતઃ પ્રેરાયેલો હોય
તેમ, અયમ્ આ, પૂરુષઃ પુરુષ, કેન કોનાવડે, પ્રયુક્તઃ નેહાએલો
થકો, (પાપ પુરુષ બાલુતો હોવા છતાં પણ) પાપમ્ પાપનું,
ચરતિ આચરણ કરે છે ?

ભાવાર્થઃ—હે વૃષ્ણિ-યાદવવંશોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણ ! પુરુષને
પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં, પણ પાછળથી બળાત્કારથી બાલુ
હે આ પુરુષ પ્રેરાયેલો હોય તેમ કોના વડે કોરાઈ જઈને પાપ-
પુરુષ બાલુનો હોવા છતાં પણ પાપનું આચરણ કરે છે ? અર્થાત્

એવી કોની પ્રેરણાથી એ પાપ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે આપ મને કહો. ૩૬.

અવતરણિકા:—“અધી અનર્થપર પરાતુ મૂળ અને મનુષ્યમાત્રના શત્રુ કામ અને ક્રોધ છે કે, જે સર્વને અવળે રસ્તે દોરે છે અને તેમની પ્રેરણાથી જ મનુષ્યો પાપ કરે છે,” તે ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ॥

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—કામઃ, એવઃ, ક્રોધઃ, એવઃ, રજોગુણસમુદ્ભવઃ, મહાશનઃ, મહાપાપ્મા, વિદ્ધિ, એનમ્, ઇહ, વૈરિણમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કામ્યતે અનેન ઇતિ કામઃ । ક્રુધ્યન્તે અનેન પ્રાણિન. ઇતિ ક્રોધઃ । રજ. એવ ગુણ. રજોગુણ, તસ્માત્ સમ્યક્ ઉદ્ભવઃ યસ્ય સ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહત્ અશનં યસ્ય સ. મહાશન. । પાપમ્ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા, મહાન્ ચ અસૌ પાપ્મા ચ મહાપાપ્મા । ધીરસ્ય ભાવઃ વૈરમ્, વૈરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ વૈરી, તમ્ વૈરિણમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એવઃ એ (અનર્થ કરનાર), કામ. કામ જ છે, (અને) એવ. એ, ક્રોધઃ ક્રોધ (નિષ્ફળ થતાં ક્રોધરૂપે પરિણામ પામેલો કામ) જ છે, (અને તે) રજોગુણસમુદ્ભવઃ રજોગુણ માથી જામ ઉત્પન્ન થયેલો છે, (એ) મહાશનઃ ઘણાઓને પોતાના પાપમાં ફસાવવા રૂપી મહાન્ જોરાકવાળો, (અને) મહાપાપ્મા મહાન્ પાપ કરાવનારો છે, (માટે) એનમ્ એ કામ તથા ક્રોધને, ઇહ આ લોકમાં (તું) વૈરિણમ્ (શત્રુ) વિદ્ધિ જાણુ.

ભાવાર્થ—પુરૂષને પોતાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ પાપ તરફ દોરી જનાર એ કામ અને ક્રોધ (નિષ્ક્રિયતાં ક્રોધ રૂપે પરિણામ પામેલો કામ) જ છે, તે રત્નેશુભાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને મહા ખાઉધરા તથા મોટા પાપી છે. એ કામને તથા ક્રોધને તું આ લોકમાં મોટા શત્રુ બાણ અર્થાત્ કામ અને ક્રોધને વશ થવાથી જ મનુષ્યો પાપ કરે છે માટે પાપ કરવાની અનિચ્છાવાળાએ પ્રથમ તેમને વશ કરવા. ૩૭.

અવતરણિકા:—એ કામદેવ મનુષ્યનો ક્ષવી રીતે શત્રુ છે તે વાત દેશાન્તથી ભગવાન અર્જુનને સમજાવે છે

ધૂમેનાત્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ॥

યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

ઇદદ્દેદ:—ધૂમેન, આત્રિયતે, વહ્નિઃ, યથા, આદર્શઃ, મલેન, ચ, યથા, ઉલ્લેન, આવૃતઃ, ગર્ભઃ, તથા, તેન, ઇદમ્, આવૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ ત્રિયતે इति આનિયતે । વહ્નિઃ હવ્યમ્ इति વહ્નિ । આ સમન્તાત્ દર્શયતીતિ આદર્શઃ । આ સમન્તાત્ વૃત इति આવૃત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, ધૂમેન ધુમાડા વડે, વહ્નિઃ અગ્નિ, આત્રિયતે ઢંકાઈ બાય છે, ચ અને (જેવી રીતે), મલેન મેલવડે, આદર્શ અરીસો (છવાઈ બાય છે), (તેમ જ) યથા જેમ, ઉલ્લેન ઓરવડે, ગર્ભઃ ગર્ભ, આવૃત ઢંકાયેલો રહે છે. તથા તેવી રીતે, તેન તે કામ તથા તે ક્રોધ વડે, ઇદમ્ આ બધું (જગત્), આવૃતમ્ આચ્છાદિત થયેલું છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે ધુમાડાવડે અગ્નિ ઢંકાઈ જાય છે અને મેલવડે અરીસો છવાઈ જાય છે, તેમ જ જેવી રીતે ઓરવડે ગર્ભ ઢંકાએલો રહે છે તેવી રીતે આ દુરાત્મા કામવડે તથા ક્રોધવડે બધું જગત્ અને પ્રાણિમાત્રનું જ્ઞાન આચ્છાદિત થયેલું છે. અર્થાત્ તે કામ તથા ક્રોધથી જ જગત્ વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું જ્ઞાન નાશ પામેલું છે અને તેથી જ અજ્ઞાનતાને લીધે તે પાપ કરવા તરફ દોડે છે. ૩૮.

અવતરણિકા — ઉપરના શ્લોકમા ‘હૃદમ્’ શબ્દ કહ્યો તે વડે જે અર્થનો પ્રોધ થાય છે તેની સ્પષ્ટતા કહેવા સાથે તે કામની શત્રુતા વિશેષ પણે સ્ફુટ કરે છે

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ॥

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદ:—આવૃતમ્, જ્ઞાનમ્, એતેન, જ્ઞાનિનઃ, નિત્ય-વૈરિણા, કામરૂપેણ, કૌંતેય, દુષ્પૂરેણ, અનલેન, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાયતે અનેન इति જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની, તસ્ય જ્ઞાનિનઃ । વૈરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ વૈરી, નિત્ય શ્વાસૌ વૈરી ચ નિત્યવૈરી, તેન નિત્યવૈરિણા । કામ કામના એવ રૂપં યસ્ય સઃ કામરૂપ, તેન કામરૂપેણ । દુ સ્વેન પૂર્યતે અસૌ દુષ્પૂરઃ, તેન દુષ્પૂરેણ । ન અલ પર્યાપ્તિરસ્યેતિ અનલ, તેન અનલેન ।

અન્યથા અને અર્થ:—કોંતેય હે કૌંતેય ! જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાની પુરૂષના, નિત્યવૈરિણા નિત્ય શત્રુ જેવા, ચ તથા, દુષ્પૂરેણ અત્યંત કષ્ટથી પણ ન તૃપ્ત થાય તેવા, એતેન એ, કામરૂપેણ કામરૂપી,

અનલેન અગ્નિવડે, (મનુષ્યોનું) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃત્તમ્ ઢાકી દેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! જ્ઞાની પુરુષના ખાસ નિત્ય શત્રુ રૂપ એવા તેમ કદથી પણ જે તૃપ્તિ પમાડી શખતો નથી તેવા એ કામરૂપી અગ્નિવડે જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન બાધિત કરી દેવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ તેથીજ મનુષ્યો જ્ઞાનરહિત હોવાથી ધર્મનો ત્યાગ કરી પાપ કરવા તરફ દોરાય છે ૩૯

અવતરણિકા:—શત્રુ ખાસ આશ્રયભૂત સ્થાન જે જાણવામાં આવ્યું હોય તો તે છતવો સહેલ યઈ પડે છે તેથી જ્ઞાનીઓનો એ કામરૂપી શત્રુ ચરીરમાં ક્યા રહેલો છે, અને તેને ધ્વી રીતે છતવો તે મનુષ્યમાં જે સ્તોત્રી ભગવાન કહે છે

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

પદ્મચ્છેદ:—ઇન્દ્રિયાણિ, મનઃ, બુદ્ધિઃ, અસ્ય, અધિષ્ઠાનમ્, ઉચ્યતે, એતૈઃ, વિમોહયતિ, એવઃ, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ય, દેહિનમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અધિષ્ઠીયતે અસ્મિન્ ઇતિ અધિષ્ઠાનમ્ । વિશેષેણ મોહયતીતિ વિમોહયતિ । દેહ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી, તસ્ય દેહિનમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો, મન મહાપાત્મક મન, (અને) બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ, (એ) અસ્ય આ કામરૂપી શત્રુનું, અધિષ્ઠાનમ્ આશ્રય-સ્થાન, ઉચ્યતે કહેવાય છે, (અને તેથી) એવ એ કામ, એતૈ એ ઇન્દ્રિયાદિકો વડે, (મનુષ્યોના) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આવૃત્ય ઢાકી દઈને,

દેહિનમ્ શરીરધારી જીવાત્માને, વિમોહયતિ અનેક પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે.

જ્ઞાવાર્થઃ—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયોને ગ્રહણ કરનારી શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાક્, પાણિ, પાદ, ગુદા અને જનનેન્દ્રિય એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળી કુલ દશ ઇન્દ્રિયો, સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન અને નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ એ બધી વસ્તુઓ આ કામરૂપી શત્રુનો આશ્રય—રહેવાના સ્થાનરૂપ છે, એટલે એ ઇન્દ્રિયા-દિક્ષેથી મનુષ્યોના સારાસારના વિવેકનું જ્ઞાન ઠાંકી દઇને એ કામરૂપી શત્રુ, શરીરધારી જીવાત્માને અનેક પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ એ પ્રમાણે મોહ ઉત્પન્ન કરી પાપાચરણમાં પ્રેરે છે અને તેથી જ મનુષ્યો ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ પાપ કરવામાં તત્પર થાય છે. ૪૦.

અવતરણિકા—અતઃપ્રાપ્ત્યનં પશુ તે કામનો ત્યાગ કરવાનું બગવાનું સ્પષ્ટ કહે છે

તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્પભ ॥

પાપ્માનં પ્રજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ત્વમ્, ઇન્દ્રિયાણિ, આદૌ, નિયમ્ય, ભરતર્પભ, પાપ્માનમ્, પ્રજહિ, હિ, એનમ્, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભરતાનામ્ ઋપભઃ ભરતર્પભઃ, તત્સં-બુદ્ધૌ ભરતર્પભઃ પાપમ્ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા, તમ્ પાપ્માનમ્ । પ્રકર્ષેણ જહિ પ્રજહિ । વિશેષેણ જ્ઞાયતે એનેન ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનં ચ જ્ઞાનવિજ્ઞાને, જ્ઞાનવિજ્ઞાને નાશયતીતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનઃ, તમ્ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાશનમ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—મરતર્પમ હે. ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તસ્માત્ (કામ ઇન્દ્રિયાદિકોમાં રહીને અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે) તેથી, ત્વમ્ તું, આદૌ પ્રથમ, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયોને, નિયમ્ય નિયમમાં રાખીને, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર, एनम् એ, પાપ્માનમ્ પાપાત્માનો, हि અવશ્ય, પ્રજાહિ ત્યાગ કર.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કામ ઇન્દ્રિય વિગેરેમાં રહીને અનેક પ્રકારના અનર્થની પરંપરા પેદા કરે છે તેથી તું પહેલાં તો ઇન્દ્રિયો (તેનાં રહેવાનાં સ્થાનો) ને નિયમમાં રાખીને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર એ પાપાત્મા કામનો અવશ્ય રીતે ત્યાગ કર. અર્થાત્ એનો ત્યાગ કરવાથી જ તું તારી ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈશ. ૪૧.

અવતરણિકાઃ—ઉપર ભગવાને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાનું કહ્યું તો તે કેમ બની શકે ? તેને માટે એ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાનું કર્તવ્ય પ્રમત્તનાથી તથા ચિત્તના એકાગ્રપણથી બની શકે છે તે તેમજ ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિથી આત્મા બિન્ન છે એમ મમભાવવા માટે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ કરી બતાવતાં ભગવાન કહે છે :

‘इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ૪૨ ॥

૧ इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्बेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः परा । महतः परमव्यक्तमव्यक्तवस्तुत्वं परः । पुरुषात्तु पर किंचित् सा सादा सा पा गतिः ॥
બુદ્ધિ ॥

ઇન્દ્રિયોથી તેના વિષયો કેઇ, વિષયોથી મન કેઇ, મનથી બુદ્ધિ કેઇ, બુદ્ધિથી મહત્ત્વસ્વરૂપ આત્મા—તમઃકિત્તુદ્ધિસ્વરૂપ દિવ્યસ્વરૂપ કેઇ, તે મહત્ત્વસ્વરૂપ અવ્યક્ત-માયા કેઇ અને તે માયાથી પુરુષ-ઈશ્વર-બ્રહ્મ કેઇ છે. એ ઉત્તમ પુરુષથી કેઇ હંઈપણ નથી, એ જ સમાપ્ત છે અને એ જ પરમ ગતિ છે

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણિ, પગાણિ, આહુઃ, ઇન્દ્રિયેભ્યઃ, પરમ્, મનઃ, મનસઃ, તુ, પરા, બુદ્ધિઃ, યઃ, બુદ્ધેઃ, પરતઃ, તુ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મન્યતે જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ મનઃ । બુદ્ધચત્તે અનયા ઇતિ બુદ્ધિઃ । પરસ્માત્ ઇતિ પરતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(તત્ત્વજ્ઞાનીઓ) ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પરાણિ (પંચભૂતાત્મક સ્થૂલ, જડ, આદ્ય, દેહાદિકથી) શ્રેષ્ઠ, આહુઃ કહે છે, (અને) ઇન્દ્રિયેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોથી, મનઃ મન, પરમ્ શ્રેષ્ઠ (છે), મનસઃ મનથી, તુ પશુ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, પરા શ્રેષ્ઠ (છે), (અને) યઃ જે, બુદ્ધેઃ બુદ્ધિથી, તુ પશુ, પરતઃ શ્રેષ્ઠ (છે), સઃ તે (પરમાત્મા છે).

ભાવાર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાની લોકો જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પંચભૂતાત્મક સ્થૂલ-જડ-શરીરથી શ્રેષ્ઠ કહે છે અને તે ઇન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી પશુ બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, અને બુદ્ધિથી પશુ જે શ્રેષ્ઠ છે તે તે પરમાત્મા-પરમબ્રહ્મ જ છે. અર્થાત્ આત્મા એ પ્રમાણે સર્વ ઇન્દ્રિયાદિકથી સિત્ત શુદ્ધ સ્વરૂપે રહેલો છે એમ તું જાણ. ૪૨.

અવતરણિકાઃ—‘ આ પ્રમાણે આત્માને સમજી ઇન્દ્રિયાદિજ્ઞાના સંયમપૂર્વક આત્મજ્ઞાન વડે કેવી રીતે કામનો જન્મ થાય છે, ’ તે વાતનો ઉપસંહાર કરતા બગવાન કહે છે:

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

પદચ્છેદઃ—एवम्, बुद्धेः. परम्, बुद्ध्वा, संस्तभ्य, आत्मानम्, आत्मना, जहि, शत्रुम्, महाबाहो, कामरूपम्, दुरासदम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ સ્તમ્ભયિત્વા इति संस्तम्य ।
 શાતયતિ ઇતિ શત્રુઃ, તમ્ શત્રુમ્ । દુસ્ત્રેન આસાદિતુ યોગ્યઃ દુરાસદઃ,
 તમ્ દુરાસદમ્, અથવા દુસ્ત્રેન આમાદઃ આમાદનં પ્રાપ્તિર્યસ્ય સ
 દુરાસદઃ, તમ્ દુરાસદમ્ ।

અન્વય અને અર્થ—મહાગાહો હે મોટી ભુજવાળા
 અર્જુન ! ઇત્તમ ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે, આત્માનમ્ આત્માને,
 બુદ્ધે. બુદ્ધિથી, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, બુદ્ધા બાણીને, આત્મના પોતાની જ
 સુસંસ્કૃત બુદ્ધિવડે, (તે મનરૂપી આત્માને) સંસ્તમ્ય નિયમમાં
 રાખીને, દુરાસદમ્ દુઃખથી પણ જેની ગતિ ન બાણી શકાય તેવા
 (એ), કામરૂપમ્ કામરૂપી, શત્રુમ્ શત્રુનો, જહિ તું ત્યાગ કર.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! એ પ્રમાણે આત્માને બુદ્ધિથી
 શ્રેષ્ઠ બાણીને પોતાની જ સંસ્કારી બુદ્ધિવડે પોતાના મનને
 નિયમમાં રાખીને કષ્ટથી પણ જેની ગતિ ન બાણી શકાય તેવા
 એ કામરૂપી શત્રુનો તું ત્યાગ કર, અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપમાં
 નિમગ્ન રહેવા માટે કામ જેવા પ્રબલ શત્રુને આધીન ન થતાં
 તેનો ત્યાગ કરી નિષ્કામ કર્મ કરવા યત્ન કર અને એ પ્રમાણે
 નિષ્કામ કર્મ કરતા અન્તમા ઇન્દ્રિયાદિકના સંયમદ્વારા આત્મ-
 સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા તું સમર્થ થઈશ અને તેથી અત્યારે પણ નિષ્કામ
 વૃત્તિથી તારું શુદ્ધરૂપી સ્વધર્મકૃત્ય કરવા તું તૈયાર થા. ૪૩.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुन
 સયાગ્રે શ્રીકૃષ્ણકાર્ત્તાસિકપ્રણીતાયા સાન્વયવોધિન્યાં-
 શુર્જરટીકાયા કર્મયોગો નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકાઃ—શ્રીભ અને ત્રીભ અધ્યાયવડે સાંખ્યપ્રતિપાદ્ય જ્ઞાનયોગ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મયોગનું પણ વર્ણન કર્યું, જેમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ લક્ષણાત્મક વેદના અર્થનું તાત્પર્ય પણ આપી ભય છે, સંપૂર્ણગીતામાં પણ એજ યોગ કહેવાનો ભગવાનનો હેતુ છે અને તેથી તેના સારભૂત વેદાર્થના ઉપદેશની સંક્ષેપમાં સમાપ્તિ સમજીને તે યોગની પરંપરા ઉત્તરોત્તર ક્યાંથી ક્યાં સુધી આવી તે બતાવતાં કાળે કરી નષ્ટ થયેલા પ્રાચીન યોગનું રહસ્ય તું મારો ભક્ત છે એમ બાણીને તને કહ્યું છે, એમ યોગની પ્રશંસા કરતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—इमम्, विवस्वते, योगम्, प्रोक्तवान्, अहम्, अव्ययम्, विवस्वान्, मनवे, प्राह, मनुः, इक्ष्वाकवे, अब्रवीत्.

व्युत्पत्तिसमासाः—विषः तेजः अस्ति अस्य इति विवस्वान्, तस्मै विवस्वते । प्रकर्षेण उक्तवान् इति प्रोक्तवान् । न विद्यते व्ययः यस्य सः अव्ययः, तम् अव्ययम् । प्रकर्षेण आह इति प्राह ।

આન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) અહમ્ મેં, इमम् આ, अव्ययम् અવિનાશી, योगम् યોગ, विवस्वते વિવસ્વાન્

નામના મનુને, પ્રોક્તવાન્ કહ્યો, વિવસ્વાન્ વિવસ્વાન્ મનુએ,
મનવે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ નામના મનુને, ગ્રાહ કહ્યો, (અને)
મનુ. તે મનુએ, હસ્ત્રાકવે પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને, અબ્રવીત્ કહ્યો

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! મેં આ અક્ષય યોગ કે જે કદી
નાશ પામતો નથી તે સર્જની આદિમાં જગત્તુ રક્ષણ કરનારા
ક્ષત્રિયોમાં બલનુ આધાન કરવા માટે વિવસ્વાન્ નામના મનુને
કહ્યો હતો અને તેણે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ મનુને કહ્યો, અને
તે શ્રાદ્ધદેવ મનુએ પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો ૧.

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

पदच्छेदः—एवम्, परंपराप्राप्तम्, इमम्, राजर्षयः,
विदुः, सः, कालेन, इह, महता, योगः, नष्टः, परंतप.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—परस्मात् परस्मै दातुं या प्रणाली सा
परंपरा, परंपરયા પ્રાપ્તઃ પરંપરાપ્રાપ્તઃ, તમ્ પરંપરાપ્રાપ્તમ્ । રાજન્તે ઇતિ
રાજાનઃ, ઋપન્તિ જાનન્તિ તે ઋપયઃ, રાજાનશ્ચ તે ઋપયશ્ચ રાજ-
ર્ષયઃ । પરં કામક્રોધાદિરૂપં શત્રુગણં શત્રુ વા તાપયતીતિ પરંતપઃ,
તત્સંત્રુદ્ધૌ પરંતપ ।

અન્યથા અને અર્થ:—એવમ્ એ પ્રમાણે, પરંપરાપ્રાપ્તમ્
પરંપરાની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા, હમમ્ આ
યોગને, રાજર્ષયઃ રાજર્ષિઓ, વિદુઃ જાણતા હતા, (પરંતુ)
પરંતપ હે કામક્રોધાદિ શત્રુગણને તપાવનાર ! સઃ તે, યોગઃ

યોગ, મહતા લાંબા, કાલેન વખત થવાને લીધે, રૂઢ આ લોકમાં, નષ્ટ નાશ પામ્યા જેવો થઈ ગયો.

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે એક પછી બીજાને એમ ઉત્તરોત્તર પરંપરા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણતા હતા, પરંતુ હે કામકોધાદિ શત્રુઓને અથવા શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ! ત્યાર પછી તે યોગ લાંબા વખત થવાને લીધે કાલવશાત્ આ લોકમાં છિન્નભિન્ન થઈ નાશ પામ્યા જેવો થઈ ગયો. અર્થાત્ હમણા તે યોગને યથાસ્થિત જાણે તેવા કોઈપણ નથી. ૨.

અવતરણિકા:—‘એ પ્રમાણે દુર્બલ અને અછતેન્દ્રિય પ્રજાને પ્રાપ્ત થયેલો અને ધણો સમય થવાથી જે યોગ નષ્ટ થઈ ગયો, તે જ યોગ તને અન્ય કહેનાર ન હોવાથી અને તુ મારે બક્ત હોવાથી મં તને કહ્યો’ તે ભગવાન કહે છે

સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ૩ ॥

પદ્છેદ:—સ, એ, અયમ્, મયા, તે, અદ્ય, યોગઃ, પ્રોક્તઃ, પુરાતનઃ, ભક્તઃ, અસિ, મે, સખા, ચ, ઇતિ, રહસ્યમ્, હિ, એતદ્, ઉત્તમમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યુજ્યતે અનેન ઇતિ યોગઃ । પ્રકર્ષેણ ઉક્તઃ પ્રોક્તઃ । પુરાત્નઃ પુરાતનઃ । સમાન રૂપાયતે જનૈઃ ઇતિ સખા । રહસિ ભવમ્ રહસ્યમ્ । અતિશયેન ઉત્કૃષ્ટમ્ ઇતિ ઉત્તમમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—સ. તે, એ જ, અયમ્ આ, પુરાતનઃ જુના વખતનો ગુરૂપરંપરાગત, યોગઃ યોગ, મયા મે,

તે તને, (તું) મેં મારો, મક્ત લાક્ષ, ચ અને, સત્વા મિત્ર, અસ્તિ છે, इति એ હેતુથી જ, અઘ આજે, પ્રોક્ત કહ્યો, एतद् એ (યોગ), हि ખરેખર, उत्तमम् સૌથી શ્રેષ્ઠ, रहस्यम्, શુભ જ્ઞાન (છે એમ તું માન)

ભાવાર્થ:—જુના વખતનો પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ તે જ આ યોગ મેં તને તું મારો બક્ત અને મિત્ર છે, તેથી જ આજે કહ્યો અને એ યોગ તે સૌથી શ્રેષ્ઠ શુભ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું ॥ એમ તું માન. ૩.

અવતરણિકા:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વસુદેવથી ઉત્પન્ન થયેન અને મનુષ્ય તરીકે જાણી તેમને અનિત્ય, અને અસંજ્ઞ માનવા સાથે યોગની પદ્મપરામા પશુ કંઈક ઉલટું જણાતા અર્જુનના કા કરે છે

अर्जुन उवाच । अर्जुन પૂછે છે -

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—અપરમ્, ભવતઃ, જન્મ, પરમ્, જન્મ, વિવસ્વતઃ, કથમ્, एतत्, विजानीयाम्, त्वम्, आदौ, प्रोक्तवान्, इति.

व्युत्पत्तिसमासा:—ન પરમ્ અપરમ્ । જાયતે इति જન્મ । विशेषेण जानीयाम् इति विजानीयाम् । प्रर्येण उक्तवान् इति प्रोक्तवान् ।

અન્વય અને અર્થ:—(હે શ્રીકૃષ્ણ !) વિવસ્વત વિવસ્વાન મનુષો, જન્મ જન્મ, પરમ્ પહેલાના સમયમા છે, (અને) મવત આપનો, જન્મ જન્મ, અપરમ્ હમણા છે, (તો) ત્વમ્

આપે, આદૌ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં, एतत् એ યોગ, (મનુને) પ્રોક્તવાન્ કહ્યો, इति એમ, कथम् કેવી રીતે, विजानीयम्. હું જાણી શકું ?

ભાવાર્થ:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! વિવસ્વાન્ મનુનો જન્મ તો પ્રાચીન કાલમાં હતો, અને આપનો જન્મ તો અર્વાચીન કાલમાં થયેલો છે, તો પછી આપે સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં એ યોગ મનુને કહ્યો એમ હું કેવી રીતે જાણું? અર્થાત્ એ ઉલટી પરંપરા મારા સમજવામાં આવતી નથી માટે આપ મને તે કહો. ૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે અર્જુને ભગવાનને અસર્વત્ તથા અનિત્ય માનીને પ્રશ્ન કર્યો, તે જન્મે માન્યતાનો પરિહાર કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—વહૂનિ, મે, વ્યતીતાનિ, જન્માનિ, તવ, ચ, અર્જુન, તાનિ, અહં, વેદ, સર્વાણિ, ન, ત્વમ્, વેત્થ, પરંતપ.

व्युत्पत्तिसमासा:—વિશેષેણ અતીતાનિ ગતાનિ इति વ્યતીતાનિ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! મે મારા, ચ અને, તવ તારા, बहूनि ઘણા, जन्मानि જન્મે, व्यतीतानि વ્યતીત થઈ ગયા છે, (પરંતુ) તાનિ તે, सर्वाणि બધાએને, अहम् હું, वेद જાણું છું, (પણ) પરંતપ હે પરંતપ ! त्वम् તું, न, वेत्थ જાણતો નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! મારા અને તારા અનેક જન્મ આલ્યા ગયા છે, તે બધાને હું જાણું છું, પણ હે પરતપ! તું જાણતો નથી. અર્થાત્ તું જો મને હમણાં જન્મ ધારણ કરેલો અને અસર્વજ્ઞ માનતો હોય તો તારી ભૂલ છે એમ તું જાણ. ૫

અવતરણિકા:—“આ પ્રમાણે પોતાનું મર્વસ્તવ બતાવી, આપ જ્યારે નિત્ય, મર્વસ્ત તથા ઈશ્વર છો ત્યારે આપને ધર્મ અને અધર્મ હોઈ શકે નહિ અને તો પછી આપનો જન્મ થવાનું શું કારણ છે?” એવી જો અર્જુનને સંકે થાય તો તેના સમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ॥

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદ:—અજઃ, અપિ, સન્, અવ્યયાત્મા, ભૂતા-
નામ્, ઈશ્વરઃ, અપિ, સન્, પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અધિષ્ઠાય, સંભ-
વામિ, આત્મમાયયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન જાયતે इति अज. । न विद्यते
व्यय. यस्य स अव्यय, अव्ययश्चासौ आत्मा च अव्ययात्मा । ईष्टे
असौ ईश्वर । आत्मन माया आत्ममाया, तया आत्ममायया ।

१ एतत्त्वया न विज्ञेय रूपवानिति दृश्यते ।

इच्छ-सुहृत्कर्त्तृ-अवेयमी-શોઽહ જગતો ઇહ ॥

હે નારદ ! “રૂપવાન હોવાથી તમે જાણ્યો છો । એમ તારે મારે મટે ન મનનું, જો નુ ઈચ્છુ તો એક સુહૃત્મા જ લોપ-અદૃશ થઈ શકે છ, કારણ કે ઈશ્વર-સમર્થ છું અને જાણ્યો ગુરુ છ

માયા છોજા મયા મૃદા ચ-માં પદ્યાસિ નારદ ।

ઈષ્ટુતગ્નેયુક્ત ન હુ માં દ્રદુમર્હસિ ॥

હે નારદ ! આ જે મને તું જુએ છે તે પણ મારી માયા જ મે સરજી છે, પરંતુ સર્વ ભૂતોના ગુણવાળો જે હું તેને એવાને તું સમર્થ નથી મહામારો ॥

અન્યથા અને અર્થઃ—અવ્યયાત્મા અવિનાશી, (અને) અજઃ અજન્મા, સન્ હોવા છતાં, અપિ પણ, (અને) મૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રનો, ईश्वरઃ ઈશ્વર-શાસનકર્તા, સન્ હોવા છતાં, અપિ પણ, સ્વામ્ પોતાની, પ્રકૃતિમ્ ત્રિશુણાત્મિકા માયાને, અધિષ્ઠાય સ્વીકારીને, આત્મમાયયા ભારી પોતાની માયા વડે, સંભવામિ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું.

ભાવાર્થઃ—હું અવિનાશી અને જન્મરહિત હોવા છતાં અને પ્રાણિમાત્રનો ઈશ્વર છતાં, પણ મારી પોતાની ત્રિશુણાત્મિકા માયાને સ્વીકારીને પોતાની માયા વડે જ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું. અર્થાત્ માયાનો સ્વીકાર કરી હું જન્મ ધારણ કરું છું. ૬.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે ભગવાનનું વચન સાભળી અર્જુનને ક્યમિત્ જાણવાની ઇચ્છા થાય કે, “આપ ઉત્પન્ન થાઓ છો, પરંતુ ક્યારે અને શા માટે આપની ઉત્પત્તિ થાય છે ?” તો તેને માટે ભગવાન સ્વયં પોતાના આવિર્ભાવનો સમય બતાવતા કહે છે:

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, યદા, હિ, ધર્મસ્ય, ગ્લાનિઃ, ભવતિ, ભારત, અભ્યુત્થાનમ્, અધર્મસ્ય, તદા, આત્માનમ્, સૃજામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગ્લાયતે અનયા इति સ્થાનિઃ । અમિતઃ ઉત્થાનમ્ इति અભ્યુત્થાનમ્ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તસ્ય અધર્મસ્ય ।

૧ સતો હિ માયયા જન્મ જાયતે ન ત્વ તત્વતઃ ।

અસતો માયયા જન્મ તત્વતો ન હિ યુજ્યતે ॥

સતનો જન્મ માયાવડે જ થાય છે પણ વારતબપણે થતો નથી, તેમ જ અસત (જે છે જ નહિ તે) નો તો વધ્યાપુત્રવત્ વારતબપણે જન્મ સંભવે જ નહિ.

અન્યથા અને અર્થ:—ભારત હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા અર્જુન ! યદા, યદા જ્યારે જ્યારે, ધર્મસ્ય ધર્મની, ગ્લાનિ: હાનિ, (અને) અધર્મસ્ય અધર્મની, અમ્યુત્યાનમ્ સર્વ પ્રકારે ઉત્પત્તિ, મવતિ થાય છે, તદા ત્યારે, અહમ્ હું, (મારા) આત્માનમ્ શરીરને, હિ ખરેખર, સૃજામિ સર્જું છું.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ અને અધર્મની અભિવૃદ્ધિ થાય છે એટલે ધર્મનો નાશ થતો જાય છે અને અધર્મ વધતો જાય છે ત્યારે ત્યારે હું અવશ્ય શરીરને ઉત્પન્ન કરું છું અર્થાત્ જન્મ ધારણ કરું છું. ૭.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં ભગવાને પોતાના આવિર્ભાવનો મમય કહ્યો, પરંતુ ક્યા ખાસ હેતુથી ભગવાન પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે તે હવે કહે છે.

परित्राणाय साधूनां विनैशाय च दुष्कृताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवाभि युगे युगे ॥ ૮ ॥

૧ અન્યથૈવ યોગેન મો ક્યામન્ન વપાસતે ।

તૈષામહ સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ॥

અનન્ય-એકાશ્રયરૂપ યોગવડેજ માટે ધ્યાન કરતા નેએ મારી ઉપાસના-બાંધન કરે છે તેમનો મૃત્યુરૂપ સંસારસમુદ્રમાંથી હું ઉદ્ધાર કરાઉં છું.

૨ જ્ઞાત્વે નાદેને માતુર્નાકારણ્ય યથાર્થકે ।

તદ્વદેવ મહેશ્વર્ય નિયતુર્ણવૈષયો ॥

જેમ માતા પુત્રને રમકડાના જોડું-ખતમ કરતા વાટન કરે-મારે તેથી માતાનું કશુંજીવણું નથી એમ સમજવાનું નથી તે પ્રમાણે જ ઈશ્વર પોતાના સજ્જનો-એ જો દુષ્કર્મમાં પ્રવેશે તેા તેમને શિક્ષા કરે-મારે તેા તેમા તેનું કશુંજીવણું નથી એમ સમજવું નહિ, કશુંજી તે ભગવાન જીવે અને દોષના નિયતા-નિયમમાં રાખનાર છે.

પદચ્છેદઃ—પરિત્રાણાય, સાધૂનામ્, વિનાશાય, ચ, દુષ્ક્રતામ્, ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, સંભવામિ, યુગેયુગે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્રાયતે અનેન ઇતિ ત્રાણમ્, પરિતઃ ત્રાણમ્ ઇતિ પરિત્રાણમ્, તસ્મૈ પરિત્રાણાય । સાધુવન્તિ પરકાર્યાણિ ઇતિ સાધવઃ, તેષામ્ સાધૂનામ્ । વિશેષેણ નાશઃ વિનાશઃ, તસ્મૈ વિનાશાય । દુષ્ટં કુર્વન્તિ તે દુષ્ક્રતઃ, તેષામ્ દુષ્ક્રતામ્ । ધારયતીતિ ધર્મઃ, સમ્યક્ સ્થાપનમ્ સંસ્થાપનમ્, અર્થયતે ઇતિ અર્થઃ, ધર્મસ્ય સંસ્થાપનમ્ ધર્મસંસ્થાપનમ્, ધર્મસંસ્થાપનમ્ એવ અર્થઃ ઇતિ ધર્મસંસ્થાપનાર્થઃ, તસ્મૈ ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય ।

અન્યથ અને અર્થઃ—સાધૂનામ્ સત્પુરુષોના, પરિત્રાણાય રક્ષણુને માટે, દુષ્ક્રતામ્ દુરાચારીઓના, વિનાશાય વિનાશને માટે, ચ અને, ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય ધર્મની સારી રીતે સ્થાપના કરવાના હેતુ માટે, યુગે, યુગે દરેક યુગમાં, સંભવામિ હું અવતાર ધારણ કરું છું.

ભાવાર્થઃ—સત્પુરુષોના રક્ષણુને માટે, દુરાચારીઓના નાશને માટે તથા નાશ પામેલા ધર્મની સારી રીતે સ્થાપના કરવાના હેતુથી દરેક યુગમાં હું અવતાર ધારણ કરું છું. અર્થાત્ અધર્મથી પીડાતા જનોના ઉદ્ધાર કરવા માટે હું અવતાર ધરું છું. ૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ધર્મરનાં જન્મ અને કર્મ જે જાણે છે તેને એવા જ્ઞાનથી શું ફલ મળે છે તે જણાવે છે:

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—જન્મ, કર્મ, ચ, મે, દિવ્યમ્, એવમ્, યઃ, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ, ત્યક્ત્વા, દેહમ્, પુનર્જન્મ, ન, ણતિ, મામ્, ણતિ, સઃ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દિવિ મમ દિવ્યમ્, તત્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વત । વિધ્યને ઉપચય—વૃદ્ધિ પ્રાપ્નોતિ ઇતિ દેહ । પુનશ્ચ તત્ જન્મ ચ પુનર્જન્મ, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! એવમ્ એ પ્રભાણે, મે મારા, (એ) દિવ્યમ્ દિવ્ય, જન્મ જન્મ, ચ અને, કર્મ કર્મને ચ જે (પુરુષ), તત્ત્વત તત્ત્વથી, વેત્તિ જાણે છે, સ તે, દેહમ્ શરીરને, ત્યક્ત્વા છોડીને, પુનર્જન્મ ફરીને જન્મ, ન, ણતિ પામતો નથી, (પણ) મામ્ મને, (જ) ણતિ પ્રાપ્ત થાય છે,

કાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! એ પ્રભાણે મારા દિવ્ય જન્મ અને કર્મને જે પુરુષ તત્ત્વથી—સત્ય રીતે જાણે છે, તે શરીર છુટયા પછી એટલે મરણ પછી ફરીને જન્મ પામતો નથી, પણ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે મારી પ્રાપ્તિરૂપ પરમ શક્તિને પામે છે ૬.

અવતરણિયા—શ્રીયન્ અર્જુન ત્વં કા ષ્ટે ક્ષે ॥ હે પ્રભો ! તો પણ આપની પ્રાપ્તિના આધનરૂપ આપના જ મર્મને જાણનાર ક્રેટયા હોઈશો ? અને તેવા પ્રાપ્તિ આપના સ્વરૂપને પામ્યા કે કેમ ? તો તેને મારે ભગવાન હે ॥

વીતરાગમયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ॥

વહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મહ્તાયમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—વીતરાગભયક્રોધાઃ, મન્મયાઃ, મામ્, ઉપાશ્રિતાઃ, વહવઃ, જ્ઞાનતપસા, પૂતાઃ, મદ્ભાવમ્, આગતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાગશ્ચ ભયં ચ ક્રોધશ્ચ इति રાગભય-ક્રોધાઃ, વીતાઃ રાગભયક્રોધાઃ ચેમ્યઃ તે વીતરાગભયક્રોધાઃ । અહમ્ એવ પ્રાચુર્યે યેષા તે મન્મયાઃ । જ્ઞાનં ચ તપશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ જ્ઞાનતપઃ, તેન જ્ઞાનતપસા, અથવા જ્ઞાનમ્ એવ તપઃ इति જ્ઞાનતપઃ, તેન જ્ઞાનતપસા । મમ ભાવઃ મદ્ભાવઃ, તમ્ મદ્ભાવમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વીતરાગભયક્રોધા. વિષયોમાંથી આસક્તિ, ભય અને ક્રોધ જેમના વીતી ગયા છે, મન્મયાઃ મારામાં અનન્ય ચિત્તવાળા, (અને) મામ્ મને જ, ઉપાશ્રિતાઃ આશ્રય માનીને રહેલા એવા, વહવ ઘણા પુરુષો, જ્ઞાનતપસા જ્ઞાનરૂપ તપ વડે, પૂતાઃ પવિત્ર થયેલા, મદ્ભાવમ્ મારા ઇશ્વર ભાવને અર્થાત્ સાયુજ્ય મોક્ષને, આગતાઃ પામ્યા છે.

ભાવાર્થઃ—રાગ એટલે વિષયોમાં પ્રીતિ, પોતાના નાશનો ભય, તેમજ વિષયપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારાઓ તરફ મારફું, આકેશ કરવો ઇત્યાદિ રૂપી ક્રોધ એ બધાં જેઓમાંથી નીકળી ગયાં છે તેવા, જેઓ મારામાં અનન્ય ચિત્તવાળા અને મને જ આશ્રય માનીને રહેલા છે તથા જ્ઞાનરૂપી તપ વડે જે અત્યંત શુદ્ધ થયેલા છે એવા ઘણા પુરુષો મારા ભાવને અર્થાત્ સાયુજ્ય મુક્તિને પામ્યા છે, કે જેઓને ફરી જન્મ મરણ રહેતાં નથી. ૧૦.

અવતરણિકાઃ—“અમુકને મોક્ષ આપવો અને અમુકને તેથી વચિત રાખવો એ પરથી આપના પોતાનામા પણ રાગદ્વેષ જણાઈ આવે છે.” એવી અર્જુનની શકના નિવારણમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, યથા, મામ્, પ્રપદ્યન્તે, તાન્, તથા, એવ, ભજામિ, અહમ્, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્થ, સર્વશઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण पद्यन्ते इति प्रपद्यन्ते । अनुपश्चात् अनुसृत्य वर्तन्ते—गच्छन्ति इति अनुवर्तन्ते ।

અનુવચ અને અર્થઃ—યે જેઓ, યથા જેવી રીતે, મામ્ મને, પ્રપદ્યન્તે શરણે આવે છે—ભજે છે, તાન્ તેમને, તથા તેવી રીતે, એવ જ, અહમ્ હું, મજામિ ભણું છું, પાર્થ હે પાર્થ ! મનુષ્યા મનુષ્યો, મમ મારા, વર્ત્મ માર્ગનું, સર્વશ સર્વ રીતે, અનુવર્તન્તે અનુકરણ કરે છે

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે જ હું તેઓને ભણું છું એટલે તેમનાપર અનુગ્રહ કરી હું તેમને ઉત્તમ પ્રકારનું ફળ આપુ છું, કેમકે હે પાર્થ ! મનુષ્યો મારા માર્ગનું જ બાંધી રીતે અનુકરણ કરે છે ૧૧

અવતરણિકાઃ—“જે આપ ઈશ્વર અને રાગદ્વેષાદિથી ગદ્દિત છો, અને મર્મ પ્રાણીના ઉપર સમાન અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ દરેક જાતનું ફલ આપવાને મમથ છો, તો ‘વાસુદેવ સર્વમિતિ-વાસુ દેવમય આપ્તુ જગત્ છે’ એવા જ્ઞાનવડે મુમુક્ષુમાત્ર આપનેજ શરણે કેમ આવતા નથી? ” આવી અર્જુન કવચિત્ જમ મ્હે તો તેના સમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ દેવતાઃ ॥

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—કાક્ષન્તઃ, કર્મણામ્, સિદ્ધિમ્, યજન્તે, ઇહ, દેવતાઃ, ક્ષિપ્રમ્, હિ, માનુષે, લોકે, સિદ્ધિઃ, ભવતિ, કર્મજા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાક્ષન્તીતિ તે કાક્ષન્તઃ । સિદ્ધન્તિ કાર્યાણિ અનયા इति સિદ્ધિઃ, તામ્ સિદ્ધિમ્ । દેવાનાં સમૂહા દેવતાઃ, તાઃ દેવતાઃ । મનુષ્યસ્ય અયમ્ इति માનુષઃ, તસ્મિન્ માનુષે । કર્મણઃ જાયતે इति કર્મજા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મણામ્ ઠમોની, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, કાક્ષન્તઃ ઇચ્છતા, (જનો) ઇહ આ લોકમાં, દેવતાઃ દેવતાઓનું, યજન્તે યજન કરે છે, હિ કારણ કે, માનુષે મનુષ્યોના, લોકે લોકમાં, કર્મજા કર્મજન્ય, સિદ્ધિઃ સિદ્ધિ, ક્ષિપ્રમ્ તુરત જ, ભવતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષો ઠમોની સિદ્ધિની આકાંક્ષાવાળા છે તે પુરુષો આ લોકમાં ભારાથી લિપ્ત અન્ય દેવતાઓનું યજન કરે છે, કારણ કે મનુષ્યલોકમાં કર્મની સિદ્ધિ તુરત થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યો કર્મને અંગે જે જે ફલની ઇચ્છાથી જે જે દેવને ભજે છે તે તે દેવો તેમને તે તે ફલ તત્કાલ આપે છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—“ આપે કર્મની સિદ્ધિ મનુષ્યલોકમાં કહી તેનું શું કારણ ? અને તેમાં પણ તેને કરનાર કોણ છે ? ” એવી શંકા અર્જુનને યતાં બગવાન કહે છે :

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

પદચ્છેદઃ—યે, યથા, મામ્, પ્રપદ્યન્તે, તાન્, તથા, ઇવ, ભજામિ, અહમ્, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્થ, સર્વશઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण पद्यन्ते इति प्रपद्यन्ते । अनु पश्चात् अनुसृत्य वर्तन्ते—गच्छन्ति इति अनुवर्तन्ते ।

અનુવચ અને અર્થઃ—યે જેઓ, યથા જેવી રીતે, મામ્ મને, પ્રપદ્યન્તે શરણે આવે છે—ભજે છે, તાન્ તેમને, તથા તેવી રીતે, ઇવ જ, અહમ્ હું, ભજામિ ભણું છું, પાર્થ હે પાર્થ ! મનુષ્યા મનુષ્યો, મમ મારા, વર્ત્મ માર્ગનું, સર્વશઃ સર્વ રીતે, અનુવર્તન્તે અનુકરણ કરે છે

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે જ હું તેઓને ભણુ છું એટલે તેમનાપર અનુગ્રહ કરી હું તેમને ઉત્તમ પ્રકારનું ફળ આપું છું, કેમકે હે પાર્થ ! મનુષ્યો મારા માર્ગનું જ બધી રીતે અનુકરણ કરે છે ૧૧

અવતરણિકાઃ—“જો આપ ઇશ્વર અને શાક્ટેપાદિથી ગૃહિત છો, અને મર્મ પ્રાણીના ઉપર સમાન અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ દરેક જાતનું ફલ આપવાને સમર્થ છો, તો ‘વાસુદેવ સર્વમિતિ-વાસુ દેવમય આપ્તુ જગન્ છે’ એવા જ્ઞાનવડે યુગુક્ષુમાત્ર આપનેજ શરણે કેમ આવતા નથી?” આવી અર્ચુન કવચિત્ શકા કરે તો તેના સમાધાનમા બગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ દેવતાઃ ॥

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—કાક્ષન્તઃ, કર્મણામ્, સિદ્ધિમ્, યજન્તે, ઇહ, દેવતાઃ, ક્ષિપ્રમ્, હિ, માનુષે, લોકે, સિદ્ધિઃ, ભવતિ, કર્મજા.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—કાક્ષન્તીતિ તે કાક્ષન્તઃ । સિદ્ધન્તિ કાર્યાણિ અનયા इति સિદ્ધિઃ, તામ્ સિદ્ધિમ્ । દેવાનાં સમૂહા દેવતાઃ, તાઃ દેવતાઃ । મનુષ્યસ્ય અયમ્ इति માનુષઃ, તસ્મિન્ માનુષે । કર્મણઃ જાયતે इति કર્મજા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મણામ્ કર્મેની, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, કાક્ષન્તઃ ઇચ્છતા, (જનો) ઇહ આ લોકમાં, દેવતાઃ દેવતાઓનું, યજન્તે યજન કરે છે, હિ કારણ કે, માનુષે મનુષ્યોના, લોકે લોકમાં, કર્મજા કર્મજન્ય, સિદ્ધિઃ સિદ્ધિ, ક્ષિપ્રમ્ તુરંત જ, ભવતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષો કર્મેની સિદ્ધિની આકાંક્ષાવાળા છે તે પુરુષો આ લોકમાં મારાથી લિપ્ત અન્ય દેવતાઓનું યજન કરે છે, કારણ કે મનુષ્યલોકમાં કર્મેની સિદ્ધિ તુરંત થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યો કર્મેને અંજે જે જે ફલની ઇચ્છાથી જે જે દેવને ભજે છે તે તે દેવો તેમને તે તે ફલ તત્કાલ આપે છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—“ આપે કર્મેની સિદ્ધિ મનુષ્યલોકમાં કહી તેનું શુ કારણ ? અને તેમાં પણ તેને કરનાર કોણ છે ? ” એવી શકા અર્જુનને થતા ભગવાન કહે છે.

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ॥

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ચાતુર્વર્ણ્યમ્, મયા, સૃષ્ટમ્, ગુણકર્મવિભાગશઃ,
તસ્ય, કર્તારમ્, અપિ, મામ્, વિદ્ધિ, અકર્તારમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચતુર્ણાં વર્ણાનાં સમૂહઃ इति ચાતુર્વર્ણ્યમ્,
વા ચત્વારો વર્ણા એવ ચાતુર્વર્ણ્યમ્ । ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ,
તેષાં વિભાગઃ ગુણકર્મવિભાગઃ, તસ્માત્ ગુણકર્મવિભાગશઃ । કરોતિ इति
કર્તા, ન કર્તા અકર્તા, તસ્ અકર્તારમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ
અવ્યયઃ, તસ્ અવ્યયમ્ ।

અ.વ.ય અને અર્થઃ—ગુણકર્મવિભાગશઃ શુણ અને
કર્મના વિભાગ પ્રમાણે, મયા મેં, ચાતુર્વર્ણ્યમ્ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ) ચાર વર્ણ, સૃષ્ટમ્ સર્જ્યા છે, તસ્ય તેનો,
કર્તારમ્ કર્તા, અપિ છતાં પણ, અકર્તારમ્ અકર્તા, (અને) અવ્યયમ્
અવિનાશી, (એવો) મામ્ મને, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—શુણ* અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણો મેં સર્જ્યા છે અને તેનો હું
કર્તા હોવા છતાં પણ મને અકર્તા અને અવિનાશી તું જાણ ૧૩.

* શુણકર્મવિભાગશ એટલે રમેશુણમિશ્રિત સત્ત્વગુણપ્રધાન બ્રાહ્મણ અને
સમન્માદિ તેના કર્મ, સત્ત્વગુણમિશ્રિત રમેશુણપ્રધાન ક્ષત્રિય અને પ્રજાત
રક્ષણ, સૌંદર્ય વગેરે તેનાં કર્મ, તમેશુણમિશ્રિત રમેશુણપ્રધાન વૈશ્ય અને કૃષિ,
ગોરક્ષણ વગેરે તેનાં કર્મ તથા રમેશુણમિશ્રિત તમેશુણપ્રધાન શૂદ્ર અને ત્રિ-
વર્ણની રેવા એ એવું કર્મ, એ પ્રમાણે શુણ-કર્મના વિભાગથી બ્રાહ્મણાદિ વર્ણની
ઉત્પત્તિ શાસ્ત્રમાં માનવામાં આવેલી છે.

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ॥

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, કર્મ, કિમ્, અકર્મ, इति, કવયઃ, અપિ, અત્ર, મોહિતાઃ, તત્, તે, કર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા, મોક્ષયસે, અશુભાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કર્મ અકર્મ । કવન્તે इति કવયઃ । પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ । ન શુભમ્ અશુભમ્, તસ્માત્ અશુભાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કિમ્ શું, કર્મ કર્મ, (અને) કિમ્ શું, અકર્મ ન કરવા યોગ્ય છે, इति એ પ્રમાણે, કવયઃ બુદ્ધિમાન્ પુરુષો, અપિ પણ, અત્ર એ વિષયમાં, મોહિતાઃ મુઝાઈ ગએલા છે, તત્ તેથી, તે તને, કર્મ કર્મ અને અકર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ કે, યત્ જે, જ્ઞાત્વા જાણીને, અશુભાત્ અશુભ—દુઃખદ એવા સંસારથી, મોક્ષયસે તું મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થઃ—‘કર્મ એટલે શું કરવા યોગ્ય છે અને અકર્મ એટલે શું ન કરવા યોગ્ય છે,’ એ પ્રમાણે એ વિષયમાં બુદ્ધિમાન્ પુરુષો પણ મુઝાઈને નિર્ણય કરવા અસમર્થ થયા છે, તેથી કર્મ અને અકર્મનો શો નિર્ણય છે તે હું તને સારી રીતે કહીશ, કે જે જાણીને તું અશુભ એવા સંસારનાં બન્ધનોથી મુક્ત થઈશ. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—“દિદ્વાદિકના વ્યાપારરૂપ ક્રિયા તે કર્મ અને અવ્યાપારરૂપ ક્રિયા તે અકર્મ એ પ્રમાણે તું જાણીશ નહિ, પણ તેમાં શું જાણ્યું બેઠાંએ તે સાંભળ” એમ જણાવતા ભગવાન્ કહે છે:

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं: पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, જ્ઞાત્વા, કૃતમ્, કર્મ, પૂર્વેઃ, અપિ, મુમુક્ષુભિઃ, કુરુ, કર્મ, એવ, તસ્માત્, ત્વમ્, પૂર્વેઃ, પૂર્વતરમ્, કૃતમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—आत्मानं मोक्तुं इच्छवः मुमुक्षवः, तैः मुमुक्षुभिः । अतिशयेन पूर्वम् इति पूर्वतरम्, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એવમ્ (હું કર્તા નથી અને મને કર્મનાં ફલમાં સ્પૃહા નથી) એ પ્રમાણે, જ્ઞાત્વા જાણીને, પૂર્વેઃ પહેલાંના, મુમુક્ષુભિઃ મુમુક્ષુઓએ, અપિ પણ, કર્મ કર્મ, કૃતમ્ કર્યું (હતું), તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, (પણ) પૂર્વેઃ પહેલાંનાઓએ, પૂર્વતરમ્ અત્યંત પહેલાં, કૃતમ્ કરેલા, કર્મ કર્મને, એવ જ, કુરુ કર.

ભાવાર્થઃ—“હું કર્તા નથી અને મને કર્મનાં ફલમાં સ્પૃહા નથી” એ પ્રમાણે જાણીને જ પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મ કર્યું હતું અને તેથી તું પણ તારા પૂર્વજોએ પહેલામાં પહેલું જે કર્મનું આચરણ કર્યું છે તે કર્મનું જ આચરણ કર. અર્થાત્ તે પ્રમાણે અત્યારે તું યુદ્ધ કર અને સ્પૃહારહિત કરવામાં આવતા એ કર્મથી તને કંઈ પણ બંધન થવાનું નથી એમ તું માન. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—“કર્મ કરવાં આવશ્યક છે, છતાં પણ એકને એક બીજાએ કરવું એવી અધપરંપરાથી કોઈ ન કરવાં,” પણ “જ્ઞાત્વા કર્માણિ કુર્વીત-જાણીને-અમજીને કોઈ કરવાં” એ વચન પ્રમાણે કર્મના અંશમાં કંઈ વિશેષ જણાવવાની ઇચ્છાથી બગવાનું અર્જુનને કહે છે:

ભાવાર્થ:—કારણ કે કર્મ એટલે શું કરવા યોગ્ય છે એ કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે, અને વિકર્મ એટલે સકામ-ફળની ઇચ્છાથી કરેલા કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે, તેમજ નિષ્કામ વૃત્તિથી કરેલા કર્મનું—અકર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે. એ પ્રમાણે એ કર્મની એટલે કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેની ગતિ ગહન—અકલિત—ન જાણી શકાય તેવી ગૂઢ છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે ‘કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મના તત્ત્વ અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે,’ એમ કહીને ભગવાન હવે તે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે.

કર્મણ્યકર્મ ય: પश्येदકર્મणि च कर्म य: ॥

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—કર્મણિ, અકર્મ, ય:, પश्येत्, અકર્મણિ, ચ, કર્મ, ય:, સ:, બુદ્ધિમાન્, મનુષ્યેષુ, સ:, યુક્ત:, કૃત્સ્નકર્મકૃત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ક્રિયતે इति कर्म, तस्मिन् कर्मणि । न कर्म अकर्म, तस्मिन् अकर्मणि । बुद्धिः अस्य अस्तीति बुद्धिमान् । कृत्स्नं कर्म कृन्तति छिनत्तीति कृत्स्नकर्मकृत्, अथवा कृत्स्नं कर्म करोतीति कृत्स्नकर्मकृत् ।

અન્વય અને અર્થ:—ય. જે પુરુષ, કર્મણિ કર્મમાં, અકર્મ અકર્મ—કર્મભાવ—કાર્યકર્મને, પश्येत् જુઓ, ચ અને, ય: જે, અકર્મણિ અકર્મ—કર્તા આત્માથી બંધું તંત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમજ નિવૃત્તિરૂપ કર્મના અભાવ—માં, કર્મ કર્મને (જુઓ છે,) સ: તે, મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં, બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિમાન્, સ: તે, યુક્ત: યોગી, (અને તેજ) કૃત્સ્નકર્મકૃત્ સર્વ કાર્યો કરનાર અથવા સર્વ કર્મોનાં બંધનોને છેદનાર છે.

સામાર્થ્ય:—જે પુરુષ દેહના વ્યાપારાદિ કર્મમાં કર્તૃત્વ લિમાન ન રાખી કર્મનો અભાવ જુએ, અને જે પુરુષ કર્તા આત્માથી બધું તંત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમ નિવૃત્તિ—કર્મના અભાવ—માં કર્મ જુએ છે તેજ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન, તેજ યોગી અને તેજ બધાં કર્મોનો કરનાર અથવા કર્મોનાં બંધનોનો છેદનાર છે અર્થાત્ જે કર્માકર્મનો વિવેક બરાબર સમજે છે તેજ મંસારનાં બંધન તોડી પરમ ગતિને પામી શકે છે. ૧૮.

અવતરણિકા:—‘પરમાર્થ દષ્ટિવાળાઓ, કર્તાપણના અભિમાનથી રહિત હોવાને લાગે કર્મથી લિપ્ત થતા નથી, અને તેમને જ ‘પણિત’ એટલે જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે,’ તે વાત બજવાનું જણાવે છે

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ૧૯ ॥

પદ્ચ્છેદ:—યસ્ય, સર્વે, સમારંભાઃ, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ, જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્, તમ્, આહુઃ, પણ્ડિતમ્, બુધાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમારમ્બન્તે ઇતિ સમારંભા । કામ્યતે ઇતિ કામ, સમ્યક્ કલ્પ્યતે એનેન ઇતિ સંકલ્પ, કામશ્ચ સંકલ્પશ્ચ કામસંકલ્પૌ, તામ્યા વર્જિતા ઇતિ કામસંકલ્પવર્જિતા । જ્ઞાનમ્ એવ અગ્નિ જ્ઞાનાગ્નિ, જ્ઞાનાગ્નિના દગ્ધાણિ કર્માણિ યસ્ય સ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્મા, તમ્ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્ । પણ્ડા વ્રજ્ઞાકારા અંતઃકરણવૃત્તિ—બુદ્ધિઃ યસ્ય સ પણ્ડિત, તમ્ પણ્ડિતમ્ । મોષન્તિ તે બુધા ।

અન્યથ અને અર્થ:—યસ્ય જે પુરુષનાં, સર્વે બધાં, સમારંભા. કર્મો, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ કામ અને તેનાથી ઉત્પન્ન

યતાં કારણે તેમજ ‘હું આ કરું છું’ એવા સંકલ્પરૂપ અભિમાનથી રહિત હોય છે, તમ્ તેને, વુદ્ધાઃ બ્રહ્મને બાણુનારાઓ, જ્ઞાનાન્નિ-
દગ્ધકર્માણમ્ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે જેનાં શુભાશુભ લક્ષણવાળાં
કર્મો ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ હોવાથી બળી ગયાં છે એવો, પण्डितम्
તત્ત્વદર્શી પંડિત, આહુઃ કહે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષનાં બધાં કર્મો, કામ, ફલની ઇચ્છા
અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં કારણો તથા ‘હું આ કરું છું’ એવા
અભિમાનથી રહિત હોય છે, તથા જેનાં શુભાશુભ કર્મો બધાં
જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ હોવાથી બળી ગયાં છે,
એટલે કે જે જ્ઞાની થયા પછી પણ માત્ર ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથીજ નિર-
પેક્ષ કર્મ કરે છે તેને જ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તત્ત્વદર્શી પંડિત કહે છે. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—“જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે કર્મો ભસ્મીભૂત થઇ ગયા
પછી એટલે નાશ પામ્યા પછી જ્ઞાનીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીનું કર્મ પણ
અકર્મમા મળી જાય છે, અને જ્ઞાની નિર્લિપ્તજ મનાય છે,” એ વાત દર્શાવતાં
બગવાનુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રસ્તુતનો વિસ્તાર કરે છે:

લ્યક્ત્વા કર્મફલાસદ્ગ્નં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ॥

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોऽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

૧ યમાનમિક્ષણ સેવેન્નિયમા-પત્યસ્ત્વજેત્ ।

જિજ્ઞાસાયાં સપ્રવૃત્તો નાદ્વિયેત્કર્મજ્ઞોદનામ્ ॥ રજુતે. ॥

બાણુવાની-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છામાં પ્રવૃત્ત યતા મારામાં જ તત્પર રહી
પુરવે પ્રતિજ્ઞા યોગીય સેવન કરતુ અને નિયમેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, તથા-કર્મ-
સમધી પ્રેરણાઓનો આદર જ કરવો નહિ.

કૌર્વીનપુગલ વાસ. કપો ડીનનિવારિણીમ્ ।

વાદુકે ચાપિ શૃલીયાત્કર્યાન્નાન્વર્ય સંપ્રદ ॥

બે લગોગી, એક વસ્ત્ર, શીત નિવારણ માટે ગોદડી અને બે પાદુકાઓ લેવી.
પરંતુ બાકી કંઈ વસ્તુનો સંમિદ કરવો નહિ.

પદચ્છેદઃ—ત્યક્ત્વા, કર્મફલાસક્તમ્, નિત્યતૃપ્તઃ
નિરાશ્રયઃ, કર્મણિ, અભિપ્રવૃત્તઃ, અપિ, ન, એવ, કિંચિત્
કરોતિ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આસજ્યન્તે પ્રાણિન અમેન ઇતિ આસક્તઃ,
કર્મણા ફલમ્ ઇતિ કર્મફલમ્, કર્મફલે આસદ્ગ ઇતિ કર્મફલાસગઃ,
તમ્ કર્મફલાસગમ્ । નિત્યેન નિજાનન્દેન તૃપ્ત ઇતિ નિત્યતૃપ્તઃ ।
નિર્ગત આશ્રય યસ્ય સ. નિરાશ્રયઃ । અભિપ્ર વૃત્તઃ ઇતિ અભિપ્રવૃત્ત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કર્મફલાસક્તમ્ કર્મના ફલોની
આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, નિત્યતૃપ્તઃ પોતાના નિત્ય આનંદથી
મદા સંતુષ્ટ, નિરાશ્રયઃ યોગ અને ક્ષેમને માટે કોઈ પણ આશ્ર-
યની ઈચ્છા ન રાખનારો, સ. તે પુરુષ, કર્મણિ સ્વાભાવિક વિહિત
કર્મોમા, અભિપ્રવૃત્તઃ પ્રવૃત્ત હોય, અપિ છતાં પણ, કિંચિત્
કંઈ, એવ પણ, ન, કરોતિ કરતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ કર્મોનાં ફલોમાં આસક્તિ છોડી
દઈને પોતાના નિત્ય એવા પ્રદક્ષના આનંદથી જ સદા સંતુષ્ટ
રહે છે અને યોગક્ષેમને માટે કોઈનો પણ આશ્રય કરતો નથી તે
પુરુષ સ્વાભાવિક રીતે શાઓક્ત કર્મમા પ્રવૃત્ત થતો હોવા છતાં
પણ કંઈ કરતો નથી. અર્થાત્ તે કર્મ કરવા છતાં પણ નિષ્કામ-
વૃત્તિથી કરતો હોવાથી તે કર્મના બંધનથી લેપાતો નથી. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—“એ રીતે કર્મ કરતુ એ ગૈણુ છે, અને અકર્મ
મુખ્ય છે એમ જાણીને કર્મ ન કરના એજ શ્રેષ્ઠ છે” એવી વખને શકા થાય
તો તે દૂર દરનાના હેતુથી બચનાર શ્રીકૃષ્ણ ‘કર્મ કરવા છતાં પણ બંધનકારક
ન થાય’ તે માર્ગનું દર્શન કરાવતા કહે છે

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ॥

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—નિરાશીઃ, યતચિત્તાત્મા, ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ,
શારીરમ્, કેવલમ્, કર્મ, કુર્વન્, ન, આપ્નોતિ, કિલ્વિપમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્ગતાઃ આશિષઃ કામનાઃ યસ્માત્ સ
નિરાશીઃ । ચિત્તં ચ આત્મા ચ ચિત્તાત્માનૌ, યતૌ ચિત્તાત્માનૌ યસ્ય
સઃ યતચિત્તાત્મા । સર્વે ચ તે પરિગ્રહાશ્ચ સર્વપરિગ્રહાઃ, ત્યક્તાઃ સર્વપરિ-
ગ્રહાઃ યેન સઃ ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ । શરીરસ્ય ઇદમ્ શારીરમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—નિરાશીઃ બધી કામનાઓથી
રહિત, યતચિત્તાત્મા ચિત્ત અને શરીર જેના વશમાં છે તેવો,
(અને) ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ સધળી જાતનો સંગ્રહ જેણે છોડી દીધો.
છે તેવો (પુરુષ), કેવલમ્ કેવળ, શારીરમ્ શરીરનિર્વૃત્યર્થ, કર્મ
કર્મ, કુર્વન્ કરતો થકો, કિલ્વિપમ્ સંસારના કલેશરૂપી પાપને,
ન, આપ્નોતિ પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—સર્વ જાતની કામનાઓથી રહિત, ચિત્ત તથા
શરીર જેના વશમાં છે તથા બધી જાતનો સંગ્રહ જેણે છોડી દીધો
છે એવો પુરુષ શરીરનિર્વૃત્તિને માટે જે આવશ્યક કર્મો કરે છે,
તેનાથી તે સંસારના કલેશોને પામતો નથી. અર્થાત્ વળીશ્રમધર્મ
પ્રમાણે આવશ્યક કર્મ નિષ્કામ વૃત્તિથી મરણ પર્યંત કરવામાં

૧ મધુ માંસ ચ મદ્ય ચ તાંતુલ તૈલમૌષ્ઠમ્ ।

ત્યાજ્યાન્યદૌ યતેર્દૂરાત્તપા કાન્ના ચ કાશ્વનમ્ ॥

મધ માંસ, મદ્ય-દારૂ, તાંતુલ, તેલ, ઔષધ-દવા, સ્ત્રી અને મોનુ-ધન એ
આઠ વસ્તુઓ યતિએ દૂરથી જ ત્યાજવાની છે.

આવે તો પણ તેનો કર્તા નિર્લેપ તથા નિર્વિકારી રહે છે અને પરમાર્થમાં પાપપુણ્યથી રહિત થઈ પરમ ગતિને પામે છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—“જેણે સર્વ સંગ્રહ છોડી દીધો છે તેવાથી કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવા માટેની ચિંતાની વ્યગ્રતાથી, ધનથી જ સાધ્ય થઈ શકે તેવાં અગ્રિહોત્રાદિક કાર્યો કેવી રીતે થઈ શકે?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન કહે છે:

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ॥

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવધ્યતે ॥૨૨॥

પદ્મચ્છેદઃ—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ, દ્વન્દ્વાતીતઃ, વિમત્સરઃ, સમઃ, સિદ્ધૌ, અસિદ્ધૌ, ચ, કૃત્વા, અપિ, ન, નિવધ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યાવતી ઇચ્છા इति यदृच्छा, અથવા ઇચ્છાં વિનૈવ યેન કેનચિદપિ પ્રેરિતા મોગાસિઃ યદૃચ્છા, લમ્પ્યતે इति લાભઃ, યદૃચ્છયા લાભઃ યદૃચ્છાલાભઃ, તેન સંતુષ્ટઃ इति यदृच्छालाभ-સંતુષ્ટઃ । દ્વન્દ્વાનિ ક્ષુત્પિપાસાશીતોષ્ણવર્ષાદાનિ, તૈઃ અતીતઃ—અતિક્રાન્તઃ इति द्वान्द्वतीतः । વિગતઃ મત્સરઃ યસ્માત્ સઃ વિમત્સરઃ । ન સિદ્ધિઃ અસિદ્ધિઃ, તસ્યામ્ અસિદ્ધૌ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ અનાયાસે જે લાભ થાય તેથી સંતુષ્ટ, દ્વન્દ્વાતીતઃ ટાઢ, તડકો, હર્ષ, શોક, ઈત્યાદિની અસરથી રહિત, વિમત્સરઃ ઈર્ષ્યા વિનાનો, (અને) સિદ્ધૌ સિદ્ધિમાં, ચ અને, અસિદ્ધૌ અસિદ્ધિમાં, સમઃ સમાન હોય, (તેવો પુરુષ) કૃત્વા કર્મ કરીને, અપિ પણ, (તેમાં) ન, નિવધ્યતે પંધાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—અનાયાસે જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ, હર્ષ-શોક વગેરેનાં દ્વન્દ્વોથી રહિત, ઈર્ષ્યા વિનાનો તેમજ કાર્યની

પરિપૂર્ણતા કે અપૂર્ણતામાં હુર્ધશોકરહિત—સમાનદૃષ્ટિવાળો હોય તેવો પુરુષ કર્મો કરીને પણ બંધનમાં આવતો નથી. અર્થાત્ તે કર્મના ફલમાં તદ્દન નિરપેક્ષ હોવાથી કર્મ તેને બંધનકારક થતાં નથી. ૨૨.

અવતરણિકા:—“ત્યક્ત્વા કર્મફલાસક્તમ્” ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકથી “અક્ષવિત્ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ અહંભાવથી વિમુક્ત અને નિરપેક્ષ કર્મ કરતો હોવાથી તે કર્મ કરતો નથી, અને તેથી તેને કંઈ કર્મનાં બંધનો બાધ કરતા નથી.” એમ કહેવામાં આવ્યું, તો શું તે જ્ઞાનવડે કર્મોની ફલ આપવાની શક્તિ છે તેનો અટકાવ કરે છે ? અથવા તો પદ્મપરાથી આલતા આવેલા કર્મનો તદ્દનજ ઉચ્છેદ કરે છે ? એ બેમાંના કયા આચરણથી કર્મબંધ થતો નથી ?” એવી અર્જુનની શકના નિવારણમાં પ્રથમ કારણથી મુક્ત થયેલાની ફરીને સસારમાં પ્રવૃત્તિ થાય એ સહજ છે, એમ સમજીને ખીજા કારણનું બગવાનુ સમાધાન કરે છે:

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ॥

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

પદ્મચ્છેદ:—ગતસંગસ્ય, મુક્તસ્ય, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ, યજ્ઞાય, આચરતઃ, કર્મ, સમગ્રમ્, પ્રવિલીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ગતઃ સંગઃ યસ્ય સઃ ગતસંગઃ, તસ્ય ગતસંગસ્ય । જ્ઞાયતે પરમં બ્રહ્મ અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનેન અવસ્થિતં ચેતઃ યસ્ય સઃ જ્ઞાનાવસ્થિતચેતાઃ, તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ । ઈજ્યતે પૂજ્યતે સર્વેપામીશ્વરઃ અનેન ઇતિ યજ્ઞઃ, તસ્મૈ યજ્ઞાય । આ સમન્તાત્ ચરતીતિ આચરન્, તસ્ય આચરતઃ । ક્રિયતે ઇતિ કર્મ । પ્રકર્ષેણ વિલીયતે ઇતિ પ્રવિલીયતે ।

અત્વથ અને અર્થઃ—ગતસદ્ગત્ય રાગદ્વેષાદિ દોષોર્થ રહિત હોય તેવાનું, મુક્તસ્ય મુક્ત થયેલાનું, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ જ્ઞાન વડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું, (અને) યજ્ઞાદિ યજ્ઞને માટે, આચરતઃ આચરણ કરનારનું, સમયમ્ બધું, કર્મ કર્મ, પ્રવિલીયતે અત્યંત લય પામી બળ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—રાગદ્વેષાદિ દોષોર્થી રહિત જે પુરુષ હોય તેવા મુક્તસ્વભાવવાળાનું, જ્ઞાનવડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું તેમજ યજ્ઞને અર્થે કર્મ કરનાર જે પુરુષ છે તેનું સઘળું કર્મ અત્યંત લય—નાશ પામી બળ્ય છે. અર્થાત્ તેવો પુરુષ કર્મ કરે કે ન કરે તે પણ તેને કર્મ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે સંસારમાં બંધન પામતો નથી, કેમકે તેનાં કર્મોનો તદ્દન ઉચ્છેદ થયેલો હોય છે. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—“કર્મ બહુધા ફલને આપ્યા સિવાય રહેતા નથી તે કરેલા કર્મો કોઈપણ જાતના ફલને આપ્યા સિવાય જ કેમ નિવૃત્ત થાય છે?”

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—બ્રહ્મ, અર્પણમ્, બ્રહ્મ, હવિઃ, બ્રહ્માગ્નૌ, બ્રહ્મણા, હુતમ્, બ્રહ્મ, એવ, તેન, ગન્તવ્યમ્, બ્રહ્મકર્મસમાધિના.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અર્પ્યતે એનેન ઇતિ અર્પણમ્ । બ્રહ્મ એવ અગ્નિઃ બ્રહ્માગ્નિઃ, તસ્મિન્ બ્રહ્માગ્નૌ । ગન્તું યોગ્યમ્ ગન્તવ્યમ્ । બ્રહ્મ એવ કર્મ ઇતિ બ્રહ્મકર્મ, બ્રહ્મકર્મણિ સમાધિઃ બ્રહ્મકર્મસમાધિઃ, તેન બ્રહ્મકર્મસમાધિના ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્પણમ્ જેના વડે અર્પણ થાય છે તે સાધન, વ્રહ્મ બ્રહ્મ (છે), હવિઃ (ધી વિગેરે) હુતદ્રવ્ય, વ્રહ્મ બ્રહ્મ (છે), વ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં, વ્રહ્મણા બ્રહ્મ (રૂપ કર્તા) વડે, હુતમ્ (કરવામાં આવેલી) હવનક્રિયા પણ, વ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, (અને) વ્રહ્મકર્મસમાધિના બ્રહ્મરૂપી કર્મમાંજ જેનું ચિત્ત એકાગ્ર છે એવા, તેન તે બ્રહ્મવેતા વડે, વ્રહ્મ બ્રહ્મ, એવ જ, ગન્તવ્યમ્ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (છે)

ભાવાર્થ:—જેના વડે અગ્નિમાં આહૂતિ આપવામાં આવે છે એવા સુક્ષ્મવાદિ તે બ્રહ્મ છે, ધી વિગેરે હવિર્દ્રવ્ય બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં કર્તારૂપ બ્રહ્મવડે કરાતી હવનક્રિયા પણ બ્રહ્મ છે, એટલે અગ્નિ, કર્તા અને હવનક્રિયા એ ત્રણે પણ બ્રહ્મ છે; તેમ કર્મપણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેને પણ બ્રહ્મ સમજી તેમાં જ જેનું ચિત્ત એકાગ્ર હોય છે તેવા બ્રહ્મવેતા પુરુષ વડે જે ફલરૂપે જવા લાયક સ્થળ છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમય પુરુષને કર્મ કે કર્મનું ફલ વગેરે કંઈપણ ભિન્ન ન હોવાથી તેને બ્રહ્મ સિવાય બીજું કર્મનું ફલ છે જ નહિ. ૨૪.

અપતરણિકા:—‘અમ્યદર્શન-પૂર્ણબ્રહ્મનું આ પ્રમાણે યજ્ઞત્વ સપાદન કરી તેની પ્રશસ્તામાં બીજા પણ ભિન્ન ભિન્ન યજ્ઞોની ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો ઉપામના કરીને ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ગતિને પામનાગ હોય છે’ તે કહેવાને માટે બીજા યજ્ઞનું પણ ભગવાન વર્ણન કરે છે

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ॥

વ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—દૈવમ્, એવ, અપરે, યજ્ઞમ્, યોગિનઃ, પર્યુ-પાસતે, વ્રહ્માગ્નૌ, અપરે, યજ્ઞમ્, યજ્ઞેન, એવ, ઉપજુહતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેવા इन्द्रवस्त्रादयः इज्यन्ते यस्मिन् सः
 દૈવ , તમ્ દૈવમ્ । યોગઃ કર્મલક્ષણઃ અસ્તિ યેષા તે યોગિનઃ । પરિતઃ
 ઉપાસતેન અનુતિષ્ઠન્તિ ઇતિ પર્યુપાસતે । વ્રહ્મ એવ અગ્નિઃ ઇતિ વ્રહ્માગ્નિ ,
 તસ્મિન્ વ્રહ્માગ્નૌ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અપરે બીજા, યોગિનઃ કર્મયોગીઓ,
 ગીઓ, દૈવમ્ અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતા, યજ્ઞમ્
 યજ્ઞને, એવ જ, પર્યુપાસતે ઉપાસે છે, (જ્યારે) અપરે બીજા
 જ્ઞાનયોગીઓ, યજ્ઞેન (બ્રહ્મરૂપ) યજ્ઞ વડે, એવ જ, યજ્ઞમ્
 (યજ્ઞરૂપ જીવાત્માને બ્રહ્મ સમજીને) યજ્ઞને, વ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મરૂપી
 અગ્નિમાં, ઉપજુહતિ હોમે છે.

ભાવાર્થઃ—બીજા કર્મયોગીઓ જ્યોતિષ્ટેઃમ તથા અગ્નિ-
 ષ્ટેઃમ વગેરે અનેક યજ્ઞોનુ અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને અનુષ્ઠાન કરે
 છે, જ્યારે બીજા જ્ઞાનયોગીઓ બ્રહ્મરૂપ યજ્ઞ વડે જ યજ્ઞને એટલે
 યજ્ઞરૂપ જીવાત્માને બ્રહ્મસ્વરૂપ સમજીને બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં હોમે
 છે. અર્થાત્ કર્મયોગીઓ કર્મયજ્ઞને કરે છે જ્યારે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન-
 યજ્ઞ કરે છે, અને તે યજ્ઞથી પોતપોતાની સિદ્ધિ મેળવે છે ૨૫-

અવતરણિકા —હવે બીજાપાત્ર દેવતાક વિશેષ યજ્ઞોનો વિસ્તાર
 ભગવાન કહે છે

શ્રોત્રાદીર્નીંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ॥

શબ્દાદીન્વિપયાનન્યં ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રોત્રાદીનિ, ઇન્દ્રિયાણિ, અન્યે, સંયમાગ્નિષુ,
 જુહતિ, શબ્દાદીન્, વિપયાન, અન્યે, ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ, જુહતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શૃણોતિ અનેન इति श्रोत्रम्, श्रोत्रम्
 आदिर्येषां तानि श्रोत्रादीनि, तानि । इन्द्रेण दुर्जयानि इति इन्द्रियाणि ।
 शब्दः आदिः येषां ते शब्दादयः, तान् शब्दादीन् । इन्द्रियाणि एव
 अग्नयः इति इन्द्रियाग्नयः, तेषु इन्द्रियाग्निषु ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અન્યે ખીજા કોઈ નૈષ્ઠિક પ્રહ-
 ચારીઓ, શ્રોત્રાદીનિ શ્રોત્ર-કાન છે આદિ જેમાં એવી, ઇન્દ્રિયાણિ
 ઇન્દ્રિયોને, સંયમાગ્નિષુ સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં, જુદ્ધતિ હોમે છે,
 (અને) અન્યે ખીજા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, શબ્દાદીન્ શબ્દ જેમાં
 આદિ છે તેવા, વિષયાન્ વિષયોને, ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ ઇન્દ્રિયોરૂપી
 અગ્નિઓમાં, જુદ્ધતિ હોમે છે. અર્થાત્ તેઓ લોગ સમયે પણ
 તેઓમાં અનાસક્ત રહે છે.

ભાવાર્થઃ—નૈષ્ઠિક પ્રહાર્ય ધારણ કરનારા ખીજા ઠેટલાક
 યોગીઓ પોતાની કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં
 હોમે છે, તથા ખીજા ગૃહસ્થાશ્રમમાં વર્તનારા કર્મનિષ્ઠ યોગીઓ
 શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપી
 અગ્નિમાં હોમી દે છે. અર્થાત્ તે તે વિષયના ઉપલોગસમયે
 પણ તેમાં તેઓ આસક્તિરહિત હોય છે. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત યજોથી પણ વળી વિશિષ્ટ યજોનું
 વર્ણન કરે છે.

सर्वाणामिन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વાણિ, ઇન્દ્રિયકર્માણિ, પ્રાણકર્માણિ, ચ,
 અપરે, આત્મસંયમયોગાગ્નૌ, જુદ્ધતિ, જ્ઞાનદીપિતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—इन्द्रियाणां कर्माणि इति इन्द्रियकर्माणि, तानि । प्राणन्ति जीवन्ति एभिः इति प्राणाः, प्राणानां कर्माणि प्राण कर्माणि, तानि । सम्यक् यम इति संयमः, आत्मन संयमः इति आत्मसंयमः, आत्मसंयमः एव योगः आत्मसंयमयोगः, स एव अग्नि- इति आत्मसंयमयोगाग्निः, तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ । ज्ञानेन ध्येय विषयेण दीपितः प्रज्वलितः इति ज्ञानदीपितः, तस्मिन् ज्ञानदीपिते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અપરે ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીએ, સર્વાણિ બધાં, ઇન્દ્રિયકર્માણિ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મેણે, જ અને, પ્રાણ-કર્માણિ દશ પ્રાણુનાં શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ ઇત્યાદિ કર્મેણે, જ્ઞાનદીપિતે ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુના જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત (એવા), આત્મસંયમયોગાગ્નૌ આત્માને સંયમ કરવારૂપી યોગાગ્નિમાં, જુલ્હતિ હોમે છે.

ભાવાર્થઃ—ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીએ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનાં બધાં કર્મેણે અને દશ પ્રાણુનાં શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ કર્મેણે, ધ્યેયરૂપી બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત થએલા આત્મ-સંયમરૂપી યોગાગ્નિમાં હોમે છે. અર્થાત્ તે તે યોગીએ પોતાની તે ધ્યાનાદિ અવસ્થામાં તે સર્વ કર્મેણે પોતાના તે સંયમાગ્નિમાં લય કરીને રહે છે, પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી ૨૭.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ યજ્ઞોની ક્રમથી મંદિસ્ત વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે

૧ દેવયજ્ઞ—તેમાં અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરવામાં આવે છે તે. (શ્લોક ૨૫ માં છે)

૨ જ્ઞાનયજ્ઞ—યજ્ઞ વડે યજ્ઞને અર્થાત્ આત્માને યજ્ઞ અને યજ્ઞને આત્મા અમલ, આત્મયજ્ઞ વડે આત્માને.

આત્મ-અગ્નિમાં હોમવામાં આવે છે તે બ્રહ્મવેત્તાઓનો જ્ઞાનમય યજ્ઞ. (શ્લોક ૨૫ માં છે).

૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ-નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓનો બ્રહ્મચર્ય-ઇન્દ્રિય-સંયમરૂપમહાયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૬ માં છે).

૪ ગૃહ્યયજ્ઞ-વિષયોમાં નિરાસક્ત રહેવારૂપ ગૃહસ્થાશ્રમીઓનો ગૃહ્યયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૬ માં છે).

૫ સમાધિયજ્ઞ-સમગ્ધિ-લિંગશરીરના નાશપૂર્વક ઈન્દ્રિય તથા પ્રાણોનાં ક્રમેની આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં લય કરવારૂપ અત્યંત વિશુદ્ધ સમાધિયજ્ઞ. (શ્લોક ૨૭ માં છે).

૧ દેવયજ્ઞ, ૨ જ્ઞાનયજ્ઞ, ૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, ૪ ગૃહસ્થોનો ગૃહ્યયજ્ઞ, ૫ સમાધિયજ્ઞ. એ પ્રમાણે આ પાંચ યજ્ઞો કહેવામાં આવેલા છે.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોક વડે પાંચ યજ્ઞોને કહીને એક શ્લોક વડે બીજા પાંચ યજ્ઞોનું વર્ણન કરે છે

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ॥

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્રવ્યયજ્ઞાઃ, તપોયજ્ઞાઃ, યોગયજ્ઞાઃ, તથા, અપરે, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ, ચ, યતયઃ, સંશિતવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્રવતિ ચિત્તમ્ અનેન ઇતિ, વા દ્રુઃ ઇવ ઇતિ દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યસ્ય ત્યાગઃ ઇતિ દ્રવ્યત્યાગઃ, સઃ એવં યથાશાસ્ત્રં યજ્ઞઃ યેષાં તે દ્રવ્યયજ્ઞાઃ । તપઃ એવં યજ્ઞઃ યેષાં તે તપોયજ્ઞાઃ । યુજ્યતે

આત્મા અનેન ઇતિ યોગઃ, યોગ. ચિત્તવૃત્તિનિરોધોઽષ્ટાઙ્ગો યજ્ઞઃ યેષા
તે યોગયજ્ઞાઃ । સુષુ અધ્યયનં યસ્મિન્ સંસ્વાધ્યાયઃ, સ્વાધ્યાયશ્ચ જ્ઞાન
ચ સ્વાધ્યાયજ્ઞાને, સ્વાધ્યાયજ્ઞાને એન યજ્ઞૌ યેષાં તે સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ ।
યતન્તે ઇતિ યતયઃ । સમ્યક્ શિતાનિ ઇતિ સંશિતાનિ, સશિતાનિ
સીદ્ધાંશકૃતાનિ અતિદદાનિ વ્રતાનિ યેષાં તે સંશિતવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દ્રવ્યયજ્ઞા. દ્રવ્યત્યાગ એજ
જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, તપોયજ્ઞાઃ કૃત્ધ્—ચાંદ્રાયણાદિ તપરૂપી
જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, ચ અને, યોગયજ્ઞાઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધપૂર્વક
અષ્ટાંગયોગ એજ જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, તથા તેમજ, અપરે
શીલ પશુ, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ વેદાભ્યાસ અને જ્ઞાનની ઉપાસના
તેજ જેમના યજ્ઞ છે તેવા, (એ) યતયઃ યોગીએ, સંશિતવ્રતાઃ
અત્યંત તીક્ષ્ણવ્રતવાળા છે.

ભાવાર્થઃ—દ્રવ્ય-યજ્ઞ-અંપત્તિનો સન્માર્ગે વ્યય કરવારૂપ
ત્યાગમય યજ્ઞ કરનારાઓનો દ્રવ્યયજ્ઞ, કૃત્ધ્—ચાંદ્રાયણાદિ
કુશ્લ તપો કરવારૂપ જેમનો યજ્ઞ છે તેવાઓનો તપોયજ્ઞ, માન-
સિક વૃત્તિઓના નિરોધપૂર્વક અષ્ટાંગયોગનું અનુષ્ઠાન કરવા-
વાળાઓનો યોગયજ્ઞ, વેદાધ્યયનરૂપી યજ્ઞવાળાઓનો સ્વાધ્યાય-
યજ્ઞ અને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એપણ યજ્ઞ છે એમ માનનારા-
ઓનો જ્ઞાનયજ્ઞ, એ પ્રમાણે આ યજ્ઞ કરનાર યોગીઓ તીક્ષ્ણ
મતને ધારણ કરનારા છે. અર્થાત્ એઓ તીક્ષ્ણતાથી એટલે
વિદ્યો આવે તો પણ પોતાના એ મતનો ભંગ ન કરી પોતાની
પ્રવૃત્તિ કરનારા છે ૨૮

અવતરણિકાઃ—એમ દશ યજ્ઞ કહી હવે પ્રાણાયામ યજ્ઞનું વર્ણન
કરતા ભગવાન કહે છે

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં તથાપરે ॥

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અપાને, જુહ્વતિ, પ્રાણમ્, પ્રાણે, અપાનમ્, તથા, અપરે, પ્રાણાપાનગતી, રુદ્ધા, પ્રાણાયામપરાયણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અપાનન્તિ જીવન્તિ એનેન ઇતિ અપાનઃ, તસ્મિન્ અપાને । પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ પ્રાણાપાનૌ, તયોઃ ગતી ઇતિ પ્રાણાપાન-ગતી, તે । આયમનમ્ આયામઃ, પ્રાણાનામ્ આયામઃ પ્રાણાયામઃ, પ્રાણા-યામઃ એવ પરમ અયનમ્ આશ્રયણીયં યેષાં તે પ્રાણાયામપરાયણાઃ ।

અર્થઃ—અપરે ખીજાઓ, અપાને અપાન-વાયુમાં, પ્રાણમ્ પ્રાણને, જુહ્વતિ હોમે છે, —અર્થાત્ પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, તથા તેમજ, પ્રાણે પ્રાણમાં, અપાનમ્ અપા-નને રૂંધે છે, અર્થાત્ રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, (જ્યારે ખીજા વળી) પ્રાણાપાનગતી પ્રાણ અને અપાનની ગતિયોને, રુદ્ધા રૂંધીને, પ્રાણાયામપરાયણાઃ પ્રાણાયામ એજ જેમનો પરમ આશ્રય છે તેવા રહે છે, અર્થાત્ કુલક નામના પ્રાણાયામનું આચ-રણ કરે છે.

૧ તસ્મિન્સન્તિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદ પ્રાણાયામ ॥ પા. ચો સાધનપાદ ૨, સુત્ર ૪૧ ॥

તે (આસનની સ્થિતતા) થતાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ—અવ-રોધ તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

પૂર્ણ દક્ષ્યા નાક્યા કુમ્ભન દ્વદવસ્થયા । રેચન વાયુયા કુર્યાન્પ્રાણાયામસ્તદ્વોચ્યતે ॥

જ્યારે જમણી નાડી (નરકોશ) વડે વાયુ પૂરણ કરે, દ્વદવસ્થાં રહેલી નાડી-વડે કુમ્ભન (સ્તબ્ધન) કરે અને ડાબી નાડી (નરકોશ) વડે રેચન—વિસર્જન કરે ત્યારે તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાક અપાનવાયુમાં પ્રાણને રૂધે છે એટલે કે પૂરકનિધિથી પ્રાણાયામ કરતા રહે છે (૧), વળી બીજાએ પ્રાણમાં અપાનને રોકી રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે (૨), ત્યારે કેટલાક પ્રાણ અને અપાન બન્નેની ગતિને રોકી નિરતર પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે એટલે કે કુલનિધિથી પ્રાણાયામનું આચરણ કરી તેને જ પોતાનો પરમ આશ્રયરૂપ બનાવી રહેલા હોય છે (૩), એ રીતે પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓની ત્રિવિધતા વડે પ્રાણાયામયજ્ઞ કરનારાઓ પણ કેટલાક છે ૨૯

અવતરણિકા:—હવે આ સ્તોકના પૂર્વાર્ધમાં બાગ્મમાં પ્રાણયજ્ઞનું અને ઉત્તરાર્ધમાં એ યજ્ઞોના ફળનું વર્ણન કરે છે

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ॥

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

પદ્મચ્છેદ:—અપરે, નિયતાહારાઃ, પ્રાણાન્, પ્રાણેષુ, જુહ્વતિ, સર્વે, અપિ, એતે, યજ્ઞવિદઃ, યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિયત આહાર યેષાં તે નિયતાહારા । યજ્ઞાન્ વિદન્નીતિ તે યજ્ઞવિદ । યજ્ઞૈ ક્ષપિત કલ્મષ યેષાં તે યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષા ।

અન્યથા અને અર્થ:—અપરે બીજાઓ, નિયતાહારા નિયમિત આહારવાળાઓ, પ્રાણાન્ નહિ વશ થયેલ પ્રાણોને, પ્રાણેષુ

† હો માગો જુએદત્રેસ્તોયેનેઠ પ્રજાયત્ ।

મારુતસ્ય પ્રચારાર્થં ચતુર્યમવશેષયેત્ ॥

ઉદરના મે ભાગ અગ્રથી પુરવા એક ભાગ પાછીથી રૂસો અને ચોથા ભાગ વાયુના સત્વાર માટે રોકિવળ પૂર્વાવિનાનો રાખવો

વશ થયેલ પ્રાણોમાં, જુદાંતિ હોમે છે, એતે એ, સર્વે બધા, અપિ એ, યજ્ઞવિદઃ યજ્ઞોને બાણનાર. (અને) યજ્ઞક્ષાપિતકલ્મષાઃ યજ્ઞવડે દીણ થયેલા છે પાપો જેમનાં એવા છે

ભાવાર્થઃ—ળીબ કેટલાક નિયમિત આહારવાળાઓ નહિ નિયમિત થએલ પ્રાણોને નિયમિત થએલા પ્રાણોમાં હોમે છે. એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા યજ્ઞોમાથી અમુક એક યજ્ઞ કરનાર પણ યજ્ઞવિત્-યજ્ઞવેત્તા અને યજ્ઞથી જેનાં પાપ નાશ પામી ગએલાં છે એવો એટલે નિષ્પાપ થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે સર્વ યજ્ઞ વેત્તાઓ પણ પાપરહિત થઈ બચે છે. ૩૦

આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં કહેલા બાર યજ્ઞોને બાણવા માટે સામાન્ય વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાયઃ

(૧) દૈવયજ્ઞ (૨) જ્ઞાનયજ્ઞ, (૩) બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, (૪) ગૃહસ્થોનો ગૃહયજ્ઞ, (૫) સમાધિયજ્ઞ, (૬) દ્રવ્યયજ્ઞ, (૭) તપયજ્ઞ, (૮) યોગયજ્ઞ, (૯) સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, (૧૦) બ્રહ્મજ્ઞાન-યજ્ઞ (૧૧) પ્રાણાયામયજ્ઞ. (૧૨) પ્રાણુયજ્ઞ. એ પ્રમાણે ઉપરના પાંચ પ્રલોકોમાં કહેલા યજ્ઞોનો વર્ગ પાડી શકાય.

અવતરણિકાઃ—ઉપર કહેવામા આવેલા ફલ બાગ યજ્ઞોમાથી એકનું પણ સમ્યક્ આરાધન કર્યા વિના રહેનારની દુર્ગતિ તથા યજ્ઞ કરનારની ઉચ્ચ ગતિનો નિર્દેશ હવે બગનાનું કરે છે

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાંતિ વ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમા૩૧૧

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજઃ, યાન્તિ, વ્રહ્મ, સનાતનમ્,

ન, અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, અયજ્ઞસ્ય, કુતઃ, અન્યઃ, કુરુસત્તમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યજ્ઞાનાં શિષ્ટં યજ્ઞશિષ્ટમ્, ન ત્રિયતે
 અનેન ઇતિ અમૃતમ્, યજ્ઞશિષ્ટમ્ એવ અમૃતમ્ ઇતિ યજ્ઞશિષ્ટામૃતમ્, તદ્વુ-
 જ્ઞતે ઇતિ યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજઃ । સના મવમ્ ઇતિ સનાતનમ્ । ન વિચન્તે
 યજ્ઞાઃ યસ્ય સઃ અયજ્ઞઃ, તસ્ય અયજ્ઞસ્ય । કસ્માત્ ઇતિ કુતઃ । કુરુપુ
 સત્તમઃ અતિશયેન પ્રશસ્તઃ ઇતિ કુરુસત્તમઃ, તત્સંતુદ્ધૌ કુરુસત્તમ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજઃ યજ્ઞમાંથી બાકી
 જે બચેલું તે જ રૂપ અમૃત જેવો ખાય છે તેવો, સનાતનમ્
 અનાદિ, વ્રહ્મ બ્રહ્મને, યાન્તિ પામે છે, (પરંતુ) કુરુસત્તમ હે
 કુરુઓમાં ઉત્તમ ! અયજ્ઞસ્ય એક પણ યજ્ઞ નહિ કરનારને, (તો)
 અયં આ, લોકઃ લોક, (પણ) ન, અસ્તિ નથી, (તો) અન્ય. બીજો
 લોક, કુતઃ ક્યાંથી હોય ?

સાવાર્થઃ—યજ્ઞમાંથી શેષ રહેલી અન્નાદિક વસ્તુઓરૂપી
 અમૃતનો ઉપલોગ કરનારાઓ અનાદિ બ્રહ્મને પામે છે, પરંતુ
 હે કુરુગ્રેષ્ઠ ! એક પણ યજ્ઞ નહિ કરનારને તો આ લોક પણ નથી
 જ, તો પછી પરલોક તો ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ આ યજ્ઞોમાંનો
 એક પણ યજ્ઞ ન કરનાર પુરુષ હિલચ લોકમાંથી બહુ થઈ
 અધોગતિને પામે છે એમાં અંશય નથી. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—“અથ યજ્ઞોભા ‘જ્ઞાનયત્’ જ મૌથી ગ્રેષ્ઠ છે” એમ
 કહી તેની પ્રશંસા કરવા પહેલાં મર્વ યજ્ઞોનો ઉપમંદાર કરે છે

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—એવમ્, બહુવિધાઃ, યજ્ઞાઃ, વિતતાઃ, બ્રહ્મણઃ,
 મુખે, કર્મજાન, વિદ્ધિ, તાન, સર્વાન, એવમ્, જ્ઞાત્વા, વિમોક્ષ્યસે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વહવઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તે बहु-
વિधाः । विशेषेण तताः इति वितताः । कर्मभ्यः (कायिक, वाचिक,
मानसिक इति त्रिविधेभ्यः) जायन्ते इति कर्मजाः, तान् कर्मजान् ।
विशेषेण मोक्ष्यसे इति विमोक्ष्यसे ।

અન્વય અને અર્થઃ—एवम् એ પ્રમાણે, बहुविधाઃ ઘણા
પ્રકારના, यज्ञाः યજ્ઞો, ब्रह्मणः વેદના, मुखे દ્વારા, वितताः
વિસ્તારવામાં આવ્યા છે, (પરંતુ) तान् તે, सर्वान् બધાઓને,
कर्मजान् કાયિક, वाचिक અથવા मानसिक કર્મમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા, विद्धि તું જાણ, अर्थात् આत्मा નિર્વ્યાપાર હોવાથી આ
વ્યાપાર તેનો નથી એમ તું જાણ, एवम् એ પ્રમાણે (તું આત્માને
અવિક્રિય-અવ્યાપૃત), ज्ञात्वा જાણીને, विमोक्ष्यसे મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થઃ—ઉપર કહેવામાં આવ્યા તે પ્રમાણે ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો સાક્ષાત્ વેદ દ્વારા વિસ્તારવામાં આવ્યા છે, પણ તે સઘળાઓને શારીરિક, માનસિક અથવા વાચિક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા તું જાણ; અર્થાત્ આત્મા નિર્વ્યાપાર હોવાથી આ વ્યવસાય તેનો નથી એમ તું જાણ, અને એ પ્રમાણે તું આત્માને અવિક્રિય અને અવ્યાપૃત જાણીશ તો અવશ્ય કર્મનાં બધનોથી મુક્ત થઈશ અને પરમ ગતિને પામીશ. ૩૨.

અવતરણિકા —“બધા યજ્ઞોને લગભગ સામાન્ય રીતે સમાન કક્ષામાં મૂકીને ભગવાને વર્ણન કર્યું, પરંતુ તેથી કર્મ અને જ્ઞાન બન્નેની સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ” એમ સ્વાભાવિક સંકોચ થાય તો તે દૂર કરવા માટે જ્ઞાનયજ્ઞને અધિક વિશિષ્ટ બતાવવાનો ઉપક્રમ ભગવાન કરે છે

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ॥

સર્વં કર્માશ્વિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, દ્રવ્યમયાત્, યજ્ઞાત્, જ્ઞાનયજ્ઞઃ, પરંતપ, સર્વમ્, કર્મ, અશ્વિલમ્, પાર્થ, જ્ઞાને, પરિસમાપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ એવ યજ્ઞઃ इति જ્ઞાનયજ્ઞ । અતિશયેન પ્રશસ્ત इति શ્રેયાન્ । દ્રવ્ય પ્રાચુર્યેણ વર્તતે યસ્મિન્ સ દ્રવ્યમય, તસ્માત્ દ્રવ્યમયાત્ । ન શ્વિલમ્ અશ્વિલમ્ । પરિત અમિત સમાપ્યતે इति પરિસમાપ્યતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પરંતપ હે પરંતપ ! દ્રવ્યમયાત્ દ્રવ્યત્યાગરૂપ, યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી, જ્ઞાનયજ્ઞઃ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ, શ્રેયાન્ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, (કારણ કે) પાર્થ હે પાર્થ ! અશ્વિલમ્ નિ શેષ રીતનું, સર્વમ્ સર્વ, કર્મ કર્મ, જ્ઞાને જ્ઞાનમા, પરિસમાપ્યતે સંપૂર્ણ થાય છે—અંતર્હિત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ ! દ્રવ્યત્યાગરૂપ યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાન રૂપી યજ્ઞ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કારણકે હે પાર્થ ! સંપૂર્ણ રીતનું બધું કર્મ જ્ઞાનમા સમાપ્ત—અંતર્હિત—થઈ જાય છે અર્થાત્ તેમાં સર્વ સમાઈ જાય છે એટલે જ્ઞાન થયા પછી એને બીજા કોઈપણ કર્મજન્ય યજ્ઞોની જરૂર રહેતી નથી ૩૩

અવતરણિકા — ‘ઉપર વલુન કરાએણુ ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે મેળવી શકાય?’ એવા અર્જુનને ભગવાને આપેલા જ્ઞાન પછીથી ઉત્તમાહુકત થએલા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ॥

ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્, વિદ્ધિ, પ્રણિપાતેન, પરિપ્રશ્નેન, સેવયા, ઉપદેક્ષ્યન્તિ, તે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનિનઃ, તત્ત્વદર્શિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ નિપાતઃ વિનયેન પતનમ્ इति પ્રણિપાત', તેન પ્રણિપાતેન । પરિતઃ પ્રશ્નઃ પરિપ્રશ્નઃ, તેન પરિપ્રશ્નેન । સેવ્યતે અનયા સા સેવા, તથા સેવયા । જ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે જ્ઞાનિનઃ । તત્ત્વં પશ્યન્તિ તે તત્ત્વદર્શિન ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રણિપાતેન ઠંડવત્ નમસ્કાર વડે, પરિપ્રશ્નેન સંસાર તથા તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કયો? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વડે, (તેમ) સેવયા સેવાવડે, તત્ તે જ્ઞાનને, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) તત્ત્વદર્શિનઃ તત્ત્વજ્ઞાનની સમીક્ષા કરવાવાળા, જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનીઓ, તે તને, જ્ઞાનમ્ તે જ્ઞાનનો, ઉપદેક્ષ્યન્તિ ઉપદેશ કરશે.

ભાવાર્થઃ—ઠંડવત્ નમસ્કારથી એટલે વિનયયુક્ત રહી પ્રણામપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછવાથી, સંસાર તથા તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કયો? વિગેરે પ્રશ્નોથી અને સેવાથી તે જ્ઞાનને તું સારી રીતે જાણી શકીશ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે અર્થાત્ તત્ત્વવેતાઓ પાસે જઈ વિનયથી પ્રણામપૂર્વક

૧ કથમ્ન્ય કથમોક્તો વિદ્યાવિદ્યે ઝમે ચ કે ।

ક આત્મા ક પરાત્મા ચ તયોરેક્ય કથમ્ ॥

હે ગુરો ! બધન કેમ થાય તથા મોક્ષ કેમ થાય? વિદ્યા અને અવિદ્યા તે કે કયી? આત્મા-છવ તે કોણ અને પરાત્મા-પ્રભ તે કોણ? તથા તે બન્ને એક-અને પ્રભતુ એકપણ કેમ છે? તે કૃપા કરી કહો

પ્રપ્ત કરવાથી અને તેમની સેવાથી તને તેઓ એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે. ૩૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું શું ક્વ થાય છે? તે જાણાવે છે

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ॥

યેન ભૂતાન્યશોષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, જ્ઞાત્વા, ન, પુનઃ, મોહમ્, એવમ્, યાસ્યસિ, પાંડવ, યેન, ભૂતાનિ, અશોષેણ, દ્રક્ષ્યસિ, આત્માનિ, અયો, મયિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મુહ્યતે અનેન ઇતિ મોહઃ, તમ્ મોહમ્ । ન શોષં વિચતે યસ્ય તત્ અશોષમ્, તેન અશોષેણ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાંડવ હે પાંડવ ! યત્ જે (જ્ઞાન), જ્ઞાત્વા જાણીને, એવમ્ આ પ્રભાણે, પુનઃ ફરીને, (તું) મોહમ્ મોહને, ન, યાસ્યસિ પામીશ નહિ, (અને) અયો ત્યાર પછી, યેન જેના વડે, અશોષેણ સમસ્ત, ભૂતાનિ પ્રાણિ-માત્રને, આત્માનિ તારા પોતાને વિષે, (અને) મયિ મારામાં (રહેલા), દ્રક્ષ્યસિ તું જોઈશ.

ભાવાર્થ:—હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! જે જ્ઞાનને જાણીને પછી તું ફરીને આ પ્રભાણે મોહ પામીશ નહિ, અને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તું સમસ્ત પ્રાણિમાત્રને તારા પોતાના આત્માને વિષે અને મારા વિષે રહેલા જોઈશ. અર્થાત્ તે જ્ઞાન થયા પછી દ્વૈત ભાવનો મોહ તને રહેશે નહિ, પરંતુ સ્વર્ગને આત્મવત્ જોનારો તું થઈશ. ૩૫.

અવતરણિકા:—“આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું ફલ સર્વમાં આત્મવત્ જોયું
એટલું જ નહિ પણ એથીએ વિશેષ છે તે તું સાંભળ” એમ ભગવાન
અર્જુનને કહે છે

અપિ चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥

सर्वे ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:—અપિ, ચેત્, અસિ, પાપેભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ,
પાપકૃત્તમઃ, સર્વમ્, જ્ઞાનપ્લવેન, એવ, વૃજિનમ્, સંતરિષ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પાપમસ્તિ યેષાં તે પાપાઃ, તેભ્યઃ પાપેભ્યઃ ।
પાપં કરોતીતિ પાપકૃત્, અતિશયેન પાપકૃત્ इति પાપકૃત્તમઃ । જ્ઞાનમ્
એવ પ્લવઃ इति જ્ઞાનપ્લવઃ, તેન । સમ્યક્ તરિષ્યસિ इति સંતરિષ્યસિ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અપિ વળી, ચેત્ જો, સર્વેભ્યઃ બધા,
પાપેભ્યઃ પાપીઓથી, (પણ), પાપકૃત્તમઃ વધારે પાપ કરનાર, અસ્તિ
તું હો, (તો પણ), જ્ઞાનપ્લવેન જ્ઞાનરૂપી નૌકા વડે, એવ જ, સર્વમ્
સમસ્ત, વૃજિનમ્ પાપસમુદ્રને, સંતરિષ્યસિ તું સારી રીતે
તરી જઈશ.

ભાવાર્થ:—વળી જો તું બધા પાપ કરનારાઓ કરતાં પણ
વધુ પાપી હોઈશ તોપણ આ સમસ્ત પાપકર્મના સમુદ્રને જ્ઞાન
રૂપી નૌકાથી જ તું સારી રીતે વિના પ્રયત્ને તરી જઈશ. અર્થાત્
તે જ્ઞાન તારાં સર્વપાપનો નાશ કરશે. ૩૬.

અવતરણિકા:—જ્ઞાન કેવી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તે મંબંધમાં
હવે ભગવાન કહે છે.

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ॥

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, ઇધાંસિ, સમિદ્ધઃ, અગ્નિઃ, મસ્મસાત્, કુરુતે, અર્જુન, જ્ઞાનાગ્નિઃ, સર્વકર્માણિ, મસ્મસાત્, કુરુતે, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યેન પ્રકારેણ इति यथा । एषते अग्निः एभिः इति एधांसि, तानि । सम्यक् इद्धः इति समिद्धः । (सर्वकर्माणि) मस्म कुरुते इति मस्मसात्कुरुते । ज्ञानम् एव अग्निः इति ज्ञानाग्निः । सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तानि सर्वकर्माणि । तेन प्रकारेण इति तथा ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન! યથાલેવી રીતે, સમિદ્ધઃ સારી રીતે સજગાવેલો, અગ્નિઃ અગ્નિ, ઇધાંસિ બળતણુને, મસ્મસાત્ તદ્દન સખમમ, કુરુતે કરે છે, તથા તેવી રીતે, જ્ઞાનાગ્નિઃ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ, સર્વકર્માણિ બધાં કર્મોને, મસ્મસાત્ તદ્દન ભસ્મરૂપ, કુરુતે કરી નાખે છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! જેવી રીતે સારી રીતે સજગેલો અગ્નિ બળતણુને તદ્દન ભસ્મરૂપ કરી મૂકે છે, તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પણ બધાં કર્મોને તદ્દન ભસ્મ કરી નાખે છે, એટલે કર્મોનો સમૂળ નાશ કરી નાખે છે. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે જ્ઞાનની મહત્તા બતાવીને પણ પુનઃ તેની પ્રતિષ્ઠા કરનાં, ને જ્ઞાનાથી ક્યારે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે કહે છે

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ॥

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥૩૮॥

પદચ્છેદઃ—ન, હિ, જ્ઞાનેન, સદૃશમ્, પવિત્રમ્, ઇહ, વિદ્યતે, તત્, સ્વયમ્, યોગસંસિદ્ધઃ, કાલેન, આત્મનિ, વિન્દતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુનાતિ ઇતિ પવિત્રમ્ । સમ્યક્ સિદ્ધઃ ઇતિ સંસિદ્ધઃ, યોગેન—કર્મયોગેન સમાધિયોગેન વા સંસિદ્ધઃ ઇતિ યોગસંસિદ્ધઃ । કલ્પતે સંહ્યાયતે અનેન ઇતિ કાલઃ, તેન ।

અન્વય અને અર્થઃ—જ્ઞાનેન જ્ઞાનના, સદૃશમ્ જેવું, ઇહ આ લોકમાં, પવિત્રમ્ શુદ્ધિ કરનારું, હિ ખરેખર, (ખીલું એક પાણુ) ન, વિદ્યતે નથી, (અને) તત્ તે જ્ઞાન, યોગસંસિદ્ધઃ કર્મયોગ અથવા સમાધિયોગથી સિદ્ધ થયેલો, (પુરુષ) કાલેન કાલના વહેવા સાથે, સ્વયમ્ પોતાની મેળે, આત્મનિ પોતાનામાં, (જ) વિન્દતિ મેળવી શકે છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનસમાન પવિત્ર આ લોકમાં ખીલું કંઈ પાણુ નથીજ, અને કર્મયોગી અથવા યોગનિષ્ઠ થયેલો યોગી કેટલોક સમય ગયા પછી પોતાની મેળે પોતાનામાં જ સારી રીતે તે જ્ઞાનને મેળવે છે અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન થાય એટલે તે ખરે જ્ઞાની કહેવાય છે અને ત્યારેજ તેનાં કર્માદિ લય પામે છે અને તે પરમાત્મસ્વરૂપ થાય છે. ૩૮.

૧ રાદ્વાદૃશ્યોઽપિ સદા શશિર્વિનમ્ય પ્રકાશતે જગતિ ।

તદ્વાદિશુદ્ધચિત્તે પ્રકાશમેતિ સ્વયં હ્યાત્મા ॥ પચાશિતૌ ॥

રાદુ હ્રમેશ અદૃશ્ય છે—દેખાતો નથી, પરંતુ સ્વચ્છ થયેલા ચંદ્રમાના બિંબમા સ્ત્રીને તે જેમ જગત્મા પ્રકાશે છે, તેમજ વિગેષ શુદ્ધ થયેલા ચિત્તમા આત્મા પાણુ પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે.

અવતરણિકા—વળી તેને માટે બીજી અધિકારી જણાવી તે અધિકારને પામેવાને એક જ ઉત્તમ રીતિએ જ્ઞાન થવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે તે સમ્પન્નો માર્ગ હવે જતાવે છે

શ્રદ્ધાવાંલુભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ॥

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રદ્ધાવાન્, લભતે, જ્ઞાનમ્, તત્પરઃ, સંયતેન્દ્રિયઃ, જ્ઞાનમ્, લબ્ધ્વા, પરામ્, શાન્તિમ્, અચિરેણ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—શ્રદ્ધા અસ્ય અસ્તીતિ શ્રદ્ધાવાન્ । તત્તુરીયપદવાચ્ય જ્ઞાનમેવ પર આશ્રય યસ્ય સ તત્પર । સયતાનિ વિષયેભ્યો નિવર્તિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સ સયતેન્દ્રિય । શામ્યતે અનયા ઇતિ શાન્તિ, તામ્ । ન ચિરેણ ઇતિ અચિરેણ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શ્રદ્ધાવાન્ શુરુએ ઉપદેશ આપેલાં વચનોમા આસ્તિક્ય બુદ્ધિવાળો, તત્પર જ્ઞાનમાજ એકનિષ્ઠા વાળો, (અને) સયતેન્દ્રિય વિષયોમાથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચીને જેણે નિયમમા રાખી હોય તેવો (પુરુષ), જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે, (અને એ પ્રમાણે) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને લબ્ધ્વા મેળવીને, પરામ્ સૌથી પર-શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન્તિમ્ શાન્તિને, અચિરેણ થોડા વખતમા જ, અધિગચ્છતિ પામે છે

ભાવાર્થ—શુરુના વાક્યોમા તથા પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર વાક્યોમા જેને શ્રદ્ધા હોય, કેવળ જ્ઞાનમાજ અથવા પરમાત્મામાજ જે એકનિષ્ઠા રાખી રહેલો હોય, તેમ વિષયોમાથી ઇન્દ્રિયોને

નિવૃત્ત કરીને જેણે પોતાના વશમાં રાખી હોય તે મનુષ્ય જ્ઞાન મેળવી શકે છે અને ત્યાર પછી તે જ્ઞાન પામીને થોડા સમયમાં જ પરમ શાંતિ મેળવે છે. અર્થાત્ તે પરમ શાંતિરૂપ પરબ્રહ્માના સ્વરૂપને પામી જાય છે. ૩૯.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવાના અધિકારીનું વર્ણન કરી હવે તેના અનધિકારીનું વર્ણન કરે છે:

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનश्यति ॥

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

પદચ્છેદઃ—અજ્ઞઃ, ચ, અશ્રદ્ધધાનઃ, ચ, સંશયાત્મા, વિનश्यति, ન, અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, ન, પરઃ, ન, સુખમ્, સંશયાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જાનાતીતિ જ્ઞઃ, ન જ્ઞઃ ઇતિ અજ્ઞઃ । શ્રદ્ધાતીતિ શ્રદ્ધધાનઃ, ન શ્રદ્ધધાનઃ ઇતિ અશ્રદ્ધધાનઃ । સંશયઃ વિદ્યતે આત્મનિ યસ્ય સઃ સંશયાત્મા । વિશેષેણ નश्यति ઇતિ વિનश्यति ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અજ્ઞઃ અજ્ઞાની, ચ અને, અશ્રદ્ધધાનઃ અશ્રદ્ધાળુ, ચ તેમ, સંશયાત્મા જેના ચિત્તમાં સંશય છે એવો (પુરુષ), વિનश्यति નાશ પામે છે, (અને તેવા) સંશયાત્મનઃ સંશયયુક્ત ચિત્તવાળાનો, અયમ્ આ, લોકઃ લોક, ન, અસ્તિ નથી, (તેમ) પરઃ પરલોક, (પણ), ન નથી, (અને તેથી તેને) સુખમ્ સુખ, (પણ) ન નથી.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનરહિત, ગુરુના અથવા શાસ્ત્રના વચનમાં શ્રદ્ધાવિનાનો અને તેથીજ સંશયયુક્ત ચિત્તવાળો જે પુરુષ છે તે

નાશ પામે છે, કેમકે તેવા સંશયયુક્ત ચિત્તવાળાને આ લોક કે પરલોક પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી તેને સુખ પણ મલી શકતું નથી. ૪૦.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે સર્વ અનર્થનામુક્તરૂપ સંશયને દૂર કરવા માટે તથા આત્મનિશ્ચયને માટે ચોક્કસ ઉપાય ક્યો છે તે બતાવતાં, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં પૂર્વ અને અપર-બેદ વડે જે બે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા કહેવામાં આવેલી છે તેનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે અર્જુનને કહે છે.

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ॥

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવઘ્નન્તિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્, જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્, આત્મવન્તમ્, ન, કર્માણિ, નિવઘ્નન્તિ, ધનઙ્ગય.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—યોગેન-પરમેશ્વરારાધનરૂપેણ તસ્મિન્ સમ્યક્ ન્યસ્તાનિ સમર્પિતાનિ કર્માણિ યેન સઃ યોગસંન્યસ્તકર્મા, તસ્ય યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ । જ્ઞાનેન આત્મત્રોપેન સમ્યક્ છિન્નઃ સંશયઃ દેહાદ્યભિમાનલક્ષણો યસ્ય સઃ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયઃ, તસ્ય જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ । આત્મા અસ્ય અસ્તીતિ આત્મવાન્, તસ્ય આત્મવન્તમ્ । ધનં જયતીતિ ધનઙ્ગયઃ, તત્સંવુદ્ધૌ ધનજય ।

અન્યથા અને અર્થ:—ધનઙ્ગય છે ધનંજય-અર્જુન ! યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ પરમેશ્વરના આરાધનરૂપ યોગ વડે તે પરબ્રહ્મમાં જ જેણે પોતાનાં કર્મોને સારી રીતે અર્પણ કરી દીધાં છે તેવા, (અને) જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ જ્ઞાન વડે દેહાદિના અભિ-

માનરૂપ સંશય જેનો છેદાઈ ગયો છે તેવા, આત્મવન્નમ્ પ્રમાદ-રહિત-સાવધાન ચિત્તવાળાને, કર્માણિ કર્મો, ન, નિવૃદ્ધનન્તિ બંધન કરતાં નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ધ્યાનયોગ વડે અથવા કર્મયોગ વડે પણ જેણે પોતાનાં સર્વ કર્મો પરમાત્માને જ સમર્પણ કર્યા છે, જ્ઞાન વડે જેનો દેહાદિકના અભિમાનરૂપ સંશય નાશ પામી ગયો છે તથા જે સદા સાવધાન-અપ્રમત્ત-ચિત્તવાળો રહે છે અર્થાત્ યોગમાંથી પતન થતો નથી, પણ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહે છે તેવાને કર્મો કંઈ પણ બંધન કરતાં નથી. ૪૧.

અવતરણિકા:—“ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી શકાય છે, તેમ જ્ઞાન વડે મથય ગહિત થતા જ્ઞાની પુરુષ કર્મો વડે બંધન પામતો નથી, પરંતુ સંજયાત્માનો તો નાશજ થાય છે.” એ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી હવે જે કંઈ કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તે મમળવવા અધ્યાયના અતમા ભગવાન કહે છે.

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મના ॥

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

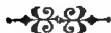
પદચ્છેદ:—તસ્માત્, અજ્ઞાનસંભૂતમ્, હૃત્સ્થમ્, જ્ઞાના-સિના, આત્મના, છિત્ત્વા, એનમ્, સંશયમ્, યોગમ્, આતિષ્ઠ, ઉત્તિષ્ઠ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, અજ્ઞાનાત્ સંભૂતઃ ઇતિ અજ્ઞાનસંભૂતઃ, તમ્ । હૃદિ તિષ્ઠતિ ઇતિ. હૃત્સ્થ, તમ્ હૃત્સ્થમ્ । જ્ઞાનમ્ એવ અસિઃ યસ્ય સઃ જ્ઞાનાસિ, તેન જ્ઞાનાસિના । ભરતસ્ય ગોત્રાપત્યં પુમાન્ ભારતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભારત ।

અ-વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, મારત હે અર્જુન ! અજ્ઞાનસંમૂતમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા, દૃત્સ્યમ્ હૃદયને વિષે રહેલા, એનમ્ એ દેહાદિના અભિમાનરૂપ, સંશયમ્ સશયને, જ્ઞાનામિના જ્ઞાનરૂપી જેની તરવાર છે એવા, આત્મના આત્મા વડે, ઊત્તિષ્ઠા છેદીને, યોગમ્ યોગનું, આતિષ્ઠ અવલબન કર, (અને) ઉત્તિષ્ઠ (યુદ્ધ કરવા માટે) ઉભો થા

ભાવાર્થ:—માટે હે ભરતવંશી અર્જુન ! અજ્ઞાન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા અને હૃદયમાં રહેલા એ દેહાભિમાનરૂપ સશયને જ્ઞાનરૂપી તરવાર વડે પોતાના આત્માથી જ છેદીને—ઉત્તમ પ્રકારનો આત્મજ્ઞાની બનીને—પરમાત્મા સબધી જ્ઞાનના ઉપાય રૂપ એવા યોગનું અવલબન કર, અને તેનો સ્વીકાર કરી તું યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થા. ૪૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकौर्त्तिकप्रपात-
साम्बन्ध-बोधिण्या गुर्जरटीकायां ज्ञानकर्म-
योगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

પાંચમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા.—‘કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેત’ એ ‘યોગી આત્મીને
 ‘સ યુક્તઃ કૃત્ત્વનકર્મકૃત્’ એ ‘યોગી ઉપક્રમ (પ્રારંભ) કરીને
 ‘જ્ઞાનાગ્નિવરધકર્માણમ્’ ‘જાગીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્’ ‘અદૃષ્ટા-
 લાભમંતુષ્ઠો’ ‘સર્વે કર્માર્થિલં પાર્થ’ ‘જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ’
 ‘યોગસંપ્રપન્તકર્માણમ્’ એ ‘યોગી વડે સર્વ કર્મોના મંન્યાસ ભગવાન
 શ્રીકૃષ્ણે કૃષ્ણો, અને ‘હિત્તૈવં સગયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત’
 એ વચન વડે કર્મોનુદ્ધાનવક્ષણવાળા યોગીનું આચરણ કરવાનું પણ કહ્યું.
 આથી કર્મમન્યાસ અને કર્મયોગ બંનેની એક સ્થાને એક જ મમયે
 પ્રાપ્તિમાં, સ્થિર અને ચલિત દશામા પરસ્પર પ્રકાશ અને અધિકારની પેઠે
 વિરોધ છે તેથી બંને એકમા અંતર્ગત થઈ જાય તેમ અમલવિત છે, તથા
 બંનેનું આચરણ કરવામા ભિન્ન ભિન્ન મમયની આવશ્યકતા હોવાથી એક-
 સાથે આચરી શકાય તેમ નથી, તેથી એ બંનેમાથી કોઈપણ એકનું જ
 આચરણ થઈ શકે એ હેતુથી તે બંનેમા વધારે શ્રેષ્ઠ અને આચરણ કરવા
 લાયક કયો યોગ હોઈ શકે તે જાણવાની ધ્યેયથી તેમ તે જાણીને તે પ્રશસ્ત
 યોગનું જ સેવન કરવું એમ માની ‘કર્મ-મન્યાસ’ અને ‘કર્મ-યોગ’ એ
 બેમાથી એકની ઉત્કૃષ્ટતા વધારે સમજવાના ઉદ્દેશથી અનુર્તન ભગવાન
 શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે.—

સંન્યાસં કર્મણાં કૃણ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ॥

યચ્છેય એતયારેકં તન્મે વ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्धनीं भूत्वा प्रव्रजेद्यद्विचरया ब्रह्मचर्यं दिव
 प्रव्रजत् गृहाद्वा वनाद्वा । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत् ॥ इति मुनिः ॥

। ब्रह्मचर्येन समाप्तं करी गृहस्थ यत्, गृहस्थेयी वानप्रस्थ यर्धं पक्षी संन्यासी

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસમ્, કર્મણામ્, કૃષ્ણ, પુનઃ, ગમ્, ચ, શંસસિ, યત્, શ્રેયઃ, એતયોઃ, એકમ્, તત્, મે, હે, સુનિશ્ચિતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ કર્મણામ્ ન્યાસ. इति संन्यासः, संन्यासम् । કર્ષતિ પાપાનિ સ્વમક્તનામ્ इति कृष्णः, તત્સંબંધી હે ગ । અતિશયેન પ્રસસ્તમ્ इति श्रेयः । સુષ્ટુ નિશ્ચિતમ્ સુનિશ્ચિતમ્, સુનિશ્ચિતમ્ ।

અર્થઃ—અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! કર્મણામ્ કર્મના, યાસમ્ ત્યાગને, ચ અને, પુનઃ ફરીને, યોગમ્ યોગને—કર્માતુ-
।૩૫ યોગને. શંસસિ તમે વખાણો છો, (પરંતુ) એતયોઃ કર્મસં-
સ અને કર્મયોગ એ બેમાંથી, યત્ જે, શ્રેયઃ વધારે કલ્યાણ-
। હોય, તત્ તે, એકમ્ એક (જ), સુનિશ્ચિતમ્ સારી રીતે
શ્વેત હોય તેણે, મે મને, વૃહિ કહો.

ભાવાર્થઃ—હે કૃષ્ણ ! એક વખત કર્મના ત્યાગને અને
૭ વખત કર્મના અતુષ્ઠાનને એટલે કર્મયોગને આપ વખાણો.
તો કર્મ—સંન્યાસ અને કર્મ—યોગ એ બેમાંથી જે એક વધારે
।ણકારી હોય અને જેનો સારી રીતે કલ્યાણકારક તરીકેને:

અગર તેમ નહિ તો બ્રહ્મચર્યથીજ સંન્યાસી થવું અથવા નૃહરયાશ્રમથી જ
રસયથી જ જે દિવસે વેત્તમ્ય ઉત્પન્ન થાય તે દિવસેજ સંન્યાસી થવું

૨ આરુક્ષેમુનેયોગ યમ કાળમુચ્યતે ।

યોગાલ્લસ્ય તસ્યેવ જ્ઞામ કાળમુચ્યતે ॥

યોગને આરબવા ઈચ્છવાવાળા મુનિને બ્રહ્મવર્ષાથી જુદાવડે કમ કરવું
વશ્ય કાળ કહેવાય છે અને યોગમાં આશ્રિત થએલા તે જ મુનિને વિવેક અને
। સાથે ગમ (ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો) એ અવશ્ય કારણ કહેવાય છે

નિશ્ચય કરેલો હોય તેવું આપ મને કહો. અર્થાત્ તે બેમાંથી જે ઉત્તમ માર્ગ હોય તે માર્ગ મને બતાવો. ૧.

અવતરણિકા:—અર્જુનના ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વે ઉત્તર આપે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ॥

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસઃ, કર્મયોગઃ, ચ, નિઃશ્રેયસકરૌ, ઉભૌ, તયોઃ, તુ, કર્મસંન્યાસાત્, કર્મયોગઃ, વિશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—કર્મણાં યોગઃ કર્મયોગઃ । અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ इति શ્રેયઃ, નિશ્ચિતં શ્રેયઃ इति નિઃશ્રેયસમ્, નિઃશ્રેયસમ્ કુર્વતઃ इति નિઃશ્રેયસકરૌ । કર્મણાં સંન્યાસઃ કર્મસંન્યાસઃ, તસ્માત્ કર્મસંન્યાસાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) સંન્યાસઃ કર્મ-સંન્યાસ, ચ અને, કર્મયોગઃ કર્મયોગ, ઉભૌ એ બંને, નિઃશ્રેયસકરૌ પરમકલ્યાણ-મોક્ષ કરવાવાળા છે, ॥ ૨ ॥ તયોઃ તે બંનેમાં, કર્મસંન્યાસાત્ કર્મસંન્યાસ-યોગ કરતાં, કર્મયોગઃ કર્મયોગ, વિશિષ્યતે અધિક શ્રેષ્ઠ છે.

૧ દેશકાલવયોડનસ્યા બુદ્ધિશક્ત્યવસ્થાનઃ ।

ધર્મોપદેશો મેષજ્ય વક્તવ્ય ધર્મપાળૈઃ ॥

દેશ, કાલ, વય, અવસ્થા, બુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રમાણે જ ધર્મના તત્ત્વ બહુ-નારાઓએ ધર્મના ઉપદેશગ્રંથી ઓળખાવવાર કરવો.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ' કર્મ-સન્યાસ ' અને ' કર્મ-યોગ ' એ બંને પરમ કલ્યાણની અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, છતાં પણ તે બંનેમાં ' કર્મ સન્યાસ ' કરતાં ' કર્મ યોગ ' વધારે શ્રેષ્ઠ છે ૨

અવતરણિકા —આ પ્રમાણે કર્મયોગની વિશિષ્ટતા બતાવીને પણ સન્યાસમાં કર્મનો ખરો સન્યાસ કરનાર અને કહેવામાં આવે છે તે કહે છે

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાક્ષતિ ॥

નિર્દ્વંદ્વો હિ મહાબાહો સુખં વંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદ્ધત્તેઃ—જ્ઞેયઃ, સઃ, નિત્યસંન્યાસી, યઃ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, કાક્ષતિ, નિર્દ્વંદ્વઃ, હિ, મહાબાહો, સુખમ્, વંધાત્, પ્રમુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાતુ યોમ્ય જ્ઞેય । સન્યાસ અસ્ય અસ્તીતિ સન્યાસી, નિત્ય સર્વત્ર સન્યાસી इति નિત્યસન્યાસી । નિર્ગત દ્વંદ્વ સુખદુઃખાદિસંહિત યસ્માત્ સ નિર્દ્વંદ્વ । પ્રકર્ષેણ સૌમ્યેણ મુચ્યતે इति પ્રમુચ્યતે ।

અન્યથા અને અર્થ:—મહાબાહો હે મહાબાહો ! તારે જે પુરુષ, (ક્રોધનો) ન દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, (તેમ કંઈ) ન, કાક્ષતિ ઈચ્છા કરતો નથી, સ તે, નિત્યસન્યાસી નિરંતર સન્યાસવાળો, જ્ઞેય બધાનો, (કારણ કે) નિર્દ્વંદ્વ સુખદુઃખાદિમજાવાળા દ્વંદ્વથી રહિત પુરુષ, વંધાત્ સસારના બંધનમાંથી, સુખમ્ સુખપૂર્વક, પ્રમુચ્યતે છુટી બાંધ છે

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહો ! જે પુરુષ ક્રોધનો દ્વેષ કરતો નથી તેમજ ક્રોધપણ પ્રકારની ઈચ્છા કરતો નથી તેને સર્વદા

સંન્યાસી બાળવો. કારણકે સુખદુઃખાદિ સંસારવાળાં દ્વંદ્વથી રહિત જે પુરુષ છે તે સંસારનાં કર્મ-રૂપી બંધનોમાંથી સુખપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે, એટલે દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા એ જ દ્વંદ્વની ઉત્પત્તિ કરનાર હોવાથી અને તેમનાથીજ કર્મનું બંધન થતું હોવાથી તે દ્વંદ્વરહિત જે થઈ જાય છે તે બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૩.

અધતરણિકા:—“‘કર્મન્યાસ’ અને ‘કર્મયોગ’ એ બંને ભિન્ન હોવાથી ભિન્ન પુરુષ વડે અનુધ્યાન કરવા યોગ્ય હોઈ શકે, તેમ તેમનું ક્ષય પણ ભિન્ન જ હોવું જોઈએ અને તેથી બંને પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોઈ શકે નહિ” એની શંકા પ્રાપ્ત થતા તેના નિવારણ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે અર્જુનને કહે છે

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પંડિતાઃ ॥

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સાંખ્યયોગૌ, પૃથક્, વાલાઃ, પ્રવદન્તિ, ન, પંડિતાઃ, એકમ્, અપિ, આસ્થિતઃ, સમ્યક્, ઉભયોઃ, વિન્દતે, ફલમ્.

૧ સમ્યગાત્મમાત્રિ સદૃશા તાં વહત્યાત્મષોધને ।

જ્ઞાનાન્નરદ્વહેતૃત્વાસાંખ્ય સન્યાસ ઉચ્યતે ॥

સારી રીતે સ્વસ્વરૂપાનુસધાનશુદ્ધિ તે સમ્યા કહેવાય છે, એ સમ્યાને આત્મજ્ઞાન થવા માટે જે ધ્યાન કરે તે જ્ઞાનનું અતરંગ કારણ હોવાથી સામ્ય અર્થાત્ સન્યાસ કહેવાય છે.

૨ પોણ વહણા સાર્દમેકત્વ ચન્નૃપાત્મન ।

સ એવ યોગો વિલ્લાન કિમયયોગલક્ષણમ્ ॥

હે રાજન ! આત્માનુ પદ્મહાની સાથે જે એક પણ તેજ યોગ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે યોગનું બીજું લક્ષણ શું હોય ?

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ એકીમાત્રેન રુચાયતે પ્રકાશયતે
 વસ્તુસ્વરૂપમ્ અનયા ઇતિ સંસ્થા શુદ્ધચેતોવૃત્તિઃ, તસ્યાઃ અર્થ સાધન-
 મૂતઃ સંન્યાસઃ સાંસ્યઃ, સાંસ્યશ્ચ યોગશ્ચ સાંસ્યયોગૌ, તૌ સાંસ્યયોગૌ ।
 પ્રકર્ષેણ વદન્તિ ઇતિ પ્રવદન્તિ । પંડા અસાધારણા બુદ્ધિઃ સંજાતા એષામ્
 ઇતિ પંડિતાઃ । આ સમન્તાત્ સાવધાનતયા સ્થિતઃ ઇતિ આસ્થિતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સાંસ્યયોગૌ સાંખ્ય-જ્ઞાનપૂર્વક
 કર્મત્યાગ-કર્મસંન્યાસયોગ અને કર્મયોગ એ બંને, વૃથા જુદા
 જુદા છે, (એમ) કાલા. એ વિષયમાં બાળક જેવા સારાસારના
 વિવેકરહિત-અજ્ઞાનીઓ-મૂઠ લોકો, પ્રવદન્તિ કહે છે, (પરંતુ)
 પણ્ડિતાઃ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, (એમ) ન (પ્રવદન્તિ) કહેતા નથી,
 (કારણકે એ બેમાંથી) એકમ્ એકનું, અપિ પણ, સમ્યક્ સારી
 રીતે, આસ્થિતઃ આચરણ કરનાર પુરુષ, ડમયોઃ બંનેનાં, ફલમ્
 ફલને, વિન્દતે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ એટલે કે ‘કર્મ-
 સંન્યાસયોગ,’ અને ઈશ્વરોપાસનારૂપ શુદ્ધ નિષ્કામ ‘કર્મ-
 યોગ’ એ બંને જુદા છે એમ એ બંનેના સ્વરૂપને ન સમજ
 નારા અજ્ઞાનીઓ બોલે છે, પણ વિદ્વાનો બોલતા નથી, કારણ કે
 ‘કર્મસંન્યાસ’ તથા ‘કર્મયોગ’ એ બેમાંથી કોઈ એકનું પણ
 એ સારી રીતે આચરણ કરે તો તે પુરુષ બનેથી મેળવી શકાતા
 એવા શાશ્વત-અવિનાશિ ફલને એટલે મોક્ષને પામે છે. ૪.

અવતરણિકા —“બેમાંથી એક જ યોગના અનુષ્ઠાનથી બંનેનું
 નમાન ફળ કેવી રીતે મળે છે?” તે સ્વાભાવિક નિગમામાને દૂર કન્વાન
 દેવુથી બમવાન મીઠું જુ કહે છે.

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ॥

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

પદચ્છેદઃ—યત્, સાંખ્યૈઃ, પ્રાપ્યતે, સ્થાનમ્, તત્, યોગૈઃ, અપિ, ગમ્યતે, એકમ્, સાંખ્યમ્, ચ, યોગમ્, ચ, યઃ, પશ્યતિ, સઃ, પશ્યતિ.

व्युत्पत्तिसमासाः—साख्यः—ज्ञानपूर्वककर्मसंन्यासयोगः परमश्रेयःप्राप्त्यै अनुष्ठेयः येषां ते सांख्याः, तैः सांख्यैः कर्मसंन्यासिभिः । स्वीयते अस्मिन् इति स्थानम् । योगः—निष्कामकर्मलक्षणः—कर्मयोग. परमश्रेयःप्राप्त्यै अनुष्ठेयः येषां ते योगाः, तै योगैः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સાંખ્યૈઃ સાંખ્યો (જ્ઞાનપૂર્વક 'કર્મ-સંન્યાસ'ને જ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે જેમણે ઉત્તમ ઉપાય માનેલો છે તેવા જ્ઞાનીઓ) વડે, યત્ જે, સ્થાનમ્ સ્થાન (પરમ-બ્રહ્મ), પ્રાપ્યતે પ્રાપ્ત કરાય છે, તત્ તે જ ધામ પ્રતિ, યોગૈઃ કર્મયોગીઓ વડે, અપિ પણ, ગમ્યતે જવાય છે, (અને તેથી) સાંખ્યમ્ જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા કર્મસંન્યાસને, ચ અને, યોગમ્ નિષ્કામ કર્મયોગને, ચ પણ, યઃ જે પુરુષ, એકમ્ એક, (જ) પશ્યતિ જુએ છે, સઃ તે, (જ) પશ્યતિ જુએ છે. અર્થાત્ તેજ ખરેખરે પ્રહ્લદેષ્ટ છે.

સાવાર્થઃ—કર્મ-સંન્યાસીઓ વડે અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ વડે જે પરમ ધામની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ સ્થાન-પરમ ધામ નિષ્કામ કર્મયોગીઓ વડે પણ મેળવાય છે, અને તેથી જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા કર્મસંન્યાસને અને કર્મયોગને જે પુરુષ એક જ માને છે તે જ ખરેખરે જ્ઞાનારો છે-જાણનારો છે. અર્થાત્ બંનેને અંતમાં જે લક્ષ્ય

મેળવવાનું ॥ તે એક જ હોવાથી તે બંનેને એક જ માનનારો પુરુષ સત્ય પ્રજ્ઞદેશ એટલે જ્ઞાની માનવામાં આવે છે. ૫.

અવતરણિકા:—“અથવા કર્મયોગીની નિષ્કામતા પણ જો કર્મ સંન્યાસમાં અંતર્ગત થઈ જતી હોય તો પહેલાથી જ ‘કર્મસંન્યાસ’નું આય ગણી શા માટે ન કરવું ?” એવી અર્જુનની શકાને દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સંન્યાસયોગની દુષપ્રાપ્તતા અને કર્મયોગની સુકૃતા બતાવતાં અર્જુનને નીચે પ્રમાણે કહે છે

સંન્યાસસ્તુ મહાવાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ॥

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસઃ, તુ, મહાવાહો, દુઃસ્વમ્, આપ્તુમ્, અયોગતઃ, યોગયુક્તઃ, મુનિઃ, બ્રહ્મ, ન, ચિરેણ, અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યોગઃ અયોગઃ, તસ્માત્ અયોગાત્, અયોગાદિતિ અયોગતઃ । યોગેન યુક્તઃ યોગયુક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહો! સંન્યાસઃ કર્મસંન્યાસ, તુ તો, અયોગતઃ કર્મયોગ વિના, દુઃસ્વમ્ દુઃખથી,

૧ પ્રમાદિનો બહિઃશ્રિત વિદ્યુત્ કલ્પદેવતા ।

સંન્યાસિનોપિ દૃશ્યન્તે દેવસદૃશિનાશયા ॥

પ્રમાદી, અરિધર મનવાળા, દુષ્ટચિત્તાળા કલેસ કરવામાં ઉત્કુહ અને પ્રારબ્ધનશ દુર્લભ વાસનાઓવાળા કોઈ દોષ સંન્યાસિઓ પણ જોવામાં આવે છે

૨ ધીશોપક્રમ્ને કર્મસંન્યાસો યો દટપદ્મન ।

૧ સ યુક્તમ પુમેવાભિ મુદિત્તદેવવાચના ॥

પુદ્ગિ-અર્થ કર્મભાવિને મુદ્ધ કર્યા પિના એ દૃશ્ય કરેલો કર્મસંન્યાસ-ત્યાગ છે તે પુદ્ગિના સંરોધનના અભાવે દુષ્ટપ્રમાદિને મદિ જ છે.

આપ્તુમ્ મેળવવાને (યોગ્ય છે), (પરંતુ) યોગયુક્તઃ નિષ્કામ કર્મયોગયુક્ત, મુનિઃ મુનિ, વ્રહ્મ બ્રહ્મને, ન, ચિરેણ થોડા વખતમાં (૪), અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! જ્ઞાનપૂર્વક કર્મસંન્યાસ તો કર્મયોગ વિના ઘણા દુ.ખથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે, પરંતુ નિષ્કામ કર્મયોગી તો ઘણા થોડા વખતમાં જ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. અર્થાત્ કર્મનો સંન્યાસ કદાચ છે અને નિષ્કામ કર્મયોગ સુલભ છે તેથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સરળ ઉપાય એ જ છે એમ સમજી પ્રથમ તે સુલભ માર્ગ જ સ્વીકારવા યત્ન કરવો. ૬.

અવતરણિકાઃ—“કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત કદાચ સ્વીકારવામાં આવે તોપણ મનુષ્યને તેના ઉપરના કર્મો તો અવશ્ય બંધનરૂપ થઈ પડે” એવી અર્જુનની શકના નિવારણને માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ॥

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નાપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—યોગયુક્તઃ, વિશુદ્ધાત્મા, વિજિતાત્મા, જિતેન્દ્રિયઃ, સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા, કુર્વન્, અપિ, ન, લિપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—યુજ્યતે શાસ્ત્રીયકર્મણિ ભગવદ્વારાધને અનેન ઇતિ યોગઃ, યોગેન યુક્તઃ ઇતિ યોગયુક્તઃ । વિશેષેણ શુદ્ધઃ આત્મા અંતઃકરણ યસ્ય સઃ વિશુદ્ધાત્મા । વિશેષેણ જિતઃ આત્મા શરીરં યેન સઃ વિજિતાત્મા । જિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ જિતેન્દ્રિયઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, સર્વભૂતાનામ્ વ્રહ્મણ્ડીના

સ્તન્મરપર્યન્તાનામ્ આત્મભૂતઃ આત્મા यस્ય સઃ સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા-
સમ્યગ્દર્શી । કરોતીતિ કુર્વન્ । ન આત્મા અનાત્મા, અનાત્મા આત્મા इव
ભૂતઃ इति આત્મભૂતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગયુક્તઃ કર્મયોગથી ભેડાયલો,
વિશુદ્ધાત્મા અત્યંત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, વિજિતાત્મા શરીર
અથવા મનને જેણે પોતાને વશ રાખેલું છે તેવો, જિતેન્દ્રિયઃ
ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, (અને) સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા પ્રાણિ-
માત્રની સમાન જેણે પોતાનો આત્મા બાંધેલો છે તેવો પુરુષ,
કુર્વન્ કર્મ કરતો, અપિ છતાં પણ, (કર્મથી) ન, લિપ્યતે
લેપાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવેલું તથા ફક્ત
ઇન્દ્રિયારહિત કરેલું ઇત્યાદિ શુભેવાળું શાસ્ત્રોક્ત જે કર્મ તે કર્મરૂપી
યોગથી યુક્ત, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શરીર અથવા મન અને
ઇન્દ્રિયો જેના વશમાં છે તેવા, તથા પ્રાણિમાત્રને પોતાની સમાન
માનનારો અર્થાત્ આત્મસમદષ્ટિ રાખનારો જે પુરુષ છે તે કર્મ
કરતો હોય છે છતાં પણ તેનાથી બંધાતો નથી. અર્થાત્ સમ-
દષ્ટિવાળા સંયમી મુનિનું કર્મ બધું ક્ષીણ થઈ જતું હોવાથી તેને
તેનું બંધન રહી શકતું નથી. ૭.

અવતરણિકાઃ—“ કર્મ કરવા છતાં પણ તેની ઇંછાણ અસર તત્ત્વ-
જ્ઞાનીને નથી થતી એ આશ્ચર્ય જેવું છે !” એવી અર્જુનની સંકાપના નિવારણ-
માં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના બે શ્લોકોમાં ‘જ્ઞાનીને કર્મજન્મ ન થવાનું શું
કારણ છે ’ તે બતાવે છે.

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥

पश्यञ्छृण्वन्स्पृशक्षिप्रञ्जझन्गच्छन्स्वपन्श्चसन् ॥ ८ ॥

પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્નુન્મિપન્નિમિષન્નપિ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ॥ ९ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, એવ, કિંચિત્, કરોમિ, ઇતિ, યુક્તઃ, મન્યેત, તત્ત્વવિત્, પશ્યન્, શૃણ્વન્, સ્પૃશન્, જિઘ્રન્, અશ્નન્, ગચ્છન્, સ્વપન્, શ્વસન્, પ્રલપન્, વિસૃજન્, ગૃહ્ણન્, ઉન્મિપન્, નિમિષન્, અપિ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, વર્તન્તે, ઇતિ, ધારયન્.

व्युत्पत्तिसमासाः—तत्त्व वेत्तीति तत्त्ववित् । पश्यतीति पश्यन् । शृणोतीति शृण्वन् । स्पृशतीति स्पृशन् । जिघ्रतीति जिघ्रन् । अश्नातीति अश्नन् । गच्छतीति गच्छन् । स्वपितीति स्वपन् । श्वसितीति श्वसन् । प्रकर्षेण लपतीति प्रलपन् । विसृजतीति विसृजन् । गृह्णातीति गृह्णन् । उन्मिपतीति उन्मिपन् । इन्द्रेण दुर्जयानि इन्द्रियाणि । इन्द्रियाणाम् अर्था विषया इन्द्रियार्था, तेषु इन्द्रियार्थेषु । धारयतीति धारयन् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યુક્ત. નિષ્કામ કર્મયોગવડે યુક્ત, તત્ત્વવિત્ તત્ત્વજ્ઞાની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં, વર્તન્તે (સ્વાભાવિક રીતે) પ્રવર્તે છે, ઇતિ એ પ્રમાણે, ધારયન્ નિશ્ચય કરીને, પશ્યન્ (આખ વડે) જોતો, શૃણ્વન્ (કાન વડે) સાંભળતો, સ્પૃશન્ (ત્વચા વડે) સ્પર્શ કરતો, જિઘ્રન્ (નાસિકા વડે) સૂંઘતો, અશ્નન્ (જીભ વડે) રસાસ્વાદ લેતો, ગચ્છન્ (પગ વડે) ચાલતો, સ્વપન્ સૂતો, શ્વસન્ શ્વાસ લેતો, પ્રલપન્ (વાણી વડે) બોલતો, વિસૃજન્ (ગુહા તથા ઉપસ્થ દ્વારા મલમૂત્રનો) ઉત્સર્ગ કરતો, ગૃહ્ણન્ (હાથ વડે) ગ્રહણ કરતો, ઉન્મિપન્ આખો ઉઘાડતો,

(તેમ) નિમિષન્ આજોને મીચતો એટલે નાગ દૂર્માદિ પાત્ર વાયુઓની ઉંચી નીચી ગતિ તથા સ્ફૂર્ણાયુક્ત હોવા છતાં, અપિ પણ, કિંચિત્ હું કાઈ પણ, ન, ઇત્ય નથી જ, કરોમિ કરતો, इति એ પ્રમાણે, મન્યેત માને. અર્થાત્ કર્તાપણુના અભિમાનથી દૂર રહે

ભાવાર્થ:—નિષ્કામ કર્મયોગવડે યુક્ત તત્ત્વજ્ઞાનીએ, 'ઇદ્રિયો ઇદ્રિયોના વિષયોમા સ્વાભાવિક ગીતે પ્રવર્તે છે,' એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પોતે જોતો, સાલજતો, સ્પર્શ કરતો, સૂંધતો, ખાતો, ચાલતો, સૂતો, શ્વાસ લેતો, બોલતો, મલમૂત્રાદિ ઉત્સર્ગ કરતો, હાથ વડે પકડતો, આજોને ઉઘાડતો તથા બધ કરતો એટલે નાગ દૂર્માદિ વાયુઓ વડે ઉંચી નીચી ગતિ તથા સ્ફૂર્ણાવાળો હોવા છતાં પણ, 'હું કાઈ પણ નથી જ કરતો,' એમ માનવું જોઇએ અર્થાત્ કર્તાપણુના અભિમાનથી સદતઃ દૂર રહેવું જોઇએ અને તેમ કરવાથી તે કર્મ કરતો છતાં પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનીને તે કર્મની બધનરૂપ અમર થતી નથી ૮-૬.

અવતરણિકા —ઉપગેશ વાતનુ જ વિગેર સ્વ મિશ્રણ મે છે

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥
लिप्यन्ते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

૧ સ્ફુટિકા પ્રતિસ્થિતિન યથા વાતાનિ રજનશ્ચ ।

તસ્ય કમનુજેન તત્ત્વના વાતાનિ રજનશ્ચ ॥

સ્ફુટિકામિલિને જાપાકુમુખાદિના પ્રતિબિંબવડે જેમ રજ ચડી જતો નથી તેમ આન કરણને કર્મમા રહેવા છતાં પણ કર્મના ક્રયવડે રજ ન થતો નથી અને તેથી આન કરણ રૂઢ રહેવા તે વાતમા પણ કર્મકૃતથી લેપ-અમાન થતો નથી

પદચ્છેદઃ—બ્રહ્મણિ, આધાય, કર્માણિ, સદ્ગત્, ત્યક્ત્વા, કરોતિ, યઃ, લિપ્યતે, ન, સઃ, પાપેન, પદ્મપત્રમ્, ઇવ, અમ્ભસા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વૃંહતિ ઇતિ બ્રહ્મ, તસ્મિન્ । ક્રિયન્તે તાનિ કર્માણિ, તાનિ । પદ્મસ્ય પત્રમ્ પદ્મપત્રમ્ । આમોતિ ઇતિ અમ્ભઃ, તેન અમ્ભસા ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે પુરુષ, સદ્ગત્ સંસર્ગ-આસંક્રિત-ઉપાધિનો, ત્યક્ત્વા ત્યાગ કરીને, કર્માણિ કર્મોને, બ્રહ્મણિ બ્રહ્મને વિષે, આધાય રાખીને (બ્રહ્મને અર્પણ કરીને), કરોતિ કરે છે, સઃ તે પુરુષ, અમ્ભસા પાણી વડે, પદ્મપત્રમ્ કમળનું પત્ર, ઇવ જેમ, (તેમ) પાપેન પાપ વડે, ન, લિપ્યતે લેપાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ સંસર્ગ-આસંક્રિત-ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને સર્વ કર્મ બ્રહ્મને અર્પણ કરીને કરે છે તે, કમળનું પાંદડું જેમ જલ વડે લિપ્ત થતું નથી તેમ કર્મો વડે લેપાતો નથી. અર્થાત્ કર્મના બંધનમાં આવતો નથી. ૧૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે કર્મબંધનના નિવારણનો રસ્તો બતાવી ન્હવે મોક્ષમાં કારણભૂત કર્મનું આચરણ કેવી રીતે કરવું તે દર્શાવે છે:

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ॥

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥૧૧॥

પદચ્છેદઃ—કાયેન, મનસા, બુદ્ધ્યા, કેવલૈઃ, ઇન્દ્રિયૈઃ, અપિ, યોગિનઃ, કર્મ, કુર્વન્તિ, સદ્ગત્, ત્યક્ત્વા, આત્મશુદ્ધયે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચીયતે અન્નાદિનાં ઇતિ માય, તેન કાયેન । યોગ અસ્તિ યેષાં તે યોગિન । શુદ્ધચન્તે યયા સા શુદ્ધિઃ, આત્મન શુદ્ધિ ઇતિ આત્મશુદ્ધિઃ, તસ્યૈ આત્મશુદ્ધયે ।

અન્યથા અને અર્થ—યોગિનઃ યોગીઓ, કાયેન શરીરવડે, મનસા મનવડે, ચુદ્ધચા બુદ્ધિવડે, (અને) કેવલે મમત્વરહિત દેહતઃ, દન્દ્રિયૈઃ ઇન્દ્રિયોવડે, અપિ પણ, આત્મશુદ્ધયે આત્મશુદ્ધિની ખાતર, સક્લમ આસકિતને, ત્યક્ત્વા છેડીને, કર્મ કર્મ, કુર્વન્તિ કરે છે.

ભાવાર્થઃ—યોગીઓ શરીર, મન અને બુદ્ધિવડે તથા મમત્વરહિત દેહત ઇન્દ્રિયોવડે પણ આત્મશુદ્ધિની ખાતર આસકિતનો ત્યાગ કરીને કેવળ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરતા રહે છે, એટલે આત્મશુદ્ધિને માટે તેઓ કર્મ કરતા હોવાથી તેમને તેનું બંધન થતું નથી. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે “સકામ અને નિઃકામ કર્મના મનુષ્યમા (જે ઉપર કહેવામા આવ્યુ તેમા) અવિદ્યાનુ કર્મના બંધનમા આવે છે અને વિદ્યાનુ તેમાથી મુક્ત રહે છે ” એ વાતને દલીલૂત કરવા માટે ભગવાનુ શરી પણ નિર્ણયરૂપે અર્જુનને કહે છે

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ॥

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સત્તો નિબધ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યુક્તઃ, કર્મફલમ્, ત્યક્ત્વા, શાન્તિમ્, આપ્નોતિ, નૈષ્ઠિકીમ્, અયુક્તઃ, કામકારેણ, ફલે, સત્તઃ, નિબધ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મણાં ફલમ્ ઇતિ કર્મફલમ્, તત્ । નિષ્ઠયા મવા ઇતિ નૈષ્ઠિકી, તામ્ નૈષ્ઠિકીમ્—અપુનરાવર્તિનીમ્ । ન યુક્તઃ અયુક્તઃ । કામેન—કામપ્રેરણયા ફલાર્થે કરોતીતિ કામકારઃ, તેન કામ-કારેણ । નિતરાં વધ્યતે ઇતિ નિવધ્યતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—યુક્તઃ પરમેશ્વરને અર્થે જ કર્મો કરવાનાં છે એવી રીતના નિશ્ચિત મતવાળો—સાવધાન (પુરુષ), કર્મફલમ્ કર્મોનાં ફળને, ત્યક્ત્વા છોડીને, નૈષ્ઠિકીમ્ જ્ઞાનનિષ્ઠાથી પ્રાપ્ત થનારી અપુનરાવર્તિની, શાન્તિમ્ શાન્તિને, આપ્નોતિ પામે છે, (પરંતુ) અયુક્તઃ કર્મનાં ફલની ઇચ્છાવાળો—અસાવધાન (પુરુષ તો), કામકારેણ ફલની ઇચ્છાની કામનાવડે, ફલે કર્મનાં ફલમાં, સક્તઃ આસકત થયેલો, નિવધ્યતે સારો રીતે બંધનમાં આવે છે.

સાવાર્થઃ—પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થ કર્મ કરનાર સ્વસ્થ ચિત્ત-વાળો પુરુષ કર્મોનાં ફળોને છોડીને અર્થાત્ તેની અપેક્ષા ન રાખીને શાશ્વત શાન્તિને મેળવે છે, પરંતુ કર્મનાં ફલની ઇચ્છા-વાળો પુરુષ તો ફલની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને ફલમાં આસકિતવાળો થઈને તે કર્મનાં બંધનોમાં આવે છે. અર્થાત્ સકામ કર્મ કરનાર જ બંધનને પામે છે, પરંતુ પ્રભુપ્રીત્યર્થ નિષ્કામ કર્મ કરનાર બંધનને પામતો નથી. ૧૨.

અવતરણિકા —“એ પ્રમાણે જેનું અત કરણ સમ્પૂર્ણ પવિત્ર અને બ્રહ્મમય ન થયું હોય તેવાને તો ચિત્તશુદ્ધિને માટે કર્મસંન્યાસ કરતાં નિષ્કામ કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે” એમ કહીને હવે “શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને પરમાર્થદર્શી કેવી રીતે રહે છે ?” એ પ્રશ્નના સમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે અર્જુનને મનગ્નવે છે-

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ॥

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—સર્વકર્માણિ, મનસા, સંન્યસ્ય, આસ્તે, સુખમ્, વશી, નવદ્વારે, પુરે, દેહી, ન, એવ, કુર્વન્, ન, કારયન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ । સમ્યક્ ન્યસ્ય ભગવતિ સમર્પ્યં ઇતિ સંન્યસ્ય । વશં ચિત્તં વશઃ આત્મા વા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વશી । નવ દ્વારાણિ यस્ય તત્ નવદ્વારમ્, તસ્મિન્ નવદ્વારે । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી । કરોતીતિ કુર્વન્ । મનઃ ઇન્દ્રિયાણિ ચ કારયતિ પ્રેરયતીતિ વા કારયન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વશી અંતઃકરણ જેને વશમાં છે તેવો, દેહી આ શરીરધારી આત્મા, સર્વકર્માણિ બધાં કર્મોને, મનસા મનથી, સંન્યસ્ય ઇશ્વરમાં સમર્પણ કરી, નવદ્વારે નવદ્વારવાળા, પુરે શરીરરૂપી નગરમાં, ન, એવ (કંઈ પણ) નહિ જ, કુર્વન્ કરતો, (અને) અકારયન્ ન કરાવતો, સુખમ્ સુખપૂર્વક, આસ્તે રહે છે.

ભાવાર્થઃ—અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયો જેના વશમાં છે તેવો એટલે છતેન્દ્રિય દેહધારી છાત્મા મનથી બધાં કર્મો ઇશ્વરને

૧ પસન્દેહાગારે પામપદ્મિષ્ઠો વિજયતે ન કર્તા નો મોક્ષા ક્ષણિકપિ વદાધિદિઠારણે ॥
નિજાનદ્વારમો વિજયવિરાનિર્નાન્યદારણઃ પદ્મદ્વાદેનેજાતિવિતપ્તઃ સન્નિહરતિ ॥

પરમપદ્મની નિષ્ઠાવાળો પુરુષ દેહરૂપી મદિરમાં બસતો થકો કોઈ સ્થળે ક્યારે પણ કોઈ પ્રકારના વિદારમાં પોતાને નથી કર્તા માનતો કે નથી બોલતો, પરંતુ પોતાના આનંદમાં સતુષ્ટ રહી, વિચોચી વિરામ પામી, કેમના શરમમાં નહિ રહી પ્રમાણ વિનાના શરીરવાળો થઈ પરમવશી અદ્વૈતાનંદમાં વિદાર કરે છે

સમર્પણ કરીને, નવદ્વારવાળા આ શરીરમાં રહેવા છતાં પોતે કંઈ પણ કરતો નથી કે કરાવતો નથી એમ માને છે. અર્થાત્ બંધનને પ્રાપ્ત કરનાર એવી કોઈપણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં તે પડતો નથી. ૧૩.

અવતરણિકા:—“एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीयते । एष एवासाधु कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीयते ॥” “એ પરમ ઇશ્વર જ, જેને આ લોકમાંથી ઉપર લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને શુભ કર્મ કરાવે છે, અને જેને આ લોકથી પણ નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને અશુભ કર્મો કરાવે છે.” આ શ્રુતિવચન પ્રમાણે પરમેશ્વર જ શુભાશુભ ફલવાળાં કર્મોના કારણિતા છે, અને તેથી પુરુષ ખીજની સત્તાવડે ચાલતો હોવાથી પરત્ર છે, તેથી તે કૃપી રીતે તે તે કર્મોનો ત્યાગ કરી શકે ! જે “ઇશ્વર વડે જ જ્ઞાનમાર્ગમાં જોડાએલો તે શુભાશુભોને છોડી દેશે, એમ કદાચ કહેવામાં આવે તો પક્ષપાત અને દ્વારદ્વિત-પણા વડે ઇશ્વરને પણ પુણ્ય અને પાપ લાગવાનો સંભવ રહે” એવી રીતની અર્જુનની શંકાના નિવારણને માટે “પરમેશ્વર પુણ્યપાપથી અલિપ્ત છે” એમ જણાવીને “જીવાત્મા પ્રકૃતિવશ હોવાથી તે પોતેજ શુભાશુભ કર્મો કરે છે” એ નીચેના બે શ્લોકોમાં ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે:

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—ન, કર્તૃત્વમ્, ન, કર્માણિ, લોકસ્ય, સૃજતિ, પ્રભુઃ, ન, કર્મફલસંયોગમ્, સ્વભાવઃ, તુ, પ્રવર્તતે.

૧ અહો જન્તુત્તરીશોઽયમ્ આત્મનઃ સુલલિપ્તયોઃ ।

ઈશ્વરપેરિતો ગચ્છેત્ત્વર્ગ વા શ્વપ્રમેવ વા ॥ સ્મૃતિ ॥

જીવ પોતે અજ્ઞ હોવાથી પોતાને શુભ અથવા દુઃખ પ્રાપ્ત કરવામાં અસમર્થ છે, અને તેથી ઇશ્વરની પ્રેરણાથી જ તે સ્વર્ગ અથવા આડા (નરક) માં જાય છે.

સ્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુઃ ભાવઃ કર્તૃત્વમ્ । પ્રકર્યેણ સમર્થ-
 ઇતિ પ્રમુ । કર્મણા ફલનિ કર્મફલનિ, કર્મફલનાં સમ્યક્
 યોગઃ—તિ કર્મફલસંયોગઃ, તમ્ કર્મફલસંયોગમ્ । સ્વસ્ય ભાવઃ સ્વભાવઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રમુઃ ઇન્દ્ર, લોકસ્ય લોકના,
 કર્તૃત્વમ્ કર્તાપણાને, ન, સૃજતિ સરજતો નથી, કર્માણિ ક્રમેણ,
 (પણ) ન (સરજતો) નથી, (તેમ) કર્મફલસંયોગમ્ ક્રમેણાં ફલના
 સંયોગને, (પણ) ન (સરજતો) નથી, તુ પણ, સ્વભાવઃ સ્વભાવ,
 પ્રવર્તતે પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્ર આ લોકમાં કેઈના પણ કર્તાપણાને
 અથવા ક્રમેણે સરજતો નથી, તેમજ કર્મના ફલોના સંયોગને
 પણ તે ઉત્પન્ન કરતો નથી, માત્ર મનુષ્યનો સ્વભાવ—પ્રકૃતિ જ
 પોતાની મેળે પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે મનુષ્ય
 શુભાશુભ કર્મો કરે છે અને તેનાં ફલને ભોગવે છે. ૧૪.

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિમુઃ ॥

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, આદત્તે, કસ્યચિત્, પાપમ્, ન, ચ,
 એવ, સુકૃતં, વિમુઃ, અજ્ઞાનેન, આવૃતમ્, જ્ઞાનમ્, તેન, મુહ્યન્તિ,
 જન્તવઃ.

૧ તેવ સ્વભાવશબ્દેન માયાપ્રવિણદિશબ્દિના ।

પ્રકૃતિર્યાગ્નિઃ જન્તુરિદિ વ્યવહારે પ્રવર્તતે ॥

સ્વભાવ શબ્દ વડે માયા કહેવાય છે કે જે અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ વિગેરે શબ્દો-
 થી ભિન્નભાવ છે, અને તેજ જગત્માત્રને વ્યવહાર—(મુખ-દુઃખ) આ પ્રવર્તવિ છે-

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુષ્ટુ કૃતં સુકૃતમ્ । વિશેષેણ વ્યાપક-
તયા ભવતીતિ વિભુઃ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, તેન અજ્ઞાનેન । આ સમન્તાત્
વૃતમ્ इति आवृतम् । जायन्ते इति जन्तवः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિભુઃ પરમેશ્વર, કસ્યચિત્ કોઈના
પણ, પાપમ્ પાપને, ન, આદત્તે સ્વીકારતા નથી, ચ અને, સુકૃતમ્
પુણ્યને, ચ પણ, ન (સ્વીકારતા) નથી. એવ પણ, અજ્ઞાનેન.
અજ્ઞાન વડે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃતમ્ આચ્છાદિત થયેલું હોય છે,
તેન તેથી, (જ) જન્તવઃ પ્રાણીઓ, મુહ્યન્તિ (સત્ અસતના વિવેક-
રહિત થઈને) મોહ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—પરમેશ્વર કોઈના પણ પાપને તેમજ પુણ્યને
લેતા નથી, અર્થાત્ તે નિર્લેપ છે, પરંતુ અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઠંકાઈ
ગયેલું હોવાથી પ્રાણીઓ વિવેકરહિત બની મોહ પામે છે.
અર્થાત્ અજ્ઞાનને લીધે પ્રાણીઓ પરમાત્માના ખરા પારમાર્થિક
સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી અને તેથીજ તેઓ પ્રકૃતિને અનુસરી
શુભાશુભ કર્મ કરવા તરફ દોડે છે અને તેનું ફલ લોભવે છે. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—અજ્ઞાનીઓની માફક જ્ઞાનીઓ મોહ નથી પામતા
તે વાત હવે જણાવે છે

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ॥

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧ ત્રિગુણમનૃતમાન્થ કલ્પિત ચિદ્વેનેડ્છે શ્રુતિશિલ્પાવિચારોદ્ભવોષેન નદમ્ ॥

નિરવધિવપુરાત્મા સ્વાત્મમાસા ચકાશ્મિ ભ્રમજલધતનાશે બ્રહ્મસૂર્યોદ્દિનીય. ॥

ત્રણેશુઓવાળું હોવાથી ખોટું જણાતું અધકારરૂપ અજ્ઞાન કે ભ્રમરૂપ-પ્રકાશ-
મય એવા ચેતન્યવન આત્મામાં કલ્પિત છે તે, શ્રુતિ-વેદના શિખર-વેદાન્ત

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનેન, તુ, તત્, અજ્ઞાનમ્, યેષામ્, નાગિતમ્, આત્મનઃ, તેષામ્, આદિત્યવત્, જ્ઞાનમ્, પ્રકાશયતિ, તત્, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અદિતેઃ અપત્યં પુમાન્ આદિત્યઃ, આદિત્યઃ इव इति આદિત્યવત્ । પ્રકર્ષેણ કાશયતિ ટીપયતિ ઇતિ પ્રકાશયતિ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—તુ પશુ, જ્ઞાનેન જ્ઞાન વડે, યેષામ્ જેઓનું, આત્મનઃ આત્મા સંબંધી, તત્ તે, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, નાગિતમ્ નાશ પામેલું છે, તેષામ્ તેઓને, જ્ઞાન જ્ઞાન, તત્ તે, પરમ્ સૌથી દૂર અને શ્રેષ્ઠસ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ તેનો, આદિત્યવત્ સૂર્યની માફક, પ્રકાશયતિ પ્રકાશ કરી આપે છે.

ભાવાર્થઃ—પશુ જ્ઞાનવડે જેમનું આત્મા સંબંધી અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ ગયું છે, અર્થાત્ આત્માનું સત્યસ્વરૂપ જેઓ સમજેલા છે તેવાઓને તો તે જ્ઞાન, સૂર્ય જેમ પ્રકાશથી દરેક વસ્તુ બતાવી આપે છે તેમ સૌથી શ્રેષ્ઠ એલું જે પરબ્રહ્મ તેને પોતાના પ્રકાશથી મુંદર રીતે ડેખાડી આપે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનથી તેઓ સૂર્યના પ્રકાશથી જેમ સર્વ કંઈ જોઈ શકાય છે તેમ પરબ્રહ્મના સત્ય સ્વરૂપને જોઈ શકે છે. ૧૬.

અવતરણિકા —ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પરબ્રહ્મ અવરૂપનો પ્રકાશ થવાથી તેમને શુદ્ધ મને છે તે દવે કહે છે

શાસ્ત્રને વિચારવાથી—તેનું અધ્યયન કરવાથી—ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનવડે નાશ પામતા જેમ વાદળાઓથી છવાયેલા આકાશમાં સૂર્ય અદૃશ્ય થએલો જણાય છે, ખાતર તે વાદળાઓ મળી જતાં પ્રકાશને પામે છે તેવી રીતે જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપી વાદળાઓ નાશ થતાં જેના શરીરોનો અવધિ-પ્રભુના નથી એવો પ્રકાશરૂપી અદ્વિતીય સૂર્ય—આત્મા-નિજરૂપ પોતાનાજ પ્રકાશવડે પ્રકાશે છે

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ॥

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—તદ્બુદ્ધયઃ, તદાત્માનઃ, તન્નિષ્ઠાઃ, તત્પરાયણાઃ, ગચ્છન્તિ, અપુનરાવૃત્તિમ્, જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તસ્મિન્ એવ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિઃ યેષાં તે તદ્બુદ્ધયઃ । તસ્મિન્નેવાત્મા મનો યેષામ્ તે તદાત્માનઃ । તસ્મિન્નેવ નિષ્ઠા તાત્પર્ય યેષાં તે તન્નિષ્ઠાઃ । તદૈવ પરમ્ અયનં યેષાં તે તત્પરાયણાઃ । પુનશ્ચાસૌ આવૃત્તિઃ ઇતિ પુનરાવૃત્તિઃ, ન પુનરાવૃત્તિઃ અપુનરાવૃત્તિઃ, તામ્ અપુનરાવૃત્તિમ્ । જ્ઞાનેન નિર્ઘૂતં કલ્મષ યેષાં તે જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષા ।

અન્વય અને અર્થઃ—તદ્બુદ્ધય. તે પરમ ઈશ્વરમાં જ જેમની બુદ્ધિ નિશ્ચયવાળી છે તેવા તદાત્માનઃ તેમનામાં જ મનવાળા, તન્નિષ્ઠાઃ તેમનામાં જ નિષ્ઠાવાળા, તત્પરાયણાઃ તેમને જ પરમ આશ્રય માનનારા (અને) જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ જ્ઞાન વડે જેમનાં પાપ ધોવાઈ ગયેલાં છે તેવા (પવિત્ર આત્માઓ), અપુનરાવૃત્તિમ્ ફરી જન્મ-મરણની પ્રાપ્તિ ન થવા રૂપ દશાને, ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—તે પરમેશ્વરમાં જ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા, તેમનામાં જ મનને ઝોકાશ કરી રહેનારા, તેમનામાં જ પોતાનું બધું તાત્પર્ય રાખવાવાળા, તેમને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માનનારા અને જ્ઞાન વડે નિષ્પાપ થયેલા પૂતાત્માઓ ફરીને કદિ પણ જન્મ-મરણ ન થાય એવી ઉત્તમ દશાને પામે છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે. ૧૭.

અવતરણિકા —તેવા પરમ જ્ઞાનીઓની આ ભગત્મા પ્રકારની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ રહે છે તે હવે ભગવાન કહે છે

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ॥

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને, બ્રાહ્મણે, ગવિ, હસ્તિનિ, શુનિ, ચ, એવ, શ્વપાકે, ચ, પંડિતાઃ, સમદર્શિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વેતિ આત્માનમ્ અનયા ઇતિ વિદ્યા, વિશેષેણ નય ઇતિ વિનય, વિદ્યા ચ વિનયશ્ચ વિદ્યાવિનયૌ, તામ્યા સમ્પન્ન ઇતિ વિદ્યાવિનયસમ્પન્ન, તસ્મિન્ વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને । બ્રહ્મ વેદમ્ અધીતે જાનાતિ ઇતિ વા બ્રાહ્મણ, તસ્મિન્ બ્રાહ્મણે । ગચ્છતીતિ ગૌ, તસ્મિન્ ગવિ । હસ્ત શુકા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ હસ્તી, તસ્મિન્ હસ્તિનિ । શ્વાન પચતીતિ શ્વપાક, તસ્મિન્ શ્વપાકે । પઢા અસાધારણા બુદ્ધિ સનાતા યેવા તે પંડિતા । સમ પદ્યન્તિ તે સમદર્શિન, વા સમ બ્રહ્મ દ્રષ્ટુ શીલ યેવા તે સમદર્શિન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને વિદ્યા અને વિનયથી શુક્ત, બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણુમા, ગવિ ગાયમાં, હસ્તિનિ હાથીમા, શુનિ કૂતરામા, ચ અને, શ્વપાકે ચાંડાલમા, ચ પણ, પંડિતા પાંડિતો—બુદ્ધિમાન લોકો, સમદર્શિન સમાન-દૃષ્ટિ વાળા, એ જ (હોય છે)

સાવાર્થઃ—વિદ્યા અને વિનયથી ભૂષિત બ્રાહ્મણુમા, ગાય-મા, હાથીમા, કૂતરામા તથા ચાંડાલમાં પણ બ્રહ્મવેત્તા—

॥ मोक्षाधिकारयोग्यता ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

બ્રહ્મમય બુદ્ધિવાળા જ્ઞાની પુરુષો સર્વદા સમાનદૃષ્ટિવાળા જ હોય છે. અર્થાત્ તેવું ઉત્તમ કોટિનું જેમને જ્ઞાન થયલું હોય છે તેમને આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મમય હોવાથી ભેદદૃષ્ટિ રહેતી નથી, એટલે તેઓ માત્ર મુખથી જ અદ્વૈતવાદી હોતા નથી, પરંતુ વસ્તુતઃ જ અદ્વૈતસ્વરૂપ હોય છે અને તેથી તેવાઓને કોઈ પણ પ્રકારનો આંસારિક દોષ લાગતો નથી. ૧૮.

અવતરણિકા:—મહર્ષિ ગૌતમે કહ્યું છે કે—“સમાસમામ્યાં વિષમ-સમે પૂજાતઃ” સમાન એટલે અમુક અશે ઉન્નત-મોટાદૃષ્ટિવાળાને જો તેને યોગ્ય પૂજા કરવામાં ન આવે, અને જો હવડી સ્થિતિવાળાને એકદમ વધારે

૧ ચાડાળ, બ્રાહ્મણ, ગાય એ સર્વમા સમબુદ્ધિ અથવા તો બ્રહ્મવાદીના કહેવા પ્રમાણે સમવર્તન કંઈ સ્થિતિમાં હોય છે તે જાણવું જોઈએ, કારણ કે શ્લોકમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખવી એમ લખ્યું છે પણ સમાન વર્તવું એમ લખ્યું નથી સાચે પડિત રાખ્ધ શ્લોકમાં હોવાથી તે સમદૃષ્ટિ પણ પડિતો રાખી શકે છે તે પડિત કેને કહેવા તેણે લક્ષણ ભગવાને પોતેજ આપેલું છે કે, ‘યમ્ય સર્વે સમારભ્યા કામસત્ત્વવર્જિના । જ્ઞાના-મિત્રમ્મર્મણ તમાહુ પક્ષિત્તિ બુધા જ્ઞેના સર્વ કર્તવ્યે કામના અને સકલપોથી રહિત હાય અને જ્ઞાનાગ્નિથી જ્ઞેના કર્મો બળી ગયા હોય તેવાને જ્ઞાનીઓ પડિત કહે છે, એવા જે પડિત હોય તેવાને મટિ આ દૃષ્ટિ છે, પરંતુ જેઓ પોતાના સાસ્રોય કર્મો પણ ન કરતા હોય તો તેવાઓને જ્ઞાન કયાથી હોઈશકે? અને જ્ઞાન ન હોય તો તેવા પ્રમદૃષ્ટિ અથવા સમવતનને યોગ્ય પડિત કેમ ગણાય? અને તેથીજ તેવા અજ્ઞાનીઓ પર આધાર રાખી ચાડાળ બ્રાહ્મણ વગેરેના એકીકત્વથી વર્ણા અમ ધર્મનો વિનાશ કરી, પાપનો સ્વીકાર કરી અધમ સ્થિતિએ પહોંચવા તરફ જનસમાજે ન જવું એજ કલ્યાણકારક છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ચાડાલ, ગાય, કૂતરો અને હાથી ઈત્યાદિના મુખદુ ખમા પડિતોએ સમાન દૃષ્ટિવાળા હોવું જોઈએ, પણ સમાન વર્તનવાળા બનવું ન જોઈએ કારણ વિચારો કે જેમ ગાય વર્તે છે તેમ કૂતરો કે હાથી વિગેરે કઈ વર્તી શકતા નથી, તેમ કૂતરો, ગાય કે હાથી વર્તે તેમ કઈ બ્રાહ્મણ કે ચાડાલ વર્તી શકતા નથી તેમજ બ્રાહ્મણે પણ ચાડાલની પેઠે વર્તવું ન જોઈએ અને ચાડાલે પણ બ્રાહ્મણની પેઠે વર્તવું ન જોઈએ, પરંતુ તે સર્વમા પોતાને જેમ મુખ દુ ખ યાય છે, તેમ બીજાને પણ યાય છે એમ સમાન દૃષ્ટિ રાખી કોઈને પણ મુખ યવામાં સદાયક-કારણભૂત બનવું પણ કોઈને દુ ખ દેવામાં કે યવામાં સદાયક-કારણભૂત બનવું નહિ.

પ્રમાણુમા પૂન અર્પણમા આવે તો પૂનઃ આ લોક અને પરલોક બન્નેમા અધોગતિ પામે છે, તેથી વિષમ (વર્તન અને વ્યવહારમા વિપરીતતાવાળા) મા સમાનદૃષ્ટિ તો અનર્થકરી અને પાપમૂલક છે તો તેવી દૃષ્ટિ ગાળનારા પુરો પડિનો કેરી ગીતે કહી ગયાય ૧” એવી અર્જુનની રાજાના સમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમા પડિનોની આમ્મદ્વા કે જે મોળમા ખામ કાઢ્યું છે તેનું વર્ણન કરે છે

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—રહ, યહ, તૈઃ, જિતઃ, સર્ગઃ, યેષાં, સામ્યે, સ્થિતમ્, મનઃ, નિર્દોષમ્, હિ, સમમ્, બ્રહ્મ, તસ્માત્, બ્રહ્મણિ, તે, સ્થિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મુજ્યતે इति सर्ग । समस्य भाव. साम्यम्, सम्मिन् साम्ये । मन्यते अनेन इति मन. । दुष्यन्ते गुणा यैस्ते दोषाः, निर्गता. दोषा यस्मात् तत् निर्दोषम् । सह मीयते तत् समम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યેષામ્ જેઓનું, મન મન, સામ્યે સમાનતામા, સ્થિતમ્ રહેલું છે, તૈ તેઓએ, રહ અહીં, યહ જ, સર્ગઃ સમાર-જન્મ-મૃત્યુ-ને, જિત છાત્યો છે, હિ કારણ કે, તદ્મ બ્રહ્મ, નિર્દોષમ્ દોષરહિત, (અને) સમમ્ સર્વમાં સરખે

૧ સુષોં યથા સવલોકસ્ય ચતુર્નં નિષ્પન્ને વાસુદેવાદ્યશ્ચ ।

૧૬૬૪૫૫ સવમુતાન્નરાત્મા ન નિષ્પન્ને લોકદુઃસેન શાષ ॥ કુતિ ॥

જેમ ભગવાન સૂર્યનારાયણ સર્વેકાશના નેત્રરૂપ છે તેથી તે નેત્રસંબંધી બ્રહ્મ દોષરહિત સેષાતો નથી તે પ્રમાણે સર્વજૂનપ્રાણિમાનને અતરાતમા-યેનન્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મ-આત્મા સવધી બ્રહ્મ દોષરહિત લોકસંબંધી દુઃખરહિત સેષાતો નથી.

ભાગે વહેંચાયલું છે, તસ્માત્ તેથી, તે તેઓ, વ્રહ્માણિ પરમ-
પ્રહ્મમાં, સ્થિતા રહેલા છે.

ભાવાર્થ:—જેઓનું મન સમાનતામાં સ્થિર થયેલું છે તેમણે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીમાં કે વસ્તુમાત્રમાં સમાનદષ્ટિવાળા-
ઓએ અહીં જ સંસારને છુટ્યો છે, એમ તું માન, કારણ કે
પ્રહ્મ નિર્દોષ અને સર્વમાં સરખે ભાગે વહેંચાયેલું હોવાથી તેઓ
પરમ પ્રહ્મમાં જ લીન થયેલા છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર તેમને
પ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત ન જણાતી હોવાથી સંસાર પણ તેમને નથી
અને તેથીજ તેઓ પ્રહ્મમાંજ રહેલા છે એમ તું સમજ. ૧૯.

અવતરણિકા:—પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયેલાઓની દશાના વિશેષ
લક્ષણ કેવા હોય છે તે ભગવાન કહે છે:

ન પ્રહૃપ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ॥

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો વ્રહ્મવિદ્વ્રહ્માણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ન, પ્રહૃપ્યેત્, પ્રિયમ્, પ્રાપ્ય, ન, ઉદ્વિજેત્,
પ્રાપ્ય, ચ, અપ્રિયમ્, સ્થિરબુદ્ધિઃ, અસંમૂઢઃ, વ્રહ્મવિત્, વ્રહ્માણિ,
સ્થિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ હૃપ્યેત્ इति પ્રહૃપ્યેત્ । પ્રીણા-
તીતિ પ્રિયમ્, તત્ । ન પ્રિયમ્ इति અપ્રિયમ્, તત્ । સ્થિરા બુદ્ધિઃ यस્ય
સઃ સ્થિરબુદ્ધિઃ । સમ્યક્ મૂઢઃ इति સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ અસંમૂઢઃ । વ્રહ્મ
વેત્તીતિ વ્રહ્મવિત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(જે પુરુષ) પ્રિયમ્ પ્રિય વસ્તુને,
પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, ન, પ્રહૃપ્યેત્ હર્ષ પામતો નથી, ચ અને,

અપ્રિયમ્ અહિત વસ્તુને, પ્રાપ્ય મેળવીને, ન, ઝદ્દિજેત્ ઉદ્ધેગ
પામતો નથી, (તે પુરુષ) સ્થિરચુદ્ધિ સ્થિરચુદ્ધિવાળો. અસંમૂઢ.
જરા પશુ મોહ ન પામે તેવો, વ્રહ્મવિત્ પ્રદાને જાણનારો, (અને)
વ્રહ્મણિ પ્રદક્ષમા, (જ) સ્થિતઃ લીન થઈને રહેલો ॥

ભાવાર્થ:—પ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને જે હર્ષ પામતો
નથી અને અપ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને જે શોક કરતો નથી, તે
પુરુષ જ સ્થિરચુદ્ધિવાળો અને વિવેકને જરાપણ ન ભૂલી મોહ
ન પામે તેવો પ્રદક્ષમાની છે અને તે સાક્ષાત્ પ્રદક્ષમાજ રહેલો
છે. અર્થાત્ જે પ્રદક્ષમય હોય છે તે સુખદુઃખ પ્રિયાપ્રિય વગેરે
દ્વંદ્વથીરહિત હોય છે એમ તું માન ૨૦

અન્યતરશુદ્ધિઃ—અને જ-મોમા બાપ વિષયોમા જે પ્રીતિ અનુ
ભવવામા આવી હોય છે તે ઘણી પ્રખત હોવાથી તેમા આસક્ત ચિત્તવાળાને
આ વેગમા ન જોવાએલા-અનુભવાએ-ના અને સર્વ વિષયસુખના આનંદથી
ગ્રહિત એવા વ્રહ્મમા સ્વી રીતે સ્થિરતા થાય તેના જવાબમા ‘અદ્વ
પગ્માનસ્વરૂપ છે’ એમ કહેવામા આવે તો તે માન્ય કરી શકાય નહિ, કારણ
કે તે પગ્મ આનંદ પહેના અનુભવવામા આવેતો ન હોવાથી તે સ્વરૂપે તે કદી
નાકાય નહિ નિર્વાદિ શકાના સમાધાનમા અભ્યાનન્દ મોથી પરમ અને બ્રેષ
એ અને તેને પ્રાણ મેળવી શકે છે તે નીચેના નોકમા અગવાન વાણીએ છે

દૌહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્માનિ યત્સુખમ્ ॥

સ વ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

૧ અપ્યાનન્દ કુન-ભાત્તમ્પાનેવાવિવરીકુન ॥

કુટાનવાવિલાન મે ન મમ્વીકુમ્પવન્દ ॥ કિતિ વાનિકે ॥

યથ કામસુખં હૈ કિં યથ વિવ્ય મહાત્મજય ॥

મુખ્યાત્તવસુખ્યેને નાહતઃ વન્દતી કલ્યા ॥ મહાવર્તે ॥

“ ૧૧મ આનંદ જે પ્રમાણે સાનવવામા આવ્યો છે તે તે પ્રમાણે સાક્ષાત્

પદચ્છેદઃ—વાહ્યસ્પર્શેષુ, અસક્તાત્મા, વિન્દતિ, આત્માનિ, યત્, સુખમ્, સઃ, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા, સુખમ્, અક્ષય્યમ્, અશ્રુતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—બહિર્મવાઃ વાહ્યાઃ, સ્પૃશ્યન્તે તે સ્પર્શાઃ, વાહ્યાશ્ચ તે સ્પર્શાશ્ચ વાહ્યસ્પર્શાઃ, તેષુ વાહ્યસ્પર્શેષુ । ન સક્તઃ આત્મા અન્તઃ-કરણં યસ્ય સઃ અસક્તાત્મા । બ્રહ્મણિ પરમાત્માનિ યોગઃ સમાધિઃ इति ब्रह्मयोगः, તેન યુક્તઃ (તસ્મિન્ વ્યાપૃતઃ) આત્મા અન્તઃકરણં યસ્ય સઃ બ્રહ્મ-યોગયુક્તાત્મા । ક્ષેતુમ્ શક્યમ્ સય્યમ્, ન સય્યમ્ इति अक्षय्यम्, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વાહ્યસ્પર્શેષુ બાહ્ય-ઇન્દ્રિયોના-વિષયોમાં, અસક્તાત્મા આસક્તિરહિત ચિત્તવાળો, આત્માનિ પોતાના આત્મામાં, યત્ જે, સુખમ્ સુખને, વિન્વતિ પામે છે, સઃ તે, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા પરમાત્મામાં સમાધિવડે જોડાએલ છે આત્મા જેનો, એટલે બ્રહ્મને વિષે જેણે પોતાનો આત્મા જોડેલો છે એવો યદને અક્ષય્યમ્ કદી ક્ષય ન પામે તેવા, સુખમ્ સુખને, અશ્રુતે અનુભવે છે.

સાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોમાં જેનું ચિત્ત આસક્ત નથી એવો પુરુષ પોતાના આત્મામાં જે સુખને મેળવે.

કોઈપણ પ્રમાણથી માગી શકાય તો કોઈમા આપી શકાય એવો નથી. પણ જેણે તે મહદાનંદની ભૂમિએ જોઈ છે, તેને તેમાં મંડ કરવાને પણ કોઈ સમર્થ નથી. ”

“વાર્તિક”

“આ લોકમા દરેક કામનાની અર્થાત્ વિષયોની પ્રાપ્તિથી જે સુખ મળે છે તથા સ્વર્ગલોકમાં આ લોકથી પણ જે અધિક શ્રેષ્ઠ સુખ મળે છે એ જાણને લોકનાં સુખો તુલ્યાને કાંઈ મધ્ય જવાથી જે સુખ કે આનંદ થાય છે તેને સોજમે કાંઈ પણ નથી. અર્થાત્ વિરક્ત અને બ્રહ્માનંદ એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ આનંદ છે બાકી લોકિક વિષયોનો આનંદ તો તુલ્ય અને ક્ષણભર છે. ” “મહાભારત”

છે તેજ પુરુષ પરમાત્મામાં સમાધિવટે લીનથએલ અત-
કરણવાળો થેજી થઇને રહે છે તે તે અનંત સુખને લોગવે છે-
અનુભવે છે એટલે મોક્ષ પામે છે. અર્થાત્ વિષયોમાં અના-
સક્તિ રાખી ધીમે ધીમે આત્મજ્ઞાન મેળવતા વિષયોની પ્રીતિ
નાશ પામે છે અને પછી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનયોગથી યુક્ત થતા
મનુષ્ય ક્રમથી અક્ષય સુખને મેળવે છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—“સુપુત્રિ-નિદાની હદમા અનુભવાતા ગર્હિઅ ઇ
આનદના જેવા આ બ્રહ્મસુખની ખાતર, આક્ષાત્ દિવ્ય-સુદૃઝ સ્ત્રી, અન્ન,
પાન, ગાયન વાદન, ઇત્યાદિ ઉપનયમ સુખોને માણુ તિનાની આપે”
એની શકાના સમાધાનમા “આચ સુખો નાશ પામનારા હોવાથી માયે
દુ ખદ છે એમ જાણાવી તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” તે કહે છે.

‘યે’ હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃસ્વયોનય એવ તે ॥

આદ્યન્તવન્તઃ કૌંતેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥ ૨૨ ॥

પદ્છેદઃ—યે, હિ, સંસ્પર્શજાઃ, ભોગાઃ, દુઃસ્વયોનયઃ,
એવ, તે, આદ્યન્તવન્તઃ, કૌંતેય, ન, તેષુ, રમતે, બુધઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્પૃશ્યન્તે इति સસ્પર્શા વિપયા,
તેમ્ય જાતા इति સસ્પર્શજા । મુજ્યન્તે તે ભોગા । યુવન્તિ इति યોનય,
દુ સ્વસ્યૈવ યોનય કારણમ્તા इति દુ સ્વયોનય । આદિ વિપયેન્દ્રિય-

૧ સપદ મમદાગ્રેવ તરદ્વો સદ્મકુરા ।

કક્ષાતરહિફળાચ્છદ્યચ્છાયાશ્ચ રમતે બુધ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

નાના પ્રકારની સુખનિઓ અને પ્રમદા-સ્ત્રીઓ તે તરંગોની પેઠે ઉત્પન્ન થતા
જ નાશ પામનારા છે તે સર્વનીકુલા રૂપી કલનની છાયાની પેઠે તેઓમા કયો
પડિત પુરુષ રમાયુ કરે છે ? અર્થાત્ કોઈપણ રમતો નથી.

સંયોગો, મોગાનામન્તશ્ચ તદ્વિયોગ એવંતૌ, આદ્યન્તૌ વિદ્યેતે
યેપાં તે આદ્યન્તવન્તઃ । કુન્તાયાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌતેયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ
હે કૌન્તેય । આત્માનં બોધતીતિ બુધઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યે જે, સંસ્પર્શજા વિષયજન્ય,
મોગાઃ ભોગો છે, તે તે, હિ ખરેખર, દુઃસ્વયોનયઃ દુઃખના
કારણરૂપ, (અને) આદ્યન્તવન્તઃ સંયોગ-વિયોગથી આદિ અને
અંતવાળા અર્થાત્ નાશપામનારા, એવજ (છે), (માટે) કૌન્તેય હે
કૌન્તેય ! બુધઃ ડાહ્યો માણસ, તેણે તે વિષયોમાં, ન રમતે રમણ
કરતો નથી-તેને સેવી આનંદ માનતો નથી.

ભાવપ્રત્યયઃ—જે વિષયજન્ય ભોગો છે તે દુઃખના કારણ-
રૂપ અને સંયોગવિયોગને લઈને આદિ તથા અંતવાળા અર્થાત્
ક્ષણભંગુર જ છે, માટે હે કૌન્તેય ! ડાહ્યા-પ્રજ્ઞાશાની પુરુષ તે વિષ-
યોમાં રમતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાની મનુષ્ય વિષયો દુઃખદ અને વિના-
શી હોવાથી તેનો આનંદ ભોગવવાની ઈચ્છા ન રાખતાં પ્રજ્ઞા
નંદને ભોગવવાની જ અભિલાષા રાખે છે અને યત્ન કરે છે. ૨૨.

પરમકલ્યાણના માર્ગમા મોટો
અર્થ કરાવનાર છે, અને તેમાં
પ્રતિષ્ઠા
પણ કામકાંધ છતાં શકાય તેના નાના નાના તેમના પરિહાર માટે અધિક
યત્ન કરવો જોઈએ ' એ પ્રમાણે નીચેના શ્લોકમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ॥

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

૧ પ્રાપ્તે ગતે યથા દેહઃ દુષ્ટ દુઃખ ન વિન્દતિ ।

તથા ચેત્યાણયુક્તોઽપિ સ કેવલ્યાત્રમે વસેત્ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

દેહમાંથી જ્યારે પ્રાણ નીકળી જાય છે ત્યારે દેહ જેમ સુખ અથવા દુઃખને
નભતો નથી તે પ્રમાણે જ એ પ્રાણથી દેહ ભેડાયેલો હોય છતાં પણ સુખ અથવા
દુઃખને ભણે નહિ તો તે કેવલ્ય-સન્યાસરૂપ આશ્રમ વિશે વસી શકે છે.

પદચ્છેદઃ—શક્નોતિ, હહ, એવ, યઃ, સોદુમ્, પ્રાક્, શરીરવિમોક્ષણાત્, કામક્રોધોદ્ભવમ્, વેગમ્, સઃ, યુક્તઃ, સઃ, સુખી, નરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ મોક્ષણમ્ इति વિમોક્ષણમ્, શીર્યતે इति શરીરમ્, શરીરસ્ય વિમોક્ષણં શરીરવિમોક્ષણં, તસ્માત્ શરીરવિમોક્ષણાત્ । ઉદ્ભવતીતિ ઉદ્ભવઃ, કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ इति કામ-ક્રોધૌ, તામ્યાં ઉદ્ભવઃ યસ્ય સઃ કામક્રોધોદ્ભવઃ, તમ્ કામક્રોધોદ્ભવમ્ । સુખમ્ અસ્ય અસ્તીતિ સુખી ।

અન્યમ્ અને અર્થઃ— હહ આ લોકમાં, યઃ જે પુરુષ, શરીરવિમોક્ષણાત્ શરીર છુટી જવાની એટલે મૃત્યુની, પ્રાક્ પહેલાં, કામક્રોધોદ્ભવમ્ કામ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા, વેગમ્ વેગને-પ્રવાહને, સોદુમ્ સહન કરવાને-રોકવાને, શક્નોતિ શક્તિમાન-સમર્થ થાયછે, સઃ તે, એવ જ, નર પુરુષ, યુક્તઃ યોગી (છે અને તેજ પુરુષ), સુખી સુખી (છે).

ભાવાર્થઃ—આ લોકમાં જે મનુષ્ય શરીર છુટી જવા પહેલાં એટલે મૃત્યુ પહેલાં કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહને-તેમનાથી ઉત્પન્ન થતી આવેશભરી વૃત્તિને સહન કરવાને-રોકવાને શક્તિમાન હોય છે તે જ પુરુષ ખરો યોગી છે, અને તે જ પુરુષ સુખી છે. અર્થાત્ કામ અને ક્રોધના વેગને છૂતવાથી જ માણસ યોગયુક્ત થઈ ઉત્તરોત્તર સુખી થઈ શકે છે. ૨૩-

અવતરણિકાઃ—કેવળ કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વેગને અટકાવવા-માત્રથી જ મનુષ્ય પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષને મેળવે છે એમ નથી, પણ વિશેષ ધ્યાનાદિક સામગ્રીસંપન્ન પણ મનુષ્યે થવું જોઈએ તે વાત અગવાન જાણાવે છે.

યોન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ ચ ॥

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, અન્તઃસુખઃ, અન્તરારામઃ, તથા, અન્ત-
ર્જ્યોતિઃ, એવ, ચ, સ, યોગી, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, બ્રહ્મભૂતઃ, અધિ-
ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તઃ આત્મનિ એવ સુખં યસ્ય સઃ
અન્તઃસુખઃ । અન્તઃ આત્મનિ એવ આ સમંતાત્ રમણં ક્રીડા યસ્ય સઃ
અન્તરારામઃ । અન્ત.આત્મનિ એવ જ્યોતિઃ પ્રકાશઃ યસ્ય સઃ અન્તર્જ્યોતિઃ ।
યોગઃ અષ્ટાંગલક્ષણઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યોગી । બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્ ઇતિ
બ્રહ્મનિર્વાણમ્, તત્ । બ્રહ્મણિ ભૂતઃ સ્થિતઃ ઇતિઃ બ્રહ્મભૂતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, અન્તઃસુખઃ અંત-
રાત્મામાં જ સુખવાળો, તથા તેમ, અન્તરારામઃ અંતરાત્મામાં જ
ક્રીડા કરનારો, એવ, ચ તેમ જ, અન્તર્જ્યોતિઃ અંતરાત્મામાં જ
જે પ્રકાશે છે, સઃ તે, યોગી યોગી, બ્રહ્મભૂતઃ પરબ્રહ્મમય થયે
થકો, બ્રહ્મ-નિર્વાણમ્ બ્રહ્મ (ને સર્વતઃ અને સમગ્રતઃ જાણવાથી
અને તેના નિદિધ્યાસનથી તે એક જ) સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ
ભોક્ષને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય પોતાના આત્મામાં જ સુખ માને-
છે, આત્મામાં જ ક્રીડા કરે છે અને આત્માને જ પરમજ્યોતિ-
પ્રકાશ માને છે તેવો તે યોગી બ્રહ્મભૂત થઈને સર્વ રીતે બ્રહ્મ-
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને નિદિધ્યાસનથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપને જ પામવારૂપ

મોક્ષને મેળવેછે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન મેળવવા તરફ જ યત્ન કરવો શ્રેયસ્કર છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘મુક્તિના કારણરૂપ જ્ઞાન મવામાં ખીજાં કયા આધનો હોય તો અલપ્રાપ્તિ થાય ?’ તે કહે છે.

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ॥

છિન્નદ્વૈષા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—લભન્તે, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, ઋષયઃ, ક્ષીણકલ્મષાઃ, છિન્નદ્વૈષાઃ, યતાત્માનઃ, સર્વભૂતહિતે, રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્ इति ब्रह्मनिर्वाणम्, सत् । ऋषयः । क्षीणं कल्मषं येषां ते क्षीणकल्मषाः । छिन्नं द्वैषं संशयो येषां ते छिन्नद्वैषाः । यतः संयतः आत्मा चित्तं येषां ते यतात्मानः । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां हिते रताः इति सर्वभूतहितेरताः ।

અનુવચ અને અર્થઃ—ક્ષીણકલ્મષાઃ જેમનાં પાપ ક્ષીણ થયાં છે તેવા, છિન્નદ્વૈષાઃ જેમના સંશયો છેદાઈ ગયા છે તેવા, યતાત્માનઃ અંતઃકરણને વશ રાખનારા, (અને) સર્વભૂતહિતેરતાઃ પ્રાણિમાત્રના જીવોમાં આનંદ માનનારા,

૧ વિવર્ચય. સંશયો વા ચ્છેદય ત્વજ્ઞાત્મનાય ।

જ્ઞાનાસિના તુ તચ્છિન્નસ્વા મુક્તસંગઃ પરિવ્રજેત્ ॥

જેમણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેમને જે ઉચ્છેદ-એકને ઠેકાણે બીજા - પ્રતિજ્ઞ અથવા સંશય થાય તેને દ્વેષ કહે છે એ દ્વેષનું જ્ઞાનથી અદ્વિત્ય છે એન કરી સપજા સગથી મુક્ત થઈને મનુષ્યે સંન્યાસ મારણ કરે.

ક્રપયઃ ઋષિઓ, (છે તેઓ) બ્રહ્મનિર્વાણમ્ બ્રહ્મરૂપ મોક્ષને, લમન્તે પામે છે.

ભાવાર્થઃ—યસ વિગેદેથી ક્ષીણ થએલ પાપવાળા, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિથી સૂક્ષ્મવસ્તુનું વિવેચન કરવામાં સમર્થ, શ્રવણ અને મનન વિગેદેથી જેના સંશયો છિન્ન થઈ ગયા છે, એવા, નિહિધ્યાસનાદિ અભ્યાસથી જેમણે પોતાના અંતઃકરણને છતેલું છે એવા એટલે કે પરમાત્મામાં જ એકાગ્ર ચિત્તવાળા તથા પ્રાણિમાત્રનું બહું કરવામાંજ તત્પર એવા સૂક્ષ્મદર્શી ઋષિઓ બ્રહ્મમાં જ શાંતિ-નિર્વાણ-એકનિષ્ઠતા-મોક્ષને પામે છે. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—૬૨ી પછી ‘કામક્રોધરહિત તથા યોગનિષ્ઠ અને બ્રહ્મજ્ઞાની યોગીજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે અધિકારી ગણાય છે’ તે કહે છે.

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ॥

અમિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તેતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—કામક્રોધવિયુક્તાનામ્, યતીનામ્, યતચેતસામ્, અમિતઃ, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, વર્તેતે, વિદિતાત્મનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ ઇતિ કામક્રોધૌ, તામ્યાં વિયુક્તાઃ કામક્રોધવિયુક્તાઃ, તેષામ્ કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ । યતાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે યતચેતસઃ, તેષામ્ યતચેતસામ્ । વિદિતઃ આત્મા ચૈઃ તે વિદિતાત્માનઃ, તેષામ્ વિદિતાત્મનામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ કામ અને ક્રોધથી રહિત, યતચેતસામ્ સંયમી ચિત્તવાળા, (અને) વિદિતાત્મનામ્ આત્માને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા, યતીનામ્

યતિઓને, વ્રત્તાનિર્વાણમ્ પ્રદામાં નિર્વાણ-સાધુન્ય-મોક્ષ, અમિતઃ સર્વ સ્થિતિમાં એટલે જીવતાં અને મર્યા પછી પણ, વર્તે છે હોય છે.

ભાવાર્થ:—કામ-ક્રોધથી રહિત, સંયમી ચિત્તવાળા, તથા આત્માને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા યતિઓને પ્રદામાં નિર્વાણ-લયરૂપ મોક્ષ જીવતાં અને મરતાં બંને સમયમાં પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે, અર્થાત્ તેઓ જીવન્મુક્ત છે, અને પછીથી તો તેઓ મુક્ત જ છે એમાં સંશય નથી. ૨૬.

અવતરણિકા:—હવે ધ્યાન-સમાધિયોગના વિવરણનો જે છઠ્ઠો અધ્યાય આગળ આવવાનો છે, તેની પ્રસ્તાવનારૂપ મુક્તનાં લક્ષણો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્વાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે ઋવોઃ ॥

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

ચૈતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ॥

વિગતેચ્છામયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

૧ ક્ષુબ્ધોન્તર્ગતા દૃષ્ટિર્હૃદા મયતિ સ્થેષીતી ।

ન રોગો મરણ તથા ન નિદ્રાક્ષુન્નદાદય ॥ યોગમાર્ગજે ॥

બંને પ્રકૃતિના મધ્યમાં દૃષ્ટિ રાખવી તેથી ખેચરી મુદ્રા થાય ॥ તે ખેચરી મુદ્રામાં રોગ કે મરણ નથી તેમ નિદ્રા, ભૂખ કે તરસ વિગેરે પણ નથી.

૨ સયમિતિવરહિતં મત્ત કૃત્વા સ્થનિશ્ચલમ્ ।

યદા યાત્યુગ્મનીપાદ તદા નત્વમ વદમ્ ॥

લય-ઈન્દ્રિયોનો નિમગ્ન, અને વિશ્લેષ-ઈન્દ્રિયોનું બદ્ધિર્મુખ થવું તેથી સ્થિત એવા મનને અત્યંત નિમગ્ન કરી ન્યારે થેલીઉગ્મની જાણને પામે છે ત્યારે તે પરમ થઈ કહેવાય છે.

પદચ્છેદઃ—સ્પર્શાન્, કૃત્વા, વહિઃ, વાહ્યાન્, ચક્ષુઃ,
ચ, એવ, અન્તરે, ઋવોઃ, પ્રાણાપાનો, સમૌ, કૃત્વા, નાસામ્ય-
ન્તરચારિણૌ, યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ, મુનિઃ, મોક્ષપરાયણઃ, વિગતે-
ચ્છામયક્રોધઃ, યઃ, સદા, મુક્તઃ, એવ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભ્રમતઃ ઇતિ ઋવૌ, તયોઃ ઋવોઃ । પ્રાણશ્ચ
અપાનશ્ચ ઇતિ પ્રાણાપાનો, તૌ । ચરતઃ ઇતિ ચારિણૌ, નાસિકયોઃ અમ્યન્તરે
ચારિણૌ ઇતિ નાસામ્યન્તરચારિણૌ, તૌ । ઇન્દ્રિયાણિ ચ મનઃ ચ બુદ્ધિશ્ચ
ઇન્દ્રિયમનોબુદ્ધયઃ, યતાઃ ઇન્દ્રિયમનોબુદ્ધયઃ યસ્ય સઃ યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ ।
મોક્ષઃ એવ પરમ્ અયનં યસ્ય સઃ મોક્ષપરાયણઃ । ઇચ્છા ચ મયં ચ
ક્રોધશ્ચ ઇતિ ઇચ્છામયક્રોધાઃ, વિગતાઃ ઇચ્છામયક્રોધાઃ યસ્ય સઃ
વિગતેચ્છામયક્રોધઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વાહ્યાન્ બહારના, સ્પર્શાન્ ઇન્દ્રિયના
વિષયોને, વહિઃ બહાર, કૃત્વા કરીને, ચ અને, ઋવોઃ બે બ્રહ્મટીની
અન્તરે મધ્યમાં, ચક્ષુઃ ચક્ષુ, (કૃત્વા રાખીને) નાસામ્યન્તરચારિણૌ
નાસિકામાં અંદર સંચાર કરતા, પ્રાણાપાનો પ્રાણ અને અપાન-
વાયુને, સમૌ સમાન, કૃત્વા કરીને, યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિઃ ઇન્દ્રિય,
મન અને બુદ્ધિ જેણે પોતાના વશમાં રાખ્યાં છે તેવો, મોક્ષ-
પરાયણઃ મોક્ષને જ પરમ-આશ્રય માનનારો, (અને) વિગતે-
ચ્છામયક્રોધઃ ઇચ્છા, લય અને ક્રોધ જેના ચાલ્યા ગયા છે
તેવો, યઃ જે, મુનિઃ સૂક્ષ્મ મનન કરનારો ઋષિ હોય, સઃ તે, સદાઃ
હંમેશાં, મુક્તઃ શુભ-મુક્ત, એવ જ (છે).

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોને દૂર કરીને એટલે
તેમાં આસક્તિ ન રાખીને અને નેત્રોને બંને બ્રહ્મટીની મધ્યમાં

રાખીને, તથા નાસિકાની અંદર સંચાર કરતા પ્રાણ અને અપાન વાયુઓને તેમાં સમાન કરીને ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ જેણે વશમાં રાખ્યાં છે તેવો, એટલે જીતેન્દ્રિય અને મોક્ષને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માનનારો જે સૂક્ષ્મદર્શી મુનિ છે તે સદા મુક્ત જ છે. અર્થાત્ તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૨૭-૨૮.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ધ્યાનાદિ યોગ અને ઇન્દ્રિયસંયમ વિગેરે કહીને હવે મુક્તિના દ્વારરૂપ જે એકયજ્ઞાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, તે વિષે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં કથન કરીને કર્મસંન્યાસ અને કર્મ-યોગનો પૃથક્ અધિકાર બતાવી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એજ મુમુક્ષુનું ખામ-ધ્યેય હોવું જોઈએ એમ અર્જુનને કહી હવે પાંચમા અધ્યાયનો ઉપમહાર દે છે.

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ॥

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥૨૯॥

પદચ્છેદ:—મોક્તારમ્, યજ્ઞતપસામ્, સર્વલોકમહેશ્વરમ્, સુહૃદમ્, સર્વભૂતાનામ્, જ્ઞાત્વા, મામ્, શાન્તિમ્, મૃચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—મુનર્કીતિ મોક્તા, તમ્ મોક્તારમ્ । યજ્ઞાશ્ચ તપાસિ ચ્ચેતિ યજ્ઞતપાસિ, તેષામ્ યજ્ઞતપસામ્ । મહાન્ વાસીર્દેશ્વરશ્ચેતિ મહેશ્વરઃ, સર્વે ચ્ચેતે લોકાશ્ચેતિ સર્વલોકા, તેષાં મહેશ્વરેતિ સર્વલોકમહેશ્વરઃ, તમ્ સર્વલોકમહેશ્વરમ્ । સુહૃદ્ હૃદય-યસ્ય સ-સુહૃદ્, તમ્ સુહૃદમ્ । સર્વાણિ ચ્ચેતે તાનિ ભૂતાનિ ચ્ચેતે સર્વભૂતાનિ, તેષામ્ સર્વભૂતાનામ્ । શાન્ત્યેતે અનયા સા શાન્તિ, તામ્ શાન્તિમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યજ્ઞતપસામ્ યજ્ઞ અને તપનો,
મોક્ષારમ્ લોકતા—સ્વીકારનાર, સર્વલોકમહેશ્વરમ્ સમસ્ત લોકનો
મહાન્ ઇશ્વર, (અને) સર્વમૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રનો, સુહૃદમ્ મિત્ર—
કલ્યાણ કરનાર એવો, મામ્ મને, જ્ઞાત્વા જાણીને, (યોગી).
શાન્તિમ્ શાંતિને, ઋચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થ:—ભકતો વડે આચરવામાં આવેલા યજ્ઞ તથા
તપનો લોકતા, સમસ્ત લોકનો મહાન્ ઇશ્વર એટલે નિયામક
અને પ્રાણિમાત્રનો કલ્યાણ કરનાર મિત્રરૂપ એવો મને જાણીને
યોગી પરમ-શાંતિ-મોક્ષને પામે છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય મને
એવા સ્વરૂપે સમજે છે તેને भारी કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે
પરમ શાંતિને મેળવે છે. ૨૯.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसान्वयबोधिन्यां
गुर्जरटीकायां कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—પાંચમા અધ્યાયના અંતમાં છેલ્લા ત્રણ શ્લોકોનો અનુવ્રત્તે કહેલા ધ્યાનયોગનું વિવરણ કરવાની હચ્છાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ 'ધ્યાનયોગ'માં કર્મયોગ વડે જ અધિકાર આપી ચક્તો હોવાથી આ છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા બે શ્લોકો વડે નિષ્કામકર્મયોગની પ્રશ્નસા કરે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે—

અનાથિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ॥

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—અનાથિતઃ, કર્મફલમ્, કાર્યમ્, કર્મ, કરોતિ, યઃ, સઃ, સંન્યાસી, ચ, યોગી, ચ, ન, નિરગ્નિઃ, ન, ચ, અક્રિયઃ.

હ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન આથિતઃ અનાથિતઃ । કર્મણાં ફલમ્ કર્મફલમ્, તત્ । કર્તુમ્ યોગ્યમ્ કાર્યમ્, તત્ । સમ્યક્ ન્યાસઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સંન્યાસી । યોગઃ અસ્ય અસ્તોતિ યોગી । ન વિચતે અગ્નિઃ યસ્ય સ નિરગ્નિઃ । ન વિચન્તે ક્રિયાઃ શાસ્ત્રવિહિતાઃ યમ્ય સઃ અક્રિયઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, કર્મફલમ્ કર્મોનાં ફલનો, અનાથિતઃ આશ્રય ન કરીને, કાર્યમ્ શાસ્ત્રવિહિત કરવા યોગ્ય, કર્મ કર્મ, કરોતિ કરે છે, સઃ તે, સંન્યાસી સંન્યાસી—ઇશ્વરાર્પણ કર્મ કરી તેનો ન્યાસ કરનાર, ચ અને, યોગી કર્મયોગી (છે), ચ પણ, નિરગ્નિઃ અગ્નિ નહિ રાખનાર, ચ કે, અક્રિયઃ

તપ, દાન ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ રહિત (જ સંન્યાસી કે યોગી છે એમ), ન નથી.

ભાવાર્થ:—કર્મોનાં ફલોનો આશ્રય કર્યા વિના—તેની ઇચ્છા રાખ્યા વિના જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિહિત—કરવા યોગ્ય કર્મો કરે છે, તે જ કર્મને ઇશ્વરાર્પણ કરનાર—ખરે સંન્યાસી અને ખરે યોગી છે, પણ જે અગ્નિની ઉપાસના ન કરતો હોય કે તપ, દાનાદિ ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાઓ પણ ન કરતો હોય તે જ સંન્યાસી કે યોગી છે એમ નથી અર્થાત્ વાસનારહિત શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનાર જ સંન્યાસી અને યોગી માની શકાય છે. ૧.

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ॥

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

પદ્મજેઠ:—યમ્, સંન્યાસમ્, इति, પ્રાહુઃ, યોગમ્, તમ્, વિદ્ધિ, પાંડવ, ન, હિ, અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ, યોગી, ભવતિ, કશ્ચન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ ન્યાસઃ વિદ્યતે યસ્મિન્કર્મણિ સઃ સંન્યાસઃ, તમ્ સંન્યાસમ્ । પ્રકર્ષેણ શ્રેષ્ઠત્વેન આહુઃ इति પ્રાહુઃ । યુજ્યતે બ્રહ્મણિ યેન સઃ યોગઃ, તમ્ । પાંડોઃ અપત્યં પુમાન્ પાંડવ, તત્સંજુદ્ધૌ હે પાંડવ । ન સમ્યક્ ન્યસ્તઃ સંકલ્પઃ ફલસંકલ્પઃ યેન સઃ અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ ।

૧ યદા તુ વિદિત તત્ત્વ પર બ્રહ્મસનાનનમ્ ।

તદેકદંડ સદ્ગુણ સોપધીર્તા શિશ્વાં ત્વજેત્ ॥ શુનિઃ ॥

ન્યાસે પ્રાચીન પરબ્રહ્મરૂપી તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય ત્યારે માત્ર એક ઇંડને ગૃહ્ય કરી યજ્ઞોપવીત સાથે શિખાને ત્યજી દેવી

અન્યથ અને અર્થઃ—પાણ્ડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! યમ જેને, (તત્ત્વવેત્તાઓ) સંન્યાસમ્ સંન્યાસ, હિતિ એ પ્રમાણે, પ્રાહુઃ શ્રેષ્ઠપણે કહે છે, તમ્ તેને, (ફલના ત્યાગને લઈને) યોગમ્ કર્મયોગ જ, વિદ્ધિ તું બાણ, હિ કારણ કે, અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ જેણે કર્યો નથી, તેવો, કચ્ચન કોઈ પણ, યોગી ખરો યોગી, ન, સવતિ થતો નથી.

હાવાર્થઃ—હે પાંડવ ! તત્ત્વજ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠરીતે જેને સંન્યાસ કહે છે, તેને તેના ફલનો ત્યાગ કરવામાં આવતો હોવાથી નિષ્કામ કર્મ—યોગ જ તું બાણ કારણ કે ફલના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કોઈપણ મનુષ્ય ખરો યોગી બની શકતો જ નથી. અર્થાત્ યોગી થવાની ઇચ્છાવાળાએ ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ એ નિ સંશય છે. ૨.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે ‘કર્મન્યાસ’ પણ ‘કર્મયોગ’ જ છે અને તે શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી મરણપર્યંત દરેકે તેનું જ અવલમ્બન કરવું જોઈએ ” એવી અર્જુનની શમના જવાબમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ‘કર્મન્યાસ’ અને ‘કર્મયોગ’ વસ્તુતઃ એક જ હોવા છતાં એ બન્નેના શુદ્ધ શુદ્ધ અધિ કરી બતાવે છે

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ૩ ॥

૧ નેતાદૃશ પ્રાક્ષણસ્વાસ્તિ ચિત્ત ચષેકતા સમતા સત્યતા ચ ।

શીલ સ્થિતિર્દેષદ્વિધાનમાજય તત્ત્વતત્ત્વોપરમ ક્રિયામ્ ॥ મુનિ ॥

નૈવ ધર્મો ન આશર્મો ન શ્વેક દ્વિ કુમારુખી ।

યા સ્વાદેકાસને સ્ત્રીનસ્તુષ્પીં કિચિદ્વચિતયન્ ॥ મુનિ ॥

ખાદાણને એવું ધન બીજું કંઈ નથી કે એવું એકતા, સમતા, શીલ, સ્થિતિ

પદચ્છેદઃ—આરુક્ષોઃ, મુનેઃ, યોગમ્, કર્મ, કારણમ્, ઉચ્યતે, યોગારૂઢસ્ય, તસ્ય, એવ, શમઃ, કારણમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આરોઢુમ્ ઇચ્છતીતિ આરુક્ષતિ, આરુક્ષતીતિ આરુક્ષુઃ, તસ્ય આરુક્ષોઃ । મનનં શીલમ્ અસ્ય ઇતિ મુનિઃ, તસ્ય મુનેઃ । યોગમ્ આરૂઢઃ ઇતિ યોગારૂઢઃ, તસ્ય યોગારૂઢસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગમ્ ધ્યાન-સમાધિયોગમાં, આરુક્ષોઃ ચઢવાને ઈચ્છનાર, મુનેઃ મુનિને, કર્મ નિષ્કામ-ફલની ઈચ્છારહિત ચિત્તશુદ્ધિનિમિત્તે કરવામાં આવતું-કર્મ, કારણમ્ કારણ-સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, (પરંતુ) યોગારૂઢસ્ય ધ્યાનયોગમાં સારીરીતે ચઢેલા, તસ્ય તે યોગીને, (તો) શમઃ ચિત્તવિક્ષેપકારી કર્મોની ઉપરતિ, એવ જ, કારણમ્ (જ્ઞાનના પરિપાકમાં) કારણ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—સમાધિયોગના માર્ગમાં ચઢવાને ઈચ્છનાર મુનિને ફલની ઈચ્છારહિત ચિત્તશુદ્ધિનિમિત્તે કરવામાં આવતું કર્મ જ સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ સાધન કહેવાય છે, પરંતુ સમાધિયોગના માર્ગમાં સારી રીતે ચઢી ગયેલા યોગીને તો ચિત્તવિક્ષેપકારી કર્મોની ઉપરતિ-નિવૃત્તિ એજ જ્ઞાનપરિપાકમા ખાસ કારણ મનાય છે. અર્થાત્ યોગમાં આરુ-

(રહેણી), ૬૩ આપવાની શક્તિ (શાસન-બંદાર) સરળતા અને તે તે ક્રિયા-ઓથી ઉપરામ થવું-નિરક્તિ વિગેરે છે.

જે માત્ર મીનાવળળન કરી કોઈતુ ચિત્ત ન કરતા એકાસનમા લીન છે તે ધર્મી નથી અને અધર્મી પણ નથી, તેમ શુભ ક્રિયા અશુભવાન્ પણ નથી, (એ સર્વ શમના શુભો)

રુદ્રને નિષ્કામ કર્મ અને યોગારૂઢને શમ, એમ લિપ્ત લિપ્ત કારણો મુકિતના માર્ગને માટે 'માનવામાં આવેલાં છે. ૩.

અવતરણિકા:—“ ચિત્તવિક્ષેપ કરવાવાળાં કર્મોની ઉપરતિથી અમાધિયોગ મધાય છે તો પછી એવા અમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી કેવો હોય છે ?” તે અર્જુનની જીજ્ઞાસા વૃક્ષ કરવા માટે યોગારૂઢનું લક્ષણ નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન ૨૫૯ કરે છે:

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્જતે ॥

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

પદ્મચેદ:—યદા, હિ, ન, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, ન, કર્મસુ, અનુપ-
જ્જતે, સર્વસંકલ્પસંન્યાસી, યોગારૂઢ:, તદા, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થા: ઇન્દ્રિયાર્થા:, તેષુ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ । સર્વાન્ આમક્તિમૂલભૂતાન્ ભોગવિષયાન્ કર્મવિષયાંશ્ચ સંકલ્પાન્ મન્યમિતું ત્યક્તુષ્ શીલમ્ અસ્યાસ્તીતિ સર્વસંકલ્પસંન્યાસી । યોગમ્ આરૂઢ: ઇતિ યોગારૂઢ: ।

અન્યથા અને અર્થ:—યદા ત્યારે, (મુમુક્ષુ) ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોમાં, (અને) કર્મસુ ઇન્દ્રિયોનાં સાધનભવ કર્મોમાં (પણ), હિ ખરેખર, ન, અનુપજ્જતે આસક્તિ રાખતો નથી, (તેમ) સર્વસંકલ્પસંન્યાસી (આસક્તિના મૂલ કારણરૂપ ભોગ અને ભોગને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ કર્મોના) બધા સંકલ્પોને ત્યાગ કરનારો (થાય છે), તદા ત્યારે (જ તે), યોગારૂઢ: સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—મુમુક્ષુ જ્યારે ઈંદ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોમાં તેમજ તે વિષયોનાં સાધનરૂપ કર્મોમાં આસક્તિ રાખતો નથી, તેમજ આસક્તિના મૂલ કારણરૂપ લોભ અને લોભને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ કર્મોના બધા સંકલ્પોને જ્યારે છોડી દે છે, ત્યારે જ તે સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો એટલે યોગારૂઢ કહેવાય છે. અર્થાત્ સર્વથા નિરાસક્ત અને નિઃસંકલ્પ બનેલો જે પુરુષ હોય, તે જ સમાધિ-યોગની પદવીએ પહોંચ્યો કહી શકાય છે. ૪.

અવતરણિકા:—‘જ્યારે એ પ્રભાણે પુરુષ યોગારૂઢ થાય છે ત્યારે તે પોતે જ પોતાના આત્માનું શ્રેય-કલ્યાણ-કરી શકે છે’,—તે વાત હવે ભગવાન જણાવે છે

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुगत्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—ઉદ્ધરેત્, આત્મના, આત્માનમ્, ન, આત્મા-નમ્, અવસાદયેત્, આત્મા, એવ, હિ, આત્મનઃ, બન્ધુઃ, આત્મા, એવ, રિપુઃ, આત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉત્ કર્ત્વ હરેત્ નયેત્ इति उद्धरेत् ।

અન્યથા અને અર્થ:—આત્મના વિવેકયુક્ત આત્માવડે, આત્માનમ્ આત્માનો, ઉદ્ધરેત્ ઉદ્ધાર કરવો, (૫૨તુ) આત્માનમ્ આત્માને, ન, અવસાદયેત્ અધોગતિએ પહોંચાડવો નહિ, હિ

૧ શાવ ચચ્છ મનો ચચ્છ ચચ્છ પ્રાણેન્દ્રિયાણિ ચ ।

આત્માનમાત્મના ચચ્છ ન મુયઃ કલ્પસેઽધ્વન ॥

વાણીને નિયમમા રાખ, મનને નિયમમા રાખ, પ્રાણ અને ઈંદ્રિયોને નિયમમા રાખ, અને પોતેજ પોતાના આત્માને નિયમમાં રાખ, તો ફરી ભવાઈવી સસાર મઠિ તુ કલ્પાર્થશ નહિ-સસારમાં પતન પામીશ નહિ, અર્થાત્ મુક્તિને પામશે

કારણ કે, આત્મા આત્મા, એવ જ, આત્મનઃ આત્માનો-પોતાનો, વન્ધુઃ ઉપકારક છે, (અને) આત્મા આત્મા, એવ જ, આત્મનઃ પોતાનો, રિપુઃ શત્રુ-અપકારક છે.

ભાવાર્થઃ—વિવેકયુક્ત આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ આત્માની અધોગતિ થાય તે પ્રમાણે કરવું નહિ, કારણ કે આત્મા જ આત્માનો ઉપકારક—મિત્ર અને આત્મા જ આત્માનો અપકારક—શત્રુ છે. અર્થાત્ હરેકે પોતાનો અભ્યુદય અથવા અધઃપતન કરવું એ પોતાના હાથમાં જ છે, એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ઉચ્ચ કેટિ તરફ જવા જ યત્ન કરવો. ૫.

અવતરણિકાઃ—‘આત્મા કોનો બધુ અને કોનો શત્રુ છે?’ તે છતાં-માને તૃપ્ત કરવા નીચેનો શ્લોક ભગવાન કહે છે.

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

પદચ્છેદઃ—વન્ધુઃ, આત્મા, આત્મનઃ, તસ્ય, યેન, આત્મા, એવ, આત્મના, જિતઃ, અનાત્મનઃ, તુ, શત્રુત્વે, વર્તેત, આત્મા, એવ, શત્રુવત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિચિત્રે આત્મા વશે યસ્ય સઃ અનાત્મા, તસ્ય અનાત્મનઃ । શત્રોઃ ભાવઃ ઇતિ શત્રુત્વમ્, તસ્મિન્ શત્રુત્વે । શત્રુણા તુલ્યમ્ ઇતિ શત્રુવત્ ।

૧ મન એવ મનુષ્યાણાં કારણ વન્ધવોલયો ।

વન્ધાય વિશ્વાસક મુક્ત્યે નિર્વિદય સ્થૂતમ્ ॥ વરાહર. ॥

મન જ મનુષ્યોના બધન અને મોક્ષનો હેતુ છે, તે એ વિશ્વોમાં આરક્ત દોષ તો બધનકારક છે અને વિશ્વાસકિરણદિત દોષ તો મુક્તિ-મોક્ષ આપનાર છે.

અન્યથા અને અર્થે:—યેન જેણે, આત્મના આત્માવડે, આત્મા આત્મા (મન)ને, જિતઃ જીત્યો છે, તસ્ય તેનો, આત્મા આત્મા, एव જ, (તેનો) આત્મનઃ પોતાનો, વન્ધુઃ બન્ધુ છે, હુ પણ, અનાત્મનઃ આત્મા (મન) જેણે વશમાં નથી કર્યો તેવાનો, (તો પોતાનો) આત્મા આત્મા (મન), एव જ, શત્રુવત્ શત્રુની માફક, (તેનીસાથે) શત્રુત્વે શત્રુતામાં, યતેત રહે છે—આચરણ કરે છે.

હાવાર્થ:—જેણે આત્માવડે પોતાના આત્મા-મનને જીત્યો છે તેનો આત્મા જ તેનો પોતાનો બાંધુ-ઉપકારક છે, પણ જેણે આત્માને વશમાં નથી કર્યો તેવાનો આત્મા તો શત્રુની માફક જ નિરંતર તેની સાથે આચરણ કરે છે અર્થાત્ જિતાત્મા પુરુષનો આત્મા જ તેને ઉર્ધ્વગતિએ લઈ જનારો થાય છે જ્યારે અજિતાત્માનો આત્મા તેને અધોગતિએ પહોંચાડે છે, અને તેથી જ જિતાત્મા થવા દરેકે યત્ન કરવો જોઈએ. ૬.

અવતરણિકા — ‘ જિતાત્મા હોવાથી શુ પરિણામ આવે છે ’ તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેપુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—જિતાત્મનઃ, પ્રશાન્તસ્ય, પરમાત્મા, સમાહિતઃ, શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેપુ, તથા, માનાપમાનયોઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જિતઃ આત્મા યેન સઃ જિતાત્મા, તમ્ય । પ્રકર્ષેણ શાન્તઃ ઇતિ પ્રશાન્ત, તસ્ય પ્રશાન્તસ્ય । પરમશ્વાસૌ આત્મા, પરમઃ આત્મા વા યસ્ય સઃ પરમાત્મા । સમ્યક્ આહિત. ઇતિ સમાહિતઃ ।

શીતં ચ ઉષ્ણં ચ સુખં ચ દુઃખં ચ इति शीतोष्णसुखदुःखानि, तेषु शीतोष्णसुखदुःखेषु । मानं च अपमानं च मानापमाने, तयोः मानापमानयोः ।

અન્યથા અને અર્થ:—જિતાત્મનઃ આત્મા જેણે છતેલો છે તેવા, (અને) પ્રશાન્તસ્ય શમાદિસાધનસંપન્ન પુરુષનો, પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ આત્મા તે, શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમાં, તથા તેમજ, માનાપમાનયોઃ માન અને અપમાનમાં (પણ), સમાહિતઃ સાક્ષાત્ આત્મ-ભાવથી જણાય છે.

ભાવાર્થ:—આત્મા જેણે છતેલો છે તથા શમદમાદિથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેવા પુરુષનો શ્રેષ્ઠ આત્મા શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ તથા માન અને અપમાનમાં પણ નિયમિત આત્મભાવથી જણાય છે એટલે કે કોઈપણ શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વોથી તે વિકાર ન પામતાં તાદાત્મ્યવડે પરમાત્મભવ રહે છે. ૭.

અવતરણિકા:—યોગારૂઢનું લક્ષણ તથા શ્રેષ્ઠતા મમનવીને દ્વેષ અત્યાચ્છુધી કહેલા બધા વિષયોનો ઉપમંદાર કરે છે:

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ॥

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ૮ ॥

૧ અધિઠાનતયા વેદદ્વયાવચ્છન્નચેતન. ।

કૂટસ્થત્રિવિકારેણ સ્થિતઃ કૂટસ્થ યુચ્યતે ॥ ધંવદ્વયાથ ॥

૫ સ્વીકૃત-રેવુલ અને અપસ્વીકૃત-સૂક્ષ્મ દેહોનો આધાર હોવાથી એ બન્ને દેહોવડે ઉપદ્રિત-એકત્રિન થએલો આત્મા લેન્દારની એરખની પદે રિધાર વિના રહેલો હોવાથી મુરુચ કહેવાય છે.

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા, કૂટસ્થઃ, વિજિતેન્દ્રિયઃ
યુક્તઃ, इति, उच्यते, योगी, समलोष्टाश्मकाच्चनः.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાયતે અનેન इति જ્ઞાનમ્, વિશેષેણ
જ્ઞાયતે અનુભૂયતે इति વિજ્ઞાનમ્, જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનં ચ જ્ઞાનવિજ્ઞાને,
તામ્યાં તૃપ્તઃ આત્મા यस્ય સઃ જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા । કૂટવત્ તિષ્ઠતીતિ
કૂટસ્થઃ । વિશેષેણ જિત્તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ વિજિતેન્દ્રિયઃ । લોષ્ટં
ચ અશ્મા ચ કાચ્ચનં ચ इति લોષ્ટાશ્મકાંચનાનિ, સમાનિ લોષ્ટાશ્મકાચ્ચ-
નાનિ यस્ય સઃ સમલોષ્ટાશ્મકાચ્ચનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા જ્ઞાન-શા-
ઓક્ત પદાર્થોનું પરિજ્ઞાન, અને વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રથી બાંહેધરી વસ્તુ-
ઓનું પોતે જ અનુભવમાં લીધેલું જ્ઞાન-એ બંને વડે જેનો આત્મા
તૃપ્ત છે તે, કૂટસ્થઃ અપ્રકંપ્ય-અવિકારી, વિજિતેન્દ્રિયઃ ઇન્દ્રિયો
જેણે જીતેલી છે તેવો, (અને) સમલોષ્ટાશ્મકાચ્ચનઃ લોહું, પત્થર
અને સોનું જેને સમાન છે તેવો, યોગી યોગી, યુક્તઃ યુક્ત-યોગ-
નિષ્ઠ (છે), इति એમ, उच्यते કહેવાય છે.

સાવાર્થઃ—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી જેનો આત્મા તૃપ્ત છે, જે
અપ્રકંપ્ય-અડગ નામ નિર્વિકાર છે, ઇન્દ્રિયો જેણે જીતેલી છે,
તથા લોહું, પત્થર અને સોનું બધું જેને સમાન છે તેવો નિર્દોષ
યોગી યુક્ત-ખરો-યોગનિષ્ઠ કહેવાય છે. એટલે જે આત્મજ્ઞાની
થવા સાથે વિષયોથી તદ્દન નિર્લિપ્ત છે તે જ યુક્ત કહેવાય છે. ૮.

અવતરણિકાઃ—‘કેવળ દ્રવ્ય કે અદ્રવ્યમાં જ સમાનપ્રુદ્ધિવાળો નહિ
પણ મિત્ર કે શત્રુમાં પણ સમાનતાવાળો હોય, તેજ વધારે શ્રેષ્ઠ છે’ તે કહે છે:

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુષુ ॥

સાધુઃપિ ચ પાપેષુ સમવુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુષુ, સા-
ધુષુ, અપિ, ચ, પાપેષુ, સમવુદ્ધિઃ, વિશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુહૃત્ ચ મિત્રં ચ અરિશ્ચ ઉદાસીનશ્ચ
મધ્યસ્થશ્ચ દ્વેષ્યશ્ચ વંધુશ્ચ इति સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુઃ,
તેષુ સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુષુ । સાન્નુવન્તિ પરકાર્યાણિ इति
સાધવઃ, તેષુ સાધુષુ । પાપાનિ સન્તિ ચેષાં તે પાપાઃ, તેષુ પાપેષુ । સમા-
સમાના તુલ્યા વુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ સમવુદ્ધિઃ । વિશેષેણ શિષ્યતે ગણ્યતે
इति વિશિષ્યતે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્ય-
વંધુષુ સ્નેહી, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ—લડાઈમાં વચ્ચે
આવનાર તટસ્થ, દ્વેષ કરવા યોગ્ય—અપકારક, તેમજ ભાઈઓમાં,
સાધુષુ સાધુ—સત્પુરુષોમાં, ચ અને. પાપેષુ પાપીઓમાં, અપિ પણ,
સમવુદ્ધિ. સમાન બુદ્ધિવાળો, વિશિષ્યતે વિશિષ્ટ—અધિક શ્રેષ્ઠ—છે.

ભાવાર્થઃ—સ્નેહી, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ—
તટસ્થ—વચ્ચે પડનાર, અપકારક તેમજ સગા—સહોદરમાં તથા
સત્પુરુષોમાં અને પાપીઓમાં પણ જે સમાનબુદ્ધિ રાખે છે તે
જ ખરેખર વિશેષ—શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ જે શત્રુમિત્રાદિમાં કંઈ પણ
રાગદ્વેષાદિ રાખતો નથી તેજ શ્રેષ્ઠ મુમુક્ષુ છે એમ સમજવું ૯.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યોગારંભનું લક્ષણ અને ૬૫ ક્ષીને
‘યોગીએ યોગનિષ્ઠ કેવી રીતે થવું’ તે જણાવવા માટે તેના યોગનું અંગમહિત
તર્જન નીચેના ત્રણ સ્તોત્રોમાં દેવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કરે છે

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

પદચ્છેદઃ—યોગી, યુજીત, સતતમ્, આત્માનમ્, રહસિ, સ્થિતઃ, एकाकी, यतचित्तात्मा, निराशीः, अपरिग्रहः.

व्युत्पत्तिसमासाः—योगः अस्यास्तीति योगी । एकः एवं इति एकाकी । यतं संयतं चित्तमात्मा देहश्च यस्य सः यतचित्तात्मा । निर्गताः आशाः यस्मात् सः निराशीः । न विद्यते परिग्रहः यस्य सः अपरिग्रहः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગી યોગી, રહસિ રહસ્ય-એકાન્તમાં, સ્થિતઃ રહેલો, एकाकी એકલો, यतचित्तात्मा સંય-મમાં છે ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોસહિત શરીર જેનું તેવો, निराशीः તૃણાઓ રહિત, (અને) अपरिग्रहः કોઈપણ બાતના પરિગ્રહ-સંગ્રહ વિનાનો થઈને, आत्मानम् આત્માને, सततम् હરહમેશ, युज्जीत સારી રીતે એકાગ્ર કરે.

ભાવાર્થઃ—યોગીએ એકાન્તમાં સ્થિર બેસીને એકલા રહેવું અને મન, ઇન્દ્રિયો તથા શરીરને નિયમમાં રાખીને, સર્વ તૃણાઓથી રહિત થઈને, તેમજ સંગ્રહવૃત્તિ બિલકુલ છોડી-દઈને આત્માને નિરંતર પરમાત્મામાં સાવધાનતાથી એકાગ્ર

૧ एकान्तवासी तृणमोज्जनादि मोन निराशा करणारगध ॥

मुनेरहो मयमन षडेने चित्तपसद जनयन्नि शीघ्रम् ॥

એકાંતવાસ, સૂક્ષ્મ આદ્યાગદિ, મોનાવગબન, આશામાં વિગ્નિત ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અને પ્રાપ્તિ નયમન, જે છે (નિયમો) મુનિને મત્સર ચિત્તની પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે.

કરવો. અર્થાત્ પરમાત્માની સાથે પોતાની એકતા સાધવાનો
યત્ન કરવો. ૧૦.

અવતરણિકા:—હવે યોગીના આમનનો નિયમ બતાવે છે:

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ॥

નાત્યુચ્છ્રીતં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥૧૧॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયાક્રિયઃ ॥

ઉપવિશ્યાસને યુઙ્યાધોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—શુચૌ, દેશે, પ્રતિષ્ઠાપ્ય, સ્થિરમ્, આસનમ્,
આત્મનઃ, ન, અત્યુચ્છ્રીતમ્, ન, અતિનીચમ્, ચૈલાજિનકુશો-
ત્તરમ્; તત્ર, એકાગ્રમ્, મનઃ, કૃત્વા, યતચિત્તેન્દ્રિયાક્રિયઃ, ઉપ-
વિશ્યા, આસને, યુઙ્યાત્, યોગમ્, આત્મવિશુદ્ધયે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રતિ સર્વતઃ સ્થાપયિત્વા इति પ્રતિ-
ષ્ઠાપ્ય । આસનને इति આસનમ્, તત્ । અતિ અતિશયેન ઉચ્છ્રીતમ્ ઉત્ત-
રમ્ इति અત્યુચ્છ્રીતમ્, તત્ । અત્યન્તં નીચમ્ इति અતિનીચમ્, તત્ ।
ચૈલં લઘ્વં ચ અજિનં વ્યાઘ્રાદિ ચર્મ ચ इति ચૈલાજિને, ચૈલાજિને કુશોમ્યઃ
ઉત્તરે ઉપરિતને યસ્મિન્ તત્ ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્, તત્ । એકમ્ અગ્રં પ્રધાનં
ચિન્તનીયં યમ્ય તત્ એકાગ્રમ્, તત્ । ચિત્તં ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ इति ચિત્તે-

૧ મહાપારમ્હોત્તિપ્રકાશોદ્ઘર્ષિનિ વિના ।

સપ્રજ્ઞાનસમાધિ સ્વાદ્ધ્યાનમ્પ્રાસવર્ણન ॥

અહીં વિના યોગીને એ પ્રકારના મનોરુચિને પ્રવાહને ધ્યાન સખધી
નિયંત્રણના અનિવાર્ય 'સપ્રજ્ઞાન સમાધિ' થાય છે.

ન્દ્રિયાણિ, તેષાં ક્રિયાઃ इति चित्तेन्द्रियक्रियाः, यताः चित्तेन्द्रियक्रियाः
यस्य सः यतचित्तेन्द्रियक्रियः । विशेषेण शुद्धि इति विशुद्धिः, आत्मनः
विशुद्धिः इति आत्मविशुद्धिः, तस्यै आत्मविशुद्धये ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ચિત્ત, ઇન્દ્રિયે।
અને તેની ક્રિયાઓ સંયમમાં રાખનાર યોગી, શુદ્ધ પવિત્ર,
વેશે સ્થાનમાં, આત્મનઃ પોતાના, આસનમ્ આસનને, સ્થિરમ્
સ્થિર, (તેમજ) અત્યુચ્છિન્નમ્ ઘણું ઉંચું, ન નહિ, (તેમ) અતિ-
નીચમ્ ઘણું નીચું, (પણ) ન નહિ, (અને) ચૈલાજિનકુશો-
ત્તરમ્ દર્ભ, મૃગચર્મ અથવા વ્યાઘ્રચર્મ અને વસ્ત્ર એમ ઉત્તરોત્તર
જેમા રહેલા હોય તેવું, પ્રતિપ્રાપ્ય રાખીને, તત્ર તે, આસને
આસન ઉપર, ઉપવિષ્ય બેસીને, મનઃ મનને, ઇકાગ્રમ્ એકાગ્ર,
કૃત્વા કરીને, આત્મવિશુદ્ધયે આત્માની શુદ્ધિને માટે, યોગમ્
યોગનું, યુજ્યાત્ અનુસધાન કરે

ભાવાર્થઃ—ચિત્ત, ઇન્દ્રિયે અને તેની ક્રિયાઓને નિય-
મમાં રાખનાર, યોગી, પવિત્ર સ્થળમાં પોતાનું આસનસ્થિર,
અને ઘણું ઉંચું નહિ તેમજ ઘણું નીચું નહિ તેવું, તથા દર્ભાસન,
મૃગચર્મ કે વ્યાઘ્રચર્મ અને તેની ઉપર વસ્ત્ર એમ ઉત્તરોત્તર
હોય તેવું રાખીને, તે આસન ઉપર બેસી મનને એકાગ્ર કરી
આત્માની શુદ્ધિને માટે યોગનું અનુસધાન કરે ૧૧-૧૨.

અવતરણિકાઃ—આસન ઉપર બેસીને શરીરને કેરી રીતે ધારણ
કરવું તેનો નિયમ હવે કહે છે

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ ૧૩ ॥

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ॥

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ—સમમ્, કાયશિરોગ્રીવમ્, ધારયન્, અવ-
લમ્, સ્થિરઃ, સપ્રેક્ષ્ય, નાસિકાગ્રમ્, સ્વમ્, દિશઃ, ચ, અનવ-
લોકયન્; પ્રશાન્તાત્મા, વિગતભીઃ, બ્રહ્મચારિવ્રતે, સ્થિતઃ, મનઃ,
સંયમ્ય, મચ્ચિત્તઃ, યુક્તઃ, આસીત, મત્પરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાયશ્ચ શિરશ્ચ ગ્રીવા ય ઇતિ એવા સમા-
હાર કાયશિરોગ્રીવમ્, તત્ । ધારયતીતિ ધારયન્ । ચલતિ ઇતિ ચલમ્,
ન ચલમ્ અવલમ્, તત્ । સમ્યક્ પ્રેક્ષ્ય ઇતિ સપ્રેક્ષ્ય । નાસિકાયા અગ્રમ્
ઇતિ નાસિકાગ્રમ્, તત્ । અવલોચયતીતિ અવલોકયન્, ન અવલોકયન્
અનવલોકયન્ । પ્રરૂપેણ શાન્ત પ્રશાન્ત, પ્રશાન્ત આત્માયસ્ય સ પ્રશા-
ન્તાત્મા । વિશેષેણ ગતા ભી યસ્ય સ વિગતભી । બ્રહ્મ વેદ તદધ્યયનાર્થે
વ્રતમપિ બ્રહ્મ, તત્ ચરતીતિ બ્રહ્મચારી, તસ્ય વ્રતમ્ ઇતિ બ્રહ્મચારિવ્રતમ્,
સસ્મિન્ બ્રહ્મચારિવ્રતે । સમ્યક્ યન્ત્વા ઇતિ સદમ્ય । મત્યેવ ચિત્ત યસ્ય
સ મચ્ચિત્ત । અહમેવ પર અન્તર્યામી પ્રેરક યમ્ય સ મત્પર ।

૨ સમાસ ફ નેન કેતિ પ્રેક્ષ્ય ગુરુભાષણમ્ । સકપોઽધ્યવસાયઃ સ્થિતિનિવૃત્તિભેદઃ ।
૩ ન મેધુનવટ દ્વ પ્રવદ્વાન્ત મનાવિજ્ઞ । વિપરાય બ્રહ્મચયમેતદ્વ વધીર્નિતમ્ । સ્મૃતિ ॥

શ્રીનુ સમતા વખાણુ સમણુ નિરીક્ષણુ એકાગ્ર બળણુ પ્રાપ્તિનો સંકલ્પ,
તે સખી અનિદ્રાસ અને ક્રિયાઓની નિવૃત્તિ અને જીવિમાન પુરુષો સદાગ્ર
મેધુન કહે છે અને એજ વિધીન-સંવદ્ મના બ્રહ્મચર્ય કહેલ છે અર્થાત્ પ્રવ-
ચારીએ બના અદાગ્ર મેધુનનો ત્યાગ કરવો.

અન્યથા અને અર્થ:—(યોગી) સ્થિર: આસન પર સ્થિરતાથી બેઠેલો, કાયશિરોઘ્રીવમ્ કાયા—શરીરનો મધ્યભાગ, મસ્તક અને ડોકને, સમમ્ સરખાં, (અને) અચલમ્ નિશ્ચલ, ધારયન્ રાખીને, ચ તેમજ સ્વમ, પોતાના, નાસિકાગ્રમ્ નાસિકાના અગ્ર ભાગને, સંપ્રેક્ષ્ય સારી રીતે જોઈને, દિશઃ દિશાઓને, અનવલોકયન્ આમ તેમ જરા પણ ન જોતાં, પ્રશાન્તાત્મા અત્યંત શાંત અંતઃકરણવાળો, વિગતમીઃ વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા હિંસક મનુષ્યોથી ભયરહિત થયેલો, (અને) વ્રહ્મચારિવ્રતે બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં, સ્થિતઃ રહેલો, મનઃ મનને, સંયમ્ય સારી રીતે વશમાં રાખીને, મચ્ચિત્તઃ મારામાં જ ચિત્તને અર્પણ કરનાર, મત્પરઃ હું જ જેનો સૌથી શ્રેષ્ઠ હું તેવો, યુક્તઃ યુક્ત થઈને—યોગમાં સાધન—સંપન્ન બનીને, આસીત રહે.

ભાવાર્થ:—યોગીએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના આસન પર સ્થિરતાથી બેસીને કાયા—શરીરનો મધ્ય ભાગ, મસ્તક અને ડોકને એક સરખી સ્થિતિમાં અચલ રાખીને, પોતાની નાસિકાના અગ્ર-ભાગની ઉપર સારી રીતે દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને એટલે તેને જ માત્ર જોઈને દિશાઓમાં આમ તેમ જરા પણ દૃષ્ટિ ન ફેરવીને અત્યંત શાંત અંતઃકરણવાળો, હિંસક પશુ ઇત્યાદિથી ભય જેનો નિવૃત્ત થઈ ગયો છે તેવો થઈ, બ્રહ્મચારીઓના વ્રતમાં રહી મનને સારી રીતે કાણુમાં રાખી, મારામાં જ ચિત્તને અર્પણ કરી અને મને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માની યોગયુક્ત થઈ રહેવું. ૧૩-૧૪.

અવતરણિકા:—હવે યોગના સાધનથી શુ વિશિષ્ટ ફલ થાય છે તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યુગ્જન્નેવં સદાત્માન યોગી નિયતમાનસઃ ॥

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યુજન્, એવમ્, સદા, આત્માનમ્, યોગી, નિયતમાનસઃ, શાન્તિમ્, નિર્વાણપરમામ્, મત્સંસ્થામ્, અધિ-ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુગ્જન્તીતિ યુજન્ । નિતાન્ત યત માનસ મન યસ્ય સ નિયતમાનસ । નિર્વાણ મુક્તિ તદેવ પરમા નિષ્ઠા યસ્યા શાન્તે સા નિર્વાણપરમા, તા નિર્વાણપરમામ્ । મયિ સમ્યક્ તિષ્ઠતીતિ મત્સંસ્થા, તામ્ મત્સંસ્થામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—નિયતમાનસ મનને જેણે સ્વયં મમા રાખેલું છે તેવો, યોગી યોગી, એવમ્ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સદા નિરતર, આત્માનમ્ આત્માને, યુજન્ સમાધિમા ભેડતો થકે, મત્સંસ્થામ્ મારામા રહેલી નિર્વાણપરમામ્ મોક્ષ એજ જેની પરમનિષ્ઠા છે તેવી, શાન્તિમ્ શાન્તિને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

સામાર્થ્યઃ—મનને જેણે સ્વયંમમા રાખેલું છે એવો યોગી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના આત્માન નિરતર સમાધિમાં ભેડતો થકે મારામા મુક્તિરૂપે રહેલી પરમ શાંતિને પામે છે ૧૫.

૧ પ્રભાવ(પ્ર)ભાવમાફલ્ય અકોષ્ય શાંતિર્જનમ્ ।

યુગ્જન્નિષ્ઠ શેષમ્ સર્વન્ શાન્તાવસ્થાનિ ॥ માયે ॥

બુદ્ધિવાન બુદ્ધિ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાપર ચળેને અથવા બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત-મદેશપર ચળેને અન્ય મનુષ્યોને ચોક્ષો રવચ અકોષ્ય બની જેમ પર્વતપર ઝબેડો મ ભૂમિ પૃથ્વીપર રહેલા તમામને એઈ શકે છે તેમ ચળેને એઈ શકે છે

અવતરણિકા:—જે યોગી યોગાભ્યાસપરાયણ હોય તેવાના આહાર વિહાર વગેરે કેવા પ્રકારના હોય છે ? તે કહે છે

નાત્યશ્વતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્વતઃ ॥

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

પદરુદ્ધેદઃ—ન, અત્યશ્વતઃ, તુ, યોગઃ, અસ્તિ, ન, ચ, એકાન્તમ્, અનશ્વતઃ, ન, ચ, અતિસ્વપ્નશીલસ્ય, જાગ્રતઃ, ન, એવ, ચ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આત્મસંમિતમન્નપરિમાણં અતીત્ય અતિ-શયેન અશ્નાતીતિ અત્યશ્વન્, તસ્ય અત્યશ્વતઃ । એકઃ અન્તઃ યસ્ય તત્ એકાન્તમ્, તત્ । ન અશ્નાતીતિ અનશ્વન્, તસ્ય અનશ્વતઃ । અતિ અત્યન્તં સ્વપ્નઃ શીલં યસ્ય સઃ અતિસ્વપ્નશીલઃ, તસ્ય અતિસ્વપ્નશીલસ્ય । જાગર્તીતિ જાગ્રત્, તસ્ય જાગ્રતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન । અત્યશ્વતઃ (આત્માના પોષણમાટે જેટલું જોઈએ તેનાથી) અધિક ખાનારને, તુ તો, યોગઃ યોગ-સમાધિયોગ, ન, અસ્તિ (હોતો) નથી. ચ

૧ નામ્યાત ક્ષુધિત શ્રાન્તો ન ચ વ્યાકુલચેનન ।

યુક્તો યોગ રાજેન્દ્ર યોગી સિદ્ધવર્ષમાત્મન ॥

નાનિશ્ચિન્તે ન ચૈવોષ્ણે ન દ્વદ્વે નાનિલાન્વિતે ।

કાલેષ્વેતેષુ યુક્તો ન ચ યોગ ધ્યાનતરર ॥ માર્કણ્ડેયપુરાણે ॥

હે રાજેન્દ્ર । પેટમા ગુડગુડ થના વાયુવિકારવાળાએ, ભૂખ્યાએ, થાકેલાએ અને વ્યાકુલ ચિત્તવાળાએ પોતાની સિદ્ધિ માટે યોગમાં જોડાવું નહિ

અનિશીત કાળમા, અતિ ઉષ્ણ કાળમા, શીત અને ઉષ્ણ એ બન્નેવાળા સમયમા અને અદિ વાયુવાળા કાળમા ધ્યાન તત્પર રહેનારા યુક્તે યોગસાધનમા જોડાવું ન જોઈએ.

અને, એકાન્તમ્ અત્યત્, અનશ્નત ન ખાનારને, (પણુ હોતો) ન નથી, ચ અને, અતિસ્વપ્નશીલસ્ય ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને, (પણુ) ન નથી, (અને) જાગ્યત બિલકુલ નિદ્રા ન કરનારને (પણુ), ન નથી, એવ જ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! શરીરના નિર્વાહને અર્થે જેટલું જોઈએ તેનાથી અધિક ખાનારને અથવા બિલકુલ ઓછુ ખાનારને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ ઘણી નિદ્રા કરવાની ટેવવાળાને તેમજ બિલકુલ નિદ્રા ન કરનારને પણ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ તેવા પુરુષો અનિયમિત હોવાથી આહાર વિહારની તેમની અનિયમિતતાને લીધે તેમને યોગ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ૧૬

અનંતરશ્લોકા:—ત્યારે આહારવિહારમાં કેવી રીતે રહેનારને યોગ સિદ્ધ થઈ શકે તેને માટે ભગવાન કહે છે

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ॥

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—યુક્તાહારવિહારસ્ય, યુક્તચેષ્ટસ્ય, કર્મસુ, યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય, યોગઃ, ભવતિ, દુઃસ્વહા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આહારશ્ચ વિહારશ્ચ આહારવિહારી, યુક્તૌ નિયતૌ આહારવિહારૌ યમ્ય સ યુક્તાહારવિહારઃ, તસ્ય યુક્તાહારવિહારસ્ય । યુક્તા નિયતા એવ ચેષ્ટા યમ્ય સ યુક્તચેષ્ટ, તસ્ય યુક્તચેષ્ટમ્ય । સ્વપ્નશ્ચ અવબોધશ્ચ इति સ્વપ્નાવબોધૌ, યુક્તૌ નિયતૌ સ્વપ્નાવબોધૌ યસ્ય સ યુક્તસ્વપ્નાવબોધ, તસ્ય યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય । દુ સ્વ હન્તીતિ દુ સ્વહા ।

અન્વય અને અર્થ:—યુક્તાહારવિહારસ્ય આહાર-ખાવા-
પીવામાં અને વિહાર-હરવા કરવામાં નિયમિત રહેનારનો, કર્મસુ
કર્મમાં, (પણ) યુક્તચેષ્ટસ્ય નિયમિત ચેષ્ટાવાળાનો, (તેમ)
યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય નિદ્રા અને જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક
વર્તનારનો, યોગ: યોગ, હુ:સહા હુ:ખને મટાડનાર, મવતિ થાય
છે, અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—ખાવાપીવામાં, અને હરવા કરવામાં નિયમિત
રહેનારને, કર્મ કરવામાં નિયમિત ચેષ્ટાવાળાને તથા નિદ્રા અને
જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક વર્તનારને યોગ હુ:ખનો નાશ કરનાર
થાય છે. અર્થાત્ એવી રીતે આહારવિહાર વગેરેમાં નિયમિત
રહેવાથી શરીરની આન્તરિક્ષ સ્થિતિ યોગક્રિયાને યોગ્ય રહેવાથી
યોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે 'યોગ કરતાં કરતાં પુરુષે યોગને ક્યારે
પ્રાપ્ત કરેલો હતી શકાય ?' તે કહે છે:

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિष्ठते ॥

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—યદા, વિનિયતમ્, ચિત્તમ્, આત્મનિ, એવ,
અવતિष्ठતે, નિઃસ્પૃહઃ, સર્વકામેભ્યઃ, યુક્તઃ, ઇતિ, ઉચ્યતે, તદા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ નિતાન્તં યતમ્ ઇતિ વિનિય-
તમ્ । નિર્ગતાઃ સ્પૃહાઃ યસ્માત્ સઃ નિઃસ્પૃહઃ । સર્વે ચ તે કામાઃ ઇતિ
સર્વકામાઃ, તેમ્નઃ સર્વકામેભ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, વિનિયતમ્ અત્યંત
સંયમમાં રાખેલું, ચિત્તમ્ ચિત્ત, આત્મનિ આત્મામાં, એવ જ,

અવતિષ્ઠતે સ્થિર યધને રહે, (અને યોગ કરનાર પુરુષ) સર્વ-
કામેભ્યઃ બધી કામનાઓથી, નિઃસ્પૃહઃ સ્પૃહારહિત, (થાય) તદ્વા-
ત્પારે, (તે) યુક્તઃ યોગ પ્રાપ્ત કરેલો, इति એમ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે યોગીનું વશીભૂત અંતઃકરણ આત્મામાં જ
સ્થિર યધને રહેલું હોય છે, અને જે બધી કામનાઓથી સ્પૃહા-
રહિત છે તે યોગી ‘પ્રાપ્ત-યોગ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ તેવા
યોગીએ યોગ સિદ્ધ કરેલો છે એમ સમજવું. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—‘આત્મામાં જેની ચિત્તવૃત્તિ એકાકાર થએલી
એવા યોગીની સ્થિતિ કેવી હોય છે’ તે દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવે છે:

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥૧૯॥

પદ્મચ્છેદઃ—યથા, દીપઃ, નિવાતસ્યઃ, ન, નેન્ગતે, સા,
ઉપમા, સ્મૃતા, યોગિનઃ, યતચિત્તસ્ય, યુજ્જતઃ, યોગમ્, આત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—નિર્ગતઃ વાતઃ યસ્માત્ સ્થાનાત્ તદ્
નિવાતમ્, તસ્મિન્ તિષ્ઠેતીતિ નિવાતસ્યઃ। ઉપમીયતે અનયા इति ઉપમા।
યોગઃ અસ્તિ અસ્ય इति યોગી, તસ્ય। યતં નિયતં ચિત્તં યસ્ય સઃ યત-
ચિત્તઃ, તસ્ય યતચિત્તસ્ય। યુનક્તીતિ યુજ્જન્, તસ્ય યુજ્જતઃ।

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેમ, નિવાતસ્યઃ પવન
વિનાશ સ્થાનમાં રહેલો, દીપઃ દીવો, ન, નેન્ગતે (જણપણ) હાથેતો
નથી, (તેમ) યતચિત્તસ્ય વશઅંતઃકરણવાળા, (અને) આત્મનઃ

૧ મનસો વૃત્તિશુદ્ધસ્ય નિર્વિકારાત્મના સ્થિતિ ।

અસંયત્કામનામાણસો સમ્પાદિયોગિનો પ્રિયઃ ॥

વૃત્તિઓવટે શૂન્ય મનની જે નિર્વિકાર આત્મરશ્મિ તે યોગિઓને પ્રિય એવો

‘અસંયત્કામ’ સમ્પાદિ-યોગ કહેવાય છે.

આત્મા સંબંધી, યોગમ્ સમાધિ-યોગનું, યુક્તતઃ અનુષ્ઠાન કરતા, યોગિનઃ યોગીને-યોગીના ચિત્તને, સા તે, ઉપમા ઉપમા, સ્મૃતા કહેવામાં આવેલી છે.

ભાવાર્થ:—જે પ્રમાણે પવન વિનાના સ્થાનમાં રહેલો દીવો જ્વાલણ હાલતો નથી, તેજ પ્રમાણે વશઅંતઃકરણવાળા અને આત્માસંબંધી સમાધિયોગનું અનુષ્ઠાન કરતા યોગીને પણ એટલે તે યોગીના ચિત્તને પણ તે જ ઉપમા આપેલી છે. અર્થાત્ તે યોગી અથવા તેનું ચિત્ત પણ તે દીપકની પેઠે નિશ્ચલ હોઈ આત્મામાં તાદાત્મ્યભાવને પામેલું હોય છે—નિશ્ચલ હોય છે. ૧૯.

અવતરણિકા:—‘સમાધિ-યોગ’ એ પ્રકરનો કહેવામાં આવેલો છે, એક તો ‘સમચાત’ અને બીજો ‘અસમચાત’ તેમાં સમચાતમાં ધ્યેયની સાથે ધ્યાતાની વૃત્તિનો ભેદ રહે છે, અને અસમચાતમાં કોઈપણ રીતે ધ્યેય અને ધ્યાતાની વૃત્તિનો ભેદ રહેતો નથી તેમાં આગલા શ્લોકોમાં પ્રથમ વિભાગનું એટલે ‘સમચાત’ યોગનું વર્ણન કરેલું હોવાથી હવે બીજો વિભાગ એટલે ‘અસમચાત’ યોગ કહેવાની ઇચ્છાથી નીચેના સાગ્રણ્ય શ્લોકથી ભગવાન કહે છે

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ॥

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્માનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તોદ્રિયમ્ ॥

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

૧ સમાધિનિર્મૂળમલસ્ય ચેતસઃ નિવેશિતસ્પાત્મ ન ચત્સુખ મયેત્ ॥

ન શક્યતે વર્ણયિતુ મિત્રા તદ્વા ચદેતદ્ગ્ન કરણેન ચક્ષુતે ॥

સમાધિવડે ધોવાયલા મવવાળા અને આત્મામાં યોગેલા ચિત્તને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખને અતઃકરણ ન્યારે અનુભવે છે ત્યારે તે સુખનું વર્ણન વાણી (સરસ્વતી અથવા શબ્દ) થી થઈ શકતું જ નથી

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥
 तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

पदच्छेदः—यत्र, उपरमते, चित्तम्, निरुद्धम्, योग-
 सेवया, यत्र, च, एव, आत्मना, आत्मानम्, पश्यन्,
 आत्मानि, तुष्यति; सुखम्, आत्यन्तिकम्, यत्, तत्, बुद्धि-
 ग्राह्यम्, अतीन्द्रियम्, वेत्ति, यत्र, न, च, एव, अयम्, स्थितः,
 चलति, तत्त्वतः; यम्, लब्ध्वा, च, अपरम्, लाभम्, मन्यते, न,
 अधिकम्, ततः, यस्मिन्, स्थितः, न, दुःखेन, गुरुणा, अपि,
 विचाल्यते; तम्, विद्यात्, दुःखसंयोगवियोगम्, योगसंज्ञितम्,
 सः, निश्चयेन, योक्तव्यः, योगः, अनिर्विण्णचेतसा.

व्युत्पत्तिसमासाः—उप समीपे रमते इति उपरमते । नितान्तं
 रुद्धम् इति निरुद्धम् । योगस्य सेवा अनुष्ठानम् इति योगसेवा, तथा
 योगसेवया । पश्यति इति पश्यन् । अत्यन्तमेव भवतीति आत्यन्तिकम्, तत् ।
 बुद्ध्या ग्रहीतुं योग्यम् इति बुद्धिग्राह्यम्, तत् । इन्द्रियाणि अतीत्य वर्तते इति
 अतीन्द्रियम्, तत् । तत्त्वात् इति तत्त्वतः । नपरः अपरः, तम् । विशेषेण
 चाल्यते इति विचाल्यते । सम्यक् योगः इति संयोग, विगत योगः सः
 वियोग, दुःखैः संयोगः इति दुःखसंयोगः, दुःखसंयोगस्य वियोग इति
 दुःखसंयोगवियोगः, तम् दुःखसंयोगवियोगम् । योगः इति संज्ञितः

इति योगसंज्ञितः, तच्च योगसंज्ञितम् । योक्तुम् उचितः योक्तव्यः ।
न निर्विण्णम् इति अनिर्विण्णम्, अनिर्विण्णं च तत् चेतः इति अनिर्विण्ण-
चेतः, तेन अनिर्विण्णचेतसा ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગસેવયા સમાધિયોગના અભ્યા-
સથી—સેવનથી, નિરુદ્ધમ્ અત્યંત નિયમમાં આવેલું, ચિત્તમ્
ચિત્ત, યત્ર જ્યાં—જે અવસ્થામાં, ઉપરમતે (હરેક જાતની ચંચલતા
છોડીને) ઉપશમ—શાંતિને પામે છે, ચ અને, (યોગી) આત્મના
આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, પશ્યન્ જોતો—વિચારતો,
આત્માનિ આત્મામાં, ઇવ જ, યત્ર જે દશામાં, સુખ્યતિ પ્રસન્ન થાય
છે; (વળી યોગી) બુદ્ધિમાણમ્ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય,
અતીન્દ્રિયમ્ ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયોથી અતીત, આત્યન્તિકમ્
જેનાથી વિશેષ ખીજું હોઈ જ ન શકે તેવું, યત્ જે, (પરમ)
સુખમ્ સુખ (છે), તત્ તે સુખને, યત્ર જે અવસ્થામાં, વેત્તિ
જાણે છે, ચ અને, અયમ્ આ યોગી, સ્થિતઃ સ્થિર થયેલો
થકો, તત્ત્વતઃ તત્ત્વના જ્ઞાનથી—આત્મસ્વરૂપથી, , ઇવ, ચલતિ
ચલાયમાન નથી જ થતો, ચ તેમજ, યમ્ જે યોગ—આત્મસુખ-
રૂપ લાભને, લઘ્વા મેળવીને, તતઃ તેનાથી, અપરમ્ ખીજા,
લાભમ્ લાભને, અધિકમ્ વધારે, ન, મન્યતે માનતો નથી, (અને)
ચસ્મિન્ જે આત્મતત્ત્વમાં, સ્થિતઃ રહેલો તે, ગુરુણા ધણા
મોટા, દુઃસ્વેન દુઃખવડે, અપિ પણ, ન, વિચાલ્યતે જરા પણ
ચલિત થઈ શકતો નથી, તં તે ઉપર કહેલા, દુઃસ્વસંયોગ-
વિયોગમ્ દુઃખોના સંયોગના—દુઃખપ્રાપ્તિના વિયોગરૂપ (યોગ) ને,
યોગસંજ્ઞિતમ્ યોગની સંજ્ઞાવાળો, વિદ્યાત્ બહુવો, (અને) અનિ-
ર્વિણ્ણચેતસા જ્ઞાનિ—થાક ન પામેલા ચિત્તવડે અર્થાત્ અત્યંત

ઉત્સાહશીલ મનવડે, નિશ્ચયેન નિશ્ચયપૂર્વક, સઃ તે, યોગઃ યોગ, યોક્તવ્ય. આચરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:—સમાધિયોગના સેવનથી અત્યંત નિયમિત કરવામાં આવેલું ચિત્ત જે અવસ્થામાં હરેક જાતની ચંચલતાને છોડીને તદ્દન શાંતિને પામે છે, અને યોગી આત્માવડે આત્માને વિચારતો—દર્શન કરતો આત્મામાં જ જે દશામાં પ્રસન્ન થાય છે, વળી કેવળ બુદ્ધિવડે જ ગ્રહણ કરી શકાય તેવું અને ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયોની સીમાને ઝોળાળી ગએલું જે અત્યંત ઉત્તમમાં ઉત્તમ સુખ છે, તે સુખને જે અવસ્થામાં યોગી જાણે છે—પ્રાપ્ત કરે છે, જે અવસ્થામાં સ્થિર થતાં આત્મ-તત્ત્વથી જે જરાપણ ચલાયમાન થતો નથી, તેમજ જે આત્મ-સુખરૂપ લાભને મેળવીને તેનાથી બીજા કોઈપણ લાભને અધિક માનતો નથી, તેમ તેનું ચિન્તન પણ કરતો નથી, અને જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થયેલો યોગી તેમાંથી ઘણું મોટા દુઃખવડે પણ જરાયે ચલાયમાન થઈ શકતો નથી, તેને—એટલે દુઃખ-પ્રાપ્તિનો વિયોગ કરાવનાર—તેને દૂર કરનાર ઉપર જે કહેવામાં આવ્યો છે તેને જ તું ‘યોગ’ સંજ્ઞક જાણ, અર્થાત્ તેજ ખરો યોગ છે માટે અત્યંત ઉત્સાહયુક્ત મનવડે તે યોગનું નિશ્ચયપૂર્વક આચરણ કરવું જોઈએ, કારણ કે એ યોગનું આચરણ કરવાથી સુમુક્ષુ પરમગતિને પામી શકે છે. ૨૦-૨૩.

અવતરણિકા:—હવે ‘સમાધિયોગમા અંગમૂત શમ, દમ, ઉપરતિ, નિતિશા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ યટ્સપતિ વડે યોગને કેવી રીતે ધારણ કરી રાખવો ?’ તે કહે છે

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ॥

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

शनैःशनैरुपरमेहुद्धया धृतिगृहीतया ॥

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

पदच्छेदः—संकल्पप्रभवान्, कामान्, त्यक्त्वा, सर्वान्, अशेषतः, मनसा, एव, इन्द्रियग्रामम्, विनियम्य, समंततः, शनैः-शनैः, उपरमेत्, बुद्ध्या, धृतिगृहीतया, आत्मसंस्थम्, मनः, कृत्वा, न, किञ्चित्, अपि, चिन्तयेत्.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रभवतीति प्रभवः, संकल्पः—इदं मे भूयात् इति चेतोवृत्तिः, ततः प्रभवः उद्भवः येषां ते संकल्पप्रभवाः, तान् संकल्प-प्रभवान् । काम्यन्ते इति कामाः, तान् कामान् । न शेषम् अशेषम्, अशेषादिति अशेषतः । इन्द्रियाणां ग्रामः इन्द्रियग्रामः, तम् इन्द्रियग्रामम् । विशेषेण नियम्य इति विनियम्य । धृत्या गृहीता इति धृतिगृहीता, तया धृतिगृहीतया । आत्मनि तिष्ठतीति आत्मसंस्थम्, तत् आत्मसंस्थम् ।

अन्वयः अने अर्थः—(योगीश्वरे) संकल्पप्रभवान् संक-
ल्पधी उत्पन्न यता, सर्वान् अधा, कामान् भवेत् शनैः, अशेषतः
समग्र रीते अर्थात् वासनासहित, त्यक्त्वा छोडीने, मनसा मन-
वडे, एव ए, इन्द्रियग्रामम् इन्द्रियोना समूहने, समंततः शो-
तश्च, विनियम्य सारी रीते नियमभां राशीने, शनैः शनैः
धीरे धीरे, धृतिगृहीतया धीरेण वडे स्थिर कराली, बुद्ध्या

१ न याहि चेतस्त्वमितस्ततोऽपि वेहेन्द्रियाद्यैर्न कुरुष्व कर्म ।

त्व यत्र कुत्राप्युपविश्य नित्य विचारयस्व स्वनिदानमन्त ॥

हे चित्त ! तू अहो तहाँ बैठक भा अने देह तथा ईन्द्रियादिपडे कर्म न कर, परंतु
तू न्या कथा पक्ष किसी हमेशा चोखाना आदि-कारणों से पट सुधि विचार कर

બુદ્ધિવટે, ઉપરમેત્ વિરામ પામવો, (અને) મનઃ મનને, આત્મસંસ્થમ્ આત્મામાં જ સ્થિર, કૃત્વા કરીને, કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ, ન, ચિન્તયેત્ ચિન્તન કરવું નહિ.

ભાવાર્થ:—યોગીએ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા બધા મનો-રથોને સમગ્ર રીતે-વાસના સુદ્ધાં-ત્યાગ કરીને મનવટે જ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને ચારે તરફથી સારી રીતે નિયમમાં રાખીને ધીમે ધીમે ધૈર્યથી સ્થિર કરેલી બુદ્ધિવટે અત્યંત વિરામ પામી જવો અને મનને આત્મામાં જ સ્થિર કરીને કંઈ પણ-એટલે કોઈ પણ વસ્તુ વિષે-ચિન્તન કરવું નહિ. અર્થાત્ સંકલ્પરહિત અને ચેષ્ટા વિનાના યુગ્મ ૨૪-૨૫.

અવતરણિકા:—“રજોગુણને બંધને ક્વચિત્ મન ચયસ યદ્ નમ્ય તો તેને પ્રસાદારથી કરીને વશ કરવું ” તે કહે છે

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ॥

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વૈશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

પદ્ધેદ્:—યતઃ, યતઃ, નિશ્ચરતિ, મનઃ, ચંચલમ્, અસ્થિરમ્, તતઃ, તતઃ, નિયમ્ય, એતદ્, આત્મનિ, એવ, વશમ્, નયેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિતાન્ત ચરતિ ઇતિ નિશ્ચરતિ । અતિ-રાયેન ચલમ્ ઇતિ ચંચલમ્ । ન સ્થિરમ્ ઇતિ અસ્થિરમ્ ।

૧ ચિત્તમેષ ન શક્નોતિ જેઠુ સ્વાનન્વચર્ચિ ય ।

ધ્યાનવાર્તા પદ-પુટ સ કિં લોકે ન લજ્જતે ॥ પાર્ણતે ॥

જે સ્વભવવાથી વર્તતા પાતાના એક મનને પણ છુટી રાકતો નથી તે મુખ ધ્યાન સમ્બધી વાત કહતા લોકમાં ॥ લજ્જતો પણ નથી ?

અન્વય અને અર્થ:—અસ્થિરમ્ અસ્થિર, (અને)
ચંચલમ્ ચંચલ એવું, મનઃ મન, ચતઃ જ્યાંથી, ચતઃ જ્યાંથી,
નિશ્ચરતિ ચલાયમાન થાય, તતઃ ત્યાંથી, તતઃ ત્યાંથી, एतत् એ
મનને, નિયમ્ય નિયમમાં રાખીને, આત્માનિ આત્મામાં, एव જ,
વશમ્ વશ, નયેત્ લાવવું.

ભાવાર્થ:—અસ્થિર અને ચંચલ એવું મન એને નિય-
મમાં લાવવા છતાં પણ જ્યાંથી જ્યાંથી ચલાયમાન થાય, ત્યાંથી
ત્યાંથી એ મનને નિયમમાં રાખીને આત્માના-પોતાના જ
વશમાં લાવવું. અર્થાત્ જેમ બને તેમ એને વશમાં રાખવાનો
પ્રયત્ન કરવો. ૨૬.

અવતરણિકા:—‘મનને એ પ્રમાણે વશ કરવાથી અને એને પ્રવૃત્તિ-
માંથી અટકાવવાથી શુ ફલ થાય છે’ તે કહે છે

પ્રેશાન્તમનસં દ્યોનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ॥

ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદ્મચ્છેદ:—પ્રશાન્તમનસમ્, હિ, એનમ્, યોગિનમ્,
સુખમ્, ઉત્તમમ્, ઉપૈતિ, શાન્તરજસમ્, બ્રહ્મભૂતમ્, અકલ્મષમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્યેણ શાન્તમ્ इति પ્રશાન્તમ્, પ્રશાન્તં
મનઃ यस્ય સ' પ્રશાન્તમના', તં પ્રશાન્તમનસમ્ । શાન્તં રજઃ यस્ય સઃ
શાન્તરજા , તમ્ શાન્તરજસમ્ । બ્રહ્મૈવ સર્વમ્ इति બ્રહ્મસ્વરૂપેણ મૂતઃ

૧ હસ્ત હસ્તેન સપીઙ્ગ વૃન્નેર્વિન્નાન્વિષ્ણુર્ણ ચ ।

અદ્વાન્યદ્વૈ સમાક્રમ્ય જયેદાદૌ સ્વક મન ॥ વાસિષ્ઠે ॥

હાથવડે હાથને આકર્ષી-દાખીને, દાતોવડે દાતોને પીસીને અને અંગોવડે
અંગોને સ્વાતંત્ર્યમાં લઈને પ્રથમ પોતાનું મન જ છત્તુ બેઈએ.

इति ब्रह्मभूतः, तं ब्रह्मभूतम् । न विद्यते कल्मषं यस्य सः अकल्मषः,
तम् अकल्मषम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, પ્રદાન્તમનસમ્ મન જેનું શાંત થએલું છે એવા, (અને તેથીજ) જ્ઞાંતરજસમ્ શાંત થયેલ છે રજોગુણ જેનો એવા, બ્રહ્મભૂતમ્ બધું જેની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મમય થયું છે તેવા, (તથા) અકલ્મષમ્ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું છે તેવા, યત્નમ્ એ, યોગિનમ્ યોગીને, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, સુખમ્ સુખ, ઉપૈતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

બાવાર્થઃ—કારણ કે જેનું મન શાંત થએલું છે એવા અને તેથીજ રજોગુણ પણ જેનો શાંત થએલો છે તેવા તથા બ્રહ્મમય દૃષ્ટિથી જેને સર્વ સમાન લાગે છે તેમજ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું છે તેવા યોગીને સૌથી શ્રેષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ પરમ સુખને તે મેળવી શકે છે. ૨૭.

અવતરણિકાઃ—‘ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તે યોગી પરમાનંદને પામી લેતો છે’ તે કહે છે.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ ૨૮ ॥

૧ વિષયેભ્ય સમાદૈત્ય વિજ્ઞાતાત્મા મનો મુનિ ૧ ચિન્તયેન્મુક્તયે તેન બ્રહ્મભૂત પરેશ્વર ॥
આત્મભાવ નયત્યેન તદ્બ્રહ્મધ્યાયન મુને ૧ નિર્કાર્યા માનઃ શક્ત્યા લોહમાકર્ષકો વયા ॥
વિષ્ણુપુરાણે ॥

યોગીએ પોતાના મનને વિષયોમાથી બેંચીને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે મનવડે મુક્ત થવા બ્રહ્મરૂપ પરમેશ્વરનું ચિંતન કરતું તે બ્રહ્મચિંતન તે યોગીના વિકાર પામતા મનને જેમ સુળક લોહને આકર્ષે છે, તેમ પોતાની સક્રિયવડે જ આત્મ-રૂપરૂપ તરફ લઈ લેતો છે—આકર્ષે છે.

પદચ્છેદઃ—યુક્તન્, एवम्, सदा, आत्मानम्, योगी, विगतकल्मषः, सुखेन, ब्रह्मसंस्पर्शम्, अत्यन्तम्, सुखम्, अश्नुते.

व्युत्पत्तिसमासाः—युनक्तीति युक्तन् । विशेषेण सर्वात्मना गतं कल्मषं यस्य सः विगतकल्मषः । ब्रह्मणा परेण संस्पर्शः यस्य तत् ब्रह्मसंस्पर्शम्, तत् । अन्तम् अतीत्य इति अत्यन्तम्, तत् ।

અન્વય અને અર્થઃ—एवम् એ પ્રમાણે, सदा सदा, आत्मानम् आत्मાને, युक्तन् યોગમાં જોડતો, (અને તેથી જ) विगतकल्मषः જેનાં પાપ સમૂહ નાશ પામી ગયાં છે તેવો, योगी યોગી, सुखेन સુખવડે, ब्रह्मसंस्पर्शम् બ્રહ્મને સ્પર્શ કરતા—બ્રહ્મમય જણાતા એવા, अत्यन्तम् નિ સીમ, सुखम् સુખને, अश्नुते ભોગવે છે.

સાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે નિરંતર યોગીના આત્માને સમાધિમાં લગાડતો અને તેથીજ જેનાં પાપ નષ્ટ થઈ ગયેલા છે એવો યોગી સુખપૂર્વક બ્રહ્મવિષયક એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ જે નિઃસીમ સુખ છે તેને ભોગવે છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—હવે 'યોગનું ફલ જે બ્રહ્મની સાથે એકીભાવ તેને બ્યારે યોગી પામે છે ત્યારે તેની દૃષ્ટિ પછી કેવા પ્રકારની રહે છે' તે કહે છે.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

१ स्वसंवेद्य हि तद् ब्रह्म कुमारी श्रीसख यथा ।

अयोगी नैव जानाति जान्यथो हि यथा घटश्च ॥ इति स्मृति ॥

બ્રહ્મ તે યોગીની સારી રીતે નહીં ચકાવે તેવું છે, તોપણ જેમ કુમારી (પર-પુત્રાવિના-પતિના યોગવિના) સ્ત્રીસુખને નહીં ચકાવી નથી અને જેમ જન્માક્ર પુરૂષ ઘટ (ઘડા) ને નહીં ચકાવે નથી, તેમ અયોગી-યોગરહિત પુરૂષ-બ્રહ્મને નહીં ચકાવે નથી.

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતસ્યમ્, આત્માનમ્, સર્વભૂતાનિ,
ચ, આત્માનિ, ઈક્ષતે, યોગયુક્તાત્મા, સર્વત્ર, સમદર્શનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ,
તેષુ તિષ્ઠતીતિ સર્વભૂતસ્ય, તમ્ સર્વભૂતસ્યમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ઇતિ
સર્વભૂતાનિ, તાનિ સર્વભૂતાનિ । યોગેન યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સ યોગયુક્તાત્મા ।
સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । સમં બ્રહ્મરૂપેણૈવ દર્શન યસ્ય સ સમદર્શન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યોગયુક્તાત્મા યોગથી સમાધિમાં
જેનેા આત્મા જોડાએલો છે તેવો યોગી, સર્વત્ર સર્વ-વસ્તુભાત્ર-
માં, સમદર્શન સમાનદષ્ટિવાળો થયો થકો, આત્માનમ્ આત્માને,
સર્વભૂતસ્યમ્ બધાં-પ્રાણિભાત્રમાં રહેલો, ચ અને, સર્વભૂતાનિ
બધા પ્રાણિઓને, આત્માનિ પોતાના આત્મામાં, ઈક્ષતે જુએ છે

સાવાર્થઃ—યોગથી જેણે પોતાના આત્માને સમાધિમાં
જોડેલો ॥ તેવો યોગી, સર્વ વસ્તુઓમાં સમાનદષ્ટિવાળો થઈને
પોતાના આત્માને બધા પ્રાણિઓમાં અને સર્વ પ્રાણિઓને
પોતાના આત્મામાં જુએ છે. અર્થાત્ તેને કોઈપણ પ્રકારનો
ભેદ રહેતો નથી. ૨૯.

અવતરણિકાઃ—આવી રીતે આત્માનો એકીભાવ થવાથી યોગીને
શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ૭ તે કહે છે

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥૩૦॥

૧ મિયતે હૃદયગમ્યિન્નિયમને સર્વસંન્યાસ ।
શીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટે પરાયણે ॥ માગધને ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, પશ્યતિ, સર્વત્ર, સર્વમ્, ચ, મયિ, પશ્યતિ, તસ્ય, અહમ્, ન, પ્રણશ્યામિ, સઃ, ચ, મે, ન, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વસ્મિન્ इति સર્વત્ર । પ્રકર્યેણ નશ્યામિ इति પ્રણશ્યામિ । પ્રકર્યેણ નશ્યતિ इति પ્રણશ્યતિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે યોગી, મામ્ મને, સર્વત્ર બધી જગ્યામાં, પશ્યતિ જુએ છે, ચ અને, સર્વમ્ બધાને, મયિ મારામાં, પશ્યતિ જુએ છે, તસ્ય તેવા આત્મજ્ઞાનીને, અહમ્ હું, ન, પ્રણશ્યામિ અદૃશ્ય થતો નથી, ચ અને, સઃ તે, મે મને, (મારાથી) ન, પ્રણશ્યતિ અદૃશ્ય થતો નથી.

હોવાર્થઃ—જે યોગી મને સર્વ ઠેકાણે જુએ છે એટલે સર્વવ્યાપક જુએ છે અને બધાંને મારામાં જુએ છે, તેવા આત્મજ્ઞાનીને હું કહિ અપ્રત્યક્ષ થતો નથી, અર્થાત્ તે સદા ધ્યાનપરાયણ તથા સમદૃષ્ટિવાળો હોવાથી મને નિરંતર પ્રત્યક્ષ જુએ છે અને હું પણ તેજ પ્રમાણે તેનાથી અદૃશ્ય થતો નથી. અર્થાત્ હું તેની ભક્તિથી તેના પર આસ આનુશ્રુત કરી તેના પ્રત્યક્ષમાં જ રહી તેને મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવું છું. ૩૦.

અવતરણિકા—આગળના શ્લોકોમાં પોતાની પ્રત્યક્ષતારૂપે પૂર્ણ બ્રહ્મનું દર્શન કરાવીને ફરી પણ પોતાનાથી તેની અવિરકિત જણાવે છે

જ્યારે તે પરમેશ્વરનું દર્શન થાય ત્યારે અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન થાય છે ત્યારે આ દેહી-જીવના દૃદયની અધિ બેદાઈ જાય છે, સર્વે સરાયો છેદાઈ જાય અને તેનાં સંધના કર્મો ક્ષય પામી જાય છે.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં મજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ॥

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ૩૧ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—સર્વભૂતસ્થિતમ્, યઃ, મામ્, મજતિ, એક-
ત્વમ્, આસ્થિતઃ, સર્વથા, વર્તમાનઃ, અપિ, સઃ, યોગી, મયિ, વર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વેષુ ભૂતેષુ સ્થિતઃઈતિ સર્વભૂતસ્થિતઃ, તમ્
-સર્વભૂતસ્થિતમ્ । એકસ્ય માવઃ ઇતિ એકત્વમ્, તત્ । આ સમંતાત્ સ્થિત.
ઈતિ આસ્થિતઃ । સર્વપ્રકારેણ ઇતિ સર્વથા । વર્તતે અસૌ ઇતિ વર્તમાનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ ને યોગી, એકત્વમ્ સર્વત્ર એકી-
ભાવને, આસ્થિતઃ આશ્રય કરી રહ્યો થકો, મામ્ મને, સર્વ-
ભૂતસ્થિતમ્ સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો સમજીને, મજતિ બને છે,
સઃ તે, યોગી યોગી, સર્વથા બધી રીતે, વર્તમાનઃ વર્તન કરનારો
હોય (અથવા સર્વ ઠેકાણે રહેનારો હોય છતાં), અપિ પણ, મયિ
મારામાં, વર્તતે વર્તે છે—રહે છે.

ભાવાર્થઃ—ને યોગી સર્વ-વસ્તુમાત્રમાં એકજ ભાવને
આશ્રય કરીને રહેલો હોય છે એટલે અલોહદંઢિવાળો હોય છે,
અને મને સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો સમજીને બને છે, તે યોગી
સર્વ પ્રકારે વર્તન કરતો હોય કે કોઈપણ ઠેકાણે રહેતો હોય તે
પણ તે મારામાં જ અંતર્ગત-લીન-થઈ ગયો હોય છે. અર્થાત્
તે મારામય થઈ ગયેલો હોવાથી હું તેને મારા અપૂર્વ આનંદથી
ભિન્ન રાખતો નથી પણ મારા સ્વરૂપે જ બનાવી દઉં છું. ૩૧.

અનુવર્તરણિકાઃ—‘એ પ્રમાણે મને ભગનાર યોગીઓમા પણ સર્વ-
પ્રાણિમાત્ર પર અત્યંત દયા રાખનાર યોગી મળેલી વધારે શ્રેષ્ઠ છે’ તે કહે છે

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ॥

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—આત્મૌપમ્યેન, સર્વત્ર, સમમ્, પश्यति, યઃ, અર્જુન, સુખમ્, વા, યદિ, વા, દુઃખમ્, સઃ, યોગી, પરમઃ, મતઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉપમીયતે અનયા इति ઉપમા, આત્મનઃ ઉપમા इति આત્મોપમા, તસ્યાઃ માવઃ આત્મૌપમ્યમ્, તેન આત્મૌપમ્યેન । સર્વસ્મિન્ इति સર્વત્ર ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! યઃ જે યોગી, આત્મૌપમ્યેન પોતાના જે સમાનભાવથી, સર્વત્ર સમસ્ત પ્રાણિ-માત્રમાં, સુખમ્ સુખ, યદિ, વા અથવા, દુઃખમ્ દુઃખને, સમમ્ સરખું, પश्यति જુએ છે, સઃ તે, યોગી યોગી, પરમઃ સૌથી મોટો, મતઃ મનાયલો છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાના દૃષ્ટાંતથી . અર્થાત્ પોતાને જેમ સુખદુઃખ પૂર્વમાં લાગતું હતું તે પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીને લાગે, એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્રમાં સુખ અથવા તો દુઃખને સમાનતાથી જુએ છે તેવો કયાયુક્ત યોગી સૌથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે. ૩૨.

અવતરણિકા—ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા યોગને સામન્યા પછી તે યોગની સાધનાનો મનની ચચળતાને લીધે અસમ્ભવ માનતો અર્જુન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે -

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ॥

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्॥૩૩

પદચ્છેદઃ—યઃ, અયમ્, યોગઃ, ત્વયા, પ્રોક્તઃ, સામ્યેન મધુસૂદન, એતસ્ય, અહમ્, ન, પશ્યામિ, ચચ્ચલત્વાત્, સ્થિતિ સ્થિરામ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—પ્રકર્યેણ સમ્યક્તયા ઉક્ત ઇતિ પ્રોક્ત સમસ્ય ભાવ સામ્યમ્, તેન સામ્યેન । ચચ્ચલમ્ય ભાવ ચચ્ચલત્વમ્, તસ્માદ્ ચચ્ચલત્વાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મધુસૂદન હે મધુસૂદન ! સામ્યેન રાગદ્વેષયુક્ત ચિત્તના નાશપૂર્વક કેવળ આત્માકારમા અવસાન પામેલા મનના સમાનપણાવડે, (ધારણ કરવાનો) અયમ્ આ, ય ભે, યોગ યોગ, ત્વયા તમે, પ્રોક્ત કહ્યો, એતસ્ય એ યોગની, સ્થિતિમ્ સ્થિતિને, ચચ્ચલત્વાત્ માનસિક ચચ્ચલતાથી, સ્થિરામ્ સ્થિર એવી, ન, પશ્યામિ હું જોતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે મધુસૂદન ! રાગદ્વેષયુક્ત ચિત્તના નાશ-પૂર્વક કેવળ આત્માકારમા અવસાન પામેલા મનના સમાનપણાવડે ધારણ કરવાનો આ ભે યોગ આપે કહ્યો છે, તેની સ્થિતિ માનસિક ચચ્ચલતાને લઈને સ્થિર રહી શકે એમ હું જોતો નથી અર્થાત્ યોગ ચિરકાલ પર્યંત ચિત્તના વિદ્યોપથી સ્થિર રહી શકે કે નહિ તે હું સમજી શકતો નથી ૩૩

અવતન્નિકાઃ—એ યોગની અસ્થિતિને હું જોવાને ફરીથી મનની અવગતિ બતાવતા અર્જુન કહે છે

ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ ચલવદ્ દૃઢમ્ ॥

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ચન્ચલમ્, હિ, મનઃ, કૃષ્ણ, પ્રમાથિ, ચલવદ્, દૃઢમ્, તસ્ય, અહમ્, નિગ્રહમ્, મન્યે, વાયોઃ, ઇવ, સુદુષ્કરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ મયનાતીતિ પ્રમાથિ । ચલમ્ અસ્ય અસ્તીતિ ચલવદ્ । નિતાન્તં ગ્રહઃ ઇતિ નિગ્રહઃ, તં નિગ્રહમ્ । દુઃખેન ક્રિયતે ઇતિ દુષ્કરઃ, સુતરામ્ દુષ્કરઃ ઇતિ સુદુષ્કર, તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! મનઃ મન, ચન્ચલમ્ ચંચલ, પ્રમાથિ ધન્દ્રિયોને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારું, ચલવત્ બલવાળું, (અને) દૃઢમ્ દૃઢ છે, હિ તેથી, તસ્ય તે મનના, નિગ્રહમ્ વશ કરવાના કર્તવ્યને, વાયો. વાયુના, ઇવ જેવું, સુદુષ્કરમ્ અત્યંત દુષ્કર એટલે કઠિન, અહમ્ હું, મન્ય માનું છું.

૧ અપ્યભિપ્રાના મહત સુમેહમ્બલનાદિ ।

અપિ વહ્ન્યશ્નાત્તાપો વિવમશ્ચિત્તનિગ્રહ ॥

હે સાધો ! મોટા સમુદ્રના પાનથી, સુમેરુ પર્વતને ઉબેડી નાખવાથી તથા અગ્નિનું ભક્ષણ કરવાથી પણ ચિત્તને નિગ્રહ કરવો અતિ વિવમ-કઠિન છે

૨ કૃષિર્મુવાચક શબ્દો નશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચક ।

તયોરેકમ્ પર ત્રણ કૃષ્ણ હત્યમિધીયતે ॥

‘કૃષિ’ શબ્દ જન્મવાચક છે અને ‘શ્ચ’ શબ્દ નિર્વૃત્તિ-નિવારણ વાચક ॥ એ બે શબ્દોના જોડાવાથી ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ થાય ॥ એટલે જે જન્મનું નિવારણ કરે છે તે કૃષ્ણ-પરબ્રહ્મ એમ કહેવાય ॥

ભાવાર્થ:—હે કૃષ્ણ ! મન ધણું ચંચલ, ઇન્દ્રિયોન્
ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારું, બલવાન અને દૃઢ છે, અર્થાત્ વેગથી યોગન
નિશ્ચિતતાનો વિનાશ કરનારું છે, અને તેથી તે મનનો નિગ્રહ કર
વામાં વાયુને રોકવામાં જેટલી કઠિનતા છે તેટલી જ કઠિનતા
છે એમ હું માનું છું. અર્થાત્ યોગધારણા માટે મનને છતવું હું
અત્યંત દુર્ધટ સમજું છું ૩૪.

અવતરણિકા:—અર્જુને મનના વ્યવનાદિ જે દોષો ક્યા, તે
બધાનો અગીકાર કરીને તેને કેવી રીતે છતી રાખ્યે ? તે નયની ઉપાયો
તુલ્યે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે -

અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ॥

અભ્યાસેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

પદ્મચર્ય:—અસંશયમ્, મહાવાહો, મનઃ, દુર્નિગ્રહમ્,
ચલમ્, અભ્યાસેન, તુ, કૌંતેય, વૈરાગ્યેણ, ચ, ગૃહ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન સંશય યસ્મિન્ કર્મણિ યથા મ્યાત્તયા
ઇતિ અસંશયમ્ । દુઃખેન નિગ્રહ. યસ્ય તત્ દુર્નિગ્રહમ્ । ચલતીતિ
ચલમ્ । વિગત

૧ પ્રાણાયામદ્વદશાસેયુક્ત્યા ચ ગૃહ્યતે । આસનાશનવૈગેન પ્રણમ્ય શો નિરુપ્યતે ॥
અપાનમવિત્તધામ સાધુમગ્નમ્ ॥ ૩૪ ॥ વાસનાસપતિવાગ્નિમ્ બળમ્ નિરોધનમ્ ॥
૨ વાસના ચુક્ત્યા પુટા સમિતિ ચિત્તજયે કિલ ॥

પ્રાણાયામના દૃઢ અભ્યાસવડે, શ્રીકૃષ્ણને આપેલી શુદ્ધિવડે તથા આસન
અને આદાસના યોગવડે પ્રાણ-મનની નયલવાનો નિરોધ થાય છે, અને અભ્યાસ
વિચારનું શિષ્ટમ્ સત્પુરોષનો સમાગમ, વાસનાઓનો સંકુર્ષ્ણ ત્યાગ અને પ્રાણે ના
ચલનનો અવરોધ એ બધી પુરુષ શુદ્ધિઓ મનને રે કસ રીતે છતવા માં છે.

રાગઃ આસક્તિઃ યસ્માત્ સઃ વિરાગઃ, વિરાગસ્ય ભાવઃ ઇતિ વૈરાગ્યં,
તેન વૈરાગ્યેણ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહુ અર્જુન !
મનઃ મન, દુર્નિગ્રહમ્ દુઃખથી સંયમમાં આવી શકે તેવું, (અને)
ચલમ્ ચંચલ છે (એ) અસંશયમ્ નિઃસંદેહ છે, તુ તો પણ, કૌન્તેય
હે કૌન્તેય ! (તે) અધ્યાસેન અભ્યાસવડે, ચ અને, વૈરાગ્યેણ
વૈરાગ્યથી, ગૃહ્યતે સંયમમાં રાખી શકાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! મન ઘણી મુશ્કેલીથી વશમાં
આવી શકે તેવું અને ચંચલ છે એ નિઃસંશય છે, તો પણ હે
કૌન્તેય ! તે મનને અભ્યાસ-લય-પ્રતિબંધક અને વૈરાગ્ય-
વિશ્લેષ-પ્રતિબંધક એ બંનેવડે નિયમમાં રાખી શકાય છે.
અર્થાત્ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે વશમાં આવી શકે છે,
એમ તું માન. ૩૫.

અવતરણિકાઃ—આ હેતુથી યોગની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિમાં
મનોનિગ્રહ જ કારણ છે તે કહે છે

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત ઇતિ મે મતિઃ ॥

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અસંયતાત્મના, યોગઃ, દુષ્પ્રાપ્તઃ, ઇતિ, મે,
મતિઃ, વશ્યાત્મના, તુ, યતતા, શક્યઃ, અવાપ્તુમ્, ઉપાયતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન સમ્યક્ યતઃ આત્મા યસ્ય સઃ અસં-
યતાત્મા, તેન અસંયતાત્મના । દુઃસ્રેન પ્રાપ્યતે ઇતિ દુષ્પ્રાપ્તઃ । વશ્યઃ

આત્મા યત્ય સઃ વશ્યાત્મા, તેન વશ્યાત્મના । યતતિ ઇતિ યતન્, તેન યતતા । ઉપાયેમ્યઃ ઇતિ ઉપાયતઃ ।

અત્યથ એને અર્થઃ—અસંયતાત્મના જેનો આત્મા—મન સંયમમાં નથી તેવાવડે, યોગઃ યોગ, દુષ્પાપઃ દુઃખથી મેળવી શકાય (છે), તુ પશુ, વશ્યાત્મના જેનો આત્મા—મન વશમાં હોય તેવા, (એને) ચતતા યત્ન કરનાર યોગીને, (તે) ઉપાયતઃ ઉપાયથી, (પશુ) અવાપ્તુમ્ મેળવવાને, શક્યઃ શક્ય (છે), ઇતિ એમ, મેં મારું, મતિઃ માનવું (છે).

ભાવાર્થઃ—જેનો આત્મા એટલે મન સંયમમાં નથી, તેવા યોગી વડે તો યોગ ઘણા દુઃખથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે, પશુ જેને પોતાનો આત્મા એટલે મન વશમાં છે, તેવા યત્ન કરનાર યોગીને તો અભ્યાસ અને વૈરાગ્યાદિ ઉપાયોવડે યોગ સહેલાઈથી સાધવાને શક્ય છે એમ મારું માનવું છે. ૩૬.

અવતરણિકાઃ—‘અભ્યાસ-પુનઃ પુનઃ ક્રિયાનું કરવું અને વૈરાગ્ય-વિરક્તિ—ના અભ્યાસથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન જેને નથી પ્રાપ્ત થયું, એનો યોગી શું કરે પામે છે ?’ તે તાત્પર્યથી ઈચ્છાથી અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છેઃ—

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ॥

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૩૭॥

૧ મિલનનં જગઃ શીવં સ્તત્ત્વં ધ્યાનં છુત્તર્ચનમ્ ।

કર્તવ્યં વ્રતેતાનિ યતીનાં નૃસિંહકવચ્ ॥ ૩૬ ॥

નિદ્રા મારવા જાગું, જાગ કરવો, સોવ, સ્નાન, કપડા અને દેવપૂજન કરવું. એ છે કર્મ એમ રાજા-૩ અવશ્ય આપણે પડે તેમ ચલિના અવશ્ય કરીએ। છે. એજ ન કરે તેને ‘અયતિ’ કહેવામાં આવે છે.

પદચ્છેદઃ—અયતિઃ, શ્રદ્ધયા, ઉપેતઃ, યોગાત્, ચલિત-
માનસઃ, અપ્રાપ્ય, યોગસંસિદ્ધિમ્, કામ્, ગતિમ્, કૃષ્ણ, ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યતિઃ અયતિઃ । ચલિતં માનસં યસ્ય
સઃ ચલિતમાનસઃ । ન પ્રાપ્ય્ય ઇતિ અપ્રાપ્ય । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ,
યોગસ્ય સસિદ્ધિઃ યોગસંસિદ્ધિઃ, તા યોગસસિદ્ધિમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી,
ઉપેત. યુક્ત, (પશુ) યોગાત્ યોગથી, ચલિતમાનસઃ જેનું મન
ચલિત થયેલું છે એવો, અયતિઃ યોગીની સ્થિતિને ન પામેલો,
યોગસંસિદ્ધિમ્ યોગની સિદ્ધિને, અપ્રાપ્ય ન મેળવીને, કામ્ કંઈ,
ગતિમ્ ગતિને, ગચ્છતિ પામે છે ?

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! શ્રદ્ધાયુક્ત એવો પશુ કોઈ
યોગી યોગથી બ્રહ્મ મનવાળો હોય અને સંપૂર્ણ યોગીની દશાને
ન પામે હોય, તો તેવો યોગી યોગની સિદ્ધિને ન મેળવીને
પછી કંઈ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ? તે મને તમે કહો. ૩૭.

અવતરણિકા—અર્જુન પોતાને વિશેષ મથય થવાથી ફરી
પાછો કહે છે

કચ્છિન્નોભયવિભ્રષ્ટચિન્ત્તાભ્રમિવ નશ્યતિ ॥

અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—કચ્છિત્, ન, ઉભયવિભ્રષ્ટઃ, ચિન્ત્તાભ્રમ્, ઇવ,
નશ્યતિ, અપ્રતિષ્ઠઃ, મહાબાહો, વિમૂઢઃ, બ્રહ્મણઃ, પથિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્રિશેષેણ ભ્રષ્ટઃ ઇતિ વિભ્રષ્ટઃ, ઉભયેભ્ય,
વિભ્રષ્ટઃ ઇતિ ઉભયવિભ્રષ્ટ. । ચિન્ત્તં ત્ત તત્ત અન્ન ચ ઇતિ ચિન્ત્તાભ્રમ્ ।

ન શ્રેષ્ઠત્વેન પ્રતિષ્ઠા-સ્થિતિ યમ્ય મઃ અપ્રતિષ્ઠ । વિશેષેણ મૂઢઃ
ઇતિ વિમૂઢ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહો શ્રીકૃષ્ણ !
બ્રહ્મણ. પ્રદાના, પચિ માર્ગમા, વિમૂઢ. મૂઢ થયેલો—ભૂલેલો, (તેમજ)
અપ્રતિષ્ઠિત યોગમાં ભેદથી સ્થિરતાને ન પામેલો, (યોગી)
ઉભયવિચ્છેદ કર્મમાર્ગ અને યોગમાર્ગ બન્નેથી ભ્રષ્ટ થયેલો,
ઉજાઘ્રમ્ છુટા પડી ગયેલા વાંદળાની, દવ માફક, કશ્ચિત્ કંઈ, ન
નશ્યતિ નાશ નથી પામતો (શુ) ?

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો શ્રીકૃષ્ણ ! બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમા
ભૂલો પડેલો, યોગમાં આવશ્યક સ્થિરતાને ન પામેલો અને એવી
રીતે કર્મમાર્ગ તેમજ યોગમાર્ગ બન્નેથી ભ્રષ્ટ થયેલો યોગી છુટા
પડી ગયેલા વાંદળાની માફક કંઈ નાશ તો પામતો નથીને ?
અર્થાત્ તેવો યોગી નાશ પામવો ભેદભે, એવો માશ મનમાં
સશય રહે છે ૩૮.

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે સંશયનું કથન કરીને તેના નાશને માટે
અર્જુન ભગવાનની વિનંતિ કરે છે

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—एतन्, મે, સંશયમ્, કૃષ્ણ, છેત્તુમ્, અર્હસિ,
અશેપતઃ, ત્વદન્યઃ, સંશયસ્ય, અસ્ય, છેત્તા, ન, હિ, ઉપપદ્યતે.

व्युत्पत्तिसमासाः—ન શેષ અશેપમ્, તેન અશેપત । ત્વત્ત
અન્ય ત્વદન્યઃ । છિન્તીતિ છેત્તા ।

અન્વય અને અર્થ:—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! એતત એ પ્રમાણેના, મેં મારા, સંશયમ્ સંશયને, અરોપતઃ જડમૂળથી, હેતુમ ઉખેડી નાખવાને, અર્હસિ તમે યોગ્ય છો, (કારણકે) અસ્ય આ, સંશયસ્ય સંશયનો, હેત્તા છેદનાર, ત્વદન્ય. તમારાથી ખીજો, હિ ખરેખર, ન, ઉપપદ્યતે મળી શકે તેમ નથી.

ભાવાર્થ:—હં શ્રીકૃષ્ણ ! મારા ઉપરોક્ત સંશયને જડમૂળથી નાશ કરવાને માટે આપજ યોગ્ય છો, કારણ કે આ સંશયનો છેદનાર આપના સિવાય ખીજો કોઈ પણ મળી શકે તેમ હું માનતો નથી. અર્થાત્ આપજ મારા એ સંશયને દૂર કરો. ૩૯.

અવતરણિકા:—અર્જુનના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ॥

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

૧ જ્ઞાત તેન સમસ્તતીર્થસલિલે સર્વાંઽપિ દત્તાવાનિ
યજ્ઞાના ચ કૃન સહસ્રમલિલા દેવાન્ન સમુજિતા ।
સસારાન્ન સમૃદ્ધતા સ્વપિતરછેલોન્મયપ્રજ્વયો દ્વસો
વસ્ય ગ્રહાવિચારણે ક્ષણમપિ સ્થેર્ય મન પ્રાપ્નુયાત્ ॥

જે મનુષ્યનું મન ખદાના વિચારમાં ફાણુમાત્ર પણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયું છે, તેણે સપળા તીર્થોના જલમાં સ્નાન કર્યું તેણે સર્વ પૃથ્વીનું દાન કર્યું, તેણે હબર યજ્ઞો કર્યા, તેણે સમગ્ર દેવોનું પૂજન કર્યું તેણે સમારથી પોતાના પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એ ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય થયેલો છે અર્થાત્ તે સર્વ પ્રકારે અમર થયો છે અને તેનો નાશ જ નથી.

પદચ્છેદઃ—પાર્ય, ન, એવ, હિ, ન, અમુત્ર, વિનાશઃ, તસ્ય, વિદ્યતે, ન, હિ, કલ્યાણકૃત્, કશ્ચિત્, દુર્ગતિમ્, તાત, ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—અમુષ્મિન્ ઇતિ અમુત્ર । વિશેષેણ નાશઃ ઇતિ વિનાશઃ । કલ્યાણં કરોતીતિ કલ્યાણકૃત્ । દુષ્ટા ચાસૌ ગતિશ્ચ ઇતિ દુર્ગતિઃ, તાં દુર્ગતિમ્ । તનોતિ આત્માનં પુત્રરૂપેણ ઇતિ તાતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ તાત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય ! તસ્ય તેવા યોગથી અપૂર્ણ રહી ગયેલા અને દેહબદ્ધ થયેલા યોગીનો, હિ આ લોકમાં, (અને) અમુત્ર પરલોકમાં, (પણ) વિનાશઃ વિનાશ, ન, વિદ્યતે થતો નથી, એવ જ, હિ કારણ કે, તાત હે તાત ! કશ્ચિત્ કોઈપણ, કલ્યાણકૃત્ કલ્યાણકારક કર્મ કરનાર મનુષ્ય, દુર્ગતિમ્ દુષ્ટગતિને—અધોગતિને, ન, ગચ્છતિ પામેતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્ય ! તેવા અપૂર્ણ યોગીનો આ લોકમાં કે પરલોકમાં પણ કદી વિનાશ થતો જ નથી, કારણકે હે તાત—અર્જુન ! કલ્યાણકારક કર્તવ્ય કરનાર કોઈ પણ મનુષ્ય દુષ્ટ ગતિને એટલે અધોગતિને પામેતો નથી. ૪૦

અવતરણિકાઃ—“આપે એવા યોગીની અધોગતિ નથી થતી, ત્યારે તેવા યોગીનું થએલા યોગીની શી ગતિ થાય છે ? એવા પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તર-રૂપે બે શ્લોક વડે ભગવાન જણાવે છે:

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ॥

શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે યોગમ્મદ્યોમ્ભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

૧ અનિષ્ક્રમસમાધિસ્તુ પરબ્રહ્મોપલબ્ધિમાન્ । મયન્તરાયદોષેણ દુષ્યતે દામ્બ માનસે ॥
જન્માન્તરેતસ્ય સતો મુક્તિઃ પુનરિષ્ય જાયતે । વિનિષ્ક્રમસમાધિસ્તુ મુક્તિમયેવ જન્માનિ ।
મામોતિ યોગી યોગામિદંશ્ચકર્મા ચ યોગચિરત્ ॥ વિષ્ણુપુરાણે ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ॥

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રાપ્ય, પુણ્યકૃતામ્, લોકાન્, ઉપિત્વા, શાશ્વતીઃ, સમાઃ, શુચીનામ્, શ્રીમતામ્, ગૃહે, યોગભ્રષ્ટઃ, અભિ-જાયતે, અથવા, યોગિનામ્, एव, કુલે, ભવતિ, ધીમતામ્, एतत्, હિ, દુર્લભતરમ્, લોકે, જન્મ, यत्, ईदृशम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—પુણ્યં કુર્વન્તીતિ તે પુણ્યકૃતઃ, તેષા પુણ્યકૃતામ્ । શ્રીઃ અસ્તિ ચેષાં તે શ્રીમન્તઃ, તેષા શ્રીમતામ્ । યોગાત્ ભ્રષ્ટઃ इति યોગભ્રષ્ટઃ । ધીઃ અસ્તિ ચેષા તે ધીમન્તઃ, તેષા ધીમતામ્ । दुखेन लभ्यते इति દુર્લભમ્, અતિશયેન દુર્લભમ્ इति દુર્લભતરમ્ । अनेन तुल्यम् इति ईदृशम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યાગભ્રષ્ટઃ યોગમાંથી વ્યુત થયેલો યોગી, પુણ્યકૃતામ્ પુણ્ય કરનારાઓના, લોકાન્ લોકોને, પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, શાશ્વતીઃ અનેક, સમાઃ વર્ષો સુધી, (ત્યાં) ઉપિત્વા વસીને, શુચીનામ્ પવિત્ર એવા, શ્રીમતામ્ શ્રીમાન્ લોકોના, ગૃહે ઘરમાં, અભિજાયતે જન્મે છે, અથવા અથવા, ધીમતામ્ બુદ્ધિ-માન્, યોગિનામ્ યોગીઓના, एव જ, કુલે કુલમાં, ભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે, હિ કારણ કે, ईदृशम् આવા પ્રકારનો, यत् જે,

પરબ્રહ્મના જ્ઞાનને પામેલો યોગીને સમૂર્ણ સમાધિમાન્ ન થયો હોય અને કાઈ પણ અતરય-વિધોનાં દોષવડે તેડ મન દૂષિત થયુ હોય તો પણ પૂર્વમા કરેલા અભ્યાસવાળા તે સત્પુરુષ-યોગીની અન્ય જન્મોમા મુક્તિ થાય છે તથા જે સમૂર્ણ સમાધિસિદ્ધ યોગી છે તે યોગાગ્રિવડે કમેનિ ભરમ કરી આ જન્મમા જ નારત મુક્તિને પામે છે

જન્મ જન્મ, एतत् એ, લોકે લોકમાં, હર્લમતર ઘણાજ દુ.ખથી મેળવાય તેવો છે.

ભાવાર્થ:—યોગમાંથી બ્રહ્મ થએલો યોગી પુણ્યશાળીઓ-વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ઉંચા લોકને પામીને લાભા વખત સુધી ત્યા રહે છે અને પછી પવિત્ર એવા શ્રીમાન્ લોકોના ઘરમાં અથવા તો બુદ્ધિમાન્ યોગીઓના કુલમાં જન્મ ધારણ કરે છે, કારણ કે એવા પ્રકારનો જન્મ લેવો તે લોકમાં ઘણી મુશ્કેલીથી અને મોટા પુણ્યથી મેળવી શકાય તેવો છે. અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ યોગી અધોગતિ ન પામતાં આ પ્રમાણે શ્રીમન્ત અથવા યોગીઓને ત્યા જન્મ ધારણ કરી આનંદ લોગવે છે. ૪૧-૪૨.

અવતરશ્લોક — ‘શ્રીમન્ત અથવા યોગીને ત્યા જન્મ થયા પછી પુણ્યનો ઉપભોગ થવાથી તેને અધોગતિએ જવાનો સંભવ રહે તો ’ એવી શકાના સમાધાનમાં ભગવાન્ કહે છે

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

પર્વચ્છેદ:—તત્ર, તમ્, બુદ્ધિસંયોગમ્, લભતે, પૌર્વદેહિકમ્, યતતે, ચ, તતઃ, ભૂયઃ, સંસિદ્ધૌ, કુરુનન્દન.

व्युत्पत्तिसमासाः—सम्यक् योग इति सयोग, बुद्धेः सयोग इति बुद्धिसंयोग, तम् बुद्धिसयोगम् । पूर्वश्चासौ देहश्च इति पूर्वदेह, तस्मिन् भव. इति पौर्वदेहिक, तम् । सम्यक् सिद्धि. इति संसिद्धि, तस्याम् संसिद्धौ । नन्दयतीति नन्दन, कुरुणा नन्दन इति कुरुनन्दन, तत्संबुद्धौ कुरुनन्दन ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તત્ર તે જન્મમાં, પૌર્વદોહિકમ્ આગલા જન્મના શરીરમાં રહેલા, તમ્ તે, બુદ્ધિસંયોગમ્ બુદ્ધિના સંયોગને—ઝેડાણુને, (તે) લમતે મેળવે છે, ચ અને, કુરુનંદન હે કુરુકુળને આનંદ આપનાર અર્બુન! તતઃ ત્યાર પછી, મૂયઃ ફરી પણ, સંસિદ્ધૌ સારી રીતે યોગસિદ્ધિને માટે, યતતે યતન કરે છે.

ભાવાર્થઃ—ત્યાં શ્રીમન્ત અથવા યોગીના ઉંચા કુલમાં જન્મ ધારણ કરીને તે આગલા જન્મના શરીરમાંની બુદ્ધિ ઇત્યાદિ શક્તિઓના સંયોગને મેળવે છે, અને હે કુરુનંદન! ત્યાર પછી તે બુદ્ધિની રુકુરણુને લીધે ફરી પણ યોગસિદ્ધિને માટે તે પ્રયાસ કરે છે. ૪૩.

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

પદચ્છેદઃ—પૂર્વાભ્યાસેન, તેન, એવ, હિયતે, હિ, અવશઃ, અપિ, સઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અપિ, યોગસ્ય, શબ્દબ્રહ્મ, અતિવર્તતે.

व्युत्पत्तिसमासाः—पूर्वस्मिन् जन्मनि अभ्यासः इति पूर्वाभ्यास, तेन पूर्वाभ्यासेन । न वशः इति अवशः । ज्ञातुम् इच्छतीति जिज्ञासति, जिज्ञासतीति जिज्ञासुः । शब्दः एव ब्रह्म इति शब्दब्रह्म—वेदः, तत् शब्दब्रह्म । अतीत्यं वर्तते इति अतिवर्तते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અવશઃ પરતંત્ર (પિતા ઇત્યાદિને આધીન) હોવા છતાં, અપિ પણ, સઃ તે યોગચ્યુત યોગી, તેન તે, પૂર્વાભ્યાસેન પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડે, એવ જ, હિયતે યોગની સિદ્ધિને માટે યતન કરવા ખેંચાઈ બાય છે, (અને) યોગસ્ય

યોગને, જિજ્ઞાસુઃ જાણવાની માત્ર ઇચ્છા કરનાર, અપિ પણ, શબ્દબ્રહ્મ વેદમાં કહેલાં કર્મકાંડ ઇત્યાદિનાં ફલોનું, અતિવર્તે અતિક્રમણ કરે છે. અર્થાત્ જિજ્ઞાસુ જો શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરે તો યોગબ્રહ્મ તો આ અતિક્રમણ કરે જ એમાં શું આશ્ચર્ય ?

ભાવાર્થઃ—તે યોગબ્રહ્મ થયેલો યોગી, પિતા ઇત્યાદિને આધીન હોઈ પરતંત્ર હોવા છતાં પણ તે જ પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડે, બળાત્કારે યોગની સિદ્ધિને માટે પ્રયાસ કરવા દોરાઈ જાય છે, અને યોગને સારીરીતે પ્રાપ્તકરેલો તો શું પણ માત્ર તે યોગને જાણવાની ખરી ઇચ્છા કરનાર પણ વેદોકત અનુષ્ઠાનોનાં કહેલાં ફલોનું અતિક્રમણ કરે છે, તો પછી યોગને—સમાધિ—યોગને સારીરીતે જાણનાર અને નિરંતર અભ્યાસીની તો વાત જ શી કરવી? અર્થાત્ આ પૂર્વનો યોગબ્રહ્મ તો યોગીજ હોવાથી ફલનો ત્યાગ કરી બિર્ધ્વગતિને પામે, એમા આશ્ચર્ય હોઈ શકે જ નહિ. ૪૪

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યોગ-બ્રહ્મની ગતિ ક્ષીને, હવે ‘જો યોગી વિષયો વડે વારંવાર આડે રસ્તે દોરાઈ જતો હોય, તે પણ યોગનો જ અભ્યાસ કરવાથી પાપરહિત થઈ અનેક જન્મે પણ પરમગતિને પામે છે,’ તે કહે છે.

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ॥

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રયત્નાત્, યતમાનઃ, તુ, યોગી, સંશુદ્ધ-કિલ્બિષઃ, અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ યત્નઃ इति પ્રયત્નઃ, તસ્માત્ પ્રયત્નાત્ । યતતે અસી યતમાનઃ । સમ્યક્ શુદ્ધાનિ કિલ્બિષાનિ

પાપાનિયસ્ય સઃ સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ । ન એકમ્ ઇતિ અનેકમ્, અનેકે જન્મનિ સમ્યક્ સિદ્ધઃ ઇતિ અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રયત્નાત્ પ્રયત્નપૂર્વક, યતમાનઃ અભ્યાસ કરતો, યોગીઃ યોગી, તુ તો, સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ સારીરીતે જેનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે તેવો, અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ અનેક જન્મને અંતે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરેલો, તતઃ ત્યાર પછી, પરમ સૌથી શ્રેષ્ઠ એવી, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરતો યોગી તો યોગાભ્યાસથી જેનાં પાપ સંપૂર્ણ રીતે ધોવાઈ ગયાં છે, તેવો થઇને ધણા જન્મોને અંતે પણ સિદ્ધિને મેળવી ત્યાર પછી સૌથી શ્રેષ્ઠ એવી બ્રહ્મસંબંધી પરમ ગતિને પામે છે. ૪૫.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે 'યોગી અનેક જન્મે પણ પરમ ગતિને મેળવતો હોવાથી તે સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે' તે કહે છે.

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ॥

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥૪૬॥

પદ્મચંદ્રઃ—તપસ્વિભ્યઃ, અધિકઃ, યોગી, જ્ઞાનિભ્યઃ, અપિ, મતઃ, અધિકઃ, કર્મિભ્યઃ, ચ, અધિકઃ, યોગી, તસ્માત્, યોગી, ભવ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તપઃ અસ્તિ યેષાં તે તપસ્વિનઃ, તેમ્યઃ તપસ્વિમ્યઃ । યોગઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યોગી । જ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે જ્ઞાનિનઃ, તેમ્યઃ જ્ઞાનિમ્યઃ । કર્મ ઇષ્ટાપૂર્તાદિ અસ્તિ યેષાં તે કર્મિણઃ, તેમ્યઃ કર્મિમ્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—યોગી યોગી, તપસ્વિમ્યઃ કૃત્ઘ્ન્યાં-
દ્રાયણાદિ તપકરવાવાળાઓથી, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનિમ્યઃ શાસ્ત્ર
વિગેરેના જ્ઞાન વાળાઓથી, અપિ પણ, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ, મતઃ માન-
વામાં આવેલો છે, ચ અને, કર્મિમ્યઃ યજ્ઞ-યાગાદિ તથા વાવ,
કૂવા ખોદવા ઇત્યાદિ પુણ્યકર્મો કરવાવાળાઓથી પણ, યોગી
યોગી, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, તસ્માત્ એટલા માટે, અર્જુન હે અર્જુન !
(તું) યોગી યોગી, મત યા.

ભાવાર્થ:—યોગી કૃત્ઘ્ન્યાં-દ્રાયણાદિ તપ કરનારાઓથી,
શાસ્ત્ર વિગેરેનું જેમને જ્ઞાન હોય તેવાઓથી અને યજ્ઞાદિ પુણ્ય
કર્મ કરનારાઓથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે,
માટે હે અર્જુન ! તું પણ યોગી થા. અર્થાત્ યોગી થવાથી જ તું
ઉત્તમતાને પામી શકીશ. ૪૬.

અવતરણિકા:—“યમનિયમાદિપદાયણુ યોગીઓમા પણ જે યોગી
મારામાંજ એકનિષ્ઠાવાળો છે તે માર્થી શ્રેષ્ઠ છે,” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

યોગિનામપિ સર્વેપાં મદ્રતેનાંતરાત્મના ॥

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

પદ્મચ્છેદઃ—યોગિનામ્, અપિ, સર્વેપામ્, મદ્રતેન, અન્ત-
રાત્મના, શ્રદ્ધાવાન્, મજતે, યઃ, મામ્, સઃ, મે, યુક્તતમઃ, મતઃ.

૧ વક્રોદિ કુદ્દે મયવીનિશાન્ત્યે મચ્છાકુ ગોવિન્દપદાર્પિત્વ ॥

મયન્તરા ત્વાં વિવદા વિહન્ત્યુઃ ક્રોશ ત્વમખોરુહત્તોષનેતિ ॥

હે ભુદ્ધિ આવ ' આવ ' ! જે તું સસારના ભયની શાંતિ આપતી દોષ તો સત્ત્વ
ગોવિન્દ-પદમાત્માના ચરભુક્તમણ તરફ જ, તેમાં જે વિવિધોથી વિષ્ણો તને દ્રષ્ટા
દોષ-અડચણ કરના દોષ તો ' હે કમલવન પ્રભો ! ' એમ યોદ્ધાર ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ, તેષાં યોગિનામ્ । મયિ ગતઃ ઇતિ મદ્ગતઃ, તેન મદ્ગતેન । અન્તરશ્વાસૌ આત્મા ચ ઇતિ અન્તરાત્મા તેન અન્તરાત્મના । શ્રદ્ધા અસ્ય અસ્તીતિ શ્રદ્ધા-વાન્ । અતિશયેન યુક્તઃ ઇતિ યુક્તતમઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વેષામ્ બધા, યોગિનામ્ યોગી-ઓમાં, અપિ પણ ચઃ જે યોગી, શ્રદ્ધાવાન્ શ્રદ્ધાયુક્ત થયેા થકેા, મદ્ગતેન મારામાં પડેાવાયેલા, અંતરાત્મના અંતરાત્માવડે, મામ્ મને, મજતે બજે છે, સઃ તે, મે મેં, યુક્તતમઃ સૌથી શ્રેષ્ઠ, મતઃ માનેલો છે.

ભાવાર્થઃ—બધા યોગીઓમા પણ જે યોગી અત્યંત શ્રદ્ધાવાળો થઈને, પોતાના અંતરાત્માને મારા વિષે જ પડેાવીને મને બજે છે તેને હું સૌથી શ્રેષ્ઠ માનું છું. અર્થાત્ તું પણ મારા વચનપર વિશ્વાસ રાખી મારામાંજ તારા અન્તરાત્માને દબકરી મારા કહેવા પ્રમાણે કર્તવ્ય કર, એટલે પરમ સિદ્ધિને પામીશ. ૪૭.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-
सान्त्वय-बोधिण्यां गुर्जरटीकायाम् आत्म-
संयमयोगो नाम पष्ठोऽध्यायः ॥

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—યોગિનામપિ સર્વેષાં મહત્તેનાન્તરાત્મના ।
 શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥ “અથા યોગીઓમા
 પશુ મારામાજ લીન અંતરાત્માવડે જે યોગી શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ મને ભજે છે તે
 મોથી શ્રેષ્ઠ છે.” એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમા, ‘મારામા લીન થએલ અંત-
 રાત્માવાળો જે યોગી મને ભજે છે’-એ કથનરૂપે બીજા નિશ્ચિત કરીને
 “ભગવાનનું તત્ત્વ કેવા પ્રકારનું છે ? અને યોગી તેમાં કેવી રીતે અન્તર્ગત
 આત્માવાળો થાય ?” એ પ્રમાણે અર્જુન તરફથી એ પ્રશ્નોના સભવ હોવાથી
 તેના પૂછ્યા સિવાય કૃપાથી પોતાની મેળે જ કહેવાને ઇચ્છતા ભગવાન
 શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે.—

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજન્મદાશ્રયઃ ॥

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—મયિ, આસક્તમનાઃ, પાર્થ, યોગમ્, યુજન્, મદાશ્રયઃ, અસંશયમ્, સમગ્રમ્, મામ્, યથા, જ્ઞાસ્યસિ, તત્, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ સક્તમ્ આસક્તમ્, આસક્તં
 લગ્નં મનઃ ચિત્તં યસ્ય સઃ આસક્તમનાઃ । યુજન્તીતિ યુજન્ । અહમેવ
 પરમેશ્વરઃ આશ્રયો યસ્ય સઃ મદાશ્રયઃ । ન વિદ્યતે સંશયઃ યસ્મિન્
 કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા ઇતિ અસંશયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! મારે મારામાં આસક્તમના લાગેલું છે અંત કરણ જેનું એવો, યોગમ્ યોગનો યુક્તમ્ અભ્યાસ કરતો, (અને) મદાશ્રયઃ હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો, (તું) અસંશયમ્ કોઈ પણ જાતના સંશય વિના સમગ્રમ્ નાના પ્રકારની સંપત્તિ, જલ, શક્તિ-માનસિક પ્રગલ્ભતા તથા ઇન્દ્રિયોદયિત સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્યાદિથી સંપન્ન એવા, મારા મને, યથા જેવી રીતે, જ્ઞાસ્યાસે જાણીશ, તત્ તે (માગ વડે કહેવાતું), શૃણુ સાંભળ

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! મારામાં જ જેનું અંતઃકરણ લાગેલું છે એવો, કર્મયોગનો અભ્યાસ કરતો તેમજ હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો તું કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહ વિના નાના પ્રકારની સંપત્તિ, શારીરિક જલ, માનસિક પ્રગલ્ભતા, તથા ઇન્દ્રિયોદયિત સામર્થ્યવિશેષ-ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિથી સંપન્ન તથા સંપૂર્ણ એવા મને જેવી રીતે જાણી શકે તે રીતનો પ્રકાર તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૧.

અવતરણિકા—ઉપરના શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે “અન્યાશ્રય-હિત અને એકાગ્રચિત્તવાગો યોગી પોતાને કવી રીતે પ્રજ્ઞતાપી જાણી શકે,” ને અર્જુનને કહેવાની જે પ્રતિજ્ઞા પોતે કરી છે તે પ્રતિજ્ઞાના વિષયનો વિસ્તાર અને તેનું સ્વરૂપ દેવે નીચે પ્રમાણે ભગવાન કહે છે

જ્ઞાનં તેઽહં સત્ત્રિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશોપતઃ ॥

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યઽજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

૧ પતેશાનુસરેણાપ કુર્યેત મતેન વા ।

વેશાનજ્ઞાસ્યશોધેન અગમ્યિયમ્ કદુષકમ્ ॥

મદ્ભગમેકત્વતિદ્વાનં જાનમ્ કદુષમર્ષિણ ॥ ૧ ॥

પરોક્ષ અનુભવ, શવણ અને મનન, અથવા બેદાત શાસ્ત્રના નીધવડે નમ-

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનમ્, તે, અહમ્, સવિજ્ઞાનમ્, इदम्, વક્ષ્યામિ, અશેપતઃ, યત્, જ્ઞાત્વા, ન, હહ, મૂયઃ, અન્યત્, જ્ઞાતવ્યમ્, અવશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, તત્ જ્ઞાનમ્ । વિશેષેણ જ્ઞાનમ્ ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનેન સહિતમ્ ઇતિ સવિજ્ઞાનમ્, તત્ । ન શેપમ્ ઇતિ અશેપમ્, અશેપાત્ ઇતિ અશેપતઃ । જ્ઞાતુમ્ યોગ્યં જ્ઞાતવ્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહમ્ હું, તે તને, સવિજ્ઞાનમ્ પોતાના અનુભવયુક્ત-વિશેષ જ્ઞાનસહિત, હવમ્ આ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, અશેપત. સંપૂર્ણતાથી, વક્ષ્યામિ કહીશ, (કે) યત્ જે જ્ઞાન, જ્ઞાત્વા બાણીને, મૂયઃ ફરીને, (તને) હહ આ લોકમાં, જ્ઞાતવ્યમ્ બાણુવા લાયક (ખીલું કંઈ), ન, અવશિષ્યતે બાકી રહેશે નહિ.

ત્ના મિથ્યાત્વપૂર્વક પ્રહ્ન અને આત્મા (૨૫) ના એત્વના સિદ્ધાન્ત (નિર્ણય) ને બુદ્ધિમાન્ પુરુષો જ્ઞાન કહે છે

સર્વંત્ર વિષ્ણોરુત્કર્ષજ્ઞાન જ્ઞાનમિતીર્યતે ।

તદ્વિશેષપરિજ્ઞાન વિજ્ઞાનમિતિ ગીયતે ॥ સ્મૃતિ ॥ ૨ ॥

સર્વંત્ર વિષ્ણુ-પરમાત્માનાજ્ઞ ઉત્તમપણાનુ-પરિપૂર્ણપણાનુ જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને તેથી વિશેષ-ઉત્તમ-પ્રહ્ન-સ્વરૂપનું જે અનુભવપૂર્વક જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

અસોક્તાનુષ્ટુત્યાય નિદિધ્યાસનમોઽથવા ।

સ્વસ્વરૂપાનુસધાન વિજ્ઞાન તદિદોચ્યતે ॥ ૩ ॥

અપદોક્ષ અનુભવવડે વા નિદિધ્યાસનવડે જે સ્વસ્વરૂપનું અનુસધાન તે અદિ (વેદાંતશાસ્ત્રમાં) વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—હું તને અનુભવયુક્ત એવું વિશેષ જ્ઞાનયુક્ત એટલે વિજ્ઞાનસહિત એ જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે કહીશ, કે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ફરીથી આ લોકમાં બીજી કંઈ પણ તને જાણ લાયક બાકી રહેશે નહિ ૨

અવતરણિકા:—‘ઉક્ત પ્રાસ્તાવિક આત્મા મનુષી અર્થેત આવશ્યક જ્ઞાન એટલું દુષપ્રાપ્ય છે’ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ॥

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—મનુષ્યાણામ્, સહસ્રેષુ, કશ્ચિત્, યતતિ સિદ્ધયે, યતતામ્, અપિ, સિદ્ધાનામ્, કશ્ચિત્, મામ્, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યતન્તિ તે યતન્તઃ, તેવા યતતામ્ તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વત ॥

અન્યથા અને અર્થ:—મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોના, સહસ્રેષુ હજારોમાં, કશ્ચિત્ કોઈ એક, સિદ્ધયે સિદ્ધિ-આત્મજ્ઞાનને માટે, યતતિ પ્રયત્ન કરે છે, (અને તેવા) યતતામ્ યત્ન કરનારા, સિદ્ધાનામ્ આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધોમાં, અપિ પણ, તત્ત્વત તત્ત્વપૂર્વક-યથાર્થ રીતે, કશ્ચિત્ કોઈક (જ), મામ્ મને, વેત્તિ જાણે છે

ભાવાર્થ:—મનુષ્યોની હજારોની સંખ્યામાંથી કોઈ એક જ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે, અને એવા યત્ન કરનારા, આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થએલા સિદ્ધોમાં પણ યથાર્થ રીતે તે મને કોઈક જ જાણે ॥ અર્થાત્ મને પ્રાપ્ત થવાને ઈચ્છતા મનુ-

ધ્યોમાં દેાઈક જ મારા સ્વરૂપને યથાર્થ સમજી મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—આત્માની પૂર્ણતા દર્શાવતા પહેલાં “પરા” અને “અપરા” એ બે પ્રકૃતિમાંની અન્તમાં બ્રહ્મસ્વરૂપે રહેલા આ જગત્માં પણ તેના કારણરૂપે રહેલી પોતાની “અપરા” પ્રકૃતિ નામની જે પ્રકૃતિ છે તે ક્રેટલા પ્રકારની છે તેનું વર્ણન ભગવાન પ્રસંગવશાત્ કરે છે:

ભૂમિરોપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ॥

અહંકાર इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ભૂમિઃ, આપઃ, અનલઃ, વાયુઃ, સ્વમ્, મનઃ, બુદ્ધિઃ, એવ, ચ, અહંકારઃ, इति, इयम्, मे, भिन्ना, प्रकृतिः, अष्टधा.

व्युत्पत्तिसमासाः—बुद्ध्यते अनया सा बुद्धिः । अहं क्रियते अनेन इति अहंकारः । अष्टौ प्रकारा यस्याः सा इति अष्टप्रकारा, अष्ट-प्रकारा इति अष्टधा ।

અન્વય અને અર્થ:—ભૂમિઃ પૃથ્વી, આપઃ પાણી, અનલઃ અગ્નિ, વાયુઃ વાયુ, સ્વમ્ આકાશ, મનઃ મન, ચ અને, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, (તેમ) અહંકારઃ અવિદ્યા—યુક્ત આત્મા, એવ પણ, इति

† પ્રકૃતિયાં મયા રૂપાતા વ્યક્તાવ્યક્તસ્વરૂપિણી ।

पुरुषाप्नुमानेतौ लीयन्ते परमात्मनि ॥

परमात्मा च सर्वव्यापार परमेश्वर ।

विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ रश्मि ॥

જે મેં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળી પ્રકૃતિ કહેલી ॥ અને પુરુષ પણ કહેલ છે તે એ બંને પરમાત્મામાં લય થાય છે, અને પરમાત્મા સર્વના આધાર હોઈ પોતે પરમ ઈશ્વર છે કે જે વિષ્ણુ એ નામથી વેદ અને વેદાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

એ પ્રમાણે, ઇયમ્ આ, મે મારી, પ્રકૃતિઃ ઐશ્વરી માયાશક્તિ, અમૃધા આઠ પ્રકારે, મિત્રા વિલાગને પ્રાપ્ત થયેલી છે.

ભાવાર્થઃ—પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અવિધાયુક્ત આત્મા-અહંકાર એ પ્રમાણે એ મારી ઐશ્વરી માયા-શક્તિ આઠ પ્રકારે વહેંચાયેલી છે. અર્થાત્ એ પૃથ્વી વગેરે શબ્દે કરી તેમના કારણભૂત ગદ્યાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ, મનઃ શબ્દે કરી તેના કારણભૂત અહંકાર, બુદ્ધિ શબ્દે કરી સમષ્ટિ બુદ્ધિભૂત મહત્ત્વ અને અહંકાર શબ્દ વડે માયા, એ આઠ રૂપે વિભક્ત થયેલી એ મારી ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિ છે એમ તું જાણ. ૪.

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે જીવવાળા ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિનું વર્ણન કરી, હવે ખીજી “પરા” નામની જે પ્રકૃતિ છે તેનું વર્ણન કરે છે

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરમ્ ॥

જીવભૂતાં મહાવાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અપરા, ઇયમ્, ક્તઃ, તુ, અન્યામ્, પ્રકૃતિમ્, વિદ્ધિ, મે, પરમ્, જીવભૂતામ્, મહાવાહો, યયા, ક્તમ્, ધાર્યતે, જગત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન પરા અપરા। ન જીવ અજીવ, અજીવ જીવ इव यया સપચતે તથા મૂના इति જીવભૂતા, તા જીવભૂતામ્ । ગચ્છતિ વિનાશમાપ્નોતિ इति જગત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાજાહુ! ઇયમ્ આ જે ઉપર કહેવામાં આવી તે, અપરા નિઃશ્વ-હલકી-અર્થાત્ અસારમા બંધન કરાવનારી (પ્રકૃતિ) છે, (અને) ક્ત આનાથી,

મે ભારી, અન્યામ્ બીજી, જીવમૃતામ્ ક્ષેત્રજલક્ષણવાળી-પ્રાણ-ધારણનિમિત્તવાળી, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, તુ તો, પરામ્ પરા-વિશુદ્ધ-શ્રેષ્ઠ, વિદ્ધિ તું બાણ, (કે) ચયા જેના વડે, હદમ્ આ, જગત્ જગત્, ધાર્યતે ધારણ કરાય છે.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહો ! આ ઉપર જે કહેવામાં આવી તે ભારી પ્રકૃતિ નિકૃષ્ટ અને સસારમાં ગન્ધન કરાવનારી છે, પરંતુ આનાથી પણ ભારી બીજી ક્ષેત્રજલક્ષણવાળી, પ્રાણધારણના નિમિત્તયુક્ત જે પ્રકૃતિ છે તેને તો તુ પરા-વિશુદ્ધ-શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ બાણ, કે જેના વડે આ જગત્ ધારણ કરાય છે. ૫.

અવતરણિકા:—“ આ પ્રમાણે જો બંને પ્રકૃતિઓથી જ જગત્નું ચક્ર ચાલતું હોય તો પછી આપનું જગત્પ્રત્યે કારણપણું કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? ” એ પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ૐતદ્યોનીનિ ભૂતાનિ સર્વાણીત્યુપધારય ॥

અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ૐતદ્યોનીનિ, ભૂતાનિ, સર્વાણિ, ઇતિ, ઉપ-ધારય, અહમ્, કૃત્સ્નસ્ય, જગતઃ, પ્રભવઃ, પ્રલયઃ, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ૐતે પરાપરે ક્ષેત્રક્ષેત્રજલક્ષણે પ્રકૃતી યોની કારણભૂતે યેષાં તાનિ ૐતદ્યોનીનિ । પ્રકર્ષેણ ભવતિ અસ્માદિતિ પ્રમત્ત । પ્રલીયતે અનેનેતિ પ્રલય ।

૧ યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયતે । યેન જાતાનિ જીવન્તિ ।

યત્પ્રવચનમિતિવિશન્તિ । તદ્ વદ્ય તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ ॥ શ્રુતિ ॥

જેનાથી એ ભૂતો (૫૫ મહાભૂત) ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થએલા તે પોષાય છે-છવે છે અને પરિણામે જેમાં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ લય પામે છે તે જ સાક્ષાત્ પ્રલય છે અને તે પ્રલયને તુ સાગી રીતે બાણ

અન્યથા અને અર્થ:—સર્વાણિ બધાં, મૃતાનિ પ્રાણિઓ,
 એતયોનીનિ પરા અને અપરા-ક્ષેત્રલક્ષણા અને ક્ષેત્રજલક્ષણા
 પ્રકૃતિ એજ જેમનું કારણ છે (એવા છે), હતિ એમ, ઉપધારય
 તું બાણ, (અને તે બંને પ્રકૃતિ મારી હોવાથી) અહમ્ હું,
 કૃત્સ્નસ્ય મમસ્ત, જગતઃ જગત્પત્ની, પ્રમથ. ઉત્પત્તિ, તથા તેમજ,
 પ્રલય. વિનાશરૂપ છું.

ભાવાર્થ:—સ્થાવરજંગમ પ્રાણિમાત્રને મારી એ ‘પરા’
 અને ‘અપરા’ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપે તું બાણ, કારણ કે તેમાં જે
 જડ પ્રકૃતિ ‘અપરા’ છે તે દેહ-ચરીર-રૂપે પરિણામ પામે છે
 અને ચેતના જે ‘પરા’ તે મારા અંશસ્વરૂપે થઈને કર્તા લોકતાના
 અભિમાનવડે દેહોમા પ્રવેશ કરીને જીવરૂપે પોતાના કર્મથી
 ભૂતોને ધારણ કરે છે, આ બંને પ્રકૃતિ મારી અને મારાથી
 ઉત્પન્ન થએલી છે, તેથી હું જ આ સમસ્ત જગત્પત્ની ઉત્પત્તિ
 તેમજ વિનાશસ્વરૂપ છું, અને તેથીજ હું સર્વના કારણરૂપે રહેલો
 છું એમ તું માન ૬.

અપતરણિકા:—“આ પ્રમાણે હોવાથી હું જ માયાથી આ મમજ
 જગત્પત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના કાગણરૂપ છું અને તેથી વાસ્ત
 વિક્રમા આ મૃદ્ધિમા મારાથી પર-ગ્રેષ્ટ કોઈ નથી” એ પ્રમાણે ભગવાન
 અર્જુનને કહે છે

મેત્તઃ પરતરં નાન્યર્તિકચિદસ્તિ ધનંજય ॥

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૭ ॥

૧ યન કિંચિજગત્યાસ્મિદ્દશ્યત શૂયનેપિ વા ।

મનશદિગ્ધ ન સત્ત્વ વ્યાપ્ય મારવણ સ્થિત ॥ શુભિ ॥

આ જગત્મા અદર-બધવા બહાર જે કઈ દેખાય છે અથવા સમજાય છે તે
 સર્વમા નારાયણ જ બધામાં થઈને રહેલા છે

પદચ્છેદઃ—મત્તઃ, પરતરમ્, ન, અન્યત્, કિંચિત્, અસ્તિ, ધનજય, મયિ, સર્વમ્, इदम्, પ્રોતમ્, સૂત્રે, મણિગણાઃ, ઇવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મત્ત્વ ઇતિ મત્તઃ । અતિશયેન પરમ્ ઇતિ પરતરમ્ । ધનં જયતીતિ ધનંજયઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે ધનંજય । મણીનામ્ ગણાઃ મણિગણાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધનજય હે અર્જુન ! મત્તઃ મારાથી, પરતરમ્ અત્યંત શ્રેષ્ઠ (જગત્ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા સંહારનું સ્વતંત્ર કારણ), કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ, ન, વિચિત્ર નથી, (કારણ કે) સૂત્રે સૂતરના તાંતણામાં, મણિગણાઃ મણિઓ—ગોળ મણિકાઓ, ઇવ જેમ, (તેમ) इदम् આ, સર્વમ્ બધું જગત્, મયિ મારામાં, પ્રોતમ્ પરીવારેલું છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જગત્ની સૃષ્ટિ, સ્થિતિકે સંહારનું સ્વતંત્ર કારણ મારાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈપણ નથી, અને તેથી જેવી રીતે સૂતરના તંતુમાં માળાના મણિઓ રહેલા છે તેવી રીતે આ આખું જગત્ પણ મારામાંજ પરીવારેલું છે. અર્થાત્ હું જ મારા આત્મભાવવડે સર્વને ધારણ કરું છું. ૭.

અવતરણિકાઃ—‘જગત્ના હેતુરપિ પોતે હોવાથી જલાદિ મર્વ વિભૂતિઓમા પોતે અભિનરૂપે કેવી રીતે રહેલા છે’ તે પાત્ર શ્લોકથી કહે છે.

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥ ८ ॥

પદચ્છેદઃ—રસઃ, અહમ્, અપ્સુ, કૌન્તેય, પ્રભા, અસ્મિ, શશિમૂર્યયોઃ, પ્રણવઃ, સર્વવેદેષુ, શબ્દઃ, खे, પૌરુષં, નૃપુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુન્તાયાઃ અપત્ય પુમાન્ કૌન્તેયઃ, તત્સબુદ્ધૌ કૌન્તેય । પ્રક્ષેપેણ ભાતિ અનયા ઇતિ પ્રમા । શશી ચ સૂર્યશ્ચ શશિસૂર્યૌ, તયોઃ શશિસૂર્યયો । સર્વે ચ તે વેદાશ્ચ ઇતિ સર્વવેદા, તેષુ સર્વવેદેષુ । પુરુષસ્ય માતૃઃ પૌરુષમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! અપ્તુ જલમાં, રસ. રસ, અહમ્ હું હુ, શશિસૂર્યયોઃ ચન્દ્ર અને સૂર્યમાં, (રહેલી) પ્રમા કાંતિ, અસ્મિ હું હુ, સર્વવેદેષુ સર્વ વેદોમાં, પ્રણવ પ્રણવ-ૐકાર (હું હું, તેમ) જે આકાશમાં, શબ્દઃ શબ્દ, (અને) નૃપુ પુરુષોમાં, પૌરુષમ્ પુરુષત્વ (પણ હું હુ).

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જલમાં સારભૂત પદાર્થ જે રસ તે હું છું, ચન્દ્ર તથા સૂર્યમાં રહેલી કાંતિ તે પણ હું હુ, બધા વેદોમાં તેઓના મૂલભૂત જે પ્રણવ-ૐકાર તે હું હુ, આકાશમાં સારભૂત પદાર્થ જે શબ્દ તે હું હુ, અને મનુષ્યોમાં જે પુરુષાર્થ-ઉદ્યમ છે તે પણ હું હુ અર્થાત્ એ સર્વમાં હું જ સત્તામાત્રરૂપે અભિન્ન-તાથી રહેલો છું. ૮.

અવતરણિકાઃ—‘માગમા આ નવગુ વગન્ ઓળખીત ડે’ એ પ્રભાસેના પોતાના વાક્યને વિગેર પ્રમાણભૂત કહ્યા માટે ‘વિગેર વ્યાખિરપે પોતે ધ્રુવી રીતે ગ્રેધા છે’ તે બમવાન અર્જુનને કહે છે

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ॥

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ નપસ્વિપુ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પુણ્યઃ, ગંધઃ, પૃથિવ્યામ્, ચ, તેજઃ, ચ, અસ્મિ, વિભાવસૌ, જીવનમ્, સર્વભૂતેષુ, તપઃ, ચ, અસ્મિ, તપસ્વિપુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ માઃ સન્તિ અસ્ય इति વિભાવસુઃ, તસ્મિન્ વિભાવસૌ । જીવ્યતે અનેન इति જીવનમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । તપઃ અસ્તિ યેષાં તે તપસ્વિનઃ, તેષુ તપસ્વિણુ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પૃથિવ્યામ્ પૃથ્વીમાં, પુણ્યઃ અવિ-
કૃત મૂલસ્વરૂપે રહેલો, ગન્ધઃ સુગંધ, ચ અને, વિભાવસૌ અગ્નિમાં,
તેજઃ તેજ, અસ્મિ હું હું, ચ વણી, સર્વભૂતેષુ પ્રાણિમાત્રમાં,
જીવનમ્ પ્રાણધારણુ—આયુષ્ય, ચ અને, તપસ્વિણુ તપ કર-
નારાઓમાં, તપ. તપ, (પણુ) અસ્મિ હું હું.

ભાવાર્થઃ—પૃથ્વીની અંદર મૂલસ્વરૂપે રહેલી ગન્ધત-
ન્માત્રા તે હું હું, અગ્નિમાં રહેલું તેજ તે હું હું, પ્રાણિમાત્રમાં
જીવન—આયુષ્ય તે હું હું, અને તપ કરનારાઓમાં તપ પણુ હું
હું. અર્થાત્ સર્વમાં મૂલસ્વરૂપે રહેલો હું હું. ૯.

અવતરણિકાઃ—“અથ ભૂતો પેતાપેતાના કારણસ્વરૂપમા પરોવા-
યેલા છે, પરંતુ આપનામા નહિ,” એવી ગણના સમાધાનમા ભગવાન્ કહે છે-

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ ૧૦ ॥

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—વીજમ્, મામ્, સર્વભૂતાનામ્, વિદ્ધિ, પાર્થ,
સનાતનમ્, બુદ્ધિઃ, બુદ્ધિમતામ્, અસ્મિ, તેજઃ, તેજસ્વિનામ્,

અહમ્, વલમ્, વલવતામ્, અસ્મિ, કામરાગવિવર્જિતમ્, ધર્મા-
વિરુદ્ધઃ, ભૂતેષુ, કામઃ, અસ્મિ, ભરતર્પમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ,
તેષાં સર્વભૂતાનામ્ । બુદ્ધિઃ અસ્તિ યેષાં તે બુદ્ધિમન્તઃ, તેષાં બુદ્ધિમતામ્ ।
તેજઃ અસ્તિ યેષાં તે તેજસ્વિનઃ, તેષાં તેજસ્વિનામ્ । વલમ્ અસ્તિ યેષાં તે
વલવન્તઃ, તેષાં વલવતામ્ । કામ્યતે અનેન ઇતિ કામઃ, રજ્યતે અનેન
ઇતિ રાગઃ, વિશેષેણ વર્જિતમ્ ઇતિ વિવર્જિતમ્, કામશ્ચ રાગશ્ચ કામ-
રાગૌ, સામ્યા વિવર્જિતમ્ ઇતિ કામરાગવિવર્જિતમ્ । ન વિરુદ્ધઃ ઇતિ અવિ-
રુદ્ધઃ, ધર્મેણ અવિરુદ્ધઃ ઇતિ ધર્માવિરુદ્ધઃ । ભરતાનામ્ ઋષભઃ ઇતિ
ભરતર્પમઃ, તત્સંવુદ્ધૌ ભરતર્પમ ।

અનન્વય અને અર્થઃ—પાર્યં હે પાર્યં ! સર્વભૂતાનામ્ અર્થ
પ્રાણિઓનું, સનાતનમ્ નિત્ય, વીજમ્ ઉત્પત્તિકારણ, (હું) માં
મને, વિદ્ધિ બલ, (તેમ) બુદ્ધિમતામ્ બુદ્ધિવાળાઓની, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ,
અસ્મિ હું હું, તેજસ્વિનામ્ તેજસ્વી પુરુષોનું, તેજઃ તેજ, અહમ્
હું હું, વલવતામ્ બલવાનોનું, કામરાગવિવર્જિતમ્ તૃષ્ણા અને
આસક્તિરહિત, વલમ્ બલ, અસ્મિ હું હું, (તેમ) ભરતર્પમ હે
ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! મૂતેષુ પ્રાણિઓમાં, ધર્માવિરુદ્ધઃ ધર્મથી
અવિરુદ્ધ અર્થાત્ ધર્મયુક્ત, કામઃ શ્રીસંગના અભિલાષરૂપે
રહેલો કામ, (પણ) અસ્મિ હું હું.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્યં ! પ્રાણિમાત્રનું નિત્ય ઉત્પત્તિનું કારણ
હું મને બલ, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિ, તેજસ્વીઓનું તેજ,
બલવાનોનું તૃષ્ણા અને આસક્તિરહિત બલ તેમજ હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! પ્રાણિઓમાં ધર્મથી વિરુદ્ધ ન હોય તેવો શ્રીસંગની
અભિલાષરૂપે રહેલો કામ પણ હું જ હું. ૧૦-૧૧.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે 'પોતે જગત્ની પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપક-રૂપે રહેલા છે' એમ કહીને હવે એજ વાતનો ઉપસંહાર કરે છે:

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥

મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

પદરૂઢિ:—યે, ચ, એવ, સાત્ત્વિકા:, ભાવા:, રાજસા:, તામસા:, ચ, યે, મત્ત:, એવ, ઇતિ, તાન્, વિદ્ધિ, ન, તુ, અહમ્, તેષુ, તે, મયિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સત્ત્વાત્ ભવા: ઇતિ સાત્ત્વિકા: । મવન્તિ તે ભાવા: । રજસઃ ભવા: ઇતિ રાજસા: । તમસઃ ભવા: ઇતિ તામસા: ।

અન્વય અને અર્થ:—યે જે, સાત્ત્વિકા: શમદ્ભાદિ સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થએલા, ચ અને, રાજસા: હર્ષમદ્ભાદિ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા, ચ તેમજ, યે જે, તામસા: શોકમોહાદિ તમોગુણથી પેદા થયેલા, ભાવા: ભાવો—ચિત્તના પરિણામો છે, તાન્ તે, મત્ત. મારાથી, એવ જ, (ઉત્પન્ન થયા છે) ઇતિ એ પ્રમાણે, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) અહમ્ હું, તેષુ તેઓમાં, ન નથી, તુ પણ, તે તે, (ભાવો) મયિ મારામાં છે.

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણથી પેદા થએલા શમદ્ભાદિ ભાવો, રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલા હર્ષમદ્ભાદિ ભાવો તેમજ તમોગુણથી થએલા શોકમોહાદિ ભાવો—ચિત્તના પરિણામો ને મારાથીજ ઉત્પન્ન થએલા તું જાણ, અને હું તે ભાવોમાં જીવાત્માની માફક આધીનતાથી રહેલો નથી, પણ તે સમસ્ત ભાવો મારામાં છે, અર્થાત્ મને આધીન થઈને રહેલા છે. ૧૨.

અવતરણિકા—“એ આ પ્રમાણે આપ સર્વવ્યાપકતાથી ગ્રહેવા ઝોતો પડી એ ઉપવર્ણવેલી વિગતિઓવાળા આપ-પરમેશ્વરને આ લોક કેમ જાણતો નથી ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

‘ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરોમિઃ સર્વમિદં જગત્ ॥

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્રિભિઃ, ગુણમયૈઃ, ભાવૈઃ, એભિઃ, સર્વમ્, હિદમ્, જગત્, મોહિતમ્, ન, અમિજાનાતિ, મામ્, એભ્યઃ, પરમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુણૈ પ્રચુરાઃ ગુણમયા, તૈઃ ગુણમયૈ । અમિત જાનાતિ ઇતિ અમિજાનાતિ । ન વિદ્યતે વ્યય યમ્ય સ અવ્યય, તમ્ અવ્યયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એભિઃ એ પ્રમાણેના, ત્રિભિ ત્રણ પ્રકારના, ગુણમયૈ. કામ લોભાદિ ગુણ-ના વિકાસ-યુક્ત, ભાવૈઃ લાવે વડે, મોહિતમ્ મોહિત થયેલું, હિદમ્ આ, સર્વમ્ આપુ, જગત્ જગત્, એભ્ય. એ ગુણોથી, પરમ્ તદન જૂઠા, (અને) અવ્યયમ્ અવિનાશી, (એવા) મામ્ મને, ન, અમિજાનાતિ જાણતું નથી.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે કહેલા ત્રણ પ્રકારના સત્ત્વ, રજ અને તમ ઇત્યાદિ ગુણોના લાવે વડે મોહ પામેલુ આ આપું જગત્

૧ દ્વિત્રયામ્યામજમ્યામ્યાં દ્વામ્યાનેવ હત્ જગત્ ।

અહો ઉપરજગિહ્યામ્યાં બ્રહ્માદિમશકાવધિ ॥

આશ્ચર્ય છે કે કેઈથી છતી રક્ષાય નહિ એવી ઉપરજ-જગનેન્દ્રિય અને છલ એ માત્ર બેજ ઉદ્વિધોવડે બ્રહ્માથી આરબી મ-હરપર્યંત તમામ જગત્ દહાયદુ છે ।

એ શુભોચી તદ્દન વ્યતિરિક્ત અને અવિનાશી એવા મને કોઈ પણ રીતે બાણતુ નથી. ૧૩.

અવતરણિકા — “સારે એ ત્રિગુણાત્મિકા દ્વી આપ વિષ્ણુની માયા કેવી રીતે તરી શકાય કે જેથી આપની પ્રાપ્તિ થઈ શકે ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

‘દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ॥

મૈમેવ યે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—દૈવી, હિ, એષા, ગુણમયી, મમ, માયા, દુરત્યયા, મામ્, એવ, યે, પ્રપદ્યન્તે, માયામ્, એતામ્, તરન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેવસ્ય इय દૈવી, દેવાત્ મમા इति દૈવી વા । ગુણૈઃ પ્રચુરા ગુણમયી । દુ સ્ત્રેન અત્યય અતિક્રમણ યમ્યા સા દુરત્યયા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એષા એ (ઉપર કહેલી), દેવી દેવ-ઈશ્વરસબધી, ગુણમયી ત્રણ શુભોવાળી, મમ મારી, માયા માયા, હિ અવશ્ય, દુરત્યયા દુ ખ વડે તરી શકાય તેવી (છે), યે

૧ જ્ઞાનિનામપિ ચેતોસિ દેવી મગવતી હિ સા ।

ચત્રાવાકુલ્ય મોહાય મહામાયા પ્રયજ્ઞતિ ॥ દેવીપ્રભાણે ॥

તે દેવી ભગવતી મહામાયા જ્ઞાનીઓના ચિત્તો—અત કર્ણોને બળથી આકર્ષી—એ ચીને મોહિત કરે છે

૨ યે પ્રપન્ના હવીકરા ન તે મહાન્તિ માનવા ।

મયે મહાન્તિ મમ્માનાં યાતા નિય જનાર્દન ॥ માર્ત્તે ॥

જે મનુષ્યો ઈન્દ્રિયોના સ્વામી ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા છે તે મનુષ્યો મોહને પ્રાપ્ત થતા નથી અર્થાત્ માયામાં-લપટાતા નથી કારણ તેઓ મોગ સથમાં હુબેલા ઠાય તો પણ તેમનું હૃદય પરમાત્મા રક્ષણ કરે છે

જેઓ, મામ્ મને, એવ જ, પ્રપચન્તે શરણે આવે છે, તે તેઓ, एताम् એ, માયામ્ માયાને, તરન્તિ તરી જાય છે.

ભાવાર્થ:—એ મારી દેવી એવી ત્રિગુણાત્મિકા માયા ધણા દુઃખ વડે તરી શકાય તેવી છે, પરંતુ જેઓ મને જ અનન્ય ભક્તિથી શરણે આવે છે તેઓ એ માયાને તરી જાય છે, અર્થાત્ મારે શરણે આવનાર જ એ માયાને તરી મારા સ્વરૂપને પાત્રી શકે છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—“જે આપના શરણથી માયા સુખથી તરી શકાય તેવી હોય તો પછી બધા મનુષ્યો શા માટે આપને શરણે આવતા નથી ?” એવી અર્જુનની શકાના સમાધાનમાં ભગવાન કહે છે

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥

मैययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદ:—ન, મામ્, દુષ્કૃતિનઃ, મૂઢાઃ, પ્રપચન્તે, નરાધમાઃ, માયયા, અપહૃતજ્ઞાનાઃ, આસુરમ્, ભાવમ્, આશ્રિતાઃ.

૧ દુ સન્ત્યવિકલ્પકલગુગલા ધૈર્યદુર્ગો-મુલ્લિની ।

કલ્લેલેરમિમાનમત્સરમુલ્લે વર્ષિ પરીનોમિકા ॥

આવર્તર્મમતાદિધિ પશિષ્તા દુ લેકધરાન્વિતા ।

પૂર્ણા મોહપયસ્વિનીવ નિમ્ન ચેત સ્થિતિર્મોચિનામ્ ॥

દુષ્ટ સ કલ્પ અને વિકલ્પ રૂપી જેના બે પાર-તટ-કિનારા છે, ધૈર્યરૂપી વૃક્ષને જે હોખેડનારી છે, અમિમાન અને મત્સર-ઈર્ષ્યાવિગ્રહે રૂપી છ લટરીઓવડે જે ચારે તરફથી ઉછાળાવાળા મેઘવાણી છે, જે મમતા વિગ્રહે રૂપ આવર્ત-જલજલમણવડે સર્વત્ર પીરાયથી છે અને દુઃખરૂપ એકજ ધાત્રાવાણી તેમ પૂર્વ મોહરૂપી જલવાણી છે તે નદીની જેઠ માયામાં ધરાયલા મનુષ્યોના ચિત્તની વિશ્વિનિ પણ અવરપ તેવીજ હોય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દુષ્કૃતાનિ વિદ્યન્તે યેષાં તે દુષ્કૃતિનઃ ।
 નરેષુ અધમાઃ નરાધમાઃ । અપહૃતં જ્ઞાનં યેષાં તે અપહૃતજ્ઞાનાઃ । અસુ-
 રસ્ય અયમ્ આસુરઃ, તમ્ આસુરમ્ । આ સમન્તાત્ શ્રિતાઃ ઇતિ આશ્રિતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દુષ્કૃતિનઃ પાપકર્મ કરવાવાળા, મૂઢાઃ વિવેકરહિત, માયયા માયા વડે, અપહૃતજ્ઞાનાઃ જેમનું જ્ઞાન હુરાર્થ ગયું છે તેવા, (અને તેથીજ) આસુરમ્ રાક્ષસી, ભાવમ્ ભાવનો, આશ્રિતાઃ આશ્રય કરીને રહેલા, નરાધમાઃ અધમ પુરુષો, મામ્ મને, ન, પ્રપદ્યન્તે શરણે આવતા નથી.

ભાવાર્થઃ—પાપકર્મ કરનારા, વિવેકરહિત તથા માયાવડે જેમનું જ્ઞાન હુસ થઈ ગયું છે તેવા અને તેથીજ આસુરી ભાવને પામેલા અધમ પુરુષો મારે શરણે કદી પણ આવતા નથી. અર્થાત્ તેવા દુષ્ટો કદીપણ મારી માયાને તરીને પરમ ગતિને પામી શકતા નથી. ૧૫

અવતરણિકાઃ—“ પાપાચરણીઓ જે આપને શરણે આવતા નથી તો કેવી જાતના મનુષ્યો આપને શરણે આવે છે ? ” એવા અર્જુનના સ્વાભાવિક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ સુકૃતિઓ જ મારે શરણે આવે છે અને તેના વિશેષે કરીને ચાર પ્રકાર છે. ” એ પ્રમાણે ભગવાન કહે છે.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥

आर्तो जिज्ञासुरैर्यथार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ ૧૬ ॥

૧ આર્તઃ—જરાસવના કારાગાર-દુરગમાં કેદ થએલા દુ ખી રામઓ, દૂત-સકામાં વસ્ત્રાર્પણથી દુ ખી દ્રોપદી, ગાદથી ગદણ કરાયેલા ગર્જેદ્ર અને વૃકાસુ-રથી ભાગેલા રુદ્ર. ૨ જિજ્ઞાસુઃ—રામ જનક, રવણજી, યદુ અને મુચુકંદ વિગેરે. ૩ અર્થાર્થી—ઈદ્ર, ધ્રુવ, મુખીવ અને વિષ્ણુજી, ૪ જ્ઞાનીઃ—સનકાદિકો (સનક, સન-દન, સનાતન, સનતકુમાર), નારદ, શુકદેવજી, પ્રહ્લાદ બીજા અને ઉદ્ધવ વિગેરે.

પદચ્છેદઃ—ચતુર્વિધાઃ, મજન્તે, મામ્, જનાઃ, સુકૃતિનઃ, અર્જુન, આર્તઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અર્થાર્થી, જ્ઞાની, ચ, મરતર્પમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચત્વારઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તે ચતુર્વિધાઃ । સુકૃતાનિ વિદ્યન્તે યેષાં તે સુકૃતિનઃ । જ્ઞાતુમિચ્છતીતિ જિજ્ઞાસતિ, જિજ્ઞાસતીતિ જિજ્ઞાસુઃ । અત્ર વા પરત્ર વા મોગસાધનમૂતમ્ અર્થમ્ અર્થયતીતિ અર્થાર્થી । જ્ઞાનમ્ અસ્ય અમ્તીતિ જ્ઞાની ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મરતર્પમ, અર્જુન હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આર્ત. રોગ-શત્રુ આદિથી પીડા પામતો, જિજ્ઞાસુઃ (આત્મજ્ઞાનને) જાણવાની ઇચ્છાવાળો, અર્થાર્થી (આ લોક અને પરલોકમાં લોગના સાધનરૂપ) અર્થની ચાહનાવાળો, ચ અને, જ્ઞાની આત્મતત્ત્વને જાણનાર, (એ પ્રમાણે) ચતુર્વિધા. ચાર પ્રકારના, સુકૃતિનઃ પુણ્યકર્મવાળા, જનાઃ મનુષ્યો, મામ્ મને, મજન્તે સેવે છે

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! રોગ શત્રુ ઇત્યાદિથી ઘેરાયેલો, આત્મજ્ઞાનને જાણવાની ઇચ્છાવાળો, લોગના સાધનરૂપ અર્થની ચાહનાવાળો તેમજ આત્માના તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની, એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુણ્યશીલ મનુષ્યો મને ભજે છે અર્થાત્ તેજ પુરુષો મને ભજીને મારી માયાને તરવા શક્તિમાન થાય છે ૧૬

અવતરણિકા —“ ઉપર કહેવા ચાર પ્રકારના જે મનુષ્યો આપને ભજે છે તે સૌ મમાન છે કે તેઓમા ઉચ્ચ નીચ ભૂમિકાના ભેદ પણ છે ।’ આવી અર્જુનની વિજ્ઞાસા ત્વં કરવાના દેવુથી તેઓના મામાન્ય વિશેષ અધિકાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે કહે છે

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમંક્તિર્વિશિષ્યતે ॥

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥૧૭॥

૧ મજન મન્કિરિત્યુક્ત વાદ્મન કાયકર્મમિ ।

મજ ઇત્યેષ વૈ ધાતુ સેવાયા પરિકીર્તિત ॥

નસ્માસેવા બુધૈ પ્રોક્તા મન્કિશબ્દેન ભૂયસી ॥ સ્મૃતિ ॥

વાણી, મન, શરીર અને કર્મવડે જે ભક્તિ તે ભજન કહેવાય છે, અને 'ભજ' એ ધાતુ સેવાના અર્થમાં જ કહેલ છે, તે કારણથી જ પડિતોએ 'ભક્તિ' ગણે વડે અતિએવા એવો અર્થ કરેલ છે

નવધા મન્કિ -બ્રવણ કીર્તન વિષ્ણો સ્મરણ પાદસેવનમ્ ।

અર્ચન વદન દાસ્ય સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

પરમાત્માનુ શ્રવણ, કીર્તન સ્મરણ, ચરણ કમલનુ સેવન, પૂજન, વંદન, દાસ્ય, સખાભાવ અને આત્મનિવેદન એ નવધા ભક્તિ કહેવાય છે (એ નવ પ્રકારની ભક્તિ ઉપરાંત દશમી પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ છે જે ગોપીઓએ કરી હતી)

એ નવ પ્રકારની ભક્તિ કોણે કોણે કરી હતી તે કહે છે

શ્રીકૃષ્ણબ્રવણે પરિકીર્તિરમુદ્રેયાસફી કીર્તને ।

મહાદાસરણે તદ્દશ્વમિમજન લક્ષ્મી પૃથુ પૂજન ॥

અક્કરત્વભિવદને કપિપતિર્દાસ્યે ચ સહ્યેઽર્જુન ।

સર્વસ્વામસમર્પણે બલિરમુદ્ધક્તિપ્રકારા નવ ॥

પરમાત્માની શ્રવણરૂપ ભક્તિ રાબ પગિહિતે કરી, કીર્તનરૂપ ભક્તિ શુક-દેવજીએ કરી, સ્મરણરૂપ ભક્તિ પ્રહ્લાદે કરી, પાદસેવારૂપ ભક્તિ લક્ષ્મીજીએ કરી, પૂજનરૂપ ભક્તિ રાબ પૃથુએ કરી, વંદનરૂપ ભક્તિ અક્કરે કરી, દાસ્યરૂપ ભક્તિ હનુમાનજીએ કરી, સખ્યરૂપ ભક્તિ અર્જુને કરી અને સર્વસ્વાત્મસમર્પણરૂપ ભક્તિ બલિરાબજીએ કરી એ પ્રકારે ભક્તિ નવ પ્રકારની ॥

વેદાંતમત-મોક્ષસાધનસામગ્ર્યમાં મન્કિતેવ ગીયસી ।

સ્વસ્વરૂપાનુમધાને મન્કિરિત્યમિધીયતે ॥ વિવેક-ટુદામણી ॥

મોક્ષ સાધવા-પ્રાપ્તકરવાની સામગ્રીમાં ભક્તિ જ અનિએષ્ટ સામગ્રી છે, અને પોતાના સ્વરૂપનુ જ યોગ્ય-રોધક-અણવાનો યત્ન કરવો તે જ 'ભક્તિ' કહેવાય છે

પદચ્છેદઃ—તેષામ્, જ્ઞાની, નિત્યયુક્તઃ, એકમક્તિઃ, વિદિષ્યતે, પ્રિયઃ, હિઃ, જ્ઞાનિનઃ, અત્યર્થમ્, અહમ્, સઃ, ચ, મમ, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિત્યં યુક્તઃ ઇતિ નિત્યયુક્ત । એક-
સ્મિન્ વામુદેવે ભગવતિ મક્તિઃ યસ્ય સ એકમક્તિઃ । જ્ઞાનમ્ અસ્મિ
તેષા તે જ્ઞાનિનઃ । અર્થમ્ અતીત્ય ઇતિ અત્યર્થમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તેષામ્ તેઓમાં, નિત્યયુક્ત સદા
સાવધાન ચિત્તથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપ્ત-ઇશ્વરમાં લાગેલો, (અને)
એકમક્તિ એક ઇશ્વરમાં જ ભક્તિવાળો, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની,
વિદિષ્યતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, હિ કારણ કે, જ્ઞાનિન તત્ત્વજ્ઞાનીને,
અહમ્ હું, પ્રિયઃ પ્રિય (હુ), ચ અને, સ તે, મમ મને, અત્ય-
ર્થમ્ અત્યંત, પ્રિય પ્રિય છે

સાવાર્થઃ—એ ચારે પ્રકારનાં મનુષ્યોમાં નિરંતર સાવધાન
ચિત્તથી ઇશ્વરમાં લોડાએલો અને અનન્યભક્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞા-
ની જ મૌઢી શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનીને હું પ્રિય હુ, અને તે
મને પણ અત્યંત પ્રિય છે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત ચારમાંથી જ્ઞાની જ
વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે એમ તું માન. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—‘ સારે આર્ત, જ્ઞાનુ ઈલાદિ કમનાથી આપને
બનતા આપના મહામ બહોળું હુ આપને અપ્રિય કે ?’ એવા અર્જુનન
પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ઉદારાઃ સર્વં પૃથૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ॥

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉદારાઃ, સર્વે, એવ, એતે, જ્ઞાની, તુ, આત્મા, એવ, મે, મતમ્, આસ્થિતઃ, સઃ, હિ, યુક્તાત્મા, મામ્, એવ, અનુ-ત્તમામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ સ્થિતઃ ઇતિ આસ્થિતઃ । યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ યુક્તાત્મા । ન વિદ્યતે હત્તમા ગતિઃ યસ્યાઃ સા અનુત્તમા, તામ્ અનુત્તમામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એતે એ ચારે પ્રકારના બકતો, સર્વે સર્વે, ઉદારાઃ ઉત્તમ ભાવવાળા, એવ જ છે, તુ પરતુ, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની, (તો ભારે) આત્મા આત્મા, એવ જ છે, (એમ) મે ભારે, મતમ્, મત છે, હિ કારણ કે, યુક્તાત્મા સાવધાન ચિત્તવાળો, સઃ તે, અનુ-ત્તમામ્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગમન કરવા યોગ્ય પદ (પહોંચવાના સ્થાન) રૂપ એવા, મામ્ ભારે, એવ જ, આસ્થિતઃ શરણે રહેલો છે.

ભાવાર્થઃ—એ બધા ચારે પ્રકારના બકતો ને કે મહાન્ જ છે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાની તો ભારે આત્મા જ છે એમ ભારે નિશ્ચય છે, કારણ કે સદા ભારામાં નોડાયેલા ચિત્તવાળો તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગતિ-ગમન કરવા યોગ્ય પદરૂપ જે હું તેને જ શરણે આવીને રહેલો છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવા માટે ફરી પણ તેની પ્રતિસા કરે છે

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

૧ અહમેવ પરબ્રહ્મ વાસુદેવાલ્ક્યમીશ્વરમ્ ।

इतिस्मान्निश्चितो मुञ्चो बद्ध एवान्यथा भवेत् ॥

"વાસુદેવ નામના ઈશ્વર સ્વરૂપ ને પરબ્રહ્મ તે હું ચેતેજ છું " એ નિશ્ચય-વાળો ને છે તે મુખ્ય છે અને ને એમ નથી સમજતો તે તો બધાથી જ છે.

પદચ્છેદઃ—વહુનામ્, જન્મનામ્, અન્તે, જ્ઞાનવાન્, મામ્, પ્રપદ્યતે, વાસુદેવઃ, સર્વમ્, ઇતિ, સઃ, મહાત્મા, સુદુર્લભઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ અમ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન્ । વસુ-
દેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ વાસુદેવઃ । મહાન્ આત્મા યસ્ય સઃ મહાત્મા ।
દુઃશેન લમ્યતે ઇતિ દુર્લભઃ, સુષ્ટુ દુર્લભઃ ઇતિ સુદુર્લભઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—જ્ઞાનવાન્ જ્ઞાની, વહુનામ્ ઘણા,
જન્મનામ્ જન્મો, અન્તે વ્યતીત થયા પછી, સર્વમ્ સ્થાવર
જંગમ દૃશ્યમાત્ર બધું જગત્, વાસુદેવઃ વાસુદેવરૂપ છે, ઇતિ એ
પ્રમાણે જાણીને, મામ્ મને, (જ) પ્રપદ્યતે પ્રાપ્ત થાય છે, (અને
તેથી) સઃ તે, (તેવો) મહાત્મા મહાત્મા, સુદુર્લભઃ ઘણી અરકે-
લીથી મળી શકે છે.

ભાવાર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાની મનુષ્ય ઘણા જન્મો વ્યતીત થયા
પછી ‘આ સ્થાવરજંગમાત્મક સમસ્ત જગત્ વાસુદેવરૂપ એટલે
મારામય છે’ એમ જાણીને મને પામે છે અને તેથી તેવો તત્ત્વજ્ઞાની
મનુષ્ય ઘણી મોટી સંખ્યામાં કોઈક જ હોય છે. અર્થાત્ આત્માના
વ્યાપક અને સમાનભાવની પ્રાપ્તિ થયા વિના મારા પરમપદની
પ્રાપ્તિ કોઈને પણ થતી નથી. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—“મહામ બકતો કામનાથી પણ મને-પરમેશ્વરને
બળે છે અને પોતાની મનોવાચ્છિત કામનાઓને પ્રાપ્ત કરીને અને સુકૃત
યર્થ જાપ છે, પણ જેઓ અત્યંત રાજસિક અને તામસિક પ્રકૃતિના તથા
વિગેન કામનાઓથી વેરાયેલા છે, તેઓ તો કુદૃઢ દેવતાઓને બળે છે અને
તેથી અમાગની પ્રવૃત્તિમાંથી ક્યારે પણ છુટવા પામતા નથી” એ પ્રમાણે
સકામ અને અન્ય દેવતાઓના બકતોની અપેક્ષાએ પોતાના બકતો સકામ છતાં
પણ ઉદાર-મહાન્-છે તે દૃષ્ટીકાન્તુ ચાર મોઝેથી બગવાન્ પ્રતિપાદન કરે છે

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ॥

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—કામૈઃ, તૈઃ, તૈઃ, હૃતજ્ઞાનાઃ, પ્રપદ્યન્તે, અન્ય-
દેવતાઃ, તમ્, તમ્, નિયમમ્, આસ્થાય, પ્રકૃત્યા, નિયતાઃ, સ્વયા.

ઘ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હૃતં જ્ઞાનં યેષાં તે હૃતજ્ઞાનાઃ । અન્યાશ્ચ
તાઃ દેવતાશ્ચ અન્યદેવતાઃ, તાઃ અન્યદેવતાઃ । નિતાન્તં યમઃ ઇતિ નિયમઃ,
તમ્ નિયમમ્ । આ સમંતાત્ સ્થિત્વા ઇતિ આમ્યાય । નિતાન્તં યતાઃ
ઇતિ નિયતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તૈઃ તે, તૈઃ તે, કામૈઃ (પુત્ર, પશુ,
સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક) કામનાઓ વડે, હૃતજ્ઞાનાઃ વિવેકરહિત
થયેલા (પુરુષો), તમ્ તે, તમ્ તે, નિયમમ્ નિયમનું, આસ્થાય
અવલંબન કરીને, (અને) સ્વયા પોતાની, પ્રકૃત્યા પ્રકૃતિથી—
પૂર્વજન્મોપાર્જિત સંસ્કારવિશેષથી, નિયતાઃ બંધાએલા થકા,
અન્યદેવતાઃ બીજા દેવતાઓને, પ્રપદ્યન્તે શરણે જાય છે—જાજે છે.

ભાવાર્થઃ—પુત્ર, પશુ, સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક તે તે કામના-
ઓ વડે વિવેકરહિત થયેલા પુરુષો મારાથી ભિન્ન દેવતાના જ પ,
ઉપવાસાદિ નિયમોનું અવલંબન કરીને પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણે
ઘડાએલી પોતાની પ્રકૃતિથી બધાયલા થઈને અન્ય અન્ય દેવતા
ઓને જાજે છે. અર્થાત્ તે તે દેવોને જાજીને કામનાઓને જ માત્ર
મેળવે છે, પરંતુ મને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. ૨૦.

અનુવર્તણિકાઃ—“મનુષ્યો અન્યદેવતાઓની ભક્તિથી તેમને
પ્રસાદ મેળવીને તેથી સર્વના ઈશ્વર એવા આપ ભગવાન્ વાસુદેવમાં પણ

બક્તિ યુક્ત થશે, અને પરિણામે આપના અનુગ્રહથી શુભફલની પ્રાપ્તિ કરશે” એમ કદાચ અર્જુન કહે તો તેના ઉત્તરમાં ‘અન્યદેવતાના બક્તોની જેવી ગતિ થાય છે’ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ॥

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, યઃ, યામ્, યામ્, તનુમ્, ભક્તઃ, શ્રદ્ધયા, અર્ચિતુમ્, ઇચ્છતિ, તસ્ય, તસ્ય, અચલામ્, શ્રદ્ધામ્, તામ્, એવ, વિદધામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચલતીતિ ચલા, ન ચલા इति અચલા, તામ્ અચલામ્ । વિશેષેણ દધામિ इति વિદધામિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે, યઃ જે (ભક્ત), યામ્ જે, યામ્ જે, તનુમ્ દેવતાના સ્વરૂપને, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અર્ચિતુમ્ પૂજવાને, ઇચ્છતિ ઇચ્છે છે, તસ્ય તે, તસ્ય તે (સકામ ભક્તાની), તામ્ તે, એવ જ, શ્રદ્ધામ્ શ્રદ્ધાને, અહમ્ હું, અચલામ્ દેહ, વિદધામિ કરું છું.

ભાવાર્થઃ—જે જે ભક્ત મનુષ્ય જે જે દેવતાના સ્વરૂપને શ્રદ્ધાથી પૂજવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે ભક્તાની તેજ દેવની મૂર્તિવિષયક શ્રદ્ધાને હું અચલ—દેહ કરું છું. અર્થાત્ હું તેમને તે તે દેવોની ઉપાસના દેહતાથી કરવા દઉં છું. ૨૧.

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યા રાઘનમીહતે ॥

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ ત્રિહિતાન્હિ તાન્ ॥૨૨॥

પદચ્છેદઃ—સઃ, તયા, શ્રદ્ધયા, યુક્તઃ, તસ્યાઃ, રાધનમ્, ઈહતે, લભતે, ચ, તતઃ, કામાન્, મયા, એવ, વિહિતાન્, હિ, તાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાધ્યતે અનેન ઇતિ રાધનમ્, તત્ । વિશેષેણ હિતાઃ ઇતિ વિહિતાઃ, તાન્ વિહિતાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તયા તે (મેં ૬૬ કરેલી), શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાવડે, યુક્તઃ યુક્ત, સઃ તે (ભક્ત), તસ્યાઃ તે દેવતાનું, રાધનમ્ અર્ચન, ઈહતે કરે છે, ચ અને, તતઃ તે દેવતાની મૂર્તિ પાસેથી, મયા મેં, એવ જ, વિહિતાન્ નિર્મિત કરેલા, તાન્ તે (૬૦૮) મનોરથોને, હિ ખરેખર, લભતે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—મેં ૬૬લીટ કરેલી શ્રદ્ધા વડે યુક્ત એવો તે અન્યદેવતાનો ભક્ત તે તે દેવતાની અર્ચના કરે છે, અને તે પ્રમાણે અર્ચન કરીને તે દેવતાની મૂર્તિપાસેથી કર્મના ફલના વિભાગને બાણુનાર અને કર્મફલના ઇશ્વર એવા પરમાત્માએ અર્થાત્ મેં જ નિર્માણ કરેલા તે તે ૬૦૮ મનોરથોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨.

અવતરણિકાઃ—“ જો કે બધા દેવતા મારીજ-સર્વાત્માની-વિમુતિઓ છે, તેઓનું આરાધન પણ વાસ્તવિકમા માફ જ આરાધન છે અને દરેક ઠેકાણે ફલ આપનાર અને મેરણ કરનાર પણ હું જ છું, તો પણ મારા ભક્તોને અને અન્ય દેવતાના ભક્તોને વસ્તુના વિવેક અવિવેકને લઇને ફળની જે વિષમતા રહેતી છે ” તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ દર્શાવે છે

અન્તવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ॥

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મૈત્રક્તા યાન્તિ મામપિ ॥૨૩॥

૧ સપ્રાપ્તેનમૃગયા જ્ઞાનનૃપા કૃતાન્માનો ધીનરાગા પ્રશાન્તા ॥
તે સર્વમ સર્વત પ્રાપ્ય ધીરા યુક્તમાન સર્વમેવાવિશન્તિ ॥

પદચ્છેદઃ—અન્તવત્, તુ, ફલમ્, તેષામ્, તત્, ભવતિ, અલ્પમેઘસામ્, દેવાન્, દેવયજઃ, યાન્તિ, મદ્રવતાઃ, યાન્તિ, મામ્, અપિ.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—અન્ત અસ્તિ અસ્ય इति અન્તવત્ । અલ્પે દ્વૈતે મેઘા માતિ યેષા તે અલ્પમેઘસા, તેષામ્ અલ્પમેઘસામ્ । દેવાન્ યજન્તીતિ તે દેવયજ । મમ મક્તા મદ્રક્તા ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અલ્પમેઘસામ્ અત્થ છુદ્ધિવાળા, તેષામ્ તે-અન્ય દેવલકતોને, છુતો, તત્ તે ફલમ્ ફલ, અન્તયવ વિનાશી, ભવતિ થાય છે, (કારણ કે) દેવયજ (તે) દેવોને પૂજનારા, દેવાન્ દેવોને, યાન્તિ પામે છે, અપિ પણ, મદ્રક્તા મારા લકતો, (તો) મામ્ મને (જ), યાન્તિ પામે છે

ભાવાર્થઃ—મહાછુદ્ધિવાળા તે અન્યદેવતાના લકતોને તે તે દેવોની લકિતથી મળતુ તે ફલ બિલકુલ નાશ પામનાજ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણકે દેવોને પૂજનારા દેવોને પામે છે, પણ મારા લકતો તો મને જ પામે છે અર્થાત્ અન્ય દેવોના લકતો તે તે દેવોને પામી નશ્વર સુખ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મારા લકતો મારા અવિનાશિ પદને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે એમા ભેદ છે ૨૩

અવતરણિકાઃ—“ એ આ પ્રમાણે મહાન પ્રયામમા પણ ફાળે મોટો ભેદ હોય તો પત્રી બધા મનુષ્યો બીજા દેવતાઓને છોડીને આપને જ કેમ ભજતા નથી ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

જ્ઞાનવટે વૃક્ષ એમને રાગાદિ ત્યજ્યા છ-એવા અતિ સાન ધીર અને યોગનિષ્ઠ એવા આત્મજ્ઞાની જાણેલા તે એ સવન વડેલા પરમાત્માને સર્વ પ્રકારે પામીને (સ્વસ્વરૂપને પામેલા સર્વા) તે સર્વસ્વરૂપે રહેવા ઈશ્વરમા પ્રવેશ કરે છે

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ ॥

પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તમ્, વ્યક્તિમ્, આપન્નમ્, મન્યન્તે, મામ્, અબુદ્ધયઃ, પરમ્, ભાવમ્, અજાનન્તઃ, મમ, અવ્યયમ્, અનુત્તમમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્તઃ અવ્યક્તઃ, તદ્ અવ્યક્તમ્ । ન વિદ્યતે બુદ્ધિઃ યેષાં તે અબુદ્ધયઃ । ન જાનન્તીતિ તે અજાનન્તઃ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ, તદ્ અવ્યયમ્ । ન વિદ્યતે ઉત્તમઃ યસ્માત્ સઃ અનુત્તમઃ, તદ્ અનુત્તમમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અવ્યયમ્ નાશરહિત, (અને) અનુત્તમમ્ સંપૂર્ણ—સૌથી શ્રેષ્ઠ, (એવા) મમ મારા, પરમ્ પરમ, ભાવમ્ સ્વરૂપને, અજાનન્તઃ નહિ જાણતા, અબુદ્ધયઃ બુદ્ધિહીન—વિવેકરહિત મનુષ્યો, અવ્યક્તમ્ અપ્રકટ એવા, મામ્ મને, વ્યક્તિમ્ પ્રકાશને, આપન્નમ્ પામેલો (એટલે કે પ્રગટરૂપે રહેલો), મન્યન્તે માને છે.

ભાવાર્થઃ—અવિનાશિ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા મારા પરમાત્મસ્વરૂપને નહીં જાણતાં એવાં વિવેકરહિત મનુષ્યો હું અપ્રકટ હોવા છતાં મને પ્રગટ થએલો માને છે. અર્થાત્ અજ્ઞાની મનુષ્યો મારા પરમ તત્ત્વને સમજી શકતાં નથી. ૨૪.

† ય ન દેવા ન મુનયો ન વાહ ન ચ શઙ્કર- ।

જાનન્તિ પરમેશ્વર તદ્વિષ્ણો- પરમ પદમ્ ॥

એને દેવતા નથી જાણતા, મુનિઓ નથી જાણતા, હું પૈતે નથી જાણતો અને શકર પણ જાણતા નથી તેમ પરમેશ્વર શ્રીવિષ્ણુ પરમપદ છે.

અવતરણિના:—“તે મદ્યુદિનાના મનુ થોને અજ્ઞાનથી આપને એ પ્રમાણે વ્યક્ત માનવામાં શુ કારણ છે ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥૨૫॥

પદ્મચ્છેદઃ—ન, અહમ્, પ્રકાશઃ, સર્વસ્ય, યોગમાયા-સમાવૃતઃ, મૂઢઃ, અયમ્, ન, અભિજાનાતિ, લોકઃ, મામ્, અજમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રક્રપેણ કાશતે इति પ્રકાશ । સમ્યક્ આવૃત્ત इति સમાવૃત્ત, યોગો ગુણાના યુત્તિર્ઘટન સ એવ માયા इति યોગમાયા, તયા સમાવૃત્ત इति યોગમાયાસમાવૃત્ત ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગમાયાસમાવૃત્ત શુદ્ધોની ઘટના રૂપી યોગમાયાથી ઢકાયેલો, અહમ્ હું, સર્વસ્ય સમસ્ત લોકને, પ્રકાશ ઇશ્વરસ્વરૂપે પ્રકટ, ન નથી, (તેથી) મૂઢ મુઢ

૧ ચિત્તવિહગ્લન્ય આમનિ કથ માયાશૃન્ધ મયે-

“મત્પરદરતમમા ત્રિવત કિમદા ચિં ત્વાતણ વચ્ચતામ્ ॥

અજ્ઞાનેન વિધાદને જલમુષેષાપ્તતદુન્ન દિષા

વિતરાવરણાધિપ મુનિવરિર્મોહિન્ય શક્તિદયમ્ ઇ દિષ્વ ઉપાહુ ॥

નૈવન્ય જ્ઞાન અને મુખરૂપ આત્મા વિના માયાવડે આરૂપ-વસ્તુપણું કેમ થાય શુ સુખ અધકારથી ઢકાય છે હિંદુ જેમ વાળાઓથી ઢકાયેલો સુખ દેખ તે નથી તેમ તે જોન ગમ્યોના અજ્ઞાનવડે જ આરૂપ-ઢકાયેલો જાણાય છે એ જો પ્રકર જેમ કદેવામાં અવ્યુત્ત તેમ તે વિરૂપ અને આવરત ન મળી મુનિવરે એ ન નોદની શક્તિઓ કરેલી છે આત્મા ને શક્તિઓથી જ આત્માને મુખ્ય માય પર આવરત થયેલો માને ૬

(એવો), અયમ્ આ, લોકઃ લોક, અજમ્ કદિ જન્મ ન પામતા,
(અને) અવ્યયમ્ કદિ નાશ-ક્ષય ન થાય તેવા રૂપે રહેલા એવા,
મામ્ મને, ન, અભિજાનાતિ જાણતો નથી.

ભાવાર્થઃ—શુણ્ણની ઘટનારૂપી યોગમાયાથી આરંભાદિત
અર્થાત્ યોગમાયાથી યુક્ત એવો હું આ સમસ્ત લોકને
ઈશ્વરસ્વરૂપે પ્રકટ થતો નથી, એટલે તે મને ઈશ્વરને સ્પષ્ટ
રીતે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી, અને તેથી જ મોહ પામેલો
વિવેકશૂન્ય આ લોક અજન્મ અને અવિનાશી એવા મને જરા
પણ જાણતો નથી. અર્થાત્ મારા સત્ય સ્વરૂપને મારી માયાને
લીધે એ સમજી શકતો નથી. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—“અજ્ઞાનયુક્ત આ લોક યોગમાયાવડે ઢકાયેલા
એવા મને જાણતો નથી અને તે યોગમાયા મારીજ હોવાથી માયાના
અધિપતિ અને સર્વેશ્વર એવા મને કોઈપણ રીતે તે અજ્ઞાનરહિત કરી શકતી
નથી, કારણકે જેવી રીતે બીજા કોઈપણ માયાજનકથી રમનારને માયા જ્ઞાન
છે, તેનીજ રીતે એ માયા માગ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી માગ જ્ઞાનને કોઈ પણ
રીતે બાધ કરી શકતી નથી, તેથી હું તો સંપૂર્ણ ત્રિકાલાબાધિત જ્ઞાનથી યુક્ત
છું અને સર્વલોક અજ્ઞાનયુક્ત છે એમા કોઈ પણ સંશય નથી” એમ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—વેદ, અહમ્, સમતીતાનિ, વર્તમાનાનિ, ચ,
અર્જુન, ભવિષ્યાણિ, ચ, ભૂતાનિ, મામ્, તુ, વેદ, ન, કશ્ચન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્ સમ્યક્ અતીતાનિ ઇતિ સમતીતાનિ,
તાનિ । વર્તન્તે તાનિ વર્તમાનાનિ, તાનિ । ભવિષ્યન્તિ તાનિ ભવિષ્યાણિ, તાનિ ।

અન્યથ અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! સમતીતાનિ ભૂતકાલમા યદ્ ગચ્છેલા, ચ અને, વર્તમાનાનિ ચાહુ સમયમા રહેલા, ચ અને, અવિષ્યાણિ ભવિષ્યમાં થવાના, (એટલે ત્રણે કાલના) મૂતાનિ સ્થાવર જગમ બધા ભૂતોને, અહમ્ હુ, વેદ બાણું હુ, (પરતુ) કચ્ચન કોઈ, તુ યશુ, મામ્ મને, ન, વેદ બાણુતો નથી

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ભૂતકાલમાં યદ્ ગચ્છેલા, ચાહુ વર્તમાન સમયમા રહેલા, તેમજ ભવિષ્યમા થનારાં સર્વ પ્રાણિમાત્રને હું બાહુ હુ, પરતુ તેમાંનું કોઈ યશુ મને બાણુતું નથી. ૨૬.

અવતરણિકા:—“સારે ઉત્પન્ન થતા પ્રાણિમાત્ર આપના સસ્ય સ્વરૂપને ક્યા મગજને નીધે બાણુતા નથી ?” એવી અર્જુનની શુભના અમાધાનમા ભગવાન જણાવે છે

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

પટચ્છેદ:—इच्छाद्वेषसमुत्थेन, द्वन्द्वमोहेन, भारत, सर्व-भूतानि, समोहम्, सर्गे, यान्ति, परंतप.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ, इच्छा द्वेषाम्या समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थ, तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन । द्वौ द्वौ सह अभिव्यज्येते येषु तानि द्वन्द्वानि, द्वन्द्वाना मोह द्वन्द्वमोह, तेन द्वन्द्वमोहेन । सर्वाणि च तानि भूतानि इति सर्वभूतानि । सम्यक् मोह इति समोह, तस्य समोहस्य । सृज्यन्ते भूतानि अस्मिन्निति सर्गे, तस्मिन् । पर तापयतीति परतप, तत्सन्नुद्धौ परतप ।

અન્યથ અને અર્થ:—ભારત હે ભારત ! પરંતુ હે શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ! ઇચ્છાદ્વેષસમુત્થેન ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા, દ્વન્દ્વમોહેન (શીત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિ) દ્વન્દ્વથી થયેલા અવિવેક વડે, સર્વમૂતાનિ સર્વ પ્રાણિઓ, સર્ગ (સ્થૂલ દેહની) ઉત્પત્તિ વખતે, સંમોહમ્ વિવેકની હીનતાને, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી થયેલ અવિવેક વડે, સર્વ પ્રાણિઓ સ્થૂલ દેહની ઉત્પત્તિના સમયે વિવેકની હીનતાને અર્થાત્ વિવેકાંધતાને પામે છે, અને તેથી મને જાણીશકતાં નથી. અર્થાત્ દ્વન્દ્વથી મોહ પામેલાં મનુષ્યો વિવેકની શૂન્યતાને અંગે અજ્ઞાનતાથી મારા સ્વરૂપને સમજી શકતાં નથી. ૨૭.

અવતરણિકા:—“ લારે સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વના મોહથી રહિત થઈને શાસ્ત્રીતિ પ્રમાણે આત્મભાવથી આપને ડાણુ બને છે ?” એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે.

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥૨૮॥

પદચ્છેદ:—યેષામ્, તુ, અન્તગતમ્, પાપમ્, જનાનામ્, પુણ્યકર્મણામ્, તે, દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ, ભજન્તે, મામ્, દૃઢવ્રતાઃ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અન્તં ગતમ્ इति અન્તગતમ્ । પુણ્યાનિ કર્માણિ યેષાં તે પુણ્યકર્માણઃ, તેષામ્ પુણ્યકર્મણામ્ । દ્વન્દ્વૈ: મોહ: इति

દ્વન્દ્વમોહ, તેન નિવાન્ત મુક્તા इति દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તા । દૃઢાનિ નતાનિ
યેષા તે દૃઢવ્રતા ।

અન્વય અને અર્થ:—યેષામ્ એ, પુણ્યકર્મણામ્ શુભ
કર્મવાળા, જનાનામ્ મનુષ્યોનુ. પાપમ્ પાપ, અન્તગતમ્ નાશ
પામેલુ છે, તે તેઓ, દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તા સુખ-દુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી
ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી મુક્ત, (અને) દૃઢવ્રતા દૃઢ મક્કપ
વાળા થયા થકા, મામ્ મને, મજન્તે ભજે છે

ભાવાર્થ:—જે પુણ્યશાલી મનુષ્યોનુ પાપ નાશ પામી
ગયુ છે તેવા મનુષ્યો દ્વન્દ્વથી ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી રહિત
થઈ જાય છે અને પછી દૃઢ મક્કપવાળા થઈને તેઓ મને ભજે
છે અર્થાત્ તેવા પાપરહિત મનુષ્યો પછી દ્વન્દ્વોને છૂટીને દૃઢ-
તાથી મારા સ્વરૂપને સમજી મને ભજે છે અને પરમ ગતિને
પામે છે ૨૮.

અવતરણિકા:—‘ તે પુ. પશીન મનુષ્યો આપને ભજે છે, પણ
કયા હેતુથી તેઓ આપની સેવા કરે છે ? ’ એવી અર્જુનની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ
કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહે છે

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદ:—જરામરણમોક્ષાય, મામ્, આશ્રિત્ય, યતન્તિ,
યે, તે, બ્રહ્મ, તત્, વિદુઃ, કૃત્સ્નમ્, અધ્યાત્મમ્, કર્મ, ચ, અખિલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જરા ચ મરણ ચ જરામરણે, તામ્યા
મોક્ષ इति જરામરણમોક્ષ તસ્મૈ જરામરણમોક્ષાય । આ સમતાત શ્રિત્વા

इति आश्रित्य । आत्मनि अधि इति अध्यात्मम्, तत् । न खिलम्
अखिलम्, तत् ।

અન્વય અને અર્થ:—યે જેઓ, જરામરણમોક્ષાય વૃદ્ધા-
વસ્થા અને મૃત્યુ એ બન્નેમાંથી મુક્ત થવા માટે, મામ્ મારો,
આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, (મને પ્રાપ્ત થવા માટે) યતન્તિ પ્રયત્ન
કરે છે, તે તેઓ, તત્ તે, બ્રહ્મ સૌથી પર—શ્રેષ્ઠ ધ્રુવને, કૃત્સ્નમ્
સર્વ, અધ્યાત્મમ્ આત્મા સંબંધી જ્ઞાનને, ચ અને, (તેના સાધન-
રૂપ) અખિલમ્ સમસ્ત, કર્મ કર્મને, વિદુઃ જાણે છે.

ભાવાર્થ:—વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ બન્નેમાંથી મુક્ત
થવા માટે મારો આશ્રય કરીને જેઓ મને પ્રાપ્ત થવા માટે
અથવા મારા સ્વરૂપને સમજવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તેઓ તે
મૌઢી—શ્રેષ્ઠ ધ્રુવને અર્થાત્ પરમાત્માને, આત્મા સંબંધી સંપૂર્ણ
જ્ઞાનને, અને આત્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સમસ્ત કર્મને જાણે
છે અર્થાત્ તે સર્વ વસ્તુમાત્રને જાણીને અંતે મારા સ્વરૂપને
પામે છે. ૨૯.

અવતરણિકા:—“ આ પ્રમાણે આપના મલમ્બરૂપ વગેરેને જાણવા
છતા પણ મનુષ્યનુ મરણ થવાનો સભવ છે, તો પછી અન્તમા આપનુ
વિરમરણ થતા તેઓ કેવી રીતે સસારમાંથી મુક્ત થઈ શકે ?” એ પ્રશ્નનો
ઉત્તર બગવાનુ શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમા આપે છે

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદ:—સાધિભૂતાધિદૈવમ્, મામ્, સાધિયજ્ઞમ્, ચ,
યે, વિદુઃ, પ્રયાણકાલે, અપિ, ચ, મામ્, તે, વિદુઃ, યુક્તચેતસઃ.

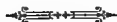
વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૂતાનિ અધિકૃત્ય ભવતિ इति अधि-
 भूतम्, दैवम् अधिकृत्य भवति इति अधिदैवम्, अधिभूतं च अधिदैवं च
 एतयोः समाहारः अधिभूताधिदैवम्, अधिभूताधिदैवेन सह वर्तते इति
 साधिभूताधिदैवः, तम् साधिभूताधिदैवम् । यज्ञम् अधिकृत्य भवति इति
 अधियज्ञम्, अधियज्ञेन सह वर्तते इति साधियज्ञः, तम् । प्रकरणेन यानम्
 इति प्रयाणम्, प्रयाणस्य कालः इति प्रयाणकालः, तस्मिन् प्रयाणकाले ।
 युक्तानि चेतांसि येषां ते युक्तचेतसः ।

અન્ય અને અર્થઃ—યે જેઓ, મામ્ મને, સાધિમૂતા-
 ધિદેવમ્ અધિભૂત તેમ અધિદેવ સહિત, ચ અને, સાધિયજ્ઞમ્
 અધિયજ્ઞ વડે યુક્ત એવો વિદુઃ બાણે છે, તે તેઓ, પ્રયાણકાલે
 મરણ વખતે, અપિ પણ, ચ વળી, યુક્તચેતસઃ સાવધાન-એકાગ્ર
 ચિત્તવાળા થયા થકા, મામ્ મને, વિદુઃ બાણે છે.

ભાવાર્થઃ—‘અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞસહિત
 હુંધું’ એ પ્રમાણે જેઓ મને બાણે છે, તેઓ મરણ વખતે પણ
 સાવધાન ચિત્તવાળા થઈને તેવી જ રીતનો મને બાણે છે, અને
 તેથી તેમને મોક્ષપ્રાપ્તિ થવામાં કોઈપણ બાતનો સન્દેહ રહેતો
 નથી. અર્થાત્ સાધિમૂતાદિ પદાર્થરૂપ પરબ્રહ્મ તેમને મૂલથી જ રૂપ
 જણાતું હોવાથી ઉત્તરોત્તર મારા સ્વરૂપને સમજતાં અભ્યાસને
 લીધે તે જ્ઞાન મરણસમયમાં પણ રહેતાં તે સમયે પણ મારા
 સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેઓ મને પામે છે એમ તું માન. ૩૦.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकामार्त्तान्तिकप्रणीतसा-
 न्ययबोधिन्यां गुर्जरटीकायां ज्ञानविज्ञानयोगो
 नाम सप्तमोऽध्यायः ।

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકાઃ—સાતમા અધ્યાયના અન્તમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે “તે
બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમ્” એ દોઢ શ્લોકથી બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિ-
ત્વ, અને અધિયજ્ઞ તરીકે આ દેહમા કેવી રીતે કોણ છે ? અને પ્રયાણ મમયમાં—
દેહ ત્યાગવાના મમયમાં જેમણે સ્વાત્મમંયમ કરેલ છે તેઓ વડે તમે કેવી રીતે
જાણી શકાઓ છો ? ઇત્યાદિ સાતે પદાર્થોને મારે આશ્રય કરી ગ્રહેલા માગ
બહતો મારી રીતે જાણે છે ” એ પ્રમાણે સર્વ કહેલુ તે સાતે પદાર્થોનુ તત્ત્વ
જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, તત્, બ્રહ્મ, કિમ્, અધ્યાત્મમ્, કિમ્,
કર્મ, પુરુષોત્તમ, અધિભૂતમ્, ચ, કિમ્, પ્રોક્તમ્, અધિદૈવમ્,
કિમ્, ઉચ્યતે; અધિયજ્ઞઃ, કયમ્, કઃ, અત્ર, દેહે, અસ્મિન્,
મધુસૂદન, પ્રયાણકાલે, ચ, કથં, જ્ઞેયઃ, અસિ, નિયતાત્મભિઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्ररूपेण उक्तम् इति प्रोक्तम् । नितान्तं
यताः इति नियताः, नियताः आत्मानः येषां ते नियतात्मानः, तैः निय-
तात्मभिः । ज्ञातुं योग्यः इति ज्ञेयः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પુરુષોત્તમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! (૧) તવ તે, વ્રહ્મ બ્રહ્મ, કિમ્ શુ? (૨) અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ, કિમ્ શુ? (૩) કર્મ કર્મ, કિમ્ શુ? ચ અને, (૪) અધિમૃતમ્ અધિભૂત, કિમ્ શુ? પ્રોક્તમ્ કહેવાય છે, (અને) (૫) અધિદૈવમ્ અધિદૈવ, (૫થુ) કિમ્ શુ, ઉચ્યતે કહેવાય છે? મધુસૂદન હે મધુસૂદન, (૬) અગ્ર આ, દેહે શરીરમા, અધિયજ્ઞ અધિયજ્ઞ, કયમ્ કેવી રીતે, ક કેણુ છે? ચ અને, (૭) પ્રયાણકાલે પ્રાણોત્ક્રમણુ સમયે, નિયતાત્મમિ નિગ્રહીત ચિત્તવાળાઓ વડે, (આપ) અસ્મિન્ આ શરીરમા, કય કેવી રીતે, જ્ઞેય જાણવા યોગ્ય, અસ્તિ છે? (એ પ્રમાણે અર્જુને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને એ સાત પ્રશ્નો કયાં છે.)

ભાવાર્થઃ—“ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, આગળ આપ જો કહી ગયા તે બ્રહ્મ એટલે શુ,? અધ્યાત્મ એટલે શુ? કર્મ એટલે શુ? તેમજ અધિભૂત અને અધિદૈવ કેને કહેવામા આવે છે? વળી હે મધુસૂદન! અધિયજ્ઞ વિગેરે સજ્ઞાઓ આ શરીરમા કેને આપી શકાય, અને તે અધિયજ્ઞ તરીકે આ શરીરમા કેવી રીતે કેણુ રહી શકે છે? અર્થાત્ તેનું કેવી રીતે ચિન્તન થઈ શકે? તેમજ મૃત્યુ વખતે નિગ્રહીતચિત્તવાળાઓ યોગીઓ આપને આ શરીરમા કેવી રીતે જાણી શકે છે? અર્થાત્ મારા આ સાતે પ્રશ્નોનો યોગ્ય ઉત્તર આપી એ વિષયનુ મારું અજ્ઞાન દૂર કરવાની આપ મારા પર કૃપા કરો ૧-૨

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે અર્જુને પૂછેના માત્ર પ્રશ્નોમાના પ્રથમના તથા પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રતોકમા આપે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ॥

ભૂતભાવોઽવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજિતઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—અક્ષરમ્, બ્રહ્મ, પરમમ્, સ્વભાવઃ, અધ્યાત્મમ્, ઉચ્યતે, ભૂતભાવોઽવકરઃ, વિસર્ગઃ, કર્મસંજિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ક્ષરતીતિ અક્ષરમ્ । સ્વસ્ય બ્રહ્મણઃ એવ અંશતો જીવરૂપેણ ભાવઃ ઇતિ સ્વભાવ । આત્માનિ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધ્યાત્મમ્ । ઉત્કૃષ્ટત્વેન ભવઃ ભવનમ્ ઉદ્ભવઃ, મૂતાના ભાવઃ મૂતભાવઃ, તસ્ય ઉદ્ભવઃ ઇતિ મૂતભાવોદ્ભવઃ, તં કરોતીતિ મૂતભાવોદ્ભવકરઃ । કર્મણા સંજિત ઇતિ કર્મસંજિતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અક્ષરમ્ જેનો કદિ વિનાશ ન થાય તેવું, (જે છે તે) પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, સ્વભાવઃ આત્મા અને શરીરરૂપે વ્યાપ્ત થઈને, પ્રત્યેક પદાર્થમાં ફેલાયેલ અને અંતે બ્રહ્મસ્વરૂપ કરનાર જે વસ્તુ તે, અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, મૂતભાવોદ્ભવકરઃ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર, વિસર્ગઃ દેવતાના ઉદ્દેશથી દ્રવ્યત્યાગરૂપી જે યજ્ઞ તે, કર્મસંજિતઃ કર્મ શબ્દ વડે વાચ્ય છે એટલે કર્મ શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે સદા અવિનાશી છે એટલે જેનો કદી નાશ થતો નથી તે “પરબ્રહ્મ” કહેવાય છે, આત્મા, શ્રવણાદિ ઈન્દ્રિયોના સમૂહમાં ‘અહમ્’ ભાવથી ભાવિત હોય છે, તેવા ભાવને

અદૃશ્ય કરીને પોતાના મૂલ સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન કરાવવું અર્થાત સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરાવવો તેનું નામ “અધ્યાત્મ” કહેવાય છે તથા પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર દેવતાઓને ઉદ્દેશીને જે દ્રવ્યબલિ ઇત્યાદિને ત્યાગ કરવો તે રૂપી જે યજ્ઞ તે ‘કર્મ’ એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—બીજા ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન આ શ્લોકમાં આપે છે

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ॥

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અધિભૂતમ્, ક્ષરઃ, ભાવઃ, પુરુષઃ, ચ, અધિદૈવતમ્, અધિયજ્ઞઃ, અહમ્, એવ, અત્ર, દેહે, દેહમૃતામ્, વર.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૃતાંનિ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધિભૂતમ્ । ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષરઃ । પૂર્ણમનેન સર્વમ્ ઇતિ વા પુરિ શેતે ઇતિ પુરુષઃ—આદિત્યાન્તર્ગતો હિરણ્યગર્ભઃ સર્વપ્રાણિરુરણાનુગ્રાહકઃ । દૈવતાંનિ આદિત્યાદીંનિ અધિકૃત્ય ચક્ષુરાદિકરણાંનિ અનુગૃહ્ણતિ ઇતિ અધિદૈવતમ્ । યજ્ઞમ્ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધિયજ્ઞઃ । દેહાન્ ત્રિભ્રતિ તે દેહમૃતઃ, તેષાં દેહમૃતામ્ । નિયતે ઇતિ વરઃ, તત્સંબુદ્ધૌ વર ।

અન્વય અને અર્થઃ—દેહમૃતામ્ પ્રાણિઓમાં, વર શ્રેષ્ઠ એવા હો અર્જુન ! ક્ષરઃ નશ્વર, ભાવઃ ભાવ—દેહાદિ પદાર્થ, અધિભૂતમ્ અધિભૂત કહેવાય છે, ચ અને, પુરુષઃ ભગવાન સૂર્યનાશયણની અંદર રહેલ હિરણ્યગર્ભ—બ્રહ્મા, બધાં પ્રાણિઓની ઇન્દ્રિયોના પોષક હોઈને, અધિદૈવતમ્ અધિદેવતા કહેવાય છે,

(અને) અત્ર આ, દેહે શરીરમાં, આધિયજ્ઞઃ અધિયજ્ઞ-યજ્ઞ-
લિમાની વિષ્ણુ-દેવતા અર્થાત્ યજ્ઞાદિકર્મપ્રવર્તક અને કલદાતા,
અહમ્ હું, એવ જ (હું.)

ભાવાર્થઃ—પ્રાણિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન ! વિનાશી
ભાવવાળા દેહાદિ જે પદાર્થ તે અધિભૂત છે, સૂર્યનારાયણમાં
રહેલ હિરણ્યગર્ભ જે પ્રદાતા તે અધિદેવતા કહેવાય છે અને
આ શરીરમાં યજ્ઞાલિમાની વિષ્ણુદેવતા કે જે યજ્ઞાદિ કર્મના
પ્રવર્તક અને કલદાતા છે તે અધિયજ્ઞ હું જ છું. ૪.

અવતરણિકા—આ પ્રમાણે અર્જુનના ૭ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીને
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે તેના સાતમા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ॥

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫॥

પદચ્છેદઃ—અન્તકાલે, ચ, મામ્, એવ, સ્મરન્,
મુક્ત્વા, કલેવરમ્, યઃ, પ્રયાતિ, સઃ, મદ્ભાવમ્, યાતિ, નાસ્તિ,
અત્ર, સંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તસ્ય કાલઃ અન્તકાલઃ, તસ્મિન્
અન્તકાલે । સ્મરતીતિ સ્મરન્ । પ્રકર્ષેણ યાતિ ઇતિ પ્રયાતિ । મમ ભાવઃ
ઇતિ મદ્ભાવઃ, તં મદ્ભાવમ્ ।

૧ વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિશ્રિતાર્થી સન્યાસયોગાચારયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।

તે વ્રહ્મલોકે તુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્મપ્રિચ્ચન્તિ સર્વે ॥ ક્ષુતિઃ ॥

વેદાન સાસ્ત્રના શ્વણાદિવડે મેળવેલા વિજ્ઞાનવડે જેમણે પોતાનો અર્થ-પ્રદા-
પ્રાપ્તિપ્ર નિશ્ચય કરેલો છે અને સન્યાસના યોગ વડે જેમનું સત્ત્વ-સ્વરૂપાનુભવ
શુદ્ધ થયેલ છે એવા યતિઓ અંતકાળ વખતે જ્ઞાનરૂપી પરમ અમૃતપાનથી સર્વ
કર્મથી મુક્ત થયા થકા પ્રાપ્તલોકરૂપી મનેજ પામે છે.

અન્યથા અને અર્થઃ—જ વળી, યઃ જે પુરુષ, અન્તકાલે
 ૧૨ણુસમયે, મામ્ મને, એવ જ સ્મરન્ યાદ કરતો થકો, કલેવરમ્
 ૧૨ીરને, મુક્ત્વા છોડીને, પ્રયાતિ અર્થિરાદિ ચોગિગમ્ય માર્ગથી
 તથા છે, સઃ તે, મદ્ભાવમ્ મારા ભાવને, યાતિ પામે છે, અત્ર એ
 વેપયમાં, સંશયઃ મશય, ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ મરણુસમયે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળો
 મંતર્યામી અને પરમેશ્વર એવો જેહું તેનું સ્મરણ કરતો આ
 ૧૨ીરને છોડી અર્થિરાદિ માર્ગથી જાય છે તે અવશ્ય મારા
 ભાવને—મારા સ્વરૂપને—પામે છે, એમા કંઈ પણ સંશય નથી.
 મર્થાત્ અંતકાલમાં મારું ચિંત્વન કરવાથી મનુષ્ય અવશ્ય સદ્-
 તેને પામે છે એમા સંશય નથી. ય.

અવતરણિકા —“મનુષ્ય મૃત્યુસમયે માત્ર મારું (ઈશ્વરનું) જ સ્મરણ
 રવાથી જેમ મારા માર્ગને પામે છે તેજ પ્રમાણે મૃત્યુ સમયે જે જે
 ૧૫પનું તે પ્રાણી ચિન્તન કરે છે તે તે ભાવને તે પામે છે,” એમ ભગવાન
 ૧૬ધ્યુ અર્જુનને કહે છે

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ॥

તં તમેવૈતિ કૌંતેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યમ્, યમ્, વા, અપિ, સ્મરન્, ભાવમ્,
 વ્રજતિ, અન્તે, કલેવરમ્, તમ્, તમ્, એવ, ઇતિ, કૌંતેય, સદા,
 તદ્ભાવમાવિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સ્મરતીતિ સ્મરન્। તસ્ય માવ ઇતિ
 તદ્ભાવ, તેન ભાવિત ઇતિ તદ્ભાવમાવિત ।

અન્યથા અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! વા અથવા, (મનુષ્ય) યમ જે, યમ જે, માવમ્ ભાવને, સ્મરન્ સ્મરણ કરતો, અપિ પણ, અન્તે અન્તકાલમાં, કલેવરમ્ શરીરને, ત્યજાતિ છોડી બાંધ છે, (તે મનુષ્ય) સદા નિરંતર, તદ્ભાવભાવિત: તે ભાવથી ભાવનાયુક્ત કરાયલો થકો, તમ્, તમ્, તે તે ભાવને, એવ જ, ઇતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! અથવા મનુષ્ય મૃત્યુસમયે જે કંઈ પણ ભાવનું સ્મરણ કરતો શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તેજ ભાવને પામે છે, કારણ કે તે નિરંતર તેવી ભાવનાથી જ ભાવિત હોય છે. અર્થાત્ જે ભાવના મનુષ્યને પોતાના જીવનમાં મુખ્ય તરીકે રહી હોય છે તે જ સંસ્કારપ્રાબલ્યથી મૃત્યુસમયમાં પણ પ્રાધાન્યતઃ ઉપસ્થિત થાય છે, અને તેમાં જોડાએલા ચિત્તવાળો અવશ્ય તે ભાવને મેળવે છે, એટલે મારી ભાવના વાળો મનુષ્ય મને અને અન્યભાવનાવાળો તે અન્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

અવતરણિકા:—‘પૂર્વસ્મરણના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થએલી અન્ય ભાવના, ખીજ દેહની પ્રાપ્તિમા કારણ હોવાથી મનુષ્યોનું આવશ્યક ક્તવ્યું છે’ તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અર્જુનને ઉદ્દેશીને ભગવાન્ સ્પષ્ટ કરે છે.

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ॥

મર્યપિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈપ્યસ્યસંશયઃ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, સર્વેષુ, કાલેષુ, મામ્, અનુસ્મર, યુધ્ય, ચ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, મામ્, એવ, એવ્યસિ, અસંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મનશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ ઇતિ મનોબુદ્ધી, અર્પિતે મનોબુદ્ધી યેન સઃ અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ । ન સંશયઃ ઇતિ અસંશયઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, સર્વેષુ બધા, કાલપુ વખતમાં, મામ્ મને, અનુસ્મર યાદ કર, ચ અને, યુદ્ય-યુદ્યસ્વ-યુદ્ધ કર, (તેથી) મયિ મારામાં, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ અર્પણ કરેલાં છે મન અને બુદ્ધિ જેણે એવો, (તું) મામ્ મને, એવ જ, એવ્યસિ પામીશ, અસંશયઃ (એમાં) કાંઈ પણ સંશય નથી.

ભાવાર્થ:—તેથી દરેક વખતે તું મારું જ સ્મરણ કરતો રહે, અને યુદ્ધ કર; તેમ કરવાથી મારામાં જ જેણે મન અને બુદ્ધિ અર્પણ કરેલા છે એવો તું મને જ પામીશ એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. અર્થાત્ તારા કર્તવ્ય કર્મરૂપ યુદ્ધ કરતાં પણ મારું સ્મરણ કરવાથી તારી અધોગતિ થશે નહિ, પણ તું મારા સ્વરૂપને પામીશ, માટે સર્વ વ્યથાનો ત્યાગ કરી તું યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૭.

અવતરણિકા:—ઉપગેહન વૃતાન્તનુ જ વિવરણ કરતા “માવધાન ચિત્તથી અભ્યામયુક્ત ધર્મેયો પુમ્મ કષ્ટ ગતિને પામે છે” તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અન્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ॥

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્યાનુચિંતયન્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—અન્યાસયોગયુક્તેન, ચેતસા, ન, અન્યગા-મિના, પરમમ્, પુરુષમ્, દિવ્યમ્, યાતિ, પાર્ય, અનુચિન્તયન્.

■ યથા નય સ્વન્દમનામ સમદ્રેષ્ટન ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિદ્યાય ।
નયા વિદ્યાન્ પુણ્યપાપે વિધુય પરપર પુરુષપ્રેતિ દિવ્યમ્ ॥ છાંદો ॥

જેમ નદીઓ નેરથી વહેતી પોતાના નામ અને રૂપને તજીને સમુદ્રમાં અસ્ત-લય પામી જાય ॥ તેવી રીતે વિદ્યાનુ-શ્રવણવિજ્ઞાની પુણ્ય અને પાપને ધોઈ નાખી પોતાના નામરૂપને તજી માયા વિગેરેથી પર એવા દિવ્ય પુરુષ-બ્રહ્મને પામે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમ્યાસઃ એવ યોગઃ ઇતિ અમ્યાસયોગઃ, તેન યુક્તમ્ ઇતિ અમ્યાસયોગયુક્તમ્, તેન અમ્યાસયોગયુક્તેન । અન્યં ગચ્છતીતિ અન્યગામી, તેન અન્યગામિના । દિવિ ભવઃ દિવ્યઃ, તમ્ દિવ્યમ્ । અનુ ચિન્તયતીતિ અનુચિન્તયન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! અમ્યાસયોગયુક્તેન અભ્યાસ એટલે હું જે ચિત્તસમર્પણ કરવાનું કેન્દ્ર હું તેમાં જ સમાન પ્રતીતિ કરી, અન્ય પ્રતીતિઓને અટકાવી ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના સાધનની જે પુનરાવૃત્તિ-સમાધિ તે રૂપી જ યોગવડે એકાગ્ર થયેલા, (અને) જ, અન્યગામિના વિષયાન્તરમાં જવાની જેની પ્રકૃતિ નથી એવા, ચેતસા ચિત્ત વડે, અનુચિન્તયન્ અનુચિન્તન કરતો, (મનુષ્ય) પરમમ્ નિરતિશય-પૂર્ણ, (અને) દિવ્યમ્ ઘોતનાત્મક સૂર્ય-મંડલમાં રહેલા, પુરુષમ્ પુરુષને, યાતિ પામે છે.

સાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! હું જે ચિત્તસમર્પણ કરવાનું કેન્દ્ર હું તેમાં જ સમાન પ્રતીતિ કરાવી અન્ય પ્રતીતિઓને અટકાવનાર ચિત્તની એકાગ્રતાના સાધનની પુનરાવૃત્તિરૂપ જે અભ્યાસ તે રૂપી યોગ-સમાધિ-વડે જ એકાગ્ર થયેલા અને વિષયાન્તર તરફ જવાની જેની પ્રકૃતિ નથી એવા દૃઢ ચિત્ત વડે શાસ્ત્ર, આચાર્ય ઇત્યાદિના ઉપદેશોનું ચિન્તન કરતો મનુષ્ય પરિપૂર્ણ અને સૂર્યમંડલમાં રહેલા એવા પરમ પુરુષને પામે છે. અર્થાત્ અભ્યાસથી ચિત્તની એકાગ્રતા સાધી તેને સાવધાન રાખી વિચાર કરનાર મનુષ્ય જ પરમ તત્ત્વને મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૮.

અવતરણિકાઃ—ફરી પણ ઉપરોક્ત અનુચિન્તનીય અને યોગિઓ વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પુરુષનું જ વર્ણન કરતા તે પરમ પુરુષના ચિંતનમાં

ક્યારે વિશેષ પ્રયાત્ન કરવો અને તે કેવી રીતે કરવો તે સર્વ ઉપાસનાના માધન-
સમદનુ કથન કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

કવિં પુરાણમનુશાસિતાર-

મણોરણીયાંસમનુસ્મેદ્યઃ ॥

સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્યરૂપ-

માદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૧ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન

મક્ત્યા યુક્તો યોગવલેન ચૈવ ॥

શ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્

સ તં પરં પુરુપમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કવિમ્, પુરાણમ્, અનુશાસિતારમ્, અણોઃ,
અણીયાસમ્, અનુસ્મેદ્ય, યઃ, સર્વસ્ય, ધાતારમ્, અર્ચિત્યરૂપમ્,
આદિત્યવર્ણમ્, તમસઃ, પરસ્તાત્; પ્રયાણકાલે, મનસા, અચલેન,
મક્ત્યા, યુક્તઃ, યોગવલેન, ચ, એવ, શ્રુવોઃ, મધ્યે, પ્રાણમ્,
આવેશ્ય, સમ્યક્, સઃ, તમ્, પરમ્, પુરુપમ્, ઉપૈતિ, દિવ્યમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કવતે इति कवि, तम् । पुरा नव इति
पुराण, तम् पुराणम् । अनुशास्तीति अनुशासिता, तम् अनुशासितारम् ।
अतिशयेन अणु इति अणीयान्, तम् अणीयासम् । दधाति इति धाता,
त धातारम् । चिन्तितु योग्यम् इति चिन्त्यम्, न चिन्त्यम् अर्चिन्त्यम्,
अर्चिन्त्य रूप यम्य स अर्चिन्त्यरूप, तम् अर्चिन्त्यरूपम् । अदिते

અપત્યં પુમાન્ આદિત્યઃ, આદિત્યેન તુલ્યઃ ઇતિ આદિત્યવત્, આદિત્યવત્—
સ્વપરપ્રકાશકાત્મકો—વર્ણો यस્ય સઃ આદિત્યવર્ણઃ, તમ્ આદિત્યવર્ણમ્ ।
પ્રયાણસ્ય કાલઃ પ્રયાણકાલઃ, તસ્મિન્ પ્રયાણકાલે । ચલતીતિ ચલમ્,
ન ચલમ્ અચલમ્, તેન અચલેન । યોગસ્ય બલમ્ ઇતિ યોગબલમ્, તેન
યોગબલેન । પ્રકર્ષેણ અનિતિ જીવતિ એનેન ઇતિ પ્રાણઃ, તં પ્રાણમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, કવિમ્ સર્વજ્ઞ,
પુરાણમ્ ચિરન્તન, અનુશાસિતારમ્ સર્વનું શાસન કરનાર, અળોઃ
સૂક્ષ્મથી, (પણ) અળીયાંસમ્ સૂક્ષ્મ, સર્વસ્ય બધાંના, ધાતારમ્
(જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપથી પ્રાણીઓને વિભાગ પ્રમાણે પોષણ આપીને)
ધારણ કરનાર, અચિન્ત્યરૂપમ્ કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યથિ રૂપ ન
હોઈને કોઈથી પણ ચિન્તન ન કરી શકાય તેવા, આદિત્યવર્ણમ્
સૂર્યની માફક નિત્યચૈતન્ય પ્રકાશ, (અને) તમસઃ અંધકારથી,
પરસ્તાત્ દૂર, (એવા પરમ-પુરુષનું) પ્રયાણકાલે મરણ વખતે,
અચલેન સ્ફુરણારહિત, મનસા મન વડે, ભક્ત્યા ભક્તિથી, યુક્તઃ
યુક્ત, (થઈને) ચ અને, યોગબલેન સમાધિબળ્ય સંસ્કાર કલા-
પથી થતી ચિત્તની સ્થિરતારૂપી લક્ષણવાળું જે યોગબલ તે વડે
પણ યુક્ત થઈને અર્થાત્ પહેલાં હૃદયકમળમાં ચિત્તને વશ કરીને,
ત્યાર પછી ઉપર જતી નાડી વડે, પૃથ્વ્યાદિ પંચમહાભૂતોને વશ
કરવાના અતુકમે, एव જ, ઋત્વોઃ જે ભ્રમરની, મધ્યે વચ્ચે, પ્રાણમ્
પ્રાણને, સમ્યક્ સારી રીતે—બરોબર, આવેશ્ય સ્થાપીને, અનુસ્મરેત્
સ્મરણ કરે છે, સઃ તે યોગી, તમ્ તે, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, (અને)
દિવ્યમ્ પ્રકાશાત્મક, (એવા) પુરુષમ્ પુરુષને, ઉપૈતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય સર્વજ્ઞ, ચિરન્તન, સર્વતંત્ર નિયંતા,
સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ અર્થાત્ આકાશ અને કાળ વગેરેથી
પણ સૂક્ષ્મ, બધાં પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર, અચિન્ત્યસ્વરૂપ,

આદિત્યની માફક નિત્ય ચૈતન્યપ્રકાશ અને અધિકારથી-અજ્ઞા-
નથી-સદંતર દૂર એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમ પુરુષનું મરણ વખતે
સ્ફુરણારહિત મનવડે, લક્ષિતથી તેમજ સમાધિયોગથી બંધા-
એલા સંસ્કારસમૂહ વડે ઉત્પત્ત થએલી ચિત્તની સ્થિરતારૂપી
યોગબલથી યુક્ત એવો યદન પહેલાં હૃદય કમલમાં ચિત્તને
વશ કરીને, ત્યાર પછી ઉર્ધ્વગામની નાડી વડે પૃથ્વ્યાદિ પંચ
મહાભૂતોને નિયમમાં રાખી, જે બ્રમરની વચ્ચે પ્રાણને ધારણ
કરી સ્થિરતાપૂર્વક સ્મરણ કરે છે તે યોગી મૌથી શ્રેષ્ઠ અને પ્રકા-
શાત્મક દિવ્ય પુરુષ એવા પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્
જે પ્રમાણે મૃત્યુસમયમાં જે મારામાં એકનિષ્ઠતા રાખી મારું
ચિંતન કરે છે તે મારા સ્વરૂપને પામે છે એમા સંશય નથી. ૯-૧૦

અવતરણિકા:—“બ્રહ્મનું ધ્યાન કરીને મહાન યોગિઓ તેને પામી
રાહે છે, પરંતુ તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે એક મુખ્ય મત તરીકે નુ શ્રેષ્ઠ છે
જે જેથી તેની પ્રાપ્તિ થાય” એવા અશ્વત્થામના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના મુખ્ય માધનરૂપ ઉક્તિનું માહાત્મ્ય નીચેના ત્રણ
શ્લોકથી રહે છે

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ

વિશંતિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ॥

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ

તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

૧ તારો યજુઃ શરો હૃદ્યા તદ્વા તદ્વદ્યુચ્ચતે ।

અપમત્તેન વેદવ્ય શાપસન્મયો યતેત્ ॥

ઉક્તાર રૂપી ધનુષ્ય, શ્વરૂપી બાણ અને તેનું લક્ષ્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે. મટે
જેમ બાણ વે-વ-લક્ષ્યને જ જોઈ શકે તેમ મનુષ્યે જગપણુ પ્રમત્ત ન બની લક્ષ્ય-
બ્રહ્મને વેધક અને તન્મય યજુઃ.

પદચ્છેદઃ—યત્, અક્ષરમ્, વેદવિદઃ, વદન્તિ, વિશન્તિ, યત્, યતયઃ, વીતરાગાઃ, યત્, ઇચ્છન્તઃ, બ્રહ્મચર્યં, ચરન્તિ, તત્, તે, પદમ્, સંગ્રહેણ, પ્રવક્ષ્યે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વેદાન્ નિદન્તીતિ તે વેદવિદઃ । વીતો રાગો યેભ્યસ્તે વીતરાગાઃ । ઇચ્છન્તીતિ તે ઇચ્છન્તઃ । બ્રહ્મણિ ચર્યમ્ ઇતિ બ્રહ્મચર્યમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વેદવિદઃ વેદને બાણનારા, યત્ જેને, અક્ષરમ્ અવિનાશિ, (એ પ્રમાણે) વદન્તિ બોલે છે, વીતરાગાઃ આસકિત-રહિત થયેલા, યતયઃ યોગીઓ, યત્ જેમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, (અને) યત્ જેની, ઇચ્છન્તઃ ઇચ્છા કરનારાઓ, બ્રહ્મચર્યમ્ બ્રહ્મ-ચર્યનું, ચરન્તિ પાલન કરે છે, તત્ તે, પદમ્ પદ, સંગ્રહેણ સંક્ષિપ્તમાં, તે તને, પ્રવક્ષ્યે હું કહીશ.

ભાવાર્થઃ—વેદ બાણનારા બ્રાહ્મણો જે પદને અવિનાશિ એ પ્રમાણે ગાય છે, આસકિતરહિત યોગીઓ જે પદમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમજ જે પદને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા શુદ્ધભાવાસ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમ પદ વિષે હું તને સંક્ષિપ્તમાં કહીશ. (તે તું મારી પાસેથી સાંભળ). ૧૧.

અવતરણિકા —ઉપર કહેવા પ્રમાણે ‘તે અવિનાશિ પદને દેવી ક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવું’ તે મનઃમાં હવે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધ્ય ચ ॥

મૂર્ધ્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥૧૨॥

ઓમિત્યેકાક્ષરં ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩॥

પદ્છેદઃ—સર્વદ્વારાણિ, સંયમ્ય, મનઃ, હૃદિ, નિરુદ્ધ્ય, ચ, મૂર્ધ્નિ, આધાય, આત્મનઃ, પ્રાણમ્, આસ્થિતઃ, યોગધારણામ્, ઓમ્, इति, एकाक्षरम्, ब्रह्म, व्याहरन्, माम्, अनुस्मरन्, यः, प्रयाति, त्यजन्, देहम्, सः, याति, परमाम्, गतिम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ દ્વારાણિ ચ સર્વદ્વારાણિ, તાનિ સર્વદ્વારાણિ । સમ્યક્ યન્ત્વા इति સયમ્ય । નિતાન્ત રુઝ્વા इति નિરુદ્ધ્ય । આ આસમતાત્ ધૃત્વા इति આધાય । ધ્રિયતે અનયા इति ધારણા, યોગમ્ય ધારણા इति યોગધારણા, તામ્ યોગધારણામ્ । એક ચ તત્ત અક્ષર ચ એકાક્ષરમ્, તત્ । વિશેષેણ આહરતીતિ વ્યાહરન્ । અનુસ્મરતીતિ અનુસ્મરન્ । પ્રકર્ષેણ યાતિ इति પ્રયાતિ । ત્યજતિ इति ત્યજન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વદ્વારાણિ બધી ઇન્દ્રિયોના દ્વારોને, સયમ્ય સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, ચ અને, મન મનને, હૃદિ હૃદયમાં, નિરુદ્ધ્ય રોકીને, (તેમ) આત્મના પોતાના, પ્રાણમ્ પ્રાણને, મૂર્ધ્નિ મસ્તકમાં, આધાય ધારણ કરીને, યોગ-ધારણામ્ આત્મ-નિયમ સમાધિરૂપ ધારણામાં, આસ્થિત સ્થિર રહેલો, ઓમ્ એકાક્ષર, इति એવ, એકાક્ષરમ્ અદ્વૈત અને અવિનાશિ, (એવા) બ્રહ્મ બ્રહ્મનું, વ્યાહરન્ ઉચ્ચારણ કરતો, (અને) મામ્ મારું અનુસ્મરન્ અનુસ્મરણ કરતો, य જે મનુષ્ય, देहम् દેહને, त्यजन् છોડીને, प्रयाति પ્રયાણ કરે છે, स તે, परमाम્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, गतिम् ગતિને, याति પામે છે

॥ परमा गतिः ॥

ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
य प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥

ભાવાર્થ:—સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારોને સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, મનને હૃદયકમળમાં રોકીને તેમજ પોતાના પ્રાણને મસ્તકમાં ધારણ કરીને આત્મવિષયક સમાધિયોગની ધારણામાં સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરેલો અને ઝઝકારરૂપી અદ્વૈત-અવિનાશિ બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતો તેમ માનું નિરંતર ધ્યાન કરતો જે યોગી હેલુનો ત્યાગ કરીને અહીંથી પ્રયાણ કરે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ એવી મારી ગતિ-મારા ભાવ-ને પામે છે, અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને પામે છે. ૧૨-૧૩.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે સતત ધ્યાનપગયણ થઇ ગહેનાગ પરમ યોગીની અંતકાલની ગતિનું વર્ણન કર્યું, હવે “જેઓ એ પ્રમાણે પ્રાણા-યામાદિ ક્રિયાઓની પૂર્ણતાથી રહિત હોય અને ઊર્ધ્વ નાડીથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરવા અમમર્થ હોય, પણ કર્મક્ષયથી જ શરીરનો ત્યાગ કરે તેવા આપના ભક્તોની શી ગતિ થાય?” એવી અર્જુનની જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ॥

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—અનન્યચેતાઃ, સતતમ્, યઃ, મામ્, સ્મરતિ, નિત્યશઃ, તસ્ય, અહમ્, સુલભઃ, પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય, યોગિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નાસ્તિ અન્યઃ વિષયઃ યસ્ય તત્ અનન્યમ્, અનન્યમ્ ચેતઃ યસ્ય સઃ અનન્યચેતાઃ । નિત્યમ્ ઇતિ નિત્યશઃ । સુલેન લભ્યતે ઇતિ સુલભઃ । નિત્યં યુક્તઃ ઇતિ નિત્યયુક્તઃ, તસ્ય નિત્ય-યુક્તસ્ય । યોગઃ અસ્ય અસ્તીતિ યોગી, તસ્ય યોગિનઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અનન્યચેતાઃ અનન્યચિત્તવાળો, યઃ જે (પુરુષ), મામ્ મારું, સતતમ્ નિરંતર, નિત્યઃ લાંબા વખત સુધી, સ્મરતિ સ્મરણ કરે છે, પાર્થ હે પાર્થ ! નિત્યયુક્તસ્ય નિત્ય એકાગ્રચિત્તવાળા, તસ્ય તે, યોગિનઃ યોગીને, અહમ્ હું, સુલભઃ સુખથી પ્રાપ્ત થઈ શકું, (હું).

ભાવાર્થ:—અનન્યચિત્તવાળો જે યોગી નિરંતર લાંબા વખત સુધી મારું જ સ્મરણ કરે છે, તે નિત્ય એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીને હે પાર્થ ! હું સુખથી પ્રાપ્ત થઈ શકું છું. અર્થાત્ તે મને ત્યાર પછી તત્કાળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—“યોગી એ પ્રમાણે આપને મુક્તિપ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત થાય ને પછી તેની કૃપી સ્થિતિ થાય છે.” એ અર્જુનના માનસિક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપના ભગવાન દે છે

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ॥

નાપ્નુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદ:—મામ્, ઉપેત્ય, પુનર્જન્મ, દુઃખાલયમ્, અશાશ્વતમ્, ન, આપ્નુવંતિ, મહાત્માનઃ, સંસિદ્ધિમ્, પરમામ્, ગતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુનઃ જન્મ इति પુનર્જન્મ, તત્ । આલી-યન્તે વસ્તુનિ અસ્મિન્નિતિ આલયમ્, દુઃખાનામ્ આલયમ્ इति દુઃખાલયમ્, તત્ । ન શાશ્વતમ્ इति અશાશ્વતમ્ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તામ્ મંસિદ્ધિમ્ ।

૧ યજ્ઞાના સહ ને સર્વે સમગ્રે પ્રતિસચ્ચે ।

પરત્યાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પર પદમ્ ॥

જેમણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ છે તે સર્વે ન્યારે બ્રહ્માના દિવસનો અન્ન યના પ્રવય થાય છે ત્યારે તે પરમ પુરુષ બ્રહ્મામાં બ્રહ્માની સાથે જ પ્રવેશ કરે છે.

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાત્માનઃ યોગીઓ, મામ્ મને, ઉપેત્ય પ્રાપ્ત થઈને, પરમામ્ પરમ, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, મતાઃ પામેલા થકા, દુઃસ્વાલયમ્ દુઃખોના ઘરરૂપ, (અને) અશાશ્વતમ્ અન્ય-વસ્થિત-નશ્વર-તુર્ય, (એવા) પુનર્જન્મ પુનર્જન્મને, ન, આપ્નુવન્તિ પામતા નથી.

ભાવાર્થઃ—એ મારા ભક્ત યોગીઓ પરમ સિદ્ધિને પામીને અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને પામીને ત્યારપછી દુઃખોના ઘર-રૂપ અને નશ્વર એવા પુનર્જન્મને પામતા નથી. અર્થાત્ તેઓ જન્મમૃત્યુનાં દ્વન્દ્વીય મુક્ત થઈને અવિનાશિ એવા મારા સ્વરૂપમાં અંતર્ગત થઈ જાય છે. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—“મારે શબ્દો નહી આવનાર અને અન્ય દેવતાના ઉપાસકોને તો પુનર્જન્મ અવશ્ય ભોગવવો પડે છે અને માગ ભક્તોને તેમ નથી,” એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ॥

મામુપેત્ય તુ કૌંતેય પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—આબ્રહ્મભુવનાત્, લોકાઃ, પુનરાવર્તિનઃ, અર્જુન, મામ્, ઉપેત્ય, તુ, કૌંતેય, પુનર્જન્મ, ન, વિચિતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રહ્મણઃ ભુવનમ્ इति બ્રહ્મભુવનમ્, બ્રહ્મ-ભુવનમ્ આ અમિત્યાપ્ય इति આબ્રહ્મભુવનમ્, તસ્માત્ આબ્રહ્મભુવનાત્ । પૂનર્મુહુઃ આવર્તન્તે (વિનાશિત્વાત્) इति પુનરાવર્તિનઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! આબ્રહ્મભુવનાત્ બ્રહ્મલોકથી માંડીને, લોકાઃ સ્વર્ગાદિ સર્વ લોક, પુનરાવર્તિનઃ ફરી

જન્મ પામનારા (છે), તુ પણ, કૌંતેય હે કૌંતેય ! માત્ર મને,
 ઉપેત્ય પામીને, (તો) પુનર્જન્મ પુનર્જન્મ, ન, વિદ્યતે થતો નથી

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોકથી માંડીને સ્વર્ગાદિ સર્વ
 લોક એટલે તેમા રહેનારા સર્વ પ્રાણીઓ તેમના પુણ્યનો ફલ
 થતાં ફરીને જન્મ પામવાના સ્વભાવવાળાં છે, પણ હે કૌંતેય !
 મને પામીને તો કદી પણ તેમનો પુનર્જન્મ થતો નથી. અર્થાત્
 મારા સ્વરૂપને પામેલાને ફરી સંસારનો ફેરા રહેતો નથી ૧૬.

અવતરણિકા:—“અભયોઽસહિત બધા લોક વાન્વા જન્મ લેનાર
 છે,” એ પ્રમાણે જે કહ્યું, તે જ હકીકતને કાવના પરિભાષુથી ભગવાન
 પ્રતિપાદિત કરે છે

સૃહસ્રયુગપર્યતમહર્યદ્રહ્મણો વિદુઃ ॥

રાત્રિ યુગસહસ્રાન્તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—સહસ્રયુગપર્યન્તમ્, અહઃ, ચત્, દ્રહ્મણઃ,
 વિદુઃ, રાત્રિમ્, યુગસહસ્રાન્તામ્, તે, અહોરાત્રવિદઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સહસ્રાણિ ચ તાનિ યુગાણિ ચ સહસ્ર-
 યુગાણિ, સહસ્રયુગાણિ પર્યન્તં પર્યવસાનં યસ્ય તત્ સહસ્રયુગપર્યન્તમ્,
 તત્ । યુગાના સહસ્રાણિ યુગસહસ્રાણિ, તાનિ અન્તઃ યસ્યા મા યુગ-

૧ શતાયુ શતાનદ વવ પ્રવિદસત્રાયુમદ્વક્ત્વ ઇત્યુક્તમાયે ।

યતોઽનાદિમાનેષ કાલસતોઽહ નવદયય વધોદ્રષ્ટા યે ચતારતાન્ ॥

॥ સિદ્ધાન્તાશિરોમણી ॥

એમ પ્રજ્ઞા સો વત્ના કહેલ છે, અને પૂવન્દા-આચાર્યોએ તેમનું આયુષ્ય તેજ
 મદાકલ્પ એમ કહેલ છે, પરંતુ એ કાલ અનાદિ હોવાથી જે પ્રજ્ઞાના વર્ગે અથા તેને
 હુ જાનુંતો નથી

સહસ્રાન્તા, તાં યુગસહસ્રાન્તામ્ । અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ ઇતિ અહોરાત્રમ્,
અહોરાત્રં વિદન્તીતિ તે અહોરાત્રવિદ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(જેઓ) વ્રહ્મણઃ પ્રદ્ધાનો, યત્
જે, સહસ્રયુગપર્યન્તમ્ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ, એ ચારે યુગના
એક હજાર યુગ જેવડા, અહ. દિવસને, (તથા) યુગસહસ્રાન્તામ્
ઉપર પ્રમાણે જ ચારે યુગના એક સહસ્ર યુગ જેવડી, રાત્રિમ્
રાત્રિને, વિદુઃ બાણે છે, તે તેઓ, અહોરાત્રવિદઃ દિવસ અને
રાત્રિને (યથાર્થ) બાણુનાર, જનાઃ મનુષ્યો (છે).

ભાવાર્થ:—પ્રદ્ધાનો દિવસ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ,
એ ચારે યુગના એક હજાર યુગ જેટલો લાખો છે, અને રાત્રિ પણ
એજ પ્રમાણની છે, એ પ્રમાણે એ પ્રદ્ધાના દિવસ અને રાત્રિના
માનને જેઓ ખરાબર રીતે બાણે છે તેઓ જ ખરેખરા રાત્રિ
અને દિવસ શી વસ્તુ છે તેને બાણુનાર મનુષ્યો છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—‘એ પ્રમાણે દીર્ઘજાલ સુધી ચાલતા પ્રદ્ધાના દિવ-
સમા ભેમજ રાત્રિમા શુ થાય છે,’ તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્ત્યહરાગમે ॥

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તાત્, વ્યક્તયઃ, સર્વાઃ, પ્રભવન્તિ,
અહરાગમે, રાત્ર્યાગમે, પ્રલીયન્તે, તત્ર, એવ, અવ્યક્તસંજ્ઞકે.

૧ દૈવિકાનાં યુગાનાં ચ સહસ્રપરિસંખ્યયા ।

ત્રાસ્યમેકમહર્જેય તાવતી રાત્રિરેવ ચ ॥

દેવતાઓના ચારે એક હજાર યુગો પૂરા થાય ત્યારે પ્રદ્ધાનો એક દિવસ
લાખુનો અને તેમથી જ રાત્રિ બાણવી

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વ્યક્તમ્ એતિ અવ્યક્તમ્, તસ્માત્ અન્ય-
ક્તાત્ । વ્યજ્યન્તે એતિ વ્યક્તયઃ । પ્રકર્યેણ ભવન્તિ એતિ પ્રમયન્તિ ।
અદ્ભઃ આગમઃ એતિ અહરાગમઃ, તસ્મિન્ અહરાગમે । રાત્ર્યાઃ આગમઃ
એતિ રાત્ર્યાગમઃ, તસ્મિન્ રાત્ર્યાગમે । પ્રકર્યેણ લીયન્તે એતિ પ્રલીયન્તે ।
અવ્યક્તં મંજ્ઞા યમ્ય તત્ અવ્યક્તસંજ્ઞકમ્, તસ્મિન્ અવ્યક્તસંજ્ઞકે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહરાગમે પ્રદ્યાનેઃ દિવસ ત્યાદે
આવેછે ત્યાદે (તેની શરૂઆતમાં), અવ્યક્તાત્ કારણરૂપ પ્રદ્યશી,
સર્વાઃ બધાં, વ્યક્તયઃ સ્પષ્ટ જણાતાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણિઓ,
પ્રમયન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) રાત્ર્યાગમે પ્રદ્યાની રાત્રિ આવે
છે ત્યાદે, તત્ર ત્યાં, (તે) ણ્ય જ, અવ્યક્તસંજ્ઞકં અવ્યક્ત સંજ્ઞા-
વાળા કારણરૂપમાં, (તે બધાં) પ્રલીયન્તે લીન થઈ જાય છે.

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ॥

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

પદ્છેદઃ—ભૂતગ્રામઃ, સઃ, એવ, અયમ્, ભૂત્વા, ભૂત્વા, પ્રલીયતે, રાત્ર્યાગમે, અવશઃ, પાર્થ, પ્રભવતિ, અહરાગમે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાના ચરાચરપ્રાણિના ગ્રામઃ સમૂહઃ
 इति भूतग्रामः । न वशः इति अवशः । पृथाया अपत्यं पुमान् पार्थः,
 तत्संबुद्धौ हे पार्थ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સઃ તે, એવ જ, અયમ્ આ, ભૂતગ્રામઃ પ્રાણિઓનો સમૂહ, ભૂત્વા, ભૂત્વા વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને, રાત્ર્યાગમે બ્રહ્માની રાત્રિ આવે છે ત્યારે, અવશઃ કર્માધીન-પરતંત્ર થયો થકો, પ્રલીયતે લય પામી જાય છે, (અને) પાર્થ હે પાર્થ ! અહરાગમે ફરી બ્રહ્માનો દિવસ આવે છે ત્યારે, પ્રભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—તેજ આ પ્રાણિસમુદાય વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને બ્રહ્માની જ્યારે રાત્રિ આવે છે ત્યારે તેની શરુઆતમાં સ્વકર્મા-

૧ અનિર્મિતા કેનચિદીશ્વરણ સ્થાપ્તા પદાર્થા પ્રમથન્ત્યક્ષ્માત્ ।

તસ્મિન્લ્લેને તજ્જનિતો જનમ્ય સત્યાતુમુત્ત્યા સુખદુઃ સ્વભોગ ॥

અનિર્મિત પૂર્વવદાવિરાસ્ટે તદ્વત્પન્ન સ ચ જાગરાદો ।

આસી-પુરા ચાગ્નમિત સુષુપ્તાવનાદિસત્કારવશ હિ ચેન ॥ ટિપ્પણિકાસુ ॥

સ્વપ્નના પદાર્થો કોઈપણ સમર્થ પુરુષે નિર્માણ કરેલા નથી પરંતુ અકસ્માત ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વખતે મનુષ્યના ખરા અનુભવવડે તે સ્વપ્નજનિત મુખ-
 દુઃખનો ભોગ જેમ તેને જણાય છે તેવી રીતે જ આ જગત્તેથી પ્રપન્થ પણ કોઈએ ઉત્પન્ન કરેલો નહિ હોતા જેમ પ્રથમ હતો તેમજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જનૂત અવસ્થાથી પ્રથમ પણ હતો, અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અસ્ત-લય થઈ જાય છે, એમ એ ચૈતન્ય અનાદિ સર્વકારના વશમાં ગ્રહીને જન્માદિ ભોગવે છે.

ધીન પરતત્ર થયો થકો લય પામી જાય છે, અને હે પાર્થ !
હરી એજ પ્રભાણે બ્રહ્માના દિવસનો આરભ થાય છે ત્યારે તે
ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ એ પ્રભાણે પ્રાણિમાત્રનું એ ઉત્પત્તિ
અને લયનું ચક્ર નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે ૧૯

અવતરણિકા:—આગળ કહેવાયેના અવિનાશિ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો
ઉપાય “આમિત્યેકાક્ષર ગ્રહ” ઇત્યાદિ સ્તોત્રથી હોય છે, હવે હરી
પણ તે / અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાની ઈચ્છાથી “યોગમાર્ગ વડે
પ્રાપ્ત ગુણ યોગ્ય જે અવ્યક્ત છે, કે જે પ્રાણિઓની માફક વિનાશિ નથી,”
તે અમરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હે છે

પરતસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સનાતનઃ ॥

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—પરઃ, તસ્માત્, તુ, ભાવઃ, અન્યઃ, અવ્યક્તઃ,
અવ્યક્તાત્, સનાતનઃ, યઃ, સઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, નશ્યત્સુ, ન,
વિનશ્યતિ.

ઘટુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યત્ત્વ ઇતિ અવ્યક્ત, તસ્માત્ અન્ય
જ્ઞાન્ । નશ્યન્તીતિ નશ્યન્તિ, તેષુ નશ્યત્સુ । વિશેષેણ નશ્યતિ ઇતિ
વિનશ્યતિ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—તસ્માત્ તે, અવ્યક્તાત્ અસાચરના
કારણભૂત અવ્યક્તથી, તુ પણ, પર શ્રેષ્ઠ એવો, અવ્યક્ત ઇન્દ્રિયા
તીત, (અને) સનાતન નિત્ય, અન્ય જીવોને, ભાવ ભાવ, ય
જે (છે), સ તે જાણ, મર્મભૂતેષુ જ્યાં પ્રાણિઓ, નશ્યત્સુ નાશ
પામવા હતા, (પણ) ન, વિનશ્યતિ વિનાશ પામતો નથી.

ભાવાર્થ:—તે ચરાચરના કારણભૂત અવ્યક્ત એવા હિર-
ણ્યગર્ભાદિથી પણ શ્રેષ્ઠ એવો ઈન્દ્રિયાગોચર અને નિત્ય ભાવ-
અક્ષર પરબ્રહ્મ છે, કે જે પ્રાણિમાત્રનો નાશ થવા છતાં પણ કદી
વિનાશ પામતો નથી. અર્થાત્ તે જ સર્વને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે
એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકા:—“ બીજા બધા લોકમાથી પ્રાણિઓને જન્મમર-
ણની આવૃત્તિને આધીન થવું પડે છે, પણ એ પરમ અવ્યક્ત બ્રહ્મને પામીને
તો કદી પણ તેમને પુનરાવૃત્તિને પામવું પડતું નથી ” એમ ભગવાન કહે છે

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

પદ્મછેદ:—અવ્યક્તઃ, અક્ષરઃ, ઇતિ, ઉક્તઃ, તમ્,
આહુઃ, પરમામ્, ગતિમ્, યમ્, પ્રાપ્ય, ન, નિવર્તન્તે, તત્, ધામ,
પરમમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વ્યજ્યતે ઇતિ વ્યક્તઃ, ન વ્યક્તઃ ઇતિ
અવ્યક્તઃ । ન ક્ષરતીતિ અક્ષરઃ । પ્રકર્ષેણ આત્મા ઇતિ પ્રાપ્ય । નિ
પરા વર્તન્તે ઇતિ નિવર્તન્તે ।

અન્યથા અને અર્થ:—(ય. જે ભાવ,) અવ્યક્તઃ અતી-
ન્દ્રિય-ઈન્દ્રિયોનો વિષય નહિ એવો, (અને) અક્ષરઃ નાશરહિત,
ઇતિ એમ, ઉક્તઃ કહેવામાં આવ્યો (છે), તમ્ તેને, (જ) પરમામ્
શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગતિરૂપ, (યોગીઓ) આહુઃ કહે છે, (કે) યમ્ જે
ભાવને, પ્રાપ્ય પામીને, ન, નિવર્તન્તે (પ્રાણિઓ સંસારમાં) ફરી
આવતાં નથી, (અને) તત્ તે, મમ મારું, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ધામ
સ્થાન (છે).

ભાવાર્થ:—જે ભાવ અતીન્દ્રિય-ધ્વજિયોના વિષય નહિ
એવો અપ્રકટ અને નાશરહિત દેહેવામાં આવેલો છે તેને જ
આત્મજ્ઞાનીઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપ કહે છે, કે જે ભાવને પામ્યા
પછી પ્રાણિઓની સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી અને તે જ
મારું શ્રેષ્ઠ પદ છે. અર્થાત્ તે અવ્યક્ત એ જ મારું સ્વરૂપ
હોવાથી તેને પામીને કદી પણ પ્રાણી સંસારમાં આવતો નથી અને
તે જ મારું એક સ્થાન છે કે જ્યાં ગયા પછી પ્રાણિમાત્રનું પુનરા-
વર્તન થતું જ નથી એટલે કે તે સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—“તે પરમ ભાવ-પુરુષની એટલે કે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને
જો ઉપાય છે અને તે પુરુષ કેવો છે ?” તે નીચેના શ્લોકમાં બજવાનું બતાવે છે:

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્યં ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ॥

યસ્યાંતઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૨૨॥

પદ્ધેદ:—પુરુષઃ, સઃ, પરઃ, પાર્યં, ભક્ત્યા, લભ્યઃ,
તુ, અનન્યયા, યસ્ય, અન્તઃસ્થાનિ, ભૂતાનિ, યેન, સર્વમ્,
ઇદમ્, તતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—છઠ્ઠું ચોમ્યઃ લભ્યઃ । ન વિધને અન્યઃ
યમ્યા સા અનન્યા, તયા અનન્યયા । અન્તઃ મધ્યે તિષ્ઠન્તિ તાનિ
અન્ન સ્થાનિ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્યં હે પાર્યં ! ભૂતાનિ સર્વે
પ્રાણિઓ, યસ્ય જેની, અન્તઃસ્થાનિ અંદર રહેલાં (છે), (અને)

૧ ભક્તિનું લક્ષણ અને નવરિધા મહિમ તાત્પર્ય અધ્યાયના સમાપ્ત એકમની
વિષયીમા છે, ત્યાં જોડ

યેન જે પુરુષ વડે, इदम् આ, सर्वम् આખું જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત થયેલું, (છે) સ્ત: તે, પર: નિરતિશય-જેનાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી તેવો પૂર્ણ, પુરુષ: પુરુષ, તુ તો, અનન્યયા (આત્મવિષયક) અવ્યભિચારિણી, ભક્ત્યા ભક્તિ વડે, લભ્ય: મેળવવા યોગ્ય (છે).

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! આ સમસ્ત પ્રાણિસમૂહ જેની અંદર રહેલો છે, અને જેના વડે આ આખું જગત્ વ્યાપ્ત થઈને રહેલું છે તે નિરતિશય એટલે કે સર્વથી શ્રેષ્ઠ પૂર્ણ પુરુષ તો અવ્યભિચારિણી ભક્તિ વડે જ પામવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ અનન્યભક્તિથી જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ૨૨.

અવતરણિકા:—“ ઇશ્વરમા ચિત્તની એકાગ્રતા ગમનાર યોગીઓનું મૃત્યુ પછી ફરી આ લોકમા આવવું થતું નથી, ” એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી “ પૂર્ણતાને ન પહોંચેલા અથવા અન્ય દેવોના ભક્તો જન્મ મગ્નને પામે છે, પરંતુ તેમા પગમાત્રમાએ દર્શાવેલા માર્ગમા કયે માર્ગે કયે મમયે જનાગઓ જન્મ મગ્નને પામે છે ? ” તેવી અર્જુનની વિજ્ઞામા મમગ્નને ભગવાન કહે છે

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ॥

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્પભ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—યત્ર, કાલે, તુ, અનાવૃત્તિમ્, આવૃત્તિમ્, ચ, એવ, યોગિનઃ, પ્રયાતાઃ, યાન્તિ, તમ્, કાલમ્, વક્ષ્યામિ, ભરતર્પભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આ સમંતાત્ વૃત્તિઃ વર્તનમ્ इति આવૃત્તિઃ, ન આવૃત્તિઃ इति અનાવૃત્તિઃ, તામ્ અનાવૃત્તિમ્ । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । પ્રકર્ષેણ યાતાઃ इति પ્રયાતાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—મરતર્પમ હે ભરતંવશમા યદ્ય
અર્જુન! યત્ર જે, કાલે સમયમા, પ્રયાતા. (શરીર છોડીને)
ચાલ્યા ગયેલા, યોગિન. યોગીઓ, આવૃત્તિમ્ જન્મ-મૃત્યુની
આવૃત્તિને, ચ અને, એવ તે પ્રમાણે જ, અનાવૃત્તિમ્ જન્મ-મૃત્યુની
પરંપરારહિત સ્થિતિને, ચાન્તિ પામે છે, તમ્ તે, કાલમ્ સમય
વક્ત્યામિ હું (તને) કહીશ.

ભાવાર્થ:—હે ભરતશ્રૃષ્ઠ! જે સમયમાં શરીરનો ત્યાગ
કરીને ચાલ્યા ગયેલા યોગીઓ ફરી જન્મ પામે છે, તેમજ જે
સમયમા ગયેલા ફરી જન્મ પામતા નથી તે સમય હું તને
કહીશ તે તુ સાલણ. ૨૩

અવતરણિહ:—“પન્થ પુરુષને પહોંચવાના દેશ્યાન અર્થિમાર્ગ
અને પિતૃયાન-ધર્મમાર્ગ એમ બે માર્ગ છે, તેમાંથી દેશ્યાન કે જે માર્ગે ગયે ના
અમાગની આવૃત્તિમા જન્મ-મૃત્યુની ઉપાધિમા પન્થા નથી, તે માર્ગે જવાનો
તો મન્ય છે!” તે ભગવાન કહે છે

અમિર્યોતિરહ: શુક્લ: પન્થાસા ઉત્તરાયણમ્ ॥

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જના: ॥૨૪॥

૧ દેશ્યામી અર્થે મહાસત્યપુણસત્ય એકવિંશતિમિતમવ-ચરિત્ક્રાહ્ય આરૂપમાણ
વતમારૂપમાણપ્રસાદ્યાન્ શુદ્ધવૃત્તિ માસારતામાસેભ્ય સપત્તર મવાત્મતાનાર્થિ-પર્માર્થિમાર્ગ
મત્ત વત્રમ્મો વિદુન્ તત્પુરુષાશ્રાવન્ ન દનાનહ્ય મમચ-યેવ બ્રહ્મવયો દયપથ કમ મન
વમાવન્ નાવતન્તે ॥ શુનિ ॥

જે એ વનપ્રસ્થ અવસ્થામા અરબ્યમા મહાવટે સત્ય-શ્રદ્ધાની ઉપાસના
કરે છે તે મહાવેતા યોગિઓ અર્થિક માર્ગે જાય છે અર્થે, એ અત્રિ-તેન પી
તિવસ અગ્રે દિવસાભિમાની દેશ્યા તેથી શુદ્ધપથ તે શુદ્ધપથથી જે છ માસમા
ઉત્તરાયણ ચાય છે તે ૭ માસ તે ઉત્તરાયણથી મવત્સર સવ સત્ય આદિત્ય
લોક આદિત્યલોકથી નવલોક ચતુલોકથી વિનલોક અને તે વિનલોકથી તિન
દેવને ધા ૯ પદલોક ૭૫ મહાલોકને પ્રાપ્ત પડે છે જે શ્રદ્ધામાર્ગ છે, જે દેશ્યાન
છે તેને પ્રાપ્ત થઈ ને યોગીઓ ફરી સસગમા જન્મના નથી

પદચ્છેદઃ—અગ્નિઃ, જ્યોતિઃ, અહઃ, શુક્રઃ, પળ્માસાઃ,
ઉત્તરાયણમ્, તત્ર, પ્રયાતાઃ, ગચ્છન્તિ, વ્રહ્મ, વ્રહ્મવિદઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પટ્ ચ તે માસાઃ इति पण्मासाः ।
ઉત્તરસ્યામ્ અયનં ગમનં સૂર્યસ્ય इति उत्तरायणम् । વ્રહ્મ વિદન્તીતિ
તે વ્રહ્મવિદઃ ।

અન્ય અને અર્થઃ—અગ્નિઃ અગ્નિના અભિમાની દેવતા
જ્યોતિઃ જ્યોતિના અભિમાની દેવતા, અહઃ દિવસાભિમાની દેવતા,
શુક્રઃ શુકલપક્ષાભિમાની દેવતા, (અને) પળ્માસા. છ માસરૂપ,
ઉત્તરાયણમ્ ઉત્તરાયણાભિમાની દેવતા (છે), તત્ર તે દેવતાના
કાલમાં, પ્રયાતાઃ ભરેલા, વ્રહ્મવિદઃ બ્રહ્મને બાણુનાર, જના. મનુ-
ષ્યો, વ્રહ્મ બ્રહ્મને, (જ) ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ અને ઉત્તરા-
યણના છ માસ, એ બધાના અભિમાની દેવતાઓના એ ઉત્તરા-
યણાદિ કાલમાં જે મનુષ્યો મૃત્યુ પામેલા છે તે આત્મજ્ઞાની
યોગીઓ બ્રહ્મને જ પામે છે. અર્થાત્ તેઓ કમથી અન્યાદિ
અભિમાની દેવોને પામીને ત્યાર પછી બ્રહ્મને પામે છે. ૨૪.

અવતરણિકાઃ—હવે જે સમયમાં મૃત્યુ પામેલા યોગીઓને ફરી
જન્મ ધારણ કરવો પડે છે, તે આવૃત્તિમાર્ગના પિતૃધાનસમયનું નિશ્પણ
કરતા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ પળ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ॥
તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

૧ અપ ય ઇમે ઇશાનૃતે દત્તમિત્યુપાસતે તે ધૂમમગ્નિસમવન્તિ ધૂમાદ્રાત્રિ રાત્રેરપરપશ
મપરપમાયાન્ પટ્ દક્ષિણેતિ માસાન્તાએત સપત્તરમભિમાનુવન્તિ માસેમ્ય પિનૃલોક પિનૃ-

પદચ્છેદઃ—ધૂમઃ, રાત્રિઃ, તથા, કૃષ્ણઃ, ષણ્માસાઃ, દક્ષિણાયનમ્, તત્ર, ચાન્દ્રમસમ્, જ્યોતિઃ, યોગી, પ્રાપ્ય, નિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દક્ષિણસ્યામ્ અયનં ગમન સૂર્યસ્ય ઇતિ દક્ષિણાયનમ્ । ચન્દ્રમસ્મ્ ઇદં ચાન્દ્રમસમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધૂમ ધૂમાભિમાની દેવતા, રાત્રિ રાત્રિના અભિમાની દેવતા, કૃષ્ણઃ કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવતા, ષણ્માસા. છ માસરૂપ, દક્ષિણાયનમ્ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતા (છે), તત્ર તે દેવતાના કાલમા, (મૃત્યુ પામેલો) યોગી યોગી, ચાન્દ્રમસમ્ ચન્દ્રમા સબધી, જ્યોતિઃ પ્રકાશને, પ્રાપ્ય પામીને, નિવર્તતે ફરી (પુરુષ ક્ષીણ થતા) પાછો ફરે છે.

ભાવાર્થઃ—ધૂમાડો, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના છ માસ, એ બધાના અભિમાની દેવતાઓના સમયમા જે દેવતાના શરીરને છોડી બચે છે તેવો યોગી, ચન્દ્રમા સબધી

ત્રેફાવાકાશમાકાશાશ્ચ દ્રમસમેષ સોમો રાજા તદ્વાનામસ્ય ત દેવા મસ્યન્તિ । તસ્મિન્ વાચસપાતમુષિત્વાડ્યેતમેશાણામ્ પ્રતીર્નિષતન્તે । યથેતવાકાશમાકાશાદ્વાયુ વાયુભૂત્વા ધૂમો મવતિ ધૂમો ભૂત્વાઽપ્રમવયમ્ પ્રમવતિ મેષો મવતિ મેષો ભૂત્વા પ્રવર્તન્તિ ત્ત ઇહ મગદિવા યથા ઔષધિવનસ્પતયસ્તિલમાષા ઇતિ જાયન્તે ચો ચો જ્ઞાન્નમતિ ચો રેત્ સિચન્તિ તદ્દમ દવ મવતિ ॥ મુનિ ॥

જે દોઢા ઈંટાપૂર્ણ આગિ ચલેમા અપિત લોકેપણીની ઉપાસના કરે છે તે ધૂમમાર્ગે બચે છે ધૂમથી રાત્રિ રાત્રિથી કૃષ્ણપક્ષ કૃષ્ણપક્ષથી જે છ માસ દક્ષિણમા આવે છે તે દક્ષિણાયન અને દક્ષિણાયનથી સપ્તરશ્મિને પ્રાપ્ત થાય છે એમ મદિનાઓથી પિતૃલોક, પિતૃલોકથી આકાશ અને આકાશથી ચંદ્રલોક જે ચંદ્રમા તોમ રાત્રિ છે તે દેવતાઓનું અન્ન છે, તેનું દેવતાઓ ભખણ કરે છે ત્યાં સંપાત મુખી રી ફરી એજ માર્ગમા પાછા આવે છે તેમા આકાશ આકાશથી વાયુ એમ વાયુ યથા ધૂમ થાય ॥ ધૂમ યથા વાદળ થાય છે વાદળ યથા મેઘ થાય છે, મેઘ યથા વરસે ॥ તેમા પૃથ્વીપર મોખા અવવા યવ ઔષધિ, વનસ્પતિઓ તલ, અડદ, એ પ્રમાણે ઉદ્ભવે છે અને જે જે અન્ન ખાય છે, જે રેતનું સિંચન કરે છે તે ફરી જન્મે છે

જયેતિ એટલે ચન્દ્રલોકને પામીને પુણ્યે ક્ષીણ થતાં ફરી સંસારમાં આવે છે. અર્થાત્ તે પુણ્યનું ફળ લોગવી પુણ્ય ક્ષીણ થતાં આ લોકમાં પુનઃ અવતાર ધારણ કરે છે, પરંતુ તે બ્રહ્મ-પદને પામતો નથી. ૨૫.

અવતરણિકા:—“ઉપરોક્ત જોયે માર્ગ બતાવ્યા તેજ યોગીને સસા-ગની આવૃત્તિ અને અનાવૃત્તિમાં ફરણ છે,” તે પુનઃ મૂલમ સ્વરૂપે કહે છે:

શુક્લકૃષ્ણે ગતીં હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ॥

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

પદચ્છેદઃ—શુક્લકૃષ્ણે, ગતીં, હિ, એતે, જગતઃ, શાશ્વતે, મતે, एकया, याति, अनावृत्तिम्, अन्यया, आवर्तते, पुनः.

व्युत्पत्तिसमासाः—शुक्ला च कृष्णा च इति शुक्लकृष्णे ।
आ समन्तात् वर्तते इति आवर्तते ।

અન્યથા અને અર્થઃ—જગતઃ આ જગતની, એતે આ, શુક્લકૃષ્ણે શુક્લ અને કૃષ્ણ, ગતીં (એ બે) ગતિઓ, હિ ખરે-ખર, શાશ્વતે નિત્ય, મતે માનવામાં આવેલી (છે, તેમાં) एकया એક અર્થાત્ શુક્લ ગતિથી, अनावृत्तिम् જન્મ-મરણ ન પામવા પણાને, (મનુષ્ય) याति પામે છે, (અને) अन्यया બીજી કૃષ્ણ વડે, पुनः ફરી, आवर्तते સંસારમાં આવે છે.

સાવાર્થઃ—આ જગતની એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત જ્ઞાનને પ્રકાશ કરવાપણાથી સુકિતમાર્ગની જે ગતિ તે શુક્લ અને શુદ્ધ જ્ઞાનના અભાવથી કર્મમાર્ગની ગતિ તે કૃષ્ણ, એમ બે ગતિઓ ખરેખર નિત્ય માનવામાં આવેલી છે, તેમાં પહેલી શુક્લ એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટેની જ્ઞાન-વૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી સંસારની

પુનરાવૃત્તિ—ફરી જન્મ—નથી, અને બીજી કૃષ્ણ એટલે સંસારથી
પતન પમાડવાવાળી કર્મવૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી ફરી સંસારમાં
આવૃત્તિ—જન્મ થાય છે. ૨૬.

અવતરણિકા—એ પ્રમાણે બે ગતિનું વર્ણન કરી હવે તેમા જ્ઞાનના
કવની પ્રગતિ કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કથિયોગનો ઉપસાધાર કરે છે

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, એતે, સૃતી, પાર્થ, જાનન્, યોગી,
મુહ્યતિ, કશ્ચન, તસ્માત્, સર્વેષુ, કાલેષુ, યોગયુક્તઃ, ભવ, અર્જુન.

। વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્યતે આમ્યામ્ ઇતિ સૃતી, તે । જાના-
તીતિ જાનન્ । યોગેન યુક્ત યોગયુક્ત ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! એતે એ બન્ને,
સૃતી ગતિઓને, જાનન્ ભણતો, (એવો) કશ્ચન કોઈપણ,
યોગી યોગી, ન, મુહ્યતિ મોહ પામતો નથી તસ્માત્ તેથી, અર્જુન
હે અર્જુન ! સર્વેષુ બધા, કાલેષુ સમયમાં, યોગયુક્ત યોગયુક્ત-
સાવધાન ચિત્તવાળો, ભવ તું થા.

સાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! એ બન્ને ગતિઓને ભણતો કોઈ
પણ યોગી મોહ પામતો નથી, તેથી હે અર્જુન ! દરેક સમયમાં
સાવધાન ચિત્તવાળો થઈને નિષ્કામ કર્મનો ઉપાસક તું થા
અર્થાત્ એ બંને ગતિઓનાં સ્વરૂપોને સમજી ત્યારપછી યોગ
યુક્ત થઈને ઊર્ધ્વ માર્ગમાં જવાનો પ્રયત્ન કર ૨૭

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કહી હવે ભગવાન યોગમાં શ્રદ્ધા વધાવવા માટે ફરી પણ પાછી તેની જ પ્રગસા કરે છે

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ

દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ॥

અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા

યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદ:—વેદેષુ, યજ્ઞેષુ, તપઃસુ, ચ, એવ, દાનેષુ, યત્, પુણ્યફલમ્, પ્રદિષ્ટમ્, અત્યેતિ, તત્, સર્વમ્, ઇદમ્, વિદિત્વા, યોગી, પરમ્, સ્થાનમ્, ઉપૈતિ, ચ, આદ્યમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુણ્યસ્ય ફલં પુણ્યફલમ્ । પ્રકર્ષેણ દિષ્ટમ્ ઇતિ પ્રદિષ્ટમ્ । અતિ અતિશયેન ઇતિ ઇતિ અત્યેતિ ।

અન્યથા અને અર્થ:—વેદેષુ વેદોમાં, યજ્ઞેષુ યજ્ઞોમાં, તપઃસુ (શરીરશોષણાદિ) તપોમાં, ચ અને, દાનેષુ દાનોમાં, એવ પણ, યત્ જે, પુણ્યફલમ્ પુણ્યનું ફલ, પ્રદિષ્ટમ્ બતાવેલું (છે), તત્ તે, સર્વમ્ સઘળા (ફલ) ને, ઇદમ્ આ (સાત પ્રશ્નના નિર્ણયવાળું) તત્ત્વ, વિદિત્વા બાણીને, યોગી યોગી, અત્યેતિ ઓળંગી બાંધ છે, ચ અને, આદ્યમ્ (સૌથી) પ્રથમ એવા, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, સ્થાનમ્ સ્થાનને, ઉપૈતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—વેદ, યજ્ઞ, તપ અને દાન ઇત્યાદિમાં જે પુણ્ય-ફલ કહેલું છે, તે સઘળા પુણ્યના ફલને પણ જે યોગી ઉપર કહેલું

તત્ત્વ જાણે છે તે ઓળખી જાય છે એટલે તેથી પણ વિશેષ
પુણ્યશાલી જની તેના ફલની અપેક્ષા ન રાખતા અન્તમાં સૌથી
પ્રથમ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા સ્થાનને પામે છે. અર્થાત્ તેવો
યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપને પામવાને સમર્થ થાય છે. ૨૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-
सान्त्वय-बोधिण्यां गुर्जरटीकायां महा-
पुरुषयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

નવમોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—આક્રમા અધ્યાયમાં મુખ્યત્વા નાડી દ્વારા ધારણા—
અમાધિ-યોગ કહેા, 'તેના પાલનથી અગ્નિરાદિ માર્ગ વડે કાલાંતરે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ-
રૂપ ફક્ત પ્રાપ્ત થાય છે' એમ જણાવ્યું, હવે મામાન્ય રીતે અર્જુનને શંકા
થાય કે “ફક્ત એ જ માર્ગથી મુક્તિ છે અને બીજા કોઈ માર્ગથી મુક્તિ
નથી ?” તેા તે શંકાના સમાધાનમાં “કાલાન્તરમુક્તિ મિવાય સર્વેમુક્તિ-
પુરતમા જ મળનારી મુક્તિ—પણ અહીંજ છે.” એમ જણાવી તેના વિષે
વિગેય હકીકત કહેવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧॥

પદચ્છેદ:—इदम्, तु, ते, गुह्यतमम्, प्रवक्ष्यामि, अनसू-
यवे, ज्ञानम्, विज्ञानसहितम्, यत्, ज्ञात्वा, मोक्षयसे, अशुभात्.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—गूहितु योग्यम् इति गुह्यम्, अतिशयेन
गुह्यम् इति गुह्यतमम्, तत् । प्रकर्षेण वक्ष्यामि इति प्रवक्ष्यामि । असूया
अस्ति अस्य इति असूयुः, न असूयुः अनसूयुः, तस्मै अनसूयवे । ज्ञायते
अनेन इति ज्ञानम्, तत् । विशेषेण ज्ञायते अनेन इति विज्ञानम्, विज्ञानेन
सहितम् इति विज्ञानसहितम्, तत् । न शुभम् इति अशुभम्, तस्मात् अशुभात् ।

અન્વય અને અર્થ:—(હે અર્જુન!) અનસૂયવે શુભોમાં દોષ જોવારૂપ અસૂયાથી રહિત એવા, તે તને, દ્વંદ્વ આ, ગુહ્યતમમ્ અત્યંત શુભ રાખવા યોગ્ય, વિજ્ઞાનસહિતમ્ વિજ્ઞાનસહિત—અનુભવયુક્ત, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ, (હે) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા બાણીને, અશુભાત્ અશુભ—સંસારથી, મોક્ષ્યસે તું મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! અસૂયા વગેરે દોષથી રહિત એવા તને, અત્યંત શુભ રાખવા યોગ્ય એવું આ વિજ્ઞાનસહિત—અનુભવયુક્ત જે જ્ઞાન છે તે હું કહીશ, હે જે જ્ઞાનને બાણીને તું અશુભ—સંસારના બન્ધનથી મુક્ત થઈશ. ૧.

અવતરણિકા:—અધોમુક્તિ માટે જે ઉત્તમ બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાની ઉપદેશ પ્રસ્તાવના કરી છે, તેજ જ્ઞાનના માહાત્મ્યની પ્રશસ્તિ કરતાં ભગવાન કહે છે

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ॥

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—રાજવિદ્યા, રાજગુહ્યમ્, પવિત્રમ્, દ્વંદ્વમ્, ઉત્તમમ્, પ્રત્યક્ષાવગમમ્, ધર્મ્યમ્, સુસુખમ્, કર્તુમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિદ્યાનાં રાજા इति રાજવિદ્યા । ગુહ્યાના રાજા इति રાજગુહ્યમ્ । પ્રત્યક્ષેણ સુત્રાદેરિવ અવગમઃ યસ્ય તન્ પ્રત્યક્ષાવગમમ્ । ધર્માત્ અનપેતમ્ इति ધર્મ્યમ્ । સુષ્ટુ સુખં—સુખપૂર્વકં યયા સ્યાત્તયા इति સુસુખમ્ । ન વિચલે વ્યયઃ યસ્ય તન્ અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—દ્વંદ્વમ્ આ (જ્ઞાન જે હવે કહેવામાં આવશે તે), રાજવિદ્યા બધી વિદ્યાઓમાં (અતિશય તેજથી) રાજા જેવું, રાજગુહ્યમ્ શુભ રાખવા યોગ્ય—સર્વ રહસ્યોમાં પણ મુખ્ય, પવિત્રમ્ અત્યંત પવિત્ર કરનાર, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ,

પ્રત્યક્ષાવગમમ્ (સુખ-દુઃખોની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જ)
પ્રત્યક્ષ ફલની પ્રાપ્તિ કરાવનારું, ધર્મ્યમ્ ધર્મથી જરા પણ વિરુદ્ધ
નહિ તેવું, કર્તુમ્ આચરણ કરવાને માટે, સુસુખમ્ ધણી જ સુલ-
ભતાવાળું, (અને) અવ્યયમ્ કદી નાશ ન પામે તેવું (છે).

ભાવાર્થ:—આ જ્ઞાન જે હવે કહેવામાં આવશે તે બીજી
બધી વિદ્યાઓમાં પોતાના વિશેષ તાત્ત્વિક તેજને લીધે શ્રેષ્ઠ,
બધાં રહસ્યોમાં પણ સુખ્ય રહસ્યરૂપ, અત્યંત પવિત્ર કરનાર,
સૌથી ઉત્તમ, સુખ-દુઃખોની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જ
પ્રત્યક્ષ ફલ આપનાર, કોઈ પણ રીતે ધર્મથી વિરુદ્ધ નહોં તેવું
એટલે કે ધર્મયુક્ત, આચરણ કરવાને ધણી સુલભતાવાળું તેમજ
કદી નાશ ન થાય તેવું છે. ૨

અવતરણિકા:—“ એવું ઉત્તમ અને સુખથી આચરણ કરી શકાય
તેનું આત્મજ્ઞાન છે, તો પણ તેને સપાદન ન કરનાર મનુષ્યો શી સ્થિતિને પામે
છે ? ” એમ જ્ઞાન્ય અર્જુન પૂછે તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ॥

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તંતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ ૩ ॥

પદ્મચ્છેદ:—અશ્રદ્ધધાનાઃ, પુરુષાઃ, ધર્મસ્ય, અસ્ય, પરં-
તપ, અપ્રાપ્ય, મામ્, નિવર્તંતે, મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અશ્રદ્ધઘતીતિ અશ્રદ્ધધાના, ન અશ્રદ્ધધાના.
इति अश्रद्धधानाः । न प्राप्य इति अप्राप्य । नि-परा वर्तन्ते इति निव-
र्तन्ते । मृत्युना युक्तः संसार इति मृत्युसंसारः, तस्य वर्त्म इति मृत्यु-
संसारवर्त्म, तस्मिन् मृत्युसंसारवर्त्मनि ।

અન્વય અને અર્થ:—પરંતપ છે પરંતપ ! અસ્ય આ,
ધર્મસ્ય ધર્મમાં (ધર્મયુક્ત જ્ઞાનમાં), અશ્રદ્ધધાનાઃ અશ્રદ્ધા

પુરુષા પુરુષો, મામ્ મને, અપ્રાપ્ય ન પ્રાપ્ત કરીને, મૃત્યુસસારચર્મનિ
મૃત્યુચુક્ત સસારના માર્ગમા, નિવર્તન્તે યાછા ક્ષરે છે

ભાવાર્થ:—હે પરતપ ! આ ધર્મ—આત્મજ્ઞાન—મા શ્રદ્ધા
નહીં રાખનારા પુરુષો, મને ન પામીને પછી જેમા નિગ્તર
મૃત્યુ થાય છે એવા આ સસારના માર્ગમા અવશ્ય યાછા
ક્ષરે છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનમા તેમને અશ્રદ્ધા હોવાથી તેને તેઓ
મેળવતા ન હોવાથી તેમનું જન્મમૃત્યુનું કાલચક્ર ક્યારે પણ
અટકતું જ નથી. ૩

અનતરપ્રિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ મોહથી વિધિમુખે સુતિદારા
અને નિરોધમુખે નિન્દાદારા જ્ઞાનની પ્રસ્તાવના કરીને હવે તેની વ્યાખ્યા
કહેવાનું ભગવાન તરફ કહે છે

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ॥

મત્સ્યાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

પદ્ચ્છેદ:—મયા, તતમ્, ટ્ડમ્, સર્વમ્, જગત્, અવ્ય-
ક્તમૂર્તિના, મત્સ્યાનિ, સર્વભૂતાનિ, ન, ચ, અહમ્, તેષુ, અવસ્થિતઃ.

વ્યુત્પાત્તિસમાસા:—ન વ્યક્તા અવ્યક્તા, અવ્યક્તા મૂર્તિ
યસ્ય ॥ અવ્યક્તમૂર્તિ, તેન અવ્યક્તમૂર્તિના । મયિ તિષ્ઠન્તિ તાનિ
મત્સ્યાનિ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ ।

૧ હુદ્ધિર્મનો મહદ્વ્યુક્તેર્જોમ્ સ મહી ચ યા ।

ચતુર્વિધ ચ મદૂત સવ કૃષ્ણે મતિદિનમ્ ॥ સમાવર્ણ ॥

સુદ્ધિ, મન, મદૂતાત્મ, વાયુ, તેજ જલ, આકાશ અને એ પૃથ્વી તથા ચાર
આણુ (ઉદ્ધિર્મનો, સ્વેદજ, અહન અને જરાયુજ) રૂપી ભૂતવત તે સમગ્ર
કૃષ્ણવિદે જ રહે છે

અન્વય અને અર્થ:—અવ્યક્તમૂર્તિના અપ્રકટ સ્વરૂપ-
વાળા (એવા), મયા મારા વડે, શ્વમ્ આ, સર્વમ્ બધું, જગત્
જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત કરાયેલું (છે, અને) સર્વભૂતાનિ બ્રહ્માદિ
સ્તંભ પર્યંત બધાં પ્રાણિઓ, મત્સ્થાનિ મારામાં જ રહેલાં (છે),
ચ પણ, અહમ્ હું, તેપુ તેઓમાં, અવસ્થિત: રહેલો, ન નથી.

ભાવાર્થ:—અવ્યક્ત-અપ્રકટ-અતીન્દ્રિય-અકલ્પ્ય-એવી
મારી મૂર્તિ વડે એટલે મારા વડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું
છે, અને બ્રહ્માથી માંડીને તૃણના હુમખા સુધીનાં પ્રાણિમાત્ર
મારામાં જ રહેલાં છે, પરંતુ મારાથી જ ઉત્પન્ન કરાયેલાં તે પ્રાણિ-
ઓમાં હું રહેલો નથી. ૪.

અવતરણિકા:—પરમેશ્વરની પ્રાણિઓમાં સ્થિતિ ન હોવા છતાં,
પરમેશ્વરમાં જૂતોની સ્થિતિ હોવી એ અમંગત હોય તેમ લાગે ॥ અને
તેથી તે અમંગલિને દૂર કરવા માટે બગવાન પોતાનું અમંગલિય-મગરહિત-
પણું દર્શાવતા કહે છે

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પश्य मे योगमैश्वरम् ॥

ભૂતભૂત્ત ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—ન, ચ, યત્સ્થાનિ, ભૂતાનિ, પશ્ય, મે, યોગમ્,
એશ્વરમ્, ભૂતભૂત્, ન, ચ, ભૂતસ્થઃ, મમ, આત્મા, ભૂતભાવનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—ઈશ્વરસ્ય અયમ્ એશ્વરઃ, તમ્ એશ્વરમ્ ।
ભૂતાનિ વિભર્તિ ધારયતીતિ ભૂતભૂત્ । ભૂતેષુ તિષ્ઠતીતિ ભૂતસ્થઃ । ભૂતાનિ
ભાવયતિ પાલયતીતિ ભૂતભાવનઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—મૂતાનિ બધાં પ્રાણિઓ, મત્સ્થાનિ
મારામાં (અસંગપણાથી) રહેલાં, ન નથી, ચ તેમજ, મે મારા,

દેશ્વરમ્ ઈશ્વર સંબધી, યોગમ્ યોગને—મુક્તિને, પદ્ય તું જો !
મમ મારો, આત્મા આત્મા, મૃતમૃત ભૂતોને ધારણ કરનાર,
(અને) મૃતમાવનઃ ભૂતોને પોષનાર, (છતાં) ચ પશુ, (નિરહંકાર
હોવાથી) મૃતસ્યઃ ભૂતોમાં રહેલો, ન નથી.

ભાવાર્થ:—બધાં પ્રાણિઓ મારામાં મારી અનાસક્તિને
લઈને રહેલાં નથી, અને તેથી મારી દિવ્ય ઈશ્વરસંબધી શક્તિ-
રૂપ અલોકિક યોગને તું જો ! મારો આત્મા ભૂતોને ધારણ
કરનાર તેમજ ભૂતોને પોષનાર હોવા છતાં પણ નિરહંકાર હોવા-
થી ભૂતોમાં રહેલો નથી. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્ર મારી શક્તિ વડે
મારામાં આસક્તિથી રહેલાં છે જ્યારે તે સર્વમાં હું વ્યાપક હોવા
છતાં પણ નિઃસંગ હોવાથી રહેલો નથી એમ તું સમજ. ૫.

અવતરણિકા:—પરમાત્મા અને ભૂતમાત્ર પરસ્પર અત્યંત અયોગ-
હિત હોવા છતાં પણ, તેમનો પરસ્પર આધાર—આશ્રય અને આધેય—
આશ્રય લેનાર, આવ છે એમ દૃષ્ટાન્તથી ભગવાન નિરૂપિત કરે છે

યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ॥

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદ:—યથા, આકાશસ્થિતઃ, નિત્યમ્, વાયુઃ, સર્વ-
ત્રગઃ, મહાન્, તથા, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, મત્સ્થાનિ, ઇતિ, ઉપધારય.

૧ મેષોઽય-માયસન્નિહિતિન્દોર્વિમાળકૃતિત્ત્વિ વાયો ।

વિદ્ય દિવ્યદો ગતિરુષ્ણરદ્યવિષ્ણોર્વિચિત્ત્વા પ્રમથન્તિ માયા ॥

વાદળઓનો ઉદ્ભવ, તમુકમાં વદનું અસ્ત થતું વિભાનાત્મક વાયુડ રેકુરણ,
વિદુનો વિનય અને સૂર્યની મતિને સુધળા પરમાત્માની વિચિત્ર—આશ્ચર્યજનક
માયાશ્રેષ્ઠ ઉદ્ભવ છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આકાશે સ્થિતઃ इति आकाशस्थितः ।
 सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः । महते इति महान् । मयि तिष्ठन्ति तानि
 मत्स्थानि ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, નિત્યમ્ નિરંતર,
 સર્વત્રગઃ સર્વ ઠેકાણે ફરનાર, મહાન્ મહાન્, વાયુઃ પવન,
 આકાશસ્થિતઃ આકાશમાં રહેલો (છે), તથા તેવી રીતે, સર્વાણિ
 સર્વ, મૂતાનિ ભૂતો, મત્સ્થાનિ મારામાં રહેલાં (છે), इति એમ,
 ઉપધારય તું બાણુ.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે નિરંતર સમસ્ત સ્થાનમાં રહેવા-
 વાળો મહાન્ વાયુ ત્રણે કાલમાં આકાશમાં જ રહે છે, તેવી જ
 રીતે બધાં પ્રાણિઓ પણ ત્રણે કાલમાં મારામાં જ રહેલાં છે
 એમ તું બાણુ. ૬.

અવતરણિકાઃ—“આકાશમાં જેમ વાયુ રહેલો છે તેમ બધાં પ્રાણિ-
 ઓપણુ સ્થિતિકાલમા મારામાં જ રહેલાં છે અને તેજ પ્રમાણે સૃષ્ટિના પ્રલય
 તેમજ ઉત્પત્તિ વખતે પણ તેઓ મારામાં જ રહે છે,” એમ ભગવાન કહે છે

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ॥

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

પદચ્છેદઃ—સર્વભૂતાનિ, કૌંતેય, પ્રકૃતિમ્, યાન્તિ,
 મામિકામ્, કલ્પક્ષયે, પુનઃ, તાનિ, કલ્પાદૌ, વિસૃજામિ, અહમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—मम इयं मामिका, तां मामिकाम् ।
 कल्पस्य क्षयः कल्पक्षयः, तस्मिन् कल्पक्षये । कल्पस्य आदिः कल्पादिः,
 तस्मिन् कल्पादौ । विशेषेण सृजामि इति विसृजामि ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! કલ્પક્ષયે પ્રલય કાલમાં, સર્ગમૃતાનિ સર્વપ્રાણિભ્યો, મામિકામ્ ભારી (૪), પ્રકૃતિમ્ ત્રિશુણ્ણાત્મિકા માયાને, યાન્તિ પામે છે, (અને) કલ્પાદૌ સૃષ્ટિના આદિમાં—ઉત્પત્તિસમયે, પુનઃ ફરી, અહમ્ હું (૫), તાનિ તેમને, વિસૃજામિ ઉત્પન્ન કરું છું.

ભાવાર્થઃ—હે કૌન્તેય ! પ્રલય વખતે બધાં પ્રાણિઓ ભારી ૪ ત્રિશુણ્ણાત્મિકા પ્રકૃતિમાં લય પામી જાય છે, અને સૃષ્ટિની શરૂઆતના સમયમાં ફરી પણ હું ૫ તે બધાંને ઉત્પન્ન કરું છું. ૭.

અવતરણિકા—“આપ તો અસગ અને નિર્વિકાર છો છતાં કેવી રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરો છો ?” એમ અર્જુનનો પ્રશ્ન થાય તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્ય વિસૃજામિ પુનઃપુનઃ ॥

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અવષ્ટમ્ય, વિસૃજામિ, પુનઃપુનઃ, ભૂતગ્રામમ્, ઇમમ્, કૃત્સ્નમ્, અવશમ્, પ્રકૃતેઃ, વશાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભૂતાના ગ્રામઃ સમુદાયઃ इति ભૂતગ્રામઃ, ત ભૂતગ્રામમ્ । ન વશ इति અવશ, ત અવશમ્ ।

૧ ગમનપવનતેજોદાર્મિયો વિવર્તો મગધન ઇતિ સિદ્ધ સર્વવેદાન્તજાલે ॥

નહિ નૂળમપિ વિષ્ણોર્મિજસ્રસ્રાં લપ્તમ વિધિશત્રુમપિ તદ્ભક્તેવ વિષ્ણોર્મિમિજમ્ ॥

સુદર્શની—માવમ્કાશરૂપિકા ॥

આકાશ, વાયુ તેજ, લઘુ અને પૃથ્વી એ ભગવાનનું જ વિવર્તન-વિકૃતિઓ—
 જે એમ સધળા વેદાત્યાસિધી તિલ્લ થએલ છે એક તુલ્યમત્ત પણ વિષ્ણુથી ભુરી
 સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકતુ નથી તેમજ સંકટો જાણ્યા પછી વિષ્ણુથી ભુરા નથી.

અન્વય અને અર્થ:—સ્વામ્ પોતાની, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિ અવદ્ય નિયમમાં રાખીને, પ્રકૃતે: પ્રકૃતિની, વશાત્ આધી તાથી, અવશમ્ અસ્વાધીન-પરતંત્ર (એવા), હમમ્ આ, મૃતયા ભૂતોના સમુદાયને, પુનઃ પુનઃ વારંવાર, વિસ્તૃજામિ હું પેદા કરું

ભાવાર્થ:—હું મારી પોતાની પ્રકૃતિને વશમાં રાખી પ્રકૃતિને આધીન રહેવાથી પરતંત્ર રહેલા એવા આ ભૂતે સમુદાયને વારંવાર ઉત્પન્ન કરું છું. અર્થાત્ હું સ્વતંત્ર હોવાથી ન ભૂતમાત્ર પરતંત્ર હોવાથી હું તેઓને ઉત્પન્ન કરું છું. ૮.

અવતરણિકા:—“આપ એ પ્રભાણે વિવિધ પ્રકારના કર્મો કરો તે જીવાત્માની માફક તે સર્વ કર્મો આપને કેમ બન્ધનકારક થતા નથી એવા અનુનના પ્રશ્નની પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ને ચ માં તાનિ કર્માણિ નિવર્ધનંતિ ધનંજય ॥

ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેપુ કર્મસુ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ:—ન, ચ, મામ્, તાનિ, કર્માણિ, નિવર્ધાઃ ધનંજય, ઉદાસીનવત્, આસીનમ્, અસક્તમ્, તેપુ, કર્મસુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિશ્ચયેન વર્ધનન્તિ ઇતિ નિવર્ધનન્તિ ઉદાસીનેન તુલ્યમ્ ઇતિ ઉદાસીનવત્ । આસ્તે ઇતિ આસીનઃ, ; આસીનમ્ । ન સક્તઃ ઇતિ અસક્તઃ, તમ્ અસક્તમ્ ।

૧ દ્રવ્ય કર્મ જ કાલજ્ઞ સ્વમાત્રો જીવ એવ ચ ।

યદ્વત્પ્રવહત સન્તિ ન સન્તિ યદુપેક્ષયા ॥ માગવતે ॥

દ્રવ્ય, કર્મ, કાલ, સ્વમાત્ર અને જીવ એ બધા જે પરમાત્માના અનુગ્રહથી જ અને તેની ઉપેક્ષાથી-ઈન્દ્રિયા વિના તે કંઈ પણ નથી.

અન્વય અને અર્થ:—ધનજય હે ધનંજય ! ચ પરતુ, તાનિ તે, કર્માણિ કર્મો, ઉદાસીનવત્ કોઈ તટસ્થ-ઉપેક્ષક-ની મમાન, આસીનમ્ રહેલા, (અને) તેપુ તે, કર્મસુ કર્મોમાં, અસક્તમ્ ફક્તની આસક્તિરહિત-અભિમાનરહિત એવા, મામ્ મને, ન, નિવૃઢનન્તિ બધન કરતાં નથી.

ભાવાર્થ:—હે ધનંજય ! પરતુ તે કર્મો ઉદાસીન પુરુષની માફક તટસ્થ અને ફક્તની આસક્તિ તેમજ કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત હું હોવાથી મને જરા પણ બન્ધનકારક થતા નથી અર્થાત્ તે કર્મોથી હું બધાતો નથી હ.

અવતરણિકા:—“મૃતગ્રામમિમં-વિસૃજામિ” તથા “ઉદાસીન ચુદાસીન” એ પરસ્પર વિરુદ્ધ શબ્દો હોવાથી અમ્ભત હોય તેમ જાણાય કે, તેથી તેની અમ્ભતિ ટાળવા માટે જગત્ પ્રતિ પોતાનું વર્તન કેવું છે તે બગવાનુ શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ॥

હેતુનાઽનેન કૌંતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—મયા, અધ્યક્ષેણ, પ્રકૃતિઃ, સૂયતે, સચરાચરમ્, હેતુના, અનેન, કૌંતેય, જગત્, વિપરિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ચરતીતિ ચરમ્, ન ચરતીતિ અચરમ્, ચરં ચ અચર ચ इति ચરાચરે, ચરાચરામ્યા સહ વર્તમાનં સચરાચરમ્, તત્ ॥ વિશેષેણ પરિવર્તતે इति વિપરિવર્તતે ॥

૧ અસ્ય દેવે દ્રુપાદસ્ય યદુપાદાનકારણમ્ ॥

અજ્ઞાન તદુપાભિય ઘટ્ટ કારણમુચ્યતે ॥

આ બે દેવશ્રી ઈંદ્રઅવન્ટ ઉપાસન કારણ અજ્ઞાન છે તેનો આશય કરીને બ્રહ્મ કારણ કહેવાય છે-મનાય છે

અન્યથ અને અર્થ:—અધ્યક્ષેણ નિયંતા તરીકે રહેલા એવા, મયા મારા વડે, પ્રકૃતિ: (મારી) પ્રકૃતિ, સચરાચરમ ચૈતન્ય અને જડસહિત જગતને, સૂચે પેદા કરે છે, કૌન્તેય હે કૌતેય ! અનેન આ, હેતુના કારણથી (જ), જગત્ જગત્, વિપરિવર્તેતે (બધી અવસ્થામાં) પરિણામ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હું નિયંતા-સર્વસત્તાધારક-હોવાથી મારે આશ્રય કરીને જ મારી પ્રકૃતિ જડચૈતન્યાત્મક આ સમગ્ર જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી હે કૌન્તેય ! મનેજ નિમિત્તભૂત કરીને આ જગત્ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય ઇત્યાદિ અવસ્થાઓમાં પરિણામ પામે છે. ૧૦.

અવતરણિકા:—“ આપજ બધાના અધ્યક્ષ, સર્વ પ્રાણિઓના નિવાસરૂપ, અને સંગરહિત હોવાથી સર્વદા મુક્ત છો તો પછી બધા આપને જ પોતાના આત્મા તરીકે અથવા પરમાત્મા તરીકે કેમ બજતા નથી ? ” એ અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રાયુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ॥

પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમહૈશ્વરમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—અવજાનન્તિ, મામ્, મૂઢાઃ, માનુષીમ્, તનુમ્, આશ્રિતમ્, પરમ્, ભાવમ્, અજાનન્તઃ, મમ, ભૂતમહૈશ્વરમ્.

૧. એકો દેવ સર્વભૂતેષુ મુદ્ધઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા ।

કર્માધ્યક્ષઃ સર્વભૂતાધિવાસઃ સાક્ષી ચેતા કેયલો નિર્ગુણઃ ॥ મુનિઃ ॥

એકજ દેવ જીવરૂપે સર્વભૂત-પ્રાણિમાત્રમાં ગુપ્ત રહેલા, સર્વમાં વ્યાપ્ત, સર્વ-ભૂતોના અતરાત્મા, કર્મેના અધિષ્ઠાતા, સર્વભૂતોના નિવાસરૂપ, સર્વના સાક્ષી, નિર્વકાર, એકલા અને નિર્ગુણ છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનુષ્યસ્ય इयं માનુષી, તાં માનુષીમ્ । ન જાનન્તીતિ તે અજાનન્તઃ । મહાન્ ચ અસૌ ईश्वरश्च महेश्वरः, ભૂતાનાં મહેશ્વરઃ इति ભૂતમહેશ્વરઃ, તં ભૂતમહેશ્વરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મૂઢાઃ અવિવેકી—અજ્ઞાનીઓ, ભૂતમહેશ્વરમ્ બધાં પ્રાણિઓના ઈશ્વરરૂપ એવા, મમ મારા, પરમ્ સોથી શ્રેષ્ઠ, માયમ્ પરમાત્મતત્ત્વને, અજાનન્તઃ નહિ જાણતા થકા, મામ્ મને, માનુષીમ્ મનુષ્યસંબંધી, તનુમ્ શરીરને, આશ્રિતમ્ ધારણ કરેલો એવો જાણી, (મારી) અવજાનન્તિ અવજ્ઞા કરે છે.

ભાવાર્થઃ—અવિવેકી—અજ્ઞાનીઓ સર્વ પ્રાણિઓના ઈશ્વર-રૂપ એવા મારા ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મતત્ત્વને ન જાણીને, હું મનુષ્ય-હેઠ ધારણ કરેલો હું એમ મને સમજી તેઓ મારી અવજ્ઞા કરે છે. અર્થાત્ તેઓ મને મનુષ્ય માની અજ્ઞાનતાથી મારું રહસ્ય ન સમજી મને જાણતા નથી. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—“આ પ્રમાણે મારી અવજ્ઞા તથા નિન્દા વગેરેના પાપથી હતાશુદ્ધિવાળા તે અવિવેકીઓ નિન્તર અધમ યોનિમાંજ રહેવા યોગ્ય છે,” એમ ભગવાન કહે છે.

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ॥

રોક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં ત્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

૧ કાચિદ્દ્યામોહધુનિઃ પરપુરુષાના રોક્ષસી પ્રાદુરભીત્ ॥

સા મર્મિણ્યર્મકોર્ષં વિવમમજનયત્યસમુનાર્મિધાતમ્ ॥

યાત્યેકં શીવમર્ગેતિજહમપરં પાવતીતસતોઽપ્યત્ ॥

માહ્યાન્તઃ શૂન્યમન્યદદતિ તત્પરં ચિં પુનઃતત્સમાજે ॥

કોઈક મહામોહની સાક્ષાત્ મુનિ પરપુરુષ-ચર (ઈશ્વર) ના પ્યારમાં પડેલી

પદચ્છેદઃ—મોઘાશાઃ, મોઘકર્માણઃ, મોઘજ્ઞાનાઃ, વિચેતસઃ, રાક્ષસીમ્, આસુરીમ્, ચ, એવ, પ્રકૃતિમ્, મોહિનીમ્, શ્રિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મોઘા નિષ્ફલૈવ આશા ફલપ્રાર્થના યેષાં તે મોઘાશાઃ । મોઘાનિ વ્યર્થાનિ કર્માણિ યેષાં તે મોઘકર્માણઃ । મોઘં ર્દૈશ્વરાપ્રતિપાદકં જ્ઞાનં યેષાં તે મોઘજ્ઞાનાઃ । વિગતાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે વિચેતસઃ । રાક્ષસસ્ય ઇયં રાક્ષસી, તામ્ રાક્ષસીમ્ । અસુરસ્ય ઇયમ્ આસુરી, તામ્ આસુરીમ્ । મોહયતીતિ મોહિની, તાં મોહિનીમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(મારી અવશાથી તેઓ) મોઘાશાઃ ક્ષુણ્ણી વ્યર્થ પ્રાર્થનાવાળા, મોઘકર્માણઃ નિષ્કુળ ક્રિયાવાળા, મોઘજ્ઞાનાઃ ઇશ્વરને પ્રતિપાદન ન કરનાર—નિષ્કુળ જ્ઞાનવાળા, (તથા) વિચેતસઃ વિવેકરહિત ચિત્તવાળા, ચ અને, (તેથી જ) રાક્ષસીમ્ રાક્ષસી, આસુરીમ્ આસુરી, (અને) મોહિનીમ્ બુદ્ધિને મોહિત કરનારી, પ્રકૃતિ પ્રકૃતિનો, એવ જ, આશ્રિતાઃ આશ્રય કરીને રહેલા (હોય છે).

સાવાર્થઃ—મારી અવશાથી તે મૂઢ પ્રાણિઓ—અજ્ઞાનીઓ નિષ્કુલ આશાવાળા, નિષ્કુલ કર્મવાળા, નિષ્કુલ કુતર્ક—જનિત જ્ઞાનવાળા તથા વિવેકરહિત થયેલા હોય છે અને તેથી જ રાક્ષસ સંબંધી તથા અસુર સંબંધી, બુદ્ધિને મોહિત—ભ્રષ્ટ

રાક્ષસી (માયા) ઉત્પન્ન થઈ. તે ગળિણી યતાં તેણે પંચભૂત નામનું બાલકોનુ ટોણુ ઉત્પન્ન કર્યું, તેમાનુ એક (જલ) નીચ માર્ગે વડે જ ગમન કરે છે, બીજું (પૃથ્વી) અનિર્ગઢ, ત્રીજું (વાયુ) આદિ તદ્દિ દોડે છે, ચોથું (આકાશ) અદર તથા બદાર પણ શૂન્ય અને પાંચમું (અગ્નિ) બાળે છે. એમ બધાં અયુક્ત કાયવાળાં છે તે બે એકઠાં સમાજરૂપ બને તો શું ન કરે !

કરનારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીનેજ રહેલા હોય છે. અર્થાત્ બુદ્ધિની ભ્રષ્ટતાને અંગે તેમને વારંવાર સફાસી તથા આસુરી યોનિમાંજ જન્મ લેવો પડે છે. અને તેથી અધોગતિ તરફજ તેઓ પ્રયાણ કરતા હોય છે. પણ ઊર્ધ્વગતિને પામતા નથી. ૧૨.

અવતરણિકા:—“ત્યારે આપને અવશ્ય રીતે કોણુ બગ્ને છે? અને તે કેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે?” ઇત્યાદિ અર્જુનની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ॥

મજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદ:—મહાત્માનઃ, તુ, મામ્, પાર્થ, દૈવીમ્, પ્રકૃતિમ્, આશ્રિતાઃ, મજન્તિ, અનન્યમનસઃ, જ્ઞાત્વા, ભૂતાદિમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મહાન્તઃ આત્માનઃ યેષાં તે મહાત્માનઃ । દેવસ્ય ઇયં દૈવી, તાં દૈવીમ્ । અન્યસ્મિન્ પરમેશ્વરાભ્યતિરિક્તે મનઃ યેષાં તે અન્યમનસઃ, ન અન્યમનસઃ ઇતિ અનન્યમનસઃ । ભૂતાનામ્ આકાશાદીનાં આદિઃ કારણમ્ ઇતિ ભૂતાદિઃ, તં ભૂતાદિમ્ । ન વિચલે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ, તમ્ અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ પરંતુ, પાર્થ હે પાર્થ! દૈવીમ્ શમ, દમ, હયા અને શ્રદ્ધાદિ લક્ષણયુક્ત સાત્ત્વિક, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિનો, આશ્રિતાઃ આશ્રય કરી રહેલા, મહાત્માનઃ મહાત્માઓ, (તો) મામ્ મને, ભૂતાદિમ્ આકાશાદિ સર્વ ભૂતાના કારણરૂપ, (તથા) અવ્યયમ્ અવિનાશી એવો, જ્ઞાત્વા બાણીને, અનન્યમનસઃ મારા સિવાય બીજો કયાંય પણ મન નહિ રાખતા થકા, મજન્તિ ભળે છે.

ભાવાર્થ:—પણ હે પાર્થ ! શમ, દમ, દયા, શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ લક્ષણવાળી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિમાં જ રહેલા તથા અનેક જન્મમાં કરેલાં પુણ્યોથી પુનિત અને ઉદાર આત્માવાળા મહાપુરુષો તો વાસ્તવિક રીતે મને આકાશાદિ પંચમહાભૂતના કારણરૂપ તથા અવિનાશી એવો જાણીને અનન્ય ચિત્તવાળા થઈને જાજે છે. અર્થાત્ સત્વગુણી મહાત્માઓ તો મને જ પોતાનું પરમ દ્યેય સમજી અનન્યતાથી જાજે છે અને તેથી જ તેઓ મારી ગતિને પામે છે. ૧૩.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં “મહાત્માઓ પોતાને જાજે છે” એમ જાગવાને કહ્યું તેની પૂર્તિમાં ‘તેમના જન્મનો પ્રકાર કેવા પ્રકારનો છે’ તે હવે જાગવાનું જણાવે છે:

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દ્વદ્વ્રતાઃ ॥

નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

પદ્મચ્છેદઃ—સતતમ્, કીર્તયન્તઃ, મામ્, યતન્તઃ, ચ, દ્વદ્વ્રતાઃ, નમસ્યન્તઃ, ચ, મામ્, ભક્ત્યા, નિત્યયુક્તાઃ, ઉપાસતે.

૧ પદ્મર્ષા દોષ્યાં ચ જાનુમ્યામુરસા શિરસા દૃશા ।

મનસા વચસા ચેનિ ણામોઽસ્ટાદ્ વચ્યતે ॥

પગો વડે, બુઝઓ વડે, ગાંઠણો વડે, ઉર (હૃદય) વડે, મસ્તક વડે, દૃષ્ટિ વડે, મન વડે અને વચન-વાણીવડે એમ પ્રણામ આઠ અંગવાળો કહેવાય છે.

૨ યસ્ય દેવે પરા મર્તિર્યથા દેવે તથા શુરો ।

તસ્યેતે કથિતા દ્વાર્યાઃ પ્રવ્યાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ શુનિઃ ॥

જેને દેવતામાં પરમ-ઉત્તમ-શ્રદ્ધાયુક્ત ભક્તિ છે, અને જેમ દેવતામાં તેમ જ શુરમાં પણ ભક્તિ છે તે મહાત્માને એ કહેવા વખતે અર્થો વિકાસને પામે છે- પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કીર્તયન્તીતિ તે કીર્તયન્તઃ । યતન્તિ
 इति यतन्तः । दृढानि व्रतानि नियमाः येषां ते दृढव्रताः । नम-
 स्यन्ति ते नमस्यन्तः । नित्यं युक्ताः इति नित्ययुक्ताः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(તેઓ) સતતમ્ સર્વદા, મામ્
 મને (જ), કીર્તયન્તઃ વેદાન્તનું શ્રવણ, પ્રણવ-જપ ઇત્યાદિથી
 ભજતા, ચ અને, દૃઢવ્રતાઃ બ્રહ્મચર્યાદિ દૃઢવ્રત ધારણ કરતા,
 યતન્તઃ ઈન્દ્રિયસંયમ તથા ઈશ્વરપૂજનમાં યત્ન કરતા, ચ
 અને, ભક્ત્યા ભક્તિપૂર્વક, નમસ્યન્તઃ નમન કરતા, નિત્યયુક્તાઃ
 અનવરત-રાત્રિવસ-સાવધાન ચિત્તવાળા થયા થકા, 'મામ્ મને
 (જ), ઉપાસતે ઉપાસે છે-ભજે છે.

ભાવાર્થઃ—તેઓ નિરંતર માફે જ કીર્તન કરતા, બ્રહ્મ-
 ચર્યાદિ દૃઢ વ્રતાને ધારણ કરીને ઈન્દ્રિયનિગ્રહ તથા મારા
 પૂજનમાં જ પ્રયત્ન કરતા તેમ જ મને ભક્તિપૂર્વક નમન કરતા,
 અહોરાત્ર સાવધાન ચિત્તવાળા થઈને મને ભજે છે. અર્થાત્
 તેઓ વ્રતાદિ સર્વ મારે નિમિત્તે કરી મારી જ અપૂર્વ ભાવનાથી
 સેવા કરે છે એમ સું બાણ. ૧૪.

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ॥

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનયજ્ઞેન, ચ, અપિ, અન્યે, યજન્તઃ, મામ્,
 ઉપાસતે, એકત્વેન, પૃથક્ત્વેન, બહુધા, વિશ્વતોમુખમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ (ભગવદ્વિષયકમ્) एव यज्ञः इति
 ज्ञानयज्ञः, तेन ज्ञानयज्ञेन । यजन्ति इति यजन्तः । एकस्य भावः इति

एकत्वम्, तेन एकत्वेन । पृथगः भाव इति पृथक्त्वम्, तेन पृथक्त्वेन ।
बहु प्रकारेण इति बहुधा । विश्वतः सर्वतः मुखं स्वरूपं यस्य सः विश्व-
तोमुखः, तं विश्वतोमुखम् ।

અન્યથા અને અર્થ:—ચ વળી, અન્યે ખીજાઓ, અપિ
પણ, જ્ઞાનયજ્ઞેન જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ વડે, મામ્ મને, યજન્તઃ પૂજતા
થકા, ઉપાસતે ઉપાસે છે, (કેટલાક) एकत्वेन એક જ પરબ્રહ્મ છે
એ ભાવથી—લેદરહિત બુદ્ધિ વડે, (કેટલાક) पृथक्त्वेन ઉપાસ્ય—
દેવતા અને ઉપાસક—ભક્ત એ બંનેમાં લેદરબુદ્ધિ વડે, (તથા
કેટલાક) विश्वतोमुखम् આખા વિશ્વમાં પોતાની જ મૂર્તિથી
બ્યાપીને રહેલા એવા મને, बहुधा વિવિધ પ્રકારે—ઉપાસ્ય દેવતા-
ઓના ઘણા લેદથી (ભજે છે).

ભાવાર્થ:—વળી ખીજાઓ પણ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞવડે મારું
પૂજન કરતા મારી ઉપાસના કરે છે, અને કેટલાક (હુરૂપ) એકજ
પરમ બ્રહ્મ છે એમ અદ્વૈત ભાવથી, કેટલાક ઉપાસ્ય ઉપાસકના
દ્વૈત ભાવથી, અને કેટલાક ઉપાસ્ય દેવતાઓની વિવિધતાથી મને
સર્વબ્યાપી વિશ્વરૂપ સમસ્ત અનેક સ્વરૂપે મારું ભજન કરે છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—“અથવા બહુ પ્રકારે જો આપને ભક્તો ભજે છે
તો પછી તેઓ આપને જ ભજે છે એમ કેમ માની શકાય ?” એવી અર્જુન-
ની શકના સમાધાનમાં ભગવાન પોતાની સર્વોત્તમતા બતાવતા કહે છે.

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ॥

मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

१ मायां तु महर्षिं विन्द्यामायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्माद्ययमभૂनेस्तु व्याप्त सर्वमिदं जगत् ॥ કુનિ ॥

પ્રકૃતિ તે માયા છે, અને મહેશ્વર-પુરુષ-મહા તે માયી છે અને તેના અવ-
યવરૂપે જ આખુ જગત બ્યાપ્ત છે એમ બાણુ.

પદચ્છેદઃ—અહમ્, ક્રતુઃ, અહમ્, યજ્ઞઃ, સ્વધા, અહમ્, અહમ્, ઔપધમ્, મન્ત્રઃ, અહમ્, અહમ્, एव, आज्यम्, અહમ્, અગ્નિઃ, અહમ્, હુતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઓપધે इदम् इति ઔપધમ્ । आज्यते इति आज्यम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ક્રતુ. શ્રૌત અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞરૂપ, અહમ્ હું (હુ), યજ્ઞઃ રમાર્ત-વૈશ્વદેવાદિ યજ્ઞ, (પણ) અહમ્ હું(હુ), સ્વધા પિતૃઓને આપવામાં આવતું સ્વધા-અન્ન, અહમ્ હું (હુ), ઔપધમ્ સર્વ પ્રાણિઓને જીવન (શક્તિ) આપનાર-રોગોને હરનાર ઔપધ અહમ્ હું (હુ), મન્ત્રઃ જે વૈદિક ઋચા વડે આહુતિ અપાય છે તે મન્ત્રરૂપ, અહમ્ હું, एव જ (હુ), आज्यम् હવિર્દ્રવ્ય-ધૃત, પાયસ ઇત્યાદિ, અહમ્ હું (હુ), અગ્નિઃ આહવનીયાદિ અગ્નિ, અહમ્ હું (હુ, તેમજ) હુતમ્ હોમ, (પણ) અહમ્ હું (જ હુ).

ભાવાર્થઃ—અગ્નિષ્ટોમાદિ શ્રૌત યજ્ઞ, વૈશ્વદેવાદિ રમાર્ત યજ્ઞ, (પિતૃઓને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવતું-અન્ન-સ્વધા, પ્રાણિ-માત્રને જીવાડનાર અથવા વ્યાધિનાશને માટે આપવામાં આવતું ઔપધ, જે વૈદિક ઋચાથી આહુતિ અપાય છે તે મન્ત્ર, ધૃત, પાયસ ઇત્યાદિ હવિષ્ય પદાર્થ, આહવનીયાદિ અગ્નિ તથા હોમવામાં આવતું જે તે સઘળું હું જ હુ. અર્થાત્ મારા સિવાય બીજા કઈ પણ નથી, અને તેથી સર્વ જગ્યાએ હું જ વ્યાપક હુ એમ તું માન. ૧૬.

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥

वेद्यं पवित्रमोकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

પદચ્છેદઃ—પિતા, અહમ્, અસ્ય, જગતઃ, માતા, ધાતા, પિતામહઃ, વેદમ્, પવિત્રમ્, ઓંકારઃ, ઋક્, સામ, યજુઃ, એવ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પાતિ રક્ષતિ इति પિતા । ધારયતીતિ ધાતા । પિતુઃ પિતા इति પિતામહઃ । વેદિતુ યોગ્યમ્ વેદમ્ । પૂયતે અનેન इति પવિત્રમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અસ્ય આ, જગતઃ જગત્નો, પિતા પિતા, માતા માતા, ધાતા કર્મકલાને આપનાર વિધાતા, પિતામહઃ પિતાનો પણ પિતા, અહમ્ હું (હુ, તેમ) વેદમ્ બાણુવા યોગ્ય, પવિત્રમ્ પાવન કરનાર, ઓંકારઃ પ્રણુવ, ઋક્ ઋગ્વેદ, સામ સામવેદ, ચ અને, યજુઃ યજુર્વેદ, એવ પણ, (અહમ્ હું, જ હું).

ભાવાર્થઃ—આ જગત્નો પિતા, માતા, વિધાતા અને પિતામહ હું હુ, તેમ બાણુવા યોગ્ય વસ્તુ, પાવન કરનાર વસ્તુ, ઓંકાર-પ્રણુવ, ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ પણ હું જ હુ. અર્થાત્ સર્વસ્વરૂપે હું જ રહેલો હુ એમાં સંશય નથી. ૧૭.

ગતિર્ભર્તા પ્રમુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ॥

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ—ગતિઃ, ભર્તા, પ્રમુઃ, સાક્ષી, નિવાસઃ, શરણમ્, સુહૃત્, પ્રભવઃ, પ્રલયઃ, સ્થાનમ્, નિધાનમ્, બીજમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગમ્યતે इति ગતિઃ । કર્મફલમ્ ત્રિમર્તીતિ ભર્તા । પ્રકર્ષેણ ભવતીતિ પ્રમુઃ । સાક્ષાદૃષ્ટા इति સાક્ષી । નિશ્ચયેન વાસઃ इति નિવાસ । સુ સુષ્ટુ હૃદ્ હૃદયં યસ્ય સઃ સુહૃદ્ । પ્રભવતિ ઉદ્ભ-

વતિ અસ્માત્ इति प्रभवः । प्रकर्षेण लयः इति प्रलय । स्थायिते अस्मिन्-
तत् स्थानम् । नितान्तं धीयते अस्मिन्निति निधानम् ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી) ગતિ: કર્મફલ, મર્તા
પોષણ કરનાર, પ્રભુ: નિયંતા, સાક્ષી સાક્ષી, નિવાસ: ભોગસ્થાન,
શરણમ્ શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર, સુદૃઢ પ્રત્યુપકારની
અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર મિત્ર, પ્રભવ: ઉત્પત્તિસ્થાન, પ્રલય-
લયરૂપ, સ્થાનમ્ આધાર, નિધાનમ્ કર્મફલનું સમર્પણસ્થાન
ધીજમ્ પ્રવેશના કારણરૂપ, (અને) અદ્યયમ્ અવિનાશિ એવું પ્રહ્લ,
(તે પણ હું જ છું)

ભાવાર્થ:—કર્મના ફલરૂપ, પોષણ કરનાર, નિયંતા, સાક્ષી,
ભોગસ્થાન, શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર, પ્રત્યુપકારની
અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરનાર મિત્રરૂપ, સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન,
લયસ્થાન અને આધારસ્થાન, કર્મનાં ફલને સમર્પણ કરવાનું
સ્થાન, ઉત્પત્તિનું મૂલ કારણ અને અવિનાશિ એવું પ્રહ્લ તે પણ
હું જ છું. ૧૮.

तपाम्यहमहं वर्षे निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદ:—તપામિ, અહમ્, અહમ્, વર્ષમ્, નિગૃહ્ણામિ,
ઉત્સૃજામિ, ચ, અમૃતમ્, ચ, એવ, મૃત્યુઃ, ચ, સત્, અસત્, ચ,
અહમ્, અર્જુન.

૧ સદ્ભિષ્મજનકસ્ત્રાવ્યકાર્યવિદુષ્ઠતે કુપે ।

અમહમ્પ્રકરત્ત્રાવ્યકાર્યો નાપિ શશ્વિતમ્ ॥

સપ્ત સર્વપા વ્યક્ર-નેપથ ૩૫ દોષાધી તેને પડિતો શર્વ ૩૬ છે અને અસપ્ત-

અન્વક્ર-અરપ્ત૩૫ દોષાધી તેને કારણ ૩૬ છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિતાન્તં ગૃહ્ણામિ ઇતિ નિગૃહ્ણામિ । ન મૃતમ્ ઇતિ અમૃતમ્ । ન સત્ ઇતિ અસત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(વળી) અર્જુન હે અર્જુન ! અહમ્ હું, તપામિ (આદિત્યરૂપ થઈને) તપું છું, વર્ષમ વરસાદને, નિગૃહ્ણામિ આકર્ષું છું, ચ અને, ઉત્સૃજામિ છોડું છું, ચ તેમ, અમૃતમ્ ઇવનરૂપ, ચ અને, મૃત્યુઃ મૃત્યુરૂપ, એવ પણ, સત્ સ્થૂલ-દૃશ્ય, ચ અને, અસત્ સૂક્ષ્મ-અદૃશ્ય, (એ બધું પણ) અહમ્ હું, એવ જ (હું).

ભાવાર્થઃ—વળી હે અર્જુન ! સૂર્યરૂપે જગતને તાપ આપનાર હું જ છું, વરસાદને અર્થાત્ જલને શ્રીખન્નકતુમાં હું જ ખેંચું છું અને વર્ષાન્નકતુમાં હું જ છોડું છું, તેમજ ઇવન, મૃત્યુ સ્થૂલ-દૃશ્ય અને સૂક્ષ્મ-અદૃશ્ય એ બધું પણ હું પોતે જ છું. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—“ઉપર કહેલા પ્રકારમાંથી એક પ્રકાર વડે પોતાને ન ભજતા કેવળ શુદ્ધ કર્મ કરનારાઓ શી ગતિને પામે છે,” તેનું વર્ણન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કરે છે.

‘ત્રૈવિદ્યા માં સોમયાઃ પૂતપાપા

યજ્ઞૈરિષ્ટા સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયંતે ॥

તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેંદ્રલોક-

મશ્નંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

૧ યો યા દત્તસ્ય ગાર્ગ્યવિદિત્વા પ્રસ્થિત્વાકે જુહોતિ યજતે

તપસ્યતે યદ્વનિ વર્ષસહસ્રાણ્યન્નવદેવાસ્ય તદ્વનિ ॥ શ્રુતિ ॥

હે ગાર્ગિ ! જે અવિનાશિ અક્ષરને ન ભણી આ લોકમાં હોમ કરે છે, યજ્ઞ કરે છે, તપ તપે ૩ તેનો બહુ-દુનરો વર્ષ મુખી લોકલોકાંતરમાં વાસ થતાં પણ છેવટ તે સધળું એનું અતવત (પુનરાવર્તક) જ થાય છે. અર્થાત્ હોમ, યજ્ઞ અને તપ વિગેરે સધળાં કર્મો તેને છેવટ ફરી જન્મ આપનારાં થાય છે પણ મોક્ષ આપનારાં થતા નથી.

। પદચ્છેદઃ—ત્રૈવિદ્યાઃ, મામ્, સોમપાઃ, પૂતપાપાઃ, યજ્ઞૈઃ, ઇષ્ટા, સ્વર્ગતિ, પ્રાર્થયન્તે, તે, પુણ્યમ્, આસાદ્ય, સુરેન્દ્રલોકમ્, અશ્રન્તિ, દિવ્યાન્, દિવિ, દેવભોગાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઋગ્યજુઃસામલ્ક્ષણાઃ તિસ્રઃ વિદ્યાઃ યેષાં તે ત્રિવિદ્યાઃ, ત્રિવિદ્યા એવ ત્રૈવિદ્યાઃ; તિસ્રો વિદ્યાઃ અર્ધીયન્તે જાનન્તીતિ વા ત્રૈવિદ્યાઃ । સોમં પિવન્તીતિ સોમપાઃ । પૂતાનિ પાપાનિ સ્વર્ગપ્રતિ-
બન્ધકાનિ યેષાં તે પૂતપાપાઃ । સ્વર્ગ પ્રતિ ગતિ' इति स्वर्गति', तां स्वर्ग-
तिम् । ॥ પ્રકર્ષેણ અર્થયન્તે યાચન્તે इति प्रार्थयन्ते । सुराणाम् इन्द्र' इति
सुरेन्द्रः, सुरेन्द्रस्य लोक' इति सुरेन्द्रलोक', तं सुरेन्द्रलोकम् । दिवि
भवाः दिव्याः, तान् दिव्यान् । भुज्यन्ते इति भोगाः, देवानां भोगाः इति
देवभोगा, तान् देवभोगान् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(એ લે,) ત્રૈવિદ્યાઃ ઋગ્વેદ, યજુ-
ર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને બાણુનાર, સોમપાઃ યજ્ઞમાં
સોમનું પાન કરનાર, (અને તેથી જ) પૂતપાપાઃ નિપ્પાપ થયેલા
થકા, યજ્ઞૈઃ યજ્ઞો વડે, મામ્ મારું (ઈન્દ્રસ્વરૂપનું), ઇષ્ટા યજ્ઞન કરીને,
સ્વર્ગતિમ્ સ્વર્ગ-લોકની ગતિની, પ્રાર્થયન્તે પ્રાર્થના કરે છે, તે
તેઓ, પુણ્યમ્ પુણ્યના ફલરૂપ, સુરેન્દ્રલોકમ્ ઇન્દ્રલોકને,
આસાદ્ય પામીને, દિવિ સ્વર્ગમાં, દિવ્યાન્ દિવ્ય-મનહર-વિલાસ-
રૂપ, દેવભોગાન્ દેવતાઓના ભોગોને, અશ્રન્તિ ભોગવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે ઋગ્, સામ અને યજુર્વેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને
બાણુનાર, યજ્ઞશિષ્ટ સોમનું પાન કરનાર અને તેથી જ પાપ-
રહિત થયા થકા યજ્ઞો વડે મને-ઈન્દ્રસ્વરૂપે પૂજીને સ્વર્ગ-
લોકની ગતિની પ્રાર્થના કરે છે તેઓ પુણ્યના ફલરૂપ ઉત્તમ

સ્વર્ગલોકને પામીને દેવોને ભોગવવા યોગ્ય એવા સ્વર્ગીય ભોગ-
વિલાસોને ભોગવે છે. ૨૦.

અવતરણિકા:—“એ પ્રકારે ધણા કષ્ટથી તેઓ સ્વર્ગને મેળવે છે,
પરંતુ તે પશુ વિનાશિ હોવાથી અંતે તેઓ ‘મારું’ ભજન ન કરતા હોવાથી
પાછા મનુષ્યલોકમાં પતન પામે છે,” તે ભગવાન કહે છે:

‘તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ॥

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ૨૧ ॥

પદ્મચ્છેદ:—તે, તમ્, મુક્ત્વા, સ્વર્ગલોકમ્, વિશાલમ્,
ક્ષીણે, પુણ્યે, મર્ત્યલોકમ્, વિશંતિ, એવમ્, ત્રયીધર્મમ્, અનુપ-
પન્નાઃ, ગતાગતમ્, કામકામાઃ, લભન્તે.

૧ પૂર્વા હોતે અટ્ટકા યજ્ઞરૂપા અટ્ટાશીક્તમવર યેષુ કર્મં ।

एतच्छ्रेयो यैर्मिनन्वन्ति ब्रूढा जराशृत्वा ते पुनरेवापि यान्ति ॥ શ્રુતિ' ॥

એ યજ્ઞરૂપી અટ્ટક નોકાઓ અટ્ટક છે એટલે તેથી પ્રાપ્ત થતા પુણ્યો પૂરાં
થાય ત્યારે તે હુબાવી શકે છે અર્થાત્ ફરી જન્મતમા જન્માવી શકે છે, કે જેઓમા
હિતમ પ્રકારે કર્મ છે, પણ એ પુણ્યને જેઓ વખાણે છે તેઓ મૂર્ખ છે, કેમકે તેઓ
જરા અને મૃત્યુને ફરી પણ પામે છે (અટ્ટક નોકાઓ તે યોડરા નરિવન, યજ્ઞમાન
અને યજ્ઞમાનની પત્ની)

यत्सत्यं ननुपासितव्यमधुना सत्यं यतो लभ्यते

सन्धोपासनया नयैव च फलं स्वप्नोत्थराज्यादिवत् ॥

આયાસે સદૃશોઽપિ તુચ્છફલદે માર્ગે પ્રવૃત્તિ. કથ

मायावैमर्षमेतदेव तदिदं भक्त्या हरेर्वाप्यते ॥ ટિપ્પણિકાયામ્ ॥

હુમણા-તટકાલ ને સત્ય વસ્તુ છે તેનીજ ઉપાસના કરવી કે એનાથી સત્ય

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વર્ગશ્ચાસૌ લોકશ્ચ ઇતિ સ્વર્ગલોકઃ, તં સ્વર્ગલોકમ્ । મર્ત્યશ્ચામૌ લોકશ્ચ ઇતિ મર્ત્યલોકઃ, ત મર્ત્યલોકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તે તે—સકામ કર્મવાદીઓ, તમ્ તે, વિશાલમ્ વિશાલ, સ્વર્ગલોકમ્ સ્વર્ગલોકને, શ્રુત્વા લોગવીને, પુણ્યે પુણ્ય, ક્ષીણે ક્ષીણ થઈ જતાં, મર્ત્યલોકમ્ મૃત્યુલોકમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, एवम् એ પ્રમાણે, ત્રयीधर्मम् ત્રણ વેદમાં કહેલા વૈદિકકર્મનુ, અનુમ્પન્ના. અનુકરણ કરવાવાળા, कामकामाः કામનાઓની ઇચ્છાવાળા, (તેઓ) ગતામતમ્ આવતું જતું-વિનાશિ ફલ, લમન્તે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—તે સકામ કર્મવાદીઓ તે મહા વિશાલ સ્વર્ગ-લોકને લોગવીને, પોતાનાં પુણ્યો ક્ષીણ થઈ જતાં આ મૃત્યુ-લોકમાં ફરી અવતાર લે છે, એ પ્રમાણે ત્રણ વેદોમાં કહેલાં કેવળ વેદોક્ત શુદ્ધ કર્મ કરનારાઓ, અને કામનાઓની ઇચ્છાના-વાળાઓ પુણ્યથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકની પ્રાપ્તિરૂપી આવતા જતા એટલે કે વિનાશ પામવાવાળા ફલને મેળવે છે. અર્થાત્ તેઓ કર્મનાં ફલને અંગે સ્વર્ગાદિ લોકમાં ભય છે, પણ પાછળથી પતન પામે છે, પરંતુ મારા લકતો તો તે સ્થિતિને—પતનને પામતા નથી. ૨૧.

અવતરણિકા —“કામનાઓની ઇચ્છાવાળાઓ તો પોતપોતાની કામના પ્રમાણે કર્મોનું અનુધાન કરીને, બોગાદિ આવશ્યક વસ્તુઓ મેળવે

પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અસત્યની ઉપાસનાથી અસત્ય—નહીં ફળ મળે છે એમ સ્વભાવ રાજ્ય મન્ય દોષ પણ ભજના તે જુદું જણાય છે તેમ, બન્ને માર્ગોમાં પ્રવાસ કર-ઓજ દોષ છે છતાં તુચ્છ ફળ આપનારા અસત્યના માર્ગમાં કેમ પ્રવૃત્તિ પામ ? મારે તે આ સમગ્ર માધાનો ચેતન છે અને તે-તે સજીવી વિવેક તો પરમાત્માની ભક્તિ થરે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે ॥

છે, પણ કેવળ નિષ્કામ કર્મ કરનાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કે જે આપની ઉપાસના કરે છે અને જેઓને બોગની ઇચ્છા નથી હોતી, તેમના શરીરની સ્થિતિના કારણરૂપ તેમના યોગક્ષેમનો નિર્માહ કેવી રીતે થાય છે ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાન માટે ભગવાન કહે છે:

અનન્યાશ્ચિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ॥

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥૨૨॥

પદ્મચ્છેદઃ—અનન્યાઃ, ચિન્તયન્તઃ, મામ્, યે, જનાઃ, પર્યુપાસતે, તેષામ્, નિત્યાભિયુક્તાનામ્, યોગક્ષેમમ્, વહામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નાસ્તિ અન્યઃ ઉપાસ્ય. યેષાં તે અનન્યાઃ । ચિન્તયન્તીતિ તે ચિન્તયન્તઃ । પરિતઃ સર્વતઃ અનવચ્છિન્નતયા ઉપાસતે इति પર્યુપાસતે । નિત્યમ્ અભિયુક્તાઃ इति નિત્યાભિયુક્તાઃ, તેષામ્ નિત્યાભિયુક્તાનામ્ । યોગશ્ચ ક્ષેમશ્ચ एतयो समाहारઃ યોગક્ષેમમ્, તત્ ।

અર્થઃ—એ જે, જનાઃ મનુષ્યો, અનન્યાઃ મારા સિવાય બીજો આશ્રય જેમને નથી તેવા થકા, મામ્ મારું ચિન્તયન્તઃ ચિન્તન કરતા, પર્યુપાસતે કેવળ (મારી) ઉપાસના કરે છે, તેષામ્ તે, નિત્યાભિયુક્તાનામ્ નિરંતર મારામાં જોડાએલ ચિત્તવાળાઓના, યોગક્ષેમમ્ નહિ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, અને પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણને અહમ્ હું, વહામિ વહન કરું છું—આપું છું.

ભાવાર્થઃ—મારા વિના અન્ય કોઈપણ આશ્રય જેમનો નથી એવા જે મારા ભક્તજનો મારું જ ચિત્તવન કરતા નિરંતર મને ભજે છે, તેવા સતત મારામાંજ આસક્ત ચિત્તવાળાઓનાં યોગક્ષેમ—ન પ્રાપ્ત થએલ વસ્તુનું પ્રાપ્ત કરવું, અને પ્રાપ્ત થએલાનું રક્ષણ કરવું તે રૂપી જે જીવનવ્યવહાર—તે હું જ ચલાવું

હુ. અર્થાત્ તેઓ તો તેની પણ ચિંતા રાખતા નથી અને તેથી હું જ તેઓનાં યોગક્ષેમને ચલાવું છું. ૨૨.

અવતરણિકા:—“અન્ય દેવતાઓ પણ સ્વરૂપ તો આપનું જ છે તો તે દેવતાના ભક્તો પણ આપને જ ભજે છે એમ ક્રમ ન માની શકાય અને તો પછી આપના ભક્તો તથા અન્ય દેવતાના ભક્તોમા શો વિશેષ ફરક છે?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ૨૩ ॥

પદ્ધચ્છેદ:—યે, અપિ, અન્યદેવતાભક્તાઃ, યજન્તે, શ્રદ્ધયા, અન્વિતાઃ, તે, અપિ, મામ્, એવ, કૌન્તેય, યજન્તિ, અવિધિપૂર્વકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અન્યાશ્ચ તાઃ દેવતાશ્ચ ઇતિ અન્યદેવતા, તાસા મક્તા ઇતિ અન્યદેવતામક્તા । ન વિધિ ઇતિ અવિધિ, અવિધિ પૂર્વં યસ્મિન્ કર્મણિ યથાસ્યાત્તયા ઇતિ અવિધિપૂર્વકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કુંતાળના પુત્ર-અર્જુન! યે જેઓ, અન્યદેવતામક્તાઃ ખીન્ન દેવતાઓના ભક્તો, (યદ્ધને) અપિ પણ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અન્વિતા યુક્ત તથા થકા, (તેઓને) યજન્તે પૂજે છે, તે તેઓ, અપિ પણ, અવિધિપૂર્વકમ્ અજ્ઞાન પૂર્વક, મામ્ મને, એવ જ, યજન્તિ પૂજે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! ખીન્ન દેવતાના ભક્તો જેઓ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને તેમનું પૂજન કરે છે, તેઓ પણ અજ્ઞાનપૂર્વક મને જ પૂજે છે અર્થાત્ મારા ભક્તો મને વિધિથી પૂજે છે જ્યારે અન્યના ભક્તો મને અવિધિથી પૂજે છે એમ તું જાણ. ૨૩.

અવતરણિકા:—“તેઓ આપને અજ્ઞાનપૂર્વક કેવી રીતે પૂજે છે?” એના પ્રત્યુત્તરમા ભગવાન કહે છે

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રમુરેવ ચ ॥

ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચયંતિ તે ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્, હિ, સર્વયજ્ઞાનામ્, ભોક્તા, ચ, પ્રમુઃ,
 એવ, ચ, ન, તુ, મામ્, અભિજાનન્તિ, તત્ત્વેન, અતઃ, ચ્યવન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ તે યજ્ઞાશ્ચ इति સર્વયજ્ઞાઃ, તેર્ણ-
 સર્વયજ્ઞાનામ્ । મુનક્તીતિ ભોક્તા । પ્રમવતિ इति પ્રમુઃ । અભિતઃ જાનન્તિ
 इति અભિજાનન્તિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહમ્ હું, સર્વયજ્ઞાનામ્ સર્વ યજ્ઞોનો,
 ભોક્તા ભોગવનાર, ચ અને, પ્રમુઃ સ્વામી, એવ જ, (હું) તુ પણ,
 હિ જથી, મામ્ મને, (તેઓ) તત્ત્વેન તત્ત્વથી, ન, અભિજાનન્તિ
 જાણતા નથી, અતઃ એથી, ચ જ, તે તેઓ, ચ્યવન્તિ પડે છે—
 ફરી જન્મ-પામે છે.

ભાવાર્થઃ—બધા ઐતરુભાર્ત યજ્ઞોનો તે તે દેવતાસ્વરૂપે
 ભોગવનાર અને ઈશ્વર પણ હું જ છું, પણ એથી અન્ય દેવતાના

૧. ઇકોજેકે* સ્વરૂપેન ટતિ નટવતે વર્ણયન્ હાવભાર્ણ-
 સત્તત્ત્વપાન્દધાન* પૃથગમિલિખિનેષ્વત્ર સામાજિકેષુ ॥
 કસ્મૈચિત્કશ્ચિદ્યં વિતરતિ મુદિતસ્તેન સતર્પિત* સ્પા-
 દેક. સર્વાન્તરાત્માર્પણમશ્વિલનનુમ્યોઽર્પિતં સ્યાતચ્ચેન ॥ ટિપ્પણિકાહુ ॥

એકજ નટવર—નૃત્યકારોમાં એક પરમાત્મા અનેક સ્વરૂપે આ જગતમાં સામા-
 જિક જુદી જુદી અભિલાષાઓ અનુસાર વદનુકૂલ તેતે (ન્યારે જેવાની જરૂર હોય
 ત્યારે તેવાં તેનાં) રૂપોને ધારણ કરીને તે પ્રમાણે જ હાવલાવ દર્શાવતા નાય કરે
 છે, માટે જ ને ટાઈ એકજ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને કર્ષે વસ્તુ મનુષ્ય આપે ॥ તો તેથી તે,
 એક જ સંતુષ્ટ થાય છે પણ ને સધળાઓના અતરુત્મા—પરમેશ્વરને ઉદ્દેશીને આપેલું
 હોય તો તે એકની પેઠે સધળાં સરીરોને આપેલું મનાય છે, અને તેથી તે સર્વ સંતુષ્ટ
 થએલાં મનાય છે.

ઉપાસકો મને તત્વથી બાણુતા નથી, એટલે કે મારા મત્યસ્વરૂપને સમજતા નથી તેથી જ તેઓ પડે છે—આ સસારની જન્મ-મરણરૂપ આવૃત્તિને—પુનર્જન્મને પામે છે. ૨૪

અવતરણિકા.—“આપના શુદ્ધ તત્વને નમમજવાથી અન્ય દેવતાનાં બહુ કર્મના ક્ષયથી બ્રહ્મ થાય છે, તો તે તે દેવતાઓનું આરાધન તો કાયા નારે પણ અધ પતન કરનાર હોવાથી મારરહિત જ ગણાય.” એવી અર્જુનની માન્યતાને દૂર કરી તેને અષ્ટ સમજાવવા માટે ભગવાન કહે છે.

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ॥

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મધ્યાજિનોઽપિ મામ્ ૨૫

પદ્મછેદઃ—યાન્તિ, દેવવ્રતાઃ, દેવાન્, પિતૃન્, યાન્તિ, પિતૃવ્રતાઃ, ભૂતાનિ, યાન્તિ, ભૂતેજ્યાઃ, યાન્તિ, મધ્યાજિનઃ, અપિ, મામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેવેષુ વ્રત નિયમ યેષાં તે દેવના । પિતૃષુ વ્રત યેષાં તે પિતૃવ્રતા । યદ્યુ યોગ્યાનિ ઇજ્યાનિ, ભૂતાનિ (વિનાયકમાતૃગણત્રતુ પદ્મીયોગિન્યાદીનિ) ઇજ્યાનિ પૂજ્યાનિ યેષાં તે ઇતિ ભૂતેજ્યા । મા યનન્તિ તે મધ્યાજિન ।

અન્વય અને અર્થઃ—દેવવ્રતા ઇન્દ્રાદિ દેવોમાં નિયમિત ભક્તિવાળા, દેવાન્ (તે તે) દેવોને, યાન્તિ પામે છે, પિતૃવ્રતા શ્રાદ્ધાદિક્રિયાપરાયણ પિતૃબહુતો, પિતૃન્ પિતૃઓને, યાન્તિ પામે છે, ભૂતેજ્યા (ગણપતિ, માતૃકા, યોગિની ઇત્યાદિ) ભૂતગણોને પૂજનારા, ભૂતાનિ ભૂતોને, યાન્તિ પામે છે, (અને) મધ્યાજિનઃ મારુ યજ્ઞ કરનારા, મામ્ મને, અપિ પણ, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—દેવોના ભકતો દેવોને, પિતૃઓના ભકતો પિતૃઓને, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતોને અને મને પૂજનારા મને જ પામે છે, એમ અનુક્રમે જે જે દેવોને જે જે પૂજનારા છે તે પોતા-પોતાના તે તે આરાધ્ય દેવોને પામે છે અર્થાત્ પુણ્યની સમાપ્તિ સુધી તેઓની તે ભક્તિ નિષ્કામ જતી નથી. ૨૫.

અવતરણિકા:—“વળી મારા ભકતોને સંસારની પુનરાવૃત્તિ ન થના રૂપ અનન્ત ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ હું બહુ સુખ-પૂર્વક આરાધી શકાઉં તેવો છું તેથીજ જ્ઞાનીઓ મારી આરાધના કરે છે,” એ આશયથી ભગવાન કહે છે

પત્રં पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥

तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ:—પત્રમ્, પુષ્પમ્, ફલમ્, તોયમ્, યઃ, મે, ભક્ત્યા, પ્રયચ્છતિ, તત્, અહમ્, ભક્ત્યુપહતમ્, અશ્નામિ, પ્રયતાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ ચચ્છતીતિ પ્રયચ્છતિ । ભક્ત્યા ઉપહતમ્ इति ભક્ત્યુપહતમ્ । પ્રકર્ષેણ યત્. આત્મા યસ્ય સઃ પ્રયતાત્મા, તસ્ય પ્રયતાત્મનઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:-યઃ જે ભકત, પત્રમ્ (તુલસીનું) પાંદડું, પુષ્પમ્ પુલ, ફલમ્ ફલ, તોયમ્ પાણી (અથવા જે કંઈ

૧ યા ક્રિયા સપ્રયુજાથ્ર હોકન્નગતિબુદ્ધિમિ ॥

ના સર્વા શિરસા દેવ પ્રતિષ્ઠાતિ વે મ્વયમ્ ॥

એકાત્ત ગમન કરનારી બુદ્ધિવાળા-વિચારવન્ત-જ્ઞાની પુરુષોએ જે ક્રિયાઓ-કર્મે-ઈશ્વરાર્પણ વૃત્તિથી સારી ગીતે ચોભેલી હોય છે તે તે સર્વ ક્રિયા-કર્મે-સાક્ષાત્ પરમાત્મા પોતેજ શિરપર મહણ કરે છે (સ્વીકારે છે)

અનાયાસે મળેલું તે) મેં મને, પ્રયચ્છતિ અર્પણ કરે છે, પ્રયતાત્મનઃ તે શુદ્ધબુદ્ધિવાળાએ, મક્ત્યુપહતમ્ ભક્તિ વડે ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલા, તત્ તેને, અશ્રામિ હું ગ્રહણ કરું છું

ભાવાર્થ:—જે મારો ભક્ત તુલસીયન, પુષ્પ, ફલ, અથવા જલ તેમાનું એકાદ અથવા અનાયાસે મળી આવેલું જે કંઈ પણ મને અર્પણ કરે છે, તે શુદ્ધબુદ્ધિવાળા મારા ભક્તે ભક્તિ પૂર્વક ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલું તે હું ગ્રહણ કરું છું. અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક જે કંઈ સ્વરૂપ પણ મને અર્પણ કરવામા આવે છે તો તેથી હું પ્રસન્ન થઈ મારા ભક્તનું કલ્યાણ કરું છું ૨૬.

અવતરણિકા:—“પત્રપુષ્પાદિકં પણ ભક્તિ વડે અર્પણ કરાયેલાં હું ગ્રહણ કરું છું તેમ સર્વ કર્મ પણ મને અર્પણ કરવામા આવે તો તેને પણ હું ગ્રહણ કરું અને તેથી તેમ જ કરવું ઉચિત છે,” એમ જણાવી ‘તુ પણ તે પ્રમાણે જ કર’ એમ કહેવામાટે ભગવાન જણાવે છે

યત્કરોષિ યદશ્રાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ॥

યત્તપસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, કરોષિ, યત્, અશ્રાસિ, યત્, જુહોષિ, દદાસિ, યત્, યત્, તપસ્યસિ, કૌંતેય, તત્, કુરુષ્વ, મદર્પણમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અર્પ્યંતે અનેન ઇતિ અર્પણમ્, માયિ અર્પ-
ણમ્ ઇતિ મદર્પણમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય! યત્ જે, કરોષિ (કર્મ)તું કરે, યત્ જે કંઈ, અશ્રાસિ તું ખાય, યત્ જે, જુહોષિ

(અગ્નિમાં) હોમે, ચત્ર જે કંઈ, દદાસિ તું આપે, ચત્ર જે કંઈ, તપસ્યસિ તપ કરે, તત્ર તે, મદર્પણમ્ મને અર્પણ, કુરુવ્ય કર.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! તું જે કંઈ કર્મ કરે, જે કંઈ ખાય, જે અગ્નિમાં હોમ કરે, જે દાન વગેરે આપે, જે તપ કરે, તે સઘળું તારું કર્મ મને અર્પણ કર. ૨૭.

અવતરણિકા:—“ એવી રીતે મારામા કર્મ અર્પણ કરવાથી તને શું ફલ પ્રાપ્ત થશે તેને, ” એમ અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મબંધનૈઃ ॥

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદ:—શુભાશુભફલૈઃ, એવમ્, મોક્ષયસે, કર્મબંધનૈઃ, સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા, વિમુક્તઃ, મામ્, ઉપૈષ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શુભં ચ અશુભં ચ इति શુભાશુભે, શુભાશુભે ફલે યેષાંતાનિ શુભાશુભફલાનિ, તૈ શુભાશુભફલૈઃ । બધ્યન્તે એમિરિતિ બંધનાનિ, કર્માણ્યેવ બંધનાનિ इति કર્મબંધનાનિ, તૈઃ કર્મ-બંધનૈઃ । સંન્યાસ એવ કર્મફલાનાં મત્સમર્પણતયા યોગઃ इति સંન્યાસ-યોગઃ, તેન યુક્તઃ આત્મા અન્તઃકરણં યસ્ય સ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા । વિશેષેણ મુક્તઃ इति વિમુક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—એવમ્ એ પ્રમાણે, શુભાશુભફલૈઃ શુભ અને અશુભ ફલવાળા, કર્મબંધનૈઃ કર્મરૂપી બંધનોથી, મોક્ષયસે તું છૂટો થઈશ, (અને) સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા મને કર્મો સમર્પણ કરવા રૂપી જે સંન્યાસ તે રૂપી યોગ વડે યુક્ત અંતઃકરણ-

વાળો, (તેમ જ) વિમુક્તઃ જીવતો છતાં જ કર્મબંધનોથી છૂટી ગયેલો થકો, (શરીર છોડ્યા પછી પણ) મામ્ મને, ઉપૈવ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે મારામાં કર્મો અર્પણ કરવાથી શુભ અને અશુભ ફલવાળાં કર્મરૂપી બંધનોથી તું મુક્ત થઈશ, અને કર્મફલને સમર્પણ કરવા રૂપી જે સંન્યાસયોગ તેનાં અતુષાન-યુક્ત ચિત્તવાળો થઈને તું જીવતા છતાં જ કર્મનાં બંધનો-માંથી છુટી જઈશ, અને મૃત્યુ પછી પણ મને પામીશ એમાં સંશય નથી. ૨૮

અવતરણિકા:—“આપ માત્ર આપના બકતો ઉપર જ અતુષ્ટ કરો અને અન્ય દેવતાના બકતો ઉપર નહિ, તો પછી આપને શાગદ્વેષવાળા ગણવા કેટલું?” એ અર્જુનની શકના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ॥

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૯॥

પદ્મછેદ:—સમઃ, અહમ્, સર્વભૂતેષુ, ન, મે, દ્વેષ્યઃ, અસ્તિ, ન, પ્રિયઃ, યે, ભજન્તિ, તુ, મામ્, ભક્ત્યા, મયિ, તે, તેષુ, ચ, અપિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તાનિ મૂતાનિ ચ સર્વમૂતાનિ, તેષુ સર્વમૂતેષુ । દ્વેષ્ટું યોગ્યઃ દ્વેષ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, સર્વમૂતેષુ સર્વ પ્રાણીમાં, સમઃ તુલ્ય-સમાન (જ હું), મે મને, દ્વેષ્ય. દ્વેષ કરવા યોગ્ય, (કેાઈ પણ) ન, અસ્તિ નથી, મે મારો, પ્રિયઃ પ્રિય, (પણ કેાઈ) ન નથી, તુ, પણ, યે જેઓ, મામ્ મને, ભક્ત્યા ભક્તિ વડે,

મજન્તિ ભજે છે, તે તેઓ, મયિ મારામાં (છે), ચ અને, તેપુ તેઓમાં, અહમ્ હું, અપિ પણ (હું.)

ભાવાર્થ:—હું પ્રાણિમાત્રમાં સમાનતાથી જ રહેલો છું. મને દ્વેષ કરવા યોગ્ય કે પ્રિય કોઈ પણ નથી, છતાં પણ જેઓ મને ભક્તિપૂર્વક ભજે છે તેઓ મારામાં રહે છે અને હું પણ સ્વભાવથી જ તેઓમાં રહું છું. અર્થાત્ જેમ અગ્નિ પોતાની પાસે આવેલાની જ ઠંડી ઉરાડે છે, પણ દૂર રહેલાની નહીં, તેમજ મને ભજનારા સ્વાભાવિક રીતે જ મારા વિશેષ સંબંધમાં આવે છે, બાકી અગ્નિની માફક કોઈના પર મારો પક્ષપાત નથી. આ પ્રમાણે પાસે આવનાર અને ન આવનાર એટલે કે મારા ભક્ત અને અન્યના ભક્તોમાં અવશ્ય એટલો ભેદ રહેલો છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—“મારી ભક્તિનું માહાત્મ્ય કવું છે તે તું જાણે,” એમ ભગવાન પોતાની ભક્તિની મહત્તા બતાવતાં કહે છે:

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥

साधुरेव स मतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥૩०॥

પદચ્છેદ:—અપિ, ચેત્, સુદુરાચારઃ, ભજતે, મામ્, અનન્યભાક્, સાધુઃ, એવ, સઃ, મન્તવ્યઃ, સમ્યક્, વ્યવસિતઃ, હિ, સઃ.

૧ અહં બ્રહ્મેતિ માં ધ્યાયન્નેકાપ્રવચસા સંકૃત્ ।

સર્વં તરતિ વાપ્માનં કલ્પકોટિશતૈઃ કૃતમ્ ॥

‘હું બ્રહ્મ છું’ એમ એકાગ્રમનવડે એક જ વખત પણ મારું ધ્યાન કરતો (મનુષ્ય) અનેક કલ્પોનાં કરેલાં સપ્તગાં પાપને તરી નાંચે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુતરામ્ અત્યન્તં દુષ્ટઃ આચારઃ આચાર્યમ્ય સઃ સુદુરાચારઃ । અન્યં મજતીતિ અન્યમાક્, ન અન્યમાક્ ફાં અનન્યમાક્ । મન્તું યોગ્યઃ મન્તવ્યઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—ચેત જો, સુદુરાચારઃ અત્યંત દુષ્ટાચરણવાળો, અપિ પણ, અનન્યમાક્ અનન્યભક્તિવાળો થઈને, મામ્ મને, મજતે ભજે, (તો) સઃ તે, સાધુ સારા શીલવાળો, एव જ. મન્તવ્યઃ માનવા યોગ્ય (છે), હિ ઠારણ કે, સમ તે, સમ્યક્ યથાવત્—સારી રીતે, (ભારે વિષે) દ્યવસ્તિતઃ નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલો (છે).

ભાવાર્થઃ—જો અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ અનન્ય ભક્તિવાળો થઈને મને ભજે, તો તેને ઉત્તમ સ્વભાવવાળો સાધુ પુરુષ જ માનવો, ઠારણ કે તે ભારે વિષે મારી ભક્તિ-રૂપ યથાર્થ નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલો છે. અર્થાત્ તેવા મારા ભક્તનો દુરાચાર મારી ભક્તિથી નાશ પામતા તત્કાળ તે સદાચાર શુદ્ધિવાળો થઈ જાય છે. ૩૦.

અવતરાણુકાઃ—“ પોતાના ભજનના પક્ષ નિશ્ચયથી અને તેના પ્રભાવથી તે બધા દુગચારોને છોડી દઈ અનન્ત રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે, ” એમ કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વળી પોતાની ભક્તિનું અપૂર્વ મહાત્મ્ય કહે છે

‘ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ॥

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥૩૧॥

૧ મેઠમન્દરમાત્રોડિવિ તાશિ પાતસ્ય કમણ ।

કેશવ વેદમાતાય દુર્જયિષિતિ વશ્યતિ ॥ વૈષ્ણવપર્યે ॥

જેમ અસાધ્ય વ્યાધિ-રોગ વેદને પ્રાપ્ત કરી નાશ પામે છે તેમ બહુલા યોગ્ય એવા કેશવ-અમવાનને પ્રાપ્ત કરીને મેરુ પર્વત કે મહારાવલ પર્વત જેવો પાપ-કષેનિ સમુદ્ર દોાય તો તે પણ નાશ પામે છે

પદચ્છેદઃ—ક્ષિપ્રમ્, ભવતિ, ધર્માત્મા, શશ્વત્, શાન્તિમ્, નિગચ્છતિ, કૌન્તેય, પ્રતિજાનીહિ, ન, મે, ભક્તઃ, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્મે આત્મા ચિત્તં યસ્ય સઃ ધર્માત્મા । નિતરાં ગચ્છતીતિ નિગચ્છતિ । પ્રકરેણ નશ્યતીતિ પ્રણશ્યતિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી તે) ક્ષિપ્રમ્ તુરત જ, ધર્માત્મા ધર્મયુક્ત અંતઃકરણવાળો, મવતિ થાય છે, (અને) શશ્વત્ નિત્ય એવી, શાન્તિમ્ શાંતિને, નિગચ્છતિ પામે છે, (અને તેથી) કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! મે મારો, ભક્તઃ ભક્ત, ન, પ્રણશ્યતિ નાશ પામતો નથી, (એમ) પ્રતિજાનીહિ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણુ.

ભાવાર્થઃ—વળી તે મારી ભક્તિમાં નિશ્ચયવાળો મનુષ્ય તુરત જ ધર્માત્મા થઈ જાય છે અને ત્યારપછી નિત્ય શાન્તિને મેળવી લે છે, અને તેથી હે કૌન્તેય ! ‘મારો ભક્ત કદાપિ નાશ પામતો નથી’ એટલે મારા ભક્તની કદીપણુ અધોગતિ થતી નથી એમ તું નિશ્ચયથી જાણુ. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—“કોઈ ઉત્તમ કુલોત્પન્ન આચારબ્રહ્મને મારી ભક્તિ પવિત્ર કરે છે એમ નથી, પણ મારી ભક્તિ તો દુષ્કૃત અને અધિકાર-રહિત કોઈપણ મનુષ્યોને પણ મંસારમાથી યુક્ત કરે છે,” એમ જણાવતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ॥

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥૩૨॥

૧ વ્યાપસ્યાચરણ છુવસ્ય ચ વયો વિદ્યા ગજેન્દ્રસ્ય ફા ।

ફા જાનિર્વિદુરસ્ય યાદવપતેરુપસ્ય કિં વૌરુપમ્ ॥

કુન્જાયા. કમનીયરૂપમાપિ કિં કિન્તત્સુદામો ઘન ।

મક્ત્યા તુષ્પતિ કેવલ ન તુ શુભેર્મન્કિમિયો માઘવ. ॥

પદચ્છેદઃ—મામ્, હિ, પાર્ય, વ્યપાશ્રિત્ય, ચે, અપિ, સ્યુઃ, પાપયોનયઃ, સ્ત્રિયઃ, વૈશ્યાઃ, તથા, શૂદ્રાઃ, તે, અપિ, યાન્તિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ અપાશ્રિત્ય શ્ચિત્ વ્યપાશ્રિત્ય ।
પાપા યોનિ યેષા તે પાપયોનયઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય! ચે જેઓ, પાપ-
યોનયઃ પાપ—હલકી જાતિના, અપિ પણ, સ્યુઃ હોય, તથા
તેમજ, સ્ત્રિયઃ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યાઃ વૈશ્યો, (કે) શૂદ્રાઃ શૂદ્રો, (હોય તો)
તે તેઓ, અપિ પણ, મામ્ મારો, વ્યપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, પરામ્
ઉત્તમ, ગતિમ્ ગતિને, હિ ખરેખર, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્ય! જે મનુષ્યો હલકી જાતિના હોય
તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તો પણ તેઓ મારો આશ્રય
કરીને—મારી ભક્તિ કરીને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. અર્થાત્
ગમે તે મનુષ્ય હોય તો પણ તે મારી ભક્તિથી ઉત્તમ ગતિને
પામે છે એમા સંશય નથી. ૩૨.

અવતરણિકા —“જો એમ છે તો પછી સદાચારી અને કુશલ
મારા ભક્તો પગ્મ ગતિને પ્રાપ્ત કરે એમા શી નવાઈ?” તે ભગવાન કહે છે.

વ્યાધ—પારાધિતુ આચરણ શું હવે? મુખ્ય વચ કેટલું મોટું હવે? જન્ય કેટલી
વિદ્યા ભવેયો હતો? વિદુરજ્ઞાની કઈ ભક્તિ હતી? ચાંદવોના રાજ ઉગરેને ચો
પુરુષાર્થ કયો હતો? કુળમનુ શું સુદર રૂપ હતું અને તે સુદામા બ્રાહ્મણ પાસે શું
ધન હતું? પરંતુ ભગવાન તો કેવલ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે, કારણ ભગવાન
તો ભક્તિ જ એમને પ્રિય છે એવા છે

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, પુનઃ, બ્રાહ્મણાઃ, પુણ્યાઃ, ભક્તાઃ, રાજર્ષયઃ, તથા, અનિત્યમ્, અસુખમ્, લોકમ્, ઇમમ્, પ્રાપ્ય, ભજસ્વ, મામ્.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—राजानश्च ते ऋषयश्च इति राजर्षयः । न नित्यः इति अनित्यः, तम् अनित्यम् । न विद्यते सुखं यस्मिन् सः असुखः, तम् असुखम् । प्रकर्षेण आप्य इति प्राप्य ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પુનઃ તો પછી, ભક્તાઃ ભક્ત એવા, પુણ્યાઃ પુણ્ય કર્મ કરનાર, બ્રાહ્મણાઃ બ્રાહ્મણો, તથા તેમજ, રાજર્ષયઃ રાજર્ષિઓ, (ઉત્તમ ગતિને પામે એમાં) કિમ્ શું (કહેવું) ? (અતઃ તેથી), અનિત્યમ્ ક્ષણભંગુર, (અને) અસુખમ્ સુખરહિત, (એવા) ઇમમ્ આ, લોકમ્ લોકને, પ્રાપ્ય પામીને, મામ્ મને, ભજસ્વ તું ભજ.

સાવાર્થઃ—તો પછી પુણ્યશીલ એવા બ્રાહ્મણો, ભક્તો અને રાજર્ષિઓ ઉત્તમ ગતિને પામે એમાં તો શું જ કહેવું ? અર્થાત્

१ यस्याद्दिग्भ्रमाभिनवतो भवपाशहानिर्यस्याद्दिग्भ्रपद्मविमुक्ता जनिमृत्युमात्र ॥
यन्नामशोधकमनन्तमवोन्मुक्तानां वापीयसामपि स मे शरण मुकुन्द ॥

જે પરમાત્માના ચરણકમલોનો આશ્રય કરનારાઓના સસારરૂપી પાશનો દાનિ-નિવૃત્તિ થાય છે, જે પરમાત્માના ચરણકમળથી વિમુખ લોકો (છે તે) જન્મ અને મૃત્યુને-સુખ દુઃખને ભોગવી રહ્યા છે અને જે પરમાત્માનું નામ અનેક જન્મ ધારણ કરતા-ભવાટવીમા ભટકતા પાપીઓનું શોધક-કલ્યાણકારક (છે) તે પરમાત્મા મારું શરણ હો.

તેઓ તો અવશ્ય રીતે મારા લજ્જનથી પરમ ગતિને પામે
એમાં સંશય નથી. અને તેથી ક્ષણભંગુર તથા સુખરહિત એવા
આ સંસારમાં તું મારું જ લજ્જન કર, કે જેથી તું પરમ ગતિને
પામી શકે. ૩૩.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે પોતાની ભક્તિનું માહાત્મ્ય બતાવતાં
અધ્યાયના અંતમાં અર્જુનને પણ પરમ ગતિની પ્રાપ્તિ માટે તેજ હિમાય
દર્શાવતા ભગવાન કહે છે.

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

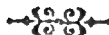
પદચ્છેદઃ—મન્મનાઃ, ભવ, મદ્ભક્તઃ, મદ્યાજી, મામ્,
નમઃ, કુરુ, મામ્, એવ, એપ્યસિ, યુક્ત્વા, એવમ્, આત્માનમ્,
મત્પરાયણઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મયિ મનઃ યસ્ય સઃ મન્મનાઃ । મમ
મક્તઃ ઇતિ મદ્ભક્તઃ । માં યનતીતિ મદ્યાજી । અહમ્ એવ પરમ્ અયનં
યસ્ય સઃ મત્પરાયણઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મન્મનાઃ મારામાં (જ) મનવાળો,
(અને) મદ્ભક્તઃ મારો (જ) ભક્ત, ભવ થા, મદ્યાજી મારું યજ્જન
કરનારો (થા), મામ્ મને, (જ) નમ. નમસ્કાર, કુરુ કર, એવમ્ એ
પ્રમાણે, (કરવાથી) આત્માનમ્ ચિત્તને, યુક્ત્વા સમાહિત કરીને,
મત્પરાયણઃ હું જ જેનો પરમ આશ્રય હું તેવો (થઈને, તું)
મામ્ મને, એવ જ, એપ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! તું મારામાં જ મનવાળો, મારો જ સકત અને મારું જ ચલન કરનારો થા, તેમ મને જ નમસ્કાર કર, કારણ એ પ્રમાણે કરવાથી ચિત્તને સર્વભાવે મારામાં જ લીન કરી મારે વિષે જ એક નિષ્ઠાવાળો થઈને અન્તમાં તું મને જ પામીશ એમાં સંશય નથી. ૩૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मसिद्धान्त्ययोगो नाम
 अष्टाध्यायः
 श्रीकृष्ण-
 र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसाम्ययसोपनिष्यां
 गुर्जरट्टीकायां राजविद्याराजगुप्तयोगो
 नाम नमोऽध्यायः

દશમોઽધ્યાયઃ ।

અનંતરેણિકાઃ—સાતમા અને આઠમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાનું ઉપાધિવાળું—સગુણ—તત્ત્વ, તેમજ સગુણુ અછની ઉપાસનામાં સહાયભૂત વિભૂતિઓ કહી, નવમા અધ્યાયમાં નિર્ગુણુ અદ્વ અને નિર્ગુણુ અછની ઉપાસનામાં સહાયરૂપ વિભૂતિઓ કહી, દુવે દશમા અધ્યાયમાં સવિશેષ અને નિવિશેષ તત્ત્વની ઉપાસનામાં ઉપાયરૂપ જે જે વિભૂતિઓ તથા જે જે ભાવામાં ધ્રુવરનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તે તે ભાવો, અને પોતાનું દુર્વિશેષ તત્ત્વ કેવું છે તેને પણ ફરી કહેવાની જરૂર માનીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનીયે પ્રમાણે કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાનુ કહે છે:—

ભૂય એવ મહાવાહો શૃણુ મે પરમં વચઃ ॥

યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ભૂયઃ, એવ, મહાવાહો, શૃણુ, મે, પરમમ્, વચઃ, યત્, તે, અહમ્, પ્રીયમાણાય, વક્ષ્યામિ, હિતકામ્યયા.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રીયતે પ્રીતિષ્ અનુમત્તીતિ પ્રીયમાણઃ, તસ્મૈ પ્રીયમાણાય । કામ્યતે અનયા ઇતિ કામ્યા, હિતસ્ય કામ્યા ઇતિ હિતકામ્યા, તથા હિતકામ્યયા ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટી ભુજવાળા—અર્જુન ! મૂયઃ ફરી, એવ પણ, યત્ જે, પ્રીયમાણાય સાંભળતાં પ્રીતિ અનુભવતા એવા, તે તને, હિતકામ્યયા હિતની ઇચ્છાથી,

વક્ષ્યામિ હું કહીશ, (તવ તે,) મેં મારું, પરમમ ઉત્તમ, વચ્ચે
વચન, શ્રુણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહો ! ફરી પણ જે સાંભળવામાં
પ્રીતિ અનુભવતા એવા તને હિતની ધમ્મચાથી હું કહીશ તે મારું
ઉત્તમ વચન તું સાંભળ. ૧.

અવતરણિકા:—“આગળ આપણે તત્ત્વ અનેક વખત કહેવાઈ
ગયા છતાં ફરી આપણે તે જ કહેવાની શી આવશ્યકતા પડી ?” એવા
અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘પોતાનું તત્ત્વ ખીલ્લો આપણે
અગમ્ય છે,’ એમ કહે છે

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ॥

અહમાદિર્હિં દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

પદ્મજેવ:—ન, મે, વિદુઃ, સુરગણાઃ, પ્રભવમ્, ન, મહ-
ર્ષયઃ, અહમ્, આદિઃ, હિ, દેવાનામ્, મહર્ષીણામ્, ચ, સર્વશઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુરાણા ગણા इति સુરગણા । પ્રકર્ષેણ
ભવ' इति પ્રભવ, તસ પ્રભવમ્ । મહાન્તશ્ચ તે ઋષયશ્ચ મહર્ષય ।

અન્યથા અને અર્થ:—સુરગણાઃ દેવતાના સમૂહો, (તેમ)
મહર્ષય. મહર્ષિઓ, (પણ) મેં મારી, પ્રમવમ્ ઉત્પત્તિને, ન, વિદુઃ
જાણતા નથી, હિ ઋષય કે, દેવાનામ્ દેવોનો, ચ અને, મહર્ષીણામ્
મહર્ષિઓનો, (પણ) આદિ. ઋષયૃપ, સર્વશ જાણી રીતે, અહમ્
હું (જ હું)

ભાવાર્થ:—ઈન્દ્રાદિ દેવો તેમજ મહર્ષિઓ પણ મારી
ઉત્પત્તિ જાણતા નથી, ઋષય કે તે દેવોનું તેમજ મહર્ષિઓનું

પણ પ્રથમ કારણ હું જ છું. અર્થાત્ તેઓને ઉત્પન્ન કરનાર જ હું હોવાથી તેઓ મારી ઉત્પત્તિને સમજી શકતા નથી. ૨.

અવતરણિકા:—“જેઓ મને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણે છે તેઓને તે મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે,” તે ભગવાન કહે છે:

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ॥

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, અજમ્, અનાદિમ્, ચ, વેત્તિ, લોકમહેશ્વરમ્, અસંમૂઢઃ, સઃ, મર્ત્યેષુ, સર્વપાપૈઃ, પ્રમુચ્યતે.

હ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન જાયતે અસૌ અજઃ, તદ્ અજમ્ । ન વિદ્યતે આદિ કારણં યસ્ય સઃ અનાદિઃ, તદ્ અનાદિમ્ । મહાન્ ચ અસૌ ર્દેશ્વરશ્ચ મહેશ્વરઃ, લોકાનાં મહેશ્વરઃ ઇતિ લોકમહેશ્વરઃ, તં લોકમહેશ્વરમ્ । સમ્ સમ્યક્ મૂઢઃ ઇતિ સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ ઇતિ અસંમૂઢઃ । સર્વાણિ ચ સ્થાનિ પાપાનિ ચ સર્વપાપાનિ, તૈઃ સર્વપાપૈઃ । પ્રકર્ષેણ મુચ્યતે ઇતિ પ્રમુચ્યતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે, મામ્ મને, અજમ્ જન્મ-રહિત, અનાદિમ્ જેનો કોઈ આદિ નથી એવો, ચ અને, લોકમહેશ્વરમ્ લોકોના ઇશ્વરરૂપે, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, મર્ત્યેષુ મર્ત્ય-પ્રાણીઓમાં, અસંમૂઢઃ મોહરહિત (યદિ), સર્વપાપૈઃ બધાં પાપથી, પ્રમુચ્યતે મુક્ત કરાય છે.

૧ યો મોહાદિષ્ટ્યુપન્નેન દીનદેવેન દુર્ગતિઃ ।

સાધારણ સદૃશ રૂપે સૌન્દર્યજો નાન્દ્યજોડ્વયજઃ ॥ ૧૩૪૩ ॥

જે દુષ્ટ દિવાળો માણસ ભગવાન થી વિષ્ણુને એક વચન પણ ઓળ છુટ દેતાઓ સમાન કહે છે તેના નાન્દ્યજ છે, પરંતુ આત્મજ આત્મજ નથી.

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય મને જન્મરહિત, જેનો કોઈ આદિ નથી એવો તથા સર્વલોકના મહેશ્વર તરીકે જાણે છે, તે સર્વ મનુષ્યોમાં મોહરહિત થઈને સર્વ પ્રકારનાં પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—ભગવાન પોતે શા કારણથી લોકમહેશ્વર છે' તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા કહે છે.

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ॥

સુખં દુઃખં ભવોઽભાવો મયં ચામયમેવ ચ ॥ ૪ ॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ॥

મયંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૫ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—બુદ્ધિઃ, જ્ઞાનમ્, અસંમોહઃ, ક્ષમા, સત્યમ્, દમઃ, શમઃ, સુખમ્, દુઃખમ્, ભવઃ, અભાવઃ, મયમ્, ચ, અમયમ્, એવ, ચ; અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિઃ, તપઃ, દાનમ્, યશઃ, અયશઃ, ભવન્તિ, ભાવાઃ, ભૂતાનામ્, મત્તઃ, એવ, પૃથગ્વિધાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મુહ્યન્તે એનેન ઇતિ મોહઃ, સમ્યક્ મોહઃ ઇતિ સંમોહઃ, ન સંમોહઃ ઇતિ અસંમોહઃ । મવતીતિ મવઃ । મૂયતે એનેન ઇતિ માવઃ । ન માવઃ ઇતિ અમાવ । ત્રિમેતિ અસ્માત્ ઇતિ મયમ્ । ન મયમ્ ઇતિ અમયમ્ । ન હિંસા ઇતિ અહિંસા । સમસ્ય માવઃ ઇતિ સમતા । ન યશઃ ઇતિ અયશઃ । પૃથક્ નાના વિવાઃ પ્રકારાઃ ઇતિ પૃથગ્વિધાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—બુદ્ધિઃ સૂક્ષ્મ અર્થના અવબોધનનું સામર્થ્ય, જ્ઞાનમ્ આત્મજ્ઞાન, અસંમોહઃ નિર્મોહપણું—જાણવા:

યોગ્ય પદાર્થોમાં વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ, ક્ષમા અપકાર પ્રતિ પણ ચિત્તની અવિકારતા, સત્યમ્ સત્ય, દમઃ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શમઃ મનનો નિગ્રહ, સુત્તમ્ સુખ, દુઃખમ્ સંતોષ, મયઃ ઉત્પત્તિ, અમાયઃ નાશ, ચ અને, મયમ્ ભય, ચ અને, અમયમ્ અભય, એવં પણ, (તેમ જ) અહિંસા પ્રાણિઓને કોઈ પણ જાતની બાધા ન કરવી તે, સમતા સમાનદૃષ્ટિ, તુષ્ટિઃ પ્રાપ્ત યજ્ઞેભ્યં સંતોષ, તપઃ તપશ્ચર્યા-ઇન્દ્રિયસંયમપૂર્વક શરીરે કષ્ટ સહન કરવું તે, દાનમ્ દાન આપવું, યશઃ યશ, અયશઃ અપયશ-અધર્મજનિત અપકીર્તિ, (ઇત્યાદિ) મૂતાનામ્ ભૂતોના, વૃથાગિવધાઃ અનેક પ્રકારના, માયાઃ ભાવો, મત્તઃ મારાથી, ઇયં જ, મવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—બુદ્ધિ, જ્ઞાન, નિર્મોહતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, ભય, અભય, અહિંસા, સમદૃષ્ટિ, સંતોષ, તપ, દાન, ધર્મજન્ય યશ, અધર્મજન્ય અપયશ, ઇત્યાદિ પ્રાણિઓના અનેક પ્રકારના ભાવો મારાથી જ (તેમના કર્મને અનુસરીને) ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આથી જ હું 'લોક-મહેશ્વર હું,' એમ સું માન. ૪-૫.

અવતરણિકાઃ—ભગવાન આ પ્રભાણે પોતાની 'લોકમહેશ્વરતા' બતાવી હવે તે પોતાના 'લોકમહેશ્વરપણા' ની પરપરા કહે છે.

મેહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ॥

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોકે દમાઃ પ્રજાઃ ॥૬॥

૬ મહાવિરાટ્કિરાશ્ચાગ્નિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ કૃતઃ ।

વસિષ્ઠ ઇતિ સપ્તેભ્યે માનસા નિર્મિતા હિ મૈ ॥ મોતર્થમે ॥

મરીચિ, અગ્નિરા, અગ્નિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કૃત અને વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ આરી માનસ સૃષ્ટિથી નિર્માણ કરેલા છે.

પદચ્છેદઃ—મહર્ષયઃ, સપ્ત, પૂર્વે, ચત્વારઃ, મનવઃ, તથા, મદ્ભાવાઃ, માનસાઃ, જાતાઃ, યેષામ્, લોકઃ, ઇમાઃ, પ્રજાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મમ ભાવઃ પ્રભાવો યેષુ તે મદ્ભાવાઃ । મનસઃ જાતાઃ ઇતિ માનસાઃ । પ્રકર્ષેણ જાયન્તે ઇતિ પ્રજાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યેષામ્ જેઓની, ઇમાઃ આ, પ્રજાઃ પ્રજાઓ, લોકે સર્વલોકમાં (છે તે), પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભ કાલમાં (થઈ ગયેલા), સપ્ત સાત, મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ, તથા તેમજ, ચત્વારઃ ચાર, મનવઃ મનુષ્યો, મદ્ભાવાઃ મારા પ્રભાવથી યુક્ત, (મારા) માનસાઃ મનના સંકલ્પથી, જાતાઃ ઉત્પન્ન થયેલા (છે).

ભાવાર્થઃ—આ લોકમાં આ સર્વ પ્રજાઓ જેમનો વિસ્તાર છે તે પૂર્વે-સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં થયેલા મરીચિપ્રભૃતિ સાત મહર્ષિઓ અને ચાર મનુષ્યો મારા ભાવથી યુક્ત અને મારા સંકલ્પથી જન્મેલા છે. અર્થાત્ મારી માનસિક પ્રભાવે તે મહર્ષિઓ વગેરેથી આ સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાવે ભગવાન્ પોતાની લોકમહેશ્વરતાથી પોતાને સગુણ સ્વરૂપનો પ્રભાવ દર્શાવીને તેના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે

एतां विभूर्तिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

તત્ત્વ તપો વિવિધલોકસિદ્ધિલાભ મે આદ્યો સનાતનવત્સલ ચતુઃસનોઽષ્ટાદ્ ॥

પ્રાકૃત્યસંપ્રવલિનદ્ મહાત્મતત્ત્વ સમ્યગ્ જગદ્ બુદ્ધયો યદ્વચસતત્ત્વમ્ ॥ માગધતે ॥

અર્થા કહે છે “એ નાના પ્રકારના લોકોને સજવા મટિ તપ કર્યું તે મારા પોતાના તપના પ્રભાવથી સૃષ્ટિના આદિમા જ ચાર નામવાળો સન (સનક, સનદન, સનાતન અને સનતકુમાર) ઉત્પન્ન થયો. અને પૂર્વકલ્પના પ્રલયકાળમાં નષ્ટ થયેલું જે આત્મતત્ત્વ-જ્ઞાન તે તેણે કહ્યું કે જે ચારે મુનિઓએ સાગી ગીતે કહ્યું હવે.

પદચ્છેદઃ—एताम्, विभूतिम्, योगम्, च, मम, यः
वेत्ति, तत्त्वतः, सः, अविकम्पेन, योगेन, युज्यते, न, अत्र, संशयः.

व्युत्पत्तिसमासाः—विशेषेण मूतिः इति विभूतिः, तां विभू-
तिम् । तत्त्वेन इति तत्त्वतः । कम्पते इति कम्पः, विशेषेण कम्पः इति
विकम्पः, न विकम्पः इति अविकम्पः, तेन अविकम्पेन ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે, એતામ્ એ, મમ મારી,
વિભૂતિમ્ વિભૂતિને, ચ તથા, યોગમ્ યોગને, તત્ત્વતઃ તત્ત્વપૂર્વક,
વેત્તિ જાણે છે, સ. તે, અવિકમ્પેન સદા અચલ, યોગેન યોગવડે,
યુજ્યતે જોડાય છે, અત્ર એમાં, સંશયઃ સંશય, ન નથી.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય એ મારી વિભૂતિને, તેમ જ યોગ-
તે તે અર્થને નિર્માણ કરવાના સામર્થ્ય—ને યથાર્થરીતે જાણે છે,
તે નિરંતર અચલ—સારી રીતે જ્ઞાનના સ્વૈર્યરૂપી—યોગ—સમાધિ
વડે જોડાય છે એમાં સંશય નથી ૭.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાની ઉપામનાનું સ્વરૂપ
દેવી રીતનું છે, તે જણાવે છે

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—अहम्, सर्वस्य, प्रभवः, मत्तः, सर्वम्, प्र-
वर्तते, इति, मत्वा, भजन्ते, माम्, बुधाः, भावसमन्विताः.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण भवति अहम् इति प्रभवः ।
मत् इति मत्तः । प्रकर्षेण वर्तते इति प्रवर्तते । बोधन्ति इति बुधाः ।
भावेन सम्यक् अन्विताः इति भावसमन्विताः ।

અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, સર્વસ્ય આખા જગતનો, પ્રમવ: ઉત્પત્તિ (કર્તા છું), મત્ત: મારાથી, સર્વમ્ (સ્થિતિ, નાશ, ક્રિયા તથા ફલ ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળું વિકૃતિરૂપ આ) સર્વ જગત્, પ્રવર્તે છે, એ પ્રમાણે (મને સર્વાત્મા, સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ, બધાનું ઉપાદાન-મૂલકારણ, સર્વનિયન્તા અને લજવા લાયક), મત્વા માનીને, માવસમન્વિતા: પરમાર્થ તત્ત્વમાં પ્રવેશ રૂપી ભાવયુક્તએવા, વુધા જ્ઞાનીઓ, મામ્ મને, મજન્તે બળે છે.

ભાવાર્થ:—હું આ આખા જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું અને મારાથી જ આ સર્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપ વિકૃતિ શીલ જગત્ ચાલે છે એમ માની, પરમાર્થ તત્ત્વમાં ભાવવાળા એવા જ્ઞાનીઓ મને બળે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ એ પ્રમાણેના તત્ત્વરૂપ મને સમજી મારું લજન કરે છે. ૮.

અવતરણિકા:—વળી ‘જ્ઞાનીઓ કેવી રીતે મારી ઉપાસના કરી આનંદ માને છે,’ તે બગનાનું કહે છે

મચ્ચિત્તા મદ્રતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ॥

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—મચ્ચિત્તાઃ, મદ્રતપ્રાણાઃ, બોધયન્તઃ, પરસ્પરમ્, કથયન્તઃ, ચ, મામ્, નિત્યમ્, તુષ્યન્તિ, ચ, રમન્તિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મયિ ચિત્તં યેષાં તે મચ્ચિત્તાઃ । માં ગતાઃ પ્રાણાઃ પ્રાણાઃ યેષાં તે મદ્રતપ્રાણાઃ । બોધયન્તિ તે બોધયન્તઃ । કથયન્તિ તે કથયન્તઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—(તેઓ) મચ્ચિત્તાઃ મારામાં જ ચિત્તવાળા, ચ અને, મદ્રતપ્રાણાઃ મારામાં જ અર્પણ કરેલ છે

પ્રાણો જેમણે એવા, પરસ્પરમ્ એક બીજાને, વોધયન્ત (શ્રુતિ વિગેરેનાં પ્રમાણોથી) બોધ કરતા. ચ અને, મામ્ માનં, કથયન્ત' કીર્તન કરતા થકા, તુષ્યન્તિ સતોષ પામે છે, ચ અને, રમન્તિ આનંદ મેળવે છે

ભાવાર્થ:—તે મારા જ્ઞાની ઉપાસકો મારામાં જ અર્પણ કરેલ છે મન અને પ્રાણ જેમણે એવા એક બીજાને મારા જ બોધ કરતા, તેમજ માનં કીર્તન કરતા થકા તુષ્ટ થઈને પરમ આનંદને મેળવે છે ૯.

અવતરણિકા —“ ઉપા પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી તું ક્ષત પ્રાપ્ત થાય છે,” તે ભગવાન કહે છે

તેષાં સતતયુક્તાના મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयांति ते ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—તેષામ્, સતતયુક્તાનામ્, મજતામ્, પ્રીતિ-પૂર્વકમ્, દદામિ, બુદ્ધિયોગમ્, તમ્, યેન, મામ્, ઉપયાન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સતત યુક્તા इति સતતયુક્તા, તેષા સતતયુક્તાનામ્ । મજન્તિ તે મજન્ત, તેષા મજતામ્ । પ્રીતિ પૂર્વે યસ્મિન્ કર્મણિ યયા સ્યાત્તયા इति પ્રીતિપૂર્વકમ્ । બુદ્ધે યોગ બુદ્ધિ-યોગ, તમ્ । ઉપ સર્મોપે યાન્તિ इति ઉપયાન્તિ ।

અન્યથ અને અર્થ:—સતતયુક્તાનામ્ નિઃસંશય મારે વિષે આસક્ત મનવાળા, (અને) પ્રીતિપૂર્વકમ્ એકપૂર્વક (મને) મજતામ્ સજ્જતા, તેષામ્ તેઓને, તમ્ તે—નેવા પ્રમારનેા બુદ્ધિ યોગમ્ બુદ્ધિયોગ, દદામિ હું આપુ છું, (કે) યેન જે વડે, તે તેઓ, મામ્ મને, ઉપયાન્તિ પામે છે

ભાવાર્થ:—મારામાં નિરંતર આસક્ત ચિત્તવાળા અને મને જ પ્રેમપૂર્વક ભજતા એવા તે મારા ભક્તોને હું મારા તત્ત્વને બતાવવા માટે એવા પ્રકારનો બુદ્ધિયોગ આપું છું, કે જે યોગ વડે સહેલાઈથી તેઓ મને પામે છે. ૧૦.

અવતરણિકા:—“મારી પ્રાપ્તિમાં વચ્ચે નડતાં વિધોને નાશ કરવા માટે હું મારા ભક્તોને એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે જેના વડે તે અજ્ઞાનનો નાશ કરી શકે છે,” તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

‘તેપામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ॥

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—તેપામ્, એવ, અનુકમ્પાર્થમ્, અહમ્, અજ્ઞાનજમ્, તમઃ, નાશયામિ, આત્મભાવસ્થઃ, જ્ઞાનદીપેન, ભાસ્વતા.

૧ ન જ્ઞાતૈર્નાંદ્રિયે ગુરુણા દૃઢયતે વરમેશ્વર ।

દૃઢયતે સ્વાત્મનેષાત્મા સ્વયા સત્ત્વસ્થયા ધિપા ॥ વાસિષ્ઠે ॥

આત્મસ્વરૂપ પરમેશ્વર શાસ્ત્રો બહુવાર્થી અથવા શુરુસેવનથી જ દેખાઈ શકાતો નથી, પરંતુ પોતાની જ સત્ત્વશુભા રહેલી શુદ્ધ બુદ્ધિથી પોતાવડે જ દેખાય છે.

આર્દ્રર્શં પ્રતિરૂપદર્શકમયી શક્તિર્નિર્મલગંધિતા ।

દૃષ્ટા તથ મલાપકર્ષણાધિ સપાદ્યને કેવલસ ॥

તદ્વર્તિમ્પરિણામરૂપમનસઃ શાશ્વત્યસંશોધને ।

સત્ત્વમેશ્વરમાક્ષિતઃ રતત રહેવાત્મયષાદો મયેત્ ॥ ટિપ્પણિવાસ ॥

આરસા-દર્પણના કાચમાં સામાના રૂપને બતાવવ ની શક્તિ સ્વભાવથી જ છે, પણ દેખનાર તો તેના મળને સાફ કરવાનો વિધિ જ કેવળ સંપાદન કરે છે. તે પ્રમાણે જ ચેતન્યના પરિણામરૂપ મનના મળનપણા-જ્ઞાનસન્નિ-નું શોધન તો સત્ત્વમેશ્વર સેવન અને ઈશ્વરની બાંધિથી આ સસાગ્રા પોતાની મેળે જ થાય છે અને આત્મ પ્રકાશ પણ થાય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અનુકમ્પાયૈ ઇતિ અનુકમ્પાર્થમ્ । અજ્ઞા-
નાત્ જાયતે ઇતિ અજ્ઞાનજન્મ, તત્ અજ્ઞાનજન્મ । આત્મનઃ માવઃ ઇતિ
આત્મમાવઃ, તસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ આત્મમાવસ્થઃ । જ્ઞાનમ્ એવ દીપઃ ઇતિ
જ્ઞાનદીપઃ, તેન જ્ઞાનદીપેન । માઃ અસ્ય સન્તિ ઇતિ માસ્વાન્, તેન માસ્વતા ।

અન્વય અને અર્થઃ—તેણામ્ તેઓની, એવ ન, અનુ-
કમ્પાર્થમ્ દયાની ખાતર, આત્મમાવસ્થઃ (તેમના) અંતઃકરણમાં
રહેલો થકો, અહમ્ હું, માસ્વતા પ્રકાશમાન એવા, જ્ઞાનદીપેન
જ્ઞાનરૂપી દીવા વડે, અજ્ઞાનજન્મ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા, તમઃ
અંધકારનો, નાશયામિ નાશ કરું છું.

ભાવાર્થઃ—તેમની ઉપર દયા કરવાના હેતુથી હું તેમના
અંતઃકરણમાં રહીને દેહીપ્રમાણ એવા જ્ઞાનરૂપી દીપકવડે
તેમનો અજ્ઞાનજન્ય જે અંધકાર છે તેનો નાશ કરું છું. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—ઉપર પ્રમાણે ભગવાન વાસુદેવે પોતાની વિશ્રુતિ-
ઓનું જે માહાત્મ્ય કહ્યું તે વિશ્રુતિઓને વિસ્તારપૂર્વકે ભણવાની ઇચ્છાથી
અર્જુન, ભગવાનની પ્રશંસા કરે એ આપ્રમાણે પૂછવા લાગ્યોઃ

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છેઃ—

પેરં વ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ॥

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિમુક્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧ તદ્ વ્રહ્મ પરમં ધામ તદ્ભવેયં મોક્ષમાદિજિજ્ઞાસા ।

શ્રુતિવાક્યોર્વિત્ત સ્વપ્ન તદ્દિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥

જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હોય તેણે તે વ્રહ્મરૂપ પરમ મોક્ષ ધામ કે જે શ્રુતિ-
વેદમાં વાક્યોથી જ કહેવાય ॥ તે સૂક્ષ્મ સ્ત્રી વિષ્ણુ-પરમાત્માના પરમપદનું જ
ધ્યાન કરવું જોઈએ.

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ॥

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ વ્રવીષિ મે ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—પરમ્, વ્રહ્મ, પરમ્, ધામ, પવિત્રમ્, પરમમ્, ભવાન્, પુરુષમ્, શાશ્વતમ્, દિવ્યમ્, આદિદેવમ્, અજમ્, વિભુમ્; આહુઃ, ત્વામ્, ઋષયઃ, સર્વે, દેવર્ષિઃ, નારદઃ, તથા, અસિતઃ, દેવલઃ, વ્યાસઃ, સ્વયમ્, ચ, એવ, વ્રવીષિ, મે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૂયતે અનેન ઇતિ પવિત્રમ્ । પુરિ શેતે ઇતિ પુરુષઃ, તમ્ પુરુષમ્ । શશ્વત્ ભવઃ શાશ્વતઃ, તં શાશ્વતમ્ । દિવિ ભવઃ દિવ્યઃ, તમ્ દિવ્યમ્ । આદિશ્વાસૌ દેવશ્ચ ઇતિ આદિદેવઃ, તમ્ આદિદેવમ્ । ન જાયતે ઇતિ અજઃ, તમ્ અજમ્ । વિશેષેણ ભવતિ ઇતિ વિભુઃ, તં વિભુમ્ । દેવાનામ્ ઋષિઃ દેવર્ષિઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભવાન્ આપ, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, વ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપ, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, ધામ સ્થાનરૂપ, (અને) પરમમ્ પરમ, પવિત્રમ્ પવિત્ર (છો, તેથી) ત્વામ્ આપને, શાશ્વતમ્ નિત્ય, દિવ્યમ્ દિવ્ય, આદિદેવમ્ સૌથી પ્રથમ દેવ, અજમ્ અજન્મા, (અને) વિભુમ્ વ્યાપક, (એ પ્રમાણે) દેવર્ષિઃ દેવર્ષિ, નારદઃ નારદ, અસિતઃ અસિત, દેવલઃ દેવલ, તથા તેમ, વ્યાસઃ વ્યાસ, (પણ) આહુઃ કહે છે, ચ અને, સ્વયમ્ આપ પોતે, એવ પણ, મે મને, વ્રવીષિ કહો છો.

ભાવાર્થઃ—આપ સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ, સર્વોત્તમ દિવ્યસ્થાન-રૂપ અને પરમ પવિત્ર છો તેથી જ દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ, વ્યાસ ઇત્યાદિ આપને ‘ આપ નિત્ય, દિવ્ય, આદિદેવ,

અજન્મા અને પરમ વૈભવશાળી વ્યાપક ઈશ્વર છે. ' એ પ્રમાણે કહે છે, અને આપ પોતે પણ મને તેમ જ કહો છો. ૧૨-૧૩

અવતરણિકા:—“ઋષિઓએ અને આપે જ કહેલું છે એમ નહિ, પરંતુ હું પણ એ મત માનું છું,” એમ અર્જુન જણાવે છે

सर्वमेतद्वत्तं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥

नहि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

પદચ્છેદ:—સર્વમ્, એતત્, ઋતમ્, મન્યે, યત્, મામ્, વદસિ, કેશવ, ન, હિ, તે, ભગવન્, વ્યક્તિમ્, વિદુઃ, દેવાઃ, ન, દાનવાઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—भगव ऐश्वर्यादि अस्ति अस्य इति भगवान्, तत्समुद्भो हे भगवन् । दनो अपत्यानि पुमास दानवा ।

અન્વય અને અર્થ:—કેશવ હે કેશવ ! (આપ) યત્ જ, મામ્ મને, વદસિ કહો છો, એતત્ એ, સર્વમ્ સઘળું, (હું) ઋતમ્ સત્ય, મન્યે માનું છું, હિ કારણ કે, ભગવન્ હે ઐશ્વર્યાદિ વૃક્ષ-શુભ્રસપત્ત પ્રભો ! તે આપના, વ્યક્તિમ્ પ્રભાવને, દેવા દેવો, ન, વિદુઃ જાણી શક્યા નથી, (અને) દાનવા દાનવો (પણ), ન, (વિદુઃ) જાણી શક્યા નથી

ભાવાર્થ:—હે કેશવ ! આપ મને જે કહો છો તે સઘળું હું સત્ય માનું છું, કારણ કે હે ભગવન્ ! આપના પ્રભાવને દેવો અને દૈત્યો કાંઈ પણ જાણી શક્યા નથી. અર્થાત્ આપ તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી આપનું કથન મને સત્ય જ લાગે છે એમા મગ્ય નથી ૧૪.

અવતરણિકા:—“ આપ સૌથી પ્રથમ હોવાથી આપ જ આપના સ્વરૂપને જાણી શકો છો, તોપણ આપના અંશભૂત રહેલી આપની વિભૂતિઓ કે જે વિભૂતિઓથી આપ વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છો તે વિભૂતિઓ સહિત આપનું સ્વરૂપ મારા જેવાં સામાન્ય પ્રાણીઓને પણ પોતાના કલ્યાણ માટે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે તો કૃપા કરીને આપ આપના સ્વરૂપના જ્ઞાન-માટે તે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મને કહો. ” એમ અબ્બુન કહે છે:

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ॥

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ॥

યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥૧૬॥

પદચ્છેદ:—સ્વયમ્, એવ, આત્મના, આત્માનમ્, વેત્ય, ત્વમ્, પુરુષોત્તમ, ભૂતભાવન, ભૂતેશ, દેવદેવ, જગત્પતે; વક્તુમ્, અર્હસિ, અશેષેણ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મવિભૂતયઃ, યાભિઃ, વિભૂતિભિઃ, લોકાન્, ઇમાન્, ત્વમ્, વ્યાપ્ય, તિષ્ઠસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુરુષેષુ ઉત્તમઃ ઇતિ પુરુષોત્તમઃ, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે પુરુષોત્તમ । મૂતાનિ માવયતિ ઉત્પાદયતિ ઇતિ ભૂતભાવનઃ, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે મૂતભાવન । મૂતાનામ્ ઈશઃ ઇતિ મૂતેશઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે મૂતેશ ।
દેવાનાં દેવઃ ઇતિ દેવદેવઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે દેવદેવ । જગતાં પતિઃ ઇતિ જગ-
ત્પતિઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે જગત્પતે । ન શેષમ્ ઇતિ અશેષમ્, તેન અશેષેણ ।
વિશેષેણ ભવન્તિ તાઃ વિમૂતયઃ, આત્મનઃ વિમૂતયઃ ઇતિ આત્મવિમૂતયઃ ।
વિશેષેણ આપ્ય ઇતિ વ્યાપ્ય ।

અન્યથા અને અર્થ:—પુરુષોત્તમ હે પુરુષોમાં ઉત્તમ !
મૂતમાવન હે ભૂતોના ઉત્પાદક ! મૂતેશ હે ભૂતોના નિયંતા ! દેવદેવ
હે દેવોના દેવ ! જગત્પતે હે વિશ્વના પાલક ! (આપ) સ્વયમ્
પોતાની મેળે, એવ જ, આત્મના આત્માવડે, આત્માનમ્ આત્માને,
ચેત્ય જાણે છે, હિ તેથી, યામિ. જે, વિમૂતિમિઃ વિભૂતિ-
ઓવડે, ત્વમ્ આપ, હમાન્ આ, લોકાન્ લોકોને, દ્યાવ્ય વ્યાપીને,
તિષ્ઠસિ રહે છે, (તે) દિવ્યા. દિવ્ય, આત્મવિમૂતયઃ આપની
વિભૂતિઓ, અણેષેણ સંપૂર્ણતાથી, (મને) વક્તુમ્ કહેવાને માટે,
અર્હસિ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતોત્પાદક ! હે ભૂતેશ ! હે
દેવદેવ ! હે વિશ્વપાલક ! આપ જ પોતાની મેળે પોતાના આત્મા-
વડે આપને પોતાને જાણે છે તેથી જે વિભૂતિઓ વડે આપ
આ લોકોને વ્યાપીને રહેલા છે તે આપની દિવ્ય વિભૂતિઓ
સંપૂર્ણતાથી આપ મને કહેા અર્થાત્ આપ મને આપના સ્વરૂપનું
જ્ઞાન થવા માટે આપની સર્વ દિવ્ય વિભૂતિઓ હું જાણી શકું
તેવી કૃપા કરો. ૧૫-૧૬.

અવતરણિકા:—“ વિભૂતિઓના જ્ઞાનથી આપ શ્રવા સ્વરૂપે જાણી
શકાઓ છે. ” એમ જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન પૂછે ॥

કયં વિદ્યામહં યોર્ગિસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ॥

કેપુ કેપુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

પદચ્છેદ:—કયમ્, વિદ્યામ્, અહમ્, યોગિન્, ત્વામ્,
સદા, પરિચિન્તયન્, કેપુ, કેપુ, ચ, ભાવેષુ, ચિન્ત્યઃ, અસિ,
ભગવન્, મયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પરિતઃ ચિન્તયતિ ઇતિ પરિચિન્તયન્ ।
ચિન્તિતું યોગ્યઃ ચિન્ત્યઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(તેમ) યોગિન્ હે યોગીરાજ !
અહમ્ હું, સદા નિરંતર, ત્વામ્ આપનું, પરિચિન્તયન્ સર્વભાવથી
ધ્યાન કરતો, ત્વામ્ આપને, કયમ્ કેવી રીતે, વિદ્યામ્ બાણી શકું ? ચ
અને, મગવન્ હે ભગવન્ ! (આપ) કેપુ કયા, કેપુ કયા, ભાવેષુ
ભાવોમાં, મયા મારા વડે, ચિન્ત્યઃ ધ્યાન કરવા યોગ્ય, અસિ છો ?

ભાવાર્થઃ—તેમ હે યોગેશ્વર ! હું નિરંતર સર્વભાવોથી આ-
પનું ધ્યાન કરતો આપને કેવી રીતે બાણી શકું ? અને હે ભગવન્ !
આપ કયા કયા પદાર્થોમાં મારાવડે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છો ? અર્થાત્
તે આપ કહો કે જેથી તે તે ભાવોમાં હું આપનું ચિત્તવન કરું. ૧૭.

અવતરણકાઃ—“ સાતમા અને નવમા અધ્યાયમાં વિભૂતિ અને
ઐશ્વર્યનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે, છતાં પણ સંક્ષેપમાં સાંભળેલી વિભૂતિઓને
વિસ્તાર પૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છાથી અર્જુન, કહે છે :

વિસ્તરેનાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ॥

ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ—વિસ્તરેણ, આત્મનઃ, યોગમ્, વિભૂતિમ્, ચ,
જનાર્દન, ભૂયઃ, કથય, તૃપ્તિઃ, હિ, શૃણ્વતઃ, ન, અસ્તિ, મે, અમૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જનનં જનઃ જન્મ, તત્ અર્દયતિ નાશ-
યતિ ઇતિ, જનાઃ સમુદ્રસ્યદૈત્યમેદાઃ તાન્ અર્દયતિ ઇતિ, જનૈઃ અર્દયતે
ગમ્યતે પ્રાર્થયતે વા જનાર્દનઃ । તૃપ્યન્તે અનયા ઇતિ તૃપ્તિઃ । શૃણોતિ
ઇતિ શૃણ્વન્, તસ્ય શૃણ્વતઃ । ન મૃતમ્ ઇતિ અમૃતમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(તથા) જનાર્દન હે જનાર્દન ! આત્મન આપના, યોગમ્ ઐશ્વર્યાતિશયરૂપ યોગ, ચ અને, વિમૂતિમ્ વિભૂતિને, મૂયઃ ક્ષરી, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક, કથય કહે, હિ કારણ કે, અમૃતમ્ (આપના મુખથી ઝરતું વાક્યારૂપી) અમૃત, શૃણવત સાંભળતા એવા, મે અને, તૃપ્તિ. સંતોષ, ન, અસ્તિ થતો નથી.

ભાવાર્થ:—તથા હે જનાર્દન ! આપના ઐશ્વર્યાતિશયરૂપ યોગ અને આપની વિભૂતિઓ ક્ષરી મને વિસ્તારથી કહે, કારણ કે આપના મુખમાંથી ઝરતું વાક્યરૂપી અમૃત સાંભળતા મને તૃપ્તિ થતી નથી. અર્થાત્ ક્ષરી પણ વિભૂતિઓનું શ્રવણ કરાવી મને વિશેષ આનંદમગ્ન કરે. ૧૮

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુનનું કથન આભળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે તેનો ઉત્તર આપે છે

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે -

હેન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ॥

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥૧૯॥

પદચ્છેદ:—હેન્ત, તે, કથયિષ્યામિ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મ-વિભૂતયઃ, પ્રાધાન્યતઃ, કુરુશ્રેષ્ઠ, ન, અસ્તિ, અન્તઃ, વિસ્તરસ્ય, મે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આત્મન વિભૂતય इति આત્મવિભૂતય । પ્રાધાન્યેન इति પ્રાધાન્યત । કુરુણા શ્રેષ્ઠ इति કુરુશ્રેષ્ઠ, તત્સંબંધો હે કુરુશ્રેષ્ઠ ।

૧ હેન્તેત્યનુમતી કોય ચન્વયા પ્રાર્થિત રિલ ।

તત્કથિષ્યામિ યા મુખ્ય વ્યાકૃતોઽનુમાનિતિયમ્ ॥ સદાનન્દી ॥

‘હેન્ત’ એ રાજ્ય અનુમતિના અર્થમાં લખ્યો છે એટલે તે આપેના પરી તે પ્રમાણે હું જરૂર કરીશ, હું વ્યાકૃત ન થા ! આજ અનુમતિ છે

અન્વય અને અર્થ:—કુરુશ્રેષ્ઠ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! પ્રાધાન્યતઃ મુખ્યત્વે કરીને રહેલી, દિવ્યાઃ દિવ્ય એવી, આત્મવિમૂતયઃ મારી પોતાની વિભૂતિઓ, (જે છે તે) તે તને, હન્ત આનંદથી, કથવિગ્ધ્યામિ હું કહીશ, હિ કારણ કે, મે મારા, વિસ્તરસ્ય (વિભૂતિઓના) વિસ્તારનો, અન્તઃ છેડો, ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થ:—હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓમાંની મુખ્ય મુખ્ય જે વિભૂતિઓ છે તે હું તને કહીશ, કારણ કે મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો પારજ નથી. ૧૬.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે પ્રસ્તાવના કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે પોતાનાં એકર્થ તથા વિભૂતિઓનું વર્ણન કરતાં કહે છે:

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ॥

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્, આત્મા, ગુડાકેશ, સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ, અહમ્, આદિઃ, ચ, મધ્યમ્, ચ, ભૂતાનામ્, અન્તઃ, એવ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—ગુડાકાયાઃ નિદ્રાયાઃ ઈશઃ નિયામકઃ ઇતિ ગુડાકેશઃ, તત્સંવ્રુદ્ધૌ હે ગુડાકેશ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ઇતિ સર્વભૂતાનિ, તેષામ્ આશયઃ ઇતિ સર્વભૂતાશયઃ, તસ્મિન્ સ્થિતઃ ઇતિ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ગુડાકેશ હે નિદ્રાને છતનાર અર્જુન ! સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહેલો, આત્મા આત્મા, અહમ્ હું (છું), ચ અને, ભૂતાનામ્ ભૂતાનું, આદિઃ આદિ કારણ—ઉત્પત્તિરૂપ, ચ અને, મધ્યમ્ સ્થિતિરૂપ, ચ તેમજ, અન્તઃ નાશરૂપ (પણ), અહમ્ હું, એવ જ (છું).

ભાવાર્થ:—હે નિદ્રાને છતનાર અર્જુન ! પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહેલો આત્મા તે હું છું, ભૂતોનું મૂલ-ઉત્પત્તિ-કાર-ભૂરૂપ, સ્થિતિરૂપ અને પ્રલય-નાશરૂપ પણ હું જ છું. અર્થાત્ આત્મા અને ઉત્પત્ત્યાદિએ સર્વ મારું જ સ્વરૂપ છે એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકા:—“ભગવાનનાં ધ્યાનમાં ચિત્તની સ્થિરતા ન મેળવનારાઓ ભગવાનના બીજાં બાજુ ધ્યાનોથી તેમને જાણે,” એવા આશયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેવા માટે નિશ્ચિત કરેલી પોતાની મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓ ભગવાન આ અધ્યાયની અમાપ્તિ સુધી હવે કહે છે.

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ॥

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧॥

પદચ્છેદ:—આદિત્યાનામ્, અહમ્, વિષ્ણુઃ, જ્યોતિષામ્, રવિઃ, અંશુમાન્, મરીચિઃ, મરુતામ્, અસ્મિ, નક્ષત્રાણામ્, અહમ્, શશી.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અદિતેઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ આદિત્યાઃ, તેષામ્ આદિત્યાનામ્ । અંશવઃ અસ્ય સન્તિ ઇતિ અંશુમાન્ । શશઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ શશી ।

અન્વય અને અર્થ:—આદિત્યાનામ્ બાર આદિત્યોમાં, વિષ્ણુઃ વિષ્ણુ, અહમ્ હું (છું, તેમ) જ્યોતિષામ્ પ્રકાશયુક્ત પદાર્થોમાં, અંશુમાન્ કિરણોવાળો, રવિઃ સૂર્ય, મરુતામ્ મરુત નામના દેવગણોમાં, મરીચિઃ મરીચિ, (અને) નક્ષત્રાણામ્ અન્ધિન્યાદિ નક્ષત્રોમાં, શશી ચંદ્રમાં, અહમ્ હું (છું).

श्रीमद्भगवद्गीताय

॥ द्राणा ददुश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥
 वसुना पात्रक्यास्मि मेरु दिग्वरिणामहम् ॥

ભાવાર્થ:—બાર આદિત્યોમાં વિષ્ણુ નામનો આદિત્ય હું, હું, પ્રકાશક વસ્તુઓમાં કિરણોવાળો સૂર્ય હું છું, મરુત નામના દેવગણોમાં મરીચિ નામવાળો દેવ હું છું અને અશ્વિની ઇત્યાદિ નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા હું છું. ૨૧.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानांमस्मि वासवः ॥

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

પદચ્છેદ:—વેદાનામ્, સામવેદઃ, અસ્મિ, દેવાનામ્, અસ્મિ, વાસવઃ, ઇન્દ્રિયાણામ્, મનઃ, ચ, અસ્મિ, ભૂતાનામ્, અસ્મિ, ચેતના.

व्युत्पत्तिसमासाः—वेद्यन्ते ब्रह्म एभिरिति वेदाः, तेषाम् वेदानाम् । साम्नां वेदः इति सामवेदः । वसोः अपत्यं पुमान् वासवः ।

અન્વય અને અર્થ:—(હું), વેદાનામ્ વેદોમાં, સામવેદઃ સામવેદ, અસ્મિ છું, દેવાનામ્ દેવોમાં, વાસવઃ ઇન્દ્ર, અસ્મિ છું, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયોમાં, મનઃ મન, અસ્મિ છું, ચ અને, ભૂતાનામ્ પ્રાણિઓમાં, ચેતના જ્ઞાનશક્તિ, અસ્મિ છું.

ભાવાર્થ:—વેદોમાં સામવેદ, દેવોમાં ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રિયોમાં મન અને પ્રાણિઓમાં જે જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે તે હું છું. ૨૨.

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥

वसनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

પદચ્છેદ:—રુદ્રાણામ્, શંકરઃ, ચ, અસ્મિ, વિત્તેશઃ, યક્ષરક્ષસામ્, વમૂનામ્, પાવકઃ, ચ, અસ્મિ, મેરુઃ, શિખરિણામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વન્તિ તે રુદ્રાઃ, તેષામ્ રુદ્રાણામ્ । શં કરોતિ ઇતિ શકરઃ । વિજ્ઞાનાં ઈશઃ ઇતિ વિજ્ઞેશઃ । યસાંમિ ચ રક્ષાંસિ ચ ઇતિ યક્ષરક્ષાંસિ, તેષા યક્ષરક્ષસામ્ । પવતે અસૌ પાવકઃ । શિખરાણિ સન્તિ ચેષાં તે શિખરિણઃ । તેષાં શિખરિણામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહમ્ હું, રુદ્રાણામ્ એકાદશ રુદ્રોભાં, શંકરઃ ચંકર, ચ અને, યક્ષરક્ષસામ્ યક્ષો અને રાક્ષસોભાં, વિજ્ઞેશ ધનપતિ કુબેર, અસ્મિ છું, (તેમ) યજ્ઞનામ્ આઠ વસુઓભાં, પાવક. પાવક નામનો વસુ. ચ અને, શિખરિણામ્ પર્વતોભાં, મેરુઃ મેરુપર્વત, (અસ્મિ છું).

ભાવાર્થઃ—હું અગ્નીઆર રુદ્રોભા ચંકર છું, યક્ષ અને રાક્ષસોભાં ધનનો અધિપતિ કુબેર છું, આઠ વસુઓભા અગ્નિ નામનો વસુ છું અને તે જ પ્રમાણે પર્વતોભાં મેરુ નામનો પર્વત છું. ૨૩.

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ વૃહસ્પતિમ્ ॥

સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥

પદચ્છેદઃ—પુરોધસામ્, ચ, મુખ્યમ્, મામ્, વિદ્ધિ, પાર્થ, વૃહસ્પતિમ્, સેનાનીનામ્, અહમ્, સ્કન્દઃ, સરસામ્, અસ્મિ, સાગરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મુખ્યે આદ્યો મયઃ ઇતિ મુખ્ય, ત મુખ્યમ્ । વૃહત્. પતિઃ ઇતિ વૃહસ્પતિ, ત વૃહસ્પતિમ્ । મેના નયન્તિ તે સેનાન્ય, તેષામ્ સેનાનીનામ્ । સ્કન્દતિ ઇતિ સ્કન્દઃ । સ્થિયન્તે તાનિ મરમામિ, તેષાં મરમામ્ । સાગરસ્ય અપત્યાનિ પુમાંસઃ સાગરાઃ, સૈઃ પુત્ર. ઇતિ સાગરઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્ય હે પાર્ય ! પુરોધતામ્ પુરો-
હિતોમાં, મુખ્યમ્ સૌથી મુખ્ય, વૃહસ્પતિમ્ બૃહસ્પતિ, મામ્ મને,
વિદ્ધિ જાણુ, ચ તેમ, અહમ્ હું, સેનાનીનામ્ સેનાધિપતિઓમાં,
સ્કન્દ. કુમાર કાર્તિકેય, (છું, અને) સરસામ્ પુણ્યતીર્થરૂપ
મ્હોટાં સરોવરોમાં, સાગરઃ સમુદ્ર, અસ્મિ છું.

ભાવાર્થ:—હે પાર્ય ! પુરોહિતોમાં સૌથી મુખ્ય બૃહસ્પતિ
નામના જે દેવતાઓના પુરોહિત છે તે મને તું જાણુ. તેમ સેના-
ધિપતિઓમાં કુમાર કાર્તિકેય હું છું, અને પુણ્યતીર્થરૂપ મ્હોટાં
સરોવરોમાં સમુદ્ર હું છું એમ તું સમજ. ૨૪.

મહર્ષીणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ॥

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥૨૫॥

પદ્ચ્છેદ:—મહર્ષીણામ્, મૃગુઃ, અહમ્, ગિરામ્, અસ્મિ,
એકમ્, અક્ષરમ્, યજ્ઞાનામ્, જપયજ્ઞઃ, અસ્મિ, સ્થાવરાણામ્,
હિમાલયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મહાન્તશ્ચ તે ઋપયશ્ચ મહર્ષયઃ, તેષામ્
મહર્ષીણામ્ । જપ. એવ યજ્ઞઃ ઇતિ જપયજ્ઞઃ । હિમસ્ય આલયઃ ઇતિ
હિમાલયઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, મહર્ષીણામ્ મોટા શ્રેષ્ઠ
ઋષિઓમાં, મૃગુ ભૃગુઋષિ (છું), ગિરામ્ વાણીઓમાં, એકમ્
એક (જ), અક્ષરમ્ અક્ષર—અવિનાશી ઝંકાર, અસ્મિ (છું),
યજ્ઞાનામ્ યજ્ઞોમાં, જપયજ્ઞઃ જપયજ્ઞ, અસ્મિ છું, (અને) સ્થાવ-
રાણામ્ પર્વતોમાં, હિમાલય. હિમાલય (છું).

ભાવાર્થ:—હું ઋષિઓમાં ભૃશુઋષિ છું, વાણીઓમાં આ
નાશી એવો એકાક્ષર ઔંકાર છું, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ છું અને પ
તોમાં હિમાલય છું. ૨૫.

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ॥

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—અશ્વત્થઃ, સર્વવૃક્ષાણામ્, દેવર્ષીણામ્, ચ
નારદઃ, ગન્ધર્વાણામ્, ચિત્રરથઃ, સિદ્ધાનામ્, કપિલઃ, મુનિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ તે વૃક્ષાશ્ચ इति સર્વવૃક્ષાઃ, તેષા
સર્વવૃક્ષાણામ્ । દેવાનામ્ ઋષયઃ इति દેવર્ષયઃ, તેષાં દેવર્ષીણામ્ । ચિત્રઃ
વિચિત્રઃ રથઃ यस્ય સઃ ચિત્રરથઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(વળી હું) સર્વવૃક્ષાણામ્ સર્વ
વૃક્ષોમાં, અશ્વત્થઃ પીપળો, દેવર્ષીણામ્ દેવર્ષિઓમાં, નારદઃ નારદ,
ગન્ધર્વાણામ્ ગંધર્વોમાં, ચિત્રરથઃ ચિત્રરથ, ચ અને, સિદ્ધાનામ્
(જન્મથી જ જેમને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈશિષ્ણવ, અને ઐશ્વર્યાદિ પ્રાપ્ત
હોય તેવા) સિદ્ધોમાં, કપિલઃ કપિલ, મુનિઃ મુનિ, (છ').

ભાવાર્થઃ—હું સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો છું, દેવર્ષિઓમાં
નારદ છું, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ નામનો ગંધર્વ છું અને જન્મથી જ
પરમૈશ્વર્યાદિસંપન્ન જે સિદ્ધ લોકો છે તેમાં કપિલમુનિ નામના
જે સિદ્ધ તે હું છું. ૨૬.

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥

ऐरावतं गर्जेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્, અશ્વાનામ્, વિદ્ધિ, મામ્, અમૃતોદ્ભવમ્, ઐરાવતમ્, ગજેન્દ્રાણામ્, નરાણામ્, ચ, નરાધિપમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શ્રૂયતે અનેન ઇતિ શ્રવઃ, ઉચ્ચૈઃ શ્રવસી યસ્ય સઃ ઉચ્ચૈઃશ્રવાઃ, તમ્ ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્ । અમૃતાત્ અમૃતનિમિત્તમ-
યનાદ્ ઉદ્ભવઃ ઉત્પત્તિઃ યસ્ય સઃ અમૃતોદ્ભવઃ, તમ્ અમૃતોદ્ભવમ્ । ગજા-
નામ્ ઇન્દ્રાઃ ઇતિ ગજેન્દ્રાઃ, તેષાં ગજેન્દ્રાણામ્ । અધિકં પાતિ ઇતિ અધિપઃ
નરાણામ્ અધિપઃ ઇતિ નરાધિપઃ, તં નરાધિપમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અશ્વાનામ્ ઘોડાઓમાં, અમૃતોદ્ભ-
વમ્ અમૃત (મેળવવા સારું કરવામાં આવેલા સમુદ્રમથન) માંથી
ઉત્પન્ન થયેલો, ઉચ્ચૈઃશ્રવસમ્ ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો, ગજેન્દ્રા-
ણામ્ મોટા હાથીઓમાં, ઐરાવતમ્ ઐરાવત, ચ અને, નરાણામ્
મનુષ્યોમાં, નરાધિપમ્ નરાધિપતિ-રાજા, મામ્ મને, વિદ્ધિ
તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—ઘોડાઓમાં અમૃતમથન વખતે સમુદ્રમાંથી
નીકળેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો એ ઘોડો તે, મોટા હાથીઓમાં ઐરા-
વત નામનો હાથી અને મનુષ્યોમાં મનુષ્યોનો અધિપતિ-
રાજા મને તું જાણ. ૨૭.

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ॥

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮॥

પદચ્છેદઃ—આયુધાનામ્, અહમ્, વજ્રમ્, ધેનૂનામ્,
અસ્મિ, કામધુક્, પ્રજનઃ, ચ, અસ્મિ, કંદર્પઃ, સર્પાણામ્,
અસ્મિ, વાસુકિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ વિશેષેણ યુદ્ધચન્તે એમિ-
રિતિ આયુશ્ચાનિ, તેષામ્ આયુધાનામ્ । કામાન્ દોષિંશ્ચિત્તે કામધુક્ ।
પ્રકર્ષેણ જનયતે इति પ્રજનઃ । સર્પન્તે તે સર્પાઃ, તેષામ્ સર્પાણામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—આયુધાનામ્ આયુધોભાં, વજ્રમ્
(દધીચિ ઋષિના હાડકાનું બનાવેલું) વજ્ર, અહમ્ હું (હું),
ધેનૂનામ્ ગાયોભાં, કામધુક્ કામનાઓને આપનારી-કામદુષા
નામની ગાય, અસ્મિ (હું) હું પ્રજનઃ પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરપ,
કન્દર્પઃ કામદેવ, અસ્મિ (હું) હું, અને સર્પાણામ્ સર્પોભાં, વાસુકિઃ
વાસુકિ નામનો સર્પ, અહમ્ હું (હું).

સાવાર્થઃ—આયુધોભાં દધીચિનાં અસ્થિથી બનાવેલું વજ્ર,
ગાયોભાં કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરનાર કામદુષા ગાય, સંલોગપ્ર-
ધાન નહિ, પરંતુ માત્ર પ્રજાની ઉત્પત્તિના હેતુરપ કામદેવ, તથા
સર્પોભાં વાસુકિ નામનો જે સર્પ તે પણ હું હું. ૨૮.

અનંતશ્વાસિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ॥

પિતૃણામર્યમા ચાસિમિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અનન્તઃ, ચ, અસ્મિ, નાગાનામ્, વરુણઃ,
યાદસામ્, અહમ્, પિતૃણામ્, અર્યમા, ચ, અસ્મિ, યમઃ, સંય-
મતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યેને અન્તઃ યસ્ય સઃ અનન્તઃ ।
યમયતિ इति યમઃ । સમ્યક્ યમયન્તિ તે સંયમન્તઃ, તેષાં સંયમતામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—નાગાનામ્ એશરહિત સર્પોભાં,
અનન્તઃ સર્પોના રાજા અનન્ત-એવ, અસ્મિ હું, ચ અને, યાદસામ્

જલથરો-જલદેવતાઓમાં, વરુણઃ વરુણ, (તેમ) પિતૃણામ્
પિતૃઓમાં, અર્યમા અર્યમા, અસ્મિ હું, ચ તથા, સંયમતામ્
નિયમન કરનારાઓમાં, યમઃ યમ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થઃ—વિષરહિત સર્પોમાં તેમના રાજા અનન્ત-શેષ-
ભગવાન્, જલથરો-જલદેવતાઓમાં તેમના રાજા વરુણ, પિતૃ-
ઓમાં તેમના રાજા અર્યમા તથા ધર્મ, અધર્મ ઇત્યાદિથી સર્વ
પ્રાણીઓ પર અનુગ્રહ નિગ્રહ કરનારાઓમાં જે યમરાજ
તે હું છું. ૨૬.

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ॥

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦॥

પદચ્છેદઃ—પ્રહ્લાદઃ, ચ, અસ્મિ, દૈત્યાનામ્, કાલઃ,
કલયતામ્, અહમ્, મૃગાણામ્, ચ, મૃગેન્દ્રઃ, અહમ્, વૈનતેયઃ,
ચ, પક્ષિણામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ હ્રાદતે અસૌ પ્રહ્લાદઃ। દિતેઃ
અપત્યાનિ પુમાંસઃ દૈત્યાઃ, તેષાં દૈત્યાનામ્। કલયન્તિ ઇતિ કલયન્તઃ, તેષાં
કલયતામ્। મૃગાણામ્ ઇન્દ્રઃ મૃગેન્દ્રઃ। વિનતાયાઃ અપત્યં પુમાન્ વૈનતેયઃ।
પક્ષૌ સ્તઃ યેષાં તે પક્ષિણઃ, તેષાં પક્ષિણામ્।

અન્વય અને અર્થઃ—દૈત્યાનામ્ દાનવોમાં, પ્રહ્લાદઃ
પ્રહ્લાદ, અસ્મિ હું, ચ અને, કલયતામ્ ગણના કરનારાઓમાં,
કાલઃ કાલ, અહમ્ હું (હું), ચ તેમ, મૃગાણામ્ પશુઓમાં,
મૃગેન્દ્રઃ સિંહ અથવા વ્યાઘ્ર-વાઘ, ચ અને, પક્ષિણામ્ પક્ષી-
ઓમાં, વૈનતેયઃ ગરુડ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થ:—દૈત્યોમાં હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર લકત પ્રહાર, ગણના કરનારાઓમાં કાલ, પશુઓમાં સિંહ કે વાઘ અને પક્ષીઓમાં ગરુડ તે પણ હું છું. ૩૦.

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રભૂતામહમ્ ॥

ઈષાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—પવનઃ, પવતામ્, અસ્મિ, રામઃ, શસ્ત્રભૂતામ્, અહમ્, ઈષાણામ્, મકરઃ, ચ, અસ્મિ, સ્રોતસામ્, અસ્મિ, જાહ્નવી.

દ્યુત્પત્તિસમાસઃ—પવતે અસૌ પવનઃ । પવન્તિ તે પવન્ત, તેષામ્ પવતામ્ । રમન્તે યોગિનઃ । અસ્મિન્નિતિ રામ. । શસ્ત્રાણિ વિભ્રતિ તે શસ્ત્રભૂતા, તેષા શસ્ત્રભૂતામ્ । સ્રવન્તિ તાનિ સ્રોતાસિ, તેષામ્ સ્રોતસામ્ । જહ્નો અપત્ય સ્ત્રી જાહ્નવી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પવતામ્ પાવન કરનારી વસ્તુઓમાં, પવનઃ પવન, અસ્મિ હું, શસ્ત્રભૂતામ્ શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં, રામ રામ, અહમ્ હું (હું), ઈષાણામ્ મનુષ્યોમાં, મકર મગર, અસ્મિ હું, ચ અને, સ્રોતસામ્ પ્રવાહોમાં-નદીઓમાં, જાહ્નવી ગંગા, અસ્મિ હું.

૧ શસ્ત્રાસ્ત્રચાણિ મધ્યે રામો દાશરથિર્વિષ્ણુ ।

મકરત કુલ્પચક્ષી મહાવીરોઽગ્રીયત્ ॥ સદાનન્દ-મા-૧-ટાકા ॥

રાસ અને અસ્ત્ર ધારી કરનારાઓમાં મહાસમર્થ, સવળા રાક્ષસકુલનો નારી કરનાર અને મહાન વીર જે હિરણ્યના પુત્ર તરુણ તેજ હું વ્યાપક દેશરથનેશ્વર હું

ભાવાર્થ:—પવિત્ર કરનારી સર્વ વસ્તુઓમાં પવન, શસ્ત્ર-
અને અસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં રામ, માછલાંઓમાં મગર અને
પ્રવાહોમાં—નદીઓમાં લગવતી ગંગા તે હું છું. ૩૧.

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ॥

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—સર્ગાણામ્, આદિઃ, અન્તઃ, ચ, મધ્યમ્, ચ,

એવ, અહમ્, અર્જુન, અધ્યાત્મવિદ્યા, વિદ્યાનામ્, વાદઃ, પ્રવદતામ્,
અહમ્.

૧ ગીતામ મહર્ષિકૃત ન્યાયશાસ્ત્રમા પ્રમાણુ ૧ પ્રમેય ૨, સસય ૩, પ્રયોજન ૪,
દૃષ્ટા ૫, સિદ્ધાંત ૬, અનયવ ૭, તર્ક ૮, નિર્ણય ૯, વાદ ૧૦, જલ્પ ૧૧, વિતંડા ૧૨,
હેત્વાસામ ૧૩, છત્ર ૧૪, ભતિ ૧૫, અને નિમ્નદુસ્થાન ૧૬ એ ૧૬ પદાર્થો છે તેમાં
૧૦-૧૧-૧૨ મા પદાર્થો વાદ, જલ્પ અને વિતંડા છે તેમા વાદ શુરુ અથવા વૃદ્ધ
જ્ઞાની સાથે નિજાસા બુદ્ધિથી કરાય છે તથા જલ્પ અને વિતંડા હાર અથવા છત્ર-
મટિ પક્ષ અને પ્રતિપક્ષમા વિરોધીધર્મવાળા સાથે કરાય છે. એ વાદ, જલ્પ અને
વિતંડાના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે —

પ્રમાણતર્કસાધનોપાલમ્ સિદ્ધાન્તાવિરુદ્ધ પશ્ચાત્તપોષણઃ પક્ષપતિપક્ષપરિગ્રહો વાદઃ ॥૧॥

પ્રમાણ અને તર્કવડે સાધન-સ્વમતસ્થાપના તથા ઉપાસંસ-પ્રતિપક્ષના
ઉપહાસ-નિષેધવાળો, સિદ્ધાંતથી અવિરુદ્ધ, અને પાત્ર અવયવ (પ્રતિજ્ઞા ૧, હેતુ
૨, ઉદાહરણ ૩ ઉપનય-એ પ્રકારે નહિ પણ આ પ્રકારે વિગેરે કથનથી સાધ્યનો
ઉપસહાર ૪, અને નિગમન-ને વાક્યમા પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ અને ઉપનય એક
માથેજ મમર્થન કરાય તે પ) થી સિદ્ધ હોય તે વાદ કહેવાય છે.

યયોક્તોપપન્નગુલજાનિનિપ્રહૃત્યાનસાધનોપાલમ્પો જલ્પઃ ॥ ૨ ॥

પૂર્વોક્ત-વાદના લક્ષણસહિત છવ (૧૪ મા પદાર્થ), ભતિ (૧૫ મા પદાર્થ)
અને નિમ્નદુસ્થાન (૧૬ મા પદાર્થ) થી જેમા સાધનનો ઉપહાસ-નિષેધ કરાય તે
જલ્પ કહેવાય ॥

મ પ્રતિપક્ષસ્થાપનાહીનો વિતંડા ॥ ૩ ॥

ઉપરોક્ત તેજ જલ્પ જે પ્રતિપક્ષના સાધનથી રહિત હોય તો તે વિતંડા
કહેવાય છે બુદ્ધિ ગીતામ ન્યાયશાસ્ત્ર અધ્યાય ૧, આનુક ૨, સુત્ર ૧-૨-૩.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સૃજ્યન્તે इति सर्गाः, तेषां सर्गाणाम् ।
 आत्मानम् अधिकृत्य इति अध्यात्मम्, अध्यात्मम् एव विद्या इति अध्या-
 त्मविद्या । प्रकर्षेण वदन्ति ते प्रवदन्तः, तेषां प्रवदताम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! સર્ગાણામ્
 સૃષ્ટિઓની, આદિઃ ઉત્પત્તિ, મધ્યમ્ સ્થિતિ, ચ અને, અન્તઃ લય,
 અહમ્ હું, એવ જ (હું, તેમ) વિદ્યાનામ્ વિદ્યાઓમાં, અધ્યાત્મવિદ્યા
 બ્રહ્મવિદ્યા, (અને) પ્રવદતામ્ વાદ કરનારાઓમાં, યાદઃ વાદ
 (પણ), અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રત્યેક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
 અને લય તે હું જ હું, વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા તે હું હું
 અને વાદ કરનારાઓમાં વાદ, જદપ અને વિતંડા એ ત્રણ વાદના
 પ્રકારોમાં શ્રેષ્ઠ જે વાદ તે હું હું. ૩૨.

अक्षराणामकारोऽरिम द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥

अहमेवाक्षयः कालो घाताऽहं विश्वतोमुखः ॥૩૩॥

पदच्छेदः—अक्षराणाम्, अकारः, अस्मि, द्वन्द्वः, सामा-
 सिकस्य, च, अहम्, एव, अक्षयः, कालः, घाता, अहम्,
 विश्वतोमुखः.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ક્ષરન્તિ तानि अक्षराणि, तेषाम् अक्ष-
 राणाम् । समासानां समूहः सामासिकम्, तस्य सामासिकस्य । क्षीयते इति

† कालचक्र जगच्चक्र युगचक्र च केशव ।

आत्मयोगेन भगवान् पण्डितयनेऽनिशम् ॥ उद्योगपूर्व—भारते ॥

ભગવાન નારાયણ કાલચક્ર, જગત્ચક્ર અને યુગચક્રને યોજાના યોગબળવતે
 અનિશ પરીણામમાં લાગ્યા કરે છે

ક્ષય, ન વિદ્યતે ક્ષયઃયસ્ય સ અક્ષયઃ। દધાતિ ઇતિ ધાતા। વિશ્વતઃ
મુખાનિ યસ્ય સઃ વિશ્વતોમુખઃ।

અન્વય અને અર્થઃ—અક્ષરાણામ્ અક્ષરોભાં, અકારઃ
અકાર, અસ્મિ છું, ચ અને, સામાસિકસ્ય બધા સમાસોભાં,
દ્વન્દ્વઃ દ્વન્દ્વનામનો સમાસ (છું), અક્ષયઃ જેનો કદિ ક્ષય થતો
નથી તેવો, કાલ (આયુષ્યની ગણના કરનાર) કાલ, અહમ્ હું, एव
જ (છું, અને) વિશ્વતોમુખઃ ચારે બાજુ મુખવાળો, ધાતા (સર્વ
કર્મનો ફલદાતા) પ્રદા (પણ), અહમ્ હું (છું).

ભાવાર્થઃ—અક્ષરોભા “અ”કાર, સમાસોભાં દ્વન્દ્વનામનો
સમાસ, અવિનાશી એવો કાલ, તેમ જ ચારે તરફ મુખવાળો
અને સર્વકર્મનો ફલદાતા વિધાતા—પ્રદા પણ હું જ છું. ૩૩.

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ॥

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥૩૪॥

પદચ્છેદઃ—મૃત્યુઃ, સર્વહરઃ, ચ, અહમ્, ઉદ્ભવઃ, ચ,
ભવિષ્યતામ્, કીર્તિઃ, શ્રીઃ, વાક્, ચ, નારીણામ્, સ્મૃતિઃ, મેધા,
ધૃતિઃ, ક્ષમા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વ હરતિ ઇતિ સર્વહર । ઉદ્ભૂયતે અનેન
ઇતિ ઉદ્ભવ । ભવિષ્યન્તિ તે ભવિષ્યન્તઃ, તેષા ભવિષ્યતામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સર્વહરઃ બધી વસ્તુઓનો નાશ
કરનાર, મૃત્યુ કાલ, અહમ્ હું (છું), ચ અને. ભવિષ્યતામ્ ભવિ-
ષ્યમા ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીઓનો, ઉદ્ભવઃ ઉત્પન્ન-તે પ્રાપ્ત થવાનું
કારણ (હું છું), નારીણામ્ સ્ત્રીઓના, કીર્તિઃ (પાર્શ્વિકપણાને અંગે)

ખ્યાતિ, ધ્રીઃ લક્ષ્મી, વાક્ વાણી, ચ તથા, સ્મૃતિઃ (લાંબા વખત સુધી રહેલી) સ્મરણશક્તિ, મેઘા ગ્રન્થધારણશક્તિ, ધૃતિઃ ધૈર્ય, (અને) ક્ષમા માન અને અપમાનમાં ચિત્તની અવિકારી સ્થિતિ (તે હું હું.)

ભાવાર્થઃ—સકલ વસ્તુનો નાશ કરનાર મૃત્યુ અને લવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણિઓનો ઉત્કર્ષ-અબ્યુદય તે હું છું, વળી સ્ત્રીઓના સ્વરૂપોમાં કીર્તિ, લક્ષ્મી, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ધીરજ અને ક્ષમા તે પણ હું જ છું. ૩૪.

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ॥

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

પદચ્છેદઃ—વૃહત્સામ, તથા, સામ્નામ્, ગાયત્રી, છન્દસામ્, અહમ્, માસાનામ્, માર્ગશીર્ષઃ, અહમ્, કૃતૂનામ્, કુસુમાકરઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—बृहत् च तत् साम च बृहत्साम । गायन्त त्रायते इति गायत्री । मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति मार्गशीर्षः । कुसुमानाम् आकरः इति कुसुमाकरः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તથા તેમ, સામ્નામ્ સામવેદની ગાયત્રીમાં, વૃહત્સામ (“ત્વમિદ્ધિ હવામહિ” ઇત્યાદિ અતિરાત્રમાં

। तत्सर्वमुपेत्य मर्गे देवस्य धामनि ।

ધિયો યો ન. પ્રવેદયાત્ ॥ મર્ગવેદ ॥

તે સર્વ દેવાધિદેવ શ્રીસૂર્યનારાયણના વરના યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ તેજ-પ્રકાશ-નું અને ધ્યાન કરીને છીએ કે, જે અમારી બુદ્ધિને (સાની રીતે-ઉત્તમ માર્ગમાં) પ્રેરે છે.

રહેલું છેલ્લું સ્તોત્ર કે જેમાં ઈન્દ્રની સર્વેશ્વરરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે) બૃહત્સામ સ્તોત્ર, (અને) છન્દસામ ત્રિષ્ટુપ્, જગતી. બૃહતી ઇત્યાદિ છંદોમાં, ગાયત્રી ગાયત્રી નામનો છંદ, અહમ્ હું (છું), માસાનામ્ (વર્ષના બાર) મહીનાઓમાં, માર્ગશીર્ષિઃ માગશર મહીનો, અહમ્ હું (છું, અને) ઋતૂનામ્ ૪ ઋતુઓમાં, કુસુમાકરઃ વસન્ત ઋતુ (તે હું છું).

ભાવાર્થ:—તેમ સામવેદની ઋચાઓમાં ઈન્દ્રની સ્તુતિ-રૂપે રહેલી બૃહત્સામ ઋચા, છંદોમાં ગાયત્રી છંદ, મહીનાઓમાં માગશર મહીનો અને ઋતુઓમાં વસન્તઋતુ તે હું છું. ૩૫.

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ—દ્યૂતમ્, છલયતામ્, અસ્મિ, તેજઃ, તેજસ્વિનામ્, અહમ્, જયઃ, અસ્મિ, વ્યવસાયઃ, અસ્મિ, સત્ત્વમ્, સત્ત્વવતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—છલયન્તિ इति છલયન્તઃ, તેપાં છલયતામ્ । તેજઃ અસ્તિ યેષા તે તેજસ્વિનઃ, તેષા તેજસ્વિનામ્ । જયન્તિ અસ્મિન્ इति જયઃ । વ્યવસાયતે આત્મા અસ્મિન્ इति વ્યવસાયઃ । સત્ત્વાભાવઃ સત્ત્વમ્ । સત્ત્વમ્ અસ્તિ યેષાં તે સત્ત્વન્તઃ, તેષા સત્ત્વવતામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—છલયતામ્ પરસ્પર ઠગાઈ કરનારાઓમાં, દ્યૂતમ્ બુગાર, અસ્મિ હું, તેજસ્વિનામ્ તેજધારી પુરુષોમાં, તેજઃ તેજ—પ્રભા, અહમ્ હું (છું), જય. (જયશીલ પુરુષોમાં) જય, અસ્મિ હું, વ્યવસાયઃ (વ્યવસાય કરનારાઓમાં)

અનન્ય વ્યવસાય—ઉદ્યમ, અસ્મિ હુ, (અને) સત્ત્વવતામ્ બલધારી
પુરુષોમા, સત્ત્વમ્ બલ, અહમ્ હુ (હુ)

ભાવાર્થ:—પરસ્પર ઠગાઈ કરનારાઓમા ધૂત-બુઝાર
રૂપે રહેલો હું હું, વળી તેજસ્વી પુરુષોમા તેજ, જયશીલ પુરુ
ષોમા જય, ઉદ્યમનિષ્ઠોમા અનન્ય ઉદ્યમ તથા બલવાન પુરુ
ષોમા જે બલ તે પણ હું હું. ૩૬.

વૃષ્ણીના વાસુદેવોઽસ્મિ પાન્ડવાના ધનંજયઃ ॥

મુનીનામપ્યહ વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—વૃષ્ણીનામ્, વાસુદેવઃ, અસ્મિ, પાન્ડવાનામ્,
ધનંજયઃ, મુનીનામ્, અપિ, અહમ્, વ્યાસઃ, કવીનામ્, ઉશના,
કવિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાસુદેવસ્ય અપત્ય પુમાન્ વાસુદેવ ।
પાન્ડો અપત્યાનિ પુમાસ પાન્ડવા, તેષામ્ પાન્ડવાનામ્ । ધન જયતિ
इति धनजय । मनन शील येषा ते मुनय, तेषा मुनीनाम् । कवयन्ते
इति कवय, तेषा कवीनाम् ।

અન્વય અને અર્થ:—વૃષ્ણીનામ્ પાન્ડવોમા, વાસુદેવ
શ્રીકૃષ્ણ, અસ્મિ હું, પાન્ડવાનામ્ પાન્ડવોમા, ધનજય ધનજય-
અર્જુન, (હું હું) મુનીનામ્ મનનશીલ-મનદષ્ટા ઋષિઓમા,
વ્યાસ ભગવાન્ વેદવ્યાસ, અપિ પણ, અહમ્ હું (હું, અને)
કવીનામ્ કાવદર્શી કાવ્યકર્તાઓમા, ઉશના ભગવાન્ શુક નામના,
કવિ કવિ (તે હું હું)

ભાવાર્થ:—ચાલ્સોમાં વસુદેવનો પુત્ર હું શ્રીકૃષ્ણ, પાંડ-
વોમાં અર્જુન એટલે તું તથા મુનિઓમાં ભગવાન વેદવ્યાસ
હું જ છું; તેમ કાંતદર્શી-ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય વિગે-
રેને જાણનાર-કવિઓમાં ભગવાન શુકાચાર્ય નામના જે કવિ તે
પણ હું છું. ૩૭.

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીપતામ્ ॥

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

પદ્મચ્છેદ:—દણ્ડઃ, દમયતામ્, અસ્મિ, નીતિઃ, અસ્મિ
જિગીપતામ્, મૌનમ્, ચ, એવ, અસ્મિ, ગુહ્યાનામ્, જ્ઞાનમ્, જ્ઞાન-
વતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દણ્ડચન્તે અનેન ઇતિ દણ્ડઃ। દમયન્તિ
તે દમયન્તઃ, તેષાં દમયતામ્। નીયતે સન્માર્ગમ્ અનયા સા નીતિઃ। જેતુમ્
ઈચ્છન્તિ તે જિગીપન્તિ, જિગીપન્તિ તે જિગીપન્તઃ, તેષામ્ જિગીપતામ્।
મુનેઃ ભાવઃ કર્મ વા મૌનમ્। ગૂહિતું યોગ્યાનિ ગુહ્યાનિ, તેષામ્ ગુહ્યાનામ્।
જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનમ્ અસ્તિ યેષાં તે જ્ઞાનવન્તઃ, તેષામ્
જ્ઞાનવતામ્।

અન્યથા અને અર્થ:—દમયતામ્ શાસન કરનારાઓમાં,
દણ્ડઃ શાસનયોગ્ય શિક્ષા, અસ્મિ છું, જિગીપતામ્ જય પામ-
વાની ઇચ્છાવાળાઓમાં, નીતિઃ જયના ઉપાયરૂપ ન્યાયપુરઃસરની
પ્રણાલિકા, અસ્મિ છું, ચ તેમ, ગુહ્યાનામ્ રહસ્યો-ગુપ્ત રાખવા
યોગ્ય સંન્યાસપૂર્વક શ્રવણાદિકમાં, મૌનમ્ મૌન-નિદિધ્યાસ-મૂક-
ભાવ, અસ્મિ છું, (અને) જ્ઞાનવતામ્ તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન, (પણ) અહમ્ હું (છું).

ભાવાર્થ:—ઉલટે માર્ગે ચાલનારને શાસન કરનારા પુન-
 થામાં રહેલો જે દંડ-દંડ કરવાની શક્તિ, જય મેળવવા ઇચ્છનારા-
 ઓમા ન્યાયપુર:સરની નીતિ, રહસ્ય ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય સન્યાસ-
 પૂર્વક શ્રદ્ધાદિકમાં વાળીને નિયમમા રાખવા રૂપ નિદિધ્યાસ
 મોન અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓમા રહેલું શ્રવણ, મનન અને નિદિ-
 ધ્યાસનના પરિ પાકથી ઉદ્ભવેલું અદ્વિતીય આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ
 સઘળા અજ્ઞાનોનું વિરોધિ જે તત્ત્વજ્ઞાન તે પણ હું છું ૩૮

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥૩૯॥

પદચ્છેદ:—યત્, ચ, અપિ, સર્વભૂતાનામ્, બીજમ્, તત્, અહમ્, અર્જુન, ન, તત્, અસ્તિ, વિના, યત્, સ્યાત્, મયા, ભૂતમ્, ચરાચરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તોનિ ભૂતાનિ इति સર્વભૂતાનિ,
 તેષા સર્વભૂતાનામ્। ચરતિ इति ચરમ્, ન ચરતિ इति અચરમ્, ચર ચ
 અચરં ચ એતયો સમાહાર: ચરાચરમ્।

અન્યથા અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! ચ વળી, સર્વ-
 ભૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રમાં, યત્ જે, બીજમ્ ઉત્પત્તિનું કારણ, તત્ તે,
 અપિ પણ, અહમ્ હું (છું), (અને તેથી) મયા મારા, વિના
 બિવાચનું, યત્ જે, ચરાચરમ્ સ્થાવરજંગમ-જડ ચતન્ય, ભૂતમ
 વસ્તુમાત્ર, સ્યાત્ ટોચ, તત્ તે, ન, અસ્તિ છે (જ) નહિ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી સર્વ પ્રાણિઓમા જે ઉત્પત્તિનું
 કારણ તે પણ હું જ છું અને તેથી જડ ચતન્ય-સ્થાવર-

જંગમાત્મક વસ્તુમાત્ર મારા અસ્તિત્વ સિવાય કોઈ પણ ઠેકાણે
છે જ નહિ એમ તું માન. ૩૯.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે સક્ષેપમા વિભૂતિયોગનું કથન કરી
એ વિભૂતિયોગનો ઉપસહાર કરતા “તે વિભૂતિઓનું સંપૂર્ણ વર્ણન અસંખ્ય
તાને લઈને થઈ ગયું તેમ નથી,” એમ ભગવાન કહે છે:

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિમૂતીનાં પરંતપ ॥

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥ ४० ॥

પદચ્છેદ:—ન, અન્તઃ, અસ્તિ, મમ, દિવ્યાનામ્, વિમૂ-
તીનામ્, પરંતપ, एषः, तु, उद्देशतः, प्रोक्तः, विभूतेः, विस्तरः,
मया.

व्युत्पत्तिसमासाः—देशं—प्रस्तुतार्थम्—उत्क्रान्तः इति उद्देशः,
उद्देशात् इति उद्देशतः। प्रकर्षेण उक्तः इति प्रोक्तः।

અન્યથા અન્ય અર્થઃ—પરંતપ હે શત્રુઓને તાપ આપનાર
અર્જુન । મમ મારી, દિવ્યાનામ્ દિવ્ય—ખાસ અંશભૂત, વિમૂતી-
નામ્ વિભૂતિઓનો, અન્ત. છેડા—સમાપ્તિ, ન, અસ્તિ નથી, (અને)
एषः આ, विभूतेः વિભૂતિનો, विस्तरः વિસ્તાર, तु તો, मया મેં
उद्देशतः એકદેશમાત્ર—પ્રસ્તુત અર્થની સામાન્ય સિદ્ધિ પૂરતો,
प्रोक्तः કહ્યો (છે)

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ! મારી આવશ્યક અશભૂત દિવ્ય
વિભૂતિઓનો અસંખ્યતાને લઈને પાર આવે તેમ છે જ નહિ
અને આ જે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મેં તને કહેલો છે તે તો
માત્ર એકદેશીય—સંક્ષિપ્ત જ છે એમ તું સમજ. અર્થાત્ મારી
અસંખ્ય વિભૂતિ છે એમ તું માન. ૪૦

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે વિભૂતિઓનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરી
હવે ભગવાન એકતત્ત્વરૂપે યોતાની વિભૂતિનું કથન કરે છે

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્ઝંજિતમેવ વા ॥

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદ્ઞેદ:—યત્, યત્, વિભૂતિમત્, સત્ત્વમ્, શ્રીમત્,
ઝંજિતમ્, એવ, વા, તત્, તત્, એવ, અવગચ્છ, ત્વમ્, મમ,
તેજોઽશસંભવમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિભૂતિ: અસ્ય અસ્તિ ઇતિ વિભૂતિમત્।
શ્રી: અસ્ય અસ્તિ ઇતિ શ્રીમત્। તેજસઃ અંશઃ તેજોઽશઃ, તેજોઽશાત્
સંભવતિ ઇતિ તેજોઽશસંભવમ્।

અન્વય અને અર્થ:—યત્, યત્ જે જે, વિભૂતિમત્ ઐશ્વર્ય-
વાળું, શ્રીમત્ લક્ષ્મીયુક્ત, વા અથવા, ઝંજિતમ્ બલવાળું, સત્ત્વમ્
વસ્તુમાત્ર, (છે) તત્, તત્ તે તે, મમ માથા, એવ જ, તેજોઽશસંભવમ્
તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલું (છે, એમ) એવ જ, (તું)
અવગચ્છ બાણ.

ભાવાર્થ:—જે જે ઐશ્વર્યયુક્ત, લક્ષ્મીવાળું અથવા બલ-
યુક્ત વસ્તુમાત્ર છે, તે સમસ્ત ખાસ માથા જ તેજના વિભાગથી
ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ તું બાણ. અર્થાત્ તે સર્વ મારી જ વિભૂતિ
છે એમ તું મમજ. ૪૧.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે ભગવાન મહેપમાં અને વિસ્તારથી
યોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કરી ગયા, પરંતુ એ મર્વે જો યોગમા જ સમર્થ
નહી રોય તો આજ્ઞાસૂત્ર દ્રષ્ટને એકાએક તે બાણવાનું મને એવા હેતુથી
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મુશ્મરૂપે તે વિભૂતિને સમજાવે છે

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ॥

વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨॥

પદચ્છેદઃ—અથવા, વહુના, એતેન, કિમ્, જ્ઞાતેન, તવ, અર્જુન, વિષ્ટમ્ય, અહમ્, ઇદમ્, કૃત્સ્નમ્, એકાંશેન, સ્થિતઃ, જગત્

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—એકશ્ચાસૌ અશ્ચ એકાશઃ, તેન એકા-
શેન । ગચ્છતિ ઇતિ જગત્, તત્ ।

આન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન! અથવા અથવા, તવ તને, એતેન એ, વહુના બધું, જ્ઞાતેન બધુવા વડે, કિમ્ શુ? અહમ્ હું, ઇદમ્ આ કૃત્સ્નમ્ આખા, જગત્ જગતને એકાંશેન (મારા) એક (જ) અંશ વડે, વિષ્ટમ્ય ધારણ કરીને સ્થિતઃ રહેલો (હુ).

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! અથવા એ બધું બધુવાથી તને શુ? હુંકામા હું આ આખા જગતને મારા એક જ અંશવડે ધારણ કરીને રહેલો છું. અર્થાત્ મારા અંશવડે સર્વ ઠેકાણે સર્વવ્યાપક થઈને હું રહેલો છું અટલે વસ્તુમાત્ર મારી વિભૂત છે એમ તું સમજ. ૪૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणात-
सान्वय-बोधिण्यां गुर्जरटीकायां विभूति-
योगा नाम दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

અવતરણિકા:—દગમા અધ્યાયમાં ભગવાને અર્જુનને પોતાની સર્વ વિભૂતિઓ કહી સંબળાવી, તે સંબળી પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની પોતાના ઉપર પરમ અસૈદ્ધિક્ક કૃપા છે એમ માની આનંદમાં મગ્ન થઈ નિશ્ચેષ્ટ થએલો અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અસૈદ્ધિક્ક માહાત્મ્યને જાણવાની ઇચ્છાથી અને તેમનાં અસૈદ્ધિક્ક અનેક વિભૂતિમય સ્વરૂપને જ્ઞેવાની ઇચ્છાથી પ્રાર્થના કરતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજિતમ્ ॥

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ:—મદનુગ્રહાય, પરમમ્, ગુહ્યમ્, અધ્યાત્મસંજિતમ્, યત્, ત્વયા, ઉક્તમ્, વચઃ, તેન, મોહઃ, અયમ્, વિગતઃ, મમ.

વ્યુત્પાત્તિસમાસા:—મયિ અનુગ્રહઃ ઇતિ મદનુગ્રહઃ, તસ્મૈ મદનુગ્રહાય । આત્માનમ્ અધિકૃત્ય ઇતિ અધ્યાત્મમ્, અધ્યાત્મમ્ ઇતિ સંજિતમ્ શબ્દિતમ્ ઇતિ અધ્યાત્મસંજિતમ્ । મુહ્યતે એનેન ઇતિ મોહઃ । વિશેષેણ ગતઃ ઇતિ વિગતઃ ।

૧ તમદ્વેષો યદિ સ્વાર્તાં તપસા કિં પ્રયોજનમ્ ।

તાં ચયો યદિ ન સ્વાર્તાં તપસા કિં પ્રયોજનમ્ ॥

રામ-પ્રીતિ-નોદ અને દ્વેષ-વેદ એ હોય તે। જ્ઞાનશી નપ કરવાકું પ્રયોજન શું ? અને તે બિ-રામ અને દ્વેષ જો ન હોય તે। પણ તપ કરવાનું પ્રયોજન શું ? અર્થાત્ કાઈ પણ પ્રયોજન નહિ.

અન્વય અને અર્થ:—મદનુગ્રહાય મારા ઉપરની દયાને લઈને, ગુહ્યમ્ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, (અને) અધ્યાત્મ-સંજ્ઞિતમ્ ‘અધ્યાત્મ’ સંજ્ઞાવાળું, યત્ જે, વચ્ચે વચન, ત્વયા આપે, ઉક્તમ્ કહ્યું, તેન તે વડે, મમ્ મારો, અયમ્ આ—(હું હણનાર હું, અને મારાં સગાં વહાલાં મારાથી હણાઈ જશે ઇત્યાદિ)—મોહઃ ભ્રમાત્મક અવિવેકબુદ્ધિરૂપી મોહ, વિગતઃ દૂર થઈ ગયો (છે).

ભાવાર્થ:—હે ભગવન્! આ મારા ઉપરની આપની અનુ-કંપાને લીધે અત્યંત ગુપ્ત રાખવા લાયક અને શ્રેષ્ઠ એવા અધ્યાત્મજ્ઞાનનું જે કથન આપે કર્યું તે વડે મારો આ અવિવેક-બુદ્ધિરૂપી મોહ દૂર થઈ ગયો છે. ૧.

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ॥

ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—ભવાપ્યયૌ, હિ, ભૂતાનામ્, શ્રુતૌ, વિસ્તરશઃ, મયા, ત્વત્તઃ, કમલપત્રાક્ષ, માહાત્મ્યમ્, અપિ, ચ, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—भवन्ति प्राणिनः अस्मिन् इति भव., आप्यायन्ते प्राणिनः अस्मिन् इति आप्ययः, भवश्च आप्ययश्च भवाप्ययौ। विस्तरेण इति विस्तरशः। त्वत् इति त्वत्तः। कमलस्य पत्रे इति कमलपत्रे, कमलपत्रे इव अक्षिणी यस्य सः कमलपत्राक्षः, तत्सबुद्धौ हे कमलपत्राक्ष। महात्मनः भाव. माहात्म्यम्। न विद्यते व्ययो यस्य तत् अव्ययम्।

અન્વય અને અર્થ:—કમલપત્રાક્ષ હે કમળનાં પાંદડા જેવી આંખોવાળા ભગવન્! મૂતાનામ્ પ્રાણિઓનાં, ભવાપ્યયૌ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, મયા મેં, વિસ્તરણ. વિસ્તારપૂર્વક ત્વ-

આપની પાસેથી, હિ ખરેખર, ધૃતી સાંભળ્યાં, ચ અને, અવ્યયમ નાશરહિત, (એવું આપનું) માહાત્મ્યમ મહાનુભાવપણું, અપિ પશુ (ધૃતમ સાંભળ્યું).

ભાવાર્થ:—હે કમલનાં પાંદડાં જેવી સુંદર આંખોવાળા: ભગવન્ ! મેં પ્રાણિઓનાં ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ આપની પાસેથી વિસ્તારપૂર્વક ખરેખર સાંભળ્યાં, તેમજ નાશરહિત એવું આપનું માહાત્મ્ય-મહાનુભાવપણું પશુ સાંભળ્યું. ૨.

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—એવમ્, એતદ્, યથા, આત્મ, ત્વમ્, આત્માનમ્, પરમેશ્વર, દ્રષ્ટુમ્, ઇચ્છામિ, તે, રૂપમ્, એશ્વરમ્, પુરુષોત્તમ.

હ્યુત્પત્તિસમાસા:—પરમશ્વાસૌ ઈશ્વરશ્ચ પરમેશ્વરઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પરમેશ્વર । ઈશ્વરસ્ય ઇદમ્ એશ્વરમ્ । પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પુરુષોત્તમ ।

અન્વય અને અર્થ:—પરમેશ્વર હે સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રભો ! ત્વમ્ આપ, આત્માનમ્ (આપના) આત્મા-સ્વરૂપને, યથા જેવી રીતનો, આત્મ કહો છો, એતદ્ એ, એવમ્ એમ (જ છે, અને તેથી) પુરુષોત્તમ હે પુરુષોત્તમ ! તે આપના, એશ્વરમ્ (જ્ઞાન, શક્તિ, બલ, વીર્ય અને તેજ ઇત્યાદિથી સંપન્ન) ઐશ્વર્યવાળા, તે રૂપમ્ રૂપને, દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું.

ભાવાર્થ:—હે પરમેશ્વર ! આપ આપના આત્મા સ્વરૂપને જેવો કહો છો તેવો જ તે છે, તેથી હે પુરુષોત્તમ ! આપે આપના

જે સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું તે આપના એશ્વર્યશાલી સ્વરૂપને જોવાને હું ઇચ્છું છું. ૩.

મન્યસે यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—મન્યસે, यदि, તત્, શક્યમ્, મયા, દ્રષ્ટુમ્, इति, પ્રભો, યોગેશ્વર, તતઃ, મે, ત્વમ્, દર્શય, આત્માનમ્, अव्ययम्.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગાઃ (યોગિનઃ), તેષામ્ ईश्वरः યોગેશ્વરઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે યોગેશ્વર । પ્રભવતિ સૃષ્ટિસ્થિતિસંહાર-પ્રવેશપ્રશાસનેષુ इति પ્રભુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પ્રભો ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રભો હે સર્વશક્તિમાન પ્રભો. यदि જો, તત્ તે સ્વરૂપ, મયા માથા વડે, દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, શક્યમ્ શક્ય છે, (એમ) મન્યસે આપ માનતા હો, તતઃ તો, યોગેશ્વર હે યોગીઓના અધિપતિ । ત્વમ્ આપ, અવ્યયમ્ અવિનાશી, આત્માનમ્ (એવા આપના) આત્માને—સ્વરૂપને, મે મને, दर्शय બતાવો.

ભાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! જો હું આપના તે સ્વરૂપને જોવાને શક્તિમાન અથવા પાત્ર છું એમ આપ માનતા હો, તો હે યોગેશ્વર ! આપ આપના તે અવિનાશિસ્વરૂપનું મને દર્શન કરાવો. ૪.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે અત્યંત બક્તિથી અર્જુન વડે પ્રાર્થના કર્યાએલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેને આશ્વાસન આપતા તથા તેની દિક્ષા વ્રત કરવાના હેતુથી તેને પ્રેતમાહન આપતા કહેવા લાગ્યા:

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે—

પદ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ॥

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણકૃતીનિ ચ ॥૫॥

પદચ્છેદઃ—પદ્ય, મે, પાર્થ, રૂપાણિ, શતશઃ, અથ, સહ-
સ્રશઃ, નાનાવિધાનિ, દિવ્યાનિ, નાનાવર્ણકૃતીનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—શતાનિ શતાનિ इति શતશઃ । સહ-
આણિ સહસ્રાણિ इति સહસ્રશઃ । નાના અનેકા. વિધાઃ પ્રકારા. યેષા
તાનિ નાનાવિધાનિ, તાનિ । વર્ણાશ્ચ આકૃત્યશ્ચ इति વર્ણાકૃત્ય, નાના
વર્ણાકૃત્ય યેષા તાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ, તાનિ ।

અર્થ—અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! નાનાવિધાનિ અનેક
પ્રકારનાં, ચ તેમ, નાનાવર્ણાકૃતીનિ અનેક રંગ અને આકારવાળાં,
મમ મારાં, દિવ્યાનિ અલૌકિક, એવાં શતશઃ નેકડો, અથ અને,
સહસ્રશઃ હજારો, રૂપાણિ રૂપોને, પદ્ય તું જો.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! અનેક પ્રકારનાં તેમજ જૂદા જૂદા
રંગ અને આકૃતિવાળાં મારાં અલૌકિક એવાં નેકડો અને હજારો
અર્થાત્ અસંખ્ય સ્વરૂપોને તું જો. ૫.

અવતરણિકાઃ—તે સ્વરૂપોમા હુ શ જોવાનુ છે તે હુમા ભગ
વાન્ અર્જુનને કહે છે

૧ વતમાનમર્ત્યેત ચ મવિષ્યત્કૃત્મણ્યપિ ।

મથા દુરમદૂર ચ નિમેષઃ કલ્પ હત્યપિ ॥

ચિન્તમનિ રિષતાન્યેવ પદ્ય માત્રવિઝૃમિત્ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

હે રામ ! વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય, સ્વૂચ અને અણુ-સૂક્ષ્મ, તેમ દૂર અને
ડાળીપ નિમેષ અને કલ્પ—એ સર્વમા વિદ્યામામા-શુદ્ધપ્રજ્ઞમાજી રહે છે અને એ
નવ માયાનુ વિદ્યાશન-રૂપોનો એકે પ્રજ્ઞનો વિલાસ છે એમ જો ।

પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્નરુદ્રાનશ્વિનૌ મરુતસ્તથા ॥

વહૂન્યદદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—પશ્ય, આદિત્યાન્, વસૂન્, રુદ્રાન્, અશ્વિનૌ, મરુતઃ, તથા, વહૂનિ, અદૃષ્ટપૂર્વાણિ, પશ્ય, આશ્ચર્યાણિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન દૃષ્ટાનિ इति અદૃષ્ટાનિ, પૂર્વે અદૃષ્ટાનિ इति અદૃષ્ટપૂર્વાણિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! આદિત્યાન્ ખાર સૂર્ય, વસૂન્ આઠ વસુઓ, રુદ્રાન્ એકાદશ રૂદ્ર અશ્વિનો બે અશ્વિનીકુમાર, મરુત ઓગણીપચાસ વાયુ, તથા તેમજ, અદૃષ્ટપૂર્વાણિ પહેલા કદી નહિ જોએલા, વહૂનિ ઘણાં, આશ્ચર્યાણિ આશ્ચર્યોને, (એમાં) પશ્ય તું જો.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવશોત્પન્ન અર્જુન ! ખાર આદિત્ય, આઠ વસુઓ, અગિયાર રૂદ્ર, બે અશ્વિનીકુમારો, ઓગણી પચાસ વાયુઓ તેમજ પહેલા કદી જોવામા નહિ આવેલા એવાં ઘણાં અદ્ભુત આશ્ચર્યોને પણ તું મારા એ સ્વરૂપમા જો ! ૬

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

પદચ્છેદઃ—इह, एकस्थम्, जगत्, कृत्स्नम्, पश्या, अद्य, सचराचरम्, मम, देहे, गुडाकेश, यत्, च, अन्यत्, द्रष्टुम्, इच्छसि.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગુહાકાયા નિદ્રાયાઃ ईश इति गुडा-
 केशः, तत्संबुद्धौ हे गुडाकेश । एकस्मिन् तिष्ठति इति एकस्थम्, तत् । चरति
 इति चरम्, न चरति इति अचरम्, चरं च अचरं च इति चराचरे, चरा
 चराम्यो सह वर्तमानम् इति सचराचरम्, तत् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ગુહાકેશ હે નિદ્રાને છતનાર-
 અર્જુન ! અથ આજ, મમ મારા, દેહે શરીરમાં, રહે અહીં, એકસ્થમ
 એક જ ઠેકાણે રહેલું, સચરાચરમ્ સ્થાવરજંગમાત્મક, કૃત્સ્નમ્
 સમગ્ર—આખું, જગત વિશ્વ, ચ તેમજ, ચત્ર જે, અન્યત્ર ખીણું (કાંઈ
 પણ) દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, હચ્છતિ ઈચ્છતો હો (તે સઘળું), પદ્ય તું જો !

સાવાર્થઃ—હે નિદ્રાને છતનાર અર્જુન ! આ વખતેજ
 મારા શરીરમાં અહીં એક જ ઠેકાણે રહેલા સ્થાવરજંગમાત્મક
 સમગ્ર—આખા વિશ્વને, તેમજ ખીણું પણ જે કંઈ જોવાને
 ઈચ્છતો હો તે સઘળું તું જો ! અર્થાત્ સર્વ વસ્તુમાત્ર તું અહીં
 મારા શરીરમાં જોઈ શકીશ. ૭.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે કહેના છતાં અર્જુન રેફિક ચક્ષુથી
 પોતાના અવરૂપને જોઈ નહોતો અને એટલામાં એમ મમ છ બગવાન
 તેને કહે છે

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥૮॥

પદચ્છેદઃ—ન, તુ, મામ્, શક્યસે, દ્રષ્ટુમ્, અનેન,
 એવ, સ્વચક્ષુષા, દિવ્યમ્, દદામિ, તે, ચક્ષુઃ, પશ્ય, મે, યોગમ્,
 એશ્વરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય ચક્ષુઃ સ્વચક્ષુઃ, તેન સ્વચક્ષુષા ।

ઈશ્વરસ્ય અયમ્ એતિ એશ્વરઃ, તમ્ એશ્વરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, અનેન આ, એવ જ, સ્વચક્ષુષા તારી પોતાની આંખો વડે, મામ્ મને, દ્રઘમ્ જોવાને, ન, ગક્યસે તું શક્તિમાન્ નથી, (અને તેથી હું) તે તને, દિવ્યમ્ અલૌકિક-જ્ઞાનાત્મક, ચક્ષુઃ ચક્ષુ (આંખો), દદામિ આપું છું, (તે વડે) મે મારા, ऐश्वर्यम् ऐश्वर्य-શક્તિશાળી-વિશ્વને આશ્રય આપવારૂપ લક્ષણવાળા સામર્થ્ય યુક્ત, યોગમ્ યૌગિક સ્વરૂપને પશ્ય તું જો !

જ્ઞાવાર્થઃ—પણ આ તારા પોતાના જ ચર્મચક્ષુ-આંખો-વડે મારા એ અલૌકિક સ્વરૂપને જોવાને તું શક્તિમાન્ નથી, અને તેથી હું તને જ્ઞાનચક્ષુ આપું છું કે જે ચક્ષુ વડે મારા યૌગિક સ્વરૂપ-ऐश्वर्यशील સામર્થ્યને તું જો ! ૮.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના દિવ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ ૭ શ્લોકથી હવે કરે છે

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે.—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—एवम्, ઉવત્વા, તતઃ, રાજન્, મહાયોગેશ્વરઃ, હરિઃ, दर्शयामास, પાર્થાય, પરમમ્, રૂપમ્, ऐश्वरम्.

૧ દહોપહત ગેહેષુ દરે માગ કતુષ્ઠહમ્ ।

ગર્જાં મે હરિતિ શ્રેઠસ્તસ્માદરિરિતિ સ્મૃત્ ॥ મોક્ષધર્મે ॥

ધરોમાં તેમ યજ્ઞોમા પૃથ્વીપર હોમવામા આવેલુ હવિષ્યભાગ હું હરણ કરું છું—લઈ છું તેમ મારો વર્ણુ હરિત-લીલારંગનો શ્રેષ્ઠ છે તેથી હું હરિ એ નામથી કહેવાયો છું.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—योगानाम् ईश्वर इति योगेश्वरः, महान् चासौ योगेश्वरश्च इति महायोगेश्वरः । हरति इति हरि । ईश्वरस्य इदम् इति ऐश्वरम्, तत् ।

अनर्थे अने अर्थः—राजन् हे राज धृतराष्ट्र ! महायोगेश्वरः मोठा योगीश्वराना ईश्वर, हरिः भगवान् श्रीकृष्ण, एवम् अे प्रभावे, उक्त्वा कहीने, ततः त्यार पछी, पार्याय अर्जुनने, (पोतानु) परमम् श्रेष्ठ, ऐश्वरम् ईश्वरी, रूपम् स्वरूप, दर्शयामास हेभाडवा लाग्या.

भावार्थः—हे राज धृतराष्ट्र ! महायोगेश्वर भगवान् श्रीकृष्ण, अर्जुन प्रत्ये अे प्रभावे कहीने तेने पोताना परम विश्वरूपा दर्शन कराववा लाग्या ६.

अवतरक्षिष्ठा —भगवाने ते स्वरूप अतांथु ते अद्भुत विश्वरूपे ते तेनु व र्जुन सज्ज धृतराष्ट्र पात्रे ठरे ठे

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ॥

सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

पदच्छेदः—अनेकवक्त्रनयनम्, अनेकाद्भुतदर्शनम्, अनेकदिव्याभरणम्, दिव्यानेकोद्यतायुधम्; दिव्यमाल्यांबरधरम्, दिव्यगन्धानुलेपनम्, सर्वाश्चर्यमयम्, देवम्, अनन्तम्, विश्वतोमुखम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન એકં યેષાં તાનિ અનેકાનિ, વક્ત્રાણિ
 ચ નયનાનિ ચ વક્ત્રનયનાનિ, અનેકાનિ વક્ત્રનયનાનિ યસ્મિન્ તત્
 અનેકવક્ત્રનયનમ્, તત્ । અનેકાનિ ચ તાનિ અદ્ભુતાનિ ચ અને-
 કાદ્ભુતાનિ, અનેકાદ્ભુતાનાં દર્શનં યસ્મિન્ તત્ અનેકાદ્ભુતદર્શનમ્,
 તત્ । દિવ્યાનિ ચ તાનિ આમરણાનિ ચ દિવ્યામરણાનિ, અનેકાનિ
 દિવ્યામરણાનિ યસ્મિન્ તત્ અનેકદિવ્યામરણમ્, તત્ । ઉદ્યતાનિ ચ
 તાનિ આયુધાનિ इति ઉદ્યતાયુધાનિ, અનેકાનિ ચ તાનિ ઉદ્યતાયુ-
 ધાનિ ચ અનેકોદ્યતાયુધાનિ, દિવ્યાનિ અનેકોદ્યતાયુધાનિ યસ્મિન્ તત્
 દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્, તત્ । માલ્યાનિ—પુષ્પમયાનિ રત્નમયાનિ ચ અમ્બ-
 રાણિ ચ इति માલ્યામ્બરાણિ, દિવ્યાનિ માલ્યામ્બરાણિ ધ્રિયન્તે યેન તત્
 દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્, તત્ દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્ । દિવ્યશ્વાસૌ ગન્ધશ્ચ इति
 દિવ્યગન્ધઃ, દિવ્યગન્ધસ્ય અનુલેપનં યસ્મિન્ તત્ દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્,
 તત્ દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ આશ્ચર્યાણિ ચ સર્વાશ્ચર્યાણિ,
 સર્વાશ્ચર્યે પ્રચુરમ્ इति સર્વાશ્ચર્યમયમ્, તત્ સર્વાશ્ચર્યમયમ્ । દિવ્યતે
 પ્રકાશતે इति દેવમ્, તત્ દેવમ્ । ન વિદ્યતે અન્તઃ યસ્ય તત્ અનન્તમ્, તત્
 અનન્તમ્ । વિશ્વતઃ મુક્તાનિ યસ્ય તત્ વિશ્વતોમુક્તમ્, તત્ વિશ્વતોમુક્તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનેકવક્ત્રનયનમ્ અસંખ્ય મુખ
 અને નેત્ર—આંખો—વાળા, અનેકાદ્ભુતદર્શનમ્ અસંખ્ય અલૌકિક
 દર્શનવાળા, અનેકદિવ્યામરણમ્ અસંખ્ય દિવ્ય આ લૂપણોવાળા,
 (અને) દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્ અગણિત દિવ્ય આયુધો—શસ્ત્રાસ્ત્રો
 જેમાં ઉગામેલાં છે તેવા, દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્ પુષ્પની તેમજ
 રત્નોની દિવ્ય માળાઓ અને વસ્ત્રો ધારણ કરેલા, દિવ્યગન્ધાનુ-
 લેપનમ્ દિવ્ય સુગંધી દ્રવ્યોથી લેપન કરાયેલા, સર્વાશ્ચર્યમયમ્

બધી જાતનાં આશ્ચર્યોવાળા, અનન્તમ્ જેનો કદી અંત ન આવી શકે તેવા, (અને) વિશ્વતોમુક્તમ્ ચોતરફ મુખવાળા, દેવમ પ્રકાશમાન એવા (દેવ શ્રીકૃષ્ણના) સ્વરૂપને અર્જુને જોયું.

ભાવાર્થ:—તે અસંખ્ય મુખ અને આંખવાળા, અગણિત વિસ્મયકારક દેશોવાળા, અસંખ્ય દિવ્ય લૂપ્તોવાળા અને અગણિત દિવ્ય આયુધો—શસ્ત્રાઓ જેમાં ઉગામેલા છે તેવા, દિવ્ય પુષ્પની તેમજ રત્નની માળાઓ પહેરેલા, દિવ્ય મુગંધી પદાર્થોથી લેપન કરાયેલા, બધી જાતનાં આશ્ચર્યોવાળા, અને અનંત તથા ચોતરફ મુખવાળા એવા પ્રકાશમાન શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપને અર્જુને નિહાળ્યું. ૧૦-૧૧.

અવતરણિકા:—ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના નિચરણની કાંતિ ધૃતવા પ્રમાણમા હતી તેનું કથન હવે સમય છે છે

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદ્મુત્થિતા ॥

યદિ માઃ સદૃશી સા સ્યાદ્ભાસન્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—દિવિ, સૂર્યસહસ્રસ્ય, ભવેત્, યુગપત્, ઉત્થિતા, યદિ, માઃ, સદૃશી, સા, સ્યાન્, ભાસઃ, તસ્ય, મહાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સૂર્યાણા સહસ્રમ્ इति સૂર્યમહસ્યમ્, તમ્ય સૂર્યસહસ્રસ્ય । મહાન્ આત્મા યમ્ય સ મહાત્મા, તસ્ય મહાત્મન ।

અન્વય અને અર્થ:—દિવિ અંતરિક્ષમાં, સૂર્યસહસ્રસ્ય એક હજાર સૂર્યની, મા. કાંતિ, યદિ જો, યુગપત્ એક સાથે, ઉત્થિતા ઉઠ્ય પામેલી, મંત્રેત્ થાય, તો મા તે, (કાંતિ) તસ્ય તે, મહાત્મન વિશ્વાત્માની, માસ કાંતિની, સદૃશી સરખી, સ્યાન્ થાય.

विश्वरूपदर्शनम्

तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥

ભાવાર્થ:—અંતરિક્ષમાં હજાર સૂર્યની એક સાથે ઉદય પામેલી કાંતિ અગર ઝળકી ઉઠે તો કદાચ તે વિશ્વાત્મા પ્રભુની કાંતિ સમાન થાય. ૧૨.

અવતરણિકા:—ભગવાને પહેલાં “ઈદૈકસ્ય જગત્કૃત્સ્નમ્ ભાગ આ શરીરમાં રહેલા આ સમગ્ર જગતને તું જો ! ઇત્યાદિ” જે કહેલું હતું તે સર્વનો અર્જુને જ્ઞાનચક્ષુ મેળવીને વાસ્તવિકમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો એમ મંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહે છે.

તત્રૈકસ્યં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકધા ॥

અપશ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥ ૧૩ ॥

પદ્મછેદ:—તત્ર, એકસ્થમ્, જગત્, કૃત્સ્નમ્, પ્રવિભ-
ક્તમ્, અનેકધા, અપશ્યત્, દેવદેવસ્ય, શરીરે, પાંડવઃ, તદા-

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—એકસ્મિન્તિષ્ઠતિ ઇતિ એકસ્થમ્, તત્. વિભા-
ગશઃ ભક્તમ્ ઇતિ વિભક્તમ્, પ્રકર્ષેણ વિભક્તમ્ ઇતિ પ્રવિભક્તમ્, તત્. અનેકૈઃ
પ્રકારૈઃ ઇતિ અનેકધા । દેવાનાં દેવઃ ઇતિ દેવદેવઃ, તસ્ય દેવદેવસ્ય ।

અન્યથા અને અર્થ:—પાંડવઃ અર્જુન, તદા (દિવ્ય
ચક્ષુમળ્યા) તે વખતે, દેવદેવસ્ય દેવોના પણ દેવ-શ્રીકૃષ્ણના, તત્ર
તે, શરીરે વિરાટ શરીરમાં, એકસ્યમ્ એક જ જગ્યાએ રહેલ,
અનેકધા અનેક પ્રકારે, પ્રવિભક્તમ્ (દેવ, પિતૃ, મનુષ્યાદિ બેદો
રૂપ વિશિષ્ટ ભાગોવડે) વહેંચાયેલું, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, જગત્ જગત્,
અપશ્યત્ જોવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—અર્જુન તે સમયે દેવના પણ દેવ, વિશ્વાત્મા,
શ્રીકૃષ્ણનાં તે વિરાટ શરીરમાં એક જ જગ્યાએ રહેલા તથા દેવ,

પિતૃ, મનુષ્યાદિ લોકો—રૂપ અનેક પ્રકારે વિશિષ્ટ ભાગો વડે વહે-
ચાયેલા આ સમસ્ત જગતને જોવા લાગ્યો. ૧૩.

અવતરણિકા:—“ વિશ્વરૂપ ધારણ કરેલા ભગવાનને તેમજ તેમાં
અંતર્ગત વિભાગશીલ જગતને જોયા પછી અર્જુને શું કર્યું? ” એ પ્રશ્નના
પ્રાપ્તરમાં મંજલ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને, અર્જુને જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહી મંભળાવે છે

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ॥

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તતઃ, સઃ, વિસ્મયાવિષ્ટઃ, હૃષ્ટરોમા, ધનં-
જયઃ, પ્રણમ્ય, શિરસા, દેવમ્, કૃતાંજલિઃ, અભાષત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિસ્મયેન આસમન્તાત્ વિષ્ટઃ વ્યાસઃ इति
વિસ્મયાવિષ્ટઃ । હૃષ્ટાનિ રોમાણિ यस્ય સઃ હૃષ્ટરોમા । પ્રર્ણેણ નત્વા इति
પ્રણમ્ય । કૃતઃ અંજલિઃ યેન સઃ કૃતાંજલિઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તતઃ ત્યાર પછી, વિસ્મયાવિષ્ટઃ
‘વિસ્મયયથી વ્યાસ, (અને તેથીજ) હૃષ્ટરોમા પુલકિત રોમાંચ-
વાળો, ધનંજયઃ અર્જુન, દેવમ્ ભગવાન્—શ્રીકૃષ્ણને, શિરસા મસ્તક
વડે, પ્રણમ્ય પ્રણામ કરીને, કૃતાંજલિઃ જે હાથો જેણે જોડેલા છે
એવો ધર્મને, (આ પ્રમાણે) અભાષત કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—ત્યાર પછી વિસ્મયથી વ્યાસ થયેલો અને
તેથી જ પુલકિત રોમાંચવાળો અર્જુન, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને
મસ્તકથી નમસ્કાર કરીને જે હાથ જોડી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના
કરવા લાગ્યો. ૧૪.

અવતરણિકાઃ—અર્જુન પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતા વિશ્વરૂપદર્શનો
અનુભવ લેતો ભગવાનની મુનિ કરતો કહે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યો —

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે

સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ॥

બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થ-

મૃપીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

પદ્મેષ્ટદઃ—પશ્યામિ, દેવાન્, તવ, દેવ, દેહે, સર્વાન્, તથા, ભૂતવિશેષસંઘાન્, બ્રહ્માણમ્, ઈશમ્, કમલાસનસ્થમ્-ઋષીન્, ચ, સર્વાન્, ઊરગાન્, ચ, દિવ્યાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૂતાના વિશેષાઃ ઇતિ ભૂતવિશેષા, ભૂત, વિશેષાણા સઘા ઇતિ ભૂતવિશેષસઘા, તાન્ ભૂતવિશેષસઘાન્ । ડ્રષ્ટે અસૌ ઈશઃ, તમ્ । કમલમ્ એવ આસનમ્ ઇતિ કમલાસનમ્, કમલાસને તિષ્ઠતિ ઇતિ કમલાસનસ્થ, ત કમલાસનસ્થમ્ । ઊરસા ગચ્છન્તિ તે ઊરગા, તાન્ । દિવિ ભવાઃ દિવ્યા, તાન્ દિવ્યાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દેવ હે દેવ ! તવ આપના, દેહે શરીરમા, સર્વાન્ બધા દેવાન્ દેવોને, તથા તેમજ, ભૂતવિશેષ-સંઘાન્ પ્રાણિઓના વિશિષ્ટ સમૂહોને, કમલાસનસ્થમ્ કમલના આસન પર બેઠેલા, ઈશમ્ પ્રજાપતિ, બ્રહ્માણમ્ બ્રહ્માને, ચ અને,

૧ વિષ્ણુ સમાશ્રિતો ગ્રહા ગ્રહણોદ્ગતો હર ।

હરસ્યાદ્ભવિશેષેષુ દેવા સર્વેઽપિ સમ્મિતા ॥ પાદ ॥

વિષ્ણુના આશ્રયે બ્રહ્મા રહ્યા છે, બ્રહ્માના અક-આશ્રયમા હૃદ-મહાદેવ રહ્યા છે. બ્રહ્માદેવના સર્વ અગામા સર્વ દેવતાઓ સાંગી ગીતે ગયા છે.

સર્વાન્ બધા, ક્રયીન્ ઋષિઓને, ચ તેમજ, વિદ્યાન્ દિવ્ય, (એવા શેષ અને વાસુદેવી આદિ) ઊરગાન્ સપેને, (પણ) પશ્યામિ હું જોઉં છું.

ભાવાર્થ:—હે દેવ ! આપના શરીરમાં હું બધા દેવોને, જરાયુજ, અંડજ સ્વદેશ અને ઉદ્ભિજ ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ પ્રાણિઓના સમૂહોને, કમલના આસન પર બેઠેલા પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવને તેમજ સઘળા વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓને અને દિવ્ય એવા શેષ અને વાસુદેવિ વિગેરે નાગોને પણ જોઉં છું ૧૫.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ॥

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—અનેકબાહુદરવક્ત્રનેત્રમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, સર્વતઃ, અનન્તરૂપમ્, ન, અન્તમ્, ન, મધ્યમ્, ન, પુનઃ, તવ, આદિમ્, પશ્યામિ, વિશ્વેશ્વર, વિશ્વરૂપ.

व्युत्पत्तिसमासाः—बाहवश्च उदराणि च वक्त्राणि च नेत्राणि च इति बाहूदरवक्त्रनेत्राणि, अनेकानि बाहूदरवक्त्रनेत्राणि यस्य स अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं, तम् अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् । सर्वम्मात्र

१ महात्त च समानुय प्रधान समवस्थितम् ॥

अनन्तस्य न तस्याव सम्यान चापि विद्यत ॥ आदित्यपुराणे ॥

મહત્ તત્ત્વને રીટાઈને-સ્વીકૃત કરીને એ મુખ્ય-જગન્મુખી ઉત્પત્તિકર્તા-પ્રવાનગત-સર્વેત્ર રહેલ ॥ તે અનન્તનો અન-પાર નથી તેમ તેની અબુદા પણ થઈ શકેલી નથી.

इति सर्वत । न विद्यते अन्तः येषां तानि अनन्तानि, अनन्तानि रूपाणि यस्य सः अनन्तरूपः, तम् अनन्तरूपम् । इष्टे असौ ईश्वरः, विद्वानाम् ईश्वरः इति विश्वेश्वरः, तत्संबुद्धौ हे विश्वेश्वर । विश्वम् एव रूपं यस्य सः विश्वरूपः, तत्संबुद्धौ हे विश्वरूप ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનેકવાહદરવક્ત્રનેત્રમ્ અસંખ્ય હાથ, પેટ, મુખ તથા નેત્રવાળા, (અને) સર્વતઃ ચોતરફથી, અનન્તરૂપમ્ અપરિમિત સ્વરૂપવાળા, ત્યામ્ આપને, પશ્યામિ હું જોઉં છું, (પરંતુ) વિશ્વેશ્વર હે વિશ્વના અધિપતિ ! વિશ્વરૂપ હે વિશ્વરૂપ ! તવ આપના, અન્તમ્ છેડાને, ન પશ્યામિ હું જોઈ શકતો નથી, (તેમ) મધ્યમ્ મધ્ય લાગને પણ, ન (પશ્યામિ જોઈ શકતો) નથી, અને પુનઃ ફરી, (આપની) આવીશ્ શરુઆતને, (પણ) ન (પશ્યામિ—હું જોઈ શકતો) નથી.

ભાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! આપને હું અસંખ્ય હાથ, પેટ, મુખ તથા નેત્રવાળા અને ચોતરફથી અપરિમિત સ્વરૂપવાળા જોઉં છું, પરંતુ હે વિશ્વના અધિપતિ ! હે વિશ્વસ્વરૂપ ભગવન્ ! આપના અંત, મધ્ય તથા આદિલાગને હું જોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ આપનાં એ વિશાદ સ્વરૂપમાં આદિ, મધ્ય અને અન્ત કયાં છે તે હું જોઈ અથવા જાણી શકતો નથી એવા મહાન્ સ્વરૂપે આપ અત્યારે રહેલા છો. ૧૬.

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोरशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ॥

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद् ॥

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કિરીટિનમ્, ગદિનમ્, ચક્રિણમ્, ચ, તેજો-
રાશિમ્, સર્વતઃ, દીપ્તિમન્તમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, દુર્નિરીક્ષ્યમ્,
સમન્તાત્, દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમ્, અપ્રમેયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કિરીટઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ કિરીટી, તં
કિરીટિનમ્ । ગદા અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ગદી, તં ગદિનમ્ । ચક્રમ્ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ
ચક્રી, તં ચક્રિણમ્ । તેજસાં રાશિઃ ઇતિ તેજોરાશિઃ, તં તેજોરાશિમ્ ।
સર્વસ્માત્ ઇતિ સર્વતઃ । દીપ્તિઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ દીપ્તિમાન, તં દીપ્તિમ-
ન્તમ્ । દુઃખેન નિરીક્ષિતું શક્યઃ દુર્નિરીક્ષ્યઃ, તમ્ । અનલશ્ચ અર્કશ્ચ અન-
લાર્કૌ, દીપ્તૌ ચ તૌ અનલાર્કૌ ચ દીપ્તાનલાર્કૌ, તયોઃ દ્યુતિરિવ દ્યુતિર્યસ્ય
સઃ દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિઃ, તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે પ્રભો !) ત્વામ્ આપને, કિરીટિ-
નમ્ મસ્તકમાં કિરીટ—મુકુટવાળા, ગદિનમ્ એ કહાથમાં ગદાવાળા,
ચ તથા, ચક્રિણમ્ બીજા હાથમાં ચક્રવાળા, તેજોરાશિમ્ તેજના
પુંજરૂપ સર્વતઃ ચોતરફથી, દીપ્તિમન્તમ્ કાંતિવાળા, દુર્નિરીક્ષ્યમ્
ઘણા કઠથી જોઈ શકાય તેવા, દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમ્ દેદીપ્યમાન
અગ્નિ અને સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા, (અને) અપ્રમેયમ્ જેનું
પ્રમાણ—માપ ન કરી શકાય તેવા, પશ્યામિ હું જોઈ છું.

ભાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! આપને કિરીટ—મુકુટ, ગદા, ચક્ર
ઇત્યાદિ આયુધો ધારણ કરેલા, તેજના પુંજરૂપ, ચોતરફથી દેદિ-
પ્યમાન કાંતિવાળા, અત્યંત તેજથી ઘણા કઠ વડે જોઈ શકાય
તેવા, પ્રદીપ્ત અગ્નિ અને સૂર્યના સયણના જેવી પ્રભાવાળા, તથા
જેમનું માપ થઈ શકે નહિ તેવા પ્રમાણરહિત હું જોઈ છું. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—“ ભગવાનનું એ અદ્ભુત સ્વરૂપ જોઈને અનુમાન
કરને અર્જુન પ્રાર્થનાપૂર્વક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ કહે છે :

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં

ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ॥

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા

સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્વમ્, અક્ષરમ્, પરમમ્, વેદિતવ્યમ્, ત્વમ્, અસ્ય, વિશ્વસ્ય, પરમ્, નિધાનમ્, ત્વમ્, અવ્યયઃ, શાશ્વતધર્મ-ગોષ્ઠા, સનાતનઃ, ત્વમ્, પુરુષઃ, મતઃ, મે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ક્ષરતિતિ અક્ષરમ્ । વેદિતું યોગ્યમ્ વેદિતવ્યમ્ । નિતાન્તં ધીયતે અસ્મિન્ ઇતિ નિધાનમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અન્યયઃ । શાશ્વતશ્ચાસૌ ધર્મશ્ચ ઇતિ શાશ્વતધર્મઃ, તં ગોપાયતિ ઇતિ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ત્વમ્ આપ, અક્ષરમ્ જેનો કદિ ક્ષય-નાશ થાય નહિ તેવા, પરમમ્ સર્વોત્કૃષ્ટ વેદિતવ્યમ્ બાણુવા યોગ્ય (બ્રહ્મ) છે, ત્વમ્ આપ, અસ્ય આ, વિશ્વસ્ય જગત્ના, પરમ્ સર્વોત્તમ, નિધાનમ્ આશ્રય છે, ત્વમ્ આપ, અવ્યયઃ નાશરહિત, (અને) શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર (છે, તેમજ) ત્વમ્ આપ, સનાતનઃ ચિરંતન-પુરાણ, પુરુષઃ પુરુષરૂપે, મે મારા, મતઃ મનાયલા છે.

સાવાર્થઃ—આપ જેનો કદી નાશ ન થાય તેવા ઉત્તમ બાણુવાયોગ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, આપ જ આ જગત્ના મોટા આશ્રય છે, તેમ જ નાશરહિત, સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર તથા પુરાણપુરુષરૂપે આપ જ મારાથી મનાયલા છે. ૧૮.

અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્ય-

। મનંતવાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ॥

પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશવક્ત્રં

॥ સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અનાદિમધ્યાન્તમ્, અનન્તવીર્યમ્, અનન્ત-
વાહુમ્, શશિસૂર્યનેત્રમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, દીપ્તહુતાશવક્ત્રમ્,
સ્વતેજસા, વિશ્વમ્, ડદમ્, તપન્તમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિશ્ચ મધ્યશ્ચ અન્તશ્ચ इति આદિમ-
ધ્યાન્તાઃ, ન વિદ્યન્તે આદિમધ્યાન્તાઃ યસ્ય સઃ અનાદિમધ્યાન્તઃ, તમ્
અનાદિમધ્યાન્તમ્ । ન વિદ્યતે અન્તઃ યસ્ય તત્ અનન્તમ્, અનન્તશ્ચ
વીર્યમ્ યસ્ય સઃ અનન્તવીર્યઃ, તમ્ અનન્તવીર્યમ્ । ન વિદ્યતે અન્તઃ યેષા
તે અનન્તાઃ, અનન્તાઃ માહવઃ યસ્ય સઃ અનન્તવાહુઃ, તમ્ અનન્તવાહુમ્ ।
શશિશ્ચ સૂર્યશ્ચ इति શશિસૂર્યો, શશિસૂર્યો એવ નેત્રે યસ્ય સઃ શશિ-
સૂર્યનેત્રઃ, તં શશિસૂર્યનેત્રમ્ । હુતમ્ અશ્રાતિ इति હુતાશઃ, દીપ્તશ્ચાસૌ
હુતાશશ્ચ इति દીપ્તહુતાશઃ, દીપ્તહુતાશઃ વક્ત્રં યસ્ય સઃ દીપ્તહુતાશ-
વક્ત્રઃ, તં દીપ્તહુતાશવક્ત્રમ્ । સ્વસ્ય તેજઃ इति સ્વતેજઃ, તેન સ્વતેજસા ।
તપતિ इति તપન્, તમ્ તપન્તમ્ ।

અર્થ-અને અર્થઃ—(વળી) ત્વામ્ આપને, અનાદિ-
મધ્યાન્તમ્ જેની શરુઆત, મધ્યાવસ્થા કે અંત નથી તેવા,
અનન્તવીર્યમ્ અપરિમિત વીર્યવાળા, અનન્તવાહુમ્ અસંખ્ય હાથ-
વાળા, શશિસૂર્યનેત્રમ્ ચંદ્ર અને સૂર્ય જેમનાં નેત્રો છે એવા,

દીપ્તિહુતાશવક્ત્રમ્ સળગતા અગ્નિરૂપ મુખવાળા, (અને) સ્વતે-
જસા પોતાના તેજથી, इदम् આ, વિશ્વમ્ જગત્ને, તપન્તમ્
તપાવતા, (એવા) પદ્યામિ હું જોઉં છું.

ભાવાર્થ:—વળી આપને આદિ, મધ્ય કે અંત્યાવસ્થા
રહિત, અપરિમિત બલવાળા, અસંખ્ય હાથવાળા, ચંદ્ર અને
સૂર્યરૂપી નેત્રવાળા, પ્રદીપ કરેલા અગ્નિસમાન જ્વલંત મુખવાળા
તેમજ પોતાના તેજથી આ આખા જગત્ને તપાવતા—પ્રકાશિત
કરતા એવા હું જોઉં છું. ૧૯.

✓ દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ

વ્યાસં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ॥

દૃષ્ટ્વાઙ્ગુતં રૂપમુગ્રં તવેદં

લોકત્રયં પ્રવ્યયિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ, इदम्, અન્તરમ્, હિ,
વ્યાસમ્, ત્વયા, એકેન, દિશઃ, ચ, સર્વાઃ, દૃષ્ટ્વા, અઙ્ગુતમ્, રૂપમ્,
ઉગ્રમ્, તવ, इदम्, લોકત્રયમ્, પ્રવ્યયિતમ્, મહાત્મન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્યૌશ્ચ પૃથિવી ચ દ્યાવાપૃથિવી, તયો-
દ્યાવાપૃથિવ્યો. । લોકાના ત્રયમ્ इति લોકત્રયમ્ । પ્રકર્ષેણ વ્યયિતમ્ इति
પ્રવ્યયિતમ્ । મહાન્ આત્મા यस્ય સઃ મહાત્મા, તત્સંવુદ્ધૌ હે મહાત્મન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ આકાશ અને
પૃથ્વીનું, इदम् આ, અન્તરમ્ અંતરાલ—મધ્ય, ત્વયા આપ, એકેન
એક વડે, જ વ્યાસમ્ વ્યાસ થઈ ગયું (છે), ચ તેમ, સર્વાઃ બધી,

દિશઃ દિશાઓ, (પણ વ્યાપ્ત થઈ છે,) હિ જેથી, તવ આપનું, શ્વર આ, અદ્ભુતમ્ અલૌકિક, ઉગ્રમ્ ઉગ્ર, સ્વરૂપમ્ સ્વરૂપ, દૃષ્ટ્વા જોઈને, મહાત્મન હે ઉદારચરિત ભગવન્ ! લોકત્રયમ્ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ—એ ત્રણે લોક, પ્રત્યયિતમ્ ભયભિત (થઈ ગયા છે)

ભાવાર્થઃ—અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ મધ્યગું અતર મધ્ય તેમજ સર્વ દિશાઓ પણ આપ એટલાથી જ વ્યાપ્ત થઈ ગયાં છે, જેથી આપના આ અલૌકિક ઉગ્ર સ્વરૂપને જોઈને હે ઉદાર ચરિત ભગવન્ ! આ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણે લોક ભયભિત થઈ ગયા છે. ૨૦.

અવતરપ્રિકાઃ—યુદ્ધના આ-ભમા વિનાદ ઉત્પન્ન થતી વખતે અર્જુને જે કશું દ્રુ દે, “ યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુ—એ પણ અમે જાણીતા નથી કે અમે તેમને ઝીતીશું કે તેઓ અમને ઝીતશે ? ઇલાદિ, ” તે મથયની ભગવાનનું વિનિર્ણય નિશ્ચિતિ કહે છે, તે જોઈને અર્જુન કહે છે

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ

કેચિન્દ્રીતાઃ પ્રાંજલયો ગૃણંતિ ॥

સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્પિસિદ્ધસંઘાઃ

સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—અમી, હિ, ત્વામ્, સુરસંઘાઃ, વિશંતિ. કેચિત્, મીતાઃ, પ્રાંજલયઃ, ગૃણંતિ, સ્વસ્તિ, ઇતિ, ઉત્ત્વા, મહર્પિસિદ્ધસંઘાઃ, સ્તુવંતિ, ત્વામ્, સ્તુતિભિઃ, પુષ્કલાભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુરાણા સંઘા ઇતિ સુરસંગા । પ્રવર્ષેણ અંજલય યેષા તે પ્રાંજલય । સુષ્ટુ અસ્તિ ઇતિ સ્વસ્તિ । મહાન્નશ્ચ તે

ઋષયશ્ચ इति महर्षयः, महर्षयश्च सिद्धाश्च इति महर्षिसिद्धाः, तेषां संघाः
इति महर्षिसिद्धसंघाः । स्तूयन्ते आभिः इति स्तुतयः, ताभिः स्तुतिभिः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ ખરેખર, અમી આ, સુરસંઘાઃ
દેવોના સમુદાયો—પૃથ્વીનો ભાર હારવા ક્ષત્રિયરૂપે અવતરેલા બધા
દેવો, ત્વામ્ આપનામાં, વિગાન્તિ પ્રવેશ કરે છે, કેચિત્ કેટ-
લાક, મીતાઃ ભયભીત થયેલા, પ્રાજ્ઞલયઃ હાથ જોડી રહ્યા થકા
ગુણાન્તિ આપના ગુણગાન કરે છે, (અને) મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ
મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સમૂહો, સ્વસ્તિ કલ્યાણ થાઓ, इति
એપ્રમાણે, उत्कवा કહીને, त्वाम् આપનું, पुष्कलाभिः ઘણી,
स्तुतिभिः સ્તુતિઓ વડે, स्तुवन्ति સ્તવન કરે છે.

ભાવાર્થઃ—ખરેખર આ દેવોના સમૂહો એટલે પૃથ્વીનો
ભાર ઉતારવા ક્ષત્રિયરૂપે અવતરેલા આ બધા દેવો આપનામાં—
આપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક ભયભીત થયેલા હાથ
જોડી આપનાં ગુણગાન કરે છે, અને મહર્ષિઓ તથા સિદ્ધોના
સમૂહો પણ “આપનું કલ્યાણ થાઓ!” એ પ્રમાણે બાહીને
આપનું અનેક પ્રકારની સ્તુતિઓ વડે સ્તવન કરે છે. ૨૧.

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥

गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा ॥

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ ૨૨ ॥

१ यावदुष्ण मवेदन्न यावदन्नानि वापयताः ।

पितरन्तामदन्नानि यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ स्मृतिः ॥

જ્યાં મુધી અન્ન ગરમ રહે છે, ત્યાં મુધી મીન રહીને ખાય છે અને ત્યાં મુધી
દલિ યાત્ર નરીકે તે અન્નના—ગુણ ગાયા નથી એટલે વખાણ કર્યા નથી ત્યાં મુધી ન
૨૧ આદિ—ઉપમખ—ગરમ બોજન કરનાર પિતૃઓ બોજન કરે છે.

પદચ્છેદઃ—રુદ્રાદિત્યાઃ, વસવૈઃ, યે, ચ, સાધ્યાઃ, વિશ્વે,
અશ્વિનૌ, મરુતઃ, ચ, ઝમ્પાઃ, ચ, ગન્ધર્વયક્ષાસુરાસિદ્ધસંઘાઃ,
વીક્ષન્તે, ત્વામ્, વિસ્મિતાઃ, ચ, एव, सर्वे.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રુદ્રાશ્ચ આદિત્યાશ્ચ इति રુદ્રાદિત્યાઃ ।
ઝમ્પાણં પિવન્તિ इति ઝમ્પાઃ । ગન્ધર્વાશ્ચ યક્ષાશ્ચ અસુરાશ્ચ સિદ્ધાશ્ચ
इति ગન્ધર્વયક્ષાસુરાસિદ્ધાઃ, તેષાં સંઘાઃ इति ગન્ધર્વયક્ષાસુરાસિદ્ધસંઘાઃ ।
વિશેષેણ ઈક્ષન્તે इति વીક્ષન્તે ।

અન્વય અને અર્થઃ—રુદ્રાદિત્યાઃ એકાદશ રુદ્ર અને
દ્વાદશ આદિત્ય, યે જે, વસવઃ અષ્ટ વસુ, ચ તથા, સાધ્યાઃ સાધ્ય
નામના દેવતાઓ, વિશ્વે તેર વિશ્વદેવ, અશ્વિનૌ બે અશ્વિની
કુમાર, મરુતઃ ઓગણપચાસ વાયુઓ, ચ તેમ, ઝમ્પાઃ ગરમ
લોજન કરનારા પિતૃઓ, ચ અને, ગન્ધર્વયક્ષાસુરાસિદ્ધસંઘાઃ
હાહા, હૂહૂ ઇત્યાદિ ગંધર્વો, કુબેરાદિ યક્ષો, વિદોચન પ્રભૃતિ
અસુરો અને કપિલાદિ સિદ્ધોનાં ટોળાંઓ, (એ) સર્વે બધા, ત્વામ્
આપને, વિસ્મિતાઃ વિરમય પામેલા થકા, एव જ, વીક્ષન્તે
જુએ છે.

સાવાર્થઃ—રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યો, વિશ્વદેવો,
અશ્વિનીકુમારો, વાયુઓ, પિતૃઓ, ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો અને
સિદ્ધો ઇત્યાદિ બધા દેવો આશ્ચર્યચકિત થઈને જ આપને જુએ
છે. અર્થાત્ આપના આવા અદ્ભુત સ્વરૂપને જોઈને આપનામાં
સર્વ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગએલા છે એમાં સંશય નથી. ૨૨.

અવતરણિકાઃ—“આપના આ વિગદ્ભવરૂપથી હું તેમજ મને લોકો
ગમગણએ છીએ.” એમ બોલના અર્જુન પોતાની દૃષ્ટા નજાએ છે

રૂપં મહત્તે બહુવક્ત્રનેત્રં

મહાવાહો બહુબાહૂરૂપાદમ્ ॥

બહૂદરં બહુદંષ્ટ્રાકરાલં

દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદઃ—રૂપમ્, મહત્, તે, બહુવક્ત્રનેત્રમ્, મહાવાહો, બહુબાહૂરૂપાદમ્, બહૂદરમ્, બહુદંષ્ટ્રાકરાલમ્, દૃષ્ટ્વા, લોકાઃ, પ્રવ્યથિતાઃ, તથા, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વક્ત્રાણિ નેત્રાણિ ચ इति વક્ત્રનેત્રાણિ, બ્રહ્મણિ વક્ત્રનેત્રાણિ યસ્મિન્ તત્ બહુવક્ત્રનેત્રમ્, તત્ । બાહવશ્ચ ઉરવશ્ચ પાદાશ્ચ इति બાહૂરૂપાદાઃ, બહવઃ બાહૂરૂપાદા યસ્મિન્ તત્ બહુબાહૂરૂપાદમ્, તત્ । બ્રહ્મણિ ઉદરાણિ યસ્મિન્ તત્ બહૂદરમ્, તત્ । બહ્વશ્ચ તા દંષ્ટ્રાશ્ચ इति બહુદંષ્ટ્રાઃ, તામિઃ કરાલમ્ इति બહુદંષ્ટ્રાકરાલમ્, તત્ । પ્રકર્ષેણ વ્યથિતા इति પ્રવ્યથિતાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટા બાહુવાળા ભગવન્ ! બહુવક્ત્રનેત્રમ્ ધણાં મુખ અને નેત્રોવાળા, બહુબાહૂરૂપાદમ્ ધણા હાથ, સાથળો અને પગવાળું, બહૂદરમ્ ધણા પેટવાળું, (અને) બહુદંષ્ટ્રાકરાલમ્ અનેક દાઢો વડે વિકરાલ (એવા), તે આપના, રૂપમ્ રૂપને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, લોકાઃ બધા લોકો, તથા તેમજ, અહમ્ હું, પ્રવ્યથિતા ભયથી પીડિત (થયા છીએ).

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! ધણા મુખ અને નેત્રવાળું, ધણા હાથ, સાથળ અને પગવાળું, અનેક ઉદરવાળું અને અનેક દાઢોથી વિકરાલ દેખાતું એવું આપનું સ્વરૂપ જોઈને સમસ્ત લોક તેમ જ હું અત્યંત ભયથી પીડા પામેલા છીએ. ૨૩.

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

पदच्छेदः—नमःस्पृशम्, दीप्तम्, अनेकवर्णम्, व्यात्ताननम्, दीप्तविशालनेत्रम्, दृष्ट्वा, हि, त्वाम्, प्रव्यथितान्तरात्मा, धृतिम्, न, विन्दामि, शमम्, च, विष्णो.

व्युत्पत्तिसमासाः—नमः स्पृशति इति नमःस्पृशः, तम् नमःस्पृशम् । अनेके वर्णाः यस्मिन् सः अनेकवर्णः, तम् अनेकवर्णम् । विशेषेण आत्तानि आननानि यस्य सः व्यात्ताननं, तं व्यात्ताननम् । दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य सः दीप्तविशालनेत्रः, तं दीप्तविशालनेत्रम् । अन्तरस्थासौ आत्मा च इति अन्तरात्मा, प्रकर्षेण व्यथितः अन्तरात्मा यस्य सः प्रव्यथितान्तरात्मा ।

अन्वयः—अने अर्थः—विष्णो हे विष्णु भगवन् ! नमःस्पृशम् आकाशने स्पर्श करती, दीप्तम् लवलंत, अनेकवर्णम् अनेक वर्णवाणा, व्यात्ताननम् कांडला मुखवाणा, (अने) दीप्तविशालनेत्रम् अणुकाटभारतां जेवां विशाल नेत्रवाणा, त्वाम् आपने, दृष्ट्वा जेधने, प्रव्यथितान्तरात्मा भयथी व्यथित अंतरात्मावाणो हुं, धृतिम् धीरज, च अने, शमम् अंतःकरुणी शान्तिने, न, विन्दामि पाभतो नथी.

भावार्थः—हे भगवन् विष्णो ! आकाशने स्पर्श करती अत्यंत उच्चारवाणा, दीप्त कांतिवाणा, विकसित करेला मुख-

વાળા, અને જ્વલંત વિશાળ આંખોવાળા, આપને જોઈને લયથી મારે અંતરાત્મા પીડિત થએલો છે અને તેથી હું ધીરજ અથવા અંતઃકરણની શાન્તિને પામી શકતો નથી. ૨૪.

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

પદચ્છેદઃ—દંષ્ટ્રાકરારાલારાનિ, ચ, તે, મુખાનિ, દૃષ્ટ્વા, એવ, કારાલનલસંનિભાનિ, દિશઃ, ન, જાને, ન, લભે, ચ, શર્મ, પ્રસીદ, દેવેશ, જગન્નિવાસ.

व्युत्पत्तिसमासाः—दष्ट्राभिः करालानि इति दंष्ट्राकरालानि, तानि । कालः एव अनलः कालानलः, तेन संनिभानि इति कालानल-संनिभानि, तानि कालानलसंनिभानि । देवानाम् ईशः इति देवेशः, तत्सं-बुद्धौ हे देवेश । जगत्सु निवासो यम्य जगतां निवासो वा यस्मिन् इति जगन्निवासः, तत्संबुद्धौ हे जगन्निवास ।

અન્યથા અને અર્થઃ—દેવેશ હે દેવોના ઇન્દ્ર ! દંષ્ટ્રા-કરારાલારાનિ ઠાઠો વડે વિકરાળ, ચ તેમ, કારાલનલસંનિભાનિ પ્રલય-કાલના અગ્નિના જેવાં, તે આપનાં, મુખાનિ સુખોને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, એવ ખરેખર, દિશ. દિશાઓને, ન, જાને હું ઓળખતો નથી, ચ તેમજ, શર્મ સુખને, (પણ) ન, લભે પ્રાપ્ત થતો નથી, (માટે જગન્નિવાસ હે જગત્ના આશ્રયભૂત પરમેશ્વર ! પ્રસીદ (આપ મારાપર) પ્રસન્ન થાઓ !

ભાવાર્થ:—હે દેવોના ઈશ્વર ! કાઢાથી વિકરાળ તેમજ પ્રલયકાલના અગ્નિનાં જેવાં આપનાં મુખોને જોઈને ખરેખર હું દિશાઓને ભૂલી ગયો છું, અને કયાંય પણ મુખ મેળવી શકતો નથી, માટે હે જગતના આશ્રયરૂપ પરમાત્મન ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫.

અવતરણિકા:—“આપનું વિશ્વરૂપ જોયા પહેલાં જેમનાથી મને પરાજય પામવાની શકા હતી, તે હવે નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે.” એમ બોલતો અર્જુન હવે તે બામતમા પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરતો કહે છે

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ

सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशનાંતરેષુ

संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

પદચ્છેદ:—અમી, ચ, ત્વામ્, ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય, પુત્રાઃ, સર્વે, સહ, એવ, અવનિપાલસંઘૈઃ, ભીષ્મઃ, દ્રોણઃ, સૂતપુત્રઃ, તથા, અસૌ, સહ, અસ્મદીયૈઃ, અપિ, યોધમુખ્યૈઃ, વક્ત્રાણિ, તે, ત્વરમાણાઃ, વિશન્તિ, દંષ્ટ્રાકરારાણિ, ભયાનકાણિ, કેચિત્, વિલગ્નાઃ, દશનાન્તરેષુ, સંદ્રશ્યન્તે, ચૂર્ણિતૈઃ, ઉત્તમાંગૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અવનિં પાલયન્તિ इति ते अवनिपालाः, તેપાં સંઘાઃ इति अवनिपालसंघाः, તૈઃ અવનિપાલસંઘૈઃ । સૂતસ્ય પુત્રઃ इति સૂતપુત્રઃ । અસ્માકમ્ इमे इति अस्मदीयाः । મુખે આદૌ મવન્તિ इति मुख्याः, યુદ્ધચન્તે તે યોધાઃ, યોધાનાં મુખ્યાઃ યોધમુખ્યાઃ, તૈઃ યોધમુખ્યૈઃ । ત્વરન્તે તે ત્વરમાણાઃ । દંષ્ટ્રામિઃ કરાલ્યાનિ इति दंष्ट्राकरालानि, તાનિ । વિશેષેણ લગ્નાઃ इति विलग्नाः । દશ્યતે एभिरिति दशनानि, દશનાનાં અન્તરાણિ इति दशनान्तराणि, તેપુ દશનાન્તરેપુ । સમ્યક્ दृश्यन्ते इति संदृश्यन्ते । ઉત્તમાનિ च तानि अङ्गानि च उत्तमाङ्गानि, તૈઃ ઉત્તમાંગૈઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—અમી આ, ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાઃ દુર્યોધનાદિ પુત્રો, ચ તેમ, મીષ્મઃ ભીષ્મ, દ્રોણઃ દ્રોણાચાર્ય, તથા તેમજ, અસૌ આ, સૂતપુત્રઃ સારથિપુત્ર કર્ણુ, (એ) સર્વે બધા, અવનિપાલસંઘૈઃ અન્ય પૃથ્વીપતિઓના સમૂહો, (તથા) અસ્મદીયૈઃ અમારા, યોધમુખ્યૈઃ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય, (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડિ-પ્રભૃતિ) યોદ્ધાઓની, અપિ પણ, સહ સહિત, ત્વરમાણાઃ બહુ જ ત્વરા કરતા થકા, દંષ્ટ્રાકરાલાનિ દાદો વડે વિકરાલ (અને), મયાન-કાનિ ભય ઉપજાવે તેવાં, તે આપનાં, મુરગાનિ મુખોમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, (તેમાં) કેન્ચિત્ કેટલાક, દશનાન્તરેપુ દાંતની વચ્ચેના અંતરાલમાં, વિલગ્નાઃ અત્યંત ચોંટી ગયેલા થકા, ચૂર્ણિતૈઃ ભૂકેા થઈ ગયેલાં, ઉત્તમાંગૈઃ મસ્તકોચુકત, સન્દ્રશ્યન્તે સારી રીતે જોઈ શકાય છે.

ભાવાર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્રના આ દુર્યોધનાદિક પુત્રો, ભીષ્મ, દ્રોણ, તેમજ આ (અભિમાની) કર્ણુ એ સર્વે, બીજા કેટલાક રાજાઓ કે જે આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવા આવેલા છે તેઓની તેમજ અમારા મુખ્ય-વિશિષ્ટ-યોદ્ધાઓની સહિત, ઉતાવળે આપનાં

દાઢો વડે વિકરાળ અને ભયાનક જણાતાં સુખોમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમાંના કેટલાક તો દાંતોની વચ્ચેના અંતરાલમાં ચાંટી ગયેલા તથા જેમનાં મસ્તકો ચુરેચુર થઈ ગયેલાં હોય તેવી રીતના સારી રીતે બેવામાં આવે છે ૨૬-૨૭.

અવતરણિકા:—“અમાગ તેમજ કૈવલોના મુખ્ય યોદ્ધાએ આપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે” એમ ઉપરના શ્લોકમાં જે અર્જુને પોતાને અનુભવ જણાવ્યો છે, તે યોદ્ધાઓ દ્વી રીતે ભગવાનના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેનું દૃષ્ટાંત નીચેના શ્લોકોથી અર્જુન કહે છે

યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ

સમુદ્રમેવાભિમુલા દ્રવંતિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા

વિશંતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, નદીનામ્, વહવઃ, અમ્બુવેગાઃ, સમુદ્રમ્, એવ, અભિમુલાઃ, દ્રવંતિ, તથા, તવ, અમી, નરલોકવીરાઃ, વિશંતિ, વક્ત્રાણિ, અભિવિજ્વલંતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમ્બૂનાં વેગાઃ इति અમ્બુવેગાઃ । અમિ-પ્રતિ મુક્તાનિ યેષાં તે અભિમુલાઃ । નરાણાં લોકઃ इति નરલોકઃ, નર-લોકસ્ય વીરાઃ इति નરલોકવીરાઃ । અમિતઃ સર્વતઃ વિરોપેણ જ્વલન્તિ इति અભિવિજ્વલંતિ, તાનિ અભિવિજ્વલંતિ ।

આન્વય અને અર્થઃ—યથા જેમ, નદીનામ્ નદીઓના, વહવઃ અનેક, અમ્બુવેગાઃ પાણીના પ્રવાહો, સમુદ્રમ્ સમુદ્રપ્રતિ, એવ જ, અભિમુલાઃ આમા મુખવાળા (થઈને), દ્રવંતિ દોડે છે—

તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તથા તેમ, અમી આ, નરલોકવીરાઃ મનુષ્ય-
લોકના શૂરવીરપુરુષો (પણુ), તવ આપનાં, અભિવિજ્વલન્તિ
ચોતરફથી અત્યંત પ્રકાશવાળાં, વક્ત્રાણિ મુખોમાં, વિશન્તિ
પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે નદીઓના અનેક જલપ્રવાહો
સમુદ્ર તરફ જ મુખ રાખીને વહેતા વહેતા તેમાં પ્રવેશ કરે છે,
તે જ પ્રમાણે આ મનુષ્યલોકના વીર-યોદ્ધાઓ પણુ આપના
ચોતરફથી પ્રકાશવાળા મુખોમાં પ્રવેશે છે ૨૮.

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा

विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—યથા, પ્રદીપ્તમ્, જ્વલનમ્, પતંગાઃ, વિશન્તિ,
નાશાય, સમૃદ્ધવેગાઃ, તથા, એવ, નાશાય, વિશન્તિ, લોકાઃ, તવ,
અપિ, વક્ત્રાણિ, સમૃદ્ધવેગાઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रक्रमेण दीप्तं इति प्रदीप्तम्, तत् ।
ज्वलति अनेन इति ज्वलनं, तं ज्वलनम् । सम्यक् क्रद्धः समृद्धः,
समृद्धः वेगः येषां ते समृद्धवेगाः ।

અન્વય અને અર્થ:—યથા જેવી રીતે, પ્રદીપ્તમ્ અત્યત્ત
બળતા (એવા), અગ્નિમ્ અગ્નિમાં, સમૃદ્ધવેગા. ઘણી ઉચ્ચ ગતિ
વાળાં, પતંગાઃ પતંગિયાઓ, નાશાય (પોતાના) મરણને માટે,

વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, તથા તેવી રીતે, યવ જ, તવ આપનાં, ચક્ત્રાણિ મુખેભાં, અપિ પશુ, સમૃદ્ધવેગાઃ ઉત્કૃષ્ટ ગતિવાળા, લોકાઃ લોકો, નાશાય નાશને માટે, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે સળગતા અગ્નિમાં ઉત્ત ગતિવાળાં પતંગિયાં કેવલ પોતાના નાશને માટે જ પડે છે, તેવી રીતે આપનાં મુખેમાં પશુ આ સર્વ લોકો શીઘ્ર ગતિવાળા થઈને પોતાના નાશને માટે પ્રવેશ કરે છે. ૨૯.

અવતરણિકા:—આગ્રમાણે સુદ્ધ કરનારી ધૃતરાષ્ટ્રાણા ગાન્ધારી દશા કહીને, હવે તેવી સ્થિતિમાં ભગવાનની તેમજ તેમની ગ્થિતિનું ચિત્ર દર્શાવનો અર્થનું કહે છે

લેલિહ્વસે ગ્રસમાનઃ સમંતા-

લ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ગ્નિઃ ।

તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં

ભાસસ્તવૌગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદ:—લેલિહ્વસે, ગ્રસમાનઃ, સમન્તાત્, લોકાન્, સમગ્રાન્, વદનૈ, જ્વલદ્ગ્નિઃ, તેજોભિઃ, આપૂર્ય, જગત્, સમગ્રમ્, ભાસઃ, તવ, ઉગ્રાઃ, પ્રતપન્તિ, વિષ્ણો.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૌનઃપુન્યેન અતિશયેન વા લેસિ ઇતિ લેલિહ્વસે । ગ્રસતે અસૌ ગ્રસમાનઃ । જ્વલન્તિ તાનિ જ્વલન્તિ, તૈઃ જ્વલદ્ગ્નિઃ । પ્રકર્મેણ તપન્તિ ઇતિ પ્રતપન્તિ ।

અન્વય અને અર્થ:—વિષ્ણો હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! જ્વલદ્ગ્નિઃ પ્રકાશિત, વદનૈઃ મુખે વડે, સમગ્રાન્ સર્વ, લોકાન્ લોકોને,

ગ્રસમાનઃ મુખમાં લક્ષણ કરી જતા એવા (આપ), સમન્તાદ ચોતરફ, લેલિહ્યસે જીભ વડે આસ્વાદ લેયો છે, (અને) તવ આપની, ઉગ્રાઃ અસહ્ય, માસઃ દીપ્તિઓ, તેજોમિઃ પોતાનાં તેજો વડે, સમગ્રમ્ સમસ્ત, જગત્ વિશ્વને, આપૂર્ય વ્યાપીને, પ્રતપન્તિ તમ થઈ રહી છે.

ભાવાર્થઃ—હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! આપનાં પ્રકાશિત મુખો-વડે સર્વ દોષોને મુખમાં ગટક કરી જતા આપ, જીભ વડે ચો-તરફથી જાણે તેમનો આસ્વાદ લેતા હો—ચાટતા હો—તેમ દેખાઓ છો, અને આપની ઉગ્ર ક્રાંતિ પણ પોતાના તેજ વડે આખા વિશ્વને વ્યાપીને બાળી રહી છે. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અર્જુન પોતાની દૃષ્ટિનો અનુભવ કરીને માનસિક બંધાથી આકુળબાકુલ થયો થકો ‘ આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ ’ જ છે એ વસ્તુસ્થિતિ ભૂધી જઈને અજ્ઞાનતાથી પૂછવા લાગ્યો

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ—આખ્યાહિ, મે, કઃ, ભવાન્, ઉગ્રરૂપઃ, નમઃ, અસ્તુ, તે, દેવવર, પ્રસીદ, વિજ્ઞાતુમ્, ઇચ્છામિ, ભવન્તમ્, આદ્યમ્, ન, હિ, પ્રજાનામિ, તવ, પ્રવૃત્તિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉગ્રં રૂપં यस્ય સઃ ઉગ્રરૂપઃ । નિયતે ઇતિ વરઃ, દેવાનાં વરઃ ઇતિ દેવવરઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે દેવવર । વિશેષેણ જ્ઞાતુમ્

इति विज्ञातुम् । आद्यं भव इति आद्यः, तस्य आद्यम् । प्रकर्षेण जानामि
इति प्रजानामि । प्रकृष्टा वृत्ति इति प्रवृत्तिः, तस्य प्रवृत्तिम् ।

અન્યથ અને અર્થઃ—દેવવર હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ભગવન્ !
ઉચ્ચસ્વરૂપવાળા, મવાન્ આપ, ક. કોણ છો ? (તે) મે
મને, આર્યાદિ કહે, તે આપને, નમઃ નમસ્કાર, અસ્તુ હો,
પ્રસન્ન (આપ) પ્રસન્ન થાઓ ! મવન્તમ્ આપ, આદ્યમ્ આદિ
કારણરૂપને, વિજ્ઞાતુમ્ જાણવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છુ છું, હિ કારણ
કે, તવ આપની, પ્રવૃત્તિમ્ પ્રવૃત્તિને, ન, જાનામિ હું જાણતો, નથી.

ભાવાર્થઃ—હે દેવશ્રેષ્ઠ ભગવન્ ! ઉચ્ચસ્વરૂપવાળા આપ
કોણ છો ? તે મને કહે. આપને મારા નમસ્કાર હો ! આપ
પ્રસન્ન થાઓ, મર્વન્તા આદિ કારણ રૂપ આપને ખાસ કરીને હું
જાણવા માગું છું, કારણ કે હું આપની પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાત છું.
અર્થાત્ હે ભગવાન્ આપ કોણ છો તે આપનું સત્ય સ્વરૂપ મને
મમજ્ઞવો. ૩૧.

અવતરણિકા—એ પ્રમાણે પ્રાચના યગ્યેન ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ !
અર્જુનને પ્રત્યુત્તર આપના હતા ૩

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે -

કાલોઽરિમ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો

લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે

યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદ:—કાલઃ, અસ્મિ, લોકક્ષયકૃત્, પ્રવૃદ્ધઃ, લોકાન્, સમાહર્તુમ્, इह, પ્રવૃત્તઃ, ક્રતે, અપિ, ત્વામ્, ન, ભવિષ્યન્તિ, સર્વે, એ, અવસ્થિતાઃ, પ્રત્યનીકેષુ, યોધાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—લોકાનાં ક્ષયઃ ઇતિ લોકક્ષયઃ, તં કરોતિ ઇતિ લોકક્ષયકૃત્ । પ્રકર્ષેણ વૃદ્ધઃ ઇતિ પ્રવૃદ્ધઃ । સમ્યક્ આ સમન્તાત્ હર્તુમ્ ઇતિ સમાહર્તુમ્ । અનીકાનિ અનીકાનિ પ્રતિ ઇતિ પ્રત્યનીકાનિ, તેષુ પ્રત્યનીકેષુ । યુષ્યન્તે ઇતિ તે યોધાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—લોકક્ષયકૃત્ (હું) લોકોને ક્ષય કરનાર, પ્રવૃદ્ધઃ મહાન્, કાલઃ કાલ, અસ્મિ હું, (અને) લોકાન્ લોકોને, સમાહર્તુમ્ સંહારવાને માટે, इह અહીં, પ્રવૃત્તઃ પ્રવૃત્ત થયેલો, (હું) અપિ અને, (તેથી) ત્વામ્ તારા, ક્રતે સિવાય, પ્રત્યનીકેષુ પ્રત્યેક સૈન્યમાં, એ જે, યોદ્ધાઃ યોદ્ધાઓ, અવસ્થિતા ઉલેલા, (છે તે) સર્વે બધા, ન, ભવિષ્યન્તિ (જીવતા) રહેશે નહિ.

ભાવાર્થ:—હું લોકોનો નાશ કરનાર મહાન્ કાળ હું, લોકોને સંહારવાને માટે અહીં પ્રવૃત્ત થયો છું. તું યુદ્ધ નહિ કરે તો પણ તારા વિના બન્ને સૈન્યમાં જે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ માટે ઉલેલા છે તેઓ જીવતા રહેશે નહિ, અર્થાત્ તું તેમને અવધ્ય માની હુણીશ નહિ, તો પણ કાલસ્વરૂપ એવો હું તેમને શસ્ત્રી જઈશ, એટલે તેમનું અસ્તિત્વ તારી અનુકંપા ઉપર આધાર રાખતું નથી. માટે જ તું યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૩૨.

અવતરણિકા:—“તું યુદ્ધ નહિ કરીશ તો પણ તેઓ મૃત્યુ નો પામવાના જ છે એ વાત નિઃશંક છે, તો પછી સ્વધર્મ જાણનાં પાતક, અપક્રાંતિ, અર્થહાનિ, વિગેરે બધા અનર્થો છોડી યશઃપ્રાપ્તિ તેમ જ ઈષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ તું તૈયાર થા ” એમ અર્જુનને બળવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તેજીત કરતા કહે છે.

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ

જિત્વા શત્રૂન્મુંદ્સ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ

નિમિત્તમાત્રં ભવ સંવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ત્વમ્, ઉત્તિષ્ઠ, યશઃ, લભસ્વ, જિત્વા, શત્રૂન્, મુંદ્સ્વ, રાજ્યમ્, સમૃદ્ધમ્, મયા, એવ, એતે, નિહતાઃ, પૂર્વમ્, એવ, નિમિત્તમાત્રમ્, ભવ, સંવ્યસાચિન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાજાઃ મત્વ. કર્મ વા રાજ્યમ્, તત્ । મમ્યન્ ઋદ્ધમ્ इति સમૃદ્ધમ્, તત્ । નિશ્ચયેન હતાઃ इति નિહતાઃ । નિમિત્તમ્ એવ इति નિમિત્તમાત્રમ્ । સન્યેન વામહસ્તેન સચિતું શરાન્ સંઘાતુ શીલમ્ અસ્ય અસ્તિ इति સંવ્યસાચી, તત્સંવુદ્ધૌ હે સન્યસાચિન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, ઉત્તિષ્ઠ (થુદ્ધ કરવાને) ઉભો થા, યશઃ યશને લભસ્વ પ્રાપ્ત કર, (અને) શત્રૂન્ શત્રુઓને, જિત્વા છતીને, સમૃદ્ધમ્ સમૃદ્ધિવાળા એવા રાજ્યમ્ રાજ્યને, મુંદ્સ્વ હોગવ, એતે એ દુર્યોધનાદિક, પૂર્વે પહેલાંથી, એવ જ, મયા મારા વડે, નિહતાઃ હણાયલા, (હે મારે) સંવ્યસાચિન્ હે સંવ્યસાચી ! (તું તો) નિમિત્તમાત્રમ્ નિમિત્ત-દેખીતા કારણરૂપ-માત્ર, મત્વ થા.

૨ સમી દ્રુપિવ મે પાળી ગાળીતસ્ય વિરુષણે ।

તેન દેવદત્તુષ્યેષુ સન્યસાચીનિ મા પિદુ ॥ શ્રીમદ્ભગવાન

“મારે જમણે અને હાથે અને હાથ નહીવ ધનુષ્યત્ અનુસધાન કરવામાં સરખા છે તેથી જ દેવતાઓ અને મનુષ્યોમાં મને ‘સંવ્યસાચી’ એમ સર્વે બોલે છે”

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! તેથી તું યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો થા ! યુદ્ધમાં ભીષ્મ-દ્રોણાદિ મહારથીઓને છતીને યશને મેળવ ! તેમજ કંટકરૂપ દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને છતીને નિષ્કંટક-રાજ્ય લોગવ ! કારણ કે એ દુર્યોધનાદિકો મારા વડે પહેલાંથી જ હણાયેલા છે. માટે હે સન્યસાચી ! તું તો માત્ર દેખીતા કારણરૂપ જ થા. અર્થાત્ એ બધાને મેં જ મારી મુકેલા હોવાથી તને તેમના વધનો દોષ લાગવાનો નથી માટે નિમિત્ત માત્ર બની તું યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. ૩૩.

અવતરણિકા:—ધનુર્વેદાચાર્યો મમ ગુરુરયં દ્રોણ ઉચિતૈઃ । સ્વયં વિદ્યૈરસ્ત્રેયુત્ત્વે હહ વિજેતું ન સુશકઃ ॥ તથા भीष्मो वीरो रणभुवि गतोऽत्यन्तसुबलो । न जेतुं शक्योऽमृष्टधि परशुरामेण च पुरा ॥ ધનુર્વેદના આચાર્ય આ મહારા ગુરુ દ્રોણાચાર્ય જે પોતે યોગ્ય-જેષ્ઠએ તેવા ઉત્તમ દેવતાઈ શસ્ત્રાસ્ત્રો વડે યુક્ત છે તે આ યુદ્ધમાં છતીશકાય તેમ નથી. ભિષ્મપિતામહ પણ વીર છે અને રણભૂમિમાં જતા તે મહા બલવાન છે જેને પૂર્વે પરશુરામ પણ યુદ્ધમાં છતવાને શક્તિમાન ન થયા હતા ! તો પછી હું આ યુદ્ધમાં તેવા વીરને કેમ છતી શકું ! એવી અર્જુનની શકા હોય તો તેનું પરિહાર કરતા બગવાન કહે છે:

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युद्धयस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥૩૪॥

પદચ્છેદ:—દ્રોણમ્, ચ, ભીષ્મમ્, ચ, જયદ્રથમ્, ચ, કર્ણમ્, તથા, અન્યાન્, અપિ, યોધવીરાન્, મયા, હતાન્, ત્વમ્, જહિ, મા, વ્યથિષ્ઠાઃ, યુદ્ધયસ્વ, જેતા, અસિ, રણે, સપત્નાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જયન્ જયશીલ રથ યસ્ય સ જય-
દ્રથ , તમ્ જયદ્રથમ્ । યોધાના વીરા इति યોધવીરા , તાન્ યોધવીરાન્ ।
સમાન પતિ યસ્ય તત્ સપત્નમ્, સપત્નસ્ય ભાવ સાપત્ન્યમ્, સાપત્ન્યમ્
અસ્તિ અસ્ય इति સપત્ન , તાન્ સપત્નાન્.

અન્વય અને અર્થઃ—દ્રોણમ્ (ધનુર્વેદના આચાર્ય) દ્રોણ,
ચ અને, મીઠમ્ (સ્વચ્છન્દ મૃત્યુ પામવાવાળા) પિતામહ
ભીષ્મ ચ તેમ, જયદ્રથમ્ (જેનો પિતા તપશ્વિર્યા ઠરે છે,
અને જેણે વરદાન મેળવ્યું છે કે “ મારા પુત્રનું મનતક જે કોઈ
જમીન પર પાડે, તેના જ મસ્તકના સો ટુકડા થઈ જાય ” તેનો
પુત્ર) જયદ્રથ, ચ તથા, કર્ણમ્ (ધન્વન્તરી અમોઘ સામવાળો)
કર્ણ, તથા તેમ જ, અન્યાન્ બીજા, અપિ પણ, યોધવીરાન્ યોદ્ધા
ઓમા વીર, (જે કોઈ હોય તે) મયા મારા વડે, હતાન્ હણાયેલાને,
ત્વમ્ તું, જહિ હણ, મા, વ્યયિષ્ઠા તેમનાથી બીક રાખ નહીં,
યુદ્ધચત્ત્ર ચુદ્ધ કર, (અને તેથી) રણે યુદ્ધમા સપત્નાન્ શત્રુ-
ઓને, જેતા છતનાર, અસિ તું છે.

ભાવાર્થઃ—દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ તેમજ બીજા પણ
મુખ્ય વીર યોદ્ધાઓ કે જેઓ મારાવડે પહેલેથી જ હણાયેલા
છે તેઓ ને તું હણ તેમનાથી લય રાખવાનું જતા પણ તને કારણ
નથી માટે તું ચુદ્ધ કર અને યુદ્ધમા શત્રુઓને અવશ્ય
છતીશ અર્થાત્ દિવ્યશક્તિધારી એ મહાપુરુષોનો મેં પહેલેથી
જ વિનાશ કરી મૂક્યો છે, અને તેમના દિવ્ય પ્રભાવોનો પ્રતિગર
પહેલેથી જ રચી મૂક્યો છે માટે નાહક ગભરાવાનું કંઈ કારણ
નથી તેથી ચુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર ૩૪

અવતરણિકા —“ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે આ કુંભને પ્રત્યુત્તર
અ પ્યા પછી ત્રી યયુ ” તે કૃતાર્ધકૃતી જિજ્ઞાસાને તત્ત્વ કન્વા અન્વય મેં ૧

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યો—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદઃ—एतत्, શ્રુત્વા, વચનम्, केशवस्य, कृताञ्जलिः, वेपमानः, किरीटी, नमस्कृत्वा, भूयः, एव, आह, कृष्णम्, सगद्गदम्, भीतभीतः, प्रणम्य.

व्युत्पत्तिसमासाः—कृतः अञ्जलिः येन सः कृताञ्जलिः । वेपते असौ वेपमानः । किरीटः अस्य अस्ति इति किरीटी । कर्पयति इति कृष्णः, त कृष्णम् । गद्गदेन सहितं यथा स्यात्तथा इति सगद्गदम् । भीतात् अपि भीत इति भीतभीतः । प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કેશવસ્ય ભગવાન્ કેશવનું, एतत् એ, वचनम् વચન, श्रुत्वा સાલળીને, किरीटी मुकुटधारी અર્જુન, कृताञ्जलिः કરેલી છે હાથની અંજલિ જેણે એણે, અને वेपमान थरथर झूलतो, नमस्कृत्वा નમસ્કાર કરીને, भीतभीत. धबो न सयलीत थએલો થકો, प्रणम्य પ્રણામ કરી, सगद्गदम् કહ કધાઈ જતો હોય તેવી ગદગદ વાણી વડે, भूयः ફરી, एव પણ, कृष्णम् श्रीकृष्ण ભગવાનને, आह કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—ભગવાન્ વામુદેવનું એ પ્રમાણેનું વાક્ય સાંભળીને મુકુટધારી અર્જુન જે હાથ બેડી ઉભો રહી થરથર

ધૂજ્જતો ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, અને અત્યંત લયલીલ થએલો નમ્રભાવથી પ્રણામ કરી, ફરી પણ ગદ્ગદ વાણી વડે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને આપ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૩૫

અનંતરણિકા — અગીઆગ મોઝિવડે અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરતો કહેવા લાગ્યો

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોત્યો —

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા

જગત્પ્રહૃપ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાંસિ મીતાનિ દિશો દ્રવંતિ

સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—સ્થાને, હૃષીકેશ, તવ, પ્રકીર્ત્યા, જગત્, પ્રહૃપ્યતિ, અનુરજ્યતે, ચ, રક્ષાંસિ, મીતાનિ, દિશઃ, દ્રવંતિ, સર્વે, નમસ્યંતિ, ચ, સિદ્ધસંઘાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—હૃષીકાણામ્ इन्द्रियाणाम् ईश इति હૃષીકેશ, તત્સન્નુદ્ધો હે હૃષીકેશ । પ્રકૃષ્ટા ચાસૌ કર્તૈશ્ચ इति પ્રયોગિતિ, તથા પ્રકીર્ત્યા । પ્રર્પેણ પ્રહૃપ્યતિ इति પ્રહૃપ્યતિ । સિદ્ધાના સઘા इति સિદ્ધસંઘા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હૃષીકેશ હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ! તવ આપના, પ્રકીર્ત્યા વિશિષ્ટ માહાત્મ્યના કીર્તનથી, જગત્ વિશ્વ, પ્રહૃપ્યતિ અત્યંત દુર્વ પામે છે, જ અને, અનુરજ્યતે અનુરાગ પામે છે, (આપના ઉપર પ્રીતિ વાગુ થાય છે, તેમ)

મીતાનિ ખીધેલા, રક્ષાંસિ રાક્ષસો, દિશઃ દિશાઓમાં, દ્રવન્તિ પલાયન કરે છે, ચ અને, સર્વે બધા, સિદ્ધસંઘાઃ કપિલાદિ સિદ્ધોના સમૂહ, નમસ્યન્તિ નમસ્કાર કરે છે, (તે સઘળું) સ્થાને યોગ્ય, (જ છે—અપ્રસ્તુત નથી).

ભાવાર્થ:—હે હૃષીકેશ ! આપના વિશિષ્ટ માહાત્મ્યકીર્તનથી આપું જગત્ અત્યંત હર્ષ પામી આપના પ્રત્યે અનુરાગને પામે છે, તેમ જ લય પામેલા રાક્ષસો દિશાઓમાં પલાયન કરી જાય છે, અને બધા કપિલાદિ સિદ્ધોના સમુદાયો આપને નમસ્કાર કરે છે, તે સઘળું યોગ્ય જ છે, અર્થાત્ આપનું કીર્તન કરનાર પુરુષોને આપ આનંદ આપનાર અને રાક્ષસાદિ દૂર આત્માઓને લય ઉક્ષત્ત કરનાર છે, એમાં સંશય નથી. ૩૬.

અવતરણિકા:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ઉપર પ્રભાણે હોવાનો હેતુ દર્શાવી તે હવે અર્જુન તેમની સ્તુતિ કરે છે:

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્

ગરીયસે બ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્રે ।

અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ

ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદ:—કસ્માત્, ચ, તે, ન, નમેરન્, મહાત્મન્, ગરીયસે, બ્રહ્મણઃ, અપિ, આદિકર્ત્રે, અનન્ત, દેવેશ, જગન્નિવાસ, ત્વમ્, અક્ષરમ્, સત્, અસત્, તત્પરમ્, યત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહાન્ વાસૌ આત્મા ચ મહાત્મા, તત્સં-
તુદ્ધૌ હે મહાત્મન્ । અતિશયેન ગુરુઃ ઇતિ ગરીયાન્, તત્સૈ ગરીયસે ।

આદિશ્વાસૌ કર્તા ચ इति आदिकर्ता, तस्मै आदिकर्त्रे । न विद्यते अन्त
यम्य स अनन्त , तत्सबुद्धौ हे अनन्त । देवाना ईश देवेश , तत्सबुद्धौ
हे देवेश । जगता निवास जगत्सु निवासो वा यस्य इति जगन्निवास ,
तत्सबुद्धौ हे जगन्निवास । न क्षरति इति अक्षरम् । अस्ति इति सत् । न
सत् इति असत् । ताम्या परम् इति तत्परम् ।

અન્યથા અને અર્થ:—મહાત્મન્ હે મહાત્મન્ ! અનન્ત
હે અતરહિત ! દેવેશ હે દેવોના દેવ ! જગન્નિવાસ હે જગત્ના
આધારરૂપ ! ગરીયસે અત્યત શ્રેષ્ઠ, (અને) બ્રહ્મણ બ્રહ્માના, આપ
પણુ, આદિકર્ત્તે આદિ કર્તારૂપ તે આપને, (તેઓ,) કસ્માત્ શા
માટે, ન, નમેરન્ નમન કરે નહિ ? (કારણ કે) અક્ષરમ્ અવિ
નાશિ, સત્ વ્યક્ત, અસત્ અવ્યક્ત, (અને) તત્પરમ્ તે બનેથી
પર, યત્ જે, (છે) તે ત્વમ્ આપ (જ છે) .

ભાવાર્થ:—હે પરમોદાર ચિત્ત ! હે અનન્ત ! હે દેવોના
પણુ દેવ ! હે જગત્ના આધાર ! અત્યત શ્રેષ્ઠ તેમજ બ્રહ્માના
પણુ આદિ કર્તારૂપ, એવા આપને તેઓ શા માટે નમન ન કરે ?
કારણ કે અવિનાશિ, વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત તેમજ તે બનેથી
પર પણ જે તત્ત્વ રહેલું છે, તે આપ જ છો . અર્થાત્ તે સર્વ
આપની સ્તુતિ કંઈ છે, તે યોગ્ય ~ છે ૩૭

અવતરણિકા:—૧મી પણ અત્રુ ન ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે -

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુગળ-

સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ

ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્વમ્, આદિદેવઃ, પુરુષઃ, પુરાણઃ, ત્વમ્, અસ્ય, વિશ્વસ્ય, પરમ્, નિધાનમ્, વેત્તા, અસિ, વેદ્યમ્, ચ, પરમ્, ચ, ધામ, ત્વયા, તતમ્, વિશ્વમ્, અનન્તરૂપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિશ્વાસૌ દેવશ્ચ इति આદિદેવઃ । પુરૌ શેતે इति પુરુષઃ । પુરા નવઃ પુરા ભવો વા इति પુરાણઃ । નિધીયતે અસ્મિન્ इति નિધાનમ્ । વેત્તિ इति વેત્તા । વેત્તું યોગ્યં વેદ્યમ્ । અનન્તાનિ રૂપાણિ यस્ય સઃ અનન્તરૂપઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનન્તરૂપ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ત્વમ્ આપ, આદિદેવઃ દેવોના પણુ આદિદેવ, (છો અને તેથી જ) પુરાણઃ પુરાતન-અનાદિ-સનાતન પુરુષઃ પુરુષ, (છો) અસ્ય આ, વિશ્વસ્ય જગતનું, પરમ્ છેલ્લું, નિધાનમ્ લયસ્થાન, (પણુ) ત્વમ્ આપ, (જ છો તેમ) વેત્તા બાણુનાર, ચ તથા, વેદ્યમ્ બાણુવા યોગ્ય, અસિ આપ છો, ચ તેમ જ, પરમ્ પરમ, ધામ મોક્ષપદ-કૈવલ્ય, (પણુ આપ જ છો, અને તેથી જ) અનન્તરૂપ હે અપરિમિત સ્વરૂપવાળા ભગવન્ ! વિશ્વમ્ આખું જગત્, ત્વયા આપના વડે, તતમ્ વ્યાસ થયેલું છે.

ભાવાર્થઃ—આપ દેવોના પણુ આદિદેવ છો અને તેથી જ પુરાતન-અનાદિ-સનાતન-પુરુષ અને આ વિશ્વનું લયસ્થાન પણ આપ જ છો ! દૃશ્યમાત્રના બાણુનાર, અને બાણુવા યોગ્ય પણ આપ જ છો ! તેમજ પરમ-કૈવલ્યપદ તે પણ આપ છો ! અને તેથી જ હે અપરિમિત સ્વરૂપવાળા ભગવન્ ! આ આખું વિશ્વ આપનાથી જ સર્વત્ર વ્યાસ થયેલું છે. ૩૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે સમષ્ટિમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ કહીને, હવે દેવોની વ્યષ્ટિમા પણ તેમનો ભાવ રહેલો છે એમ કહી

ભગવાન્ જ સર્વેવાત્મક લેવાથી પ્રત્યેક દેવના ઉપામકોએ નમસ્કાર કરવા
ગોચ્ય છે, એમ સ્તુતિ કરતો અર્જુન પોતે પણ નમસ્કાર કરતો કહે છે

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ

પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ

પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

પદ્ચટેદઃ—વાયુઃ, યમઃ, અગ્નિઃ, વરુણઃ, શશાંકઃ,
પ્રજાપતિઃ, ત્વમ્, પ્રપિતામહઃ, ચ, નમઃ, નમઃ, તે, અસ્તુ, સહસ્ર-
કૃત્વઃ, પુનઃ, ચ, ભૂયઃ, અપિ, નમઃ, નમઃ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાતિ इति वायु । લેખાન્ યમયતિ इति
यम । અક્કતિ ऊर्ध्वं गच्छति इति अग्नि, અશ્વતિ इति वा अग्नि ।
વાસ્યતિ जलरूपेण इति वरुण । શશસ્ય અક્કમ્ ચિદ્ધ યસ્ય સ શશાક ।
પ્રજાના પતિ इति प्रजापति । પિતુ પિતા इति पितामह, પ્રકૃષ્ઠામૌ
પિતામહશ્ચ इति प्रपितामह । સહસ્રવારઘ इति सहस्रकृत्व ।

અન્યથા અને અર્થઃ—*વાયુ વાયુ, યમ યમ, અગ્નિ
અગ્નિ, વરુણ વરુણ, શશાંક ચન્દ્રમા, પ્રજાપતિ બ્રહ્મા,
ચ તથા, પ્રાપતામહ પિતાના પણ પિતા, ત્વમ્ આપ જ છે,

૦ આશ્વ મવહ્યેવ સવહ્યોદ્દહસ્તયા ।

વિવહાસ્ય પરિવહ પાવહ इति क्रमश्च ॥

આવહ, પ્રવહ, સવહ, ઉદ્દહ, વિવહ પરિવહ, અને પરાવહ એ પ્રમાણે સાત
વાયુઓ એક એકથી વિશે ॥

(અને તેથી) તે આપને, સહસ્રકૃત્વઃ હજારો વાર, નમઃ નમસ્કાર, અસ્તુ હો, ચ અને, પુનઃ ફરી, અપિ પણ, તે આપને, નમઃ નમસ્કાર, નમઃ નમસ્કાર, (વારંવાર નમસ્કાર હો !)

સાવાર્થઃ—વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચન્દ્રમા, પ્રજ્ઞા અને તેમના પણ હાથ આપ જ હો, અને તેથી આપને હજારો વાર મારા નમસ્કાર હો ! અને ફરી પણ આપને મારા વારંવાર નમસ્કાર હો ! ૩૯.

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે

નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।

અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં

સર્વ સમાપ્નોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદઃ—નમઃ, પુરસ્તાત્, અથ, પૃષ્ઠતઃ, તે, નમઃ, અસ્તુ, તે, સર્વતઃ, એવ, સર્વ, અનન્તવીર્ય, અમિતવિક્રમઃ, ત્વમ્, સર્વમ્, સમાપ્નોપિ, તતઃ, અસિ, સર્વઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુરઃ ઇતિ પુરસ્તાત્ । પૃષ્ઠાત્ ઇતિ પૃષ્ઠતઃ । સર્વસ્માત્ ઇતિ સર્વતઃ । અનન્તં વીર્યં यस્ય સઃ અનન્તવીર્યઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનન્તવીર્ય । ન મિતમ્ અમિતમ્, અમિતમ્ વિક્રમં यस્ય સઃ અમિત-વિક્રમઃ । સમ્યક્ આપ્નોપિ ઇતિ સમાપ્નોપિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તે આપને, પુરસ્તાત્ સામેથી, અથ અને, પૃષ્ઠતઃ પછવાડેથી, નમ નમસ્કાર, (હો) સર્વ હે સર્વેશ્વર ! તે આપને, સર્વતઃ ચારે તરફથી, એવ પણ, નમઃ નમસ્કાર, અસ્તુ

હો! અનન્તવીર્ય હે અનન્ત સામર્થ્યવાન્! ત્વમ્ આપ, અનન્તવિ-
ક્રમઃ અપાર પરાક્રમશીલ, (છો કારણુ કે) સર્વમ્ સમસ્ત વિશ્વપ્રતિ,
સમાપ્નોપિ વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છો, (અને) તતઃ તેથી, જ
(આપ) સર્વઃ સર્વાત્મા, અસિ છો.

ભાવાર્થઃ—આપને સામેથી તેમજ પાછળથી મારા નમ-
સ્કાર હો! હે સર્વરૂપ! આપને સર્વ દિશાઓમાં નમસ્કાર હો! હે
અપરિમિત પરાક્રમશાળી પ્રભો! આપનું પરાક્રમ અપાર છે.
કારણુ કે આપ આખા વિશ્વપ્રતિ વ્યાપીને રહેલા છો. તેથી
જ આપ સર્વાત્મા છો. ૪૦.

અવતરણિકાઃ—બગવાનનું આનું અદ્ભુત સ્વરૂપ તથા પ્રભાવ
અગાઉ જાણેલો કે માંજાણેલો ન હોવાથી, અને હુમણું તેનો અનુભવ
યવાથી પહેલાં ઉદ્ધતાઈથી મામાન્ય મિત્ર સમજી ક્ષીપણુ અપગધ કરવામાં
આવ્યો હોય તો તે મર્વ અપરાધની ક્ષમા માગતો અર્જુન કહે છે

સખેતિ મત્વા પ્રસન્નમં ચદુક્તં

હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સખેતિ ॥

અજાનતા મહિમાનં તવેદં

મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યચ્ચાત્રહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ

વિહારશય્યાસનમોજનેષુ ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સલા, ઇતિ, મત્વા, પ્રસમમ્, યત્, ઉક્તમ્, હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સલા, ઇતિ, અજાનતા, મહિમાનમ્, તવ, ઇદમ્, મયા, પ્રમાદાત્, પ્રણયેન, વા, અપિ; યત્, ચ, અવહાસાર્થમ્, અસત્કૃતઃ, અસિ, વિહારશય્યાસનભોજનેષુ, એકઃ, અથવા, અપિ, અચ્યુત, તત્, સમક્ષમ્, તત્, ક્ષામયે, ત્વામ્, બ્રહ્મ, અપ્રમેયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યદોઃ અપત્યં પુમાન્ યાદવઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે યાદવ । ન જાનાતિ ઇતિ અજાનન્, તેન અજાનતા । માદ્યન્તે અનેન ઇતિ માદઃ, પ્રકર્ષેણ માદઃ ઇતિ પ્રમાદઃ, તસ્માત્ પ્રમાદાત્ । પ્રકૃષ્ટશ્વાસૌ નયશ્ચ ઇતિ પ્રણયઃ, તેન પ્રણયેન । અવહાસાય ઇતિ અવહાસાર્થમ્ । વિહરતિ અસ્મિન્ ઇતિ વિહારઃ । શેતે અસ્યામ્ ઇતિ શય્યા । આસીદતિ અસ્મિન્ ઇતિ આસનમ્ । ભુજ્યતે યત્ તત્ ભોજનમ્ । વિહારશ્ચ શય્યા ચ આસનં ચ ભોજનાનિ ચ વિહારશય્યાસનભોજનાનિ, તેષુ । ન ચ્યુતઃ અચ્યુતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અચ્યુત । અક્ષ્ણોઃ સમં ઇતિ સમક્ષમ્, તેષાં સમક્ષમ્ ઇતિ તત્સમક્ષમ્ । પ્રમાતું શક્યઃ પ્રમેયઃ, ન પ્રમેયઃ ઇતિ અપ્રમેયઃ, તમ્ અપ્રમેયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તવ આપના, મહિમાનમ્ માહાત્મ્યને, (તેમજ) ઇદમ્ આ વિશ્વરૂપને, અજાનતા ન જાણતા એવા મારા વડે, સલા (તમે) સમાન વયના છો, ઇતિ એમ, મત્વા માનીને, પ્રમાદાત્ ચિત્તની અસ્થિરતાથી, વા અથવા, પ્રણયેન સ્નેહથી, અપિ પણ, પ્રસમમ્ તિરસ્કારપૂર્વક, “હે કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ! હે યાદવ હે યાદવ! હે સલા હે સખા!” ઇતિ એ એ પ્રમાણે, યત્ જે કંઈ, મયા મારા વડે, ઉક્તમ્ કહેવામાં આંખું હોય, ચ

તેમ, વિહારગવ્યાસનમોજનેષુ ક્રીડા, શયન, આસન તથા લોજન વિગેરેમાં, ઇકઃ એકલા, અથવા અથવા, તત્સમક્ષમ્ તે મિત્રોની સુખીપમાં, અવહાસાર્યમ્ ઉપહાસ-મશકરી માટે, (પણ) યત્ જે કંઈ, અસ્તત્કૃતઃ તિરસ્કારવામાં આવ્યા, અસિ હો, અચ્યુત હે અચ્યુત-વિકારરહિત ભગવન્ ! તત્ તે સઘળું, અપ્રમેયમ્ પ્રમાણ-રહિત, એવા ત્વામ્ આપને, અહમ્ હું, ક્ષામયે ક્ષમાપન કરાવું છું.

સાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! આપના માહાત્મ્યને તેમજ આપના આ વિશ્વરૂપને હું જાણતો ન હોવાથી, તમે સમજન વળતા છો. એમ માનીને મેં ચિત્તની અસ્થિરતાથી અથવા અનુરાગથી પણ તિરસ્કાર પૂર્વક “ હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! ” ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે જે કંઈ કહ્યું હોય તેમજ ક્રીડા, શયન, આસન તથા લોજન વિગેરેમાં—એકાંતમાં તેમજ મિત્રોની હાજરીમાં પણ ઉપહાસ માટે જે કંઈ આપની અવજા કરી હોય, તે સઘળાંની હે અચ્યુત ! પ્રમાણરહિત એવા આપની પાસે હું ક્ષમા યાચું છું. અર્થાત્ આપના સ્વરૂપને ન જાણતા એવા મારાથી થએલા તે સર્વ અપરાધ આપ ક્ષમા કરો. ૪૧-૪૨.

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય

ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોઽન્યો

લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥ ૪૩ ॥

પદચ્છેદઃ—પિતા, અસિ, લોકસ્ય, ચરાચરસ્ય, ત્વમ્, અસ્ય, પૂજ્યઃ, ચ, ગુરુઃ, ગરીયાન્, ન, ત્વત્સમઃ, અસ્તિ, અભ્ય-ધિકઃ, કુતઃ, અન્યઃ, લોકત્રયે, અપિ, અપ્રતિમપ્રભાવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પાતિ રક્ષતિ इति पिता । चरति इति चरम्, न चरति इति अचरम्, चरं च अचरं च इति चराचरं, तस्य चराचरस्य । पूजितुं योग्यः इति पूज्यः । गृणाति इति गुरुः । अतिशयेन गुरुः इति गरीयान् । त्वया समः इति त्वत्समः । अभि—भृशम् अधिकः इति अभ्यधिकः । लोकानां त्रयम् इति लोकत्रयम्, तस्मिन् लोकत्रये । प्रलम्बीयते यया सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य सः अप्रतिमः, अप्रतिमः प्रभावः यस्य सः अप्रतिमप्रभावः, तत्संबन्धौ हे अप्रतिमप्रभाव ।

અન્ય અને અર્થઃ—(આપ) અસ્ય આ, ચરાચરસ્ય ચૈતન્ય અને જડ, લોકસ્ય લોકોના, પિતા પિતા, અસિ છો, પૂજ્યઃ પૂજા કરવા યોગ્ય, (છો) ચ તેમજ, ગુરુઃ ધર્મ તથા બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપનાર શુરુ, (અને) ગરીયાન્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, (છો ! માટે) અપ્રતિમપ્રમાવ હે અનુપમ પ્રભાવવાળા ! લોકત્રયે ત્રણ લોકમાં, અપિ પણ, ત્વત્સમઃ આપના સમાન, ન, અસ્તિ (કોઈ) છે નહિ, (તો) અન્યઃ બીજો, અભ્યધિકઃ વિશેષ ઉત્તમ, (તો) કુત. ક્યાંથી, (કોઈ શકે ?)

ભાવાર્થઃ—આપ આ ચરાચર જગત્ના પિતા, પૂજા કરવા યોગ્ય, શુરુ, તેમજ શુરુથી પણ વિશેષ મહાન્ છો. માટે હે અનુપમ પ્રભાવવાળા ભગવન્ ! આ ત્રણે લોકમાં પણ આપની બરાબરી કરી શકે તેવો કોઈ નથી, તો પછી બીજો કોઈ આપનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે ? ન જ હોઈ શકે. અર્થાત્ આપ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો. એમ હું માનું છું. ૪૩.

અવતરણિકાઃ—“ અપ્રતિમપ્રભાવ ” ઈત્યાદિ વાક્યોથી ભગવાનને પૂર્ણ પ્રભાવ વર્ણવી દેવે તે પ્રભાવથી ભગવાનને અનુન પોતાની નમ્ર વન્દના કરતા કહે છે

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં

પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીલ્યમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સસ્રેવ સસ્યુઃ

પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોહુમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, પ્રણમ્ય, પ્રણિધાય, કાયમ્, પ્રસાદયે, ત્વામ્, અહમ્, ઈશમ્, ઈન્દ્રિયમ્, પિતા, ઇવ, પુત્રસ્ય, સસ્રા, ઇવ, સસ્યુઃ, પ્રિયઃ, પ્રિયાયાઃ, અર્હસિ, દેવ, સોહુમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ નત્વા इति પ્રણમ્ય । પ્રકર્ષેણ નીચૈર્ધૃત્વા इति પ્રણિધાય । ધીંયતે અસ્મિન્ અસ્થ્યાદિકમ્ इति કાય, ત કાયમ્ । ઈન્દ્રિતું યોગ્ય इति ઈન્દ્રિય, ત ઈન્દ્રિયમ્ । પુત્રાન્મો નરકાત્ ત્રાયતે इति પુત્ર, તસ્ય પુત્રસ્ય । સમાન. સ્થાયતે જનૈ- इति સસ્રા । પ્રીણાતિ इति પ્રિય ।

૧ સુદાનઘ્યવસાવિનોડપિ યગવદ્ભૂમનભિજ્ઞત્ય મે
નદ્ધાકયાસ્તમિનાદાસ્ય વૃહરિમોક્ષા હમાગ્યશિષા ।
યુક્ત યાનમારણાગ્નયશસી સાધ્વાગ્યમોગશિષા
દાસ્તામિત્યપરાધજાતમણુના સ્થાવ હરેર્દર્શનમ્ ॥ પ્રમેરસપ્રદે ॥

સુધ્ધ કરવાનો અતિ પ્રયાસ નહિ કરનાર, ભગવાનના અતિશયપણા-મદિમાને નહિ ભજનાર અને સુધ્ધ સગથી વાકયો તરફ જોનો આદર-ભાવ અસ્ત થયો છે એવા મને-અર્જુનને નહરિ-આપ ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણચરણોને 'આપે વિરાટ સ્વરૂપમા દર્શાવી આપ્યું કે પ્રતિપક્ષી કૌરવોની સેનાના તમામ યોદ્ધાઓ મરેલા ન છે તેમને મારવા હૈં પ્રાપ્ત થતા યશોવંતુ કૃણકૃષ સામ્રાજ્ય ભોગ ચિરકાળ ભોગવો ।' એ પ્રકારના આપે આપેલા આશીર્વાદો યોગ્ય છે અને હવે ભગવાનેથી આપની નાણાઓના અનાદરરૂપી અપરાધથી ઉત્પન્ન થયેલું એટલે અપરાધ છતાં આપ ઓદગ્નિ વિરાટસ્વરૂપનું દર્શન પણ બહુ પ્રશસનીય-પૂર્ણ દયા રૂપ છે

અન્વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, કાયમ શરીરને, પ્રણિધાય દંડવત્-પ્રણામની માફક ભૂમિ ઉપર રાખીને, પ્રણમ્ય પ્રણામ કરીને, ईशम् ઐશ્વર્યસંપન્ન, (અને) ईड्यम् સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા, ત્વામ્ આપને, અહમ્ હું, પ્રસાદયે પ્રસન્ન કરું છું, (કે) દેવ હે દેવ ! પિતા પિતા, પુત્રસ્ય પુત્રના, (અપરાધોને) इव જેમ, સસા મિત્ર, सख्युः મિત્રના, (અપરાધોને) इव જેમ, (અને) प्रियः પતિ, પ્રિયાયાઃ ધર્મપત્નીના, (અપરાધોને) इव જેમ, (તેમ,) सोढुम् (મારા અપરાધોને) सहन કરવાને-ક્ષમા કરવાને, अर्हसि આપ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—આપ અનંત, દિવ્ય, તેમજ ઈશ્વર હોવાથી શરીરને દંડવત્ ભૂમીપર રાખીને-પ્રણામ કરીને, સમસ્ત ઐશ્વર્યશાળી તેમજ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા આપને હું પ્રસન્ન થવા માટે પ્રાર્થના કરું છું, કે હે દેવ ! જેમ પિતા પુત્રના, મિત્ર મિત્રના, અને પતિ પત્નીના અપરાધોને सहन કરે છે, તેમ આપ પણ મારા અપરાધોને सहन કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ મારા સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરી આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અપરાધોને ક્ષમા કરવાની પ્રાર્થના કરી હવે વિશ્વરૂપદર્શનથી થએલી વ્યથાને દૂર કરવાના હેતુથી ફરીને તે સૌમ્ય એનું પૂર્વનું ચાર બુદ્ધિવાળું સ્વરૂપ એવાની અભિલાષાથી અર્જુન કહે છે:

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્, હૃપિતઃ, અસ્મિ, દૃષ્ટા, મયેન, ચ, પ્રવ્યથિતમ્, મનઃ, મે, તત્, एव, મે, દર્શય, દેવ, રૂપમ્, પ્રસીદ, દેવેશ, જગન્નિવાસ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન દૃષ્ટમ્ અદૃષ્ટમ્, પૂર્વમ્ અદૃષ્ટમ્ इति અદૃષ્ટપૂર્વમ્, તત્ । પ્રર્પેણ વ્યથિતમ્ इति પ્રવ્યથિતમ્ । મન્યતે અનેન ડતિ મન । દેવાના ઈશ દેવેશ, તત્સન્નુદ્ધૌ હે દેવેશ । જગતા નિતાન્ત વાસ યસ્મિન્ સ જગન્નિવાસ, તત્સન્નુદ્ધૌ હે જગન્નિવાસ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્ પૂર્વે કદિ નહિ જોયેલા એવા આ વિશ્વરૂપને, દૃષ્ટા જોઈને, હૃપિત હું થયો આનંદ પામેલો, અસ્મિ છુ, ચ પણ, મયેન (વિકરાલ રૂપ જોવાથી થયેલા) ભય વડે, મે મારુ, મન મન, પ્રવ્યથિતમ્ અત્યંત વ્યાકુલ થયેલું, (છે, માટે) દેવ હે દેવ ! તત્ તે, एव જ, (પૂર્વનું) રૂપમ્ રૂપ, મે મને દર્શય દેખાડો, (અને) દેવેશ હે દેવોના પણ ઈશ્વર ! જગન્નિવાસ હે જગતના આધાર ! પ્રસીદ આપ પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થઃ—પૂર્વે કદિ પણ નહિ જોયેલા એવા આપના આ વિશ્વરૂપને જોઈને હું અત્યંત હર્ષ પામ્યો છું, પણ વિકરાલ રૂપને જોવાથી થયેલા ભય વડે મારુ મન અત્યંત વ્યાકુલવ્યાકુલ થઈ ગયું છે, માટે હે દેવ ! કૃપાને તે જ આપના સ્વરૂપનાં મને દર્શન કરાવો. અને હે દેવોના પણ ઈશ્વર ! હે જગદાધાર ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫.

અવતરણિકા —ઉપરના શ્લોકમાં પૂર્વના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવાનું અર્જુને કયું, પણ તે સ્વરૂપ કયું ? તેનું વર્ણન આપતા પુનઃ અર્જુન કહે છે

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્ત-

મિચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં તથૈવ ।

તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્મુજેન

સહસ્રબાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદઃ—કિરીટિનમ્, ગદિનમ્, ચક્રહસ્તમ્, ઇચ્છામિ, ત્વામ્, દ્રષ્ટુમ્, અહમ્, તથા, એવ, તેન, એવ, રૂપેણ, ચતુર્મુજેન, સહસ્રબાહો, ભવ, વિશ્વમૂર્તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કિરીટઃ અસ્તિ અસ્ય इति કિરીટી, તં કિરીટિ નમ્ । ગદા અસ્તિ અસ્ય इति ગદી, તં ગદિનમ્ । ચક્રં હસ્તે યસ્ય સઃ ચક્રહસ્તઃ, તં ચક્રહસ્તમ્ । ચત્વારો મુખાઃ યસ્ય સઃ ચતુર્મુજઃ, તેન ચતુર્મુજેન । સહસ્રાણિ બાહવઃ યસ્ય સઃ સહસ્રબાહુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે સહસ્ર-બાહો । વિશ્વં મૂર્તિઃ યસ્ય સઃ વિશ્વમૂર્તિઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે વિશ્વમૂર્તે ।

અન્વય અને અર્થઃ—કિરીટિનમ્ મસ્તક ઉપર સુકુટ ધારણ કરેલા, ગદિનમ્ ગદાવાળા, (તેમ) ચક્રહસ્તમ્ હાથમાં ચક્ર ધારણ કરેલા, (એવા) ત્વામ્ આપને, તથા, એવ તેવી જ રીતના, દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું, (માટે) સહસ્રબાહો હે હજાર ભુજવાળા ! વિશ્વમૂર્તે હે વિશ્વરૂપી મૂર્તિવાળા ! ચતુર્મુજેન ચાર ભુજવાળા, તેન તે, એવ જ, રૂપેણ સ્વરૂપથી, (યુક્ત) ભવ આપ થાઓ.

ભાવાર્થઃ—મસ્તક ઉપર સુકુટ અને હાથમાં ગદા તેમજ ચક્ર ધારણ કરેલા એવા આપને હું તેવા પૂર્વના સ્વરૂપવાળા જ

જોવા ઈચ્છું છું. માટે હે હજાર ભુજવાળા તથા વિશ્વરૂપી ભગ-
વન્ ! ફરી આપ તે જ ચાર હાથવાળા સ્વરૂપયુક્ત થાઓ.
અર્થાત્ આપનું તે પૂર્વનું સ્વરૂપ દર્શાવવાની આપ મારા પર
કૃપા કરો. ૪૬.

અવતરણિકા:—અર્જુનને ભયભીત થએલો જાણીને, પોતાના
વિશ્વરૂપનો મંત્રોચ્ચ કરી ઘડી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રિયવચનોથી અર્જુનની
આશ્વાસના કરતા કહેવા લાગ્યા:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં

રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનંતમાયં

યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

પદ્ધ્છેદ:—મયા, પ્રસન્નેન, તવ, અર્જુન, इदम्, રૂપમ્,
પરમ્, દર્શિતમ્, આત્મયોગાત્, તેજોમયમ્, વિશ્વમ્, અનન્તમ્,
આયમ્, યત્, મે, ત્વદન્યેન, ન, દૃષ્ટપૂર્વમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આત્મનઃ યોગઃ ઇતિ આત્મયોગઃ, તસ્માત્
આત્મયોગાત્ । તેજસા પ્રચુરમ્ ઇતિ તેજોમયમ્ । ન વિદ્યતે અન્તઃ યસ્ય
તત્ અનન્તમ્ । આદૌ યવમ્ ઇતિ આયમ્ । ત્વત્તઃ અન્યઃ ત્વદન્યઃ, તેન
ત્વદન્યેન । પૂર્વં દૃષ્ટમ્ ઇતિ દૃષ્ટપૂર્વમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! પરમ્ શ્રેષ્ઠ,
તેજોમયમ્ તેજના અંબારથી ભરેલું, આયમ્ સર્વનું આદિભૂત,

અનન્તમ્ અંતરહિત, (અને) વિશ્વમ્ સમસ્ત વિશ્વમય, इदम् આ, રૂપમ્ (વિશ્વ)રૂપ, પ્રસન્નેન પ્રસન્ન થયેલા, મયા મેં, આત્મયોગાત્ ઐશ્વર્યના સામર્થ્યથી, તવ તને, દર્શિતમ્ બતાવ્યું, (કે) મેં મારું, યત્ જે સ્વરૂપ, ત્વદન્યેન તારાથી ભિન્ન અન્ય કોઈએ, દ્રષ્ટપૂર્વમ્ પહેલાં જોયેલું, ન નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! અત્યંત શ્રેષ્ઠ, તેજના અંબારથી ભરેલું, આદ્ય, અતરહિત અને સમસ્ત વિશ્વમય એલું આ મારું વિશ્વરૂપ મેં તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને મારા ઐશ્વર્યના સામર્થ્યથી તને દેખાડ્યું છે, એ સ્વરૂપ તારા સિવાય બીજા કોઈએ પણ પહેલાં જોયેલું નથી. ૪૭.

અનંતરણિકા:—“ મારા એ વિશ્વરૂપદર્શનથી તું ખરેખર હૃતાશ્ચ થઈ ગયો, કારણ કે એતું દર્શન અત્યંત દુર્લભ છે, ” એમ વિગદસ્વરૂપની પ્રશંસા કરતા ભગવાન જણાવે છે

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈ-

ર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ૪૮ ॥

પદચ્છેદ:—ન, વેદયજ્ઞાધ્યયનૈઃ, ન, દાનૈઃ, ન, ચ, ક્રિયાભિઃ, ન, તપોભિઃ, ઉગ્રૈઃ, એવંરૂપઃ, શક્યઃ, અહમ્, નૃલોકે, દ્રષ્ટુમ્, ત્વદન્યેન, કુરુપ્રવીર.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અધીયન્તે તાનિ અધ્યયનાનિ, વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ इति વેદયજ્ઞાઃ, તેષામ્ અધ્યયનાનિ इति વેદયજ્ઞાધ્યયનાનિ, તૈઃ

વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈઃ । દીયન્તે इति दानानि, तैः दानैः । क्रियन्ते इति क्रियाः,
ताभिः क्रियाभिः । तप्यन्ते इति तपांसि, तैः तपोभिः । एवं रूपं यस्य
सः एवरूपः । नृणां लोकः इति नृलोकः, तस्मिन् नृलोके । प्रकृष्टश्चासौ
वीरश्च प्रवीरः, कुरूणां प्रवीरः इति कुरुप्रवीरः, तत्संबुद्धौ हे कुरुप्रवीर ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કુરુપ્રવીર હે કુરુકુલવીર ! એવંરૂપઃ
એવા રૂપવાળો, અહમ્ હું, વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈઃ વેદ તથા મીમાંસા-
કલ્પાદિ યજ્ઞઅંથોના અધ્યયનોથી, દાનૈઃ દાનોથી, ક્રિયામિ.
કર્મેથી, (અને) ઉગ્ર. ઉગ્ર, તપોમિઃ તપો વડે, (પશુ) ત્વદન્યેન
તારાથી ભિન્ન બીજા વડે, નૃલોકે (આ) મનુષ્યલોકમાં, દ્રુમ
જેવાને, શક્યઃ શક્ય, ન નથી.

ભાવાર્થઃ—હે કુરુવંશના વીર અર્જુન ! આવા વિદ્યરૂપ-
વાળો હું, વેદ, મીમાંસા, કલ્પાદિ અંથોના અધ્યયનોથી, દાનોથી,
કર્મેથી કે દુશ્વર તપોથી પશુ તારા સિવાય બીજા કોઈને આ
મનુષ્યલોકમાં સુલભતાથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી. અર્થાત્ તારા વિના
અન્ય કોઈ પશુ મારું દર્શન અનેક પ્રયત્નોથી પશુ મેળવી શકે
તેમ નથી. ૪૮.

અવતરણિકાઃ—વિદ્યરૂપદર્શનની એ પ્રમાણે મહત્તા ગાંધને હવે
તે જ રૂપથી બપોળીત થયેલા અર્જુનને સ્વસ્થ કરવાના આશયથી તે સ્વરૂ-
પનો ઉપસંહાર કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો

દૃષ્ટ્વા રૂપં ધોરમીદૃઢ્ મમેદમ્ ।

વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં

તદેવ મે રૂપામિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ—મા, તે, વ્યથા, મા, ચ, વિમૂઢભાવઃ, દૃષ્ટા, રૂપમ્, ઘોરમ્, ર્દૃક્, મમ, ર્દમ્, વ્યપેતમ્, પ્રીતમનાઃ, પુનઃ, ત્વમ્, તત્, એવ, મે, રૂપમ્, ર્દમ્, પ્રપશ્ય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ મૂઢઃ ઇતિ વિમૂઢઃ, વિમૂઢસ્ય ભાવઃ ઇતિ વિમૂઢભાવઃ । અનેન સદૃશમ્ ઇતિ ર્દૃક્ । વિશેષેણ અપેતા મીઃ યસ્માત્ સઃ વ્યપેતમ્ । પ્રીતં મનઃ યસ્ય સઃ પ્રીતમનાઃ । પ્રકર્ષેણ પદ્ય ઇતિ પ્રપશ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—મમ મારું, ર્દૃક્ એ પ્રકારનું, ર્દમ્ આ, ઘોરમ્ ભયંકર, રૂપમ્ રૂપ, દૃષ્ટા જોઈને, તે તને, વ્યથા પીડા, મા ન (થાઓ), ચ તેમ જ, વિમૂઢભાવઃ વ્યાકુલપણું (પણું), મા ન, (થાઓ, અને હવે) વ્યપેતમ્: ભયરહિત, (તથા) પ્રીતમનાઃ પ્રસન્ન મનવાળો, (થઈને) ત્વમ્ તું, પુનઃ ફરી, તત્ તે, એવ જ, (પૂર્વના) મે મારા, ર્દમ્ આ, રૂપમ્ સ્વરૂપને, પ્રપશ્ય સારી રીતે જો.

ભાવાર્થઃ—મારું એ પ્રકારનું આ ભયંકર સ્વરૂપ જોઈને તને પીડા છે વ્યાકુલપણું ન થાઓ, અને હવે તું ભયરહિત તેમ જ પ્રસન્નચિત્ત થઈને ફરી મારા તે જ મૂલસ્વરૂપને પાછું મારી રીતે જો. ૪૬.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે કહી ભગવાને ફરી પોતાના પૂર્વ-સ્વરૂપને ધારણ કર્યું,” એમ મળત્ય હવે ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યોઃ—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

આશ્વાસયામાસ ચ ભીતમેનં

ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥ ૫૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, અર્જુનમ્, વાસુદેવઃ, તથા, ઉક્ત્વા, સ્વકમ્, રૂપમ્, દર્શયામાસ, મૂયઃ, આશ્વાસયામાસ, ચ, ભીતમ્, એનમ્, ભૂત્વા, પુનઃ, સૌમ્યવપુઃ, મહાત્મા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાસુદેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ વાસુદેવઃ । સ્વમ્ એવ ઇતિ સ્વકમ્, તત્ । સૌમ્યં વપુઃ યસ્ય સઃ સૌમ્યવપુઃ । મહાન્ આત્મા યમ્ય સઃ મહાત્મા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઇતિ એ પ્રમાણે, વાસુદેવ લગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનમ્ અર્જુનને, તથા તેવી રીતે, ઉક્ત્વા કહીને, મૂયઃ ફરી, સ્વકમ્ પોતાનું, રૂપમ્ મૂલસ્વરૂપ, દર્શયામાસ દેખાડતા હવા, ચ અને, સૌમ્યવપુઃ શાંત શરીરવાળા, ભૂત્વા થઇને, મહાત્મા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, ભીતમ્ બીધેલા એવા, એનમ્ એ અર્જુનને, આશ્વાસયામાસ આશ્વાસન આપવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે લગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે તે પ્રમાણે કહીને, ફરીથી અર્જુનને તે જ પોતાના મૂલસ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું અને પ્રથમની પેઠે શાંત મૂર્તિવાળા થઇને તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભયભીત થએલા તે અર્જુનને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. ૫૦.

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે ભગવાન વડે આશામન પામેવો અર્જુન ત્યાંપણી નીચે પ્રમાણે કહેવા વાગ્યો.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોગ્યે —

દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જર્નાદન ।

ઇદાનીમસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રકૃર્તિઃ ગતઃ ॥ ૫૧ ॥

પદચ્છેદઃ—દૃષ્ટ્વા, इदम्, मानुषम्, रूपम्, तव, सौम्यम्,
जनार्दन, इदानीम्, अस्मि, संवृत्तः, सचेताः, प्रकृतिम्, गतः.

व्युत्पत्तिसमासाः—मनुष्यस्य इदम् इति मानुषम्, तत् ।
सोमस्य भावः सौम्यम्, तत् अस्ति अस्य इति सौम्यम्, तत् । सम्यक्
वृत्तः इति संवृत्तः । चेतसा सहवर्तमानः इति सचेता ।

અન્યથા અને અર્થઃ—जनार्दन हे जनार्दन ! तव
आपनु, इदम् आ, सौम्यम् शांत, मानुषम् मनुष्यनी आकृति-
वाणुं, रूपम् रूप, दृष्ट्वा जોઈने, इदानीम् હવે, (હું) सचेताः स्वस्थ
ચિત્તવાળો, संवृत्तः થયો, अस्मि હું, (અને) प्रकृतिम् પ્રકૃતિને—
शान्तिने, गतः પામ્યો (છું).

ભાવાર્થઃ—હે જનાર્દન ! આપનું આ શાંત મનુષ્યાકૃતિ
સ્વરૂપ જોઈને હવે હું સ્વસ્થચિત્ત થયો છું અને સ્વભાવે પણ
શાંતિને પામ્યો છું. ૫૧.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે અર્જુનનું કહેવું માનણી પોતે કરેલા
અતિ દુર્લભ અનુગ્રહની મહત્તા બતાવતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન કહે છે —

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः ॥५२॥

પદચ્છેદઃ—सुदुर्दर्शम्, इदम्, रूपम्, दृष्टवान्, असि,
यत्, मम, देवाः, अपि, अस्य, रूपस्य, नित्यम्, दर्शनकाक्षिणः.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુષ્ટુ અત્યન્તમ્ દુઃસ્થેન દૃઢયતે યત્
તત્ સુદુર્દર્શમ્ । દૃષ્ટમ્ અસ્તિ અમ્યમ્ ઇતિ દૃષ્ટવાન્ । દર્શનસ્ય કાક્ષ્ણ
ઈતિ દર્શનમાક્ષા, સા અસ્તિ યેના તે દર્શનમાક્ષિણ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મમ મારુ, યત્ જો, રૂપમ્ વિશ્વ
રૂપને, દૃષ્ટવાન્ જોનારો, અસ્તિ તું થયો છે, શ્વમ્ એ, (રૂપ)
સુદુર્દર્શમ્ ધણુ કષ્ટથી જોઈ શકાય તેવું (છે, કારણુ કે) દેવા ઇદ્રાદિ
દેવો, અપિ પણ, નિત્યમ્ હુ મેશા, અસ્ય આ, રૂપસ્ય વિશ્વ-
રૂપના, દર્શનકાક્ષિણ દર્શનની આકાંક્ષાવાળા, (છે)

આવાર્થઃ—તે મારુ જો વિશ્વરૂપ જોયું તે વિશ્વરૂપ ધણુ
કષ્ટથી જોઈ શકાય તેવું છે, કારણુકે ઇદ્રાદિક દેવો પણ નિરતર
આ સ્વરૂપના દર્શનની આકાંક્ષા રાખે છે. ૫૨.

અવતરણિકાઃ—“ વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ ઉપાયો દેવા છતાં
પણ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા ભગવાન્ જોઈ શકાય નહિ, તો શ્રીભક્તિયા ઉપાયથી
તે જાણી અથવા જોઈ શકાય ? ” તે મ્હી અપેક્ષા કરતાં ભગવાન્ કહે છે

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેડ્યયા ॥

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ॥

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

૧ નામમામા શ્રવણેન લભ્યો ન મેધયા ન ચત્વના બુદ્ધેન ।

યમવેષ વૃણ્ણતે તેન લભ્યન્તરયેવ આમા વિષ્ણુન નમ્સ્તુ સ્વાય ॥

—મા આત્મા—બ્રહ્મ—સ્વસ્વરૂપ પ્રવચનવડે મળી શકતો નથી બુદ્ધિવડે મળી
શકતો નથી તેમ બાળ અવગ કરવાથી પણ મળી શકતો નથી પરંતુ જોને જો વડે છે—
ભક્તિવડે પ્રસન્ન થાય છે તેને જ મળી શકે છે અને જો આત્મા તેને જ પોતાનું
મનું અપણુ કરે છે

પદચ્છેદઃ—ન, અહમ્, વેદૈઃ, ન, તપસા, ન, દાનેન,
ન, ચ, ઇજ્યયા, શક્યઃ, એવંવિધઃ, દ્રષ્ટુમ્, દૃષ્ટવાન્, અસિ, મામ્,
યથા; ભક્ત્યા, તુ, અનન્યયા, શક્યઃ, અહમ્, એવંવિધઃ, અર્જુન,
જ્ઞાતુમ્, દ્રષ્ટુમ્, ચ, તત્ત્વેન, પ્રવેષ્ટુમ્, ચ, પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઇજ્યન્તે દેવતાઃ અસ્યામ્ इति इज्या,
તયા ઇજ્યયા । એવં વિધઃ પ્રકારઃ यस्य सः एवंविधः । न विद्यते अन्य-
यस्यां सा अनन्या, તયા અનન્યયા । પ્રકર્ષેણ વેદુમ્ इति प्रवेष्टुम् । परं
शरीरस्थं शत्रुसमुदायं तापयति इति परंतपः, તત્સંબુદ્ધૌ હે પરંતપ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એવંવિધઃ એ પ્રકારનો, યથા જેવી
રીતે, મામ્ મને, દૃષ્ટવાન્ તું જોઈ શક્યો, અસિ છે, તેવી
રીતે, અહમ્ હું, વેદૈઃ વેદો વડે, ન નહિ, તપસા તપ વડે, ન નહિ,
દાનેન દાન વડે, ન નહિ, ચ તેમજ, ઇજ્યયા યજ્ઞ વડે, (યજ્ઞ)
દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, શક્યઃ સુલભ, ન નથી, તુ પરંતુ, અર્જુન હે
અર્જુન ! પરંતપ હે પરંતપ ! એવંવિધઃ એ પ્રકારે—વિશ્વરૂપધારી,
(તો) અહમ્ હું, અનન્યયા અનન્ય, ભક્ત્યા ભક્તિવડે, (જ)
જ્ઞાતુમ્ જાણવાને, ચ અને, દ્રષ્ટુમ્ સાક્ષાત્કાર કરવાને, ચ તેમ,
તત્ત્વેન તત્ત્વપૂર્વક, પ્રવેષ્ટુમ્ પ્રવેશ કરવાને, શક્યઃ શક્ય હું.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રકારે જેવી રીતે તે મને જોયેલો છે તેવી
રીતે હું વેદ, તપ, દાન તેમજ યજ્ઞો વડે યજ્ઞ જોવાઈ શકું તેમ
નથી, પરંતુ હે પરંતપ અર્જુન ! એ પ્રકારે વિશ્વરૂપધારી તો હું
જાણવાને, સાક્ષાત્કાર કરવાને તથા તત્ત્વપૂર્વક મારામાં પ્રવેશ
કરવાને અર્થાત્ મોક્ષને માટે અનન્યભક્તિવડે જ સુલભ
હું. ૫૩-૫૪.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાણે પોતાના આક્ષાત્કારને ઉપાય બનાવી
હવે “મમન્ત ભગવદ્ગીતાશાસ્ત્રના સારરૂપ અર્થ તેમજ પરમશ્યામ-મોક્ષરૂપ
અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાને કાણુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ” તે ભગવાન
કહે છે

મેત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ॥

નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૫૫ ॥

પદચ્છેદઃ—મત્કર્મકૃત્, મત્પરમઃ, મદ્ભક્તઃ, સદ્ગવર્જિતઃ,
નિર્વેરઃ, સર્વભૂતેષુ, યઃ, સઃ, મામ્, એતિ, પાંડવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મદર્થે કર્મ્મ ઇતિ મત્કર્મ, સત્ કરોતિ ઇતિ
મત્કર્મકૃત્ । અહં એવ પરમઃ પરા ગતિઃ યસ્ય સઃ મત્પરમઃ । મમ

૧ નાનારક્ષેરનક્રાપુષ્પમભિલેખિનાંચિત્રિણોડ્યાસલ્લયં ।

સૌરમ્ય નૈવ તરિમ્બક ચ સરયહ્ય મળ્દલ ચળ્દરશ્મે ॥

લીલ તેજસ્વિણીકી નિમિશનિરસન તદ્વદનમ્દસાન્દ ।

સન્ધ્યાસામ્યાસમાગો ન છુલ્મમપિ તુ શ્રીયદુત્તમમરુપા ॥

પરિહનમૂર્ચકૃતમન્નિશને ॥

ચિત્રકારેએ પોતાના અભ્યાસના બળ વડે અનન્ન-એન્ન અન્ન નથી તે કામ-
દેવના આયુધ-પુષ્પધનુ-કુસુમાયુધની કલ્પના કરી નાનાપ્રકારના ગો વડે ચિતરી
શર્વ પ્રકારે સુદર બનાવ્યું હોય પણ તેમાં સુખથી તો ન જ આવે (કારણ તે તો
ઈશ્વરને આધીન છે), તેમજ ચંદરગ્નિ-એનાં રશ્મિ-કિરણો બહુ પ્રચંડ-અસલ છે
તે શ્રી સૂર્યનારાયણના રથ અને યોદ્ધાઓ સહિત સૂર્યમંડળ પણ તેઓ ચિત્રે-આ
લેખે પરંતુ તેમાં પણ ત્રણે લેકના અધકારને મટાડનાર તીવ્ર-પ્રબલ તેજ તો ન
જ આવે (કારણ તે પણ ઈશ્વરને આધીન છે) તે પ્રભાણે જ યોગિઓ સન્ધ્યાસના
અન્ધ્યાસના બળ વડે યોગક્રિયાઓ કરી યોગસિદ્ધ કરે પરંતુ તેમને આનંદમય-
આનંદાવિસય-અધ્યાન હ તો મુલમ ન જ થાય, કારણ તે અધ્યાન હ તો શ્રીયાદેવનાં
સુકૃતરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ સત્ત્વાનુભૂતિ અનન્ધા-અન્યથાસિદ્ધિશિલી-એકતાન ઉત્તમ
વાકિતવડે જ મળી શકે છે.

મક્તઃ इति मद्भक्तः । सङ्गेन वर्जितः इति सङ्गवर्जितः । निर्गतं वैरं यस्मात्
सः निर्वैरः । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषु सर्वभूतेषु ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાણ્ડવહે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! યઃ જો
મનુષ્ય, મત્કર્મકૃત્ ભારી પ્રીતિને માટે જ કર્મ કરનારો, (હોય)
મત્પરમઃ મને જ પોતાની પરમ ગતિ માનનારો, (હોય) મદ્ભક્તઃ
મારું જ લજ્જન કરનારો, (હોય) સદ્ગવર્જિતઃ આસક્તિરહિત,
(હોય અને) સર્વભૂતેષુ પ્રાણિમાત્રમાં, નિર્વૈરઃ વૈરરહિત, (હોય)
સઃ તે, મામ્ મને, એતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! જે મનુષ્ય ભારી પ્રસ-
ન્નતા ખાતર જ કર્મ કરે છે, મને જ પોતાની અન્તિમ ગતિ
માને છે, મારું જ લજ્જન કરે છે, ફરેક વસ્તુમાંથી આસક્તિરહિત
થઈ જાય છે તથા પ્રાણિમાત્રમાં લગવદ્દૃષ્ટિથી સમાનતા રાખી
રાગદ્વેષરહિત બને છે, તે મનુષ્ય અવશ્ય મને પામે છે.
અર્થાત્ તું પણ મારો લક્ષ્ય બની મારી આજ્ઞા પ્રમાણે અન્ય
આસક્તિ છોડી યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવા તૈયાર થા ! જો તેમ કરીશ
તો કર્મમાં તું લિપ્ત ન થતાં અન્તે મને જ પામીશ—પ્રહ્લાનંદ
મેળવીશ એમા સંશય નથી. ૫૫.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तિકप्रणीतसान्वयबोधिण्यां गुर्जर-
टीकायां विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ।

અવતરણિકા:—બીજા અધ્યાયથી શરુ કરીને વિમૂલિયોગે મુધી એટલે દશમા અધ્યાયપર્યંત, મમસ્તા વિશેષણથી નિર્મુક્ત, અક્ષર અને પરમાત્મરૂપ એવા જ્ઞાનનો ઉપાસનાપ્રકાર કહ્યો, તેમ તે તે પ્રકરણોમાં આવે આવે ન અર્થ યોગેશ્વર, અર્વચ, તેમ માર્ત્તિક-ઉપાધિ મદ્દ ઇશ્વરનો ઉપાસનાપ્રકાર પણ કહ્યો. વળી 'વિશ્વરૂપ' અધ્યાયમાં ઇશ્વરિ, આદ્ય, મમસ્તા જગન્ના આત્મારૂપ એવું વિશ્વરૂપ પણ બતાવ્યું, અને ઉપાસના માટે ન “મત્કર્મકૃન્મત્પરમઃ” ઇત્યાદિ કહ્યું, પરંતુ “આ બન્ને-અર્થાત્ એક તો મર્વોપાધિમુક્ત, સર્વવ્યાપક, અક્ષર-જ્ઞાની ઉપામના, અને બીજા માર્ત્તિક ઉપાધિમહાવર્તમાન, વ્યક્ત પરમેશ્વરની ઉપાસનાના માર્ગ-માંથી ખામ વિશિષ્ટ-પ્રધાન માર્ગ કયો છે?” તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે —

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—एवम्, સતતયુક્તાઃ, ये, भक्ताः, त्वाम्, पर्युपासते, ये, च, अपि, अक्षरम्, अव्यक्तम्, तेषाम्, के, योगवित्तमाः.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સતતં યુક્તાઃ યોગાનિષ્ઠા इति सततयुक्ताः। परितः उपासते इति पर्युपासते। क्षरति इति क्षरम्, न क्षरम् इति अक्षरम्, तत्। न व्यक्तम् इति अव्यक्तम्, तत्। अतिशयेन योगं विदन्ति ते योगवित्तमाः ।

અન્વય અને અર્થ:—एवम् એ પ્રમાણે, (મત્કર્મકૃત ઇત્યાદિ પદ્ધતિ પ્રમાણે) સતતયુક્તાઃ હ્રમેશ સાવધાનચિત્તવાળા, જે જે, મક્તાઃ લકતો, ત્વામ્ આપને, પર્યુપાસતે સર્વપ્રકારે ઉપાસે છે, ચ તથા, જે જેઓ, અક્ષરમ્ અવિનાશિ, (એવા) અવ્યક્તમ્ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર બ્રહ્મને (ઉપાસે છે), તેષામ્ તેઓમાં, યોગવિત્તમાઃ વિશિષ્ટ યોગને જાણનારા, કે કૌણ ?

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે આપને અર્થે જ કામ કરનારા જે લકતો નિરંતર સાવધાન ચિત્તયુક્ત થઇને આપની ઉપાસના કરે છે તે, તથા જેઓ અવિનાશિ અને ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય પરમ-બ્રહ્મને ઉપાસે છે, તે બંનેમાંથી વિશિષ્ટ યોગને જાણનાર કૌણ ? તે આપ મને કહો. ૧.

અવતરણુકા —ઉપરોક્ત અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં અર્જુનને સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં જ અધિકાર જોઇને, ‘અધિકાર પ્રમાણે જ રહસ્ય અને સાધનો બતાવાય તો તે યોગ્ય છે’ એમ માની પ્રથમ માર્ગ એટલે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાની પ્રથમા કરતા ભગવાન કહેવા બાગ્યા

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે.—

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—મયિ, આવેશ્ય, મનઃ, યે, મામ્, નિત્યયુક્તાઃ, ઉપાસતે, શ્રદ્ધયા, પરયા, ઉપેતાઃ, તે, મે, યુક્તતમાઃ, મતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—મન્યતે અનેન ઇતિ મનઃ, તત્ । નિત્યં યુક્તાઃ ઇતિ નિત્યયુક્તઃ । અતિશયેન યુક્તા. ઇતિ યુક્તતમાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—જેજેઓ, મયિ મારામાં, મન. મનને, આવેશ્ય સારી રીતે એકાગ્ર કરીને, નિત્યયુક્તાઃ નિરંતર મારામાં

જ સજ્જ રહ્યા થકા, પરચા અત્યંત શ્રેષ્ઠ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, ઉપેતાઃ
યુક્ત, (ધર્મને) મામ્ મને, ઉપાસતે ઉપાસે છે, તે તેઓ, મેં મારા
યુક્તતમાઃ અત્યંત શ્રેષ્ઠ, (બક્તો) મતાઃ માનવામાં આવેલા (છે).

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! જેઓ મારામાં જ મનને સારી
રીતે એકાગ્ર કરીને, નિરંતર મારામાંજ પરાયણ રહ્યા થકા
અપ્રતિમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત ધર્મને મારી ઉપાસના કરે છે તેઓને
જ હું મારા અત્યંત શ્રેષ્ઠ (બક્ત) માનું છું ૨.

અવતરણિકા:—“ ત્યારે નિર્વિગળ, સર્વોપાધિમુક્ત, અવ્યક્ત-
અક્ષની ઉપામના કરનારાઓનો અધિકાર કેવો હોઈ શકે ? ” એ કહેવાની
ધૃતિથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નિર્ગુણ-ઉપામનાની કક્ષિતા તેમજ સગુણ-
ઉપાસનાની અહેવાઈ બતાવતા કહે છે:

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥

सर्वत्रगमचित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમચુદ્ધયઃ ॥

તે પ્રાપ્નુવંતિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૪ ॥

વેલેશોઽધિકતરસ્તે પામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ॥

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસ્વં દેહવાહિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

! तथा म मे मायव मायकाः क्वचिद् द्रष्टव्यं वर्णाश्रमविषयस्येव हि ॥

ત્યગમિદ્વિત્તિ નિર્મલા વિનાયકાનીકવર્ણસુ પ્રભો ॥ માયરમે.

હ ભગવન ! હે સર્વભૂત-માયવ ! (નિર્ગુણ અક્ષની ઉપાસના કરનારાને ને
એમ કહે નહન કરું પરં તેમ) વમારા સગુણ અક્ષની ઉપાસના કરનારા બક્તો
કેવળ પદ્મ માર્ગથી જઈ થતા નથી અને વમારી સાથે સુખપણે બાધી, વમારાથી
ગુણ પ્રકારે રક્ષણને પામી, નિર્વ્યથક વિમુક્તિઓની મેનાના રવભીઓના માયાપર
વિચરનું કરે છે. અર્થાત્ તેમને કેવળ પદ્મ વિ-ને નહતાં નથી.

पदच्छेदः—ये, तु, अक्षरम्, अनिर्देश्यम्, अव्यक्तम्, पर्युपासते, सर्वत्रगम्, अचिन्त्यम्, च, कूटस्थम्, अचलम्, ध्रुवम्; संनियम्य, इन्द्रियग्रामम्, सर्वत्र, समबुद्ध्यः, ते, प्राप्नुवन्ति, माम्, एव, सर्वभूतहिते, रताः; क्लेशः, अधिकतरः, तेषाम्, अव्यक्तासक्तचेतसाम्, अव्यक्ता, हि, गतिः, दुःखम्, देहवद्भिः, अवाप्यते.

व्युत्पत्तिसमासाः—न क्षरम् इति अक्षरम्, तत् । निर्देष्टुं शक्यम् इति निर्देश्यम्, न निर्देश्यम् इति अनिर्देश्यम्, तत् । न व्यज्यते इति अव्यक्तम्, तत् । सर्वस्मिन् इति सर्वत्र, सर्वत्र गच्छति इति सर्वत्रगम्, तत् । चिन्तितुं योग्यम् चिन्त्यम्, न चिन्त्यम् इति अचिन्त्यम्, तत् । कूटवत् तिष्ठति इति कूटस्थम्, तत् । न चलम् इति अचलम्, तत् । सम सम्यक् नियम्य इति संनियम्य । इन्द्रियाणां ग्रामः इति इन्द्रियग्रामः, तम् इन्द्रियग्रामम् । समा बुद्धिः येषां ते समबुद्ध्यः । प्रकर्षेण आप्नुवन्ति इति प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां हितम् इति सर्वभूतहितम्, तस्मिन् सर्वभूतहिते । क्लेशयति इति क्लेशः । अतिशयेन अधिकः इति अधिकतरः । अव्यक्ते आसक्तानि चेतांसि येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसः, तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् । देहः अस्ति येषां ते देहवन्तः, तैः देहवद्भिः ।

अन्यथ अने अर्थः—तु पणु, ये ल्हेओ, सर्वत्र अधी वस्तुभां, समबुद्ध्य. समानबुद्धिवाणा, (अने) सर्वभूतहिते प्राप्नु-
मात्रना हितभा, रता. प्रीतिवाणा थका, इन्द्रियग्रामन् ठेर्भेन्द्रिय तथा
ज्ञानेन्द्रियोना समुदायने, संनियम्य सारी रीते नियमभां राप्तीने,

અક્ષરમ્ અવિનાશિ, અનિર્દેશ્યમ્ અવર્ણનીય, અવ્યક્તમ્ રૂપહીન, સર્વત્રગમ્ સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, ચ તેમ, અચિન્ત્યમ્ ચિંતનમાં ન આવી શકે તેવા, ક્રૃતસ્થમ્ માયા-પ્રપચના ઢગલાની પેઠે સ્થિત રહેલા, (અને) અચલમ્ નિશ્ચલ, (એવા) ધ્રુવમ્ નિત્ય-પ્રહારે, પર્યુ-પાસતે (શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસથી) ઉપાસે છે, તે તેઓ, મામ્ મને, યમ જ, પ્રાપ્નુવન્તિ પામે છે, (પરંતુ) અન્યક્તાસક્તચેતસામ્ અન્યકત-નિર્વિશેષ પ્રહારમાં જેમણે મન લગાડેલું છે એવા, તેપામ્ તેઓને, ક્લેષાઃ પીડા, અધિકતરઃ ઘણી વધારે, (અનુભવવી પડે છે), હ કારણ કે, વેદગદ્ગિઃ દેહાભિમાનવાળાં પ્રાણિઓ વડે, અવ્યક્તા નિર્વિશેષ-નિરાકાર-પ્રહારસંબંધિની, ગતિ નિષા, દુઃસમ્ દુઃખઃ પૂર્વક, અવાપ્યતે પ્રાપ્ત કરાય છે.

ભાવાર્થ:—પણ જે પુરુષો સર્વ વસ્તુમાં સમાનબુદ્ધિવાળા અને સમસ્ત પ્રાણિઓના કટ્યાણુમાં પ્રીતિવાળા થકા ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને સારી રીતે વશમાં રાખીને અવિનાશિ, અવર્ણનીય, શબ્દાદિથી અગોચર સર્વવ્યાપિ, તેમજ અચિન્ત્ય, માયા-પ્રપચના ઢગલાની પેઠે અથવા લુહારની એરણી પેઠે સ્થિર રહેલ તથા નિશ્ચલ-નિત્ય-પ્રહારે, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસથી ઉપાસે છે તેઓ જ મને પામે છે, પરંતુ નિર્વિશેષ પ્રહારમાં લગાડેલા મનવાળાઓને કષ્ટ વિશેષ લોગવણુ પડે છે, કારણ કે દેહાભિ-માનવાળા પ્રાણિઓને નિર્વિશેષ-નિરાકાર-પ્રહારના સંબંધવાળી

૧ અષ્ટિત્વતઃ સદેહદયાવચ્છન્નપેતન ।

કુત્વ જિર્વિકારેણ સ્થિત કુત્વવ ડચ્ચતે જ પચદ્સાચ ॥

૫ સીદ્ધાન્ત-રૂપ અને અષ્ટવીદ્યુત-રૂપ દેહોના આધાર રૂપે જે બન્ને દેહોવડે ઉપદિત-એકત્રિન સંજોડો આત્મા લોહારની એરણી પેઠે વિકાર વિના રહેલો દોવાથી ઠરરથ કહેવાય છે

નિષ્ઠા ઘણું દુઃખ સહન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ સગુણ-
બ્રહ્મ કરતાં નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના ઘણા દુઃખથી કરી શકાય
તેવી છે. ૩-૫

અવતરણિકા:—“એ પ્રભાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના દુઃખપૂરકની
છે જ્યારે મારા ભક્તોને તો મારા અનન્યશરણથી મારી કૃપા વડે અનાયામે
મોક્ષરૂપી અર્થની મિદ્ધિ થાય છે,” એમ જણાવતા ભગવાન કહે છે:

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ૭ ॥

પદ્મછેદઃ—એ, તુ, સર્વાણિ, કર્માણિ, મયિ, સંન્યસ્ય,
મત્પરાઃ, અનન્યેન, એવ, યોગેન, મામ્, ધ્યાયન્તઃ, ઉપાસતે;
તેષામ્, અહમ્, સમુદ્ધર્તા, મૃત્યુસંસારસાગરાત્, ભવામિ, ન,
ચિરાત્, પાર્થ, માંય, આવેશિતચેતસામ્.

૧ મશિતા મદ્વત્પ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

ધ્યાયન્તઃ માં નિત્ય તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥

તેષા મનનયુક્તાનો મજનો પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગ તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥

મારાવિષે જેમનું ચિત્ત છે, મારામા જેમના પ્રાણ રહ્યા છે, અને પરસ્પર મારા
સંબંધનો જ બોધ આપતા, તેમ દુઃખેગ્યા મારી જ કથા કરતા જેઓ સંતોષ પામે
છે અને રમી રહે છે તે નિરતર મારામા જ ઓતપ્રોત ચએલા તથા પ્રીતિપૂર્વક મને જ
ભજનારાઓને હું એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે, જેથી તેઓ મારી સમીપ જ આવે-
છે, અર્થાત્ મારી સામીપ્યમુક્તિને પામે ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ન્યસ્ય ઇતિ સંન્યસ્ય । અહં પરઃ
 યેષાં તે મત્પરાઃ । ન વિદ્યતે અન્યદ્ આલમ્બનં યસ્ય સઃ અનન્યઃ, તેન
 અનન્યેન । ધ્યાયન્તિ તે ધ્યાયન્તઃ । સમ્પ્ર સમ્યક્ ઉત્ ઋર્ધ્વ ધરતિ ટતિ
 સમુદ્વર્તા । મૃત્યુના યુક્તઃ સંસારઃ ઇતિ મૃત્યુસંસારઃ, સ એવ સાગરઃ ઇતિ
 મૃત્યુસંસારસાગરઃ, તસ્માત્ મૃત્યુસંસારસાગરાત્ । આવેશિતાનિ ચૈતાંમિ
 યેષાં તે આવેશિતચેતસઃ, તેષામ્ આવેશિતચેતસામ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! તુ પણ, જે લેઓ,
 સર્વાણિ સ્થળાં, કર્માણિ કર્મેણે, મયિ ભારામાં, સંન્યસ્ય અર્પણ
 કરીને, મત્પરાઃ ભારામાંજ તત્પર રહેલા, (અને) અનન્યેન અનન્ય,
 યોગેન સમાધિયોગ વટે, (મારું) એવ જ, ધ્યાયન્તઃ ચિન્તન
 કરતા, મામ્ મને, ઉપાસતે ઉપાસે છે, તેષામ્ તે, મયિ ભારામાં,
 આવેશિતચેતસામ્ સર્વ પ્રકારે પ્રવિષ્ટચિત્તવાળાઓનો, મૃત્યુસંસાર-
 સાગરાત્ મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપી સાગરમાંથી, અદમ્ હું, ન, ચિરાત્
 શીઘ્ર, સમુદ્વર્તા સારી રીતે ઉદ્ધાર કરનાર, મયામિ થાઉં છું.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! લેઓ પોતાનાં જગ્યાં કર્મે મને
 અર્પણ કરીને, મને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માની, ભારામાં
 તત્પર રહી, અનન્ય સમાધિયોગ વટે મારું જ ચિન્તન કરતા
 મને ઉપાસે છે, તે ભારામાં સર્વ પ્રકારે પ્રવિષ્ટચિત્તવાળાઓનો,
 આ મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપી સાગરમાંથી હું તત્કાલ ઉદ્ધાર
 કરું છું. ૬-૭.

અવતરણિકાઃ—“ આ પ્રમાણે પોતાની ઉપનના જ વિશિષ્ટ
 દેવતાની દેવાથી તેમા જ તત્પર રહેવું ” એમ ઉપદેશ આપના ભગવાન
 શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કરે છે

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ॥

નિવસિપ્યસિ મય્યેવ અત ऊर्ध्वं ન સંશયઃ ॥૮ ॥

પદ્-છેદઃ—મયિ, એવ, મનઃ, આધત્સ્વ, મયિ, બુદ્ધિમ્, નિવેશય, નિવસિપ્યસિ, મયિ, એવ, અતઃ, ऊर्ध्वમ્, ન, સંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ ધત્સ્વ ઇતિ આધત્સ્વ । નિ નિશ્ચયેન વેશય ઇતિ નિવેશય । નિ નિશ્ચયેન વસિપ્યસિ ઇતિ નિવસિપ્યસિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મયિ મારામાં, એવ જ, મનઃ મન, આધત્સ્વ રાખ, મયિ મારામાં, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિને, નિવેશય પ્રવૃત્ત કર, અતઃ તેથી, ऊर्ध्वમ્ શરીરના પતન પછી, તું મયિ મારામાં, એવ જ, નિવસિપ્યસિ નિશ્ચયપૂર્વક રહીશ, (એમાં) સંશયઃ સંશય, ન નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું મારામાં જ મન રાખ, તેમ મારામાંજ બુદ્ધિ ભેડી રાખ; એમ કરવાથી આ શરીર છુટ્યા પછી—મૃત્યુ પછી તું મારામાં જ મારા આત્મસ્વરૂપે અવશ્ય નિવાસ કરીશ એમાં સંશય નથી. ૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે વાણી અને બુદ્ધિથી પોતાના એક નિષ્ઠાવાળા યદ્ જવાનું જો ન જની ગડે નો પોતાની પ્રાપ્તિ માટે અર્જુનને એ ઉપાયના અભાવે અન્ય ઉપાયો દર્શાવતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ॥

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, ચિત્તમ્, સમાધાતુમ્, ન, શક્નોપિ, મયિ, સ્થિરમ્, અભ્યાસયોગેન, તતઃ, મામ્, ઇચ્છ, આપ્તુમ્, ધનંજય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ આધાતુમ્ इति સમાધાતુમ્ । અભ્યાસશ્વાસૌ યોગશ્ચ અભ્યાસયોગઃ, તેન અભ્યાસયોગેન । ધન જયતિ इति ધનંજયઃ, સત્સંતુદ્ધૌ હે ધનંજય ।

અન્વય અને અર્થઃ—ધનંજય હે અર્જુન! અથ એ પ્રમાણે—(જેમ મેં કહ્યું તે પ્રમાણે), મયિ મારામાં, ચિત્તમ્ ચિત્તને, સ્થિરમ્ અચલતાથી, સમાધાતુમ્ સ્થાપવાને, ન, શક્નોપિ તું શક્તિમાન ન હો, તતઃ તો, અભ્યાસયોગેન (ચિત્તને ત્યારે તરફથી નિગ્રહ કરીને એક જ લક્ષ્યભૂત પદાર્થ પર પારંપાર સ્થાપવા રૂપી જે અભ્યાસ, તે) અભ્યાસ-ચિત્ત-ઠાથતા-રૂપી યોગ વડે, મામ્ મને, આપ્તુમ્ પ્રાપ્ત કરવાને, ઇચ્છ તું ઇચ્છા કર.

સાવાર્થઃ—હે અર્જુન! એ પ્રમાણે જે મેં કહ્યું તેવી રીતે જો મારામાં ચિત્તને અચલતાથી સ્થાપવાને માટે તું શક્તિમાન ન હો તો અભ્યાસરૂપી સમાધયોગવડે મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર. ૯.

ભાવાર્થ:—અથવા જો જો કર્મ પણ કરવાને માટે તું અશક્ત હો, તો મારે શરણુ આવી તે મારા શરણુરૂપી યોગનો આશ્રય કરીને ચિત્તને નિયમમાં રાખી બધા કરવા યોગ્ય કર્મોના ફલનો ત્યાગ કર અર્થાત્ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવાથી પણ કર્મ તને બંધન કરવાના નથી અને તેથી પણ તુ સિદ્ધિને પામીશ ૧૧

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવતા સૌથી સુખ માર્ગ કર્મના ફલનો ત્યાગ દ્વેષ દુરિ ઉપ-કહેના બધા માર્ગોનો ઉપમહાર કરીને મર્વના તાગ્તમ્યરૂપ ફલત્યાગરૂપ માર્ગની પ્રશ્નમા કરતા બગનાનુ કહે છે

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદધ્યાનં વિશિષ્યતે ॥

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રેયઃ, હિ, જ્ઞાનમ્, અભ્યાસાત્, જ્ઞાનાત્, ધ્યાનમ્, વિશિષ્યતે, ધ્યાનાત્, કર્મફલત્યાગઃ, ત્યાગાત્, શાન્તિઃ, અનંતરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ इति શ્રેય । ધીયતે અનેન इति ધ્યાનમ્ । ત્યજ્યતે અનેન इति ત્યાગ, કર્મણા ફલોનિ इति કર્મફલોનિ, તેષામ્ ત્યાગ इति કર્મફલત્યાગ । ન અન્તર યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા इति અનંતરમ્ ।

અન્યથ અને અર્થ:—અભ્યાસાત્ (સપૂણ્ણ જ્ઞાનરહિત) અભ્યાસથી, જ્ઞાનમ્ આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન, શ્રેય વધારે પ્રશસા-પાત્ર (છે), જ્ઞાનાત્ જ્ઞાનથી, ધ્યાનમ્ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન-ચિન્તન, વિશિષ્યતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, (અને) ધ્યાનાત્ ચિન્તનથી, કર્મફલ

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરવાને માટે પણ જો તું અશક્ત હો તો મારે માટે જ કર્મ કરનારો થા, કારણકે એ પ્રમાણે મારે અર્થે કર્મ કરવાથી પણ તું તત્કાલ સિદ્ધિને પામીશ. ૧૦.

અવતરણિકા:—ઉપગ્રસ્ત રીતિએ કર્મો ક્રવાને પણ જો અશક્ત હોય તો અર્જુનને બીજા ઉપાયો બતાવતા ભગવાન હે છે

अयैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

પદચ્છેદ:—અથ, ઇતન્, અપિ, અશક્તઃ, અસિ, કર્તુમ્, મધોગમ્, આશ્રિતઃ, સર્વકર્મફલત્યાગમ્, તતઃ, કુરુ, યતાત્મવાન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન શક્ત इति अशक्त. । मम योग-इति मद्योगः, त मद्योगम् । आ मयन्तात् श्रित. इति आश्रितः । मर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तेषां फलानि इति सर्वकर्मफलानि, तेषां त्यागः इति सर्वकर्मफलत्याग, त सर्वकर्मफलत्यागम् । यतश्चासौ आत्मा च यतात्मा, यतात्मा अस्ति अम्य इति यतात्मवान् ।

અન્યથ અને અર્થ:—અથ અથવા જો, ઇતદ્ એ (કર્મ), અપિ પણ, કર્તુમ્ કરવાને, (તું) અશક્ત અશક્ત, અસિ હો, તત્ તો, મધોગમ્ મને શરણે આવવા રૂપ યોગના, આશ્રિતઃ આશ્રયવાળો, (અને) યતાત્મવાન નિયમિત ચિત્તવાળો, (થઈને) સર્વકર્મફલત્યાગમ્ સર્વ કરવા યોગ્ય કર્મોના ફલનો ત્યાગ, કુરુ કર.

ભાવાર્થ:—અથવા જો એ કર્મ પણ કરવાને માટે તું અશક્ત હો, તો મારે શરણ આવી. તે મારા શરણરૂપી યોગને આશ્રય કરીને ચિત્તને નિયમમાં રાખી બધાં કરવા યોગ્ય કર્મોના ફલનો ત્યાગ કર. અર્થાત્ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવાથી પણ કર્મ તને બંધન કરવાનાં નથી અને તેથી પણ તું સિદ્ધિને પામીશ. ૧૧.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે ઉત્તરોક્ત મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવતાં, સૌથી મુકર માર્ગ કર્મના ફલનો ત્યાગ કહ્યો. હવે ફરી ઉપર કહેલા બધા માર્ગોનો ઉપસંહાર કરીને મર્વના તાગ્તમ્યરૂપ ફલત્યાગરૂપ માર્ગની પ્રશંસા કરતા ભગવાન કહે છે:

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાઽજ્ઞાનાઙ્ગ્યાનં વિશિષ્યતે ॥

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રેયઃ, હિ, જ્ઞાનમ્, અભ્યાસાત્, જ્ઞાનાત્, ધ્યાનમ્, વિશિષ્યતે, ધ્યાનાત્, કર્મફલત્યાગઃ, ત્યાગાત્, શાન્તિઃ, અનંતરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ इति શ્રેયઃ । ધીયતે એનેન इति ધ્યાનમ્ । ત્યજ્યતે એનેન इति ત્યાગઃ, કર્મણાં ફલ્યાનિ इति કર્મફલ્યાનિ, તેષામ્ ત્યાગઃ इति કર્મફલત્યાગઃ । ન અન્તરં યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા इति અનંતરમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અભ્યાસાત્ (સંપૂર્ણ જ્ઞાનરહિત) અભ્યાસથી, જ્ઞાનમ્ આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન, શ્રેયઃ વધારે પ્રશંસાપાત્ર (છે), જ્ઞાનાત્ જ્ઞાનથી, ધ્યાનમ્ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન—ચિન્તન, વિશિષ્યતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, (અને) ધ્યાનાત્ ચિન્તનથી, કર્મફલ-

ત્યાગઃ કર્મોનાં ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ (વિશિષ્ટ છે), હિ કારણ કે, ત્યાગાદ ત્યાગથી, અનન્તરમ્ પછી, (તરત જ) શાન્તિઃ (સંસારમાથી ઉપરામ પામવારૂપી) શાંતિ, (પ્રાપ્ત થાય છે).

ભાવાર્થઃ—સંપૂર્ણ જ્ઞાન તથા વિવેકરહિત અભ્યાસથી આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન અધિક પ્રચસ્ત છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન વધારે શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્યાનથી કર્મોના ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે સર્વ કર્મના ફલની વાસનાના ત્યાગ પછી એટલે મનુષ્ય ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે છે કે તરત જ તેને અવિનાશિ એવા બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ શાંતિ આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે.૧૨.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના વકનવ્યમાં આત્મા અને ઇન્દ્રિયો બેદ લક્ષ્યમાં ગળીને, વિશ્વરૂપ પરમાત્મામાં નિતની સમાધિરૂપ યોગ, તેમજ ઇન્દ્રિય-પ્રીત્યર્થજ કર્મો તથા અનુક્રાંત કર્મો એમ મુચ્યંતુ, “અથૈતદ્વ્યક્તોડસિ” એ સ્તોત્રથી અજ્ઞાનના કાર્યને મુચ્યવિને, બેદરહિત દૃષ્ટિવાળા અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકને જેમ કર્મયાગ એવવો યોગ્ય નથી, તેમજ કમયોગીને અક્ષરોપાસના પણ ઇષ્ટ થતી નથી એ પણ “તે પ્રાપ્નુયન્તિ મામેવ સર્વમૂત-હિતે રતાઃ” ઇત્યાદિ વચનોથી કથ્યું, વળી અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનાગ-ઓને કેવલ્ય-પરમ આનંદ-મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સ્વતંત્રતા છે તેમ કથ્યું, અને ઇતર ભાગોવત્-બીઓ પેતાની મોક્ષપ્રાપ્તિમાં પોતે સ્વતંત્ર નથી એમ પણ જણાવ્યું અને તે “તેપામહં સમુદ્ધર્તા” ઇત્યાદિ વચનોથી પ્રતીત થાય છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયમાં અભેદદૃષ્ટિથી જ્ઞેનાગ એટલે ઇન્દ્રિયસ્વરૂપ જ થયેલા તે અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકો પોતે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. એટલા માટે જ તેમનો ઉદ્ધાર દ્રાઈ બીજી શક્તિથી થાય છે એ કહેવું અભગવ છે. વળી આત્મા અને ઇન્દ્રિયને મારી રીને જાણ્યા પછી દ્રાઈપિણ્ડ મુમુક્ષુ સત્ત્વ, રજ, તમ ઇત્યાદિ ગુણોના ભાવોને આધીન થાય એ પણ જનવા જોગ નથી, તેથી જ બેદરહિતવાળા અનુન પ્રતિ પૂર્વોક્ત કર્મયાગનો ઉપદેશ ભગવાને કરેલો છે, પરંતુ દવે બેદ દિગ્દિત, પાપ-પુણ્યની અપેક્ષાગદિત, રાગદ્વેષ-દિત, અક્ષરબ્રહ્મના આગા ઉપાસકોની એ આનંદમય ગિની પ્રાપ્તિના

કમલુભૂત લક્ષણોરૂપી ધર્મો નીચે કહેવામાં આવે છે, કે જે જ્ઞાણીને બ્રહ્મની ઉપાસનાના માધનકલાપની સ્પષ્ટતા દરેક મુમુક્ષુ-કર્મયોગીની આંખ આગળ તરી આવે, અને એથી પૂર્ણતાને ન પામેલો એ કર્મયોગી પણ, દૃષ્ટાંતથી અદ્વૈતદર્શીનાં લક્ષણો સમજી તેનું અનુકરણ કરે. આ હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે અક્ષરના ઉપાસકના લક્ષણોનું વર્ણન કરતા કહે છે:

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ॥

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્મક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અદ્વેષ્ટા, સર્વભૂતાનામ્, મૈત્રઃ, કરુણઃ, એવ, ચ, નિર્મમઃ, નિરહંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ, ક્ષમી, સંતુષ્ટઃ, સત-તમ્, યોગી, યતાત્મા, દૃઢનિશ્ચયઃ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, યઃ, મદ્મક્તઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્વેષ્ટિ इति द्वेष्टા, न द्वेष्टा अद्वेष्टा । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां सर्वभूतानाम् । मित्रवत् वर्तते इति मैत्रः । निर्गतः ममः ममभावः यस्मात् सः निर्ममः । निर्गतः अहं-कारो यस्मात् सः निरहङ्कारः । दुःखं च सुखं च इति दुःखसुखे, समे तुल्ये दुःखसुखे यस्य सः समदुःखसुखः । क्षमा आस्त अस्य इति क्षमी । सम् सम्यक् तुष्टः संतुष्टः । योगः अस्ति अस्य इति योगी । यतः आत्मा यस्य सः यतात्मा । दृढः निश्चयः यस्य सः दृढनिश्चयः । मनश्च बुद्धिश्च मनोबुद्धी, अर्पिते मनोबुद्धी येन सः अर्पितमनोबुद्धिः । मम मक्तः इति मद्मक्तः ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, સર્વમૂતાનામ્ બધાં પ્રાણિઓનો, અદ્વેષ્ટા જરા પણ દ્વેષ ન કરનાર, મૈત્રઃ (બધાની સાથે) મિત્રની સમાન વર્તનાર, ચ, એવ તેમ જ, કરુણઃ કરુણાળુ, નિર્મમઃ મમત્વરહિત, નિરહદ્વારઃ અહંકાર વિનાનો, સમહુઃસમુત્તઃ દુઃખ તથા સુખ જેને તુલ્ય છે તેવો, ક્ષમી ક્ષમાવાન, સન્તુષ્ટઃ (આહ્લવિક્ષા અર્થે જે કંઈ મળે તેથી) સંતોષી, સતતત્મ નિરંતર, યોગી યોગાભ્યાસમાં લાગેલો, યતાત્મા નિગૃહીત ચિત્તવાળો, દૃઢનિશ્ચયઃ (આત્મતત્ત્વ મેળવવામાં) દૃઢનિશ્ચયવાળો, (અને) મયિ મારામાં, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ અર્પણ કરેલાં છે મન અને બુદ્ધિ જેણે એવો, મજ્જકઃ મારો લકડત, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે)

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ પોતાને ઉદ્વેગ કરનાર પ્રાણિઓ તરફ પણ અર્થાત્ સર્વ પ્રાણિઓ તરફ દ્વેષ-શત્રુલાપ ન રાખતો હોય, સર્વની સાથે મિત્રની સમાન વર્તતો હોય, તેમ જ સર્વની ઉપર દયા રાખતો હોય, મમત્વ અને અહંકારના મદથી રહિત હોય, દુઃખ અને સુખને સમાન માનનારો હોય, પોતાનો દ્રોહ કરનારની ઉપર પણ ક્ષમા રાખનારો હોય, અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલા દ્રવ્યથી સંતોષ માનનારો, નિરંતર યોગાભ્યાસમાં લાગેલા મનને નિશ્ચઈમાં રાખનારો, આત્મતત્ત્વમાં દૃઢનિશ્ચયવાન, અને મારામાં જ મન તથા બુદ્ધિને જેણે અર્પણ કરેલાં છે એવો હોય તે જ મારો ઉપાસક મને પ્રિય છે. ૧૩-૧૪.

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

પદચ્છેદઃ—યસ્માત્, ન, ઉદ્વિજતે, લોકઃ, લોકાત્, ન, ઉદ્વિજતે, ચ, યઃ, હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈઃ, મુક્તઃ, યઃ, સ, ચ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—હર્ષશ્ચ અમર્ષશ્ચ મય ચ ઉદ્વેગશ્ચ इति
हर्षामर्षमयोद्वेगाः, तैः हर्षामर्षमयोद्वेगैः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યસ્માત્ જે પુરુષથી, લોકઃ લોક,
ન, ઉદ્વિજતે ઉદ્વેગ પામતો નથી, ચ તેમ યઃ જે, લોકાત્
લોકથી, ન, ઉદ્વિજતે ઉદ્વેગ પામતો નથી, ચ તથા હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈઃ
હર્ષ, અદ્વેષાદિ, ભય અને ચિંતા એ સઘળાથી, મુક્તઃ મુક્ત,
(હોય) સઃ તે (ભક્ત), મે અને, પ્રિય. પ્રિય (છે).

ભાવાર્થઃ—વળી જેનાથી આ લોક ઉદ્વેગ પામતો નથી
તેમ જે આ લોકથી પણ ઉદ્વિજ્ઞ થતો નથી, તથા હર્ષ, ઈર્ષ્યા,
ભય અને ચિન્તાદિ ઇત્યાદિ વિકારોથી જે નિરંતર મુક્ત છે તે
જ ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૫.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—અનપેક્ષઃ, શુચિઃ, દક્ષઃ, ઉદાસીનઃ, ગત-
વ્યથઃ, સર્વારમ્ભપરિત્યાગી, યઃ, મદ્ભક્તઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે અપેક્ષા यस्य सः अनपेक्षः ।
शुच्यति इति शुचिः । दक्षते असौ दक्षः । उत् ऊर्ध्वं तदस्यतया
आसीनः इति उदासीनः । गताः व्यायाः यस्मात् सः गतव्यथः । परि सर्वतः
त्यागः इति परित्यागः, आरम्भ्यन्ते ते आरम्भाः, सर्वे च ते आरम्भाश्च
सर्वारम्भा, तेषां परित्यागः अस्ति अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी ।
मम भक्तः इति मद्भक्तः ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, અનપેક્ષઃ (દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષયાદિ અપેક્ષિત વિષયોમાં) અપેક્ષા-સ્પૃહા-રહિત, શુચિઃ બાહ્ય અને આશ્વન્તર શૌચયુક્ત, દક્ષઃ પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યોના યથાયોગ્ય નિવેટો કરવાનું સામર્થ્ય રાખનારો, (તથા) ઉદાસીનઃ પક્ષપાતરહિત-તટસ્થ, ગતવ્યથઃ ચિત્તની પીડાઓથી રહિત, (અને) સર્વાર્થમપરિત્યાગી આ લોક તેમજ પરલોકમાં ફલ ભોગવવા માટે કરવામાં આવતાં સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કરનાર, (છે તે) મજ્જકઃ મારો ભક્ત, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ સ્પૃહારહિત, બાહ્ય તેમજ આન્તરિક પવિત્રતાયુક્ત, સર્વ કાર્યમાં કુશળ, પક્ષપાતરહિત, ચિત્તની પીડાઓ વિનાનો અને ફલભોગની ઇચ્છાવાળાં કામ્યકર્મોના પરિત્યાગ કરનાર હોય તે જ મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬.

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, ન, હૃષ્યતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, શોચતિ, ન, કાંક્ષતિ, શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન, યઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શુભં ચ અશુભં ચ શુભાશુભે, પરિતઃ ત્યાગઃ પરિત્યાગઃ, સઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ પરિત્યાગી, શુભાશુભયોઃ પરિત્યાગી ઇતિ શુભાશુભપરિત્યાગી । ભક્તિઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ભક્તિમાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, ન, હૃષ્યતિ (ઇષ્ટ-પ્રાપ્તિમાં) હર્ષ પામતો નથી, ન, દ્વેષ્ટિ (ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિમાં) દ્વેષ કરતો નથી, ન, શોચતિ (પ્રિયના

વિયોગમાં) શોક કરતો નથી, ન, કાઢ્હક્ષતિ (અપ્રાપ્ત વસ્તુની) આકાંક્ષા કરતો નથી, (તેમ) શુભાશુભપરિત્યાગી શુભ અને અશુભ અર્થાત્ પુણ્યપાપનો પરિત્યાગ કરનાર, (અને) મક્તિમાન્ લક્ષિતવાળો, (હોય) સ તે (જ લક્ષત), મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં હર્ષ પામતો નથી, કે ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી ક્રોધે ભરાતો નથી, પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી શોક કરતો નથી કે અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ પુણ્યપાપ સંઘર્ષાનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, અને લક્ષિતમાન્ છે તે જ લક્ષત મને પ્રિય છે. ૧૭.

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ॥

સૈતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સૈંગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

૧ સવધક હેતુપ્રણાલન વા છાયાદિભિર્વેદ્યમિણ કરોતિ ।

પૃક્ષો યથા તદ્વદો વ મિત્ર સમમ્વભાવો હરિદાસત્વર્થ ॥

જેમ વૃક્ષ તેના પોષનાર-મોહુ કરનારને તથા કાપવા અથવાનારને સમાનતાથી છાયા વિગેરે આપી તેમના યાદને મટાડે છે તેમજ ઉત્તમ હરિદાસ શત્રુ અને મિત્રમા સમાન સ્વભાવ જ રાખે છે.

૨ યેનકેનચિદ્દાદિન્નો યેન કેનચિદ્દાગ્નિત ।

યત્ર ક્વચન શાયા સ્પાન દશ ત્રાહ્મણ વિદુ ॥

જે કાઈ મન્યુ તેથી શરીર દાકનાર, જે કાઈ મન્યુ તે અથ અલાવી લેનાર અને ત્યા ત્યા સુવાથી નિભાવી લેનારને જ દેવતાઓ શ્રાદ્ધાણુ કહે છે.

૩ ન કુલ્યે મોદકે સદ્ગો ન ચૈત્તે ન ત્રિપુલ્કરે ।

નાગો નાસને નાન્ને યસ્ય વૈ મોક્ષવિન્નુ સ ॥

જેને ન ભીંતની સાથે, ન જળ સાથે, ન વસ્ત્ર સાથે, ન તલાવડીઓ સાથે, ન ધરની સાથે, ન આસન સાથે, અને ન અન્ન સાથે સંજ છે. તે જ મોક્ષવિન કહેવાય છે

तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी संतुष्टो येनकेनचित् ॥

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

पदच्छेदः—समः, शत्रौ, च, मित्रे, च, तथा, माना-
पमानयोः, शीतोष्णमुखदुःखेषु, समः, सङ्गविर्जितः, तुल्य-
निन्दास्तुतिः, मौनी, संतुष्टः, येनकेनचित्, अनिकेतः, स्थिरमतिः,
भक्तिमान्, मे, प्रियः, नरः.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—शातयाति इति शत्रुः, तस्मिन् शत्रौ । मानश्च
अपमानश्च मानापमानौ, तयोः मानापमानयोः । शीतं च उष्णं च
सुखं च दुःखं च शीतोष्णमुखदुःखानि, तेषु शीतोष्णमुखदुःखेषु ।
मङ्गः विशेषेण वर्जितः येन सः सङ्गविर्जितः । निन्दा च स्तुतिश्च
निन्दास्तुती, तुल्ये निन्दास्तुती यस्य सः तुल्यनिन्दास्तुतिः । मुनेः भावः
कर्म वा मौनम्, तत् अस्ति अस्य इति मौनी । न विद्यते निरेतः
यस्य सः अनिकेतः । स्थिरा मतिः यम्य सः स्थिरमतिः ।

अन्वयः अने अर्थः—शत्रौ शत्रुभां, च अने, मित्रे
मित्रभां, तथा तेभ, मानापमानयोः मान अने अपमानभां,
समः तुल्य, (६०५) शीतोष्णमुखदुःखेषु दुःखं, उषु, सुख-
दुःख धृत्यादिभां, (५७) समः समान, (६०५) सङ्गविर्जितः

१ एकान्तभक्तिर्गोविन्दे सत्तत्त्वमङ्गीतवम् ।

अहेतुवद्वैतविद्यायां भक्तिं दुरुचोत्तमे ॥

लक्ष्मण भक्तियोगस्य निर्गुणस्य व्युत्पत्तवम् ॥

भावित-सम-नमः अने-अनिकेतः भक्तिः अने के सर्वत्र प्रभुत्व नर नर ते,
नमः निमित्त-६०५ विन नदी अविच्छिन्ना के प्रभुभाभा अन्वय ते निमित्त-६०५ भक्ति-
प्रभुत्व लक्ष्मण भक्तियोगे

કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્તિ નહિ રાખનાર, હુલ્યાનિદાસ્તુતિઃ પોતાની નિંદા અને પ્રશંસા જેને સમાન લાગે છે તેવો, મૌની વાચાને નિયમમાં રાખનાર, યેનકેનચિત્ જે કંઈ અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ આવે તેવડે, સંતુષ્ટઃ પ્રસન્ન રહેનાર અનિકેતઃ કોઈ પણ નિશ્ચિત આશ્રય-ઘર જેને વિઘમાન નથી તેવો, (અને) સ્થિરમતિઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, મક્તિમાન્ લક્ષિતવાળો, નરઃ પુરુષ, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

સાવાર્થઃ—શત્રુ તેમ જ મિત્ર, માન અને અપમાન, તેમ જ ટાડું, ઉનું, સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિમાં જેનું વર્તન સમાન થઈ ગયું હોય તેવો, વસ્તુમાત્રમાંથી આસક્તિનો જેણે ત્યાગ કરેલો હોય તેવો, પારકા વડે થયેલી પોતાની નિંદા તેમ જ સ્તુતિ જેને સમાન છે એવો, પોતાની વાણીને નિયમમાં રાખનારો, કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત નિવાસસ્થાન વિનાનો તથા ધ્રુવમાં સ્થિર બુદ્ધિવાળો એવો લક્ષિતમાન્ જે પુરુષ છે તે મને પ્રિય છે. ૧૮-૧૯.

અવતરણિકા.—આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ અથવા ઉપાસકના લક્ષણોનો ઉપસહાર કરતા ભગવાન્ મુમુક્ષુના સાધનનું વર્ણન કરે છે

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥૨૦॥

૧ ઉત્પન્ના માવબોધસ્ય હ્રદેદ્દેહ્વાદયે યુગ્મા ।

અપત્નતો મયત્યેવ ન તુ સાધનરૂપિણ ॥

જેને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેને દેહરહિતપણું વિગેરે ગુણે યત્ન કર્યા વિના જ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સ્વાર્થાવક જ ઉત્પન્ન છે, પણ સાધનરૂપે-તે માટે યત્ન કરવાથી થતા નથી

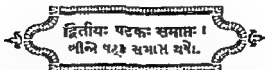
પદચ્છેદઃ—યે, તુ, ધર્મ્યામૃતમ્, ઇદમ્, યથોક્તમ્, પર્યુ-
પાસતે, શ્રદ્ધાનાઃ, મત્પરમાઃ, મક્તાઃ, તે, અતીવ, મે, પ્રિયાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્માદ્ અનપેતં ધર્મ્યમ્, ધર્મ્યં ચ તેત્
અમૃતં ચઃ ધર્મ્યામૃતમ્ । શ્રદ્ધન્તિ ઇતિ શ્રદ્ધાનાઃ । અહમેવ પરમઃ
નિરાતિશયા ગતિઃ યેષાં તે મત્પરમાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ વળી, યે જે (ભક્તો), શ્રદ્ધાનાઃ
શ્રદ્ધાવાળા, (અને) મત્પરમાઃ હું જ જેમને ઉત્તમ-સીધી
શ્રેષ્ઠ ગતિ હું તેવા, મક્તાઃ ભક્તો, ઇદમ્ આ, (ઉપર કહેવામાં
આવેલા) ધર્મ્યામૃતમ્ ધર્મરૂપી અમૃતને, યથોક્તમ્ જેમ કહ્યું છે,
(તેમ જ) પર્યુપાસતે સારીરીતે આચરે છે (તે પ્રમાણે વર્તે છે),
તે તે, મક્તાઃ ભક્તો, મે મને, અતીવ બહુ જ, પ્રિયાઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થઃ—ઉપરોક્ત અક્ષરોપામૃકોથી ભિન્ન જે ભક્ત
પુરુષો આ અમૃતતુલ્ય ધર્મનું જેવી રીતે કહેવામાં આવ્યું તેવી
રીતે અત્યંત શ્રદ્ધાળુ થઈને તેમ જ મને જ પોતાની પરમ ગતિ
માનીને સેવે છે તે મારા ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकાર्तान्तिकमणीत-
सान्त्वय-बोधिण्यां गुर्जरटीकायां विमृति-
योगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ

અવતરણિકા:—આત્મા અધ્યાયમા ઈશ્વરની એ પ્રકાશની પ્રકૃતિ કહેવામા આવી છે, એક તો ત્રિગુણાત્મિકા, આક પ્રકારે વહેંચાયતી અને સંસારના હેતુરૂપ એવી ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિ, અને બીજી હવભૂત-ક્ષેત્રજ લક્ષણવાળી—ઈશ્વરાત્મિકા—‘પરા’ નામની પ્રકૃતિ એ એ પ્રકૃતિથી ઈશ્વર જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ અને જો ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ લક્ષણવાળા એ એ પ્રકૃતિના નિરૂપણથી તે પ્રકૃતિના અધિપતિ ઈશ્વરના તત્ત્વનો નિશ્ચય થઇ જાય એ હેતુથી બારમા અધ્યાયમા ‘અદ્વૈષ્ટા સર્વમૂતાનામ્’ ઇત્યાદિ સ્તોત્રોથી બારમા અધ્યાયની સમાપ્તિ મુખી તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને મન્યાસીઓ કેવી રીતે વર્તે છે તે પણ કહ્યું, પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાનથી તેઓ તેમા કહેવામા આવેલા ધર્મોનુ આચરણ કરે છે, અને ભગવાનને પ્રિય થાય છે તેવા તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈ સ્વરૂપ કહેવામા આવ્યું નથી તેથી, તે ઈશ્વરસબંધી જ્ઞાનની રૂપરેખાનો સ્પષ્ટ આદર્શ બતાવવાના હેતુથી આ તેરમા ક્ષેત્રાધ્યાયની શરૂઆત કરવામા આવે છે. પહેલા છ અધ્યાયો (પ્રથમ પટક) મા ‘ત્વમ્’ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું અને બીજા છ અધ્યાયો (દ્વિતીય પટક) મા ‘તત્’ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું, હવે છેલ્લા છ અધ્યાયો (તૃતીય પટક) મા એ ‘ત્વમ્’ પદ અને ‘તત્’ પદના અર્થના અભેદરૂપ મહાવાક્યનો અર્થ કે, જેમા તત્ત્વ-આત્મજ્ઞાન મુખ્ય છે તેનું નિરૂપણ કરવામા આવે છે (તેમા પ્રથમ તેના અહંગીભૂત ક્ષેત્રક્ષેત્રજાદિના લક્ષણ જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાનને કહે છે)

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે -

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ ૧ ॥

૧ આ શ્લોક ભગવાન સામ્યકારના સામ્યમા અને કેટલીક પ્રાચીન ગીતાઓમા જેવામા આવતો નથી, છતાં કેટલીક ગીતાઓમા તે હોવાથી અહીં આપવામા આવ્યો છે

પદ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, પુરુષમ્, ચ, એવ, ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રજ્ઞમ્, એવ, ચ, એતત્, વેદિતુમ્, ઇચ્છામિ, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, ચ, કેશવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્ર જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, તમ્ ક્ષેત્રજ્ઞમ્ । જ્ઞાયતે અનેન' ઇતિ જ્ઞાનમ્, તત્ । જ્ઞાતુ યોગ્યમ્ જ્ઞેયમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કેશવ હે કેશવ ભગવન્ ! પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, પુરુષમ્ પુરુષને, ચ, એવ તેમ જ, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રને, ચ, એવ અને, ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ક્ષેત્રજ્ઞને, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, ચ અને, જ્ઞેયમ્ જાણવા યોગ્ય-પ્રશ્ન-ને, (એ પ્રમાણે) એતત્ એ (સર્વ)ને, વેદિતુમ્ જાણવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છુ છું.

ભાવાર્થઃ—હે કેશવ ભગવન્ ! પ્રકૃતિ, પુરુષ, ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને હું આપની પાસેથી જાણવાને ઇચ્છુ છું માટે આપ મને તે કહો. ૧.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ૧ ॥

પદ્છેદઃ—ઇદમ્, શરીરમ્, કૌન્તેય, ક્ષેત્રમ્, ઇતિ, અભિધીયતે, એતત્, યઃ, વેત્તિ, તમ્ પ્રાહુઃ, ક્ષેત્રજ્ઞઃ, ઇતિ, તદ્વિદઃ.

વ્યુપત્તિસમાસાઃ—ક્ષિણોતિ આત્માનમવિદ્યયા, ત્રાતિ તં વિદ્યયા
 ઇતિ ક્ષેત્રમ્, વા ક્ષાયતે નશ્યતિ ક્ષરતિ ઇતિ, વા અપક્ષાયતે ઇતિ ક્ષેત્રમ્,
 ક્ષેત્રવદસ્મિન્કર્મફલં નિષ્પદ્યતે ઇતિ વા ક્ષેત્રમ્ । પ્રકર્ષેણ આહુઃ ઇતિ પ્રાહુઃ ।
 ક્ષેત્રમ્ જાનાતિ આપાદતલમસ્તકં જ્ઞાનેન વિપરીકરોતિ, વા મ્વાભાવિકેન
 ઔપદેશિકેન વા વેદનેન વિભાગશ વિપરીકરોતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ । તૌ—
 ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ વિદન્તિ તે તદ્વિદઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન !
 હવમ્ આ, જરીરમ્ દેહેન્દ્રિયના સમૂહરૂપ શરીર, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર,
 અમિધીયતે કહેવાય છે, ઇતત્ એને, યઃ જે, વેત્તિ જાણે છે,
 તમ્ તેને, તદ્વિદઃ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞને જાણનારાઓ, ક્ષેત્રજ્ઞઃ (પગથી-
 મસ્તક પર્યન્ત શરીરને પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વાભાવિક કે ઉપદેશજન્ય
 જ્ઞાનવડે ‘આ શરીર’ એમ વિભાગપૂર્વક જાણનાર-ક્ષેત્રજ્ઞ-
 આત્મા, ઇતિ એ પ્રમાણે, પ્રાહુઃ કહે છે.

ભાવાર્થઃ—હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! આ શરીરને ક્ષેત્ર
 કહેવામાં આવે છે, તથા આ શરીરને જે આત્મા અને
 અનાત્માના બેદથી જાણે છે, અર્થાત્ તેના સત્ય સ્વરૂપને સમજે
 છે તેને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બંનેને જાણનારા જ્ઞાનીઓ ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’
 એ પ્રમાણે કહે છે. ૧

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું સક્ષણ કહેવામાં આવ્યું.
 હવે વિશેષમાં ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ કોણ છે તથા ખાસ કરીને ‘જ્ઞાન’થી વસ્તુ છે તે
 અગવાન અર્જુનને કહે છે

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ક્ષેત્રજ્ઞમ્, ચ, અપિ, મામ્, વિદ્ધિ, સર્વક્ષે-
ત્રેષુ, ભારત, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ, જ્ઞાનમ્, યત્, તત્, જ્ઞાનમ્, મતમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્ર જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞ, ત ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ।
મર્વાણિ ચ તાનિ ક્ષેત્રાણિ ચ સર્વક્ષેત્રાણિ, તેષુ સર્વક્ષેત્રેષુ । ક્ષેત્ર ચ
ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ ઇતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, સયો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયો । જ્ઞાયતે એનેન
ઇતિ જ્ઞાનમ્

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ' ચ વળી,
સર્વક્ષેત્રેષુ સમસ્ત ક્ષેત્રોમા, ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ક્ષેત્રજ્ઞ-ક્ષેત્રને જાણનાર,

૧ નાતમ્ પ્રજ્ઞ ન વહિ પ્રજ્ઞ નોમયપ્રજ્ઞ ન પ્રજ્ઞાનયન ન પ્રજ્ઞ નાપ્રજ્ઞમદ્વ્યમન્યવ
હાયમપ્રાણમ્ ક્ષણમચિન્મયમન્યવદેવમેકામપ્રવચસાર પ્રવચોપશમ શિશમદ્વૈત ચતુષ
મયતે સ આમા સ વિજ્ઞવ ॥ શ્રુતિ ॥

જે આન પ્રજ્ઞ નથી બાદિ પ્રજ્ઞ નથી તેમ ઉલ્લેખ પ્રજ્ઞ પણ નથી જે પ્રજ્ઞાન
ધન નથી, પ્રજ્ઞ નથી અને અપ્રજ્ઞ પણ નથી વળી જે અન્ય અન્યવદાર્ય અપ્રાણ
અવક્ષણ, અચિત્ત અપ્રચોધ્ય, એક ન રવચસમાધિના સારરૂપ, પ્રવચ-અન્યવ
વિગમ-આનિરૂપ શિવસ્વરૂપ, અદ્વૈત અને જેને આનિજ્ઞને તુરીય માને છે તે
આત્મા છે, તે જાણવા યોગ્ય ॥

सप्तान् कुशाग्रानि नयोदपाव हात्वा मनुष्या परिवर्जयति ।

अज्ञानतमसश्च पतन्ति केचित् ज्ञाने फलं वश्य यथा विशिष्टम् ॥

મ મા જ્ઞાનિ એક ૨૦૧-૨૧૧

માર્ગમા સર્વ જ્ઞાના ટાટા અથવા જ્ઞાનારથો આવેલા જાણી જાતા માણુતો
તે માર્ગનો ત્યાગ કરે છે પરંતુ કોઈક અજ્ઞાતાઓ તો તેમા પડે છે એ પ્રમત્તે
જ્ઞાનમા વિશેષ ઉત્તમ કૃત જે તે તું થયાપ રીતે જો ।

અપિ પશુ, મામ્ મને, વિદ્ધિ તું જાણ, (અને) ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર
અને ક્ષેત્રજ્ઞનું, યત્ જે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, તત્ તે (જ), જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન, (છે, એમ) મમ મારું, મતમ્ માનવું, (છે.)

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! વળી સર્વ ક્ષેત્રો-શરીરો-માં
શરીરરૂપ ક્ષેત્રને જાણનાર 'ક્ષેત્રજ્ઞ' તો મને જ તું જાણ, અને
'ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ સંબંધી જે જ્ઞાન તે જ ખરું જ્ઞાન છે' એમ
મારું માનવું છે. ૨.

અવતરણિકા.—હવે 'ઇદં શરીરમ્' ઇત્યાદિ વાક્યથી શરૂ કરેલા
આ અધ્યાયનો ક્રમ કહેવામાં આવે છે, તથા ચોવીસ પ્રકારના ભેદોથી ભિન્ન
પ્રકૃતિ એ જ 'ક્ષેત્ર' એમ કહેવાનો અભિપ્રાય હોવા છતાં, શરીરને બધા
ચોવીસે તરવેનો સમૂહ જાણી 'ક્ષેત્ર' કહ્યું છે, તેથી હવે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના
વિસ્તારથી તે સમજાનો વિવેક કહે છે

તત્ક્ષેત્રં યત્ત્વ યાદક્ ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ॥

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—તત્, ક્ષેત્રમ્, યત્, ચ, યાદક્, ચ, યદ્વિ-
કારિ, યતઃ, ચ, યત્, સઃ, ચ, યઃ, યત્પ્રભાવઃ, ચ, તત્,
સમાસેન, મે, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યેન સદશમ્ ઇતિ યાદક્ । યઃ વિકાર.
અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યદ્વિકારિ । યે પ્રભાવાઃ ઉપાધિકૃતાઃ શક્તયઃ યસ્ય
સઃ યત્પ્રભાવ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તત્ તે, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, યત્ જે
(છે), યાદક્ (યોતાના ધર્મોથી) જેવા પ્રકારનું, ચ તથા,

ચલ્લિકારિ જે વિકારોવાળું (છે), ચ તેમ, ચત. જે (વિકારો)-
માથી (ઉત્પન્ન થયેલું છે), ચ અને, ચત્ જેવા સ્વરૂપનું (છે), ચ
તેમ, સઃ તે-ક્ષેત્રજ, ચ જેવા સ્વરૂપનો (છે), ચ તથા, ચત્પ્રમાતઃ
જેવી શક્તિઓથી સંપન્ન (છે), તત્ તે સઘણ, સમાસેન સંક્ષેપથી,
મે મારી પાસેથી, શ્ચ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—ઉપર કહેવામાં આવેલું તે ક્ષેત્ર જે છે,
પોતાના ધર્મોથી જેવા પ્રકારનું, જેવા વિકારોવાળું, જે વિકારો-
માથી ઉત્પન્ન થયેલું તથા જેવા સ્વરૂપનું છે, તેમ ઉક્ત
ક્ષેત્રજ જે સ્વરૂપનો તથા જે શક્તિઓથી સંપન્ન છે, તે બધું તું
હુકામાં મારી પાસેથી સાંભળ. ૩.

અવતરણિકા —“ તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ કે જે હવે કહેવામાં
આવશે, તે પ્રાચીન પરંપરાથી આપ્યું આવતું હોવાથી પ્રગત્ય છે, ” એમ
જણાવી સામગ્રનારને તેમાં અ ઉપજાવવા માટે તેની સ્તુતિ કરતા
ભગવાન કહે છે

ઋપિભિર્વહુધા ગીતં છન્દોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ॥

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમઙ્ગિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—ઋપિભિઃ, વહુધા, ગીતમ્, છન્દોભિઃ,
વિવિધૈઃ, પૃથક્, બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ, ચ, એવ, હેતુમઙ્ગિઃ, વિનિશ્ચિતૈઃ.

૧ અન્વાતમસન્વિગ્ધ સારવદ્વિષ્ણનો મુલ્લમ્ ॥

અસ્તામમનવચ ચ સૂત્ર સૂત્રવિશેષો વિદુઃ ॥ મુળપાં ૨ (ટીકા)

ચાંડા નિરૂપણ. સદેહરૂઢિત સારવાળું, સર્વ જાનું નુખવાળું (યોગ્ય
અન્યથ થવા જેવું—સવ તરફ પ્રવૃત્ત), કોઈથી રોધી ન શકાય તેવું નિરપક મનદોષી
રૂઢિન અને નિરોપ હોય તેને સૂત્રવેત્તાઓ સૂત્ર અને ૭-૪૬ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વહુપ્રકારેણ ઇતિ વહુધા । વિશેષેણ વિધાઃ ।
 આકારાઃ યેષાં તાનિ વિવિધાનિ, તૈઃ વિવિધૈઃ । સૂચ્યતે એભિઃ ઇતિ
 સૂત્રાણિ, પદ્યતે—ગમ્યતે—જ્ઞાયતે એભિઃ ઇતિ પદાનિ, સૂત્રાણિ ચ પદાનિ
 ચ ઇતિ સૂત્રપદાનિ, બ્રહ્મણઃ સૂત્રપદાનિ ઇતિ બ્રહ્મસૂત્રપદાનિ, તૈઃ
 બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ । હેતુઃ અસ્તિ યેષાં તાનિ હેતુમન્તિ, તૈઃ હેતુમદ્भिઃ ।
 વિશેષેણ નિશ્ચિતાનિ ઇતિ વિનિશ્ચિતાનિ, તૈઃ વિનિશ્ચિતૈઃ ।

અન્ય અને અર્થઃ—(એ ક્ષેત્રક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ) ઋષિભિઃ
 વસિષ્ઠ વિગેરે ઋષિઓએ, વહુધા ધણા પ્રકારે, ગીતમ્
 કહેલું, (છે, તેમ જ) વિવિધૈઃ નાના પ્રકારના, છન્દોભિઃ ઋક્.
 યજુષ્, સામ ઇત્યાદિ વેદમંત્રો વડે, પૃથક્ પ્રત્યેક શાખામાં જુદી
 જુદી રીતે, (ગીતમ્ ગાયેલું—વર્ણવેલું છે,) ચ અને, વિનિશ્ચિતૈઃ
 અત્યંત નિશ્ચયપૂર્વકનાં, હેતુમદ્भिઃ પ્રમાણપુરઃસરનાં, બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ
 બ્રહ્મનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરતા સૂત્રો તેમ જ પદો વડે, યવ
 પણ, (ગીતમ્ ગાયેલું—વર્ણવેલું છે.)

ભાવાર્થઃ—ક્ષેત્રક્ષેત્રજનુ એ સ્વરૂપ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓએ
 અનેક પ્રકારે કહેલું છે, તેમજ ઋગ્વેદાદિ વેદોના મંત્રો વડે પ્રત્યેક
 શાખામાં જુદી જુદી રીતે અનેક રૂપે કહેવામાં આવેલું છે, તથા
 નિશ્ચય તેમ જ હેતુપુરઃસરના બ્રહ્મસૂત્રક સૂત્રો (વેદાંતદર્શનસૂત્રો)
 અને પદો વડે પણ એ ગાવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ એ પ્રાચીન
 હોવાથી અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે એમ તું માન. ૪.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘ક્ષેત્રનુ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે’ તે બે સ્લોકથી
 કહે છે; તેમાં પણ બીજા સ્લોકમાં જેને વૈશેષિક મતવાળાઓ આત્માના
 ધર્મો કહે છે, તે પણ મનના જ ધર્મો હોવાથી ક્ષેત્રધર્મો જ છે તેથી તેને
 પણ માથે સાથે નિર્દેશ કરે છે.

महामूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

पदच्छेदः—महामूतानि, अहंकारः, बुद्धिः, अव्यक्तम्, एव, च, इन्द्रियाणि, दश, एकम्, च, पञ्च, च, इन्द्रियगोचराः, इच्छा, द्वेषः, सुखम्, दुःखम्, संघातः, चेतना, धृतिः, एतत्-क्षेत्रम्, समासेन, सविकारम्, उदाहृतम्.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—महान्ति च तानि भूतानि च महामूतानि । अहं कियते अनेन इति अहंकार । बुद्ध्यते ज्ञायते अनया सा बुद्धिः । न व्यक्तम् इति अव्यक्तम् । इन्द्रियाणां गोचरा इति इन्द्रियगोचरा । देहेन्द्रियाद्यकारेण सहन्यते इति संघातः । देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते यया सा धृतिः । विकारेण सह वर्तमान सविकारम् ।

अन्वयः अने अर्थः—महामूतानि (पृथ्वी, जल, तेजः, वायु अने आकाश ये) पाञ्च महामूताः, अहंकार (महामूतानां कारणरूप) अहंकार, बुद्धिः बुद्धि-विज्ञानात्मक महामूतत्वरूप, च, एव तेम ज, अव्यक्तम् भूत प्रकृति, दश दश, इन्द्रियाणि

१ नत स्थानिकिणी दुर्गा साक्षिना का विकारिणी ।

धीविक्रियामहमाणा साक्षिनीऽहमविक्रियः ॥

विक्रिया विकार बिना दुर्गा ही न थाय अने ले विकारी छ तेने साक्षिपक्ष 'सु' पक्ष छ ते हंकारो बुद्धिनी विक्रियायो-विकारोने साक्षी ॥ अहंकारो अविकारी ॥

ઇન્દ્રિયો—(પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય—શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, નાસિકા; પાંચ કર્મેન્દ્રિય—વાણી, હસ્ત, પાદ, ગુદા, શિશ્ન), એકમ એકમન, ચ તથા, પञ્ચ પાંચ, ઇન્દ્રિયગોચરાઃ ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય. તે—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ વિષયો, (એમ કુલ મળીને ચોવીસ તત્ત્વાત્મા તથા) ઇચ્છા સુખ અથવા સુખોના સાધનની સ્પૃહા, દ્વેષઃ દુઃખ અથવા દુઃખની પ્રાપ્તિમાં અણુગમે—વિરોધતા, સુખમ્ અનુકૂલ વસ્તુસ્થિતિ, દુઃખમ્ પ્રતિકૂલ વસ્તુસ્થિતિ, સંઘાતઃ દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના સમુદાય—શરીર, ચેતના જ્ઞાનસ્વરૂપ મનોવૃત્તિ, ધૃતિઃ જેના વડે વૃત્તિથી ખિન્ન—નિરુત્સાહ થયેલાં શરીરેન્દ્રિયોને ધારણ કરવામાં આવે છે તે, एतत् એ, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, સવિકારમ્ મહત્તત્ત્વાદિ વિકારસહિત, समासेन સંક્ષેપમાં, उदाहृतम् કહેલું, (છે).

ભાવાર્થઃ—પંચમહાભૂત, મહદંકાર, બુદ્ધિ, મૂલ પ્રકૃતિ, દશ ઇન્દ્રિયો, એક મન અને ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ પાંચ વિષયો એમ કુલે મળીને ચોવીસ તત્ત્વો, તથા ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, શરીર, જ્ઞાનાત્મિકા ચૈતન્યવૃત્તિ, અને ધૃતિ (એ પણ અંતઃકરણના ધર્મો હોવાથી ક્ષેત્રના પિંડરૂપે જ છે), એ પ્રમાણે આ ‘ક્ષેત્ર’ તેના મહત્તત્ત્વાદિ વિકારોસહિત સંક્ષેપમાં તને મેં કહ્યું. અર્થાત્ એ સર્વ મળીને ‘ક્ષેત્ર’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૫-૬.

અવતરણિકાઃ—‘ક્ષેત્ર’ કે જેનું વર્ણન હવે કરવામાં આવશે, તથા શક્તિઓમહિત જેના પરિચાનથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ‘જેય’ પદાર્થને પણ આગળ ચાલતાં કહેવાશે, પરંતુ હમણાં તો તે ક્ષેત્રના જ્ઞાનમાં ગ્રહેવા માધેનોના મમ્દનો ઉલ્લેખ કરતાં ભગવાન કહે છે

અમાનિત્વમૈદમ્ભિત્વમર્હિંસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ॥

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

૧ માન્યપમાને દુઃખી સ્યાન્નૈવ સાધારણો જન ।

અનો દુઃખનિવાનન્વાન્માન યોગી પરિત્યજેત્ ॥

માન અને અપમાનમાં સાધારણ-જ્ઞાની માણસ દુઃખી થતો નથી, માટે દુઃખનું કારણ એ માન હોવાથી યોગીએ તેને સર્વથા તજવું જોઈએ.

૨ કૃતં કૃમ્યાદકૃમ્યાદ્વા કર્મ કુલ્પયમં મથેત્ ।

અવેકલ્પમાય સ્યાદ્વિનય સુલ્ભ-ભવનમ્ ॥

દલ-છગ-કપટથી અથવા દલ વિના કરેલા કર્મમાં અમ-મહેનત સમાન-સરખી જ પડે છે, પરંતુ પહેલું દલથી કરેલું કામ ફળવિનાનું થાય છે અને બીજું-અદલ-દલ વિના કરેલું કર્મ સુખનું સાધન થાય છે.

૩ આચાર્યો વેદનવજ્ઞો વિષ્ણુમજ્ઞો વિમત્સરઃ ।

મન્વજ્ઞો મન્વમજ્ઞઃ સ્વઃ મન્વામયઃ શુચિ ॥

શુભમક્ષિત્તમાયુક્ત પુણ્યતા વિજેશ્વર ।

ઈવં લગ્નજાતમ્પન્ના મુહુર્તિત્વમિષીયતે ॥ સ્તુતિઃ ॥

સપૂર્ણ-આરે-વેદને જાણનાર, પરમાત્માનો ભક્ત, ઈર્ષ્યાથી રહિત, મંત્રોને જાણનાર, મંત્રોને અધ્યાપૂર્વક માની મંત્રોની ભક્તિ કરનાર, હ્રિમંસ મંત્રોનો આશ્રય કરનાર, પવિત્ર, સારી રીતે અધ્યાપૂર્વક ગુરુભક્તિથી સપત્ર, અને વિરોધે કંઈ પુર-ત્રિનો જાણનાર-એ પ્રમાણેનાં લક્ષણોથી સપત્ર એ આચાર્ય તે જ ગુરુ કહેવાય છે.

યદ્યપ્યુદ્ધામ્બુદ્ધિઃ ષટ્તત્ત્વગ્નિમદ્દેવશાસ્ત્રાસત્તાર્થો ।

ન હ્યર્થયઃ વિનાઽમ્ભો નદ્યપિ પાણિનોન્મેનદુક્ત રહસ્યમ્ ॥

જૂને મામ નિ યદ્યપ્યગ્નિરવિષત્તામન્વયસ્વાચ્છૃતાન્તિ ।

પ્રાયશઃ નં પદાર્થઃ ન હિ કથકમૂતે વેનુપોદ્ગમ્ફોડ્ધિ ॥

જાતમ્ફોડે ॥

જેમ ઉપર ૮૫૬ જાણનાર બીજાઓના ગુણથી સાંભળેલા આંતર્યામી રહેલી વસ્તુઓનાં નામ જો કે કહે, પરંતુ થણું કરી તે તે પદાર્થના તેના જાણનારના જાણનાર વિના ગુણહોવાદિના રહસ્યને તે જાણી શકતો નથી, તેમ ત્રિવિધ બુદ્ધિવાળો માણસ અભ્યાસના પરિણામે વેદો તથા શાસ્ત્રોના અસૂત્રાર્થને યદ્યપિ જાણી શકે, પરંતુ આચાર્ય જાણનાર વિના તેમાં કહેલા તેના રહસ્ય-તત્ત્વને તો યથાય ન જ જાણી શકે.

પદચ્છેદઃ—અમાનિત્વમ્, અદમ્ભિત્વમ્, અહિંસા, ક્ષાન્તિઃ, આર્જવમ્, આચાર્યોપાસનમ્, શૌચમ્, સ્થૈર્યમ્, આત્મવિનિગ્રહઃ.

દ્યુપત્તિસમાસાઃ—માનઃ અસ્તિ અસ્ય इति માની, માનિન. ભાવ. માનિત્વમ્, ન માનિત્વમ્ इति અમાનિત્વમ્ । દમ્ભઃ અસ્તિ અસ્ય इति દમ્ભી, દમ્ભિનઃ ભાવ. દમ્ભિત્વમ્, ન દમ્ભિત્વમ્ इति અદમ્ભિત્વમ્ । હિંસ્યન્તે પ્રાણિન. અનયા इति હિંસા, ન હિંસા इति અહિંસા । ક્રઙ્ગોઃ ભાવ આર્જવમ્ । આચાર્યસ્ય ઉપાસનમ્ इति આચાર્યોપાસનમ્, શુચેર્ભાવઃ કર્મ વા શૌચમ્ । સ્થિરસ્ય ભાવઃ સ્થૈર્યમ્ । વિશેષેણ નિતાન્તં ગૃહ્યતે એનેન इति વિનિગ્રહઃ, આ મનઃ વિનિગ્રહઃ इति આત્મવિનિગ્રહઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અમાનિત્વમ્ આત્મશ્રદ્ધાધાનો અભાવ—(નિરક્ષિમાનપણું), અદમ્ભિત્વમ્ (મધ્યા ઢેંગને) અભાવ, અહિંસા પારકાને પીડા ન કરવી તે, ક્ષાન્તિઃ ણીજે કાંઈ અપરાધ કરે તો પણ ચિત્તમાં વિકારનો અભાવ—ક્ષમા, આર્જવમ્ સરળતા, આચાર્યોપાસનમ્ આચાર્ય—શુરુની સેવા, શૌચમ્ બાહ્ય અને આણંતર શૌચ, સ્થૈર્યમ્ સ્થિરભાવ—એકનિષ્ઠા, (અને) આત્મવિનિગ્રહઃ શરીરનો સંયમ,

ભાવાર્થઃ—આત્મશ્રદ્ધાધાનો અભાવ, દંભ ન કરવો તે, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, શુરુની સેવા, બાહ્ય તથા આણંતર પવિત્રતા, સ્થિરભાવ, અને શરીરનો સંયમ; ૭

૪ શૌચ તુ દ્વિવિધ યોગ્ય વાક્યમાખ્યતઃ તથા ।

મુજ્જલામ્પ્યા સ્મૃત વાક્ય માવશુદ્ધિસ્થાન મ્ ॥ સ્મૃતિ ॥

ગોચ યે પ્રકારતુ કલ્પુ છે—બહારતું અને અંદરતું, તેમાં માગી અને જલવડે બહારતું તથા ભાવશુદ્ધિ તે અ ૨૩ ગોચ કહેલું છે.

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

पदच्छेदः—इन्द्रियार्थेषु, वैराग्यम्, अनहंकारः, एव,
-च, जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—इन्द्रियाणाम् अर्थाः इति इन्द्रियार्थाः,
तेषु इन्द्रियार्थेषु । विगतः रागः यस्मात् सः विरागः, विरागस्य भावः
वैराग्यम् । न अहंकारः इति अनहंकारः । दोषाणाम् अनुदर्शनम् इति
दोषानुदर्शनम्, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखानि, तेषु दोषानुदर्शनम् इति जन्ममृत्युजरा-
व्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्, अथवा दुःखानि एव दोषाः दुःखदोषाः,
तेषाम् अनुदर्शनम् इति दुःखदोषानुदर्शनम्, जन्ममृत्युजरान्याधिपु
दुःखदोषानुदर्शनम् इति जन्ममृत्युजरान्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।

अन्वयः अने अर्थः—इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियोना विषयोभां,
वैराग्यम् विरक्तिः, च, एव तेभ्यः, अनहंकारः गर्वने अर्थथा
अभावः, जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् जन्म, मृत्यु,
वृद्धावस्था, मरतकरोगादि शरीरपीडा, तथा आध्यात्मिक,
आधिभौतिक अने आधिदैविक धर्त्यादि दुःखे, अत्र प्रत्येकभां
दोषेने ज्ञेया ते;

सावार्थः—इन्द्रियोना विषयोभां वैराग्य, अहंकाररहित-
पक्षे, जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधिश्च तथा आध्यात्मिकादि दुःखे,
अत्र प्रत्येकभां नैपुण्यं रीते दोषेणी संभावना करणी ते; ८.

અસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ॥

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અસક્તિઃ, અનભિષ્વઙ્ગઃ, પુત્રદારગૃહાદિષુ, નિત્યમ્, ચ, સમચિત્તત્વમ્, ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન સક્તિઃ इति અસક્તિઃ । અભિ પરિતઃ સુ વિશેષેણ અઙ્ગઃ इति અભિષ્વઙ્ગઃ, ન અભિષ્વઙ્ગઃ इति અનભિષ્વઙ્ગઃ । પુત્રાશ્ચ દારાશ્ચ ગૃહાણિ ચ આદૌ યેષાં તે પુત્રદારગૃહાદયઃ, તેષુ પુત્રદારગૃહાદિષુ । સમં ચ તત્ ચિત્તં ચ इति સમચિત્તં, તસ્ય ભાવઃ સમચિત્તત્વમ્, યા સમં ચિત્તં યસ્ય સઃ સમચિત્તઃ, તસ્ય ભાવઃ સમચિત્તત્વમ્ । ઇષ્ટાનિ ચ અનિષ્ટાનિ ચ इति ઇષ્ટાનિષ્ટાનિ, તેષાં ઉપપત્તયઃ इति ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તયઃ, તેષુ ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અસક્તિઃ વિષયોમાં આસક્તિ ન રાખવી તે, પુત્રદારગૃહાદિષુ પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર, (ઇષ્ટમિત્રો) વગેરેમાં, અનભિષ્વઙ્ગઃ અનન્ય આત્મભાવનાનો અભાવ, ચ અને, ઇષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટની સંપ્રાપ્તિમાં, નિત્યમ્ સદા, સમચિત્તત્વમ્ ચિત્તનો સમાન ભાવ;

ભાવાર્થઃ—વિષયોમાં અપ્રીતિ, પુત્ર, સ્ત્રી અને ઇષ્ટમિત્રાદિમાં આત્મભાવવાળી બુદ્ધિનો અભાવ અર્થાત્ તેમને સુખે સુખી અને તેમને દુઃખે દુઃખી એ પ્રકારની વિક્રિયાનો ચેતાનોમાં અભાવ તથા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તનો સર્વદા સમાનભાવ—નિર્વિકારપણું; ૯.

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

पदच्छेदः—मयि, च, अनन्ययोगेन, भक्तिः, अव्य-
भिचारिणी, विविक्तदेशसेवित्वम्, अरतिः, जनसंसदि.

व्युत्पत्तिसमामाः—न विद्यते अन्य आश्रय यस्य यस्मिन्
या स अनन्य, अनन्यश्चासौ यागश्च इति अनन्ययोग, तेन अनन्य
योगेन । अभिचरणम् अभिचार, विशेषेण अभिचार इति व्यभिचार, स
अस्ति अस्या इति, वा विविधेषु अभिचरण शीलम् अस्ति अस्या इति
व्यभिचारिणी, न व्यभिचारिणी अन्यभिचारिणी । विविक्तश्चासौ देशश्च
इति विविक्तदेश, त सेवितु शीलम् अस्ति अस्य इति विविक्त
देशसेवी, तस्य मात्र विविक्तदेशसेवित्वम् । न रति इति अरति ।
जनाना प्राकृतिकाना मसद् इति जनसंसद्, तस्या जनसंसदि ।

१ सम गुणी सकलकामकामकामविजिते शत्रुजलशयादिभि ।

मनोऽनुकूलं च नृ चगुणीकृतं गुह्यनिवाताश्रयणे प्रयजयेत् ॥ छान्ति ॥

ज्ञानी भगवन्ने शमान पवित्र जाडश अग्नि हे देवी विमाना तेभ न्या शब्द
न्यने नवाशर विभरेती अनुकूलता हे य तेवा न्यनमा भवने योगमा न्ने'तु, पक्ष
न्या नेत्रेने नाध याय तेवाभा अयन । इमा के न्या वायुने सवारन होय त्या
ने'तु नदि

२ सद्ध सवामना यत्न्य स च यक्तु न शक्यते ।

स सद्धि सद्ध कत्तय सत सद्धो हि भवजम् ॥

यो ॥-ज्ञानीके सव प्रकारे साने लल्लो न्नेछने भरन्तु ते त्याग भरी शक्य
तेवा नथी तेथी न्ने ते त्याग न भरी सभय तेभ होय तो ते सत्पुरुषो स ये न
भवे कार्त्त स पुरुषानो सभ साक्षात् (ज्ञानादृषी राजना) योगधर्प ॥

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, અનન્યયોગેન અનન્ય-
યોગ વડે, મયિ મારામાં, અવ્યભિચારિણી ધીજ્ઞ્યોનો આશ્રય
જેમાં નથી એવી, મક્તિ: લક્ષિત, વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્ એકાંત-
દેશના નિવાસનું સેવન, (અને) જનસંસદિ (તત્ત્વજ્ઞાનવિમુખ અને
સંસ્કારશૂન્ય) મનુષ્યોની મંડળીમાં, અરતિ: પ્રીતિનો અભાવ;

ભાવાર્થ:—વળી અનન્ય સમાધિયોગથી મારામાં પરા-
શ્રય વિનાની અન્યભિચારિણી લક્ષિત, એકાંતદેશનું સેવન, તત્ત્વ-
જ્ઞાનશૂન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યોના સમુદાયમાં પ્રીતિનો અભાવ; ૧૦.

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

પદચ્છેદ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્, તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શ-
નમ્, એતત્, જ્ઞાનમ્, ઇતિ, પ્રોક્તમ્, અજ્ઞાનમ્, યત્, અતઃ, અન્યથા.

व्युत्पत्तिसमासाः—नित्यस्य भाव. नित्यत्वम्, आत्मानम्
अधिकृत्य इति, आत्मानि अधि इति वा अध्यात्मम्, अध्यात्मं च तत् ज्ञानं
च अध्यात्मज्ञानम्, तस्मिन् नित्यत्वम् इति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् ।
तस्य भावः इति तत्त्वम्, तत्त्वस्य ज्ञानम् इति तत्त्वज्ञानम्, तस्य अर्थः
तत्त्वज्ञानार्थः, तस्य दर्शनम् आलोचनम् इति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
न ज्ञानम् इति अज्ञानम् ।

અન્વય અને અર્થ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્ નિરંતર
આત્મા સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે, (અને) તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્
તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ જે મોક્ષ તેનું દર્શન-મનન, એતત્ એ સઘળું,
(અર્થાત્ ‘અમાનિત્યમ્’થી લઈને ‘તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્’ સુધીનાને)

જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ઇતિ એ પ્રમાણે, પ્રોક્તમ્ કહેવામાં આવ્યું, (છે)
અતઃ એનાથી, અન્યથા બીજું, યત્ જે, (તે સઘણું) અજ્ઞાનમ્
અજ્ઞાન, (છે).

ભાવાર્થ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનું નિત્ય પરિસેવન અને
તત્ત્વજ્ઞાનના પરિણામરૂપ મોક્ષનું આલોચન, ઇત્યાદિ એ
'અમાનિત્યમ્' થી લઈને 'તત્ત્વજ્ઞાનાર્યર્થદર્શનમ્' મુખી જે કહે-
વામાં આવ્યું તે બધું 'જ્ઞાન' કહેવાય છે, અને એ ઉપરોક્ત
વર્ણનરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું જે કંઈ હોય તે અજ્ઞાન છે. ૧૧.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કહી, તેા તે જ્ઞાનરૂપી
સાધન-વડે 'જ્ઞેય-બાણુવા યોગ્ય મુ છે' એવી આકાંક્ષાના હિતમાં
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ૭ મોક્ષથી કહે છે

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે ॥

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તત્ત્વાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદ્મચેદ:—જ્ઞેયમ્, યત્, તત્, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા,
અમૃતમ્, અશ્નુતે, અનાદિમત્, પરમ્, બ્રહ્મ, ન, સત્, તત્, ન,
અસત્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાતુમ્ યોગ્યમ્ જ્ઞેયમ્ । પ્રર્વેણ
વક્ષ્યામિ ઇતિ પ્રવક્ષ્યામિ । ન મૃતમ્ ઇતિ અમૃતમ્, તત્ । આદિઃ અસ્તિ
અસ્ય ઇતિ આદિમત્, ન આદિમત્ ઇતિ અનાદિમત્ । અસ્તિ ઇતિ સત્ । ન
સત્ ઇતિ અસત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યત્ જે, જ્ઞેયમ્ બાણુવા યોગ્ય-બ્રહ્મ,
(કે) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા બાણીને, (મનુષ્ય) અમૃતમ્ અમૃત-મોક્ષને,

અનુતે અનુભવે છે, તત્ તે, (તને) પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ, તત્ તે, અનાદિમત્ જેના આદિભૂત કોઈ નથી એવું—સ્વયં અનાદિ, (અને) પરમ નિરતિશય, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, સત્ પ્રધાન પરમાણુવત્, ન નથી, (તેમ) અસત્ શૂન્યવત્, (પણ) ન નથી, (એ પ્રમાણે) ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—હવે જે જાણવા યોગ્ય બ્રહ્મ, કે જેને જાણીને મનુષ્ય અમૃતત્વને—મોક્ષને પામે છે, તે વિષે યથાર્થ શું છે તે હું તને કહીશ. તે આદિરહિત અને સૌથી પર બ્રહ્મ છે, અને તે ‘સત્ અથવા અસત્’ એમ વાસ્તવિક રીતે કોઈપણ સ્વરૂપે નથી, એમ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ તે બંને સ્વરૂપે છે અને બંને સ્વરૂપે નથી પણ બંને, એમ માનવામાં આવ્યું છે. ૧૨.

સર્વતઃપાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ॥

સર્વતઃશ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વતઃપાણિપાદમ્, તત્, સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્, સર્વતઃશ્રુતિમત્, લોકે, સર્વમ્, આવૃત્ય, તિષ્ઠતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પાણયશ્ચ પાદાશ્ચ ઇતિ પાણિપાદમ્, સર્વતઃ પાણિપાદં યસ્ય તત્ સર્વતઃપાણિપાદમ્ । અક્ષીણિ શિરામિ મુખાનિ ચ ઇતિ એતેષા સમાહારઃ અક્ષિશિરોમુખમ્, સર્વત અક્ષિશિરોમુખ યસ્ય તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ । સર્વત શ્રુતિઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સર્વતઃશ્રુતિમત્ । આ સમતાત્ વૃત્વા ઇતિ આવૃત્ય ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ તે બ્રહ્મ, સર્વતઃપાણિપાદમ્ સર્વ તરફ હ્રાથ અને ધગવાળું, સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ સર્વ બાજુ

આખ, મસ્તક અને મુખવાળુ, (તથા) સર્વતઃશ્રુતિમત્ સર્વ તરફ
શ્રવણેન્દ્રિયવાળુ, (છે અને) છોકે લોકને વિષે, સર્વમ્ બધાને,
આવૃત્ય સારી રીતે વ્યાપીને, તિષ્ઠતિ (નિર્વિકારપણે) રહેલુ છે

ભાવાર્થ:—તે બ્રહ્મ ચોતગ્રંથ હાથ અને પગ તથા આખ,
મસ્તક, મુખ તેમ જ શ્રવણેન્દ્રિયવદે યુક્ત છે અને તે
પ્રાણિમાત્રના સમૂહમા બધે વ્યાપ્ત થઈને નિર્વિકારપણે
રહેલુ છે ૧૩

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ॥

અસક્તં સર્વભૂતૈર્નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥ ૧૪ ॥

પદરહેલ:—સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્, સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્,
અસક્તમ્, સર્વભૂત, ચ, એવ, નિર્ગુણમ્, ગુણભોક્તૃ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ ચ સર્વેન્દ્રિ-
યાણિ, સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ગુણાશ્ચ इति સર્વેન્દ્રિયગુણા, તાન્ આમસયતિ
इति સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ इति
સર્વેન્દ્રિયાણિ, તૈ વિશેષેણ વર્જિતમ્ इति સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ । ન સક્તમ્
इति અસક્તમ્ । સર્વ વિમર્ષિ इति સર્વભૂત્ । નિર્મતા ગુણા યસ્માત્ વત્
નિર્ગુણમ્ । ગુણાન્ મુનક્તિ इति ગુણભોક્તૃ ।

૧ અર્વાણિવાદો જાવનો શૂદ્ધીના ધન્યમચનુ સ ગુણાન્વિતમ્ ।

સ વેત્તિ વેદ્ય ન ચ તત્ત્વાન્તિ વેદ્યા તત્ત્વાન્તિય પુરુષ મહાનત્ ॥ શુદ્ધિ ॥

હાથ અને પગ વિના તે ચાલવાપાલે અને મદલ કરનારો-૫૩મી શ્લોકનાર છે,
તે નેત્ર વિના દેખે છે અને કાન વિન સાતળે છે તે બહુવા યોગ્ય સમગ્ર બધે છે
પણ તેને બહુનાર કોઈ નથી તેને જ સર્વથી પ્રથમ, મદાન્-એટલે પુરુષ મુનિએ એ
કહેવ છે.

અન્વય અને અર્થ:—(વળી તે બ્રહ્મ) સર્વેન્દ્રિયગુણા-
માસમ્ બધી ઇન્દ્રિયો તથા તેના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન
વિગેરે શુભોને પ્રકાશિત કરનાર, (છતાં) સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ બધી
ઇન્દ્રિયોથી રહિત, (છે) અસક્તમ્ સંગશૂન્ય, ચ, એવ છતાં પણ,
સર્વભૂત બધાં પ્રાણિમાત્રને ધારણ કરનાર, (છે અને) નિર્ગુણમ્
શુભરહિત ચ છતાં, ગુણભોક્તૃ શુભોને ભોગવનાર, (છે).

ભાવાર્થ:—વળી તે બ્રહ્મ સઘળી ઇન્દ્રિયો તથા તેના શ્રવણ,
મનન અને નિદિધ્યાસન વિગેરે શુભોને પ્રકાશ આપનાર છતાં
પણ, ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, કોઇનો પણ સંગ ન રાખતું છતાં
પ્રાણિમાત્રનું આધારભૂત છે અને તત્ત્વાદિ શુભોથી રહિત હોવા
છતાં શુભોને ભોગવનાર છે ૧૪.

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥१५॥

પદ્મચ્છેદ:—વહિઃ, અન્તઃ, ચ, ભૂતાનામ્, અચરમ્,
ચરમ્, એવ, ચ, સૂક્ષ્મત્વાત્, તત્, અવિજ્ઞેયમ્, દૂરસ્થમ્, ચ,
અન્તિકે, ચ, તત્.

व्युत्पत्तिसमासाः—ચરતિ ઇતિ ચરમ્, ન ચરમ્ અચરમ્ ।
સૂક્ષ્મસ્ય માવ સૂક્ષ્મત્વમ્, તસ્માત્ સૂક્ષ્મત્વાત્ । વિશેષેણ જ્ઞાતુમ્ અર્હમ્
ઇતિ વિજ્ઞેયમ્, ન વિજ્ઞેયમ્ ઇતિ અવિજ્ઞેયમ્ । દૂરે તિષ્ઠતિ ઇતિ દૂરસ્થમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ તે બ્રહ્મ, ભૂતાનામ્ પ્રાણિ-
ઓની, વહિ બહાર, (અને) અન્તઃ અંદર, (વ્યાપી રહેલું)
છે, (તેમ જ) અચરમ્ સ્થાવર-ભૂતસમૂહરૂપ, ચ તથા, ચરમ્

જંગમ-પ્રાણિસમુદાયરૂપ, એવ પણ, (છે. વળી) તત્ તે બ્રહ્મ, સૂક્ષ્મત્વાત અત્યંત સૂક્ષ્મપણને લઈને, અવિજ્ઞેયમ્ સ્પષ્ટ રીતે ન જાણી શકાય તેવું, (છે) ચ તેમ, દુરસ્યમ્ (અજ્ઞાનીઓને તે) દૂર રહેલું, (હોવા છતાં પણ) અન્તિકે (જ્ઞાનીઓને તે) બ્રહ્મમાં તન્મયતાને લઈને) અત્યંત પાસે, (છે).

ભાવાર્થ:—તે પરબ્રહ્મ પ્રાણિમાત્રની બહાર તેમજ અંદર વ્યાપીને રહેલું છે, તેમ સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિના સમૂહરૂપે પણ તે જ છે. વળી તે બ્રહ્મ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાતું નથી. તેમ તે બ્રહ્મ અજ્ઞાનીઓથી દૂર હોવા છતાં પણ જ્ઞાનીઓને તેમની બ્રહ્મમાં તન્મયતાને લઈને અત્યંત પાસે છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનીઓ તેને મેળવી શકતા નથી ત્યારે જ્ઞાનીઓ તાદાત્મ્યસ્વરૂપે તે બ્રહ્મરૂપ થઈ શકવાને સમર્થ થાય છે. ૧૫.

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥

भूतमर्तुं च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—અવિભક્તમ્, ચ, ભૂતેષુ, વિભક્તમ્, ઇવ, ચ, સ્થિતમ્, ભૂતમર્તુ, ચ, તત્, જ્ઞેયમ્, ગ્રસિષ્ણુ, પ્રભવિષ્ણુ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ ભવતમ્ ઇતિ વિભક્તમ્, ન વિભક્તમ્ ઇતિ અવિભક્તમ્ । ભૂતાનિ વિમર્તિ ઇતિ ભૂતમર્તુ । ગ્રમનં શીલં ચમ્ય તત્ ગ્રમિષ્ણુ । પ્રભવનં શીલં ચમ્ય તત્ પ્રભવિષ્ણુ ।

૧ એક એવ તુ મૂતાન્મા મૂતે મૂતે વ્યવસ્થિત ।

૨ કયા મદ્દયા ચેવ દરયતે જલચન્દ્રવત્ ॥ શ્લોક ॥

ભૂત-પ્રાણિમાત્રના આત્મારૂપ હોય તે પ્રત્યેક પ્રાણિમા એક પ્રકારે અને બહુ પ્રકારે જેમ જલમાં ચંદ્રમા એક પ્રકારે અને બહુ પ્રકારે દેખાય છે તેમ બ્યવસ્થિત દેખાય ॥

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, તત્ તે બ્રહ્મ, મૂતેપુ પ્રાણુ-
ઓમાં, અવિમક્તમ ન વહે'ચાયલું, ચ છતાં, વિમક્તમ વહે'ચા-
યલું, હવ હોય તેમ, સ્થિતમ રહેલું, (છે) ચ વળી, (તે) મૂતમર્ત્વ
પ્રાણિઓને પોપણ આપી ધારણ કરનાર, ઘસિણુ પ્રલયકાળ
વખતે અસી જનાર, ચ તથા, પ્રમવિણુ ઉત્પત્તિ કરવાના
સામર્થ્યવાળું, (છે).

ભાવાર્થ:—વળી તે બ્રહ્મ પ્રાણિઓમાં વહે ચાયલું ન હોવા
છતાં વહે'ચાયેલા જેવું રહેલું છે, તેમ જ તે બ્રહ્મ પ્રાણિઓને પોપણ
આપી ધારણ કરનાર, પ્રલય વખતે સર્વનો આસ કરી જનાર
તથા ઉત્પત્તિ કરવાના સામર્થ્યવાળું છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુમાત્રની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય એ બ્રહ્મથી જ થાય છે. ૧૬.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्॥૧૭॥

પદચ્છેદ:—જ્યોતિષામ્, અપિ, તત્, જ્યોતિઃ, તમસઃ,
પરમ્, ઉચ્યતે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, જ્ઞાનગમ્યમ્, હૃદિ, સર્વસ્ય,
વિષ્ઠિતમ્.

૧ યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસદ્ધ । ન યન્ સૂર્યો ન ચ ચન્દ્રતારકમ્ । નેના વિદ્યુતો માન્તિ
ક્રુતોઽયમગ્નિ ॥ તમેન માન્તમનુમાન્તિ સર્વં તસ્ય માસા સર્વેન્દ્રિ વિમાન્તિ ॥ શ્રુતિ ॥

જેવડે તેજથી વૃદ્ધિ પામેલો સૂર્ય તપે છે ન્યા સૂર્ય નથી, ચન્દ્ર અને તારાઓ
નથી અને આ આકાશમાં રહેલી વિદ્યુતો પણ પ્રકાશતી નથી તેો ત્યા આ અગ્નિ
ક્યાથી પ્રકાશે ? તે પ્રકાશતા જ સઘળું પ્રકાશમાન થાય છે અને તેના જ પ્રકાશવડે
આ સઘળું જગત્ પ્રકાશે છે

૨ ધણા ગ્રંથો અને તેના ભાષ્યો તથા ટીકાઓમાં 'વિષ્ઠિતમ્' એવો પાઠ છે
તેનો સમાસ વિશેષેણ સ્થિતમ્ इति વિષ્ઠિતમ્ એવો થાય છે અને અથ વિશેષરૂપે-
પ્રકાશે રહેલું, એવો થાય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનેન ગન્તું પ્રાપ્તુ શક્યમ્ इति જ્ઞાનગમ્યમ્ । અધિ ઉત્કૃષ્ટતયા સ્થિતમ્ इति ધિષ્ઠિતમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તત્ તે બ્રહ્મ, જ્યોતિષામ્ સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન પદાર્થોભાં, અપિ પણ્, જ્યોતિઃ સત્ય પ્રકાશરૂપ છે, તમસઃ અધિકાર—અવિવેકરૂપી અજ્ઞાનથી, પરમ્ ન સ્પર્શ કરાયેલું, ઉચ્ચતે કહેવાય છે, (તેમ) જ્ઞાનમ્ બુદ્ધિમાં વ્યક્ત થતા જ્ઞાનરૂપ, જ્ઞેયમ્ જાણવા લાયક વસ્તુરૂપ, (અને) સર્વસ્ય પ્રાણિ-માત્રના, હૃદિ હૃદયમાં, ધિષ્ઠિતમ્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે અર્થાત્ નિયંતૃત્વરૂપે સ્થિત થયેલું, (છે)

ભાવાર્થઃ—સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન પદાર્થોભાં પણ્ તે બ્રહ્મ જ પ્રકાશસ્વરૂપ અથવા સર્વ પ્રકાશોને પણ્ પ્રકાશિત કરનાર તેજોરૂપ છે, અને તે અવિવેકરૂપી અજ્ઞાનના અધિકારથી અત્યંત દૂર—અસ્પૃષ્ટ એમ કહેવાય છે, એટલે કે એની પ્રાપ્તિ પછી અજ્ઞાન રહેતું જ નથી એવું છે. વળી જેના વડે જાણી શકાય તે જ્ઞાનરૂપ, જાણવા યોગ્ય—જ્ઞેય જે વસ્તુ તે વસ્તુરૂપ તેમ જ પ્રાણિ-માત્રના હૃદયમાં નિયંતૃરૂપે રહેલું પણ્ તે બ્રહ્મ જ છે. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા બ્રહ્મના લક્ષણોનો ઉપ-મહાર કરતા હવે ભગવાન કહે છે

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥

મન્નક્ત એતદ્વિજ્ઞાય મન્નાવાયોપપદ્યતે ॥ ૧૮ ॥

૧ ક્ષમો વપદ્વૃત સવમસિરેવ મધેયયા ।

વિવિત્ત વિવિત્ત વેય સવિદેવ મધેતયા ॥

જેમ અગ્નિમાં દોમેલું ધી સમજું અગ્નિજ થઈ જાય છે તેમ વેદ—જાણવા યોગ્ય આત્મા જાણતા જાણતા જ્ઞાનરૂપ જ થઈ જાય છે.

પદચ્છેદઃ—ઈતિ, ક્ષેત્રમ્, તથા, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, ચ, ઉક્તમ્, સમાસતઃ, મદ્ધક્તઃ, एतत्, વિજ્ઞાય, મદ્ધાવાય, ઉપપદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમાસેન ઇતિ સમાસતઃ । મમ ભક્તઃ ઇતિ મદ્ધક્તઃ । વિશેષેણ જ્ઞાત્વા ઇતિ વિજ્ઞાય । મમ ભાવઃ ઇતિ મદ્ધાવઃ, તસ્મૈ મદ્ધાવાય ।

અન્વય અને અર્થઃ— ઇતિ એ પ્રમાણે, 'ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, તથા તેમ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ચ અને, જ્ઞેયમ્ જાણવા યોગ્ય વસ્તુરૂપ શ્રદ્ધા, (એ) સમાસતઃ સંક્ષેપથી, ઉક્તમ્ કહેવામાં આવ્યું, (છે) મદ્ધક્તઃ મારો લક્ષત, एतत् એ(સર્વ)ને, જ્ઞાત્વા જાણીને, મદ્ધાવાય મારા લાવને—મારા સ્વરૂપને, ઉપપદ્યતે પામે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, તેમજ જ્ઞેયનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કર્યું. મારો લક્ષત એ સર્વ-ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને જાણીને મારા લાવને—મારા સ્વરૂપને અર્થાત્ મોક્ષને પામે છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—સાતમા અધ્યાયમા ધ્વિરે પોતાની એ પ્રકારની પરા-ક્ષેત્રલક્ષણા અને અપરા-ક્ષેત્રલક્ષણા પ્રકૃતિ, “एतद्योनीनि-એ અને જ ભૂતમાત્રમાં બીજ-કારણ છે,” ઇત્યાદિ કહ્યું છે, પણ પ્રાણિમાત્રના મૂલ કારણરૂપે તે બને પ્રકૃતિ કેવી રીતે છે તે વિષે હવે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરતા ભગવાન કહે છે

૧ “મહામૂતાનિ” એ શ્લોકથી “સંપાતશ્ચેતના ઇતિ” સુધી ક્ષેત્રરૂપ વર્ણન કર્યું, તેમ “અમાનિત્વમ્” થી લઇને “તત્તજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્” સુધી જ્ઞાનરૂપ અને “જ્ઞેયં યત્” થી શરુ કરીને “તમસઃ પરમુત્પત્તે” સુધી જ્ઞેય જે પ્રદ્ધ તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એને જ સારી રીતે જાણે તે લગવત્સ્વરૂપ અવાને સમર્પ થાય છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વચનાદી ઉભાવપિ ॥

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, પુરુષમ્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, અનાદી, ઉર્ભા, અપિ, વિકારાન, ચ, ગુણાન્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, પ્રકૃતિસંભવાન્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે આદિર્યયોઃ તૌ અનાદી, તૌ । પ્રકૃતિઃ—માયા—સંભવઃ યેષાં તે પ્રકૃતિસંભવાઃ, તાન્ પ્રકૃતિસંભવાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ચ અને, પુરુષમ્ પુરુષને, (એમ) ઉર્ભા બંનેને, અપિ પણ, અનાદી આદિરહિત, એવ જ, વિદ્ધિ તું જાણ, ચ અને, વિકારાન્ વિકારોને, ચ તથા, ગુણાન્ ગુણોને, પ્રકૃતિસંભવાન્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, એવ જ, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંનેને તું આદિરહિત જાણ, એટલે કે એ કોઈનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં નથી એમ તું સમજ, પણ બુદ્ધિ, શરીર અને ઇન્દ્રિયોના વિકારો, તેમ સુખ, દુઃખ મોહાદિ જે ગુણો છે તેઓને તો પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં તું જાણ. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—‘પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો અને વિકારો પ્રાં છે ૧’ એ જાણવાની અર્જુનની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરતા ભગવાન્ તેમનું વર્ણન કરી પ્રકૃતિનું મંસાન પ્રતિ કારણ દર્શાવે છે.

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ॥

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે, હેતુઃ, પ્રકૃતિઃ, ઉચ્યતે,
પુરુષઃ, સુખદુઃખાનામ્, ભોક્તૃત્વે, હેતુઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુઃ ભાવઃ કર્તૃત્વમ્, કાર્યં ચ કાર-
ણાનિ ચ इति કાર્યકારણાનિ, તેષાં કર્તૃત્વમ્ इति કાર્યકારણકર્તૃત્વમ્,
તસ્મિન્ કાર્યકારણકર્તૃત્વે । સુખાનિ ચ દુઃખાનિ ચ इति સુખદુઃખાનિ, તેષામ્
સુખદુઃખાનામ્ । ભોક્તુઃ ભાવઃ ભોક્તૃત્વમ્, તસ્મિન્ ભોક્તૃત્વે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે કાર્ય-શરીર,
અને કારણ (જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક, કર્મેન્દ્રિયપંચક તથા મન, બુદ્ધિ
અને અહંકાર એ તે)ના કર્તાપણામાં, હેતુઃ કારણ, પ્રકૃતિઃ
પ્રકૃતિ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, (અને) સુખદુઃખાનામ્ સુખ અને
દુઃખોના, ભોક્તૃત્વે ભોક્તાપણામાં, હેતુઃ કારણ પુરુષઃ પુરુષ,
ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—કાર્ય-શરીર અને કારણ-ઇન્દ્રિયો, એ બંનેના
કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ કારણરૂપે કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ
પોતે જ તે રૂપે પરિણામ પામે છે, અને સુખ તેમ જ દુઃખો
ઇત્યાદિના ભોક્તાપણામાં પુરુષ કારણરૂપે કહેવાય છે. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમા પુરુષતુ સુખદુઃખોમાં ભોક્તાપણું-
સમારિપણું ક્યું, પરંતુ તે કયા નિમિત્તથી છે તેનું કારણ દર્શાવતાં ભગવાન
કહે છે

પુરુષઃ પ્રકૃતિરથો હિ મુંક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ॥
કાર્ણં ગુણસદ્ગોઽસ્ય સદસચોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—પુરુષઃ, પ્રકૃતિસ્યઃ, હિ, મુંક્તે, પ્રકૃતિજાન્,
ગુણાન્, કારણમ્, ગુણસદ્ગઃ, અસ્ય, સદસચોનિજન્મસુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતૌ તિષ્ઠતિ ઇતિ પ્રકૃતિસ્યઃ । પ્રકૃત્યાઃ
જાયન્તે ઇતિ પ્રકૃતિજાઃ, તાન્ પ્રકૃતિજાન્ । ગુણેષુ સદ્ગઃ ઇતિ ગુણમદ્ગઃ ।
સત્યશ્ચ અસત્યશ્ચ સત્યાસત્યઃ, તાશ્ચ ચોનયઃ ઇતિ સદસચોનયઃ,
અપવા સચ્ચ અમચ્ચ સદસસી, તયોઃ ચોનયઃ ઇતિ સદસચોનયઃ, તાસુ
જન્માનિ ઇતિ સદસચોનિજન્માનિ, તેષુ સદસચોનિજન્મસુ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—હિ કારણ છે, પુરુષ લોકતા-
પુરુષ, પ્રકૃતિસ્યઃ અવિધાલક્ષણા પ્રકૃતિમાં રહેલા થકો, પ્રકૃતિ-
જાન્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, ગુણાન્ ગુણોને, મુંક્તે લોગવે છે,
(તથા) સદસચોનિજન્મસુ સારી અને ખરાબ ચોનિઓમાં
જન્મે (થવા)નું, કારણમ્ કારણ, અસ્ય આ પુરુષનો, ગુણસદ્ગઃ
ગુણો—દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષય ઇત્યાદિ—જોડેનો સંગ, (છે)

ભાવાર્થઃ—પુરુષ સુખદુઃખોનો લોકતા છે એનું કારણ એ
દે, પુરુષ અવિધાલક્ષણા પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા
ગુણોને લોગવે છે, તથા તેનો સારી અને નરસી ચોનિમાં જન્મ
થવાનું કારણ પણ તેનો દેહ, ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયો સાથેનો
સંગ જ છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોને લોગવવાથી અને
દેહાદિના સંગથી જ તે સુખદુઃખોનો લોકતા અને જન્મ લેનાર
થાય છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પ્રકૃતિના વશમા રહેવાથી પ્રકૃતિના જ અવિવેકથી પુરુષને સસાર છે, વાસ્તવિક રીતે તેને કંઈ પણ નથી, એવા આશયથી તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા ભગવાન અર્જુનને કહે છે.

उपद्रष्टाऽनुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદ:—ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ચ, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વરઃ, પરમાત્મા, ઇતિ, ચ, અપિ, ઉક્તઃ, દેહે, અસ્મિન્, પુરુષઃ, પરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉપ સમોપે પદ્યતિ ઇતિ ઉપદ્રષ્ટા । અનુ પશ્ચાત્ મન્યતે ઇતિ અનુમન્તા । વિભર્તિ ઇતિ ભર્તા । ભુનાક્તિ ઇતિ ભોક્તા । મહાંશ્વાસૌ ઈશ્વરશ્ચ મહેશ્વરઃ । પરમશ્વાસૌ આત્મા ચ પરમાત્મા ।

અન્વય અને અર્થઃ—અસ્મિન્ આ, દેહે શરીરમાં, (રહેલો) પરઃ સૌથી પરમ—અવ્યક્તથી પણ પર, પુરુષઃ પુરુષ—પરમાત્મા, (પ્રકૃતિના શુણેનો) ઉપદ્રષ્ટા અત્યંત સંનિધિમાં રહી સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા—સાક્ષી, અનુમન્તા (કાર્યકારણ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતે પ્રવૃત્ત ન હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્ત હોય તેમ) અનુકૂલ રહેનારો, ચ તથા, ભર્તા (દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ બધાં જે ચૈતન્યના આલાસમાત્ર છે, તેમને પોતાની સત્તા તેમ જ સ્ફૂર્તિથી) ધારણ કરનાર—પોષણ કરનાર, ભોક્તા (નિત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપથી બુદ્ધિના સુખ, દુઃખ અને મોહવાળા બધા વિષયોને વિભાગપૂર્વક) ભોગવનાર, મહેશ્વરઃ (સર્વાત્મા અને સ્વતંત્ર હોવાથી) મહાન્ ઈશ્વર, ચ અને પરમાત્મા પરમાત્મા, ઇતિ એ પ્રમાણે, અપિ પણ, ઉક્તઃ કહેવાયલો, (છે).

ભાવાર્થ:—આ શરીરમાં રહેલો સૌથી પરમ પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણોની સમીપમાં રહીને સાક્ષિરૂપે દ્રષ્ટા, કાર્યકારણની પ્રવૃત્તિઓને અનુમોદન આપનાર, દેહાદિને ધારણ કરનાર, વિધિઓને લોગવનાર, મહેતાર તેમ જ પરમાત્મા કહેવાયલો છે, અર્થાત્ સર્વ સત્તાધારક તે પરમ પુરુષ જ છે એમ તું માન ૨૨

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકનું જે જ્ઞાન હોય તેવાની પ્રશંસા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, એવમ્, વેત્તિ, પુરુષમ્, પ્રકૃતિમ્, ચ ગુણૈઃ, સહ, સર્વથા, વર્તમાનઃ, અપિ, ન, સઃ, ભૂયઃ, અભિજાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વપ્રકારેણ ઇતિ સર્વથા । વર્તતે અસૌ વર્તમાન. । અભિત જાયતે ઇતિ અભિજાયતે ।

અન્વય અને અર્થ:—ય જે મનુષ્ય, એવમ્ એ પ્રમાણે, પુરુષમ્ પુરુષને, ચ અને, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ગુણૈઃ તેના ગુણો અને વિકારો, સહ સહિત, વેત્તિ જાણે છે, સ તે, સર્વથા સર્વ પ્રકારે, વર્તમાન (સંસારમાં) વર્તતો, (હોવા છતાં) અપિ પણ, ભૂયઃ ફરી, ન, અભિજાયતે જન્મ પામતો નથી

૧ જ્ઞાતામન્યુપગ્મ્યાનિ ન શોહન્તિ યથા પુન ।

જ્ઞાનદગ્ધેસ્તથા ક્લેશેર્નાયા સંપચતે પુન ॥

જેમ અગ્નિપટે ધળી અઝેલા બીજે ફરીથી બળતો નથી તેમ જ આત્માના કલેશો જ્ઞાનપટે કંઈ થતા ફરી તે આત્મા જન્મ વ રણ કરતો નથી

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે પુરુષ તથા પ્રકૃતિને તેના ગુણ અને વિકારો સહિત જાણે છે તે દરેક રીતે સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકથી ફરી જન્મ પામતો નથી. અર્થાત્ તેને પ્રકૃતિપુરુષનું સત્ય જ્ઞાન થતાં તે બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાનચુસ્ત થાય છે અને તેથી મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૨૩.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનની વાત કહી હવે તેના સ્વરૂપ “આત્મદર્શન” માટે બીજા ઉપાયો દર્શાવતા ભગવાન કહે છે.

ધ્યાનેનાત્માનિ પश्यन्ति કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

પદ્મચ્છેદ:—ધ્યાનેન, આત્માનિ, પશ્યન્તિ, કેચિત્, આત્માનમ્, આત્મના, અન્યે, સાંખ્યેન, યોગેન, કર્મયોગેન, ચ, અપરે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ધીયતે એનેન ઇતિ ધ્યાનમ્, તેન ધ્યાનેન । કર્મવ યોગ: ઇતિ કર્મયોગ:, તેન કર્મયોગેન ।

અન્વય અને અર્થ:—કેચિત્ કેટલાક, ધ્યાનેન ધ્યાન વડે, અન્યે બીજા કોઈ, સાંખ્યેન સાંખ્યવડે, ચ તથા, અપરે બીજા કેટલાક, કર્મયોગેન (ઇશ્વરને અર્પણ કરવાની બુદ્ધિથી કરવામાં આવતા) કર્મરૂપી યોગવડે, આત્મના આત્માથી, આત્માનમ્ આત્માને, આત્માનિ આત્મામાં—પોતામાં (જ) પશ્યન્તિ જુએ છે.

૧ શબ્દરૂપરૂઢિ ઈદ્રિયોના વિષયોમાથી ઈદ્રિયોને મન પ્રત્યે જે ચીને તથા મનને પૃથક ચેતન્ય-પરમાત્માના એકાગ્રતાથી ધ્યાનને જે ચિ તન કરવામાં આવે તે ‘ધ્યાન’ કહેવાય છે.

૨ ‘સત્ત્વ, રજ, તમ’ જે ગુણો મારા વડે જોવાય છે, હું તેમનાથી જુદો છું, ગુણોના બંધવસાયને સાક્ષિમાત્ર, તેમજ ગુણોથી રહિત આત્મા ॥’ એવી જાતનું જે ચિ તન તે ‘સાંખ્ય’ કહેવામાં આવે છે

ભાવાર્થ:—કેટલાક પુરુષો ધ્યાનથી, કેટલાક સાંખ્યથી અને જીભા કેટલાએક ઈશ્વરને અર્પણ કરેલા કર્મયોગ વડે આત્મજ્ઞાનથી અખંડ આત્માને પોતાનામાં જ જુએ છે. આ પ્રમાણે પુરુષો ભિન્ન ભિન્ન રીતે આત્મદર્શન કરવા સમર્થ થાય છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘ અત્યંત મંદ અધિકારવાળા મુમુક્ષુઓને આત્મ-દર્શનનો ઉપાય કયો છે ’ તે હવે કહે છે.

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાઽન્યેભ્ય ઉપાસતે ॥

તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદ્મચ્છેદ:—અન્યે, તુ, એવમ્, અજાનન્તઃ, શ્રુત્વા, અન્યેભ્યઃ, ઉપાસતે, તે, અપિ, ચ, અતિતરન્તિ, એવ, મૃત્યુમ્, શ્રુતિપરાયણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન જાનન્તિ તે અજાનન્તઃ । અતિશ-યેન તરન્તિ ઇતિ અતિતરન્તિ । શ્રુતિ શ્રવણં પરમ્ અયન સાધનં યેષાં તે, વા શ્રુતિપુ પરાયણા તત્પરા ઇતિ શ્રુતિપરાયણાઃ ।

અન્યથ અને અર્થ:—અન્યે જીભા કેટલાક, તુ તો, એવમ્ એ પ્રમાણે, (ઉપર કહેલા ઉપાયોમાંથી એક પણ ઉપાય વડે યથોક્ત આત્માને) અજાનન્તઃ ન બાણતા, અન્યેભ્યઃ અન્ય- (આચાર્યો) પાસેથી, (તે આત્મજ્ઞાન) શ્રુત્વા સાંભળીને, (તેને) ઉપાસતે ઉપાસે છે—શ્રદ્ધાથી થઈ તેનું ચિંતન કરે છે, ચ અને, (તેથી) શ્રુતિપરાયણાઃ (મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં) થયેલ એ જ ભ્રમનું પરમ સાધન છે એવા, તે તેઓ, અપિ પણ, મૃત્યુમ્ મૃત્યુને—મૃત્યુચક્રત સંસારને, અતિતરન્તિ ઓળંગી જાય છે, એવ જ.

ભાવાર્થ:—ખીજ કેટલાક તો ઉપર કહેલા ઉપાયોમાંથી એકે ઉપાયથી પણ યથોક્ત આત્માને નહિ જાણતાં આચાર્યો પાસેથી તે આત્માનું શ્રવણ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનું ચિંતન કરે છે તેથી મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં શ્રવણ એ જ જેમનું પરમ સાધન છે એવા તેઓ પણ મૃત્યુયુક્ત આ સંસારને અવશ્ય તરી જાય છે, એટલે તેઓ પણ સમયે મોક્ષ મેળવવા શક્તિ-માન થાય છે. ૨૫.

અવતરણિકા:—“ક્ષેત્રજ-અદ્વિતીય ઈશ્વરવિષયક-જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાધન છે, જેને જાણીને પ્રાણી અમૃત અનુભવે છે ” ઇત્યાદિ કહ્યું છે તે શા હેતુથી કહેલું છે ? તે જાણવા માટે હવે ભગવાન કહે છે:

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ॥

ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

પદ્ધેદ:—યાવત્, સંજાયતે, કિંચિત્, સત્ત્વમ્, સ્થાવરજઙ્ગમમ્, ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્, તત્, વિદ્ધિ, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ જાયતે इति સંજાયતે । સત્: માવ: સત્ત્વમ્ । તિષ્ઠતિ इति સ્થાવરમ્, ગચ્છતિ इति જઙ્ગમમ્, સ્થાવરં ચ જઙ્ગમં ચ इति સ્થાવરજઙ્ગમમ્ । ક્ષેત્રં ચ ક્ષેત્રજશ્ચ इति ક્ષેત્રક્ષેત્રજૌ, તયો: સંયોગ: ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગ:, તસ્માત્ ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્ । ભરતેષુ ઋષભ: इति ભરતર્ષભ:, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભરતર્ષભ ।

અન્વય અને અર્થ:—ભરતર્ષભ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યાવત્ જેટલું-જે સ્થાવરજઙ્ગમમ્ જડ અને ચૈતન્ય, કિંચિત્ કંઈ પણ, સત્ત્વમ્ પ્રાણિસમૂહ, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, તત્ તે બધું,

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી જ, (ઉત્પન્ન થાય છે એમ) વિદ્ધિ સું ભણુ

ભાવાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જોટલું-જો સ્થાવરજંગમ કંઈ પણ પ્રાણિઓનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ ભણુ અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સંબંધને આધીન હોવાથી, ક્ષેત્રજ્ઞાત્મક પરમાત્મા સિવાય આ પ્રાણિસમૂહનો સર્વથા લોપ થાય છે, એમ ઐક્યજ્ઞાન યવાથી પ્રાણિમાત્રમાં ઐક્ય તથા સમદષ્ટિ થાય છે, અને તેથી તેવી દષ્ટિવાળાને જ સુક્ષિત પણ સુલભ છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—આત્માના અભ્યર્ચનનું કૃત્વ ‘ ન સ મૂયોઽમિ-જાયતે ’ ઇત્યાદિ વચનો વડે દ્યુ છે, તેમ તે દર્શનના પગિણામે અવિદ્યાદિ અમાગના કારણોની નિવૃત્તિ દ્વાગ પુનર્જન્મનો અભાવ પણ દ્યો છે. જન્મનું કારણ અવિદ્યાનિમિત્ત ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો અયોગ છે, તેથી એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરાવનાર બ્રહ્મનું વર્ણન પણ કયુ, તેપણુ ફરી બીજા શબ્દોમા તેનું વર્ણન કરતા સમ્યગ્-જ્ઞાન કોણુ કહેવાય એ તે હવે ભગવાનુ કહે છે

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં ચ: પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૭॥

પદચ્છેદ:—સમમ્, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, તિષ્ઠન્તમ્, પરમેશ્વરમ્, વિનશ્યત્સુ, અવિનશ્યન્તમ્, ચ:, પશ્યતિ, સ:, પશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—તિષ્ઠતિ ઇતિ તિષ્ઠન્, ત તિષ્ઠન્તમ્ । પર-મશ્ચાસૌ ઈશ્વરશ્ચ પરમેશ્વર, ત પરમેશ્વરમ્ । વિશેષેણ નશ્યન્તિ ઇતિ વિનશ્ય-ન્તિ, તેષુ વિનશ્યત્સુ । ન વિનશ્યતિ ઇતિ અવિનશ્યન્, તમ્ અવિનશ્યન્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, વિનश्यत्સુ નાશવંત
(એવા) સર્વેણ સર્વ, મૂતેણ ભૂતોમાં, અવિનश्यन्तम् અવિનાશી,
પરમેશ્વરમ્ પરમેશ્વરને, સમમ્ સમાન, (પછે) તિષ્ઠન્તમ્ રહેલા,
પश्यति જુએ છે, સઃ તે, (જ) પश्यति જુએ છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ નાશવંત એવા સર્વે પ્રાણીઓમાં
અવિનાશી પરમેશ્વરને સમાનપછે રહેલા જુએ છે તે જ ખરી
રીતે જુએ છે. અર્થાત્ નાશવંત પ્રાણીઓ પણ બ્રહ્મમાં જ લીન
થવાથી તે પણ બ્રહ્મમય જ છે એમ જે જુએ છે તે જ સમ્યક્દર્શી
કહેવાય છે. ૨૭.

અવતરણિકા:—અમ્યક્દર્શનના ફલનું વર્ણન કરતા હવે ભગવાન
કહે છે.

સંમં પश्यન્હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ॥

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૮॥

પદચ્છેદ:—સમમ્, પश्यન્, હિ, સર્વત્ર, સમવસ્થિતમ્
ઈશ્વરમ્, ન, હિનસ્તિ, આત્મના, આત્માનમ્, તતઃ, યાતિ,
પરામ્, ગતિમ્.

૧ યૌજ્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપચ્યતે ।

ક્ષિં નૈન ॥ કૃતં પાપ ચૌરેણાત્યાપહારિણા ॥

મહામારતે શકુન્તલાસ્વાને ॥

જે પુરુષ પ્રકાશતરથી રહેલા—સ્વસ્વરૂપે રહેલા આત્માને પ્રકાશતરે—સ્થૂલ
દેહાદિરૂપે માનવા લાગે છે તે આત્માનું અપહરણ—અથાગ્ય ચોરી કરનારા ચોરે
કયું પાપ ન કર્યું કહેવાય ? અર્થાત્ જે સ્વરૂપને ન જાણવા રૂપ ચોરી કરે છે તે
જરૂર પાપ કરે છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પદ્યતિ इति पश्यन् । सर्वस्मिन् इति सर्वत्र । अव समीपे स्थितः इति अवस्थितः, सम्यक् अवस्थितः इति समवस्थितः, तम् समवस्थितम् ।

અન્વય અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, (પુરુષ) સર્વે સર્વપ્રાણીમાં, સમવસ્થિતત્વ સમાનપણે રહેલા, ઈશ્વરને ઈશ્વરને, સમમ સમાન, (ભાવથી) પદ્યન્ ભેતો થકો, આત્મના આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, ન, હિનસ્તિ હણતો નથી, (અને) તતઃ ત્યાર પછી, પરામ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—કારણ કે જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીમાં સમાનપણે રહેલા ઈશ્વરને સમાનભાવથી બુદ્ધિએ તે પુરુષ આત્મા વડે પોતાના આત્માનો નાશ-અધઃપાત-કરતો નથી એટલે તેની અધોગતિ થતી નથી, પણ એવા ઉત્તમ જ્ઞાનના પરિણામે તે મોક્ષની પરમ ગતિને પામે છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—“ સર્વજ્ઞોમાં રહેલા ઈશ્વરને સમતાથી ભેતો પુરુષ આત્માથી આત્માનો નાશ કરતો નથી. ” એમ ક્યું છે તે વાસ્તવિક નથી, કારણ કે “ મુખ્યઃપ્રાદિ પોતાના ગુણો, તથા પોતાનાં ધર્મે અધર્માદિ કર્મોની ભિન્નતાથી પ્રત્યેક દેહમાં રહેલા ભિન્નપરમાણુવિશિષ્ટ આત્માઓમાં કેવી રીતે સામ્યકીન થઈ શકે ? ” એવી શંકાના પરિહારમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃત્યા, एव, च, कर्माणि, क्रियमाणानि, सर्वशः, यः, पश्यति, तथा, आत्मानम्, अकर्तारम्, सः, पश्यति.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્રિયન્તે અહર્નિશમ્ इति क्रियमाणानि, तानि । सर्वेण प्रकारेण इति सर्वशः । करोति इति कर्ता, न कर्ता इति अकर्ता, तम् अकर्तारम् ।

અન્યથ અને અર્થઃ—ચ અને, યઃ જે પુરુષ, પ્રકૃત્યા ભગવાનની ત્રિશુણાત્મિકા માયા વડે, એવ જ, સર્વગઃ સર્વ પ્રકારે, કર્માણિ કર્મો, ક્રિયમાણાનિ કરવામાં આવે છે, (એમ) પદ્યતિ જુએ છે, તથા તથા, આત્માનમ્ આત્માને, અકર્તારમ્ અકર્તા, (પદ્યતિ જુએ છે) સઃ તે, પદ્યતિ (સત્ય) જુએ છે.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનની ત્રિશુણાત્મિકા માયા જ સર્વ પ્રકારે બધાં કર્મો કરે છે, પણ બીજું કોઈ કરતું નથી, અર્થાત્ તેને જ આધારે મનુષ્યો સર્વ કાર્યો કરે છે એવી રીતે જે પુરુષ જુએ છે, તેમ આત્માને સર્વ ઉપાધિરહિત—અકર્તા જુએ છે તે જ વાસ્તવિક રીતે જુએ છે. અર્થાત્ આત્મા ભિન્નપરમાણુ-વિશિષ્ટ કે કર્તા લોકતા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ જ આત્માની સત્તાથી બધું તંત્ર ચલાવે છે, એથી જ આત્મા નિર્લેપ અને નિર્વિકાર તથા સમાન છે, અને તેથી જ તેમાં આત્મજ્ઞાનીઓ સામ્યદર્શન કરી શકે છે. એટલે આવી રીતે સામ્યદર્શન કરનાર જ જ્ઞાની સત્ય રીતે સમદર્શક માનવામાં આવે છે. ૨૯.

અવતરણિકાઃ—પુનઃ પણ તે જ સમદર્શનનો મહિમા બીજા શબ્દોથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, ભૂતપૃથગ્માવમ્, એકસ્થમ્, અનુપ-
શ્યતિ, તતઃ, એવ, ચ, વિસ્તારમ્, બ્રહ્મ, સંપદ્યતે, તદા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૂતાનાં પૃથગ્માવઃ ઇતિ મૂતપૃથગ્માવઃ, તં
ભૂતપૃથગ્માવમ્ । એકસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ એકસ્યઃ, તમ્ એકસ્યમ્ । અનુ
પશ્ચાત્ પશ્યતિ ઇતિ અનુપદ્યતિ । વિશેષેણ તારઃ ઇતિ વિસ્તારઃ । સમ્યક્
પદ્યતે ઇતિ સંપદ્યતે ।

અ-વય અને અર્થઃ—યદા જ્યારે, (મુમુક્ષુ) મૂતપૃથ-
ગ્માવમ્ આકાશાદિ પંચમહાભૂતોના પૃથક્ભાવ-ભિન્નપણા-ને,
એકસ્યમ્ એક જ આત્મામાં રહેલો, અનુપશ્યતિ જુએ છે, ચ તથા,
તતઃ તે આત્માથી, એવ જ, (કરી તેને) વિસ્તારમ્ ઉત્પત્તિ અથવા
વિકાસને પામેલો, (અનુપદ્યતિ જુએ છે,) તદા તે વખતે, (તે)
બ્રહ્મ પ્રદક્ષસ્વરૂપને, સંપદ્યતે પ્રાપ્ત થાય છે.

સાધાર્થઃ—જ્યારે આ મુમુક્ષુ પંચમહાભૂતોના ભિન્ન-
ભાવને પ્રલયસમયમાં એક જ આત્મામાં રહેલો જુએ છે તેમ
જ સૃષ્ટિના આદિકાલમાં આત્મામાંથી જ તેને વિકાસ પામેલો
એટલે ઉત્પન્ન થયેલો જુએ છે, ત્યારે જ તે સાક્ષાત્ પ્રદક્ષ-
સ્વરૂપ જાય છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર આત્મસ્વરૂપ જ છે એવું
સમદર્શિપણું થાય ત્યારે જ તે પ્રદક્ષસ્વરૂપને પામે છે. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—“ મરે દેહોમા એક જ આત્માના અસ્તિત્વથી
તેનામા દેહોનો મંત્ર થવા નેહએ ” એવી શંકના પગિહારમાં બગવાન
શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માડ્યમચ્યયઃ ॥

શરીરરયોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અનાદિત્વાત્, નિર્ગુણત્વાત્, પરમાત્મા, અયમ્, અવ્યયઃ, શરીરસ્થઃ, અપિ, કૌન્તેય, ન, કરોતિ, ન, લિપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે આદિઃ કારણં યસ્ય સઃ અનાદિઃ, અનાદેઃ માવઃ અનાદિત્વમ્, તસ્માત્ અનાદિત્વાત્ । નિર્ગત ગુણાઃ યસ્માત્ સઃ નિર્ગુણઃ, નિર્ગુણસ્ય માવઃ નિર્ગુણત્વમ્, તસ્માત્ નિર્ગુણત્વાત્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ । શરીરે તિષ્ઠતિ ઇતિ શરીરસ્થઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે અર્જુન ! અયમ્ આ, પરમાત્મા પરમાત્મા, અનાદિત્વાત્ અનાદિભાવથી, (અને) નિર્ગુણત્વાત્ શુદ્ધોરહિતપણાથી, અવ્યયઃ ક્રિયા અને વ્યયરહિત, (છે, તેથી) શરીરસ્થઃ શરીરમાં રહેલો છતાં, અપિ પણ, ન, કરોતિ (કંઈ પણ) કરતો નથી, (તેમ જ) ન, લિપ્યતે લેખાતો નથી.

હોવાર્થઃ—હે કૌન્તેય—અર્જુન ! આ પરમાત્મા અનાદિ અને શુદ્ધોરહિત હોવાથી ક્રિયાત્વનાનો અને કોઈ પણ જાતના વિકારથી રહિત છે, એથી એ શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં પણ કંઈ કરતો નથી તેમ કશાથી લેખાતો પણ નથી. અર્થાત્ એ નિષ્ક્રિય અને નિર્લિપ્ત હોવાથી શારીરિક કોઈપણ દોષો એને સ્પર્શ કરી શકતા નથી. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમાં “ન કરોતિ ન લિપ્યતે—આત્મા કંઈ કરતો નથી તેમ જ લેખાતો પણ નથી.” એમ જે કહ્યું તેને હવે ભગવાન દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમજાવે છે:

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ॥

• સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, સર્વગતમ્, સૌક્ષ્મ્યાત્, આકાશમ્, ન, ઉપલિપ્યતે, સર્વત્ર, અવસ્થિતઃ, દેહે, તથા, આત્મા, ન, ઉપલિપ્યતે.

દ્વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વસ્મિન્ ગતમ્ इति સર્વગતમ્ ।
સૂક્ષ્મસ્ય માવઃ સૌક્ષ્મ્યમ્, તસ્માત્ સૌક્ષ્મ્યાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, સર્વગતમ્ બધે ઠેકાણે બ્યાસ થયેલું, આકાશમ્ આકાશ, સૌક્ષ્મ્યાત્ સૂક્ષ્મતાને લઈને, ન, ઉપલિપ્યતે લેખાતું નથી, તથા તેવી રીતે, આત્મા આત્મા, (પણ) સર્વત્ર સર્વ ઠેકાઠામાં, અવસ્થિતઃ રહેલો (હોવા છતાં પણ), ન, ઉપલિપ્યતે લેખાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે સર્વ ઠેકાણે બ્યાસ થયેલું છતાં આકાશ પોતાના સૂક્ષ્મપણાને લીધે લેખાતું નથી તેવી જ રીતે આત્મા પણ પ્રાણિમાત્રનાં શરીરોમાં રહેલો હોવા છતાં—સર્વત્ર બ્યાસ હોવા છતાં પણ કશાથી લિપ્ત થતો નથી. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—૩૨મો અંગ સ્વભાવથી જ આત્મા લિપ્ત થતો નથી એમ નહિ, પણ પોતાના પ્રકાશપણાને લીધે દ્રાઘનાથી પણ લિપ્ત ન થતા સૂર્યની પેઠે મૂર્તને પ્રકાશિત કરનાર છે એમ દર્શાવતી ભગવાન અર્જુનને સમજાવે છે.

યેથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ॥

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, પ્રકાશયતિ, એકઃ, કૃત્સ્નમ્, લોકમ્, ઇમમ્, રવિઃ, ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રી, તથા, કૃત્સ્નમ્, પ્રકાશયતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ કાશયતિ .ઈતિ પ્રકાશયતિ ।
ક્ષેત્રમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ક્ષેત્રી ।

અન્ય અને અર્થઃ—મારત હે ભારત ! યથા જેવી રીતે, એકઃ એક, રવિઃ સૂર્ય, ઇમમ્ આ, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, લોકમ્ લોકને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે, તથા તેવી રીતે, ક્ષેત્રી આત્મા, (પણ) કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રરૂપી શરીરને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે.

સાધાર્થઃ—હે ભારત ! જેવી રીતે આ એક જ સૂર્યનારાયણ સમસ્ત લોકને પ્રકાશ આપે છે તેવી રીતે પરમાત્મા પણ સમસ્ત ક્ષેત્રરૂપી શરીરને પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ એ પોતે કોઈનાથી પણ લિપ્ત ન થતાં પોતાના પ્રકાશથી સર્વને લિપ્ત કરી પ્રકાશિત કરે છે, અને તેથી જ એ કોઈ પણ પ્રકારના શારીરિક દોષોથી રહિત અને નિર્લિપ્ત છે. ૩૩.

અવતરણિકાઃ—હવે ઉપમહાર કરતા આખા અધ્યાયનો અર્થ નીચેના શ્લોકથી ભગવાન કહે છે

૧ યથા દીપઃ સ્વશરણે દીપ્યમાનઃ પ્રકાશતે ।

एवमेव शरीराणि प्रकाशयन्ति चेतनः ॥ અનુગીતા ॥

જેમ દીપો પોતાના સ્થાન-ધરમાં તેને પ્રકાશમાન કરતો પ્રકાશે છે તે પ્રમાણે જ ચેતન્યાત્મા પણ શરીરને પ્રકાશિત કરતો પોતે તેઓમા પ્રકાશે છે.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ॥

૧. ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યોતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

પદ્છેદઃ—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ, એવમ્, અન્તરમ્, જ્ઞાનચક્ષુષા, ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્, ચ, યે, વિદુઃ, યાન્તિ, તે, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્રં જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, ક્ષેત્રં ચ ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ ઇતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, તયોઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ । જ્ઞાનમ્ એવ ચક્ષુઃ જ્ઞાનચક્ષુઃ, તેન જ્ઞાનચક્ષુષા । ભૂતાનાં પ્રકૃતિઃ ભૂતપ્રકૃતિઃ, તસ્યાઃ મોક્ષઃ ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષઃ, તં ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—એવમ્ એ પ્રમાણે, યે જેઓ, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો, અન્તરમ્ ભેદ, ચ તથા, ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્ ભૂતભાવના ઉપાદાનકારણરૂપ (ત્રિશુષ્ણાત્મિકા અવિદ્યાલક્ષણા) પ્રકૃતિના મોક્ષ-અત્યંતાભાવને, વિદુઃ જાણે છે, તે તેઓ, પરમ્ પરમાર્થ તત્ત્વ-પ્રદાને, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે આ (અધ્યાયમાં કહ્યું તેમ) જે મનુષ્યો ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ કેને કહેવામાં આવે છે અને તેમાં શો ભેદ છે તે ભેદને તથા ભૂતભાવના ઉપાદાનકારણરૂપ ત્રિશુષ્ણાત્મિકા અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિના મોક્ષ-અત્યંતાભાવને જાણે છે, તેઓ પરમાર્થ તત્ત્વરૂપ પ્રદાને પામે છે. અર્થાત્ તેઓ મોક્ષ પામી કયાંદે પણ મુનર્જનમ ધારણ કરતા નથી. ૩૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकौर्त्तान्तिकप्रणीत-
सान्द्ययोगाधिपत्या गुर्जरटीकायां प्रकृतिपुरुष-
विवेकयोगो नाम प्रयोवदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अवतरણિકा:— ‘આ જગત્મા ઉત્પન્ન થતી વસ્તુમાત્ર ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે,’ એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું. તેને જ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી “પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ” ઇત્યાદિ પ્રલોકાર્થી ભગવાન કહેવાનું શરૂ કરે છે, અથવા ‘ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જગત્પ્રતિ કારણત્વ ધૃષ્ટિગતી આધીનતા હેઠળ છે, પરંતુ સાખ્યવાદીઓ તેને જેમ સ્વતંત્ર માને છે તેમ તે સ્વતંત્ર કારણભૂત નથી.’ એ જણાવવા તેમ જ ‘પુરુષનો પ્રકૃતિ સાથે એકેયાધ્યાત્મ, પુરુષ-આત્મા-નો ગુણોમાં સંગ, અને એ જ પ્રત્યેક જીવાત્માઓને ઉત્તમ અથવા અધમ યોનિઓમાં જન્મ આપવાનું એટલે કે અમારનું કારણ છે,’ એમ સ્પષ્ટીકરણ કરતા તે ક્યા ગુણમાં ? (૧), તેનો કેવી રીતે મગ છે ? (૨), કેટલા ગુણો છે ? (૩), કેવી રીતે આત્માનું બંધન કરે છે ? (૪), ગુણોમાંથી મુક્ત કેમ થવાય ? (૫), અને મુક્ત થયેલાના લક્ષણો કેવા હોય ? (૬), એ છ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર આપવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ વ્યોદ્યો અધ્યાય કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે —

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧॥

પદ્મચંદ્ર:— પરમ્, ભૂયઃ, પ્રવક્ષ્યામિ, જ્ઞાનાનામ્, જ્ઞાનમ્, -
ઉત્તમમ્, યત્, જ્ઞાત્વા, મુનયઃ, સર્વે, પરામ્, સિદ્ધિમ્, ઇતઃ, ગતાઃ.

૧ અધ્યાત્મોજ્જત્તમાત્મોર્જિત્તો મ્યાયયાગ્રમ ।

આત્મન્યનામનો માસો દેહજ્ઞ મમતા તત ॥

નહિ જે તે (વસ્તુ તે) મા તે (વસ્તુ) નું જાણવું તે અવ્યાસ છે જેમ રજનુમાં શર્પનો ભ્રમ અને આત્મા-સ્વરૂપ-જ્ઞાનમાં અનાત્મા-જગત-દેહાદિને જાણવાય છે. અને તેથી જ દેહમાં અદૃશ્ય અને મમતા થાય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્યેણ વક્ષ્યામિ પ્રવક્ષ્યામિ । સિંયન્તિ
કર્ત્ર્યાણિ યસ્યા સા સિદ્ધિઃ, તા સિદ્ધિમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) મૂય કરી
(હું તને) જ્ઞાનાનામ્ સર્વ જાતનાં જ્ઞાનોમા, ઉત્તમમ્ ઉત્તમ, પરમ
શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ, (કે) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા
જાણીને, સર્વે ધણા, મુનય (મનનશીલ) મુનિઓ, જ્ઞાતા આ
લોકમાંથી, પરમ્ પરમ, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ગતા પામેલા છે

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! કરીથી હવે સર્વ જ્ઞાનમા ઉત્તમ
એણે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન કે જેને જાણીને સઘળા મનનશીલ-મુનિઓ આ
લોકમાંથી બ્રહ્મસળધી પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે, તે હું તને કહીશ
અર્થાત્ તે જાણીને તું પણ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ૧.

અવતરણિકા—એ પદ્મસિદ્ધિ આપનાર જ્ઞાનનું ફલ કર્મના
ફળથી કેટલું ઉત્તમ પ્રકારનું છે, તે દર્શાવતા ભગવાન કહે છે

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—इदम्, જ્ઞાનમ્, ઉપાશ્રિત્ય, મમ, સાધર્મ્યમ્,
આગતાઃ, સર્ગે, અપિ, ન, ઉપજાયન્તે, પ્રલયે, ન, વ્યથન્તિ, ચ.

૧ પરાગપ્રમેયેષુ યા ફલત્વન સગતા ॥

સર્વિતેવેદે દેવોઽર્ષો વદાન્તોક્ષમમ્બત ॥ વાર્તિકકારા ॥

ઉપરના શ્લોકમા જ્ઞાનાના જ્ઞાનમુલમમ્ એટલે જ્ઞાનેશમા ઉત્તમ જ્ઞાન એમ જે
કહ્યું તે અમાનિત્યાદિ જ્ઞાનના સાધનોના ફળરૂપ જ્ઞાન નહિ, પણ સિત્ત સિન્ન યથા
દિના જ્ઞાનોમા જે ફળરૂપે સપ્રાપ્ત આત્મશુદ્ધિ-મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન તે જ નહિ
વેદાવવાકથોના પ્રમાણથી ગ્રેય વરતુ છે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્મેણ સહ વર્તમાનઃ સધર્મઃ, સધર્મસ્ય માવઃ સાધર્મ્યમ્, તત્ । સૃજ્યન્તે અસ્મિન્ ઇતિ સર્ગઃ, તસ્મિન્ સર્ગે । પ્રકર્ષેણ લયઃ પ્રલયઃ, તસ્મિન્ પ્રલયે ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઇદમ્ આ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનનો, ઉપાશ્રિત્ય અત્યંત આશ્રય કરીને, મમ મારા, સાધર્મ્યમ્ સમાનરૂપને, આગતાઃ પ્રાપ્ત થયેલા (જનો), સર્ગે સૃષ્ટિના આરંભકાલમાં, અપિ પણ, ન, ઉપજાયન્તે ઉત્પન્ન થતા નથી. ચ તેમ, પ્રલયે સૃષ્ટિના નાશ વખતે, (પણ) ન, વ્યયન્તિ પીડા પામતા નથી.

ભાવાર્થઃ—મારા આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને કેટલાક મારા રૂપને—સાચુજય મોક્ષને પામ્યા છે, અને એવા મારા રૂપને પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સૃષ્ટિની શરુઆતમાં ક્યારે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમ જ સૃષ્ટિના વિનાશકાલે પણ મૃત્યુ સંબંધી પીડા પામતા નથી. અર્થાત્ એવા જ્ઞાનયુક્ત તત્ત્વવેદાઓને જન્મમરણનાં અસહ્ય બંધનો ક્યારે પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી, કારણ કે તેઓ મોક્ષને પામી ગએલા હોય છે. ૨.

અવતરણિકાઃ—પાછળ કહેવામા આવ્યું છે તે પ્રમાણે ‘ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો સયોગ જ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છે’ તે ફરીથી ભગવાન પ્રસંગવશાત્ કહે છે

મમ યોનિર્મહદ્રક્ષ તસ્મિન્ ગર્ભં દધામ્યહમ્ ॥

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥ ૩ ॥

૧ વિષ્ણોર્યોનિર્ગમસધારણાર્થ મહામાયા સર્વદુ સ્ત્રિવિહીના ॥

તથાપ્યામાન દુ સ્ત્રિવન્મેહનાર્થ પ્રકાશયન્તી સહ વિષ્ણુના સા ॥ સમશ્રુતિ ॥

જન ધારણ કરવાની ઇચ્છાવાળી પરમાત્માની યોનિ જે મહામાયા તે સર્વ દુ ખોટી રહિત છે, તથાપિ જાણે દુ ખવાળી હોય તેમ આત્માને મોહ પમાડવા માટે પરમાત્મા સાથે પ્રકાશ કરતી વર્તતી જણાય છે.

પદચ્છેદઃ—મમ, યોનિઃ, મહદ્બ્રહ્મ, તસ્મિન્, ગર્ભમ્, -દધામિ, અહમ્, સંભવઃ, સર્વમૂતાનામ્, તતઃ, ભવતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહત્ ચ તત્ બ્રહ્મ ઇતિ મહદ્બ્રહ્મ ।
ભવતિ ઇતિ મવઃ, સમ્યક્ ભવઃ ઇતિ સંભવઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! મમ મારી, યોનિઃ ત્રિગુણાત્મિકા માયા-પ્રકૃતિ, મહદ્બ્રહ્મ (સર્વ કાર્યમાં વિશિષ્ટ હોવાથી મહત્ અને પોતાના વિકાસને પોષણ કરવાથી બ્રહ્મ એ પ્રમાણે) મહદ્બ્રહ્મ છે, તસ્મિન્ તે મહદ્બ્રહ્મ-યોનિ-પ્રકૃતિમાં, અહમ્ હું, ગર્ભમ્ હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્માના જન્મનું બીજ, દધામિ નાખું છું, તતઃ તેથી (બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા), સર્વમૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણિઓની, સંભવઃ ઉત્પત્તિ, ભવતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! મારી ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ-યોનિ મહદ્બ્રહ્મ છે, અને તે મહદ્બ્રહ્મ-યોનિ-માં હું બ્રહ્માના જન્મનું બીજ રાખું છું. એ પ્રમાણે તે બીજના આરોપણથી તે બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા સર્વ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩.

અવતરણિકાઃ—“ ઉપા જાણાવેના કાળ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભ દ્વારા જૂનામાત્રની ઉત્પત્તિ છે એમ કહી ચક્રેય ? કાળ ક્રે દેવાદિ તથા વિશિષ્ટ જાતિઓમાં અને વિશિષ્ટ દેહોમાં બીજાં કરણોથી પણ ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. ” નો તેની શકના પરિદાગ્ધા “ પ્રકૃતિ તે યોનિ અને ગર્ભાગ્રાનકનાં તે હું ” એવો ક્રમ પ્રત્યેક વખતે પ્રત્યેક કાર્યમાં માનવો-જેમજે, એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે :

સર્વયોનિષુ કૌંતેય મૂર્તયઃ સંભવંતિ યાઃ ॥

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વયોનિષુ, કૌંતેય, મૂર્તયઃ, સંભવન્તિ, યાઃ, તાસામ્, બ્રહ્મ, મહત્, યોનિઃ, અહમ્, બીજપ્રદઃ, પિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાશ્ચ તા યોનયશ્ચ સર્વયોનયઃ, તાસુ સર્વયોનિષુ । સમ્યક્ ભવન્તિ ઇતિ સંભવન્તિ । બીજ પ્રક્ષેપેણ દદાતિ ઇતિ બીજપ્રદઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૌંતેય હે કૌંતેય ! સર્વયોનિષુ (દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, પશુ, મૃગાદિ) સર્વ યોનિઓમાં, યા જે, મૂર્તયઃ દેહાકૃતિઓ, સંભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તાસામ્ તે સઘળીનું, યોનિઃ કારણ, (માતા) મહત્ ત્રિશુભ્રાત્મિકા, બ્રહ્મ માયા-પ્રકૃતિ છે, (અને) બીજપ્રદઃ બીજ ધારણ કરાવનાર, પિતા પિતા, અહમ્ હું, (છુ).

ભાવાર્થઃ—હે કૌંતેય ! દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, પશુ, વગેરે સર્વ યોનિઓમાં જે જે મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સઘળીનું યોનિ-ઉત્પત્તિસ્થાન-કારણ (માતા) ત્રિશુભ્રાત્મિકા-માયા-પ્રકૃતિ છે, અને પ્રકૃતિને ગર્ભાધાન કરાવનાર પિતા હું છુ. અર્થાત્

૧ (સ હેતાવાનાસ) યથા સ્ત્રીપુમાન્સો સપરિપ્ષન્તી સ દમમેવા માન દ્વેષાપાતયત્ । તત પતિશ્ચ પત્ની ચામયતામ્ ॥ શ્લોક ॥

મૃદ્ધિના આરભકાળમા પ્રથમ બિન્ન થવાની ઇચ્છા કરી, એમ કહ્યું તે એક જ આત્મા હતો એમ કે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને મન્યા-એકત્ર થયા પછી સૃષ્ટિ થવા માટે આત્માએ પોતે જ એ માથાપાવિવાન આત્મા-શરીરને એકમાથી બે પ્રકારનું કયું અને (નીચી પાથરી પર ગયું) તેથી તે સ્ત્રી અને પુરુષ થયા.

તે સર્વ મૂર્તિઓ મારી પ્રકૃતિમાં મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું માન. ૪.

અવતરણિકા:—“એ સર્વ આપનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેમાં દેહોમાં આત્માઓને બંધનકારક ક્યા ક્યા ગુણો છે ? અને તે કેવી રીતે પ્રાણિઓને બંધન કરે છે ?” એવા પ્રશ્નના સમર્થમાં ભગવાન કહે છે

સત્ત્વં રજસ્તમ इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—સત્ત્વમ્, રજઃ, તમઃ, इति, गुणाः, प्रकृति-
संभवाः, निबध्नन्ति, महाबाहो, देहे, देहिनम्, अव्ययम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—પ્રકૃતે સમયઃ યેષાં તે પ્રકૃતિસમવા ।
निश्चयेन बध्नन्ति इति निबध्नन्ति । देह. अस्ति अस्य इति देही,
त देहिनम् ।

૧ અમામેનાં લોહિતશુક્રદૃષ્ટા વર્ણી વ્રજાં જનવર્તી સત્પામ્ ।

અજો દ્યૌકો ગુપમાણોશ્વરોતે જહાચેનાં મુક્તમોગામજેઽય ॥ તેત્તયિ ॥

એક સાથ, સફેદ અને કાળા રંગની સરખા—સરસ રૂપવાળી, અને બહુ પ્રબળ
જન્મ આપતી એવી બળ-બળકળીને એક જ અન્ન-બકરો ભોજવતો તેની સાથે
સુએ છે, પણ બીજો અન્ન ભોજ ભોજવેલી માની તેનો ત્યાગ કરે છે

સારાસ —જન, સત્ત્વ અને તમોગુણવાળી માયા એક છતાં નિજ નિજ કર્મોનુ-
સાર ભુદી ભુદી બળની પ્રબળે ઉત્પન્ન કરનારી છે તે બળ-માયાને તેના કાર્યને
એક જ અન્ન-મગ્ગ-મા-શ્વેત્રજ-જીવ ભોજવતો તેની સાથે સુએ છે-મોહનિદ્રા
ભોજવે છે, અને બીજો અન્ન-મગ્ગ-મા-તેનાથી વિવશજી જીવ-તેનો ત્યાગ કરે છે
અર્થાત્ એક અજ્ઞાનવશ જીવ માયામાં સેવાય છે ત્યારે બીજો જ્ઞાનવશ જીવ તેને ત્યાગ
કે (એવી રીતે અજ્ઞાન દશામાં અવિનાશી જીવને માયાથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણો
બંધનમાં લાગે છે, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તે ગુણોના બંધનથી મુક્ત થાય છે)

અન્વય અને અર્થ:—મહાવાહો હે મહાબાહો ! સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, રજઃ રજોગુણ, (અને) તમઃ તમોગુણ, इति એ પ્રમાણે, પ્રકૃતિસંભવાઃ (મારી) માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, (ગુણાઃ) ત્રણ ગુણો, વેહે શરીરમાં, અવ્યયમ્ અવિનાશી, (એવા) વેહિનમ્ આત્માને, નિવૃત્તાન્તિ જકડીને બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહુ અર્જુન ! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તે ગુણો આ અવિનાશી આત્માને શરીરમાં બાંધે કે સચોટ બંધન કરીને રહેલા હોય તેમ તેને બાંધે છે. અર્થાત્ વાસ્તવિકમાં આત્માને બંધન નથી, પણ ગુણોના બંધનથી તે દેહમાં બંધાય છે. ૫.

અવતરણિકા:—હવે જે ગુણો આત્માને બંધનકર્તા છે તે સત્ત્વાદિ ગુણોમા 'સત્ત્વગુણતું લક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે' તે જાણવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ॥

सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

પદચ્છેદ:—તત્ર, સત્ત્વમ્, નિર્મલત્વાત્, પ્રકાશકમ્ । અનામયમ્, સુખસંગેન, બધ્નાતિ, જ્ઞાનસંગેન, ચ, અનઘ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્ગતઃ મલઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મલઃ, નિર્મલસ્ય માવઃ નિર્મલત્વમ્, તસ્માત્ નિર્મલત્વાત્ । પ્રકર્ષેણ કાશયાતિ इति પ્રકાશકમ્ । ન વિદ્યતે આમયઃ યસ્મિન્ તત્ અનામયમ્ । સુખે સંગઃ इति સુખસંગઃ, તેન સુખસંગેન । જ્ઞાને સંગઃ इति જ્ઞાનસંગઃ, તેન જ્ઞાનસંગેન । ન વિદ્યતે અઘં યસ્મિન્ સઃ અનઘઃ, તત્સંનુદ્ધૌ હે અનઘ ।

અન્વય અને અર્થ:—અનય હે નિષ્પાપ । તત્ત્વ તે શુદ્ધોમાં, સત્ત્વમ્ સત્ત્વશુદ્ધ, નિર્મલત્વાત્ સ્વચ્છપણાથી, પ્રકાશકમ્ પ્રકાશ કરનાર, (તથા) અનામયમ્ ઉપદ્રવ-દુઃખથી રહિત (છે, અને) સુરસદ્ધેન સુખના સંગ વડે, ચ તથા, જ્ઞાનસદ્ધેન જ્ઞાનના સંગ વડે, (છવાત્માને) વધ્નાતિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! એ ત્રણે શુદ્ધોમાં પ્રથમ સત્ત્વશુદ્ધ અત્યંત સ્વચ્છ હોવાથી આસ્વર-દેહીપ્રમાણ અને ઉપદ્રવ-દુઃખથી રહિત-પ્રશાંત છે, અને તેથી તે સુખ તથા જ્ઞાનના સંગવડે છવાત્માને દેહને વિધે બાંધે છે. ૬.

અવતરણિકા:—હવે 'સ્નેશુષુનુ' લક્ષણ અને તે કેવી રીતે છવાત્માનું બંધન કરે છે ' તે મધ્યમા ભગવાન કહે છે

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ॥

તન્નિવધ્નાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન ચાનય ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—રજઃ, રાગાત્મકમ્, વિદ્ધિ, તૃષ્ણાસંગ-સમુદ્ભવમ્, તત્, નિવધ્નાતિ, કૌંતેય, કર્મસંગેન, ચ, અનય.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—રાગઃ આત્મા यस્ય તત્ રાગાત્મકમ્, તત્ । તૃષ્ણા ચ સંગશ્ચ તૃષ્ણાસંગૌ, તામ્યાં સમ્યક્ ઉદ્ભવો यस્ય તત્ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્, તત્ । કર્મણિ સંગઃ કર્મસંગ, તેન કર્મસંગેન ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! રજઃ સ્નેશુષુને, રાગાત્મકમ્ રાગ-આસક્તિરૂપ, (અને) તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ તૃષ્ણા-અપ્રાપ્ત વિષયમાં અભિલાષા, અને સંગ-પ્રાપ્ત વિષયમાં વિશિષ્ટ પ્રીતિ, તે થકી ઉત્પન્ન થએલું, વિદ્ધિ ભણ, ચ

અને, અન્ય હે નિષ્પાપ અર્જુન ! તત્ તે, (રજોગુણ) કર્મસંજ્ઞેન કર્મમાં આસક્તિ વડે, (આત્માને દેહમાં) નિવધ્નાતિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! રજોગુણને આસક્તિરૂપ તેમ જ તૃષ્ણા-અપ્રાપ્ત વિષયને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા, અને પ્રાપ્ત થએલા વિષયમાં વિશેષ પ્રીતિ થવી તે રૂપી સંગ, એ બેથી ઉત્પન્ન થયેલો બાધ; અને હે નિષ્પાપ ! તે રજોગુણ કર્મમાં આસક્તિ વડે જ જીવાત્માને દેહને વિષે બાંધે છે. ૭.

અવતરણિકા:—હવે ‘તમોગુણના લક્ષણો અને તે ક્રવી રીતે બન્ધનકારક થાય છે’ તેનો નિર્દેશ કરતા ભગવાન કહે છે

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ॥

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—તમઃ, તુ, અજ્ઞાનજમ્, વિદ્ધિ, મોહનમ્, સર્વદેહિનામ્, પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ, તત્, નિવધ્નાતિ, ભારત.

ઠ્યુત્પત્તિસમાસા:—અજ્ઞાનાત્ જાયતે इति અજ્ઞાનજમ્, તત્ । મોહયતિ इति મોહનમ્, તત્ । સર્વે ચ તે દેહિનઃ इति સર્વદેહિનઃ, તેષા સર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદશ્ચ આલસ્યં ચ નિદ્રા ચ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રા, તામિ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિ । નિ નિતરા બધ્નાતિ इति નિવધ્નાતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—મારત હે ભારત ! તુ વળી, તમઃ તમોગુણને, અજ્ઞાનજમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો, (અને) સર્વદેહિનામ્ સર્વ દેહધારીઓને, મોહનમ્ મોહ પ્રમાડનાર, વિદ્ધિ તું બાળ, (તેમ) તત્ તે, (તમોગુણ) પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિ પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રાવડે, (જીવાત્માને) નિવધ્નાતિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! વેળી તમોશુણુ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા સર્વ પ્રાણિઓને મોહ પ્રમાદનાર છે એમ તું જાણ, અને તે તમોશુણુ પ્રમાદ, આવસ્ય અને નિદ્રાથી છવાત્માને દેહનેવિષે બાંધે, છે. ૮.

અવતરણિકા:—ફરી પણ એ ત્રણે ગુણોના વ્યાપાર સંક્ષેપથી ભગવાન કહે છે.

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ॥

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—સત્ત્વમ્, સુખે, સંજયતિ, રજઃ, કર્મણિ, ભારત, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ય, તુ, તમઃ, પ્રમાદે, સંજયતિ, ઉત.

વ્યુપત્તિસમાસા:—સમ્ સમ્યક્તયા જયતિ इति સંજયતિ । આ સમન્તાત્ વૃત્વા, इति આવૃત્ય । પ્રકર્ષેણ માદઃ इति પ્રમાદઃ, તસ્મિન્ પ્રમાદે ।

અન્વય અર્થ:—મારત હે ભારત ! સત્ત્વમ્ સત્ત્વ-શુણુ, (છવાત્માને) સુખે સુખમાં, સંજયતિ જોડે છે, રજઃ રજો-શુણુ, કર્મણિ કર્મમાં (જોડે છે), તુ પણ, તમઃ તમોશુણુ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આવૃત્ય ઢાંકી દઈને, ઉત અવસ્ય, પ્રમાદે પ્રમાદને વિષે, સંજયતિ જોડે છે.

ભાવાર્થ:—હે ભારતવંશી અર્જુન ! સત્ત્વશુણુ છવાત્માને સુખમાં જોડે છે તથા રજોશુણુ કર્મમાં જોડે છે, પણ તમોશુણુ તો તેના જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને તેને પ્રમાદમાં જ જોડે છે. અર્થાત્ સત્ત્વ અને રજોશુણુ કરતાં પણ તમોશુણુ તેને વધારે અધી-શતિએ જવામાં પ્રેરે છે. ૯.

અવતરણિકા:—‘ ઉપર કહેલા ગુણો પરસ્પર પોતપોતાના કર્તવ્ય સમયે અન્ય ગુણોનું અતિક્રમણ કરી ક્યારે વૃદ્ધિ પામે છે અને ક્યારે અસર કરે છે, ’ તે હવે ભગવાન કહે છે:

રજસ્તમશ્ચાભિમૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ॥

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—રજઃ, તમઃ, ચ, અભિમૂય, સત્ત્વમ્, ભવતિ, ભારત, રજઃ, સત્ત્વમ્, તમઃ, ચ, એવ, તમઃ, સત્ત્વમ્, રજઃ, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અપિતઃ અતિશયેન મૂત્વા इति અભિ-મૂય । ભરતસ્ય ગોત્રાપત્યં પુમાન્ મારતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે મારત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મારત હે ભારત! સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, રજઃ રજોગુણને, ચ અને, તમઃ તમોગુણને, અભિમૂય હટાવીને, (પોતાના કર્તવ્ય સમયે) ભવતિ વધે છે, ચ તથા, રજઃ રજોગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણને, (અને) તમઃ તમોગુણને, એવ પણ, (એ પ્રમાણે હટાવીને અધિક બલવાન થાય છે), તથા તેવી જ રીતે, તમઃ તમોગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણને, (અને) રજઃ રજોગુણને, અભિમૂય હટાવીને, (ભવતિ પ્રધાન બને છે.)

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશી અર્જુન! સત્ત્વગુણ, રજોગુણને, અને તમોગુણને હટાવીને પોતાના સાત્ત્વિક કર્તવ્યસમયે અધિક થાય છે, તથા રજોગુણ, સત્ત્વગુણને અને તમોગુણને હટાવીને

૧ આગમોક્ષઃ પ્રજા વેશઃ કાલઃ કર્મ ચ જન્મ ચ ।

ધ્યાન મન્ત્રોક્ષ્ય સત્કારો વશૈતે ગુણહેતવઃ ॥ માગવતે ॥

શાસ્ત્ર, જલ, પ્રજા, દેશ, કાલ, કર્મ, જન્મ, ધ્યાન, મંત્ર અને સરકાર, એ દસ ગુણના હેતુ-કારણ-કહેવાય ॥

પોતાના રત્નેશુભસાધ્ય કર્તવ્યસમયે અધિક બલવાન થાય છે, તેવી જ રીતે તમોશુભ, સત્વશુભને અને રત્નેશુભને ઇલાવીને પોતાના તમોશુભસાધ્ય કર્તવ્યસમયે પ્રધાન બને છે. અર્થાત્ એ દરેક પોતપોતાના અદ્ભૂત કર્તવ્યસમયે બલવાન થઈ પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે. ૧૦

અવતરણિકા:—‘ન્યારે જે શુભ પ્રધાન હોય છે તે સમયે તેના ક્યાં લક્ષણો હોય છે,’ તે કહેતા ‘પ્રથમ સત્વશુભપ્રધાન ક્યાં મનાય છે’ તે હવે બગવાન જણાવે છે

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ॥

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥૧૧॥

પદચ્છેદ:—સર્વદ્વારેષુ, દેહે, અસ્મિન્, પ્રકાશઃ, ઉપ-જાયતે, જ્ઞાનમ્, યદા, તદા, વિદ્યાત્, વિવૃદ્ધમ્, સત્ત્વમ્, ઇતિ, ઉત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ દ્વારાણિ ઇતિ સર્વદ્વારાણિ, તેષુ સર્વદ્વારેષુ । વિશેષેણ વૃદ્ધમ્ ઇતિ વિવૃદ્ધમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—યદા ન્યારે, અસ્મિન્ આ, દેહે દેહમાં, સર્વદ્વારેષુ (શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોરૂપી) સર્વ દ્વારોમાં, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનરૂપી, પ્રકાશઃ પ્રકાશ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, તદા ત્યારે સત્ત્વમ્ સત્વશુભ, ઉત અવશ્ય, વિવૃદ્ધમ્ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો, (છે) ઇતિ એમ, વિદ્યાત્ બાણુ

સાવાર્થ:—ન્યારે આ શરીરને વિષે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોરૂપી દ્વારોમાં જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અવશ્ય સત્વશુભ થયો જ વૃદ્ધિ પામેલો છે એમ બાણુ. ૧૧.

અવતરણિકા:—હવે ‘ રજોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ત્યારે તેનાં લક્ષણો કેવા હોય છે,’ તે ભગવાન કહે છે

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ॥

રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

પદ્મછેદઃ—લોભઃ, પ્રવૃત્તિઃ, આરમ્ભઃ, કર્મણામ્, અશમઃ, સ્પૃહા, રજસિ, એતાનિ, જાયન્તે, વિવૃદ્ધે, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—લુપ્યતે એનેન ઇતિ લોભઃ । પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । આરમ્બ્યતે ઇતિ આરમ્ભઃ । ન શમઃ અશમઃ । વિશેષેણ વૃદ્ધઃ વિવૃદ્ધઃ, તસ્મિન્ વિવૃદ્ધે । ભરતાનામ્ ઋષભઃ ભરતર્ષભઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે ભરતર્ષભ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભરતર્ષભ હે ભરતર્ષભ ! રજસિ રજોગુણ, વિવૃદ્ધે વિશેષ વૃદ્ધિ પામતાં, લોભઃ પારકાના દ્રવ્યને લઈ લેવાની ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિઃ નિરંતર વ્યવસાયમાં રહેવું, કર્મણામ્ ગૃહ, ઉદ્યાનાદિ કામોનો, આરમ્ભઃ નવીન ઉદ્યમ, અશમઃ ‘ આ કરીશ અને તે કરીશ ’ ઇત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પોની પરંપરા-અશાંતિ, (અને) સ્પૃહા સર્વ સામાન્ય વસ્તુ સંબંધી ઇચ્છા, એતાનિ એ ચિહ્નો, જાયન્તે ઉદ્ભવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! રજોગુણની જ્ઞાતિ વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે લોભ, સતત વ્યવસાય, ક્રોધોનો નવો નવો આરંભ, અશાન્તિ અને સ્પૃહા, એ ચિહ્નો (મનુષ્યોમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે ‘ વૃદ્ધિ પામેલા તમોગુણના ચિહ્નો ’ ભગવાન કહે છે

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ॥

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—અપ્રકાશઃ, અપ્રવૃત્તિઃ, ચ, પ્રમાદઃ, મોહઃ, એવ, ચ, તમસિ, એતાનિ, જાયન્તે, વિવૃદ્ધે, કુરુનન્દન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન પ્રકાશઃ અપ્રકાશઃ । ન પ્રવૃત્તિઃ અપ્રવૃત્તિઃ । પ્રકર્ષેણ માદયતિ इति પ્રમાદઃ । મોહયતિ इति મોહઃ । નન્દયતિ इति નન્દનઃ, કુરુણાં નન્દનઃ કુરુનન્દનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે કુરુનન્દન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કુરુનન્દન હે કુરુવંશને આનંદ આપનાર! તમસિ તમોશુષ્ણુ, વિવૃદ્ધે, ધણે વૃદ્ધિ પામતા, અપ્રકાશઃ અવિવેક, ચ તથા, અપ્રવૃત્તિઃ નિરુદ્ધમપણું, પ્રમાદઃ કર્તવ્ય કર્મમાં આલસ્ય, ચ અને, મોહઃ મૂઢતા, એવ પણુ, એતાનિ એ ચિત્તો, જાયન્તે ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે કુરુનંદન! તમોશુષ્ણુની વિશેષ વૃદ્ધિ ત્યારે શરીરમાં થાય છે ત્યારે અવિવેક, નિરુદ્ધમપણું, પ્રમાદ તથા મૂઢતા એ ચિત્તો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘મરણમયે સત્ત્વ, રજઃ, અને તમ ગુણો-માંથી જે શુષ્ણુ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તો તેનું ક્ષેત્ર ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય છે,’ તે બે શ્લોકથી ભગવાન કહે છે

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ॥

તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ॥

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, સત્ત્વે, પ્રવૃદ્ધે, તુ, પ્રલયમ્, યાતિ, દેહમૃત્, તદા, ઉત્તમવિદામ્, લોકાન્, અમલાન્, પ્રતિપદ્યતે; રજસિ, પ્રલયમ્, ગત્વા, કર્મસદ્ગિષુ, જાયતે, તથા, પ્રલીનઃ, તમસિ, મૂઢયોનિષુ, જાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વૃદ્ધમ્ પ્રવૃદ્ધમ્, તસ્મિન્ પ્રવૃદ્ધે । પ્રકર્ષેણ લયઃ પ્રલયઃ, તં પ્રલયમ્ । દેહં વિભર્તિં ઇતિ દેહમૃત્ । ઉત્તમં મહદાદિતત્ત્વં વિદન્તિ ઉપાસતે ઇતિ ઉત્તમવિદઃ, તેષામ્ ઉત્તમ-વિદામ્ । ન વિદ્યતે મલં યેષુ તે અમલાઃ, તાન્ અમલાન્ । સદ્ગઃ અસ્તિ યેષાં તે સદ્ગિનઃ, કર્મસુ સદ્ગિનઃ કર્મસદ્ગિનઃ, તેષુ કર્મસદ્ગિષુ । પ્રકર્ષેણ લીનઃ પ્રલીનઃ । મૂઢાશ્ચ તાઃ યોનયશ્ચ મૂઢયોનયઃ, તાસુ મૂઢયોનિષુ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દેહમૃત્ દેહને ધારણ કરનાર—પ્રાણી, યદા જ્યારે, સત્ત્વે સત્ત્વશુભ, પ્રવૃદ્ધે વધેલો હોય, (અને) પ્રલયમ્ મૃત્યુને, યાતિ પામે છે, તદા ત્યારે (તે) ઉત્તમવિદામ્ મહત્તત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા જ્ઞાનીઓના, અમલાન્ નિર્મલ, લોકાન્ લોકોને, પ્રતિપદ્યતે પામે છે, રજસિ રજોશુભ, પ્રવૃદ્ધે વૃદ્ધિ પામ્યો હોય, (ત્યારે) પ્રલયમ્ મૃત્યુ, ગત્વા પામીને, કર્મસદ્ગિષુ કર્મોમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં, જાયતે જન્મ પામે છે, તથા તેમ જ, તમસિ તમોશુભ, (વૃદ્ધિપામતાં) પ્રલીનઃ શરીર છોડી જનાર—દેહધારી, મૂઢયોનિષુ પશુ ઇત્યાદિ મૂઢયોનિઓમાં, જાયતે જન્મ પામે છે.

ભાવાર્થ:—પ્રાણી જ્યારે સત્ત્વગુણ અત્યંત વધેલો હોય અને તે સમયે જો શરીર છોડી જાય છે તો તે મહત્તત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા જ્ઞાનીઓના નિર્મલ-પવિત્ર લોકોને પામે છે, શરીરમાં રજોગુણની પ્રબલતા યદ્ય હોય અને તે સમયે જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે તો કર્મોમાં આસક્તિ રાખનારા મનુષ્યોમાં જન્મ પામે છે અને જો તમોગુણની પ્રબલતાના સમયમાં શરીર છોડી જાય છે તો પશુ ઇત્યાદિ મૂઢ યોનિઓમાં જન્મ પામે છે. અર્થાત્ સત્ત્વાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ યતાં સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ યોનિમાં તે જન્મ ધારણ કરે છે ૧૪-૧૫.

અવતરણિકા:—હવે 'સાત્ત્વિક ઇત્યાદિ કર્મોના પરિણામ દ્વારા ગુણોનું દેવા પ્રદાનનું કથન છે,' તે સમયમાં ભગવાન કહે છે

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ॥

રજસસ્તુ ફલં દુઃખમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મણઃ, સુકૃતસ્ય, આહુઃ, સાત્ત્વિકમ્, નિર્મલમ્, ફલમ્, રજસઃ, તુ, ફલમ્, દુઃખમ્, અજ્ઞાનમ્, તમસઃ, ફલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુષ્ટુ કૃતમ્ સુકૃતમ્, તમ્ય સુકૃતમ્ય । સત્ત્વમ્ય ઇદમ્ સાત્ત્વિકમ્, તત્ । નિર્ગત. મલ્લ યમ્માત્ તત્ નિર્મલમ્, તત્ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(શિષ્યપુરુષો) સુકૃતસ્ય સારા-પુણ્યરૂપ, કર્મણ કર્મનું, સાત્ત્વિકમ્ સત્ત્વપ્રધાન, અને નિર્મલમ્ સ્વચ્છ-દોષરહિત, ફલમ્ ફલ, આહુ કહે છે, તુ તેમ,

રજસઃ રજોગુણયુક્ત કર્મનું, ફલમ્ ફલ, દુઃખમ્ દુઃખ, (અને)
તમસઃ તમોગુણવિશિષ્ટ કર્મનું, ફલમ્ ફલ, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન,
(કહે છે).

ભાવાર્થઃ—શિષ્ટજનો સારા-પુણ્યશાલી-કર્મોના ફલને
સાત્ત્વિક તથા સ્વચ્છ-નિર્દોષ-કહે છે, તેમ રજોગુણયુક્ત કર્મોનું
ફલ દુઃખ, અને તમોગુણવિશિષ્ટ કર્મોનું ફલ અજ્ઞાન કહે
છે. અર્થાત્ એપ્રમાણે લિપ્ત લિપ્ત ગુણોને અંગે ઉત્તમ,
મધ્યમ તથા અધમ એમ ત્રણ પ્રકારનાં ફલ મનુષ્યને પ્રાપ્ત
થાય છે. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત ગુણોના ફલની ભિન્નતામાં પહેલા કહેલો
હેતુ પણ તેની દૃઢતા બતાવવાની ખાતર પુનઃ ભગવાન કહે છે:

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ॥

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વાત્, સંજાયતે, જ્ઞાનમ્, રજસઃ, લોભઃ,
એવ, ચ, પ્રમાદમોહૌ, તમસઃ, ભવતઃ, અજ્ઞાનમ્, એવ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ જાયતે સંજાયતે । પ્રમાદશ્ચ
મોહશ્ચ પ્રમાદમોહૌ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સત્ત્વાત્ સત્ત્વગુણથી, જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, ચ અને, રજસઃ રજોગુણથી,
લોભઃ લોભ, એવ જ, (ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ) તમસઃ તમોગુણથી,
પ્રમાદમોહૌ પ્રમાદ અને મોહ, ભવતઃ ઉત્પન્ન થાય છે, ચ અને,
અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, એવ પણ, (તમોગુણથી જ થાય છે.)

ભાવાર્થ:—સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણથી લોભ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—હવે ‘મત્વાદિ વૃત્તિનું સેવન કરનારા પુરુષો ભિન્નભિન્ન ગુણો પ્રમાણે જુદી જુદી ક્ષી ક્ષી ગતિને પામે છે,’ ને દહે છે

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—ऊर्ध्वम्, ગચ્છન્તિ, સત્ત્વસ્થાઃ, મધ્યે, તિષ્ઠન્તિ, રાજસાઃ, જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ, અધઃ, ગચ્છન્તિ, તામસાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સત્ત્વે તિષ્ઠન્તિ તે સત્ત્વસ્થા । રજસે રાજસા । જઘને યવ જઘન્ય, જઘન્યશ્ચાર્મો ગુણશ્ચ જઘન્યગુણ, તસ્ય વૃત્તિ જઘન્યગુણવૃત્તિ, તમ્યા તિષ્ઠન્તિ તે જઘન્યગુણવૃત્તિમ્યા । તમસે રાજસા ।

અન્વય અને અર્થ:—સત્ત્વસ્થા સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરીને રહેલાઓ, ऊर्ध्वम् ઉપરના—દેવાદિ લોકોમાં, ગચ્છન્તિ લાયક છે, રાજસા રજોગુણનો આશ્રય કરીને રહેલાઓ, મધ્યે મધ્ય લોક—મનુષ્યલોકમાં, તિષ્ઠન્તિ રહે છે—ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા મૌથી હલકો જે તમોગુણ તેની નિદ્રા આલસ્યાદિ વૃત્તિમાં રહેલા, તામસા તમોગુણનું સેવન કરનારાઓ, અધઃ નીચી ગતિને—પશુ વિગેરે યોનિને, ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરીને રહેનારાં મનુષ્યો દેવાદિ લોકોમાં ઉચ્ચ ગતિને પામે છે, રજ્જેગુણની વૃત્તિવાળાં મધ્યલોક—મનુષ્યલોકમાં જન્મ ધારણ કરીને રહે છે અને તમોગુણની નિદ્રા, આલસ્યાદિ વૃત્તિનું સેવન કરનારાં તમોગુણી મનુષ્યો પશુ ઇત્યાદિ અધમ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરી અધો-ગતિને પામે છે. ૧૮.

અવતરણિકા:—“ પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહેયો હોય ત્યારે મિથ્યા જ્ઞાનયુક્ત હોવાથી, ગુણોથી ઉત્પન્ન થતા સુખ, દુઃખ, મોહાદિ ભોગોમાં “હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, હું મૂઢ છું.” ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો રાગ તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે પુરુષનો સારી નરસી યોનિમાં જન્મ થાય છે,” એ આગલા અધ્યાયમાં કહ્યું, તેમ આ અધ્યાયમાં પણ “સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ” ઇત્યાદિથી શરુ કરી “ગુણોનુ સ્વરૂપ, ગુણોના ભાવ પુરુષના પોતાના આચરણથી જૂઠા જૂઠા વિષયોમાં તેનું ગુણોથી થતું બંધન, અને અમુક ગુણનો આશ્રય કરનારની અમુક ગતિ થાય છે” ઇત્યાદિ સંધળું, તેમજ “મિથ્યાજ્ઞાન અને અજ્ઞાનમૂલક સંસારમાં જીવાત્માને બંધનના કારણે” એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક કહી, હવે “તેનાથી વિરુદ્ધ ગ્રહેલું સમ્યક્દર્શન જે માણસને થાય તો તેથી તે મોક્ષ પામે છે” એ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનથી થતા મોક્ષસમ્બંધમાં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપश्यति ॥

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૯॥

પદચ્છેદ:—ન, અન્યમ્, ગુણેભ્યઃ, કર્તારમ્, યદા, દ્રષ્ટા, અનુપश्यति, ગુણેભ્યઃ, ચ, પરમ્, વેત્તિ, મદ્ભાવમ્, સઃ, અધિગચ્છતિ.

, વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કરોતિ અસૌ કર્તા, તં કર્તારમ્ ।
પદ્યતિ અસૌ દ્રષ્ટા । મમ ભાવઃ મદ્ભાવઃ, તં મદ્ભાવમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યદા ત્યારે, દ્રષ્ટા આત્મદર્શી,
(જીવાત્મા) ગુણેભ્યઃ સત્ત્વ, રજ, તમ એ શુદ્ધોદી, અન્યમ્
બીજા-અન્ય કોઈને, કર્તારમ્ કર્તા તરીકે, ન, અનુપદ્યતિ
જેતો નથી, ચ અને, ગુણેભ્યઃ શુદ્ધોદી, પરમ્ પર રહેલા
(શુદ્ધવ્યાપારના સાક્ષીભૂત આત્મા) ને, વેત્તિ જાણે છે, (ત્યારે)
સઃ તે, (જીવાત્મા,) મદ્ભાવમ્ મારા ઇશ્વરભાવને, અધિગચ્છતિ
પામે છે.

ભાવાર્થઃ—ત્યારે આ જીવાત્મા આત્મદર્શી થઈને
શુદ્ધો વિના અન્ય કોઈને પણ કર્તા જોઈતા તરીકે જોતો નથી,
તેમ શુદ્ધોદી પર-દૂર જોડે શુદ્ધવ્યાપારના સાક્ષીભૂત આત્માને
જાણે છે, અર્થાત્ તેના સત્યસ્વરૂપને સમજે છે ત્યારે તે મારા
આત્મભાવ-ઇશ્વરભાવને પામે છે. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—“ ઉપર કહેવામાં આવ્યો તેવો આત્મદર્શી ભગ-
વાનના આત્મભાવને-ઇશ્વરત્વને પામે છે, પણ તે કેવી રીતે પામે છે ? ”
તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્ દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ॥

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદઃ—ગુણાન્, ઇતાન્, અતીત્ય, ત્રીન્, દેહી,
દેહસમુદ્ભવાન્, જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈઃ, વિમુક્તઃ, અમૃતમ્, અશ્નુતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેહઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દેહી । દેહાના

સમુદ્ભવઃ યેમ્યઃ તે દેહસમુદ્ભવાઃ, તાન્ દેહસમુદ્ભવાન્ । જન્મ
ચ મૃત્યુશ્ચ જરા ચ દુઃખાનિ ચ જન્મમૃત્યુજરાદુઃખાનિ, તૈઃ જન્મમૃત્યુ-
જરાદુઃખૈઃ । વિશેષેણ મુક્તઃ વિમુક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દેહી શરીરધારી-જીવાત્મા, દેહ-
સમુદ્ભવાન્ શરીરોની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ, एतान् એ, વ્રીન્
ત્રણે, ગુણાન્ ગુણોને, અતીત્ય ઓળંગીને-તણને, જન્મમૃત્યુ-
જરાદુઃખૈઃ જન્મ, મરણ, જરાવસ્થા અને જીવનનાં દુઃખો
થકી, વિમુક્તઃ અત્યંત મુક્ત થઈને, અમૃતમ્ અમૃતને, અશ્નુતે
લોગવે છે, અર્થાત્ જીવતો છતાં પ્રદક્ષના આનંદરૂપ પરમ
કૈવલ્યને લોગવે છે.

ભાવાર્થઃ—આ શરીરધારી જીવાત્મા શરીરની ઉત્પત્તિના
બીજરૂપ એવા એ ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરીને, એટલે કે
તેમને પોતાને વશ કરીને જ્યારે રહે છે ત્યારે તે જીવતો છતાં
જન્મ, મૃત્યુ, ધડપણ અને જીંદગીનાં દુઃખોમાંથી તદ્દન મુક્ત
થઈને એટલે ગુણરહિત અને રાગદ્વેષાદિ દ્વન્દ્વથી રહિત થઈને
અમૃત-મોક્ષ-કૈવલ્ય-ને લોગવે છે. અર્થાત્ પોતે જ્યારે નિર્ગુણ
અવસ્થા લોગવે છે ત્યારે જ તે નિર્ગુણપ્રદક્ષને મેળવવા
શક્તિમાન્ થાય છે. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—“ મનુષ્ય જીવતો છતાં જ ગુણોનું અતિક્રમણ
કરી અમૃતત્વને અનુભવે છે. ” એ ભગવાનના કથનને પ્રશ્નનું બીજ સમજી
“તેવા જીવ-મુક્ત પ્રદક્ષનાં લક્ષણો કેવાં હોઈ શકે ?” તે અર્જુન ભગવાનને
પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે -

કૌર્લિંગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રમો ॥

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—કૌ, લિઙ્ગૈઃ, ત્રીન્, ગુણાન્, એતાન્, અતીતઃ, ભવતિ, પ્રમો, કિમાચારઃ, કથમ્, ચ, એતાન્, ત્રીન્, ગુણાન્, અતિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—લિંગયતિ તાનિ લિંગાનિ, તૈ લિંગૈ । પ્રકર્યેણ ભવતિ ઇતિ પ્રમુ, તત્સવુદ્ધૌ હે પ્રમો । ક આચારઃ યસ્ય સ કિમાચાર. । અતિ અતિક્રમ્ય વર્તતે ઇતિ અતિવર્તતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રમો હે પ્રમો ! (પુરુષ) કઃ દેવા પ્રકારનાં, લિઙ્ગૈઃ (આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલાં) ચિદ્દેવો વડે, એતાન્ એ, ત્રીન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને, અતીત અતિક્રમણ કરી ગયેલો, ભવતિ થાય છે, (તેમ તે) કિમાચાર. દેવી રીતના આચરણ-વાળો (હોય છે), ચ તથા, એતાન્ એ, ત્રીન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને, કથમ્ દેવી રીતે, અતિવર્તતે ઉલ્લંઘન કરી શકે છે ?

સાવાર્થઃ—હે પ્રમો ! આ પુરુષ દેવા પ્રકારનાં લક્ષણો વડે એ ત્રણ ગુણોને ઝાળગી બાય છે ? તેમ તેના આચરણ દેવા પ્રકારનાં હોય છે ? અને તે દેવી રીતે એ ત્રણ ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે ? તે આપ કૃપા કરીને મને કહો. ૨૧.

અવતરણિકા —“ ગુણોથી બાળીત થયેના પુરુષના લક્ષણો, અને ગુણાતીત થવાનો ઉપાય, ” એ ઉપગના સ્લોકમાં અર્જુને જે પૂછ્યું તેનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે પ્રત્યુત્તર આપે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પ્રેકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ॥

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥

પદચ્છેદ:—પ્રકાશમ્, ચ, પ્રવૃત્તિમ્, ચ, મોહમ્, एव,
ચ, પાંડવ, ન, દ્વેષ્ટિ, સંપ્રવૃત્તાનિ, ન, નિવૃત્તાનિ, કાંક્ષતિ.

૧ જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ —

જ્ઞાનભૂમિ શુભેચ્છાસ્થા પ્રથમા સમુદાહૃતા । વિચારણા દ્વિતીયા તુ તૃતીયા તત્તુમાનસા ॥

સત્ત્વાપત્તિશ્ચતુર્થી સ્થાત્તતોઽસસક્તિનામિકા । પદાર્થભાવની વહ્ની સપ્તમી તૂર્થંગા સ્મૃતા ॥

॥ વાસિષ્ઠે ॥

‘શુભેચ્છા’ નામની જ્ઞાનની પહેલી ભૂમિકા છે, ‘વિચારણા’ નામની બીજી,
‘તત્તુમાનસા’ ત્રીજી, ‘સત્ત્વાપત્તિ’ ચોથી, ‘અસસક્તિ’ નામની પાંચમી, ‘પદાર્થ-
ભાવની’ છઠી અને ‘તથગા’ એ સાતમી ભૂમિકા કહેલી છે.

એ ભૂમિકાઓમા જે વિવેક, વેરાગ્ય, પદ્મસપત્તિ (રામ, હમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા,
અહા અને સમાધાન) તથા મુમુક્ષુતા એ ચાર સાધનથી સપન્ન હોય તે ‘શુભેચ્છા’
નામની પહેલી ભૂમિકા છે, અવણ અને મનનરૂપ વિચારાત્મિકા ‘વિચારણા’ નામની
બીજી, નિદ્ધિધ્યાસન (ધ્યાન) રૂપી ‘તત્તુમાનસા’ નામની ત્રીજી, એ ત્રણ સાધનભૂમિ-
કાઓ છે. બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપ ‘સત્ત્વાપત્તિ’ નામની ચોથી ભૂમિકા—ફલભૂમિકા છે, એ
ભૂમિકામા યોગી કૃતાર્થ થાય છે, છતાં પણ અત્યંત જીવનમુક્તિનું સુખ અનુભવી શકતો
નથી. એ ઉપરાંત ત્રણ ભૂમિકાઓ જીવનમુક્તિના અર્વાંતર બેદો છે. તેમા પણ
પાંચમી ‘અસસક્તિ’ નામની ભૂમિકામા રહેલો યોગી ‘બ્રહ્મવિદ્વર’ કહેવાય છે અને તે
પોતે જ ઉદે છે, છઠી ‘પદાર્થભાવની’ ભૂમિકામાં રહેલો યોગી ‘બ્રહ્મવિદ્વરીયાન્’
કહેવાય છે, તે બીજાના પ્રયત્નથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સાતમી ‘તૂર્થંગા’માં
રહેલો યોગી ‘બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ’ કહેવાય છે, તે પોતાના કે પરના પ્રયાસે પણ
ઉત્થાન પામતો નથી અર્થાત તે નિત્ય સમાધિરૂપ હોતાં અત્યંત ભૂમિકાને પ્રાપ્ત
થએલો દેવાથી એ શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે પ્રકાશાદિનો દ્વેષ કે નિવૃત્ત કરેલી
આકાશા વિગેરે કંઈ પણ કરતો નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ, તા પ્રવૃત્તિમ્ ।
સમ્યક્ પ્રવૃત્તાનિ સંપ્રવૃત્તાનિ, તાનિ । નિશ્ચયેન વૃત્તાનિ इति
નિવૃત્તાનિ, તાનિ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાણ્ડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! (એ
ગુણાતીત પુરુષ) પ્રકાશમ્ (સત્ત્વગુણનું ચિદ્ર) પ્રકાશ, ચ તથા,
પ્રવૃત્તિમ્ (રજોગુણનું ચિદ્ર) પ્રવૃત્તિ, ચ અને, મોહમ્ (તમો-
ગુણનું ચિદ્ર) મોહ, (એમ એ) સંપ્રવૃત્તાનિ સારી રીતે પ્રવૃત્ત
થએલાં કાર્યોને, ન, દ્વેષિ દ્વેષ કરતો નથી, (તેમ) નિવૃત્તાનિ
ઉપરામ પામેલાં એ કાર્યોને, ન, કાંક્ષતિ ઈચ્છતો પણ નથી.

સાધાર્થઃ—હે અર્જુન ! જે પુરુષ એમ ગુણાતીત થએલો
હોય છે તે સત્ત્વગુણના લક્ષણરૂપ પ્રકાશ, રજોગુણના લક્ષણરૂપ
પ્રવૃત્તિ અને તમોગુણના લક્ષણરૂપ મોહ, ઈત્યાદિ એ ગુણોનાં
અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યોને દ્વેષ કરતો નથી, તેમ જ તેવાં
કાર્યો ને નિવૃત્ત થએલાં હોય એટલે પોતાને પ્રાપ્ત ન થએલાં
હોય તો તેવાં એ કાર્યોની આકાંક્ષા પણ કરતો નથી. ૨૨.

અવતરણિકા —દ્વેષે ગુણાતીત પુરુષનુ આચરણ કેવુ હોયછે તેનો
પ્રત્યુત્તર આપતા ભગવાનુ કહે છે

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥

गुणा वर्तत इत्येव योऽवतिष्ठति नैगते ॥ २३ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉદાસીનવત્, આસીનઃ, ગુણૈઃ, યઃ, ન,
વિચાલ્યતે, ગુણાઃ, વર્તન્તે, इति, एव, યઃ, અવતિષ્ઠતિ, ન, રૂઢ્ધતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉદ્ ઊર્ધ્વ તટસ્થતયા આસીન. इति ઉદા-
સીનઃ, ઉદાસીન इव इति ઉદાસીનવત્ । વિશેષેણ ચાલ્યતે इति વિચાલ્યતે ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, ઉદાસીનવત્ તટસ્થ પુરુષની માફક, આસીનઃ રહેલો, ગુણેઃ સત્વાદિ ગુણો વડે, ન, વિચાલ્યતે ચલાયમાન થતો નથી, (અને) ગુણાઃ ગુણો, (૫૨૨૫૨) વર્તન્તે વર્તે છે, હિતિ એમ, એવ જ, (બાણીને), યઃ જે, અવતિષ્ઠતિ સ્થિર થઈને રહે છે, (પરંતુ) ન, દ્વિત્વે જરાપણુ ચેષ્ટા કરતો નથી;

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ તટસ્થની માફક સંસારનાં કાર્યોમાં વતતો થકો સત્વાદિ ગુણોવડે ચલાયમાન થતો નથી, પણ ગુણો જ ૫૨૨૫૨ પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે એમ બાણીને સ્થિર રહે છે, પરંતુ જરા પણ અસ્થિર થતો નથી; ૨૩.

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—સમદુઃખસુખઃ, સ્વસ્થઃ, સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ, તુલ્યપ્રિયાપ્રિયઃ, ધીરઃ, તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દુઃખં ચ સુખં ચ દુઃખસુખે, સમે દુઃખસુખે यस્ય સઃ સમદુઃખસુખઃ। સ્વે આત્મનિ તિષ્ઠતિ ઇતિ સ્વસ્થઃ। લોષ્ટં ચ અશ્મા ચ કાંચનં ચ લોષ્ટાશ્મકાંચનાનિ, સમાનિ લોષ્ટાશ્મકાંચનાનિ यस્ય સઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ। પ્રિયં ચ અપ્રિયં ચ પ્રિયાપ્રિયે, તુલ્યે પ્રિયાપ્રિયે यस્ય સઃ તુલ્યપ્રિયાપ્રિયઃ। સમ્યક્ સ્તુતિઃ સંસ્તુતિઃ, આત્મનઃ સંસ્તુતિઃ આત્મસંસ્તુતિઃ, નિંદા ચ આત્મસંસ્તુતિશ્ચ નિંદા-ત્મસંસ્તુતી, તુલ્યે નિંદાત્મસંસ્તુતી યસ્ય સઃ તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી જે) સમદુઃખસુખ દુઃખ અને સુખ જેને સમાન છે એવો, સ્વસ્થ આત્મામા સ્થિત-પ્રસન્ન, સમલોષ્ટાશ્મકાચ્ચન માટી, પથ્થર અને સોનાને સમાન માનનારો, તુલ્યપ્રિયાપ્રિય જેને પ્રિય અને અપ્રિય એ બંને સમાન છે એવો, ધીર. ધીરજવાળો, (તેમ) તુલ્યનિન્દાત્મસસ્તુતિ પોતાની નિંદા અને પ્રશસાને સમાન જાણનારો,

ભાવાર્થ:—વળી જેને દુઃખ તથા સુખ સમાન છે, જે સદા પ્રસન્ન છે, જેને માટી, પથ્થર અને સોનામા સમાન ભાવ છે, પ્રિય તથા અપ્રિય પણ જેને તુલ્ય છે, જે ધૃતિમાન છે, તથા જેને પોતાની નિંદા તેમ જ પ્રશસા પણ સમાન છે, ૨૪

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—માનાપમાનયોઃ, તુલ્યઃ, તુલ્યઃ, મિત્રારિ પક્ષયોઃ, સર્વારંભપરિત્યાગી, ગુણાતીતઃ, સઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માનશ્ચ અપમાનશ્ચ માનાપમાનૌ, તયો માનાપમાનયો । મિત્ર ચ અરિશ્ચ મિત્રારી, તયો પક્ષો ઇતિ મિત્રારિપક્ષૌ, તયો મિત્રારિપક્ષયો । આરમ્બન્તે ઇતિ આરમ્બા, સર્વે ચ તે આરમ્બાશ્ચ સર્વારંભા, તેષા પરિત સર્વશ ત્યાગ ઇતિ સર્વારંભપરિત્યાગ, સ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સર્વારંભપરિત્યાગી । ગુણાન્ અતીત ગુણાતીત ।

અન્વય અને અર્થ:—(જે) માનાપમાનયો માન અને અપમાનમા, તુલ્ય સમાન, મિત્રારિપક્ષયો મિત્ર અને શત્રુઓના પક્ષમા, (પણ) તુલ્ય સમાન, (અને) સર્વારંભપરિત્યાગી

પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ હેતુવાળાં કર્મોના ત્યાગવાળો પુરુષ છે, સઃ તે, ગુણાતીતઃ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી ગએલો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—વળી જે માન અને અપમાનમાં તુલ્ય માનનારો, મિત્ર તથા શત્રુના પક્ષમાં સમાન રહેનારો અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હેતુવાળાં કર્મોના ત્યાગી બનેલો છે, તે પુરુષ ગુણોથી પર કહેવાય છે, અર્થાત્ એવો પુરુષ જ ગુણોને ઓળખી ગએલો હોય છે અને તે જ મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે. એટલે એ પ્રમાણે ઉપર કહેલાં ગુણાતીતનાં લક્ષણો સંપાદન કરવા પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ મથવું જોઈએ. ૨૫.

અવતરણિકા:—હવે ‘પ્રાણી ત્રણ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી તેનાથી પર કેની રીતે થાય છે ?’ તે સબધમાં પ્રત્યુત્તર આપતા ભગવાન કહે છે.

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ મૈક્તિયોગેન સેવતે ॥

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

૧ યે તુ સામાન્યમાવેન મન્યન્તે પુરુષોત્તમઃ ।

તે વૈ શાસ્ત્રણિઙ્ગો જ્ઞેયા મરજ્યાર્હા નરાધમા ॥ બ્રહ્માદિપુરાણે ॥

જે લોકો બીજા દેવોની પેઠે જ તેમની સમાન ભાવનાવડે પરમાત્માને માને છે—સેવે છે તે પાખંડીઓને ચોક્કસ નરકને લાયક, અધમ પુરુષો જાણવા અર્થાત્ પરમાત્માને અવ્યભિચાર-અનન્યભાવવડે જે બાજે તે જ પ્રહ્મ-સાધુન્યાપદને પામે છે.

૨ મત્કથાશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે । મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા મહામ્ભસોઽન્નુષી ॥
મહેતુર્યન્યવહિતા યા મત્તિ પુરુષોત્તમે । ત્વક્ષણં મત્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હૃદાહતમ્ ॥

મારી કથા-નામમાત્ર-ના અવલુપ્તી સર્વેના નિવાસભૂત એવા મારામાં, જેમ જ માણસ જળ ભેસળ થ એક જ સમુદ્ર વરદ ગતિ કરે છે તેમ જે મનની અવિ-ચ્છિન્ન ગતિ થાય છે, તથા સસચ્ચારિત, વ્યવધાનરહિત અને એકનિષ્ઠાવાળી પુરુષોત્તમ ભગવાનમાં જે ભક્તિ થાય છે તેને જ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહ્યું છે

પદચ્છેદઃ—મામ્, ચ, યઃ, અવ્યભિચારેણ, ભક્તિ-
યોગેન, સેવતે, સઃ, ગુણાન્, સમતીત્ય, એતાન્, બ્રહ્મભૂયાય,
કલ્પતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—વ્યામિચરાતિ એનેન ઇતિ વ્યામિચારઃ, ન
વ્યામિચારઃ અવ્યભિચારઃ, તેન અવ્યભિચારેણ । ભક્તિઃ એવ યોગઃ
મક્તિયોગઃ, તેન મક્તિયોગેન । સમ્યક્ અતીત્ય ઇતિ સમતીત્ય ।
બ્રહ્મણઃ ભૂયઃ માવઃ બ્રહ્મભૂયઃ, તસ્મૈ બ્રહ્મભૂયાય ।

અન્ય અને અર્થઃ—ચઃ જે (યતિ અથવા કર્મયોગી
પુરુષ), ચ પાઠપૂર્ણાર્થ, અવ્યભિચારેણ એકનિષ્ઠાવાળા—અનન્ય
એવા, મક્તિયોગેન ભક્તિરૂપી યોગવડે, મામ્ મને, સેવતે
ઉપાસે છે, સઃ તે, એતાન્ એ, ગુણાન્ ગુણોને, સમતીત્ય ઉલ્લંઘી
જીધને, બ્રહ્મભૂયાય બ્રહ્મના ભાવને (પ્રાપ્તકરવા) માટે,
'કલ્પતે' સમર્થ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે યતિ અથવા કર્મયોગી પુરુષ નિરંતર
અનન્ય એવા ભક્તિરૂપી યોગવડે મને ઉપાસે છે, તે ઉપર
કહેલા સત્વાદિ ગુણોને ઓળંગીજીધને સાક્ષાત્ બ્રહ્મભાવ-
પ્રાપ્તિને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત
કરવાની ઈચ્છાવાળા પુરુષે અવશ્ય ગુણાતીત થવું જોઈએ,
ત્યારે જ તે બ્રહ્મશૂત થવા શક્તિમાન્ થાય છે. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—“ અવ્યભિચારિત ભક્તિયોગથી મારી ઉપાસના
કરનાગએ મારા ભાવને પામે છે, પરંતુ તેમાં મારી ઉપાસના કેમ કરવી ”
તેનું કારણ બતાવવા માટે ભગવાન કહે છે.

આનંદ-સુખ-ની સ્થિતિરૂપ હું છું. અર્થાત્ સર્વને ઉપાસના કરવા યોગ્ય હું છું અને તેથી જ એવા સર્વના સ્થિતિરૂપ મને ભજનારા ભક્તો અવશ્ય મારા ભાવને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૨૭.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
 र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकामान्तिकप्रणीतसाम्बन्धवोधिण्या गुर्जर-
 टीकाया गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥

પશ્ચદશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય પંદરમો.

અવતરણિકા:—“કર્મયોગીઓના કર્મોનું ફલ, તેમ જ જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનું ફલ મારે આધીન હોવાથી, જેઓ મને ભક્તિયોગવડે ઉપાસે છે, તેઓ મારા પ્રમાદથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કર્મવડે ગુણોથી રહિત થઈ મોક્ષને પામે છે,” એમ આગવા અધ્યાયના અંતના “માં ચ યોઽન્યમિચારેણ—” એ શ્લોકથી કહ્યું. હવે ભક્તિયોગવડે જો એમ સુવર્ણતાથી મોક્ષ મેળવી શકાય છે તો પછી આત્માના તત્ત્વને સારી રીતે જાણનારની ગતિની વાત જ શી કરવી ? અર્થાત્ તેને તો મોક્ષ ભક્તિયોગની અપેક્ષાએ અધિક સુવર્ણ છે, કેમકે ભક્તિયોગના સેવનથી કાલે કરી સરકારોનો ઉદ્ધ થતા આત્મજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાથી તો તત્કાળ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે એ પ્રમાણે ભક્તિયોગ કરતા આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન વિશિષ્ટ છે તેથી અર્જુને કંઈપણ ન પૂછના છતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આત્મતત્ત્વને કહેવાની પુરૂષાર્થો બોલના લાગ્યા તેમા પ્રથમ વેગળ્યને ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી સસારનું સ્વરૂપ, તેને વૃક્ષની ઉપમા આપી રૂપનાથી ભગવાન કહે છે, કારણ કે મમારથી વિરક્ત થયેલાનો જ ભગવત્તત્ત્વ જાણવામા અધિકાર છે, પણ શ્રીમા કહાઈનો નથી, આથી તે મસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ જ ભગવાન કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે —

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

- ૧ અવ્યક્તમૂળપ્રમત્તસ્તસ્યેવાનુમ્મહોચિતઃ । બુદ્ધિસ્વ-ધમયઐવ દ્વિત્રયાતરકોટર ॥ ૧ ॥
મહામૂતવિશાલશ્ચ ત્રિપયૈ પત્રર્વોસ્તથા । ધમાર્ધર્મસુપુષ્પશ્ચ શુશ્વદુ લ્લખલોદય ॥ ૨ ॥
આજીવ્ય સર્વંભૂતાનાં બ્રહ્મવૃક્ષ સનાતન । એતદ્બ્રહ્મવનં ચૈવ બ્રહ્મા ચરતિ સાસિવત્ ॥ ૩ ॥
एनच्छिन्त्वा च भित्त्वा च हानेन परमाग्निना । नतश्चाग्निमग्निं प्राप्य तस्मान्नावर्त्तते पुन ॥ ૪ ॥
અવ્યક્ત—અવ્યાકૃત—મૂલપ્રકૃતિરૂપી મૂળથી ઉત્પન્ન થએલું અને તે પ્રકૃતિના
૪ અનુમ્મહ—આશ્રય—પોષણ વડે વૃદ્ધિ પામેલું, બુદ્ધિરૂપી ચરવાળું, ઈન્દ્રિયોરૂપી

પદચ્છેદઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્, અઘઃશાસ્ત્રમ્,
પ્રાહુઃ, અવ્યયમ્, છન્દાંસિ, યસ્ય, પર્ણાનિ, યઃ, તમ્
સઃ, વેદવિત્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઊર્ધ્વમ્ ઉત્તમઃ, અઘઃ અર્વાચીનાઃ
યસ્ય સઃ ઊર્ધ્વમૂલમ્, તમ્ ઊર્ધ્વમૂલમ્ । અઘઃ અર્વાચીનાઃ
પાવયઃ હિરણ્યગર્ભાદયઃ શાસ્ત્રાઃ ઇવ શાસ્ત્રાઃ યસ્ય સઃ
અઘઃશાસ્ત્રમ્ । શ્વઃ સિષ્ઠતિ ઇતિ શ્વત્યઃ, ન શ્વત્યઃ
અશ્વત્યમ્ । પ્રકર્યેણ પ્રાહુઃ ઇતિ પ્રાહુઃ । વેદાન્ વેતિ ઇતિ વેદવિત્

અન્વય અને અર્થઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્ (ક્ષર અને
બંનેથી) ઊપર-ઉત્કૃષ્ટ-પરમપુરુષ જેનું મૂલ છે,
નીચે પ્રસરેલી (તે પરમ પુરુષથી પછીના કાર્યોપાધિભૂત
સ્તબ્ધપર્યંત) જેની શાખાઓ છે, છન્દાસિ વેદો, યસ્ય
પર્ણાનિ પાંદડાંઓ, (છે, એવા) અશ્વત્યમ્ (બીજે
રહેનારા સંસારરૂપી વૃક્ષ) અશ્વત્યને, (તત્ત્વજ્ઞાનીઓ)
(અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી) અવિનાશી, પ્રાહુઃ દહે જે
જે પુરુષ, તમ્ તે (સંસારવૃક્ષ)ને, (સમૂહ) વેદ બાણે -
તે, વેદવિત્ વેદોને બાણનાર (છે).

કૌટર-(ઝાડના થડમાં જે ઠેવર પડે છે તે) બાકોલા બાણ (૧), આકાશાદિ પાંચ
ભૂતરૂપી મોગી શાખાવાળું, છન્દાદિ વિવિધરૂપી પાંદડાવાળું ધર્મ અને
પુષ્પ-ફૂલોવાળું તથા કુખડુ ખડખડી ફળવાળું (૨), અને
પુરાણ એવું અક્ષરજ્ઞ સંપન્નતોને આશ્ચર્ય-પ્રેમક-વાચક-વસ્તુઓએ
અક્ષરના અધિગતવાળું હોવાથી અક્ષરજ્ઞ કહેવાય છે. એ અક્ષરના અક્ષર
પેટે વિચરે છે (૩), એ વનડું જાનવરૂપી ખડખડ-તલતર અથવા
અને એકાદ કરીને (પુરુષ) પણ આત્મજનિ-સ્વસ્વરૂપને પામી ફરી તેથી
પ્રાપ્તો નથી (૪)

ભાવાર્થ:—ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી ઉત્કૃષ્ટ પરમ-પુરુષ જેનું મૂલ છે, પ્રજ્ઞાદિ સ્તમ્ભપર્યંતની વિવિધ સૃષ્ટિ જેની શાખાઓ છે, તથા વેદો જેનાં પાંદડાં છે એવા આ સંસારરૂપી વૃક્ષને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અધ્યત્થ-નન્ધર તથા અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી અવિનાશી કહે છે. જેઓ એ સંસારવૃક્ષને જળમૂળથી જાણે છે, તે જ વેદોના અર્થની વાસ્તવિકતાને જાણનારા કહેવાય છે. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત સંસારવૃક્ષના બીજા પશુ જે જે અવયવો છે તે ક્રમનાથી ભગવાન કહે છે

અધશ્ચોર્ધ્વ પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા

ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ॥

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ

કર્માનુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—અધઃ, ચ, ઊર્ધ્વમ્, પ્રસૃતાઃ, તસ્ય, શાખાઃ, ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ, વિષયપ્રવાલાઃ, અધઃ, ચ, મૂલાનિ, અનુસન્તતાનિ, કર્માનુબન્ધીનિ, મનુષ્યલોકે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ સૃતાઃ इति પ્રસૃતાઃ । ગુણૈઃ પ્રવૃદ્ધાઃ इति ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ । વિષયાઃ એવ પ્રવાલા. યાસાં તાઃ વિષયપ્રવાલા । અનુ પશ્ચાત્ સઘ સમ્યક્ તતાનિ इति અનુસન્તતાનિ । કર્મ ધર્માધર્મલક્ષણમ્ એવ અનુબન્ધ પશ્ચાદ્ધાવિ અસ્તિ યેષા તાનિ કર્માનુબન્ધીનિ । મનુષ્યાણાં લોક इति મનુષ્યલોકઃ, તસ્મિન્ મનુષ્યલોકે ।

પદચ્છેદઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્, અઘઃશાસ્ત્રમ્, અશ્વત્યમ્, પ્રાહુઃ, અવ્યયમ્, હન્દાંસિ, યસ્ય, પર્ણાનિ, યઃ, તમ્, વેદ, સઃ, વેદવિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઊર્ધ્વમ્ ઉત્તમઃ ક્ષરાક્ષરામ્યામુત્કૃષ્ટઃ મૂલં યસ્ય સઃ ઊર્ધ્વમૂલ, તમ્ ઊર્ધ્વમૂલમ્ । અઘઃ અર્વાચીનાઃ કાર્યોપાધયઃ હિરણ્યગર્ભાદયઃ શાસ્ત્રાઃ इव શાસ્ત્રાઃ યસ્ય સ. અઘઃશાસ્ત્રઃ, તમ્ અઘ.શાસ્ત્રમ્ । શ્વઃ તિષ્ઠતિ ઇતિ શ્વત્યઃ, ન શ્વત્યઃ અશ્વત્યઃ, તમ્ અશ્વત્યમ્ । પ્રકર્યેણ આહુઃ ઇતિ પ્રાહુઃ । વેદાન્ વેત્તિ ઇતિ વેદવિત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્ (ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી) ઉપર-ઉત્કૃષ્ટ-પરમપુરુષ જેનું મૂલ છે, અઘઃશાસ્ત્રમ્ નીચે પ્રસરેલી (તે પરમ પુરુષથી પછીના કાર્યોપાધિભૂત પ્રજ્ઞાદિ સ્તંભપર્યંત) જેની શાખાઓ છે, હન્દાંસિ વેદો, યસ્ય જેનાં, પર્ણાનિ પાંદડાંઓ, (છે, એવા) અશ્વત્યમ્ (બીજે દિવસે ન રહેનારા સંસારવૃક્ષી વૃક્ષ) અશ્વત્યને, (તત્ત્વજ્ઞાનીઓ) અવ્યયમ્ (અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી) અવિનાશી, પ્રાહુઃ કહે છે, યઃ જે પુરુષ, તમ્ તે (સંસારવૃક્ષ)ને, (સમૂલ) વેદ બાણ છે, સઃ તે, વેદવિત્ વેદોને બાણનાર (છે).

કોટર-(આડના ઘડમા જે કોટર પડે છેતે) બાકોલા વાળુ (૧), આકાશાદિ પાંચ મહા ભૂતરૂપી મોગી શાખાવાળુ સખ્તાદિ વિષયોરૂપી પાંદડાવાળુ, ધર્મ અને અધર્મરૂપી પુષ્પ-ફૂલોવાળુ તથા સુખદુઃખરૂપી ફળવાળુ (૨), અને સનાતન-પ્રાચીન-પુરાણ એવુ પ્રજ્ઞવૃક્ષ સર્વભૂતોને આશ્રય-પોષક-વાસાદુર્-વસવાયોગ્ય છે એ પ્રજ્ઞના અધિષ્ઠાનવાળુ દોવાથી પ્રજ્ઞવૃક્ષ કહેવાય છે. એ પ્રજ્ઞવનમાં પ્રજ્ઞ સાક્ષિની પેઠે વિચરે છે (૩), એ વનરૂપ જ્ઞાનરૂપી અદ્વય-તલવાર અથવા કુવાડથી ઉદન અને ભેદન કરીને (પુરુષ) પછી આત્મગતિ-સ્વસ્વરૂપને પામી ફરી તેથી પુનરાવૃત્તિને પામતો નથી. (૪)

ભાવાર્થ:—ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી ઉત્કૃષ્ટ પરમ-પુરુષ જેનું મૂલ છે, પ્રજ્ઞાદિ સ્તમ્ભપર્યંતની વિવિધ સૃષ્ટિ જેની શાખાઓ છે, તથા વેદો જેનાં પાંદડાં છે એવા આ સંસારરૂપી વૃક્ષને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અશ્વત્થ-નશ્વર તથા અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી અવિનાશી કહે છે. જેઓ એ સંસારવૃક્ષને જળમૂળથી જાણે છે, તે જ વેદોના અર્થની વાસ્તવિકતાને જાણનારા કહેવાય છે. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત સંસારવૃક્ષના બીજ પશુ જે જે અવયવો છે તે કલ્પનાથી ભગવાન કહે છે.

અધશ્ચોર્ધ્વ પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા

ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ॥

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ

કર્માનુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—અધઃ, ચ, ઊર્ધ્વમ્, પ્રસૃતાઃ, તસ્ય, શાખાઃ, ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ, વિષયપ્રવાલાઃ, અધઃ, ચ, મૂલાનિ, અનુસન્તતાનિ, કર્માનુબન્ધીનિ, મનુષ્યલોકે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ સૃતાઃ इति પ્રસૃતાઃ । ગુણૈઃ પ્રવૃદ્ધાઃ इति ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ । વિષયાઃ एव પ્રવાલાઃ યાસાં તાઃ વિષયપ્રવાલાઃ । અનુ પશ્ચાત્ સમ્યક્ સન્તતાનિ इति અનુસન્તતાનિ । કર્મ ધર્માધર્મલક્ષણમ્ एव અનુબન્ધઃ પશ્ચાદ્ભાવિ અસ્તિ યેષાં તાનિ કર્માનુબન્ધીનિ । મનુષ્યાણાં લોકઃ इति મનુષ્યલોકઃ, તસ્મિન્ મનુષ્યલોકે ।

અને અર્થ:—તસ્ય તે સંસારરૂપી વૃક્ષની,
૨૪, તમ એ ગુણોવડે વધીને સ્થૂલ ધ્યેલી,
વાલા: ઇન્દ્રિયોના શબ્દરૂપશાદિ વિષયોરૂપી

અકુરાવાળા, શાસ્ત્રા: શાખાઓ, અધ: નીચે (મનુષ્યાદિ
સ્થાવરજંગમ પર્યંત), અ તથા, ઊર્ધ્વમ્ ઊપર (મનુષ્યથી
વિશિષ્ટ દેવગધર્ષાદિથી લઈને બ્રહ્મા પર્યંત), પ્રવૃતા: ફેલાએલી
(છે), ચ તેમ, કર્માનુવન્ધીનિ (ધર્મઅધર્મરૂપી લક્ષણવાળાં)
કર્મને ઉત્પન્ન કરી રહેલાં, (તે સંસારવૃક્ષનાં) મૂલાનિ મૂળો,
અધ: નીચે, મનુષ્યલોકે મર્ત્યલોકમાં, અનુસન્તતાનિ ક્રમાનુસાર
સારી રીતે ફેલાએલાં છે.

સાવાર્થ:—તે સંસારરૂપી વૃક્ષની ગુણોથી વૃદ્ધિ પામીને
સ્થૂલ ધ્યેલી અને શબ્દરૂપશાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોરૂપી અકુ-
રાવાળી અનેક શાખાઓ મનુષ્યલોકથી માડીને ઊપર બ્રહ્મલોક
પર્યંત ફેલાએલી છે, તથા ધર્માધર્મલક્ષણાત્મક કર્મને ઉત્પન્ન
કરનારાં તેનાં મૂળો ઓ નીચેના મનુષ્યલોકમાં દૃઢતાથી પ્રસ-
રેલાં છે. અર્થાત્ એ સંસારવૃક્ષ ગુણો, ઇન્દ્રિયોના વિષયો
અને કર્મોથી ચારે તરફ વૃદ્ધિગત થઈ ફેલાયલું છે. ૨

અવતરણિકા:—“ આવતી કાલ સુધી પણ હૃદેવામા અનિમિત્ત
એવો આ સમાન્દરૂપી વૃક્ષ નથર છે તેથી જ તેને ‘ અધત્ય ’ એપ્રમાણે કહે
■ તેમ જ તે અવ્યય-વિનાશગ્રહિત છે એમ પણ કહેવામા આવ્યું છે. એ
ઊપરથી આ મમાગ પ્રતિફલુ વિનાશગીન-વિજ્ઞાનવૃદ્ધિરૂપ હોય, અથવા
ત્રીહિ આદિ ધાન્યના રાસિરૂપે નિર્ધાર પ્રનાદરૂપ હોય તો પણ એ ન છેડી
ચકાય તેવો છે, તથા બીજાના અંકુરો જેમ વૃક્ષના ઊગામા હેતુરૂપ ■ તેમ
વાસનાઓ અને કર્મો ઉતરોતર જન્મમા હેતુરૂપ હોવાથી નિત્ય અપ્રતિહત
છે.” એવી રાક્ષના સમાધાનમા મમાગનું અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ એ બંને
હોવાથી મામાન્ય વચનોથી બ્યાખ્યાન કરી તેના સ્વરૂપને અષ્ટ ગમ-

જવવા યોગ્ય આ સસાર નથી, અર્થાત્ 'તેનું સ્વરૂપ, આકૃતિ કે વ્યતોત્થી અગમ્ય છે,' એમ કહી એવા અપરિભેય અને સુદૃઢમૂલ સસારના ઉચ્છેદના માધનરૂપ વૈરાગ્યને જાણાવી તેનાથી એ સંભાગ્વૃક્ષનું ઉચ્છેદન કરી મનુષ્યને સ્વારપછી શુ પ્રાપ્ત વસ્તુ રહે છે તે જાણાવતાં ભગવાન કહે છે:

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે

નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ॥

અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલ-

મસંગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥ ૩ ॥

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં

યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તંતિ ભૂયઃ ॥

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે

યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ન, રૂપમ્, અસ્ય, રૂપ, તથા, ઉપલભ્યતે, ન, અન્તઃ, ન, ચ, આદિઃ, ન, ચ, સંપ્રતિષ્ઠા, અશ્વત્થમ્, એનમ્, સુવિરૂઢમૂલમ્, અસંગશસ્ત્રેણ, દૃઢેન, છિત્ત્વા; તતઃ, પદમ્, તત્, પરિમાર્ગિતવ્યમ્, યસ્મિન્, ગતાઃ, ન નિવર્તન્તિ, ભૂયઃ, તમ્, એવ, ચ, આદ્યમ્, પુરુષમ્, પ્રપદ્યે, યતઃ, પ્રવૃત્તિઃ, પ્રસૃતા, પુરાણી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રૂપ્યતે એનેન રૂપમ્ । ઉપ સમીપે લભ્યતે રૂપમ્ । સમ્યક્ પ્રતિષ્ઠા સંપ્રતિષ્ઠા । સુષ્ટુ વિશેષેણ રૂઢાનિ મૂલાનિ યસ્ય સઃ સુવિરૂઢમૂલઃ,

તં સુવિરૂદ્ધમૂલમ્ । ન સંગઃ અસંગઃ, અસંગઃ એવ શસ્ત્રમ્
અસંગશસ્ત્રમ્, તેન અસંગશસ્ત્રેણ । પરિતઃ માર્ગાયિતું યોગ્યમ્ એતિ
પરિમાર્ગિતવ્યમ્ । નિશ્ચયેન વર્તન્તિ એતિ નિવર્તન્તિ । આદૌ મવ. આદ્યઃ,
તમ્ આદ્યમ્ । પુર્ણુ શેતે એતિ પુરુષઃ, તં પુરુષમ્ । પ્રકર્ષેણ પદ્યે એતિ
પ્રપદ્યે । પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । પ્રકર્ષેણ સૃતા એતિ પ્રસૃતા । પુરા
નવી એતિ પુરાણી ।

અન્વય અને અર્થઃ—અસ્ય આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું, જે
આ લોકમાં, રૂપમ્ સ્વરૂપ—આકૃતિ, તથા (જેવી રીતે વર્ણન
કરવામાં આવ્યું) તેવી રીતે, ન, ઉપલબ્યતે પ્રાપ્ત થતું નથી,
(તેમ જ તેની) અન્તઃ સમાપ્તિ, ન નથી, ચ તેમ, આદિઃ પ્રારંભ,
(પશુ જણાતો) ન નથી, ચ તથા, સંપ્રતિષ્ઠા મધ્યમાં સ્થિતિ, (પશુ
કેઈને જાણવામાં આવતી) ન નથી, (માટે) દનમ્ એ, સુવિ
રૂદ્ધમૂલમ્ અત્યંત દૃઢ મૂલવાળા, અગ્વત્યમ્ સંસારરૂપી વૃક્ષને,
દૃઢેન (વારંવાર તત્ત્વવિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાણુ પર
તીક્ષ્ણ કરેલા એટલે) દૃઢ (એવા), અસંગશસ્ત્રેણ (પુત્ર,
વિત્ત, લોકપ્ર્યાપ્તિ, ઇત્યાદિથી) વિરક્તિરૂપ શસ્ત્ર વડે, ઊત્ત્વા
છેદીને, તતઃ ત્યાર પછી, ચ પશુ, યતઃ જેમાંથી, પુરાણી
પ્રાચીન—શાશ્વત, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ, પ્રસૃતા ફેલાએલી છે, તમ્ તે,
એવ જ, આદ્યમ્ આદિ, (પરમ) પુરુષમ્ પુરુષને, પ્રપદ્યે શરણે ભરું
હું, (જેવી ભાવના વડે) તવ તે, પદમ્ પરમપદને, પરિમાર્ગિતવ્યમ્
સારી રીતે જોળવું, (કે) યસ્મિન્ જેને વિષે, ગતાઃ ગયેલા,
મૃયઃ ફરી, ન, નિવર્તન્તિ સંસારમાં પાછા આવતા નથી.

ભાવાર્થઃ—આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું સ્વરૂપ જેવી રીતે
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવી રીતે પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે કે

જાણી શકાતું નથી. તેમ જ એનાં અન્ત, પ્રારંભ કે મધ્ય સ્થિતિ પણ કોઈવડે જાણી શકાતાં નથી, એવા એ અત્યંત દૃઢતાથી ઉગેલાં મૂલોવાળા સંસારવૃક્ષને વારંવાર તત્ત્વવિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાણુ પર તીક્ષ્ણ કરેલા એવા દૃઢ પરકિતરૂપ હથિયાર વડે છેદીને, ત્યાર પછી વળી " તે જ આદિપુરુષ કે જેમાંથી આ પ્રાચીન-શાશ્વત પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેને જ હું ચરણે જાઉં છું. " એવી ભાવનાવડે તે પરમપદનું અન્વેષણ કરવું કે, જે પદને પામેલા ફરી આ સંસારની પુનરાવૃત્તિમાં પડતા નથી. અર્થાત્ આદિપુરુષને પ્રાપ્ત થવાની ભાવનાથી મોક્ષ મેળવવા હરેક વ્યક્તિએ યત્ન કરવો એ શ્રેયસ્કર છે. ૩-૪.

અવતરણિકા:—હવે ' પરમપુરુષ સમ્પત્તિ પદને પ્રાપ્ત કરવા દ્રોણ અધિકારી છે ' તે જણાવવા માટે બગવાન અધિકારીઓના લક્ષણો કહે છે

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા

અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ॥

દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈ-

ર્ગચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—નિર્માનમોહાઃ, જિતસદ્ગદોષાઃ, અધ્યાત્મનિત્યાઃ, વિનિવૃત્તકામાઃ, દ્વંદ્વૈઃ, વિમુક્તાઃ, સુખદુઃખસંજ્ઞૈઃ, ગચ્છન્તિ, અમૂઢાઃ, પદમ્, અવ્યયમ્, તત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માનશ્ચ મોહશ્ચ માનમોહૌ, નિર્મતૌ માનમોહૌ યેમ્ય તે નિર્માનમોહાઃ । સદ્ગ. એવ દોષઃ ઇતિ સદ્ગદોષઃ, જિત સદ્ગદોષ. યૈ તે જિતસદ્ગદોષાઃ । આત્માનિ ઇતિ

અધ્યાત્મમ્, નિત્યમ્ અધ્યાત્મં યેષાં તે અધ્યાત્મનિત્યાઃ । વિશેષેણ
નિવૃત્તાઃ કરમાઃ યેષાં તે વિનિવૃત્તક્રમાઃ । વિશેષેણ મુક્તાઃ શ્વિતિ
વિમુક્તાઃ । સુખં ચ દુઃખં ચ સુખદુઃખે, સુખદુઃખે સંજ્ઞે યેષાં તાનિ
મુખદુઃખસંજ્ઞાનિ, તૈઃ સુખદુઃખમંજૈઃ । ન મૂઢાઃ અમૂઢાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—નિર્માનમોહાઃ માન તથા મોહ
જેઓમાંથી નીકળી ગયાં છે, જિતસદ્ગુણાઃ સંસારની આસ-
ક્તિના દોષોને જેમણે છુટ્યા છે, અધ્યાત્મનિત્યાઃ જેઓ સદા
પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચારવામાં તત્પર છે, વિનિવૃત્તક્રમાઃ
જેમની કામનાઓ-તૃષ્ણાઓ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, (અને) સુખ-
દુઃખસંજ્ઞૈઃ સુખ અને દુઃખ નામવાળાં, જુદાં જુદાં વડે, (જેઓ)
વિમુક્તાઃ મુક્ત થયેલા, (છે, તે) અમૂઢાઃ મોહરહિત, (પુરુષો
જ) તત્તે, અવ્યયમ્ અવિનાશિ, વદમ્ પદને, ગચ્છન્તિ પ્રાપ્ત
થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જેઓ માન તથા મોહથી રહિત, સંસારની
આસક્તિના દોષોને છુટનારા, સદા પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચાર-
વામાં તત્પર, જેમની કામનાઓ શાંત થઈ ગઈ છે એવા તથા
જેઓ સુખદુઃખ-સંસારાત્મક સાંસારિક હૃષીકાદિ દ્વંદ્વોથી મુક્ત
થયેલા છે તેવા મોહરહિત પુરુષો જ તે અવિનાશિ પદને પામે છે. ૫

અવતરણિકાઃ—‘ પતનાન્તાઃ સમુચ્ચૃયાઃ ’ અર્થાત્ ‘ ઊર્ધ્વ
ગમન-ઉચ્ચ પાયરી પર ચઢવું તે અધ પતન માટે જ. ’ એ ન્યાય પ્રમાણે
જો વિશ્વરૂપનો ઊપન દેખ્યા મહેલા પરમપદને પામે તો તેમને નીચે અવગમ
આવવું પડે, તો પછી ‘ ચઢત્વા ન નિવર્તન્તે ’ એ કહેવું અનુચિત છે.
એવી શંકના નમાધાનમાં તે પદના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા “ને પદ
સામાન્ય નિયમોથી અમાધ્ય છે, અને ને અમાધાગ્ધુ તથા અગેહિક પદ
છે,” એમ ભગવાન વક્ષાવે છે

નં તદ્ભાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ॥

યદ્ભત્વા ન નિવર્તતે તદ્ધામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, તત્, ભાસયતે, સૂર્યઃ, ન, શશાંકઃ, ન, પાવકઃ, યત્, ગત્વા, ન, નિવર્તન્તે, તત્, ધામ, પરમમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—શશ અઙ્કે યસ્ય સં શશાઙ્ક । પવતે અસૌ પાવકઃ । નિતરા વર્તન્તે इति નિવર્તન્તે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તત્ તે પદને, સૂર્ય ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ, ન, ભાસયતે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, શશાઙ્ક ચંદ્રમા, (પણ) ન (ભાસયતે પ્રકાશી શકતો) નથી, (તેમ) પાવક અગ્નિ, (પણ) ન, (ભાસયતે પ્રકાશી શકતો) નથી, (તથા) યત્ જે પદને, ગત્વા પામીને (યોગીઓ) ન, નિવર્તન્તે પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી, તત્ તે (જ), મમ મારું, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ધામ સ્થાન અથવા સ્વરૂપ (છે).

ભાવાર્થઃ—તે પદને ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ, ચંદ્રમા કે અગ્નિ કોઈ પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી તથા જે પદને પામી યોગીઓ સંસારમા પુનરાવૃત્તિ પામતા નથી, તે જ મારું શ્રેષ્ઠસ્થાન અથવા સ્વરૂપ છે અર્થાત્ મારા તે ધામને પ્રાપ્ત કરવાનો જ યત્ન અમુક્ષુએ કરવો જોઈએ ૬

૧ ન તત્ત્વ સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારક નેમા વિલુપ્તા માતિ કૃતોડયમસિ ।

તમેષ માતમનુમાનિ સર્વં નરમ માસા સવામિદ વિમાનિ ॥ શુનિ ॥

ત્યા સૂર્યપ્રકાશતો નથી ચદ્ર અને તારાઓ પ્રકાશતા નથી એ વીજળીઓ પણ પ્રકાશતી નથી તે આ અગ્નિ કયાથી પ્રકાશે ! તેના જ પ્રકાશવાથી આ સધણુ જગત્ પ્રકાશે છે અને તેના જ પ્રકાશવડે આ સધણુ જાણે ॥

। અવતરણિકા:—‘ જે સ્થાને પહોચીને યોગીઓ ફરી સમારંભ આવતા નથી ’ એમ કહ્યું, પણ ‘ જે વસ્તુનો સંયોગ થાય તેનો વિયોગ થવો જ નોંધવો એ જગત્મા સુપ્રસિદ્ધ વાત છે, તો પછી તે ધામને પહોચેલાનો તેની સાથે મદા સંયોગ કેમ બન્યો રહે ? ’ એવી શકાના સમાધાનમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ ॥

મનઃપષ્ઠાનીંદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—મમ, એવ, અંશઃ, જીવલોકે, જીવમૂતઃ, સનાતનઃ, મનઃપષ્ઠાનિ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રકૃતિસ્થાનિ, કર્ષતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—જીવાનાં લોક જીવલોક, તસ્મિન્ જીવલોકે । ન જીવ અજીવ, અજીવ જીવ ઇવ મૂત ઇતિ જીવમૂત । મન પષ્ઠ યેષુ તાનિ મન પષ્ઠાનિ, તાનિ । પ્રકૃતૌ વિષ્ણુતિ તાનિ પ્રકૃતિસ્થાનિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મમ મારો, એવ જ, સનાતન નિત્ય, અશ અંશ, જીવલોકે આ સ સારંભ, જીવમૂત છવા-રંભા-કર્તાભોક્તા-રૂપે રહેલો થકો, પ્રકૃતિસ્થાનિ પ્રકૃતિમા રહેલી, મન પષ્ઠાનિ મનસહિત છે, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, કર્ષતિ આકર્ષે છે.

ભાવાર્થઃ—મારો જ નિત્ય અશ આ સસારંભ છવા-રંભારૂપે રહેલો છે, અર્થાત્ જેવી રીતે જલમા રહેલા સૂર્યનો અશ સૂર્યથી ભિન્ન ગણાતો નથી, પણ જલનું ચોપણ કરી સૂર્યમાં જ તે મળી જઈને પાછો ફરતો નથી, તેવી જ રીતે મારો

અંશ પણ મારા ધામને પામી ફરી પાછો ફરતો નથી. પરંતુ તે અંશ પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેલી મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોને ખેંચે છે. અર્થાત્ તે દ્વારા તે આ સંસારમાં આવે છે એમ તું માન. ૭.

અવતરણિકા:—“ પોતાના સ્થાનમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને શુભ ક્યારે આકર્ષે છે ? ” તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ॥

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદઃ—શરીરમ્, યત્, અવાપ્નોતિ, યત્, ચ, અપિ, ઉત્ક્રામતિ, ईश्वरः, ગૃહીત્વા, एतानि, સંયાતિ, વાયુઃ, ગન્ધાન્, इव, આશયાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉત્ ऊर्ध्वम् ક્રામતિ इति ઉત્ક્રામતિ । सम्यक् याति इति संयाति । आ समन्तात् शेरत्वे अस्मिन् इति આશયઃ, तस्मात् આશયાત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ઈશ્વર. શરીરશદિ સમૂહનો સ્વામી, યત્ જ્યારે, દેહાત્ શરીરથી, ઉત્ક્રામતિ બહાર નીકળે છે, ચ અને, યત્ જ્યારે, શરીરમ્ (ખીન) શરીરને, અવાપ્નોતિ પામે છે, (ત્યારે તે) વાયુ. પવન, આશયાત્ પુષ્પના સ્થાનમાંથી, ગન્ધાન્

૧ સર્વે જ્ઞાનાના નિચયા પતનાતા સમુચ્છેદા ।

સમોગા વિપ્રમોગાના મરણાત નિ જીવિતમ્ ॥

સમૂહો—વસ્તુસમુદાયો સઘળા જ્ઞાતાત—નાશવત છે, ઉદ્ધારો—ઉચ્ચપણા—સઘળા પતનાત—પડવાના જ છે, સંયોગો સર્વ વિયોગાત—જુદા થવાના જ છે અને અવિત મરણાન્ત—મરણપર્યંત જ છે

સુગંધોને, ઇવ જેમ, (જેથી જાણ છે તેમ) ઇન્દ્રિયોને સહિત છ ઇન્દ્રિયોને ગૃહીત્વા લઈને, સંચાલિત જાય છે.

સામાન્ય—શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી આ આત્મા શરીરથી બહાર નીકળે છે અને બીજા શરીરને પામે છે પવન જેમ પુષ્પના સ્થાનમાંથી સુગંધને લઈ જાય છે, તેવું મનસહિત બધી ઇન્દ્રિયોને સાથે લઈ જઈને અન્ય શરીરને યાય છે. અર્થાત્ પૂર્વના શરીરમાંથી મનસહિત ઇન્દ્રિયોને તે બીજા શરીરને મેળવે છે. ૮

અવતરણિકા:—“મનસહિત છ ઇન્દ્રિયો તે કઈ તેમ છતાં માટે તેમને લઈને અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.” એ પ્ર ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે.

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ॥
અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—શ્રોત્રમ્, ચક્ષુઃ, સ્પર્શનમ્, ચ, રસનમ્, ગ્રાણમ્, એવ, ચ, અધિષ્ઠાય, મનઃ, ચ, અયમ્, વિષયાન્, ઉપસેવતે.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—શ્રૂયતે એનેન ઇતિ શ્રોત્રમ્, તત્ । એનેન ઇતિ ચક્ષુ, તત્ । સ્પૃશતિ એનેન ઇતિ સ્પર્શનમ્, તત્ । રસનમ્ ઇતિ રસનમ્, તત્ । ગ્રાણતિ એનેન ઇતિ ગ્રાણમ્, તત્ । અધિષ્ઠાય ઇતિ અધિષ્ઠાય ।

અન્વય અને અર્થ:—અયમ્ આ ઇન્દ્રિય-જવાત્મા, શ્રોત્રમ્, ચક્ષુ આંખ, ચ, તેમ, સ્પર્શનમ્ ત્વચ્ચ, રસનમ્ જિહ્વા, અને, ગ્રાણમ્ નાસિકા, ચ, એવ તેમ જ, મન મનને, અધિષ્ઠાય

સાથે લઈને, વિષયાન્ (ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ) વિષયોને, ઉપસેવતે ભોગવે છે.

ભાવાર્થ:—જીવાત્મા કાન, આંખ, ચામડી, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન એ પ્રત્યેકનો આશ્રય કરીને જ ઇન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ વિષયોને ભોગવે છે. અર્થાત્ એનો ઉપભોગ કરીને તેમને સાથે લઈને જ તે દેહાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

અવતરણિકા:—“શરીરં ચક્રવાન્નોતિ” ઇત્યાદિ શ્લોકથી આત્મા, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોથી તદ્દન ભિન્ન છે એમ જણાવ્યું, ‘ઓઞ્ઞં ચક્ષુઃ’ એ શ્લોકથી આત્માને બધી ઇન્દ્રિયોનો પ્રવર્તક તથા તેમનાથી પણ ભિન્ન કહેા, પશું જ એ એપ્રમાણે સર્વથી ભિન્ન હોય તો પછી એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જતી વખતે દેહાદિથી ભિન્ન એવા એ આત્માને બધા કેમ જોઈ શકતા નથી ?” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ મુજ્જાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમૂઢા નાનુપશ્યંતિ પશ્યંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—ઉત્ક્રામન્તમ્, સ્થિતમ્, વા, અપિ, મુજ્જાનમ્, વા, ગુણાન્વિતમ્, વિમૂઢાઃ, ન, અનુપશ્યન્તિ, પશ્યન્તિ, જ્ઞાનચક્ષુષઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઉત્ક્રામતિ ઇતિ ઉત્ક્રામન્, તમ્ ઉત્ક્રામન્તમ્ । મુઢ્ઢે અસૌ મુજ્જાનઃ, તમ્ । ગુણૈઃ અન્વિતઃ ઇતિ ગુણાન્વિતઃ, તં

૧ દૃશ્યાકાશમાત્રસ્ય વિનાશો દેહનાશતઃ ।

અર્થઃ મુજ્જાનિ શોષન્તિ નટ આત્મેનિશઢ્ઢયા ॥

દેવળ દૃશ્યાકાશના વિનાશથી દેહનો નાશ થાય છે, અને દેહનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થયો એવી સંક્રાંતિ લોકો બ્યથ શોક કરે છે.

ગુણાન્વિતમ્ । વિશેષેણ મૂઢાઃ इति विमूढाः । જ્ઞાનમ્ એવ ચક્ષુઃ યેષા તે જ્ઞાનચક્ષુષઃ ।

અ-વય અને અર્થઃ—ઉત્ક્રામન્તમ્ એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતા, સ્થિતમ્ શરીરમાં રહેલા, વા અથવા, બુદ્ધાનમ્ વિષયોને ભોગવતા, (કે) ગુણાન્વિતમ્ સત્ત્વ, રજ, તમ ઇત્યાદિ શુદ્ધોવટે યુક્ત, (એવા આત્માને) અપિ પણ, વિમૂઢાઃ અનેક પ્રકારના મૂઢ લોકો, ન, અનુપદ્યન્તિ ભેદ શકતા નથી, (પરંતુ) જ્ઞાનચક્ષુષ જ્ઞાન એ જ જેમનાં નેત્ર છે તેવા—જ્ઞાનીઓ, પદ્યન્તિ ભેદ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતા, શરીરમાં રહેલા, વિષયોને ભોગવતા, અથવા સત્ત્વાદિ શુદ્ધો યુક્ત એવા આત્માને પણ અત્યંત મૂઢ લોકો ભેદ શકતા નથી, પણ જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળા જ્ઞાનીઓ જ ભેદ શકે છે. અર્થાત્ આત્માનું વિશુદ્ધ દર્શન જ્ઞાનીઓ મિવાય અન્ય કોઈ કોઈપણ સમયે કરી શકતા નથી. ૧૦

અવતરણિકાઃ—“આત્મા ન ભણી શકાય તેવો હોવાથી, જ્ઞાનવાનુ વિવેકાઓ જ તેને ભેદ શકે છે, પણ બીજા અવિવેકાઓ ભેદ શકતા નથી” તે વાતને દૃઢ કરવા માટે પુનઃ ભગવાનુ જણાવે છે

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પદ્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ॥

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પદ્યંત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

! સ્પર્ધેક્તાં મમાસાય નિર્વિકારતયાત્મ ને : મનસો નિશ્ચલત્વેન સિદ્ધિર્યોગે જ્ઞાતિયે ॥
લક્ષ્યની સાધે એકતા કરીને નિર્વિકારપણાવટે આત્મા—શુદ્ધિ—માં નિશ્ચલપણે
જે મનની સ્થિતિ તે જ યોગ એમ કહેવાય છે

પદચ્છેદઃ—યતન્તઃ, યોગિનઃ, ચ, ઇનમ્, પદ્યન્તિ, આત્મનિ, અવસ્થિતમ્, યતન્તઃ, અપિ, અકૃતાત્માનઃ, ન, ઇનમ્, પદ્યન્તિ, અચેતસઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—યતન્તિ તે યતન્તઃ । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । અકૃતઃ આત્મા યેષાં તે અકૃતાત્માનઃ । ન વિદ્યન્તે ચેતાંસિ યેષાં તે અચેતસઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ચ વળી, યતન્તઃ પ્રયત્ન કરનારા, યોગિનઃ (એકાગ્રચિત્તવાળા) યોગીઓ, ઇનમ્ એ આત્માને, આત્મનિ આત્મામાં—પોતાની જુદીમાં, અવસ્થિતમ્ સ્થિર રહેલો, પદ્યન્તિ (‘આ આત્મા તે હું ’ એમ નિશ્ચય પૂર્વક) જુએ છે, (પરંતુ) અકૃતાત્માનઃ તપ, ઇન્દ્રિયજન્ય ઇત્યાદિ સંસ્કારથી રહિત આત્માવાળા, અચેતસઃ અવિવેકી હોકે, (તો) યતન્તઃ યત્ન કરતા થકા, અપિ પણ, ઇનમ્ એ આત્માને, ન, પદ્યન્તિ જોઈ શકતા નથી.

ભાવાર્થઃ—વળી પ્રયત્નશીલ એવા એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીઓ એ આત્માને પોતાની જુદીમાં “ આ આત્મા તે હું ” એમ સ્થિર રહેલો નિશ્ચયપૂર્વક જોઈ શકે છે, પણ તપ, ઇન્દ્રિયજન્ય ઇત્યાદિ સંસ્કારોથી હીન આત્માવાળા અવિવેકી પુરુષો તો યત્ન કરતા થકા પણ એ આત્માને જોઈ શકતા નથી. ૧૧.

અવતરણિકા —“આત્માનુ દર્શન શાનીઓ વિના અન્ય કોઈ કરી શકતું નથી અને તેથી મુમુક્ષુએ તે આત્મસ્વરૂપ એવા મારા દર્શનને માટે મારી ઉપાસના કરવી જ યોગ્ય છે,” એમ જણાવવા માટે ભગવાન પોતાનું મર્વાત્મપણું દર્શાવતા ચાર શ્લોકથી કહે છે

‘યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેઽશ્વિલમ્ ॥

યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—યત્, આદિત્યગતમ્, તેજઃ, જગત્, ભાસયતે, અશ્વિલમ્, યત્, ચંદ્રમસિ, યત્, ચ, અગ્નૌ, તત્, તેજઃ, વિદ્ધિ, મામકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિત્યે ગતમ્ इति આદિત્યગતમ્ । ગચ્છતિ इति જગત્ । ન શ્વિલમ્ અશ્વિલમ્ । મમ इदમ્ મામકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ જે, આદિત્યગતમ્ સૂર્યનાશયણુમાં રહેલું, તેજઃ તેજ, અશ્વિલમ્ સમસ્ત, જગત્ જગત્ને, ભાસયતે પ્રકાશિત કરે છે, ચ તેમ, યત્ જે ચંદ્રમસિ ચંદ્રમામાં, (રહેલું તેજ) ચ અને, યત્ જે અગ્નૌ અગ્નિમાં, (રહેલું તેજ છે) તત્ તે, તેજઃ તેજ, મામકમ્ મારું, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—સૂર્યનાશયણુમાં રહેલું તેજ કે જે આ સમસ્ત જગત્ને પ્રકાશ આપે છે તથા જે તેજ ચંદ્રમામાં તેમ જ અગ્નિમાં રહેલું છે, તે તેજ મારું છે એમ તું જાણ. ૧૨.

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ॥

પુણ્ણામિ ચૌપધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ—ગામ્, આવિશ્ય, ચ, ભૂતાનિ, ધારયામિ, અહમ્, ઓજસા, પુણ્ણામિ, ચ, ઔપધીઃ, સર્વાઃ, સોમઃ, ભૂત્વા, રસાત્મકઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રસઃ एव આત્મા यस्य सः રસાત્મકઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ચવળી, અહમ્ હું, ગામ્ પૃથ્વીમાં, આવિદ્ય પ્રવેશ કરીને, (પૃથ્વીસ્વરૂપે) મૃતાનિ પ્રાણીઓને, ઓજસા (મારા) બલ-તેજ વડે, ધારયामિ ધારણ કરું છું, ચ તેમ, રસાત્મક: રસસ્વરૂપ એવો, સોમ: ચંદ્રમા, મૃત્વા યદ્ધને, સર્વા: બધી, ઔષધી: (વ્રીહિ, યવ, પુષ્પ વિગેરે) ઔષધિઓને, પુષ્ણામિ પુષ્ટિ આપું છું.

ભાવાર્થ:—વળી હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને પૃથ્વીસ્વરૂપે પ્રાણીઓને મારા બલ વડે ધારણ કરું છું તેમ જ રસસ્વરૂપ ચંદ્રમા યદ્ધને વ્રીહિ, યવ, પુષ્પ વિગેરે બધી ઔષધિઓને પણ પોષું છું. ૧૩.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

પદચ્છેદ:—અહમ્, વૈશ્વાનર:, મૃત્વા, પ્રાણિનામ્, દેહમ્, આશ્રિત:, પ્રાણાપાનસમાયુક્ત:, પચામિ, અન્નમ્, ચતુર્વિધમ્.

व्युत्पत्तिसमासाः—પ્રાણા: સન્તિ ચેપાં તે પ્રાણિન:, તેપાં પ્રાણિનામ્ । આ સમન્તાત્ શ્રિત: इति આશ્રિત: । પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ

૧ “ અયમગ્નિર્વૈશ્વાનરો યોડ્યમન્ત-પુરુષે યેનેવમન્ત પચ્યતે આ વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ કે જે એ પુરુષની અંદર રહે છે અને જેવડે અન્ન પકાવાય છે ” “ નામ્યાન્નપરે તિષ્ઠતિ તે નાભિના ઉપરના ભાગમાં રહે છે ” આથી ઉદરમાં રહેલા જઠરાગ્નિને વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ કહેવામાં આવે છે.

૨ જે દાંતથી તોડીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ લક્ષ્ય ’, જિહ્વાથી ખાવામાં આવે છે તે ‘ લોભ્ય ’, ચામીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ લેહ્ય ’, અને ચૂસીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ શોભ્ય ’ એમ ચાર પ્રકારનું અન્ન કહેવામાં આવે છે.

પ્રાણાપાનો, તામ્યાં સમ્યક્ આયુક્તઃ ઇતિ પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ । અદ્યતે યત્
તત્ અન્નમ્, તત્ । ચતસ્રઃ વિષાઃ પ્રકારાઃ યસ્ય તત્ ચતુર્વિધમ્, તત્ ।

અન્ન-વચ અને અર્થઃ—(૧૧ી) અહમ્ હું, વૈશ્વાનરઃ
જઠરાગ્નિ, મૃત્વા થઈને, પ્રાણિનામ્ પ્રાણિઓના, દેહમ્ શરીરનો,
આધ્રિતઃ આશ્રય કરીને—તેમાં પ્રવેશ કરીને, ચતુર્વિધમ્ ચાર
પ્રકારના—(ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય), અન્નમ્ અન્નને,
પચામિ પચાવું છું.

ભાષાર્થઃ—હું વૈશ્વાનર અગ્નિ—જઠરાગ્નિ—થઈ પ્રાણી-
ઓનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય, અને ચોષ્ય
એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અન્નનું પાચન કરું છું. ૧૪.

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો

મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ॥

વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો

વેદાન્તકૃદ્દેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—સર્વસ્ય, ચ, અહમ્, હૃદિ, સન્નિવિષ્ટઃ,
મત્તઃ, સ્મૃતિઃ, જ્ઞાનમ્, અપોહનમ્, ચ, વેદૈઃ, ચ, સર્વૈઃ, અહમ્,
એવ, વેદ્યઃ, વેદાન્તકૃત્, વેદવિત્, એવ, ચ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુતમ્ અનેન વિશ્વમ્ ઇતિ સર્વમ્, તસ્ય
સર્વસ્ય । સમ્યક્ નિવિષ્ટઃ ઇતિ સન્નિવિષ્ટઃ । મત્ ઇતિ મત્તઃ । વેદિતું યોગ્યઃ
વેદ્યઃ । વેદાનામ્ અન્તઃ ઇતિ વેદાન્તઃ, તં કરોતિ ઇતિ વેદાન્તકૃત્ । વેદાન
વેત્તિ ઇતિ વેદવિત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, અહમ્ હું, સર્વસ્ય સર્વ પ્રાણિના, દિદિ હૃદયમાં, સન્નિવિષ્ઠ: સારી રીતે પ્રવેશ કરીને રહેલો, (હું, તેમને) મત્ત: મારાથી જ, સ્મૃતિ: સ્મૃતિ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ચ અને, અપોહનમ્ સ્મૃતિ તથા જ્ઞાનનું વિસ્મરણ થાય છે, ચ તેમ, સર્વ: બધા, વેદ: વેદો વડે, વેદ્ય: જાણવા યોગ્ય, અહમ્ હું, એવ જ, (હું, તેમ) વેદાન્તકૃત્ વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાનનો કર્તા, ચ તથા, વેદવિત્ વેદોને જાણનાર, એવ પણ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થ:—વળી હું પ્રાણિમાત્રનાં હૃદયમાં એટલે બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો હું. તેમને મારાથી જ સ્મૃતિ અને જ્ઞાન થાય છે, તેમ તેમનાં સ્મૃતિ અને જ્ઞાનનો લોપ પણ મારાથી જ થાય છે, વળી બધા વેદોમાં જાણવા યોગ્ય હું જ છું, તેમ વેદાંતનો કર્તા અને વેદોને જાણનાર પણ હું જ છું. ૧૫.

અવતરણિકા:—ભગવાને નારાયણની વિશિષ્ટ ઉપાધિયુક્ત વિભૂતિઓવાળું પોતાનું સ્વરૂપ 'યદાદિત્યગતં તેજઃ' ઇત્યાદિ પ્રયોગો વડે કથ્યું, હવે તે જ ભગવાનનું નિરૂપાધિક કેવળ પરબ્રહ્મસ્વરૂપનું નિર્ધારણ કરવા માટે પોતાના ક્ષર અને અક્ષર એ ઉપાધિયુક્ત વિભક્ત સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા ભગવાન કહે છે

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ॥

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—દ્વૌ, ઇમૌ, પુરુષૌ, લોકે, ક્ષરઃ, ચ, અક્ષરઃ, એવ, ચ, ક્ષરઃ, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, કૂટસ્થઃ, અક્ષરઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષરઃ । નક્ષરઃ અક્ષરઃ । કૂટઃ ઇવ તિષ્ઠતિ ઇતિ કૂટસ્થઃ અથવા કૂટઃ—માયા—તસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ કૂટસ્થઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—લોકે આ લોકમાં, હમાં આ, દ્વો બે, પુરુષો પુરુષો, एव જ (છે), (એક) ક્ષરઃ ક્ષર, ચ અને, (બીજો) અક્ષરઃ અક્ષર, (તેમાં) સર્વાણિ બધા, ભૂતાનિ બ્રહ્માદિ સ્થાવરાન્ત શરીરો, ક્ષર. ક્ષર-વિનાશશીલ, (અને) કૂટસ્થઃ (શરીરોનો નાશ થવા છતાં) બ્રહ્મારની એરણી પેઠે અચળ રહેલો, (અનેક માયા-પ્રપંચોમાં સ્થિત રહેલો જીવાત્મા) અક્ષરઃ (સંસાર-બીજના અનંતપણાને લીધે) અક્ષર-અવિનાશી, ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—આ લોકમાં આ બે પુરુષો છે, એક તો ક્ષર અને બીજો અક્ષર, તેમાં બ્રહ્માદિ સ્થાવરપર્યંત શરીરમાત્ર તે “ક્ષર”-વિનાશશીલ પુરુષ કહેવાય છે અને શરીરોનો નાશ થવા છતાં બ્રહ્મારની એરણી પેઠે અચળ રહેલો, અથવા અનેક માયાપ્રપંચોમાં સ્થિત રહેલો જે જીવાત્મા તે સંસાર બીજના અનંતપણાને લીધે “અક્ષર”-અવિનાશી કહેવાય છે. ૧૬.

અવતરણિકા—હવે આ પ્રમાણે ‘ક્ષર’ અને ‘અક્ષર’ પુરુષોનું વર્ણન કરી તેમનાથી ભિન્ન એટલે ઉપરોક્ત “ક્ષર” અને ‘અક્ષર’ એ બે પુરુષથી બુદ્ધ જ-ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને ઉપાધિના દોષથી અરપૃષ્ઠ, નિત્ય, શુદ્ધશુદ્ધ, સુકારવભાવ પરમાત્મા કે જે વર્તીય પુરુષ કે તેનું વર્ણન કરતા ભગવાન કહે છે

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉત્તમઃ, પુરુષઃ, તુ, અન્યઃ, પરમાત્મા, ઇતિ, ઉદાહૃતઃ, યઃ, લોકત્રયમ્, આવિશ્ય, વિભર્તિ, અવ્યયઃ, ઈશ્વરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પરમશ્વાસૌ આત્મા ચ, વા પરમઃ આત્મા
યસ્ય સઃ પરમાત્મા । લોકાનાં ત્રયમ્ એતિ લોકત્રયમ્, તત્ । ન વિદ્યતે
વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ । ઈદે અસૌ ર્શ્વરઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તુ પરંતુ, પરમાત્મા “પરમાત્મા”
હતિ એ પ્રમાણે, ઉદાહૃતઃ (વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોર્માં) કહેવાયલા,
ઉત્તમઃ (સૌથી) શ્રેષ્ઠ, પુરુષઃ પુરુષ, (તો) અન્યઃ (ક્ષર અક્ષર એ.
બંનેથી) બુદ્ધા, (જ છે, કે) યઃ જે, અવ્યયઃ અવિનાશી, ર્શ્વરઃ
ઈશ્વર, લોકત્રયમ્ (પૃથ્વી અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ) ત્રણે
લોકમાં, આવિશ્ય (પોતાની ચૈતન્યરૂપી માયા વડે) પ્રવેશ.
કરીને, (તેમને) વિમર્તિ ધારણ કરે છે

ભાવાર્થ:—પરંતુ “પરમાત્મા” એ પ્રમાણે વેદાન્તાદિ
શાસ્ત્રોર્માં કહેવાયલા સૌથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ તો ક્ષર અને અક્ષર એ
બંનેથી બુદ્ધા જ છે, કે જે અવિનાશી ઈશ્વર ‘મૂર્ત્યુઃસ્થઃ’—
પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકમાં પોતાની ચૈતન્ય-
રૂપી માયા વડે પ્રવેશ કરીને તે લોકોને ધારણ કરે છે. અર્થાત્ સર્વ
વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તેજ તૃતીય પુરુષ છે એમ તું માન. ૧૭.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે તે પરમાત્માને જે “પુરુષોત્તમ”
એ પ્રસિદ્ધ નામથી કહેવામા આવે છે, તે નામની અર્થમૂલક સિદ્ધિ દ્વારા તે
નામની અન્યર્થતા બતાવતાં બગવાન પોતાના નિરતિશય સ્વરૂપનું વર્ણન
કરતા કહે છે:

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ॥

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—યસ્માત્, ક્ષરમ્, અતીતઃ, અહમ્, અક્ષરાત્,
અપિ, ચ, ઉત્તમઃ, અતઃ, અસ્મિ, લોકે, વેદે, ચ, પ્રથિતઃ, પુરુષોત્તમઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિ અતીત્ય ઇતઃ ગતઃ ઇતિ અર્નાતઃ ।
પુરુ સીદન્તિ તે પુરુષાઃ, પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ ।

અન્ય અને અર્થઃ—યસ્માત્ જે કારણથી, અહમ્ હું, ક્ષરમ્ ક્ષર પુરુષથી, અતીતઃ ઉત્કૃષ્ટ, ચ તેમ, અક્ષરાત્ અક્ષર પુરુષથી, અપિ પણ ઉત્તમઃ ઉત્તમ, (હું) અતઃ તેથી, લોકે લોકમાં, ચ અને, વેદે વેદમાં, પુરુષોત્તમઃ “પુરુષોત્તમ-પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, ” (એમ) પ્રયિતઃ પ્રસિદ્ધ, અસ્મિ હું.

ભાવાર્થઃ—જે કારણથી હું ક્ષર-જડવર્ગ તેમજ અક્ષર-ચેતનવર્ગથી પણ ઉત્કૃષ્ટ હું, તેથી જ લોકમાં અને વેદમાં હું “પુરુષોત્તમ ” એ નામથી પ્રસિદ્ધ હું. ૧૮

અવતરણિકાઃ—“ઠીપર કહેવામા આવેલા એ પ્રભાણેના આત્મ-સ્વરૂપ એવા મારા-પુરુષોત્તમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જે જાણે છે તે જ મારે ખરો બક્ષત છે, ” એમ જણાવવા બગવાન કહે છે.

ધો મામેવમસંમૂહો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ॥

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, એવમ્, અસંમૂહઃ, જાનાતિ,
“પુરુષોત્તમમ્, સઃ, સર્વવિત્, ભજતિ, મામ્, સર્વભાવેન, ભારત.

૧ વક્ષીવિમુક્તિકારાન્નવર્તીદામાત્ પીતામ્ભરાવરુણવિમ્બફલાધરેષ્ટાત્ ।

પૂર્ણેન્દુસન્દરમુખ્યાદરાવ ર્વેનેવાત્ કૃષ્ણાત્પર સિમિલિ તત્ત્વમહ ન જાને ॥

વક્ષી-મેઝરી વડે જેમના દાઢ વિકૃષ્ટિત છે, નવા મેધની કાંઠિ જેવા જે થન સ્થામ છે, પીતામ્બ જેમણે ધાતુ કહેલું છે, બિજલ જેવા જેમના આધરોષ છે, પૂણી માના પુણ્ય દ્ર જેડુ મુદર જેમનું મુખ છે અને કમળ જેવા જેમના નેત્રો છે એવા શ્રીકૃષ્ણ એ દેવી લિન્ગ ઉત્તમ વસ્તુ દુ બીલુ કઈ પણ બહુનો નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ મૂઢઃ સમૂઢઃ, ન સમૂઢઃ
અસંમૂઢઃ । સર્વ વોત્તિ ઇતિ સર્વવિત્ । સર્વશ્ચાસૌ માવશ્ચ સર્વમાન,
તેન સર્વમાવેન.

અન્વય અને અર્થઃ—મારત હે ભારત, ત. જે પુરુષ,
અસંમૂઢઃ અવિવેકરહિત એટલે કે જ્ઞાનયુક્ત થઈને, મામ્ મને,
અયમ્ એ પ્રમાણે, પુરુષોત્તમમ્ “પુરુષોત્તમ”સ્વરૂપે, જાનાતિ
જાણે છે, સઃ તે, સર્વવિત્ સઘણું બાણુનાર—સર્વજ્ઞ થયો થકો,
મામ્ મને, સર્વમાવેન બધી જાતના ભાવો વડે, મજતિ બળે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ અવિવેકરહિત એટલે જ્ઞાનયુક્ત
થઈને મને એ પ્રમાણે “પુરુષોત્તમ” સ્વરૂપે જાણે છે, તે જ
સર્વજ્ઞ થયો થકો સર્વ ભાવ વડે મને બળે છે, એમ હું માનુ
છું. અર્થાત્ તે જ મારા સત્યસ્વરૂપને સમજી મારા સ્વરૂપને
પ્રાપ્ત થવા માટે શક્તિમાન થાય છે. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમા પોતાના પુરુષોત્તમ
સ્વરૂપનુ તેમ જ તેની ઉપાસનાથી તત્ત્વજ્ઞાનના ફલરૂપ મોક્ષનુ વર્ણન કરીને
અતમા તે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રશંસા કરતા બગવાન કહે છે

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्કृतकृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

૧ एतद्वि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्तेतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ मनु ॥

બ્રાહ્મણને વિશેષમા એ (અદ્વૈત જ ન) જન્મનું સર્વસ્વ-સંકલ્પ કરવાનું સાધન છે,
અને એ જ અદ્વૈતને પ્રાપ્ત કરી દ્વિજ-બ્રાહ્મણ કૃતકૃત્ય થાય છે, બીજા કોઈ પણ
પ્રકારે તે કૃતકૃત્ય થતો નથી

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, ગુહ્યતમમ્, શાસ્ત્રમ્, ઇદમ્, ઉક્તમ્
મયા, અનય, एतत्, बुद्ध्या, बुद्धिमान्, स्यात्, कृतकृत्यः
च, भारत.

व्युत्पत्तिसमासाः—गूहितुम् योग्यम् गुह्यम्, अतिशयेन
गुह्यम् इति गुह्यतमम् । न विद्यते अयं यस्मिन् सः अनय,
तत्संबुद्धौ हे अनय । बुद्धिः अस्ति अयम् इति बुद्धिमान् । कृतं कृत्यं
येन सः कृतकृत्यः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અનય હે નિષ્પાપ અર્જુન ! ઇતિ
એ પ્રમાણે, ઇદમ્ આ, ગુહ્યતમમ્ અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ—ગુપ્ત રાખવા
યોગ્ય, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર, મયા મેં, ઉક્તમ્ કહ્યું, મારત હે ભારત !
एतत् એ શાસ્ત્રને, बुद्ध्या બહીને, (કોઈપણ પુરુષ) बुद्धिमान्
આત્મસંબંધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાન-વાળો, च અને, कृतकृत्य: પોતાનું
કર્તવ્ય જેણે પૂર્ણ કર્યું છે તેવો, स्यात् થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! એ પ્રમાણે આ અત્યંત
રહસ્યપૂર્ણ—ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું, હે ભરતવંશી
અર્જુન ! એ શાસ્ત્રને બહીને કોઈ પણ મનુષ્ય આત્મસંબંધિ
જ્ઞાનવાળો અને કૃતકૃત્ય થાય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે
મારા એ પુરુષોત્તમસ્વરૂપને યોગ્ય રીતે સમજે છે તે જ્ઞાન-
યુક્ત થઈને અન્તમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારો થાય છે એમાં
નંશય નથી. ૨૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकौर्त्तान्तिकप्रणीतसान्त्वयवोधिन्यां गुर्जर-
टीकायां पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥

ષોડશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય સોળમો.

અવતરણિકાઃ—નવમા અધ્યાયમા “દેવી” અને “આસુરી” સંપત્તિ વિષે “મોઘાશા મોઘકર્માણો—” ઇત્યાદિ શ્લોકોથી સહજ સૂચના કરી છે, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા તેમ પંદરમા અધ્યાયમાં પણ “યો મામે-યમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્—અમંમૂઢ એટલે અવિવેકરહિત—જ્ઞાનયુક્ત થઈને જે મનુષ્ય મને—પુરુષોત્તમને મારા કહેવા પ્રમાણે યથાર્થ રીતે જાણે છે” એ પ્રમાણે ભગવાને કહેણું હોવાથી અને તે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપને—બ્રહ્મ-સ્વરૂપને જાણવાને યોગ્ય અધિકારી થવા માટે અમમૂઢ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા દેવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ અને આસુરી સંપત્તિના ત્યાગ એ મનુષ્યોને આવશ્યક હોવાથી તે દેવી તથા આસુરી સંપત્તિ કેવા પ્રકારની છે તે જણાવવા માટે ભગવાન આ સોળમો અધ્યાય શરૂ કરે છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ શ્લોકોથી દેવીસંપત્તિના લક્ષણો કહે છે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન કહે છે:—

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ॥

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

૧ અધિકારિણમાશાસ્ત્રે ફલસિદ્ધિર્વિશેષતઃ ।

ઉપાયા દેશકાલાદ્યા સન્ન્યજ સહકારિણ ॥ વિવેકચૂડામણી ॥

ફળની સિદ્ધિ વિશેષે કરી અધિકારીની અપેક્ષા રાખે છે. તેમાં દેશ અને કાલ વિગેરે ઉપાયો પણ સહાય કરનારા છે. અર્થાત અધિકારીને ફળની સિદ્ધિ થાય છે પણ તે અધિકારી યથા વિના થતી નથી.

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય શમાદિગુણજાલિન ।

દુઃખસૌરેવ હિ ત્વજિજ્ઞાસાયોગ્યતા મના ॥ વિવેકચૂડામણી ॥

વિવેકવાળા, વિરાગવાળા, શમાદિ પદ્ધતિઓથી શુભવાળા અને મુમુક્ષુ-મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષને જ બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છાની યોગ્યતા માનેલી છે. અર્થાત સાધનચતુષ્ટય સંપન્ન મુમુક્ષુ જ બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે.

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥
 दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥
 तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥
 भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

पदच्छेदः—अभयम्, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यव-
 स्थितिः, दानम्, दमः, च, यज्ञः, च, स्वाध्यायः, तपः, आर्जवम्;
 अहिंसा, सत्यम्, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिः, अपैशुनम्, दया,
 भूतेषु, अलोलुप्त्वम्, मार्दवम्, ह्रीः, अचापलम्; तेजः, क्षमा,
 धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, नातिमानिता, भवन्ति, सम्पदम्,
 दैवीम्, अभिजातस्य, भारत.

व्युत्पत्तिसमासाः—त्रिभेति अस्मात् इति भयम्, न भयम्
 अभयम् । सम्यक् शुद्धिः संशुद्धिः, सत्त्वस्य संशुद्धिः सत्त्व-
 संशुद्धिः । विशेषेण अवस्थितिः इति व्यवस्थितिः, ज्ञानं च योगश्च
 ज्ञानयोगौ, तयोः व्यवस्थितिः इति ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दीयते इति
 दानम् । दम्यन्ते इन्द्रियाणि अनेन इति दमः । इज्यते अनेन इति
 यज्ञः । सुष्ठु अधीयते अस्मिन् इति स्वाध्यायः । तप्यते इति तपः ।
 क्रतुः भावः आर्जवम् । हिंस्यन्ते सत्त्वानि अस्याम् इति हिंसा, न
 हिंसा अहिंसा । न क्रोधः अक्रोधः । पिशुनस्य भावः पैशुनम्,
 न पैशुनम् अपैशुनम् । लोलुपस्य भावः लोलुप्त्वम्, न लोलुपत्वम्
 अलोलुप्त्वम् । मृदोः भावः मार्दवम् । चापलस्य भावः

ચાપલમ્, ન ચાપલમ્ અચાપલમ્ । સમ્યન્તે અપરાધિનઃ અનયા इति
ક્ષમા । ધ્રિયન્તે પ્રાણેન્દ્રિયાદયઃ યયા સા ધૃતિઃ । શુચેર્માવઃ શૌચમ્ ।
ન દ્રોહઃ અદ્રોહઃ । અત્યર્થ માનઃ અતિમાનઃ, અતિમાનઃ અસ્તિ અસ્ય
इति અતિમાની, તસ્ય માવઃ અતિમાનિતા, ન અતિમાનિતા
નાતિમાનિતા । દેવાનામ્ इयમ્ દૈવી, તાં દૈવીમ્ । અમિતઃ જાતઃ
અમિજાતઃ, તસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—અમયમ્ ભયરહિતપણું, સત્ત્વ-
સંશુદ્ધિઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ જ્ઞાન-આચાર્ય-
યોગાસના તથા શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત આત્મજ્ઞાન, તેમ ઇન્દ્રિ-
યાદિના ઉપસંહારથી આત્મામાં એકાગ્રતા સંપાદન કરવી તે
યોગ, એ બંનેમાં નિષ્ઠા રાખવી, વાનમ્ અજ્ઞાદિ વસ્તુઓનું
યથાશક્તિજ્ઞાન આપણું, ચ તથા, વમઃ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ,
ચ તેમ, યજ્ઞઃ શ્રૌતસ્માર્તયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયઃ વેદાધ્યયનાદિ તથા
જપયજ્ઞ, તપઃ (શારીરિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ
પ્રકારનું) તપ, આર્જવમ્ સરલપણું, અહિંસા પ્રાણિમાત્રને બાધા
ન કરવી તે, સત્યમ્ (સર્વભૂતના દ્રોહરહિત) યથાર્થ ભાષણ
તથા આચરણ, અક્રોધઃ ક્રોધનો અભાવ, ત્યાગઃ ઉદારતા, જ્ઞાન્તિઃ
ચિત્તનિગ્રહ, અપૈશુનમ્ અન્યની પાસે પારકાનાં છિદ્રો પ્રકટ
ન કરવાં તે, મૂતેષુ પ્રાણીઓમાં, વયા કૃપા, અલોલુપ્ત્યમ્ વિષય
સમીપમાં હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોની અવિક્રિયા, માર્દવમ્ સુકોમળ
ભાવ, હ્રીઃ લોકલજ્જા, અચાપલમ્ ચંચલતાનો અભાવ, તેજઃ
પ્રગલ્ભતા, ક્ષમા (ક્રોધનું કારણ મલવા છતાં પણ) અંતઃ-

૧ અક્રોધ અને ક્ષમામાં એટલો ફરક છે કે, ‘ક્ષમા’ની વ્યાખ્યા ચિત્તનો વિકાર
પણ ન થવો જઈએ તે, જ્યારે ‘અક્રોધ’ ની વ્યાખ્યા ચિત્તવિકાર થયા પછી તેનું
પ્રશમન કરવું તે.

કરણમાં વિક્રિયાનો અભાવ, ધૃતિઃ દુઃખોથી નિરાશ થયે
ચિત્ત અને શરીરને સ્થિર કરવાં તે-ધીરજ, શૌચમ્ સૃષ્ટિ
તથા જલથી બાદ્ય, અને ભાવશુદ્ધિ તે આંતરિક એમ બે પ્રકાર
ગૌય, અદ્રોહઃ પારકાની ક્ષતિ કરવાની ઇચ્છાનો અભા
નાતિમાનિતા અત્યંત માનીપણું નહિ તે, ભારત હે ભારત
(એ લક્ષણે) દેવીમ્ દેવી, સંપદમ્ સંપત્તિને, અમિજાતમ્
અનુલક્ષી જન્મેલાનાં, મવન્તિ યાય છે.

ભાવાર્થઃ—નિર્ભયતા, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા
નિષ્કામ કર્મયોગમાં પરાયણ રહેવું, અન્ન વિગેરે વસ્તુઓને
યથાશક્તિ વિભાગપૂર્વક ઉપયોગ કરવારૂપ જ્ઞાન, કર્મેન્દ્રિય તથા
જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, ઔતરમાર્ત યજ્ઞ, વેદાધ્યયનાદિ તથા
જપયજ્ઞ, કાથિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનું તપ
સરલતા, અહિંસા, સત્ય, કોપોપશમ, ઉદારતા, અંતઃકરણને
નિગ્રહ, પારકાની નિંદા ન કરવી તે, પ્રાણિમાત્ર પર દયા રાખવી,
વિષય સમીપમાં હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોની અવિક્રિયા, કામળ
ભાવ, લોકલજ્ઞાન, નિષ્પ્રયોજન આશ્ચર્યનો અભાવ, પ્રગલ્ભતા-
પ્રતિભા, ક્ષમા, ધૈર્ય, બાદ્ય અને આકર્ષ્યતર ગૌય, પારકાની
ક્ષતિ કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ અને પોતાનેવિષે અત્યંત
નિરભિમાનપણું, હે ભારત! એ લક્ષણે દેવીસંપત્તિને
અનુલક્ષી જે મનુષ્ય જન્મેલું છે તેનાં હોય છે ૧-૩

અવતરણિકાઃ—હવે ‘આસુરી મપત્તિના લક્ષણે પ્રવા હોય છે’ તે
ભગવાન કહે છે-

દંભો દેવોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ॥

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—દમ્ભઃ, દર્પઃ, અભિમાનઃ, ચ, ક્રોધઃ, પારુષ્યમ્, एव, ચ, અજ્ઞાનમ્, ચ, અભિજાતસ્ય, પાર્થ, સંપદમ્, આસુરીમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દમ્યન્તે અનેન ઇતિ દમ્ભ । દૃપ્યન્તે અનેન ઇતિ દર્પ । અભિત માન ઇતિ અભિમાન । પરપમ્ય ભાવ પારુષ્યમ્ । અસુરાણામ્ ઇયમ્ આસુરી, તામ્ આસુરીમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! દમ્ભ ધર્મનિષ્ઠ વગેરે હોવાનો ડાળ કરવો તે, દર્પ ધન અથવા સ્વજન નિમિત્તનો મદ, ચ તથા, અભિમાન પોતાને માટે અત્યંત માનથી વિશિષ્ટ પૂનની ભાવના, ક્રોધ ક્રોધ, ચ તેમ, પારુષ્યમ્ કઠોર ભાવ, एव તેમ, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, (એ લક્ષણે) આસુરીમ્ આસુરી, સપદમ્ સપત્તિને, અભિજાતસ્ય અનુલક્ષી જન્મેલાના, ભવન્તિ થાય છે

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! ધર્મનિષ્ઠ હોવાનો મિથ્યા ડાળ કરવો તે—દમ્ભ, મદ, પોતાને માટે અત્યંત માન, ક્રોધ, અત્યંત કઠોર ભાવ, તેમ અજ્ઞાન એ પ્રમાણેના લક્ષણે આસુરી સંપત્તિને અનુલક્ષી જન્મ પામેલાના હોય છે અર્થાત્ આસુરી સપત્તિમા જન્મેલા પુરુષો એવાં લક્ષણેવાળા હોય છે. ૪.

૧ પરોપદ્રવહેતુનાં લોભાળાં પેશુન વચ્ચે । રાજાદેવ મદાદ્ગતિરદિવસ વચ્ચે ॥

પરથી થતા ઉપદ્રવોના કારણસૂત દોષોનું રાત્ર વિગેરે અધિકારીઓ આગળ ચાડી યુગની કરવાના વચનો રૂપે કહેવું અને મદથી ભયની અ દિવિ-વકાવોડન તે દર્પ કહેવાય છે

અવતરણિકા:—એ પ્રભાએ દેવી અને આસુરી એ બન્ને સંપત્તિનાં લક્ષણો કહી હવે તેનું પૃથક્ પૃથક્ ક્ષલ કહે છે, સાથે દેવી તથા આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણોનું શ્રવણ કર્યા પછી પોતે ઈર્ષ સંપત્તિવાળો હશે તેની શક્ય અર્જુનને યતા તેનું પણ સમાધાન કરતા ભગવાન કહે છે

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિવંધાયાસુરી મતા ॥

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥ ૫ ॥

પદ્મછેદ:—દૈવી, સંપદ્, વિમોક્ષાય, નિવંધાય, આસુરી, મતા, મા, શુચઃ, સંપદમ્, દૈવીમ્, અભિજાતઃ, અસિ, પાંડવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—વિશિષ્ટઃ મોક્ષઃ વિમોક્ષઃ, તસ્મૈ વિમોક્ષાય । નિયતઃ બન્ધઃ નિવંધઃ, તસ્મૈ નિવંધાય ।

અન્વય અને અર્થ:—દૈવી દેવી, સમ્પત્ત સંપત્તિ, વિમોક્ષાય મુક્તિને માટે છે, અને આસુરી આસુરીસંપત્તિ, નિવંધાય સંસારમાં બંધન માટે, મતા માનવામાં આવેલી, (છે, પરંતુ) પાંડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! (તું) દૈવીમ્ દેવી, સંપદમ્ સંપત્તિને અનુલક્ષી, અભિજાતઃ જન્મ પામેલો, અસિ છે, (માટે) મા શુચઃ શોક કર નહિ.

સાવાર્થ:—દેવીસંપત્તિ સંસારમાંથી મુક્તિને માટે છે, અને આસુરીસંપત્તિ સંસારમાં બંધન કરાવનારી છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે, (પરંતુ) હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! તું તો દેવીસંપત્તિને અનુલક્ષી જન્મેલો છે, માટે શોક ન કર. ૫

અવતરણિકા:—“ત્રયાહ માજાપત્યા પ્રજાપતૌ પિતરિ વ્રદ્ધ-ચર્યમૂપદેયા મનુષ્યા આસુરાઃ—પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવ, મનુષ્ય અને અસુર એમ ત્રણેએ પ્રજાપતિ પાસે વેદાધ્યયન કર્યું ” એ કૃતિ ઉપરથી

દેવ, અસુર અને મનુષ્ય સર્વધિની ત્રણ પ્રકારની અપતિઓતુ વર્ણન કરવું જોઈએ, અને માનુષી અપતિ પણ ઉત્તમ અથવા કનિષ્ઠ પ્રકારે ત્યાજ્ય અથવા ગ્રાહ્ય એમ જતાવની જોઈતી હતી, પરંતુ તે કેમ જતાવવામાં આવી નથી ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ આદિકાલથી જ ન સપતિ પ્રચલિત છે ” એમ જણાવતા ભગવાન કહે છે.

✓ દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ॥

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્તઃ આસુરં પાર્થ મે શ્રુણુ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્વૌ, ભૂતસર્ગો, લોકે, અસ્મિન્, દૈવઃ, આસુરઃ, એવ, ચ, દૈવઃ વિસ્તરશઃ, પ્રોક્તઃ, આસુરઃ, પાર્થ, મે, શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—સૃજ્યન્તે અનયો. इति सर्गौ, ભૂતાના સર્ગો ભૂતસર્ગો । દેવાનામ્ અયમ્ इति દૈવઃ । અસુરાણામ્ અયમ્ इति આસુર । વિસ્તરેણ इति વિસ્તરશઃ । પ્રકર્પેણ ઉક્ત પ્રોક્ત ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! અસ્મિન્ આ, લોકે લોકમાં, ભૂતસર્ગો મનુષ્યોની સૃષ્ટિ, દ્વૌ બે પ્રકારની, એવ જ, (છે. એક તો) દૈવઃ દેવીસંપત્તિયુક્ત, ચ અને, (બીજી) આસુર આસુરીસંપત્તિયુક્ત, (તેમાં) દૈવી દેવીસંપદયુક્ત સૃષ્ટિ, વિસ્તરશઃ વિસ્તારપૂર્વક, પ્રોક્ત. કહેવામાં આવી, (અને) આસુરમ્ આસુરી સૃષ્ટિને, મે મારીપાસેથી, શ્રુણુ તું સાંભળ.

૧ દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર એવ ચ ।

વિષ્ણુમક્ષિપરો દૈવો વિપરીતસમાસુર ॥ વિષ્ણુધર્મે ॥

આ જગતમાં બે પ્રકારે જુદોની ઉત્પત્તિ છે એક દેવી અને બીજી આસુરી, તેમાં પરમાત્માની ભક્તિપરાયણ ઉત્પત્તિ દેવી છે અને તેથી વિપરીત ઉત્પત્તિ આસુરી છે.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! આ લોકમાં પહેલાંથી મનુષ્યોની મૃત્તિ બે પ્રકારની જ પ્રચલિત છે, એક તો દેવીસંપત્તિયુક્ત અને બીજી આસુરી સંપત્તિયુક્ત. તેમાં તે બેમૃત્તિમાથી દેવી મૃત્તિ તો વિસ્તાપૂર્વક મેં તને કહી અને હવે તું આસુરી મૃત્તિ મારીપાસેથી સાંભળ. ૬.

અવતરણિકા:—હવે આ સોગમ અધ્યાયની સમપ્તિ તુષી 'આસુરી મપન્' નું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થવાથી કૃપાણુની ધૃતી કરનાર દેવ પ્રાણી તેને મટેવાપ્રતી ઓળખી શકે, અને તેના ત્યાગ પણ કરી શકે એવા હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આસુરીમપદયુક્ત મૃત્તિનું જ ઉદ્દેશ્ય મહિત વિશેષ વર્ણન કરે છે

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

પદચ્છેદ:—પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, જનાઃ, ન, વિદુઃ, આસુરાઃ, ન, શૌચમ્, ન, અપિ, ચ, આચારઃ, ન, સત્યમ્, તેષુ, વિદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રવૃત્તિ વૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, તા પ્રવૃત્તિમ્ । અસુરા એવ આસુરા । શુચે ભાવ શૌચમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—આસુરા આસુરી સંપત્તિના, જના માણસો, પ્રવૃત્તિમ્ ધર્મની પ્રવૃત્તિને, ચ તેમ, નિવૃત્તિમ્

१ सध्याह्नोऽष्टाभिर्नित्यमहं सर्वकर्मसु ।

यदयत्नमेव कर्म न तस्य फलमाप्नुवेत् ॥ स्मृति ॥

માણસ સધ્યા કર્મ વિના દરમેય અશુચિ-અપવિત્ર રહે છે અને તેથી સધના કર્મોમાં તે અધિગ્ય અણુપ ॥ એથી તે જે કંઈ બીજું કર્મ કરે છે તેના ફળને પણ તે ભોગવી શકતો નથી

નિષિદ્ધ ક્રિયાની—અધર્મથી નિવૃત્તિને, ન, વિદુઃ જાણતા નથી, (તેમ) તેણે તેમનામાં, શૌચમ્ પવિત્રતા, ન નહિ, આચારઃ આચાર, ન નહિ, ચ અને, સત્યમ્ સત્ય, અપિ પણ, ન, વિદ્યતે હોતું નથી.

ભાવાર્થ:—આસુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો શાસ્ત્રવિહિત ધર્મની પ્રવૃત્તિને તેમ જ શાસ્ત્રનિષિદ્ધક્રિયાની—અધર્મથી નિવૃત્તિને જાણતા નથી, તેમ તેઓમાં પવિત્રતા, આચાર કે સત્ય કંઈ પણ હોતું નથી. ૭

અવતરણિકા:—આસુરીયોનિમા જન્મેવાના બીજા પણ વધારે સક્ષણો ભગવાન કહે છે

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ॥

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—અસત્યમ્, અપ્રતિષ્ઠમ્, તે, જગત્, આહુઃ, અનીશ્વરમ્, અપરસ્પરસંભૂતમ્, કિમ્, અન્યત્, કામહૈતુકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન સત્યમ્ અસત્યમ્, તત્ । ન વિદ્યતે ધર્માધર્મરૂપા પ્રતિષ્ઠા યસ્ય તત્ અપ્રતિષ્ઠમ્, તત્ । ન વિદ્યતે ईશ્વરઃ શાસિતા યસ્ય તત્ અનીશ્વરમ્, તત્ । અપરશ્ચ પરશ્ચ ઇતિ અપરસ્પરમ્, તસ્માત્ સમ્યક્ ભૂતમ્ ઇતિ અપરસ્પરસંભૂતમ્, તત્ । કામઃ એવ હેતુઃ યસ્ય તત્ કામહૈતુકમ્, કામહૈતુકમ્ એવ કામહૈતુકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તે તે—આસુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો, જગત્ જગત્ને, અસત્યમ્ મિથ્યા, અપ્રતિષ્ઠમ્ ધર્મ અને અધર્મ-રૂપી પ્રતિષ્ઠાવિહિત, અનીશ્વરમ્ ઈશ્વરવિનાશું—શાસન કરના-રની સત્તા વિનાનું, અપરસ્પરસંભૂતમ્ એક બીજાના સંયોગથી

ઉત્પન્ન થયેલું, કામહતુકમ્ કામ એ જ જેમાં (પ્રાણીઓના) કારણરૂપ છે તેવું, (છે) અન્યત્ એ સિવાય બીજું, કિમ્ શુ ? એમ આત્મ: કહે છે.

ભાવાર્થ:—તે આત્મુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો આ જગતને મિથ્યા, ધર્મઅધર્મરૂપી વ્યવસ્થા વિનાનું, ઈશ્વરવિનાનું—શાસ્ત્ર કરનારની વિશિષ્ટ સત્તારહિત, સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલું, તથા કામ એ જ જેના કારણરૂપ છે તેવું, એટલે કે વિષયોપસોગ સિવાય બીજું એમાં શું હોઈ શકે ? ઇત્યાદિ સ્વરૂપોવાળું કહે છે. ૮.

અવતરણિકા:—આત્મુરી સપતિવાળાના વધુ વક્ષણો કહે છે

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥

प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

પદ્ચ્છેદ:—एताम्, दृष्टिम्, अवष्टभ्य, नष्टात्मानः, अल्पबुद्धयः प्रभवन्ति, उग्रकर्माणः, क्षयाय, जगतः, अहिताः

व्युत्पत्तिसमाप्ता:—नष्ट आत्मा येषा ते नष्टात्मान । अल्प विषयविषया बुद्धि येषा ते अल्पबुद्धय । प्ररुपेण भवन्ति इति प्रभवन्ति । उग्र कर्म येषा ते उग्रकर्माण । हितम् अस्ति येषा ते हिता, न हिता अहिता ।

૧ સ્વહાર દુઃખસપદમવિ વપુર્દ્રેષ્ટારમન્તગત સ્વાત્માન પરિહાય મુહાધિવળો વેદપ્રમણો જન ॥
વિષ્ઠલ લેખયતિ પ્રતિલગ્નપરદ્રોહાતૃતૈરેવ તદ્ રાદ્ધા નૈરપરાધમાસ્ત કિમદો મોદ્યાદિકાનામિહ ॥

પોતાની કુખસપદાઓના સ્તનનાર અને અદર રહેલા દેહના દુષ્ટ પોતાના આત્મા પ્રણસ્વરૂપને પણ ત્યજીને, મૂઠ બુદ્ધિવાળો દેહને જ આત્મા માનનારો મનુષ્ય પ્રતિક્ષણ પારકો દ્રોહ અને જુઠાઈઓ રૂપી પોતાના સિદ્ધિ-નિશ્ચયોથી પોતાના પિડ-સરીરને પોરે છે તો પણ નાસ્તિક જનવાર્માબોધ આર્થિક વિગેરેના ચેષ્ઠ વાક છે ? કઈજ નહિ અર્થાત્ તે તેમનો સ્વભાવ જ ॥

અન્વય અને અર્થ:—(આસુરી જીવો એ પ્રમાણે).
 પતામ્ એવી, દૃષ્ટિમ્ દૃષ્ટિનો, અવદ્યમ્ય આશ્રય કરીને, નદ્યાત્માનઃ
 નદ્ય સ્વભાવવાળા, અલ્પબુદ્ધયઃ (વિષયો સંબંધી) ક્ષુદ્ર
 બુદ્ધિવાળા, (અને) ઉગ્રકર્માણઃ હિંસાચુક્ત કર્મવાળા થકા,
 જગતઃ જગત્ના, અહિતાઃ શત્રુઓ થઈને, ક્ષયાય (જગત્ના).
 નાશ માટે, પ્રવવન્તિ પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ:—આસુરી-સંપત્તિના જીવો એ પ્રમાણે પુર્વોક્ત
 લૌકિકદૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને નદ્ય સ્વભાવવાળા, વિષયસંબંધી
 ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળા, તેમજ ઉગ્ર-હિંસાત્મક-કર્મ કરતા થકા જગ-
 તના શત્રુઓ થઈને જગત્ના નાશને માટે પ્રવર્તે છે. ૬.

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ ॥

મોહાત્મહીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કામમ્, આશ્રિત્ય, દુષ્પૂરમ્, દમ્ભમાનમદા-
 ન્વિતાઃ, મોહાત્, મહીત્વા, અસદ્ગ્રાહાન્, પ્રવર્તન્તે, અશુચિવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ આશ્રિત્ય ।
 દુઃસ્થેન પૂરઃ પૂર્ણં યસ્ય સઃ દુષ્પૂરઃ, તં દુષ્પૂરમ્ । દમ્ભશ્ચ માનશ્ચ મદશ્ચ
 દમ્ભમાનમદાઃ, તૈઃ અન્વિતાઃ ઇતિ દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ । ગ્રાહ્યન્તે એમિઃ
 ઇતિ ગ્રાહાઃ, ન સન્તઃ અસન્તઃ, અસન્તશ્ચ તે ગ્રાહાશ્ચ અસદ્ગ્રાહાઃ,
 તાન્ । પ્રકર્ષેણ વર્તન્તે ઇતિ પ્રવર્તન્તે । ન શુચીનિ અશુચીનિ, અશુચીનિ
 વ્રતાનિ યેષાં તે અશુચિવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી આસુરી મનુષ્યો) દમ્ભ-
 માનમદાન્વિતાઃ દંભ-ગ્રાહ્ય આહંબર, માન-પાત્રતા વિના પશુ

પૂજ્યત્વનો આગ્રહ તથા મહ ઇત્યાદિથી યુક્ત થએલા, થકા, દુષ્પૂરમ્ મહા કષ્ટે પણ ન તૃપ્ત કરી શકાય તેવા કામમ્ કામનો, આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, મોહાત્ અવિવેકથી, અસદ્ગ્રાહાન્ અસત્ય આગ્રહોને, ગૃહીત્વા પકડીને, અગ્રુચિત્રતાઃ (શ્મશાનસેવન, મધ, માંસ, બલિ ઇત્યાદિનાં બક્ષણયુક્ત-અપવિત્ર) મતોવાળા, (થઈને) પ્રવર્તન્તે (જગત્માં) પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી આસુરી સંપત્તિવાળા જીવો કંઈ, માન અને અહંકારથી યુક્ત થઈને મહા કષ્ટે પણ ન તૃપ્ત કરી શકાય તેવા કામનો આશ્રય કરીને, અવિવેકથી અત્યંત દુરાગ્રહોને પકડી, અપવિત્ર મતોને ધારણ કરીને આ લોકમાં પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ નિરંતર અધર્મમાં જ પ્રવૃત્ત થઈને રહે છે. ૧૦.

ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ॥

કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—ચિન્તામ્, અપરિમેયામ્, ચ, પ્રલયાન્તામ્, ઉપાશ્રિતાઃ, કામોપભોગપરમાઃ, એતાવત્, इति, નિશ્ચિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પરિમાતું શક્યા इति પરિમેયા, ન પરિમેયા અપરિમેયા, તામ્ અપરિમેયામ્ । પ્રલયે અન્તઃ યત્યાઃ સા પ્રલયાન્તા, તાં પ્રલયાન્તામ્ । કામ્યન્તે इति કામાઃ, કામાનામ્ ઉપભોગઃ કામોપભોગઃ, કામોપભોગઃ એવ પરમઃ યેષાં તે કામોપભોગપરમાઃ । એતત્ પરિમાણમ્ અસ્ય इति એતાવત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(વળી તેઓ) કામોપભોગપરમાઃ શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો જ જેમના મનમાં પરમ પુરુષાર્થ

છે તેવા, (અને) ઇત્યાવત્ એટલું જ અર્થાત્ કામોપલોગ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, इति એમ, નિશ્ચિતાઃ નિશ્ચયવાળા થએલા, અપરિમેયાન્ અપાર, ચ અને, પ્રલયાન્તામ્ મરણપર્યંતની, ચિન્તામ્ ચિતાનો, ઉપાશ્રિતાઃ આશ્રય કરી રહેલા (હોય છે).

ભાવાર્થઃ—વળી આસુરી સંપત્તિના જીવો શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા, અને એટલું જ એટલે કે વિષયોપલોગ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એવા નિશ્ચયવાળા થયા થકા પાર વિનાની અને મૃત્યુ પર્યંતની ચિન્તામાં મગ્ન થઈને રહેલા હોય છે. ૧૧.

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥

ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—આશાપાશશતૈઃ, વદ્ધાઃ, કામક્રોધપરાયણાઃ, ઈહંતે, કામભોગાર્થમ્, અન્યાયેન, અર્થસંચયાન્.

व्युत्पत्तिसमासाः—आशाः एव पाशाः इति आशापाशाः, तेषां शतानि इति आशापाशशतानि, तैः आशापाशशतैः । कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ, तौ परम् अयनं येषां ते कामक्रोधपरायणाः । कामाना भोगाः इति कामभोगाः, कामभोगेभ्यः इति कामभोगार्थम् । न न्यायः अन्यायः, तेन अन्यायेन । सम्यक् चीयन्ते इति संचयाः, अर्यानां संचयाः अर्थसंचयाः, तान् अर्थसंचयान् ।

અન્વય અને અર્થઃ—(વળી) આશાપાશશતૈઃ આશા-ઓના સેંકડો પાશોથી, વદ્ધાઃ બંધાયેલા, (અને) કામક્રોધ-પરાયણાઃ કામ તથા ક્રોધ જ જેમનો પરમ આશ્રય છે એવા, (તેઓ) કામભોગાર્થમ્ વિષયોના લોગને માટે, અન્યાયેન

અન્યાયથી, અર્થસચયાન્ દ્રવ્યના સમૂહોને, ફેંદાંતે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—વળી આશ્ચર્યોના સેંકડા પાશોથી બધા-એલા અને કામ તથા ક્રોધ જ જેમનો પરમ આશ્રય છે, એવા તે લોકો વિષયોનું સેવન કરવાને માટે અન્યાયથી જ દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે ‘આસુરી સપતિવાળા છવાત્રાઓ શાથી ઓળખી શકાય છે ? અર્થાત્ તેમના મનોરથો કેવા હોય છે ?’ તે ભગવાન કહે છે.

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

૧ મુઠ્ઠા મનોરથમેળીમાધુળા મેહિનો દિવા ।

રાત્રી સ્વાપ્નમુલ્ય મુજબનો જગતે જીવિતમ્ ॥

દિવસે ખોટા મનોરથોની ઝેણીની મધુસ્તામા મોહિત થએલો મનુષ્ય રતે તે તે મનોરથના સ્વપ્નજન્ય સુખોને ભોગવતો પોતાના અવિદને ઉત્તમ માને છે

સ્વાપ્ન મુલ્ય પુલ્કમસ્યમેષ તથાપિ તસ્માન્નુપલભ્યામી ॥

તથેવ દુર્લભ રજતરત્ન મિથ્યા મનોરથોત્થ તુ વિનાશુમ્ભત્ ॥

જો કે સ્પેખાનું સુખ દુઃખરૂપ અને અસ્ત્ય જ છે તોપણ તે સમયે તેના અનુભવ હોય છે—સાચુ ભારે છે તેમ જ શીપમા રૂપાનુ ભાસવું પણ અનુભવ્યા વિના મનોરથોથી ઉદ્ભવેલું મિથ્યા જ છે છતાં સાચુ જણાય છે

સવત્સરનુમતામાલિન્નોપિ રથા મનોરથમયો વ્યવહાર ।

યુક્તિમન્નુમવાવૃત્તેભં તદ્વાચ મુદિત મુનિરર્થે ॥ તિષ્ઠતિજાત ॥

શરીરધારી પ્રાણીઓનો સર્વ પ્રકારે સધળો વ્યવહાર મનોરથમય જ હોય છે મટે જ મુનિશ્રેષ્ઠો યુક્તિથી અને અનુભવથી વ્યવહાર તેનું અસત્યપણ કહેવું છે.

મનોરથોનાં ન સમાન્તરેન વ્યવહારોપયમયવાપિ ભરોઃ ।

પૂર્ણ પૂજા પુનઃપુનઃ પુનઃપુનઃ સતિ મનોરથોનામ્ ॥ વિષ્ણુનામે

દભરો અથવા લાખો વધે પણ મનોરથોની સમાપ્તિ થતી જ નથી એક એક મનોરથ પૂર્ણ થતા ફરી નવીન મનોરથોની ઉત્પત્તિઓ થતી જ રહે છે

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

पदच्छेदः—इदम्, अद्य, मया, लब्धम्, इमम्, प्राप्स्ये, मनोरथम्, इदम्, अस्ति, इदम्, अपि, मे, भविष्यति, पुनः, धनम्; असौ, मया, हतः, शत्रुः, हनिष्ये, च, अपरान्, अपि, ईश्वरः, अहम्, अहम्, भोगी, सिद्धः, अहम्, बलवान्, सुखी; आढ्यः, अभिजनवान्, अस्मि, कः, अन्यः, अस्ति, सदृशः, मया, यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये, इति, अज्ञानविमोहिताः; अनेकचित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः, प्रसक्ताः, कामभोगेषु, पतन्ति, नरके, अशुचौ.

व्युत्पत्तिसमासाः—मनसः रथः इति, वा मन एव रथः इति मनोरथः, तं मनोरथम् । शातयति इति शत्रुः । भोगाः अस्य सन्ति इति भोगी । बलम् अस्य अस्ति इति बलवान् । सुखम् अस्य अस्ति इति सुखी । अभिजनः अस्य अस्ति इति अभिजनवान् । विशेषेण मोहिताः इति विमोहिताः, अज्ञानेन विमोहिताः इति अज्ञानविमोहिताः । विविधं भ्रान्ताः इति विभ्रान्ताः, अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तम् इति अनेकचित्तम्, तेन विभ्रान्ताः इति

અને ચિત્તવિભ્રાન્તા. । સમ્ સમ્યક્ આવૃતા. इति समावृताः, મોહ અવિવેક અજ્ઞાનં તદેવ જાલમ્ इति मोहजालं, તેન સમાવૃતા इति मोहजालसमावृता. । પ્રકર્ષેણ સક્તા इति प्रसक्ता. । કામાના મોગા. इति काममोगा, તેપુ કામમોગેષુ । न शुचिः अशुचिः, તમિન્ અશુચૌ ।

। અર્થઃ—(આસુરી જીવો) અહ આજે, મયા મેં, હવમ્ આ, લલ્લમ્ મેળવ્યુ, હમમ્ આ, મનોરથમ્ ઇચ્છાને, પ્રાપ્ત્યે હું પ્રાપ્ત કરીશ, હવમ્ આટલું, (ધન મારી પાસે) અસ્તિ છે, પુનઃ ફરી, અપિ પણ, મે મને, હવમ્ આ-આટલું, ધનમ્ ધન, મવિવ્યતિ થશે, અસ્તી આ, ડામુ. શનુ, મયા મેં, હત. હણ્યો, ચ તેમ, અપરાન્ બીજા (શનુઓ) ને, અપિ પણ, તનિવ્યે હું હણીશ, અહમ્ હું, હંચર સમર્થ છું, અહમ્ હું, મોગી લોગવાળો છું, અહમ્ હું, સિદ્ધઃ સિદ્ધિસંપન્ન છું, વલવાન્ બલવાળો છું, સુસ્તી સુખી છું, આદ્ય ધનથી ભરેલો છું, અભિજનવાન્ ઉચ્ચ કુલવાન્, અથવા મોટા કુટુંબવાળો, અસ્મિ છું, મયા મારા, સદૃશ સમાન, અન્યઃ બીજો, કા કોણ, અસ્તિ છે? યશ્યે હું યશ કરીશ, વાસ્યામિ હું દાન કરીશ, (અને) મોદિવ્યે હું અત્યંત આનંદ લોગવીશ, इति એ પ્રમાણે અજ્ઞાનવિમોહિતા. અજ્ઞાનથી નાના પ્રકારના અવિ વેકને પામેલા, અનેકચિત્તવિભ્રાન્તાઃ ઉક્ત પ્રકારના અનેક મનોરથોમા ચિત્ત લોગવાથી વિવિધ પ્રકારે ભાન ભૂલેલા, મોહજાલસમાવૃતાઃ મોહ-અવિવેક-અજ્ઞાનરૂપી બલથી સારી રીતે વીંટાએલા, (અને) કામમોગેષુ વિષયલોગોમાં, પ્રસક્તા. અત્યંત આસક્ત થયા થકા અશુચૌ મલિન-અપવિત્ર એવા નરકો નરકને વિષે, પતન્તિ પડે છે.

ભાવાર્થઃ—આસુરી સંપત્તિના જીવો " આજે મેં આટલું ધન મેળવ્યુ, આ અમુક મનોરથને હું પામીશ, આટલું ધન

તા મારી પાસે છે, અને, ફરી પણ આટલું ધન મને પ્રાપ્ત થશે, આ શત્રુને મેં માર્યો અને બીજા શત્રુઓને પણ હું હણીશ, હું ઈશ્વર, હું લોગી, હું સિદ્ધ, હું બલવાન, હું સુખી, હું ધનાઢ્ય, તથા હું જ કુલીન છું, મારા સમાન બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન આપીશ અને હું અત્યંત આનંદ લોગ-વીશ,” એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી નાના પ્રકારના અવિવેકને પામેલા, ૫૭ કહ્યા પ્રમાણે અનેક મનોરથોમા ચિત્તના પરોવાથી વિવિધ પ્રકારે ભાન ભૂલેલા, મોહરૂપી બલમાં સારી રીતે સપડાયેલા, અને વિષય લોગોમા અત્યંત આસક્ત થએલા થકા અપવિત્ર એવા નરકને વિષે પડે છે. ૧૩-૧૬.

અવતરણિકા — “આસુરી સપત્તિને અનુલક્ષીને જન્મ પામેલા છતાં તમારો અધર્મતા જ સચ્ચ કરે છે, અને કદાચિત્ ધાર્મિક-વૈદિક-ધર્મમા પ્રવૃત્ત થાય તો પણ તેઓ તમોશુણને પ્રધાન રાખીને કર્મ કરતા હોવાથી, સત્વગુણ જન્ય નિર્મન એવું વિશુદ્ધ પુણ્ય તો તેમને કદી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી ’ તે વાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તब्ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ॥

યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદ્મચેદઃ—આત્મસંભાવિતાઃ, સ્તબ્ધાઃ, ધનમાનમદાન્વિતાઃ, યજન્તે, નામયજ્ઞૈઃ, તે, દમ્ભેન, અવિધિપૂર્વકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ભાવિતા સંભાવિતા, આત્મનિ સંભાવિતા इति આત્મપ્રમાવિત । માનશ્ચ મદશ્ચ માનમદૌ, ધનેન માનમદૌ इति ધનમાનમદૌ, તામ્યામ્ અન્વિતા इति ધનમાનમદાન્વિતા । નામ્ના એવ યજ્ઞા इति નામયજ્ઞા, તૈ નામયજ્ઞૈ । વિધિઃ

પર્વે યસ્મિન્ કર્મણિ યયા સ્યાત્તયા ઇતિ વિધિપૂર્વમ્, વિધિપૂર્વમેવ વિધિપર્વકમ્, ન વિધિપૂર્વકમ્ અવિધિપૂર્વકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—તે તે-આસુરી છવો, આત્મ-સંભાવિતા: પોતાનામાં પોતાની મેળે વિશિષ્ટતા ધરાવતા, સ્તવ્યા: નમૃતાર્થ રહિત, (તથા) ધનમાનમદાન્વિતા: ધનથી ઉત્પન્ન થતાં અત્યંત માન અને ગર્વથી યુક્ત થયા થકા, નામયજ્ઞ: નામ-માત્રના યજ્ઞોથી, દમ્ભેન હંભ વડે, અવિધિપૂર્વકમ્ તદન વિધિ-રહિત રીતે, યજન્તે યજન કરે છે.

ભાવાર્થ:—તે આસુરીસંપત્તિના છવાત્માઓ પોતાનામાં પોતાની મેળે જ ‘હું મહાન્ હું’ એમ વિશિષ્ટતા ધરાવતા, ઉદ્ભવ, તેમ જ ધનથી ઉત્પન્ન થતા અત્યંત માન અને ગર્વથી યુક્ત થઈને નામમાત્રના યજ્ઞોથી વાસ્તવિકમાં હંભ વડે, તદન વિધિરહિત રીતે જ દેવોનું યજન કરે છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—“યદ્યથે દાસ્યામિ મોદિષ્યે ॥ ઇત્યાદિ મનો-રથોથી હંભ તથા અહંકારપ્રધાનતાના કારણથી આસુરીસંપત્તિનાં મનુષ્યો, કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં, પણ તેમનું બહિર્દર્શસાધનરૂપ યદ દાન ઇત્યાદિ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી, તો પછી જ્ઞાન વૈરાગ્ય, ભગદ્વજનન ઇત્યાદિ અંતરંગ સાધનની તે વાત જ ક્યાં કરવી ? કારણ કે અંતરંગ સાધનમાં આશ્રય લેવા યોગ્ય કર્મો અને ભાવોને બદલે તેઓ તેનાથી ઉલટા ભાવોને જ આધીન થએલા હોવાથી મારી પણ અવગણના કરનારા હોય છે.” તે વાત ભગવાન કહે છે.

અહંકારં ચલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ॥

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપંતોઽમ્યસૂચકાઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અહંકારમ્, ચલમ્, દર્પમ્, કામમ્, ક્રોધમ્
ચ, સંશ્રિતાઃ, મામ્, આત્મપરદેહેષુ, પ્રદ્વિપન્તઃ, અમ્યસૂયકાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ શ્રિતાઃ સંશ્રિતાઃ । આત્મા
ચ પેરે ચ આત્મપેરે, આત્મપેરેષાં દેહાઃ ઇતિ આત્મપરદેહાઃ, તેષુ
આત્મપરદેહેષુ । પ્રકર્ષેણ દ્વિપન્તિ ઇતિ પ્રદ્વિપન્તઃ । અભિ સર્વતઃ અસૂયન્તે
તે અમ્યસૂયકાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહંકારમ્ અહંભાવ, ચલમ્
(પારકાને હરાવવા નિમિત્તાનું) સામર્થ્ય, દર્પમ્ (જેના ઉદ્ભવથી
પ્રાણી ધર્મનું પણ અતિક્રમણ કરે છે તે) ગર્વ, કામમ્
ત્રીવિધયક અભિલાષ, ચ તથા, ક્રોધમ્ ક્રોધને, સંશ્રિતાઃ આશ્રય
કરીને રહેલા, (તે આસુરી જીવો) આત્મપરદેહેષુ પોતાના શરીરમાં
અને જીભજોના શરીરોમાં, (નિવાસ કરતા) મામ્ મને-મારો
પ્રદ્વિપન્તઃ દ્વેષ કરનારા, (અને) અમ્યસૂયકાઃ અદેખાઈ કરનારા,
(થઈને રહે છે.)

ભાવાર્થઃ—અહંકાર, જલ, ગર્વ તથા કામ અને
ક્રોધનો આશ્રય કરીને રહેલા તે આસુરી જીવાત્માઓ પોતાના
તેમ જ જીભજોનાં શરીરોમાં નિવાસ કરતો એવો જે હું ઈશ્વર!
તેનો પણ દ્વેષ કરનારા અને અદેખાઈ કરનારા થઈ રહે છે
અર્થાત્ પોતે નિષ્કૃષ્ટ સાધનોનો આશ્રય કરે છે એટલું જ નહિ,
પણ સર્વનો ઈશ્વર એવો જે હું તેનો પણ તેઓ સદા વિરોધ
કરતા રહે છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—“તેવાં મનુષ્યોનો કોઈ વખતે તો ઉદ્ધાર થઈ શકે
કે નહિ ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “તેમના જેવા ઈશ્વરવિદ્વેષા-
ઓની તો અવનતિની જ પશ્પરા થાય છે.” તે એટલોકથી બગવાનુ દર્શાવે છે:

તાનહં દ્વિપતઃ કૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ॥

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

ઓસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ॥

મામપ્રાપ્યૈવ કૌંતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥૨૦॥

પદચ્છેદઃ—તાન્, અહમ્, દ્વિપતઃ, કૂરાન્, સસારેષુ, નરાધમાન્, ક્ષિપામિ, અજસ્રમ્, અશુભાન્, આસુરીષુ, એવ, યોનિષુ; આસુરીમ્, યોનિમ્, આપન્નાઃ, મૂઢાઃ, જન્માનિ, જન્માનિ, મામ્, અપ્રાપ્ય, એવ, કૌંતેય, તતઃ, યાન્તિ, અધર્મામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્વિપન્તિ તે દ્વિપન્ત, તાન્ દ્વિપત નરેષુ અધર્મા इति નરાધર્મા, તાન્ નરાધમાન્ । ન શુભા અશુભા, તાન્ અશુભાન્ । અસુરાણામ્ इमा इति આસુર્ય, તાસુ આસુરીષુ । ન પ્રાપ્ય इति અપ્રાપ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—તાન્ તે, દ્વિપત દેવ કરનારા, (તથા) કૂરાન્ કર, (એવા) નરાધમાન્ નરાધર્માને—નીચ પુરુષોને, અહમ્ હું, અજસ્રમ્ નિરતર, સસારેષુ સસારમા, આસુરીષુ આસુરી, યોનિષુ યોનિઓમા, એવ જ, ક્ષિપામિ ફેંકુ છું, (અને) કૌંતેય હે કૌંતેય ! (એ પ્રભાણે) જન્મનિ, જન્મનિ જન્મ

† इहैव नरक-याचे श्रुति-ता न करोति य ।

ગત્વા નિર્લેપ્ય સ્થાન સદ્ગત્ કિં કરિષ્યાતિ ॥

અહીં જ એ માણસ નરકરૂપ બ્યાધિની વિઝિરિયા ઉપર ય ઉપય ર કરતે નથી તે રોગગ્રસ્ત યએલો ઓપધ વિનાના સ્થાનમા જઈ શુ કરશે ? અર્થાત કઈ પણ ઉપાય કરી શકશે નહિ.

જન્મમાં, આસુરીમ્ આસુરી, યોનિમ્ યોનિને, આપન્નાઃ પ્રાપ્ત થયેલા, (તે) મૂઢા. મૂઢ લોકો, મામ્ મને, અપ્રાપ્ય ન પામતાં, તતઃ તે (આસુરી યોનિ) થી, (પશુ) અધમામ્ અધમ, ગતિમ્ ગતિને, एव જ, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—તે દ્વેષ કરનારા તથા ઘાતકી એવા અત્યંત નીચ પુરુષોને હું નિરંતર સસારમાં આસુરી યોનિઓમાં જ ફેંકુ છું અને હે કોન્ટેય ! એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જન્મમાં આસુરી યોનિને જ પ્રાપ્ત થયેલા તે મૂઢ લોકો, મને ન પામતાં તેની પૂર્વની આસુરીયોનિકરતાં પશુ ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પામે છે ૧૬-૨૦.

અવતરણિકા:—હવે મમસ્ત આસુરીમ્ પત્તિનો ઉપસહાર કરતા તેના સારાશ રૂપે જે રહેલું છે કે જેમા તે આસુરીસ પત્તિના અનંત ભેદો અતર્ગત થઈ જાય છે અને જે સર્વ અનર્થપર પરાનુ મૂલ છે અને તેથી જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તે ભગવાન કહે છે

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ॥

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતન્નયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—ત્રિવિધમ્, નરકસ્ય, इदम्, દ્વારમ્, નાશનમ્, આત્મનઃ, કામઃ, ક્રોધઃ, તથા, લોભઃ, તસ્માત્, एतत्, ત્રયમ્, ત્યજેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિસ્ત્ર વિધા यस્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । નાશયતિ ઇતિ નાશનમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(હે અર્જુન !) કામ કામ, ક્રોધઃ ક્રોધ, તથા તથા, લોભ. લોભ, इदम् એ, આત્મન આત્માનુ, નાશનમ્ નાશ કરનાર—(અધોગતિએ લઈ જનાર), નરકસ્ય

નરકનું, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનું, દ્વારમ્ બારણું છે, તસ્માત્ તેથી, **एतत्** એ, ત્રયમ્ ત્રય (ત્રણ)ને, (મનુષ્યે) ત્યજેત્ તજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! ક્રમ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનાર અર્થાત્ તેને અધોગતિએ લઈ જનાર નરકનું ત્રણ પ્રકારનું દ્વાર છે, તેથી આત્મકલ્યાણની ઇચ્છા વાળાએ એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૧.

અવતરણિકા:—આશ્ચરીસંપત્તિના મૂલ્યભૂત એ ત્રણ દોષોના ત્યાગથી કેવુ સુદર સાત્વિક પગિણામ આવે છે, તે હવે ભગવાન જણાવે છે:

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

પદચ્છેદ:—**एतैः**, વિમુક્તઃ, કૌન્તેય, તમોદ્વારૈઃ, ત્રિભિઃ, નરઃ, આચરતિ, આત્મનઃ, શ્રેયઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—વિશેષેણ મુક્તઃ ઇતિ વિમુક્તઃ । તમસઃ દ્વારાણિ ઇતિ તમોદ્વારાણિ, તૈ. તમોદ્વારૈઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કૌતેય ! **एतैः** એ, ત્રિભિઃ ત્રણ, તમોદ્વારૈઃ નરકનાં દ્વારોથી, વિમુક્તઃ વિમુક્ત, નરઃ પુરુષ, આત્મનઃ આત્માના, શ્રેયઃ કલ્યાણને, આચરતિ આચરે છે—કરી શકે છે, (અને) તતઃ તેથી, પરામ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિ-મોક્ષને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! એ ત્રણ નરકનાં દ્વારોથી જે પુરુષ વિમુક્ત થયેલો હોય છે તે પુરુષ જ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકે છે, અને તેથી જ તે અન્તમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપ મોક્ષને પામે છે. ૨૨.

અવતરણિકા:—“ ઉપર કહેલી એ મધળી આસુરીસંપત્તિનો ત્યાગમા અને આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિમા કારણ શુ છે? ” એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં એ સર્વના કારણરૂપ શાસ્ત્ર જ છે, અને શાસ્ત્રના પ્રમાણથી જ અશુભનું પરિવર્તન અને શુભનું આચરણ થઈ શકે છે, તેથી શાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરીને જ મનુષ્યે સર્વદા પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ, પરંતુ જો તેનો સ્વીકાર ન કરીને શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરે તો તો તેને અનર્થનો જ પ્રભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ” તે ભગવાન જણાવે છે

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ॥

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, શાસ્ત્રવિધિમ્, ઉત્સૃજ્ય, વર્તતે, કામ-કારતઃ, ન, સઃ, સિદ્ધિમ્, અવાપ્નોતિ, ન, સુખમ્, ન, પરામ્, ગતિમ્.

૧ આજ્ઞાકાલ કેટલાક લોકો ભગવાનના આ ‘ય શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય’ એ વચનનો ત્યાગ કરી પોતે શાસ્ત્ર બાંહેધી ન હોવા છતાં પણ માત્ર ભાગ્યનો પ્રિયતા આડબર રાખી શાસ્ત્રનો મધ પણ પોતાનામા ન હોવા છતાં તેમ શાસ્ત્ર સમજવાની પ્રણાલિકાને પણ ન સમજતા, વળી ભગવાનના ‘ન બુદ્ધિભેદ જનવેદ-જ્ઞાતાં કર્મસન્નિનામ્’ એ વચનને પણ તિલાંશની આપી ધર્માધર્મવિચરમાં લોકોની સુદ્ધિમા ભેદ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે, અને સ્વેચ્છાપ્રમાણે પોતાનું પ્રવર્તન કરી રહેલા છે તેથી વિચારાઅજ્ઞાની ભ્રાતૃભાઓ આવા દાસિકોની આડબરી રીતિમા ફસાઈ જાય છે અને કર્તવ્ય કર્મથી વિમુખ થઈ પોતાના અન્તરાત્માનો અધ પાત કરી રહેલા છે આથી જણાવવાનું કે જનસમાજે આવા દાસિક મનુષ્યોમાં સાવધાન રહી તાસ્ત્રનું સત્ય તત્ત્વ શુ છે ધર્માધર્મની અખાધિત પ્રણાલિકા કેવા પ્રકારની રહેલી છે તેનું સત્યસ્વરૂપ શુ છે અને આપણી મનુષ્યજાતિ પ્રમાણે આપણી ઉન્નતિના માર્ગમા પ્રયાણ અને અવનતિના મારગથી નિરોધ કેવી રીતે થઈ શકે છે તેકોઈ સારા ઉત્તમ વિદ્વાન પામેથી સમજ સસારમા પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ, તો જ તે પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે જો બાકી રાજકીય અને ધાર્મિક વિષયના તત્ત્વો જાણ્યા વિનાય તેનો ખોયડો કરી સ્વેચ્છા-પ્રમાણે વર્તન જો કરવામા આવે તો આ ભગવદ્વચનાનુસાર કદીપણ સિદ્ધિ પામે નહિ, એ નિશ્ચય છે અને તેથી આ ભગવાનના વચનપર પરિપૂર્ણ વિચાર કરી ઉત્તમ મનુષ્યે પોતાનું વર્તન રાખતું એ અપરંકર છે એટલું જ કહેવું પરિપૂર્ણ છે, પછી તો પરમાત્મા કમ પ્રમાણે જોને જો સુદ્ધિ આવે તે જન.”

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શિષ્યને અનુશિષ્યતે બોલ્યતે અનેન જ્ઞાત અર્થઃ ઇતિ શાસ્ત્રમ્, શાસ્ત્રસ્ય વિધિ શાસ્ત્રવિધિ, ત શાસ્ત્રવિધિમ્ । કારયાતિ ઇતિ કારઃ, કામમ્ય કારઃ કરણમ્ ઇતિ કામકારઃ, તમ્માન્ કામકારતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યઃ જે પુરુષ, શાસ્ત્રવિધિમ્ શાસ્ત્રના વિધિ (આજ્ઞા) ને, ઉત્ત્તુજ્ય છોડીને, કામકારતઃ સ્વેચ્છાનુસાર, વર્તતે વર્તે છે, સ. તે, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ન, અવાપ્નોતિ મેળવતો નથી, સુખમ્ સુખને, ન નહિ, (તેમ) પરામ્ ઉત્કૃષ્ટ, ગતિમ્ ગિતને, (પણ) ન (અવાપ્નોતિ) પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ શાસ્ત્રના વિધિ (આજ્ઞા) ને છોડીને અર્થાત્ શાસ્ત્રમા કહેલાં ધર્માધર્મનો અને વિધિનિષેધનો ત્યાગ કરીને સ્વેચ્છાનુસાર વર્તે છે, તે ચિત્તશુદ્ધિ વગેરે સિદ્ધિ, સુખ કે ઉત્કૃષ્ટ ગતિ—મોક્ષ—ને કદી પણ પામતો નથી. ૨૩.

અવતરણિકા—“શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર કર્મ નહિ કરનાને ચિત્તશુદ્ધિ ઇલાદિ ઉપરોક્ત પ્રાપ્ત થવા નથી, તેથી શુદ્ધિની કામના વાળાએ વિધિ નિષેધ તથા કર્નઆકર્નન્યના પન્થિતન માટે શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ, શાસ્ત્રની મત્રણા જેવી જોઈએ, અને તેથી જ પન્થ શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે,” એમ કહી શકવું માહાત્મ્ય દર્શાવવા બળવાન ધીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

તરમાચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ॥

જાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥૨૪॥

પદ્ચ્છેદઃ—તસ્માત્, શાસ્ત્રમ્, પ્રમાણમ્, તે, કાર્યા-કાર્યવ્યવસ્થિતૌ, જ્ઞાન્વા, શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્, કર્મ, કર્તુમ્, ૨૪, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ મીયતે અનેન ઇતિ પ્રમાણમ્ ।
 કાર્યં ચ અકાર્યં ચ કાર્યાકાર્યે, તયોઃ વિશિષ્ટા અવસ્થિતિઃ ઇતિ
 કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતિઃ, તસ્યાં કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ । વિશેષેણ ધીયતે
 અનેન ઇતિ વિધાનમ્, શાસ્ત્રસ્ય વિધાનમ્ ઇતિ શાસ્ત્રવિધાનમ્, તેન ઉક્તમ્
 ઇતિ શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તસ્માત્ તે કારણુ થી, તે તારા માટે
 કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ કરવા યોગ્ય શું અને ન કરવા યોગ્ય શું ?
 તેનો નિર્ણય કરવામાં, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર (જ), પ્રમાણમ્ પ્રમાણ, (છે)
 (તેથી) હ્રહ આ કર્મભૂમિમાં, શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્ શાસ્ત્રની
 વિધિ-નિયેધાત્મક આજ્ઞા વડે કહેલું, કર્મ કર્મ, કર્તુમ્ કરવાને,
 અર્હસિ તું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—માટે હે અર્જુન ! તારે કરવા યોગ્ય શું અને
 ન કરવા યોગ્ય શું ? તેનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ
 માનવું જોઈએ, અને આ કર્મભૂમિમાં શાસ્ત્રના વિધાનથી કહે-
 વામાં આવેલું કર્મ જ તારે કરવું જોઈએ. અર્થાત્ હું જે તને
 યુદ્ધ કરવા માટે કહું છું તે તારા ક્ષત્રિયના ધર્મ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-
 વિહિત જ કર્મ છે માટે તે મારા કથનાનુસાર તારે ક્ષત્રિયને
 માટે શાસ્ત્રમાં કહેલું યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવા તું તત્પર થા અને
 તેમાં જ તારું કલ્યાણ છે એમ તું માન. ૨૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकामार्त्तान्तिकप्रणीत-
 सान्त्वयबोधिन्यां गुर्जरटीकायां दैवासुरसंप-
 द्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ।

અધ્યાય સત્તરમો.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે દેવી અને આશુરી મંપતિઓનો વિભાગ, તેમના સ્વરૂપ, તેમના ફળ તેમ જ તે આશુરી મંપતિવાળાનો જ્ઞાનાધિકાર, કામ, મંદપ, ગુણ, કર્મ અને ફલ વગેરેનું પણ કથન કરી અતમા મુમુક્ષુએ શાસ્ત્રજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી વસ્તુસાર જ સર્વ કર્મ કરવા એમ પણ કહ્યું, હવે શાસ્ત્રને ન જાણુવા છતાં પણ શાસ્ત્રયુક્ત કર્મ નિષ્કામવૃત્તિથી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરનારા જે મુમુક્ષુઓ છે તેઓની સાત્ત્વિક કર્મોમાં પ્રીતિ હોવાથી તે કર્મોદ્ધારા ચિત્તશુદ્ધિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેમને પણ મોક્ષાધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવવા આ મત્તમમાં અધ્યાયનો આગળ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પણ “તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે” એ સોળમાં અધ્યાયના અતમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલા વચનથી શાસ્ત્રવિધિને છોડીને સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તન કરનારાને જ્ઞાનમાં અધિકાર નથી એમ જણાય છે, તેથી શાસ્ત્રવિધિને છોડીને પણ, શ્રદ્ધાથી વર્તનારાઓનો કેવો અધિકાર છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે —

ये शास्त्रविधिमुत्सज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥૧॥

પદચ્છેદઃ—એ, શાસ્ત્રવિધિમ્, ઉત્સજ્ય, યજન્તે, શ્રદ્ધયા, અન્વિતાઃ, તેષામ્, નિષ્ઠા, તુ, કા, કૃષ્ણ, સત્ત્વમ્, આહો, રજઃ, તમઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શાસ્ત્રસ્ય વિધિઃ શાસ્ત્રવિધિઃ, તં શાસ્ત્ર-
વિધિમ્ । ઉત્ સૃષ્ટા इति उत्सृज्य । કર્ષયતિ इति कृष्णः, તત્સં-
બુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! યે જે પુરુષો,
શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અન્વિતાઃ યુક્ત, (પણ અજ્ઞાનને લીધે) શાસ્ત્ર-
વિધિમ્ શાસ્ત્રના વિધિને, ઉત્સૃજ્ય છોડીને, યજન્તે (દેવોતું) યજન
કરે છે, તેષામ્ તેમની, નિષ્ઠા નિષ્ઠા-સ્થિતિ, કા કેવી, (હોય છે),
સત્ત્વમ્ સાત્ત્વિકી, આહો અથવા, રજઃ રાજસી, (કે) તામસી
તામસી હોય છે ? (તે આપ કહો).

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે પુરુષો શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોવા
છતાં શાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લીધે જ માત્ર શાસ્ત્રવિધિને છોડીને
દેવાદિકોને પૂજે છે, તેમની નિષ્ઠા સાત્ત્વિકી, રાજસી, કે તામસી
એમાંથી કેવા પ્રકારની હોય છે ? તે આપ કહો. ૧.

અવતરણિકાઃ—અર્જુનનો આ સામાન્યવિષયક પ્રશ્ન હોવાથી
તેમાંથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક્યનો વિચાર કર્યા વિના સામાન્ય રીતે જ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે—

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ॥

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨ ॥

૧ આયુ કર્મ ચ વિજ્ઞાન વિદ્યા નિધનમેવ ચ ।

પચ્ચેતાન્યપિ લિખ્યન્તે ગર્ભસ્થસ્યેવ દેહિન ॥

આયુ, કર્મ, ધન, વિદ્યા અને મરણ એ પાંચ દેહી-જીવ-મનુષ્ય ગભમાં
હોય છે ત્યારથી જ લખાય છે. અર્થાત્ એ સઘળું બાવી સ્વભાવજન્ય જ છે.

પદચ્છેદઃ—ત્રિવિધા, ભવતિ, શ્રદ્ધા, દેહિનામ્, સા, સ્વભાવજા, સાત્ત્વિકી, રાજસી, ચ, એવ, તામસી, ચ, ઇતિ, તામ્, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિસ્તો વિધા. પ્રકારાઃ ચત્વરઃ સા ત્રિવિધા । દેહા. સન્તિ ચેષા તે દેહિનઃ, તેષામ્ દેહિનામ્ । સ્વભાવાત્ જાયતે સા સ્વભાવજા । સત્ત્વગુણેન તત્કાર્યેણ મનસઃ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ સાત્ત્વિકી । રજોગુણેન તત્કાર્યેણ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ રાજસી । તમોગુણેન તત્કાર્યેણ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ તામસી ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન!) દેહિનામ્ દેહધારીઓની, સ્વભાવજા સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી, સા તે, શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા, સાત્ત્વિકી સત્ત્વગુણપ્રધાન, રાજસી રજોગુણપ્રધાન, ચ અને, તામસી તમોગુણપ્રધાન, ઇતિ એ પ્રમાણે ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની (હોય છે) તામ તેને શૃણુ તું સાભળ.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન! દેહધારીઓની સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી તે શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણપ્રધાન, રજોગુણપ્રધાન તથા તમોગુણપ્રધાન એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની હોય છે, હવે તે શ્રદ્ધા સંબંધી વિશેષ હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાભળ. ૨.

અવતરણિકાઃ—“શ્રદ્ધાન્વિતો મૃત્વા આત્મમ્યેવાત્માન પश्येत्—તત્ત્વગાનીએ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને આત્માવડે આત્માને જોવો.” એ વચનથી આત્મદર્શનના આધનોમા શ્રદ્ધાનું અતરંગપણું બિંદુ થાય છે, તો પછી તેના રાજમિત્ર અને તામસિક એવા બેટા કેમ હોઈ શકે?” એવી સંકલ્પ ઉત્તરમા “પ્રાકૃતનકર્મના નસ્કારથી જ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જ તે બિન્ન પ્રકારની છે” એમ બનવાનું કીકૃષ્ણ જણાવે છે

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ॥

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વાનુરૂપા, સર્વસ્ય, શ્રદ્ધા, ભવતિ, ભારત,
શ્રદ્ધામયઃ, અયમ્, પુરુષઃ, યઃ, યચ્છ્રદ્ધઃ, સઃ, એવ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સત્ત્વેન અનુરૂપા સત્ત્વાનુરૂપા । શ્રદ્ધા
પ્રાત્તુર્યેણ વિદ્યતે યસ્મિન્ સઃ, વા શ્રદ્ધયા પ્રતુરઃ વ્યાસઃ इति
શ્રદ્ધામયઃ । યા શ્રદ્ધા યસ્ય સઃ યચ્છ્રદ્ધઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! સર્વસ્ય સૌની,
શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા, સત્ત્વાનુરૂપા પોતપોતાના પ્રાકૃતન સંસ્કારયુક્ત
અંતઃકરણને અનુરૂપ, ભવતિ હોય છે, અયમ્ આ, પુરુષઃ સંસારી
જીવ, શ્રદ્ધામય શ્રદ્ધામય, (છે) યઃ જે, યચ્છ્રદ્ધઃ જેવી શ્રદ્ધાનો,
(છે) સ. તે, સ. તે, એવ જ (શ્રદ્ધાયુક્ત છે).

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! પ્રાણિમાત્રની શ્રદ્ધા પોતપોતાના
પ્રાકૃતન સંસ્કારયુક્ત અંતઃકરણ પ્રમાણેની જ હોય છે, આ
સંસારી જીવ શ્રદ્ધામય જ છે અને તેથી જે પુરુષ જેવી શ્રદ્ધાનો
હોય, તેવી જ શ્રદ્ધાયુક્ત—તેવા જ સત્ત્વનો તે ગણાય છે. અર્થાત્

૧ શમો દમન્તિતેજ્યા તપઃ સત્ય ટયા સ્મૃતિ ।

તુટિર્યાગોઽપૃહા અદ્ધા હૃદિયા નિર્ગતિર્ધૃતિ ॥

સત્ત્વસ્ય ધૃતયસ્ત્વેના મુનિમિ સપ્રકીર્તિતા ॥

શમ (મનોનિયંત્ર), દમ (ઈન્દ્રિયનિયંત્ર), તિતિક્ષા (સહનશીલતા), ધન્યા
(પૂજા-સંકાર), તપ, સત્ય, દયા, સ્મૃતિ (સ્મરણ), દૃષ્ટિ (સંતોષ-તૃપ્તિ),
ત્યાગ, અસ્પૃહા (અનિચ્છા), અદ્ધા, લગ્ન, દયા, નિર્ગતિ (સમાધાન) અને
ધૃતિ (ધૈર્ય-સ્થિરતા) એ મુનિઓએ સત્ત્વની વૃત્તિઓ કહેલી છે.

તેથી જ સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા કહેવામાં આવી છે. ૩.

અવતરણિકા:—“સાત્ત્વિક, રાજસિક કે તામસિક એ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધામાંથી મનુષ્ય કયા પ્રકારની શ્રદ્ધા યુક્ત છે ?” તે જાણવા માટે કાર્યના અનુમાનથી નિર્ણય કરતા ભગવાન કહે છે:

યજન્તે સાત્ત્વિકા દૈવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ॥

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

પદ્મચેદ:—યજન્તે, સાત્ત્વિકાઃ, દેવાન્, યક્ષરક્ષાંસિ, રાજસાઃ, પ્રેતાન્, ભૂતગણાન્, ચ, અન્યે, યજન્તે, તામસાઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સત્ત્વે નિષ્ઠા યેષાં તે સાત્ત્વિકાઃ । યક્ષાશ્ચ રક્ષાંસિ ચ યક્ષરક્ષાંસિ, તાનિ યક્ષરક્ષાંસિ । રજસિ નિષ્ઠા યેષાં તે રાજસાઃ । ભૂતાનાં ગણાઃ ભૂતગણાઃ, તાન્ ભૂતગણાન્ । તમસિ નિષ્ઠા યેષાં તે તામસાઃ ।

અર્થ—અને અર્થઃ—સાત્ત્વિકાઃ સત્ત્વગુણનિષ્ઠ (મનુષ્યો), દેવાન્ દેવોને, યજન્તે પૂજે છે, રાજસાઃ રજોગુણનિષ્ઠ (મનુષ્યો), યક્ષરક્ષાંસિ યક્ષો તથા રાક્ષસોને, (પૂજે છે, અને) અન્યે બીજા, તામસાઃ તમોગુણનિષ્ઠ, જનાઃ મનુષ્યો, પ્રેતાન્ પ્રેતોને, ચ તેમ, ભૂતગણાન્ (સમ આત્મા વગેરે) ભૂતગણોને, યજન્તે પૂજે છે.

ભાવાર્થઃ—સત્ત્વગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો દેવોનું પૂજન કરે છે, રજોગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો યક્ષો તથા રાક્ષસોને પૂજે છે અને બીજા તમોગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો પ્રેતોને તથા સમ આત્મા વગેરે ભૂતગણોને પૂજે છે. અર્થાત્ તે ઉપરથી જ કહ્યું મનુષ્ય કયા ગુણયુક્ત શ્રદ્ધાવાળું છે તે જાણી શકાય છે. ૪.

અવતરણિકા:—‘ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સત્વાદિગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો કર્મથી ઝોળખી શકાય છે, તેમાં ત્રણે ગુણમાંથી મત્તગુણનિષ્ઠ મનુષ્ય તો હનગેમાં કોઈ એકાદ જ હોય છે, વિશેષે કરીને તો પ્રાણિઓ રન્નેગુણનિષ્ઠ અથવા તમોગુણનિષ્ઠ જ હોય છે. હવે તે કૃત્રી રીતે જાણી શકાય છે ’ તે બે શ્લોકથી બગવાન જણાવે છે:

અશાસ્ત્રવિહિતં ધોરં તપ્યંતે યે તપો જનાઃ ॥

દંભાહંકારસંયુક્તા કામરાગવલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્ષયંતઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ॥

માં ચૈવાંતઃશરીરસ્થં તાન્વિદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અશાસ્ત્રવિહિતમ્, ધોરમ્, તપ્યન્તે, યે, તપઃ, જનાઃ, દંભાહંકારસંયુક્તાઃ, કામરાગવલાન્વિતાઃ; કર્ષ-
યન્તઃ, શરીરસ્થમ્, ભૂતગ્રામમ્, અચેતસઃ, મામ્, ચ, એવ,
અન્તઃશરીરસ્થમ્, તાન્, વિદ્ધિ, આસુરનિશ્ચયાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ હિતમ્ इति વિહિતમ્, શાસ્ત્રેણ
વિહિતમ્ શાસ્ત્રવિહિતમ્, ન શાસ્ત્રવિહિતમ્ અશાસ્ત્રવિહિતમ્, તત્ ।
સમ્યક્ યુક્તાઃ इति સંયુક્તાઃ, દંભશ્ચ અહંકારશ્ચ દંભાહંકારૌ,
તામ્યાં સંયુક્તાઃ इति દંભાહંકારસંયુક્તાઃ । કામશ્ચ રાગશ્ચ કામ-
રાગૌ, તયોઃ બલમ્ इति કામરાગબલમ્, તેન અન્વિતાઃ इति કામરા-
ગબલાન્વિતાઃ । કર્ષયન્તિ તે કર્ષયન્તઃ । શરીરે તિષ્ઠતિ इति શરીરસ્થઃ,
તં શરીરસ્થમ્ । ભૂતાનાં ગ્રામઃ ભૂતગ્રામઃ, તં ભૂતગ્રામમ્ । ન વિદ્યતે
ચેતઃ યેપાં તે અચેતસઃ । શરીરસ્ય અન્તઃ इति અન્તઃશરીરમ્, તસ્મિન્

તિષ્ઠતિ ઇતિ અન્તઃશરીરસ્યઃ, તમ્ । અસુરાણામ્ અયમ્ ઇતિ આસુરઃ,
આસુરઃ નિશ્ચયઃ યેષાં તે આસુરનિશ્ચયાઃ, તાન્ આસુરનિશ્ચયાન્ ।

અર્થ—એ જો, જનાઃ મનુષ્યો, કામરા
ગવલાન્વિતાઃ અભિલાષા તથા આસક્તિના બળથી યુક્ત, (તેમ)
દમ્માહંકારમંયુક્તાઃ દંભ અને અહંકારથી યુક્ત, (ધયા યદા)
અશાસ્ત્રચિહિતમ્ શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલું, ઘોરમ્ ભયંકર—અધમ, તપઃ
તપ, તપ્યન્તે આચરે છે, (તેમ) અચેતસઃ અવિવેકીઓ, (યદને)
શરીરસ્થમ્ શરીરમાં રહેલા, મૃતગામમ્ પૃથ્વ્યાદિ પંચમહા-
ભૂતોના સમૂહને, ચ તથા, અન્તઃશરીરસ્યમ્ શરીરની અંદર
રહેલા, મામ્ મને, ઇયં યજ્ઞ, કર્પયન્તઃ કૃશ કરતા રહે છે, તાન્
તેમને, આસુરનિશ્ચયાન્ આસુરી નિશ્ચયવાળા, યિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—જો મનુષ્યો અભિલાષા તથા આસક્તિના
બળથી તેમજ દંભ અને અહંકારથી યુક્ત યદને શાસ્ત્રમાં નહિ
કહેલું ભયંકર—અધમ તપ આચરે છે, તેમ અવિવેકી યદને
શરીરમાં રહેલા પૃથ્વ્યાદિ પંચમહાભૂતને અને મને યજ્ઞ કૃશ
કરતા રહે છે, તેવાઓને તું આસુરી નિશ્ચયવાળા જાણ. અર્થાત્
એવાં મનુષ્યો ઉત્તમ શ્રદ્ધાયુક્ત હોતાં નથી. ૫-૬.

અવતરણિકાઃ—“આહાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાન વિગેરેની ભિન્નત થી
પણ મત્વાદિગુણિષ્ટ મનુષ્યો તત્કાળ ઓળખી શકાય છે” તે વાત બગનાદ
દ્વે રહે છે

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ॥

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શ્રુણુ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—આહારઃ, તુ, અપિ, સર્વસ્ય, ત્રિવિધઃ, ભવતિ,
પ્રિયઃ, યજ્ઞઃ, તપઃ, તથા, દાનમ્, તેષામ્, ભેદમ્, ઇમમ્, શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આહિયતે इति आहारः । दीयते इति दानम् ।

અન્વય અને અર્થઃ—મારત હે ભારત ! તુ વળી, આહારઃ આહાર, અપિ પણ, સર્વસ્ય બધાં પ્રાણિઓને, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારે, પ્રિયઃ પ્રિય, ભવતિ હોયછે, (તેમ) યજ્ઞઃ યજ્ઞ, તપઃ તપ, તથા અને, દાનમ્ દાન (પણ ત્રણ પ્રકારનાં હોયછે), તેષામ્ તે સઘળાંના, શ્મમ્ આ, ભેદમ્ ભેદને, શૃણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! વળી સત્ત્વાદિગુણોના આશ્રયથી આહાર પણ બધાં પ્રાણિઓને ત્રણ પ્રકારનો પ્રિય હોય છે, તેમ યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રિય હોય છે. હવે તે સઘળાંનો આ ભેદ હું તને કહું છું તે તું ભારી પાસેથી સાંભળ. ૭.

અવતરણિકાઃ—હવે પંદર શ્લોકથી ભગવાન આહાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાનના ત્રિવિધ-ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરે છે, તેમા પ્રથમ ત્રણ શ્લોકથી આહારનું વર્ણન કરે છે.

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ॥

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

પદચ્છેદઃ—આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ, રસ્યાઃ, સ્નિગ્ધાઃ, સ્થિરાઃ, હૃદ્યાઃ, આહારાઃ, સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ વર્ધયન્તે તે વિવર્ધનાઃ, આયુશ્ચ સત્ત્વં ચ બલં ચ આરોગ્યં ચ સુખં ચ પ્રીતિશ્ચ આયુઃસત્ત્વબલારોમ્ય-સુખપ્રીતયઃ, તાસાં વિવર્ધનાઃ इति આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ । રસયિતું યોગ્યાઃ રસ્યાઃ । હૃદયસ્ય પ્રિયાઃ હૃદ્યાઃ । સાત્ત્વિકાનાં પ્રિયાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ।

અનવય અને અર્થ:—આયુઃસત્ત્વલારોગ્યસુખપ્રીતિવિ-
વર્ધનાઃ આયુષ્ય (દીર્ઘ જીવન), સત્ત્વ (ધૈર્ય), બલ (શરીર-
સામર્થ્ય), આરોગ્ય, સુખ-ચિત્તની પ્રસન્નતા, તથા પ્રેમ ઇત્યા-
દિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારા, રસ્યાઃ રસિક (મધુર રસવાળા),
સ્નિગ્ધાઃ ઘૃત ઇત્યાદિ સ્નેહયુક્ત, સ્થિરાઃ ચિરકાલ પર્યન્ત
શરીરનું પોષણ કરનારા, (અને) દયાઃ હૃદયને પ્રિય લાગે
તેવા, આહારાઃ આહારો, સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ સાત્ત્વિક મનુષ્યોને
પ્રિય હોય છે.

ભાવાર્થ:—આયુષ્ય, ઉત્સાહ-ધૈર્ય, શક્તિ, આરોગ્ય,
ચિત્તની પ્રસન્નતા તથા પ્રેમ-હર્ષ ઇત્યાદિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારા,
રસિક, ઘૃત ઇત્યાદિ સ્નેહયુક્ત, ચિરકાલ પર્યન્ત શરીરનું પોષણ
કરનારા તથા હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા આહારો સાત્ત્વિક મનુષ્યોને
પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્યોને એવા આહારો પ્રિય હોય
છે તે સાત્ત્વિક મનુષ્યો કહેવાય છે. ૮.

કટુમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષવિદાહિનઃ ॥

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

પદ્ધત્તેદઃ—કટુમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષવિદાહિનઃ,
આહારાઃ, રાજસસ્ય, ડ્રાઃ, દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ દહતિ ઇતિ વિદાહી, કટુશ્ચ
અમ્લશ્ચ લવણશ્ચ અત્યુષ્ણશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ રુક્ષશ્ચ વિદાહી ચ કટુમ્લ-
લવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષવિદાહિનઃ । દુઃસ્વં ચ શોકશ્ચ આમયશ્ચ
દુઃસ્વશોકામયાઃ, તાન્ પ્રકર્ષેણ દદતે ઇતિ દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ।

અન્યથા અને અર્થ:—કદ્મલલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષાવિ-

દાહિનઃ અતિ કડવા (કડવો લીમડો વિગેરે), અત્યંત ખાટા (કાગદી લીંબુ વિગેરે), અતિ ખારા (લૂણુ-નિમક-મીઠું વિગેરે), અતિ ઉષ્ણ (બહુ ગરમ), અતિ તીખા (કાળાં મરી વિગેરે), અતિ સૂકા (ચણા, મસૂર, કાંગ, કોદરા વિગેરે), અત્યંત દાહ કરે તેવા (સર્પપ-સરસી આદિ તેમ) દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ દુઃખ, શોક અને રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા, આહારાઃ આહારો, રાજસસ્ય રાજસિક મનુષ્યને, ઇષ્ટાઃ પ્રિય (હોય છે).

ભાવાર્થ:—અતિ કડવા, અતિ ખાટા, અતિ ખારા, અતિ ઉષ્ણ, અતિ તીખા, અતિ સૂકા, અતિ દાહ કરે તેવા, તેમ દુઃખ, શોક અને રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા આહારો રાજસિક મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ એવા આહારો જેને પ્રિય હોય તે મનુષ્ય રાજસિક ગણાય છે. ૯.

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુપિતં ચ યત્ ॥

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—યાતયામમ્, ગતરસમ્, પૂતિ, પર્યુપિતમ્, ચ, યત્, ઉચ્છિષ્ટમ્, અપિ, ચ, અમેધ્યમ્, ભોજનમ્, તામસપ્રિયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યાતઃ યામઃ પ્રહરઃ યસ્ય તત્ યાતયામમ્ । ગતઃ રસઃ યસ્માત્ તત્ ગતરસમ્ । મેધાયૈ હિતમ્ ઇતિ મેધ્યમ્, ન મેધ્યમ્ અમેધ્યમ્ । તમસિ નિષ્ઠા યેષાં તે તામસાઃ, તામસ્પ્રિયમ્ તામસપ્રિયમ્ ।

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન તામસિક યજ્ઞનું વર્ણન કરતા કહે છે.

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહીનમદક્ષિણમ્ ॥

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

પદ્ધત્તેદઃ—વિધિહીનમ્, અસૃષ્ટાન્નમ્, મન્ત્રહીનમ્, અદક્ષિણમ્, શ્રદ્ધાવિરહિતમ્, યજ્ઞમ્, તામસમ્, પરિચક્ષતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિધિના હીન વિધિહીન., ત વિધિહીનમ્ । ન સૃષ્ટ—ન નિષ્પાદિતમ્ વા બ્રાહ્મણેભ્યો ન દત્તમ્ અન્ન યસ્મિન્ સ અસૃષ્ટાન્નં, તમ્ અસૃષ્ટાન્નમ્ । મન્ત્રૈ હીન રહિત વા દુષ્ટશબ્દ-પ્રયુક્તો મન્ત્ર યસ્મિન્ સ, વા સ્વરતો વર્ણતો હીન મન્ત્રો યસ્મિન્ સ મન્ત્રહીન, ત મન્ત્રહીનમ્ । ન દીયન્તે યથોક્તા દક્ષિણા યસ્મિન્ સ અદક્ષિણ, તમ્ અદક્ષિણમ્ । વિશેષેણ રહિત વિરહિત, શ્રદ્ધયા વિરહિત શ્રદ્ધાવિરહિત, ત શ્રદ્ધાવિરહિતમ્ । તમસા નિર્વૃત્ત તામસ, ત તામસમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વિધિહીનમ્ શાસ્ત્રોક્તવિધિ રહિત, અસૃષ્ટાન્નમ્ અન્નદાનરહિત, મન્ત્રહીનમ્ મન્ત્ર વિનાનો, અદક્ષિણમ્ દક્ષિણારહિત, (તથા) શ્રદ્ધાવિરહિતમ્ શ્રદ્ધાથી ધણુ રહિત, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, તામસમ્ તામસિક, (યજ્ઞ) પરિચક્ષતે કહે છે.

૧ કુટ્ટ શબ્દ સ્વરતો વર્ણતો વા મિથ્યા પ્રયુક્તો ન તમપમાહ ।

સ વાગ્ધ્યો યજ્ઞમન ક્ષિન્નન્તિ યથેન્દ્રિયદૃષ્ટ સ્વરતોઽસૃષ્ટાપાન્ ॥

અહારાદિ સ્વરથી અથવા અહારાદિ વર્ણથી દુષિત ખોટા પ્રયોગવાળો સૃષ્ટ પ્રયત્ન તે—કહેવામાં છે—કેવા અને કહેતો નથી પણ તે વાણીથી વળ ખની અશક્તે મારે છે, એમ ‘ઇન્દ્રિય’ એમાં સ્વરના અપરાધથી કંઈ ને મારે દેતો તેમ.

ભાવાર્થ:—શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી રહિત, અન્નદાનવિનાનો તેમ મંત્ર, દક્ષિણા અને શ્રદ્ધાથી પણ રહિત હોય તેવા યજ્ઞને તામસિક યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. ૧૩,

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આહાર તથા યજ્ઞને કહી હવે સર્વાદિ ગુણોના ભેદવડે ત્રણ પ્રકારના તપ વિષે કહે છે, તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક તપના અંગીભૂત કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ તપની વ્યાખ્યા ત્રણ સ્લોકથી કરતા પ્રથમ ભગવાન કાયિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ॥

બ્રહ્મચર્યમર્હિસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્, શૌચમ્, આર્જવમ્, બ્રહ્મચર્યમ્, અર્હિસા, ચ, શારીરમ્, તપ:, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દ્વિર્જાયન્તે તે દ્વિજા:, પ્રકર્ષેણ જાનન્તિ તે પ્રાજ્ઞા:, દેવાશ્ચ દ્વિજાશ્ચ ગુરવશ્ચ પ્રાજ્ઞાશ્ચ દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞા:, તેષા પૂજનમ્ इति દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ । શુચેર્ભાવ: શૌચમ્ । ઋજોર્ભાવ: આર્જવમ્ । બ્રહ્માણિ ચર્યમ્ इति બ્રહ્મચર્યમ્ । ન હિંસા અર્હિસા । શરીરસ્ય હૃદં શારીરમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ દેવ, પ્રાજ્ઞણ, ગુરુ તથા તત્ત્વવેત્તાઓનું પૂજન, શૌચમ્ શુદ્ધિ તથા જલ ઇત્યાદિથી શરીરનું શોધન, આર્જવમ્ સરલતા, બ્રહ્મચર્યમ્ વેદાભ્યાસમાં રત રહી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે, ચ અને, અર્હિસા અહિંસા, (એ) શારીરમ્ શરીરસંબંધી, તપ: તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

અન્યથા અને અર્થઃ—ચાતયામમ્ એક પ્રહર જેને વીતી ગયેલો છે તેવું, ગતરસમ્ સ્વાદ ઉડી ગયેલું, પૃતિ દુર્ગંધવાળું, ચ તથા, પર્યુપિતમ્ રાત્રિનું રાધેલું ડચ્છિષ્ટમ્ એકું—લોજન કર્યા પછી શેષ રહેલું, ચ તથા, અમેધ્યમ્ અપવિત્ર, ચત્ જે, મોજનમ્ લોજન, (છે તે) અપિ પણ, તામસાપ્રિયમ્ તમોગુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે.

ભાવાર્થઃ—એક પ્રહર વીતી ગયેલું, સ્વાદરહિત, દુર્ગંધ-યુક્ત, રાત્રિનું રાધેલું, એકું—લોજન કર્યા પછી શેષ રહેલું તથા અપવિત્ર એવું જે લોજન તે પણ તમોગુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ એવા આહારવાળાં મનુષ્યોને તમોગુણી ગણવામા આવે છે. ૧૦.

અવતરણિકા—હવે ત્રણ સ્લોકથી ભગવાન ત્રણ ગુણોના આશ્ર-યથી પણ પ્રગરના થતોનું વર્ણન કરે છે

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદષ્ટો ય ઇજ્યતે ॥

યદ્વ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

પદચ્છેદઃ—અફલાકાક્ષિભિઃ, યજ્ઞઃ, વિધિદષ્ટઃ, યઃ, ઇજ્યતે, યદ્વ્યમ્, યવ, ઇતિ, મનઃ, સમાધાય, સઃ, સાત્ત્વિકઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ફલમ્ આવાહ્યન્તે તે ફલાકાક્ષિણ, ન ફલાકાક્ષિણ અફલાકાક્ષિણ, તે અફલાકાક્ષિમિ । વિધિના દષ્ટઃ વિધિદષ્ટઃ । સમ્યક્ આધાય ઇતિ સમાધાય । યદ્વ્યમ્ યદ્વ્યમ્ યદ્વ્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અફલાકાંક્ષિભિ. ફલની ઇચ્છા-રહિત પુરુષો વડે, વિધિદષ્ટઃ શાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે વિહિત

(અને) યદ્યપ્યમ્, એવ યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ (એ પોતાનું કર્તવ્ય છે), હિત એ પ્રમાણે, મનઃ મનને, સમાધાય એકાગ્ર કરીને, યઃ જે, ઇજ્યતે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, સઃ તે, સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક (યજ્ઞ છે).

ભાવાર્થઃ—ફલની ઇચ્છારહિત પુરુષોવડે, શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, એ પ્રમાણે મનને સ્થિર કરીને જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન રાજસિક યજ્ઞનું વર્ણન કરે છે:

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ત્વ ॥

ઇજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—અભિસંધાય, તુ, ફલમ્, દંભાર્થમ્, અપિ, ચ, એવ, યત્ત્વ, ઇજ્યતે, ભરતશ્રેષ્ઠ, તમ્, યજ્ઞમ્, વિદ્ધિ, રાજસમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અપિતઃ સંધાય ઇતિ અભિસંધાય । દંભાય ઇતિ દંભાર્થમ્ । ભરતાનાં શ્રેષ્ઠઃ ભરતશ્રેષ્ઠઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભરતશ્રેષ્ઠ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ફલમ્ ફલને, તુ જ, અભિસંધાય ઉદ્દેશીને, ચ, એવ તેમ જ, દંભાર્થમ્ દંભની ખાતર, અપિ પણ, ઇજ્યતે જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તમ્ તે, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, રાજસમ્ રાજસિક, (યજ્ઞ) વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ફલને ઉદ્દેશીને તેમ જ દંભની ખાતર પણ જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસિક યજ્ઞ જાણ. ૧૨.

ભાવાર્થ:—દેવ, પ્રાણાણુ, ગુરુ તથા અન્ય તત્ત્વવેત્તાઓના પૂજન, મૃત્તિકા, જલ ઇત્યાદિથી શરીરનું શોધન, સરલતા, વેદાભ્યાસમાં તત્પર રહી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે અને અહિંસા એ સધળું શરીરસંબધી તપ કહેવાય છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—હવે વાણીમબધી તપની વ્યાખ્યા આપતા ભગવાન કહે છે

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ॥

સ્વાધ્યાયામ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

પદચ્છેદ:—અનુદ્વેગકરમ્, વાક્યમ્, સત્યમ્, પ્રિયહિતમ્, ચ, યત્, સ્વાધ્યાયામ્યસનમ્, ચ, એવ, વાઙ્મયમ્, તપઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉદ્વેગ કરોતિ इति ઉદ્વેગકરમ્, ન ઉદ્વેગકરમ્ અનુદ્વેગનરમ્ । હિતમ્ આસ્તિ અનેન इति હિતમ્, પ્રિયં ચ તા હિત ચ પ્રિયહિતમ્ । અમ્યમ્યતે इति અમ્યસનમ્, સ્વાધ્યાયસ્ય અમ્યસનમ્ સ્વાધ્યાયામ્યસનમ્ । વાચા પ્રચુરમ્ વાઙ્મયમ્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અનુદ્વેગકરમ્ કોઈને પશુ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્યમ્ સાચું, ચ તથા, યત્ જે, પ્રિયહિતમ્ પ્રિય હોવા સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી, વાક્યમ્ વાક્ય, ચ, એવ તેમ જ, સ્વાધ્યાયામ્યસનમ્ વેદાદિ સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ, (તે) વાઙ્મયમ્ વાણીસંબધી, તપ તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

૧ સર્વ શ્રુતિપ્રિય કૃત્વાન્ત કૃત્વાન્ત યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયજ્ઞ માનુજ કૃત્વાન્ત ધમ સમાનન ॥ મનુ ॥

સત્ય-સાચુ બિલકુ પશુ પ્રિય બિલકુ સત્તુ દોષ પણ અપ્રિય બિલકુ નહિ તેમ પ્રિય પશુ અસત્ય-ખોદુ ન બિલકુ એ સમાનન ધર્મ ॥

ભાવાર્થ:—કોઈને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્ય, તેમ જ જે પ્રિય હોવા સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી હોય એવું વાક્ય બોલવું તે તથા વેદોના સ્વાધ્યાયપૂર્વક નિરંતર અભ્યાસ કરવો તે વાણીસંબંધી તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન માનસિક તપની વ્યાખ્યા કહે છે:

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—મનઃપ્રસાદઃ, સૌમ્યત્વમ્, મૌનમ્, આત્મવિનિગ્રહઃ, ભાવસંશુદ્ધિઃ, इति, एतत्, तपः, मानसम्, उच्यते.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્પેણ સીદન્તિ इन्द्रियाणि मनश्च अस्मिन् इति प्रसादः, मनसः प्रसादः मनःप्रसादः । सोमो देवता अस्य इति सौम्यम्, सौम्यस्य भावः सौम्यत्वम् । मुनेः भावः मौनम् । आत्मनः विशेषेण निग्राहः इति आत्मविनिग्रहः । सम्यक् शुद्धिः संशुद्धिः, भावस्य हृदयस्य संशुद्धिः भावसंशुद्धिः । मनसः इदम् मानसम् ।

અન્યથા અને અર્થ:—મનઃ પ્રસાદઃ ચિત્તની પ્રસન્નતા, સૌમ્યત્વમ્ શાંતભાવ, મૌનમ્ મૌન, આત્મવિનિગ્રહઃ આત્મસંયમ, (અને) ભાવસંશુદ્ધિઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ, इति એ, માનસમ્ માનસિક, તપઃ તપ, उच्यते કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—ચિત્તની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું—શાંતભાવ મૌન, આત્મસંયમ કરવો તે તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિ એ માનસિક તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૬.

અવતરણિકા — ઉપરોક્ત કાથિ-, વાચિક અને માનસિક તપ
અર્વાદિ શુભોના બેદવડે ટ્રી રીતે ત્રણ પ્રકારનું થાય છે તે બેદ હવે
ભગવાન વાણીએ છે તેમા પ્રથમ આત્મિક તપની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે

શ્રદ્ધયા પરયા તસં તપસ્તાન્નિવિધં નરૈઃ ॥

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રદ્ધયા, પરયા, તપ્તમ્, તપઃ, તત્, ત્રિવિધમ્,
નરૈઃ, અફલાકાંક્ષિભિઃ, યુક્તૈઃ, સાત્ત્વિકમ્, પરિચક્ષતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિલ વિદ્યા યમ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ ।
ફલમ્ આગ્રહન્તે તે ફલાકાંક્ષિણ, ન ફલાગ્રહિણ અફલાગ્રહિણ,
તૈ અફલાકાંક્ષિભિઃ । સત્ત્વેન નિર્મૃતમ્ સાત્ત્વિકમ્ । પરિત ચક્ષતે
ઇતિ પરિચક્ષતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—અફલાકાંક્ષિમિ ફલની આકાંક્ષા
વિનાના, યુક્તે યોગયુક્ત, નર પુરુષોએ, પરયા પરમ,
શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, તપ્તમ્ આચરવામા આવેલા, તપ તપને
સાત્ત્વિકમ્ આત્મિક (તપ), પરિચક્ષતે કહે છે

સાવાર્થઃ—ફલની આગ્રહારહિત એવા યોગયુક્ત
પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરેલા ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના
તપને શિષ્ટવર્ગ ‘ સાત્ત્વિક તપ ’ એ પ્રમાણે કહે છે ૧૭

અવતરણિકા—હવે ભગવાન ગતસિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે

સત્કારમાનપૃજાર્યં તપો દંમેન ચૈવ યત્ ॥

ક્રિયતે તદિદ્ ગ્રોક્તં રાજસં ચલમધુરમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્કારમાનપૂજાર્થમ્, તપઃ, દમ્ભેન, ચ, એવ, યત્, ક્રિયતે, તત્, ઇહ, પ્રોક્તમ્, રાજસમ્, ચલમ્, અધ્રુવમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સત્કારશ્ચ માનશ્ચ પૂજા ચ સત્કારમાનપૂજાઃ, તામ્યઃ ઇતિ સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ । પ્રકર્ષેણ ઉક્તમ્ ઇતિ પ્રોક્તમ્ । રજસા નિર્વૃત્તમ્ રાજસમ્ । ચલતિ ઇતિ ચલમ્ । નઃ ધ્રુવમ્ અધ્રુવમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ સત્કાર, માન અને પૂજના હેતુથી, ચ, એવ તેમ જ, દમ્ભેન બાહ્યાંડબરની ખાતર, યત્ જે, તપઃ તપ, ક્રિયતે કરવામાં આવે છે, તત્ તે, રાજસમ્ રજોશુષ્ણી, ચલમ્ નાશવંત, (અને) અધ્રુવમ્ અનિશ્ચિત (ફલ આપવાવાળું), (તપ) પ્રોક્તમ્ કહેલું છે.

ભાવાર્થઃ—કેવળ લોકસત્કાર, માન તથા લોક તરફથી પૂજન પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી, તેમ જ બાહ્ય આડબરની ખાતર ઉપદેશિત ત્રણ પ્રકારનું જે તપ કરવામાં આવે છે, તે તપ રજોશુષ્ણી, વિનાશિ તથા અનિશ્ચિત ફલ આપનારું કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન તામસિક તપની વ્યાખ્યા કરતા જણાવે છે

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ॥

પરસ્યોત્સાદનાર્થે વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—મૂઢગ્રાહેણ, આત્મનઃ, યત્, પીડયા, ક્રિયતે, તપઃ, પરસ્ય, ઉત્સાદનાર્થમ્, વા, તત્, તામસમ્, ઉદાહતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૂઢશ્વાસૌ ગ્રાહશ્ચ મૂઢગ્રાહ, તેન મૂઢ-ગ્રાહેણ । ઉત્સાદનમ્ એવ અર્થ. યસ્ય તત્, ઉત્સાદનાય इति वा ઉત્સાદનાર્થમ્ । તમસા નિર્વૃત્તમ્ તામસમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મૂઢગ્રાહેણ અવિવેકવટે થએલા દુરાગ્રહથી, આત્મન પોતાને, પીડયા પીડા કરીને, વા અથવા, પરસ્ય પરના, ઉત્સાદનાર્થમ્ વિનાશને માટે, યત્ જે, તપ તપ, ક્રિયતે કરવામા આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક, (તપ) ઉદાહૃતમ્ કહેવામા આવેલું છે.

ભાવાર્થઃ—અવિવેકવટે ઉત્પન્ન થયેલા દુરાગ્રહથી પોતાને પીડા કરીને, અથવા પર (પીળ)ના વિનાશને માટે જે તપ કરવામા આવે છે તેને તામસિક તપ કહેવામા આવેલું છે અર્થાત્ જો પ્રમાણે તપના બેઢવડે પણ સાત્ત્વિક, રાજમ અને તામસિક મનુષ્યો જાણવામા આવી શકે છે ૧૯

અવતરણિકા —દુષ્ટે ભગવાન્ મત્વાદિ શુભના ભેદ પ્રમાણે દાનનું પણ ત્રણ પ્રકારે વર્ણન કરે છે, તેમા પ્રથમ સાત્ત્વિક દાનનું કથન કરે છે

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેऽનુપકારિણે ॥

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

પદ્ધત્તેદઃ—દાતવ્યમ્, ઇતિ, યત્, દાનમ્, દીયતે, અનુપકારિણે, દેશે, કાલે, ચ, પાત્રે, ચ, તત્, દાનમ્, સાત્ત્વિકમ્, સ્મૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જાતુમ્ યોગ્યમ્ દાતવ્યમ્ । ઉપકાર અસ્ય અસ્તિ इति ઉપકારી, ન ઉપકારી અનુપકારી, તસ્મૈ અનુપકારિણે । મત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—દાતવ્યમ્ (પોતાનો ધર્મ સમજી) દાન આપવું જ જોઈએ, इति એ પ્રમાણે (માનીને), અનુપકારિણે પ્રત્યુપકાર કરવામાં અસમર્થ હોય તેવાને, દેગે કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમાં, ચ તથા, કાલે ગ્રહણાદિ કાલમાં, ચ તેમ, પાત્ર સત્પાત્ર જાણીને યત્ જો, દાનમ્ દાન, દીયતે અપાય છે, તત્ તે, દાનમ્ દાન, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, સ્મૃતમ્ માનવામાં આપ્યું, (છ).

ભાવાર્થ:—“ દાન કરવું, એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, ” એમ સમજીને, પોતાના તરફ પ્રત્યુપકાર કરવામાં અસમર્થ હોય તેવાને અથવા પ્રત્યુપકારની આશા વિના, કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમાં, સંક્રાંતિ તેમ ગ્રહણાદિ કાલમાં, તથા સત્પાત્ર જાણીને, જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને સ્મૃતિકારોએ સાત્ત્વિક દાન માનેલું છે. ૨૦

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન ગજસિકે દાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે:

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥

दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, પ્રત્યુપકારાર્થમ્, ફલમ્, ઉદ્દિશ્ય, વા, પુનઃ, દીયતે, ચ, પરિક્લિષ્ટમ્, તત્, રાજસમ્, ઉદાહૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રતિ વિનિમયેન ઉપકાર: इति પ્રત્યુપકાર:, પ્રત્યુપકારાય इति પ્રત્યુપકારાર્થમ્ | પરિત: ક્લિષ્ટમ્ इति પરિક્લિષ્ટમ્ |

અન્વય અને અર્થ:—તુ વળી, પ્રત્યુપકારાર્થમ્ પ્રત્યુપકાર માટે, વા અથવા, પુનઃ ફરી, ફલમ્ ફલને, ઉદ્દિશ્ય

ઉદેશીને, યત્ જે દાન, પરિક્ષિપ્તમ્ સર્વ પ્રકારે કલેશયુક્ત થઈને, ફીયતે અપાય છે, તત્ તે દાન, રાજસમ્ રાજસિક, ઉદાહતમ્ કહેવામાં આવ્યું (છે).

ભાવાર્થ:—વળી પ્રત્યુપકાર કરવાને સમર્થ હોય તેવાને અથવા પ્રત્યુપકારની આશાથી, કે દાનના લવિષ્યમાં થનારા ફલની ઇચ્છાથી, જે દાન સર્વ પ્રકારે કલેશ પામીને આપવામાં આવે છે તે દાન રાજસિક કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન તામસિક દાનની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે:

અદેશકાલે યદાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ॥

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨॥

પદચ્છેદ:—અદેશકાલે, યત્, દાનમ્, અપાત્રેભ્યઃ, ચ, દીયતે, અસત્કૃતમ્, અવજ્ઞાતમ્, તત્, તામસમ્, ઉદાહૃતમ્.

દ્યુત્પત્તિસમાસા:—દેશશ્ચ કાલશ્ચ ઇતિ એતયો સમાહારઃ દેશકાલમ્, ન દેશકાલમ્ અદેશકાલમ્, તાસ્મિન્ અદેશકાલે । ન પાત્રાણિ અપાત્રાણિ, તેભ્ય અપાત્રેભ્ય । ન સત્કૃતમ્ અસત્કૃતમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અદેશકાલે અપવિત્ર દેશમાં અને અનુચિત કાલમાં, અપાત્રેભ્યઃ અયોગ્ય મનુષ્યોને, અસત્કૃતમ્ સત્કારરહિત, ચ, અને, અવજ્ઞાતમ્ તિરસ્કારપૂર્વક, યત્ જે, દાનમ્ દાન, ફીયતે આપવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક (દાન), ઉદાહૃતમ્ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—અપવિત્ર દેશમાં, અનુચિત ગમયમાં, અયોગ્ય મનુષ્યોને, સત્કારરહિત, તથા કોઈની અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે છે, તે તામસિક દાન કહેવાય છે ૨૨.

અવતરણિકા:—“ એ પ્રમાણે આહાર, યજ્ઞ, તપ, તેમ જ દાનનું વિવિધ કથન કર્યું, તેમાં સાત્ત્વિક આહારાદિ ઉત્તમ હોવાથી તે ગ્રહણ કરવાં જોઈએ અને રાજસિક તથા તામસિકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમાં સાત્ત્વિકાદિ આહારના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સારા અથવા માફા પરિણામની આશંકા જેવું કાઢી જ નથી, પણ યજ્ઞ, તપ, તથા દાનનાં ફલો અદૃષ્ટ, તેમ જ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી કદાચ તેમનાં ફલોનો અભાવ માની લેવામાં આવે, તો સત્ત્વ-ગુણવાળા મનુષ્યોને તેમ જ રજોગુણવાળા મનુષ્યોને ફલની વ્યવસ્થામાં અનર્થનો પ્રયોગ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અભાવે ઠાનું શું ફલ છે તે સમજી શકાતું નથી. તેથી એવા વિપર્યય મતના પરિહાર માટે તથા સદ્વસ્તુના પ્રતિપાદન માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમ કરુણાથી નીચેનો ઉપ-દેશ આપતાં અર્જુનને કહે છે:

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ ૨૩ ॥

પદ્છેદ:—ૐ, તત્, સત્, ઇતિ, નિર્દેશઃ, બ્રહ્મણઃ, ત્રિ-વિધઃ, સ્મૃતઃ, બ્રાહ્મણાઃ, તેન, વેદાઃ, ચ, યજ્ઞાઃ, ચ, વિહિતાઃ, પુરા.

૧. સ્વકાશર પરં બ્રહ્મ પ્રાણાયામઃ પરં તપઃ ।

પ્રણવાયાસ્તથા વેદા પ્રણવે પર્યવસિતા ॥ સ્મૃતિ ॥

એક (ૐ) અક્ષર તે પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા છે, અને પ્રાણાયામ તે પરમ-ઉત્તમ-તપ છે તથા ઐકાર જેમા મુખ્ય-આદિ-પ્રથમ બ્રાહ્મણ છે તે વેદો પ્રણવમાં સમાયલા-રહેલા છે.

નૌદ્રીયેન સમ કિંચિદ્ઘોષક જગતિ સ્મૃતમ્ ।

ય વિનાશાયવર્ગોઽપિ સ્વકાર્યં ન પ્રવર્તતે ॥ સ્મૃતિઃ ॥

ઉદ્ગીય-ઐકાર સમાન જનનમાં શોધક વસ્તુ કંઈ પણ નથી, કેમ કે જ (ૐકાર) વિના આત્માય-વેદોપદેશશ્રેણી પણ પોતાના (યાજ્ઞિક વિગેરે) કાર્યમાં પ્રવર્તતી નથી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્દિશ્યતે એનેન ઇતિ નિર્દેશઃ । તિલ્લઃ
વિધાઃ યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । વિશેષેણ હિતાઃ ઇતિ વિહિતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—“ૐ”, “તત્” અને “સત્”,
ઇતિ એ પ્રમાણે, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો, બ્રહ્મણઃ બ્રહ્મનો, નિર્દેશઃ
નામવ્યવહાર, સ્મૃતઃ સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યો છે, (અને)
તેન તે—બ્રહ્મના ત્રિવિધ નિર્દેશથી, (જ) પુરા પૂર્વે, બ્રાહ્મણાઃ
બ્રાહ્મણો, વેદાઃ વેદો, જ અને, યજ્ઞાઃ યજ્ઞો, વિહિતાઃ સરળચેતા છે.

ભાવાર્થઃ—“ૐ તત્સત્” એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો
પરબ્રહ્મનો નામવ્યવહાર, સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યો છે,
અને તે ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મના નિર્દેશથી જ પૂર્વે બ્રાહ્મણો, વેદો
તથા યજ્ઞો ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૨૩.

૥ અવતરણિકાઃ—બ્રાહ્મણ, વેદ, તેમ જ યજ્ઞોતું પણ કારણ, અને
બ્રહ્મનો પણ નિર્દેશ હોવાથી “ૐ, તત્, સત્,” એ ત્રણે પદ શ્રેષ્ઠ છે, એમ
તેમના શ્રેષ્ઠત્વનું દર્શન કરાવતા ભગવાન કહે છે

તસ્માદોમિત્યુદાહત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ॥

પ્રવર્તતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, ઓમ્, ઇતિ, ઉદાહત્ય, યજ્ઞદાન-
તપઃક્રિયાઃ, પ્રવર્તન્તે, વિધાનોક્તાઃ, સતતમ્, બ્રહ્મવાદિનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યજ્ઞશ્ચ દાનં ચ તપશ્ચ યજ્ઞદાન-
તપાસિ, તેષાં ક્રિયાઃ ઇતિ યજ્ઞદાનતપઃક્રિયા. । પ્રવર્ષેણ વર્તન્તે ઇતિ
પ્રવર્તન્તે । વિધાનૈ. ઉક્તા. વિધાનોક્તા. । બ્રહ્મ વદન્તિ તે બ્રહ્મવાદિન,
તેષાં બ્રહ્મવાદિનામ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, (જ) બ્રહ્મવા-
દિનામ્ વેદવાદીઓની, વિધાનોક્તાઃ શાસ્ત્રોમાં કહેલી, યજ્ઞદાન-
તપઃક્રિયાઃ યજ્ઞ, દાન, અને તપસંબંધી ક્રિયાઓ, ઓમ્ ઓમ્,
इति એ પ્રમાણે, ઉદાહત્ય બોલીને, પ્રવર્તન્તે પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ:—તેથી જ વેદવાદીઓની શાસ્ત્રોમાં કહેલી યજ્ઞ,
દાન અને તપસંબંધી સર્વ ક્રિયાઓનો “ ઓમ્ ” એમ બોલીને જ
આરંભ કરવામાં આવે છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન “ ઓમ્ ” નો વિનિયોગ
કરી હવે “ તત્ ” નો વિનિયોગ કહે છે.

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥૨૫॥

પદચ્છેદ:—તત્, इति, अनभिसंधाय, फलम्, यज्ञतपः-
क्रियाः, दानक्रियाः, च, विविधाः, क्रियन्ते, मोक्षकाङ्क्षिभिः.

व्युत्पत्तिसमासा:—અભિત. સર્વતઃ સંઘાય इति અભિસંઘાય ।
यज्ञाश्च तपासि च यज्ञतपासि, तेषा क्रियाः इति यज्ञतपःक्रियाः ।
दानाना क्रियाः दानक्रिया. । विशेषेण विधाः प्रकाराः यासा ताः
विविधाः । मोक्षं काङ्क्षन्ते ते मोक्षकाङ्क्षिणः, तैः मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

અન્વય અને અર્થ:—મોક્ષકાંક્ષિભિઃ મોક્ષની આકાંક્ષા
રાખનારાઓ વડે, યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ યજ્ઞ અને તપની ક્રિયાઓ, ચ
તેમ, વિવિધાઃ વિવિધ પ્રકારની, દાનક્રિયાઃ દાનની ક્રિયાઓ, તત્,
इति “ તત્ ” એ પ્રમાણે (નામોચ્ચારપૂર્વક), ફલમ્ ફલનું, અન-
ભિસંઘાય અનુસંધાન નહિ રાખીને. ક્રિયન્તે કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—મુમુક્ષુઓવડે યજ્ઞ તથા તપની ક્રિયાઓ તેમ જ જુદા જુદા પ્રકારની દાનની ક્રિયાઓ “તત્” એ પ્રમાણે નામોચ્ચારપૂર્વક ફલનું અનુસંધાન નહિ રાખીને કરવામાં આવે છે અર્થાત્ ‘તત્’ શબ્દના ઉચ્ચારસહિત ફલની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ મુમુક્ષુઓ સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે. ૨૫.

અવતરણિકા:—“હં” અને “તત્” એ બે શબ્દોનો વિનિયોગ કદી, દ્વે ભગવાન્ બે શ્લોકથી “સત્” શબ્દનો વિનિયોગ કદે છે

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ॥

પ્રેશસ્તે કર્મણિ તથા સત્ચત્વરઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

પદચ્છેદ:—સદ્ભાવે, સાધુભાવે, ચ, સત્, ઇતિ, એતત્, પ્રયુજ્યતે, પ્રેશસ્તે, કર્મણિ, તથા, સત્, શબ્દઃ, પાર્થ, યુજ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સતઃ ભાવ સદ્ભાવઃ, તસ્મિન્ સદ્ભાવે । સાધોઃ ભાવઃ સાધુભાવઃ, તસ્મિન્ સાધુભાવે । પ્રકર્ષેણ યુજ્યતે ઇતિ પ્રયુજ્યતે । પ્રકર્ષેણ શસ્ત્રમ્ ઇતિ પ્રશસ્ત્રમ્, તસ્મિન્ પ્રશસ્તે । સત્ એવ શબ્દઃ સત્ચત્વરઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! સદ્ભાવે સત્-ભાવમાં, ચ અને, સાધુભાવ સાધુભાવમાં, સત્ “સત્”, ઇતિ

૧ હિનાદ્વાનનિરિક્કાદ્વાન્વિદ્યાહીનાન્વયોદ્ધિકાન્ ।

અપદ્મવિહીનોઞ્ જાતિહીનોઞ્ નાશિપેત્ ॥ મત્ ॥

કાણી, લુણ, કુંઠા, અન્ધા, બેદર, વિગેરે ઓછા અજવાળા, ૭૩૬૬ (૭ આંજનાવાળા), ૮ માયાવાળા કે વધેલા અજવાળા વિગેરે વિશેષ અજવાળા, વિદ્યાભ્યાસ વિનાના, મોટી ઉમરના, કુરુપા, ધનવિનાના-ગરીબ તથા ઉતરલી અતિ અથવા હીન કુલના લોકોને આલેખિત-નિહિત કરવા નહિ-તિરસ્કારવા નહિ.

એ પ્રમાણે, एतत् એ, પ્રયુજ્યતે યોજવામાં આવે છે, તથા તેમ, પ્રશસ્તે શ્રેષ્ઠ, કર્મણિ કર્મમાં, (પણ) સત્ “સત્”, શબ્દ: શબ્દ, યુજ્યતે યોજવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ! સત્યભાવમાં, અને સાધુભાવમાં ‘સત્’ શબ્દને યોજવામાં આવે છે તેમ જ શ્રેષ્ઠ-માંગલિક કર્મમાં પણ, “સત્” શબ્દને યોજવામાં આવે છે. ૨૬.

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

પદચ્છેદ:—યજ્ઞે, તપસિ, દાને, ચ, સ્થિતિઃ, સત્, इति, च, उच्यते, कर्म, च, एव, तदर्थीयम्, सत्, इति, एव, अभिधीयते.

व्युत्पत्तिसमासाः—तेषाम् અર્થઃ તદર્થઃ, તદર્થસ્ય इदं तदर्थीयम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) યજ્ઞે યજ્ઞમાં, તપસિ તપમાં, ચ અને, દાને દાનમાં, (જે) સ્થિતિઃ સ્થિતિ, (તે) સત્ “સત્”, इति એમ, उच्यते કહેવાય છે, ચ તેમ, तदर्थीयम् તેઓના માટે, कर्म (કરવામાં આવતું) કર્મ, एव પણ, सत् “સત્”, इति એ પ્રમાણે, एव જ, अभिधीयते કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—શ્રૌતાદિ યજ્ઞ, તપ તથા દાનમાં (રહેલી જે) સ્થિતિ તે “સત્” એ પ્રમાણે કહેવાય છે, તેમ જ યજ્ઞાદિ માટેનાં કર્મો પણ “સત્” નામથી જ કહેવામાં આવે છે. ૨૭.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરેનું સાત્ત્વિકા વિભાગથી વર્ણન કર્યું, પરંતુ તે યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ કાર્યોમાં “શ્રદ્ધા” જ સત્ય વસ્તુ, અને મત્ત્વ છે, તેથી શ્રદ્ધાથી રહિત સધતું કર્મ અસત્ય એટલે વૃથા છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે “સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી યુક્ત” રહી મર્વ યજ્ઞાદિ કર્મ કરવા જોઈએ. એવા ઉપદેશનો ધ્યનિ કાલ્તા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ॥

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઇહ ॥૨૮॥

પદચ્છેદ:—અશ્રદ્ધયા, હુતમ્, દત્તમ્, તપઃ, તપ્તમ્, કૃતમ્, ચ, ‘યત્, અસત્, ઇતિ, ઉચ્યતે, પાર્થ, ન, ચ, તત્, પ્રેત્ય, નો, ઇહ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા, તયા અશ્રદ્ધયા । ન સત્ અસત્ । પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ, તત્સંબુદ્ધૌ દે પાર્થ ।

અર્થ:—અને અર્થ:—પાર્થ હે અર્જુન ! અશ્રદ્ધયા શ્રદ્ધા વિના, હુતમ્ હોમેહું, વત્તમ્ દાન કરેહું, તપ્તમ્ તપવામાં આવેહું, તપઃ તપ, ચ તથા, યત્ જે કંઈ, કૃતમ્ કરવામાં આવેહું હોય તે, અસત્ “અસત્” ઇતિ એ પ્રમાણે, ઉચ્યતે કહેવાય છે, ચ અને, તત્ તે-કર્મ, પ્રેત્ય મરણ થયા પછી, (પરલોકમાં ફલદાયક થતું) ન નથી, (તેમ) ઇહ આ લોકમાં, (પણ) નો (ફલ આપવા વાળું થતું) નથી.

સાવાર્થ:—હે અર્જુન ! શ્રદ્ધા વગર જે કંઈ હોમ કરવામાં આવ્યું હોય, દાન આપવામાં આવ્યું હોય, તપ

૧. યથા માતરમાશિય મર્વે જીવન્તિ જતવ ।

જલંજે ગૃહિણે મદ્દુષિત્વેતર આમયા ॥

જેમ માતાના આશ્રયથી મર્વે જીવે-પ્રાણી હવે છે તેમ જ રૂદરમાર્મના આશ્રયથી બીજા આશ્રમે-અશ્રમારી, વાનપ્રસ્થ, અને સન્યાસીઓ હવે છે.

કરવામાં આવ્યું હોય અથવા બીજું પણ જે કંઈ કરવામાં આવેલું હોય તે, “અસત્” એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે, અને તે અશ્રદ્ધાથી થયેલું કર્મ, મરણ થયા પછી પરલોકમાં અથવા આ લોકમાં કંઈ પણ ફલ આપનારું થતું નથી. અર્થાત્ હે અર્જુન ! તું પણ જે કંઈ કર્મ કરે તે શ્રદ્ધાથી કર અને તે પ્રમાણે જ અત્યારે તારા સ્વધર્મરૂપે રહેલું તારું આ યુદ્ધરૂપી કર્મ પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ કરવા માટે તૈયાર થા. ૨૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकાર्तितिकप्रणीत-
सान्त्वयबोधिन्यां गुर्जरटीकायां श्रद्धात्रय-
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

અષ્ટાદશોઽધ્યાય ।

અધ્યાય અઢારમો.

અવતરણિકા:—આ અષ્ટાદશ અધ્યાયસુક્તા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં ઉપોદ્ધાતરૂપે કહેલા વિષયના, બીજા અધ્યાયમાં સુતરરૂપે મંગલિત કરેલા વિષયના તેમ બાકીના અધ્યાયોમાં મમાખ્યાતરૂપે કથન કરેલા વિષયોના સંપૂર્ણ ઉપમંદારમાટે આ છેલ્લો અધ્યાય રજૂ કરવામાં આવે છે. સત્તરમા અધ્યાયના અન્તમાં “અશ્રદ્ધાથી કરેલું સધળું બ્યર્થ છે,” એમ જાણાવ્યું છે, તેમાં ફક્તની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ શ્રદ્ધા માનેવામાં આવી છે અને તે શ્રદ્ધા ફક્ત આપનારાં કર્મોનું જ અંગ છે, પણ કર્મરહિત અને ભાવરૂપ એવા ફલવર્જિત સંન્યાસનું અંગ નથી, તેથી શ્રદ્ધાસાપેક્ષ કર્મની સરખામણીએ શ્રદ્ધાની આવરયક્તા વિનાનો સંન્યાસ જ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેથી શ્રદ્ધાના ત્રિવિધ વિભાગથી આ સંન્યાસમા ત્રણ બેદનો સંભવ નથી, છતાં ફક્ત આપનારાં કર્મોની આફકે જ અંતમાં પરિણામ સરખું જ આપનારો સંન્યાસ અગર કર્મભાગ હોય, તો અમારું ધુમ્મિત મિદ્ધ છે; કારણ કે ફલમામ્ય થતું હોય તો સાધનમામ્યની ક્ષંતિ જરૂર નથી, અગર કર્મોત્તમક કર્મયોગ અને કર્મભાગાત્મક સંન્યાસયોગ એ બન્ને જુદા હોય, તો તેની પરસ્પરની વિલગ્નથતા અવરય વિચારવી જોઇએ અને તે જ પ્રમાણે તેમનું દિગ્દર્શન થતું જોઇએ, એવા આશયથી તે મંત્રમાં ક્ષંતિ વિશેષ સ્પષ્ટતર જિજ્ઞાસા થતાં અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

સંન્યાસસ્ય મહાવાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ॥

ત્યાગસ્ય ચ હર્ષીકેશ પૃથક્કેશિનિપૂદન ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસસ્ય, મહાવાહો, તત્ત્વમ્, ઇચ્છામિ, વેદિતુમ્, ત્યાગસ્ય, ચ, હૃષીકેશ, પૃથક્, કેશિનિપૂદન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ ન્યાસઃ સંન્યાસ, તસ્ય સંન્યાસસ્ય । મહાન્તૌ બાહૂ યસ્ય સઃ મહાનાહુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે મહાનાહો । તસ્ય ભાવઃ તત્ત્વમ્, તત્ । હૃષીકાણામ્ ઈશઃ હૃષીકેશઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે હૃષીકેશ । કેશિનામાનં દૈત્યં નિપૂદયતિ ઇતિ કેશિનિપૂદનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે કેશિનિપૂદન ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મહાબાહો ! હૃષીકેશ હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામિન્ ! કેશિનિપૂદન હે કેશિનામના દૈત્યને હણનાર ભગવન્ ! સંન્યાસસ્ય કર્મત્યાગરૂપ સંન્યાસના, ચ તેમ, ત્યાગસ્ય કર્મના ફલના ત્યાગરૂપ—ત્યાગના, તત્ત્વમ્ તત્ત્વને, પૃથક્ જુદુંજુદું, વેદિતુમ્ જાણવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છુ છું.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! હે હૃષીકેશ ! હે કેશિનિપૂદન ! સંન્યાસના એટલે કર્મત્યાગના તેમ જ કર્મના ફલના ત્યાગરૂપ ત્યાગના તત્ત્વને હું જુદુંજુદું આપની પાસેથી જાણવા ઇચ્છુ છું અને તે આપ મને કહો અર્થાત્ “ સંન્યાસ ” અને

કર્મવડે નહિ, પ્રભવડે નહિ, ધનવડે નહિ, પણ એક ત્યાગવડે જ પુરુષે અમૃત-મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે ત્યાગવડે જ (કર્મફલની વાસનાનો ત્યાગ કરવા વડે જ) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

મોક્ષાર્થી ન પ્રવર્તેત મત્ર કામ્યનિવિદ્યયો ।

નિત્યનેમિનિકે કુર્યાત્પત્યવાયજિહાસયા ॥ મનુ ॥

મોક્ષાર્થી મનુષ્ય તે કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મોમા પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, પરંતુ નિત્ય અને નેમિત્તિક કર્મો, તે કર્મમા અવરોધક વિમ્-પાપની નિવર્તિ માટે અવશ્ય કરે.

“ત્યાગ” એ એ શબ્દો “ઘટ” તથા “પટ” શબ્દની માફક સિત્તજાતીય છે? કિંવા “બ્રાહ્મણ” “પરિનાબઠ” શબ્દોની માફક સજાતીય એટલે કે એકબીજામાં અંતર્ગત થઈ જાય તેવા છે? અથવા સિત્તજાતીય હોય તો ત્યાગનું તત્ત્વ સંન્યાસથી જુદું છે? તે જાણવા હું ઇચ્છુ છું, અર્થાત્ જન્મે સજાતીય હોય તો તેમની અંદર રહેલા અવાન્તર લેહો માત્ર એકની જ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાથી જાણવામાં આવી શકે? તે સઘળી રીતે વિસ્તારથી મને કહો. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત અર્જુનનો પ્રશ્ન સામયિક અને ઉચિત છે, કારણ કે પહેલાના બધા અધ્યાયોમાં ભિન્નભિન્ન સ્થળે વપરાયેલા “ત્યાગ” અને “સંન્યાસ” શબ્દોની સ્પષ્ટ ભિન્ન વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી, આથી તેના નિર્ણય માટે હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યુત્તરરૂપે અર્જુનને કહે છે

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે -

કૌમ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ॥

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

૧ તાવત્કર્મોણિ કુર્ધાત ન નિર્વિયેત વાચના ।

મત્કથાશ્રવણાદો વા મદ્વા વાચન જાયતે ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્ગત્તો વાઙ્મયેસક ॥

સત્તિદ્વાનામર્મોસ્યક્ત્વા ચરેદ્વિધિગોચર ॥ માગધતે ॥

જ્યાં સુધી વેદાગ્ર્ય ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી અથવા મારી કથાના અર્થ વિચરેલા મદ્વા ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી કમ કરવા

જ્ઞાનનિષ્ઠ, વિરક્ત અથવા અન્યેસક-ધર્મી રહિત થએલો મારો બધા વિદ્વાં સહિત આશ્રમેનો ત્યાગ કરી વિધિ-કર્તવ્ય રહિત થઈને વિચરતું કરે

પદચ્છેદઃ—કામ્યાનામ્, કર્મણામ્, ન્યાસમ્, સંન્યાસમ્, કવયઃ, વિદુઃ, સર્વકર્મફલત્યાગમ્, પ્રાહુઃ, ત્યાગમ્, વિચક્ષણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કામયિતું યોગ્યાનિ કામ્યાનિ, તેષાં કામ્યાનામ્ । સમ્યક્ નિશ્ચયેન અસ્યન્તે રાગદ્વેષાદિશત્રવઃ યસ્મિન્ સઃ સંન્યાસઃ, તં સંન્યાસમ્ । કવન્તે इति કવયઃ । સર્વાણિ ચ ત્તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તેષાં ફલાનિ इति સર્વકર્મફલાનિ, તેષાં ત્યાગઃ इति સર્વકર્મફલત્યાગઃ, તં સર્વકર્મફલત્યાગમ્ । પ્રકર્ષેણ આહુઃ इति પ્રાહુઃ । ત્યજ્યન્તે સર્વાણિ કર્મફલાનિ યસ્મિન્ સ. ત્યાગઃ, તં ત્યાગમ્ । વિશેષેણ વક્ષંતે તે વિચક્ષણાઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(હિ અર્જુન !) કવયઃ (ઠેટલાક) પંડિતો, કામ્યાનામ્ સકામ, કર્મણામ્ કર્મેના, ન્યાસમ્ પરિત્યાગને, સંન્યાસમ્ સંન્યાસ, (એ પ્રમાણે) વિદુઃ બાણે છે, (જ્યારે બીજા ઠેટલાક) વિચક્ષણાઃ પંડિતો-વિચારશીલ પુરુષો, સર્વકર્મફલત્યાગમ્ બધાં કર્મેનાં ફલોના ત્યાગને, ત્યાગમ્ ત્યાગ, (એમ) પ્રાહુઃ કહે છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પંડિતો સકામ કર્મેના પરિત્યાગ કરવો તેને સંન્યાસ કહે છે, જ્યારે વિચાર કુશલ પુરુષો બધાં કર્મેનાં ફલોનો ત્યાગ કરવો તેને ત્યાગ કહે છે. ૨.

અવતરણિકાઃ—ઉપર કહેલા બન્ને પક્ષોનો મત હવે ભગવાન કહે છે:

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીપિણઃ ॥

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્યાજ્યમ્, દોષવત્, ઇતિ, એકે, કર્મ, પ્રાહુઃ, મનીપિણઃ, યજ્ઞદાનતપઃકર્મ, ન, ત્યાજ્યમ્, ઇતિ, ચ, અપરે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્યક્તુમ્ ઇચિત્તમ્ ત્યાજ્યમ્ । દોષા સન્તિ અસ્ય ઇતિ દોષવત્ । પ્રરૂપેણ આહુ ઇતિ પ્રાહુ । મનીષા અસ્તિ એવામ્ તે મનીપિણ । યજ્ઞાશ્ચ દાનાનિ ચ તપાસિ ચ ઇતિ એતેષા સમાહાર યજ્ઞદાનતપ, તદેવ કર્મ ઇતિ યજ્ઞદાનતપ કર્મ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એકે કોઈ એક, મનીપિણ શુદ્ધિ-શાળી—સાખ્યમત વાદીઓ, કર્મ (સમગ્ર) કર્મ, દોષવત્ દોષવાળું, (દોષવાળું) ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, ઇતિ એમ, પ્રાહુ કહે છે, ચ તથા, અપરે બીજા—મીમાંસામતવાદીઓ, યજ્ઞદાનતપ કર્મ

૧ યોતઞ્નાપિ તયા સ્પર્ત્ત કમલમ્બ્ય વસદ્વિજ ।

તદ્વિહીન વતયેવ હાલમ્બરહિતા ધવત્ ॥ સ્મૃતિ ॥

બ્રાહ્મણુ મૌલ તથા સ્માર્ત કર્મનું અવગમ્યન કરીને જ વસે એ તે કમેથી વિરીત—રહિત થાય તો આશ્રમ—આશ્રય—ટૅકા વિના એમ આધર્મી બાહ્ય પદી બધ તેમ અવશ્ય પડે બધ છે—અધીનતિને પામે છે

૨ એવાહ જપહીનમ્નુ સધ્યાહના દિવત્રયમ્ ।

દ્વાવશાશ્વમનમિષ્ઠ શુદ્ધિ દય ન સશય ॥

તસ્માન્ન લઘયે સ્થર્ગા સાયમાન સમાહિત ।

ઉલ્લપયતિ યો માહાત્ત યાતિ નાક મુવમ્ ॥

જો બ્રાહ્મણુ અથવા દ્વિજ—બ્રાહ્મણુ ક્ષત્રી અને વૈશ્ય એક દિવસ જપ ન કરે, ત્રણ દિવસ સધ્યા ન કરે અને બાર દિવસ આગિહોત—વૈશ્યદેવ ન કરે તો તે શુદ્ધ જ છે એમા સરાય નથી. મટે જ ત્રેવણિકે સધ્યાદિ કર્મેનું ઉલ્લેખન ન કરતું તથા સાંને અને પ્રભાતે સાવધાન—નિયમસર પૂરી કર્મ કરવા પણુ એ મોહથી—પ્રમાદવશ થઈને એ કમેનિ ઉલ્લેખ છે તો તે અવશ્ય નરકમા બધ છે

યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કરવામાં આવતું કર્મ, ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય, ન નથી, इति એમ (કહે છે).

ભાવાર્થ:—કોઈક બુદ્ધિશાળી સાંખ્યમતવાદિઓ, સમગ્ર કર્મ દોષવાળું જ હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ કહે છે, ત્યારે ખીજા કેટલાક મીમાંસામતવાદિઓ, યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપી, કરવામાં આવતું કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, એમ કહે છે. અર્થાત્ તે કર્મ નિર્દોષ ગણાતું હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. ૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે સર્વક્રમસાગરૂપ “સંન્યાસ” એ સાખ્યોનો, અને “ગાત્રવિહિત કરવા યોગ્ય કર્મો, ફલના ત્યાગપૂર્વક, કરવા ” એ મીમાંસકોનો મત છે, એમ બન્ને મત કહી હવે તેમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા ભગવાન કહે છે:

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

૧ ફલાભિસધિ-ફલેશ્ચાનો ત્યાગ સાત્વિક, ૨ ફલાભિસધિ હોવા છતાં કર્મનો ત્યાગ, તે બે પ્રકારનો છે, એક દુઃખની બુદ્ધિથી ને ત્યાગ તે રાજસ છે અને વિપર્યય-ભ્રમથી ને ત્યાગ તે તામસ છે. એ બન્ને ત્યાગવા યોગ્ય છે. એ બે પ્રકારના કર્મો અધિકારીએ કરાતા ત્યાગ માટે જ અર્જુનનો પ્રશ્ન છે. ૩ કર્મના અનધિકારીએ કરાતો નયુત્પરૂષ ને ત્યાગ તે માટે અર્જુનનો પ્રશ્ન નથી એ ત્રીજો ત્યાગ બે પ્રકારનો છે:

૧ સાત્વિક-ફલાભિસધિના ત્યાગપૂર્વક કર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ ત્યાગવડે-અર્થાત્ કરણની શુદ્ધિવાળા વિવિધિયુ-જ્ઞાનેષ્ટુને આત્મજ્ઞાનના સાધનભૂત સર્વથા નામક વેદાત વિચાર માટે તે ફલાભિસધિરહિત મુમુક્ષુના અત કરણની શુદ્ધિ થતાં તેના સાધનરૂપ કર્મનો વેતુબ્ય-અસતોષ થવાની પેઠે અવહનન-અવજ્ઞા-નો ને પરિત્યાગ તે “વિવિદિપાર્શ્વ-સંન્યાસ” કહેવાય છે. તે આગળ “નેત્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમામ્” એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે.

૨ જન્માતરે કરેલા સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી આ જન્મમાં પ્રથમ જ જને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા કૃતકૃત્ય મનુષ્યને પોતાની મેળે જ ને ફલાભિસધિ અને કર્મનો ફલભૂત પરિત્યાગ થાય છે તે ‘વિદ્વત્ સંન્યાસ’ કહેવાય છે તે ‘યસ્ત્વત્પ્રતિરેવ સ્યાત્’ ઉત્પાદિ શ્લોકોવડે પ્રથમ કહેલ છે.

પદચ્છેદઃ—નિશ્ચયં, શૃણુ, મે, તત્, ત્યાગે, ભરત-
સત્તમ, ત્યાગઃ, હિ, પુરુષવ્યાઘ્ર, ત્રિવિધઃ, સંપ્રકીર્તિતઃ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મરતેષુ સત્તમઃ ભરતસત્તમઃ, તત્સં-
વુદ્ધૌ હે ભરતસત્તમ । વ્યાઘ્રઃ ઇવ પુરુષઃ ઇતિ પુરુષવ્યાઘ્રઃ, તત્સંવુદ્ધૌ હે
પુરુષવ્યાઘ્ર । તિલ્લઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ, યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । સમ્યક્ પ્રકર્યેણ
વીર્તિતઃ ઇતિ સંપ્રકીર્તિતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભરતસત્તમ હે ભરતકુલમાં ઉત્તમ
અર્જુન ! તત્ તે, ત્યાગે ત્યાગ (ના વિષય) માં, મે મારે,
નિશ્ચયમ્ નિશ્ચય, શૃણુ સાંભળ. પુરુષવ્યાઘ્ર હે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર-
સમાન શ્રેષ્ઠ ! ત્યાગઃ ત્યાગ, હિ પણ, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો,
સંપ્રકીર્તિતઃ કહેવામાં આવ્યો, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ત્યાગના
વિષયમાં તું મારે નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર-
સમાન ! ત્યાગ પણ સાત્ત્વિકાદિ વિભાગે કરી ત્રણ પ્રકારનો
કહેવામાં આવેલો છે. ૪.

અવતરણિકા—ત્યાગતું એ પ્રભાણે સામાન્ય કથન કરી સારપછી
તેના બેઠ જણાવતા પહેલાં તે વિષયમાં પોતાનો નિશ્ચિત મત ભગવાન
એ શ્રોતાથી જણાવે છે

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત ॥

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યજ્ઞદાનતપઃકર્મ, ન ત્યાજ્યમ્, કાર્યમ્,
એવ, તત્, યજ્ઞઃ, દાનમ્, તપઃ, ચ, એવ, પાવનાનિ, મનીષિણામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્યક્તું યોગ્યં ત્યાજ્યમ્ । કતું યોગ્યઃ
કાર્યમ્ । પૂયન્તે ઇમિઃ ઇતિ પાવનાનિ । મનીષા અસ્તિ યેષાં તે મનીષિણઃ,
તેષાં મનીષિણામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યજ્ઞદાનતપઃકર્મ યજ્ઞ, દાન, તથા
તપરૂપી કરવામાં આવતું કર્મ, ન, ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય
નથી, (પણ) તત્ તે, કાર્યમ્ (અવશ્ય) કરવા યોગ્ય, એવ
જ, (છે, કારણકે) યજ્ઞઃ યજ્ઞ, દાનમ્ દાન, ચ અને, તપઃ તપ,
મનીષિણામ્ વિદ્વાનોને, એવ પણ, પાવનાનિ પવિત્ર કરનારાં, (છે).

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞ, દાન, તથા તપરૂપી કરવામાં આવતાં
કર્મનો મનુષ્યે ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ, પણ તે અવશ્ય રીતે
કરવાં જોઈએ, કારણ કે યજ્ઞ, દાન, અને તપ એ મોટા જ્ઞાનીઓને
પણ પવિત્ર કરનારાં છે. અર્થાત્ તે યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મથી
જે જ્ઞાનીઓ પણ પવિત્ર થાય છે તે જીજ્ઞાસુ પવિત્ર થાય એમાં
શું આશ્ચર્ય ? એટલે તે અવશ્ય રીતે મનુષ્યે કરવાં જોઈએ. પ.

૧૮૧. **ૐતાન્યપિ તુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ ॥**

કર્તવ્યાનીતિ મે પાર્થ નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ૐતાનિ, અપિ, તુ, કર્માણિ, સંજ્ઞાન્,
ત્યક્ત્વા, ફલાનિ, ચ, કર્તવ્યાનિ, ઇતિ, મે, પાર્થ, નિશ્ચિતમ્,
મતમ્, ઉત્તમમ્.

૧ કામ્યેઽપિ શુદ્ધિરસ્યેષ મોગસિદ્ધચર્યમેવ સા ।

વિદ્વરાહાવિદેહેન ન હેન્દ્ર યુગ્મને ફલમ્ ॥ વાર્તિકે ॥

આસક્તિથી કરેલાં કામ્યકર્મોમાં પણ ચિત્તની શુદ્ધિ છે જ, પણ તે શુદ્ધિ
એટલે અને આમુખિક-લોકલોકાતરની પ્રાપ્તિરૂપ ફળની સિદ્ધિ માટે જ છે.
વિષાભક્ષી વરાહ આદિ દેહોત્પત્તિ ઈદ્ર જેવું ફળ ભોજવાતું નથી. અર્થાત્ આસક્તિથી
ફલેચ્છાથી કરાતું કમ જ્ઞાન થવા-મોક્ષ રૂપ ફળસિદ્ધિ-માટે તે નથી જ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્રિયન્તે તાનિ કર્માણિ । કર્તુ યોગ્યાનિ
કર્તવ્ય્યાનિ । પૃથાયા અપત્ય પુમાન્ પાર્થ , તત્સન્નુદ્ધૌ હે પાપ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! તુ વળી, પતાનિ
એ, કર્માણિ ઠમો, અપિ પણ સદ્ગુણ આમક્રિત, ચ તથા, ફલ્યાનિ
ફલોને, ત્યક્ત્યા છોડીને, કર્તવ્ય્યાનિ કરવા યોગ્ય, (છે) શ્રી
એમ, મે મારો, નિશ્ચિતમ્ નિર્ધારિત, ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ, મતમ્
અભિપ્રાય (છે)

સાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! વળી સુમુક્તુએ એ ઠમો પણ
આસક્તિ તથા ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને અવશ્ય કરવા
એઈએ, એ પ્રમાણે મારો નિશ્ચિત કરેલો શ્રેષ્ઠ અભિપ્રાય છે
અર્થાત્ ઠર્મના ત્યાગ કરતા સગરહિત ચઈ નિષ્કામ કર્મ કરવા
એ વધારે શ્રેષ્ઠ છે એમ તું માન. ૬

અવતરણિકાઃ—ભગવાને પહેલા ત્યાગની ત્રિવિધતા કહેવા માટે
જણાવેલુ દોવાથી, હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગુણાશ્રયના દેવુથી ત્રિવિધ ત્યાગનું
વર્ણન કરતા કહે છે

‘નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપચતે ॥

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

[જપસુ સવધર્મેષ્ય પરમો ધમ ઉચ્યતે]

અહિંસયા હિ મૃતાના જપયન્ મવચ્ચત્ ॥ મારત્ ॥

જપ તો સવધર્મોથી ઉત્તમ ધર્મ કહેવાય છે કાત્સ્ય કે જપયન્ ભૂતોની-
પ્રાણિઓની અહિંસાથી કરાય છે

જપ્યેનેક તુ સસિદ્ધેરદ્વારણો નામ સશય્ ॥

કુર્વાદયન્ વા કુર્વ મેત્રો વ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥ મત્ ॥

બ્રાહ્મણ તો જપ કરવાથી જ સપુણ સિદ્ધિને પામે છે તે જીલુ કદી કરે કે ન
કરે તો પણ જપ કરવાથી બ્રાહ્મણ મેત્ર-મિત્ર ભાવનાઓ-અહિંસક કહેવાય છે

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કાયસ્ય ક્લેશઃ કાયવલેશઃ, તસ્ય મયમ્ કાયવલેશમયમ્, તસ્માત્ કાયવલેશમયાત્ । ત્યાગસ્ય ફલમ્ ત્યાગ-ફલમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ— કર્મ કર્મ, દુઃખમ્ દુઃખરૂપ, एवं જ, (છે) इति એમ (સમજાવે), કાયક્લેશમયાત્ શરીરને કલેશ થવાના ભયથી, यत् જે (કર્મને), त्यजेत् છોડે, तः તે મનુષ્ય, (કર્મનો) राजसम् રાજસિક, त्यागम् ત્યાગ, कृत्वा કરીને, त्यागफलम् (ચિત્તની શુદ્ધિદ્વારા થતા મોક્ષરૂપી) त्यागनु ફલ, न न, एव જ, लभेत् મેળવે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય ‘ કર્મ દુઃખરૂપ જ છે, ’ એમ સમજાવે, માત્ર શરીરને કષ્ટ થવાના ભયથી કર્મનો ત્યાગ કરે, તે મનુષ્ય, તે તે કર્મનો રજ્જોગુણાત્મક ત્યાગ કરીને, ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષરૂપી ત્યાગનું ફલ કદાપિ મેળવતો નથી, અર્થાત્ તેનો તે ત્યાગ ઉત્તમ ગણાતો નથી. ૮.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન સાત્ત્વિક ત્યાગની વ્યાખ્યા કહે છે:

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥

संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥९॥

૧ આગ્રે ફલાર્થે નિમિત્તે છાયાગમ્મ્ इत्यनुवयेत् ।

। एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अन्तुपयन्ते ॥ आपस्तम्बश्रुतिः ॥

આંખાનું ઝાડ ફળમાટે નિર્માણ કરાય છે એટલે રોપાય છે, પરંતુ જેમ તે ફળ મળવા પહેલાં જ છાયા અને પૂલની સુગમ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણે ધર્મ આચરણ કરનારને પણ ધર્માચરણ સાથે જ અર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ નેષ્કમ્ય-ફલેચ્છારહિત કર્મ-ધર્માચરણ કરવાથી નેષ્કર્મ્યફલસિદ્ધિ એટલે અંતર કરણની શુદ્ધિ સાથે કર્મોક્તિ-વિહિત ફળોની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે જ.

પદચ્છેદઃ—કાર્યમ્, ઇતિ, એવ, યત્, કર્મ, નિયતમ્, ક્રિયતે, અર્જુન, સદ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, ફલમ્, ચ, એવ, સઃ, ત્યાગઃ, સાત્ત્વિકઃ, મતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તું યોગ્યમ્ કાર્યમ્ । સત્ત્વેન સત્ત્વ-ગુણેન યુક્તઃ સાત્ત્વિકઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! કાર્યમ્ (પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને) કરવું જોઈએ એવ જ, ઇતિ એમ, યત્ જે, કર્મ, કર્મ, સદ્ગમ્ આસક્તિને, ચ અને, ફલમ્ ફલને, એવ પણ, ત્યક્ત્વા છોડી દઈને, નિયતમ્ નિયમપૂર્વક, (નિત્ય-દરરોજ) ક્રિયતે કરવામાં આવે છે, સઃ તે, ત્યાગઃ ફલેચ્છાનો ત્યાગ, સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક, મતઃ માનવામાં આવે, (છે)

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને, “ કરવું જ જોઈએ ” એમ જે કર્મ, આસક્તિ તેમ જ ફલેચ્છાનો પણ ત્યાગ કરીને નિયમપૂર્વક પ્રતિદિન કરવામાં આવે છે તે ફલેચ્છાના ત્યાગને, શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ત્યાગ માનેલો છે. અર્થાત્ સંગરહિત થઈ ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીને કરવામાં આવતું કર્મ જ ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. ૯.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક ત્યાગનું કથન કરીને હવે “ સાત્ત્વિક ત્યાગનો અધિકારી જે મનુષ્ય, આસક્તિ અને ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને નિત્ય કર્મ કરતો રહે છે, તેનું આ કરણ, ફલની આસક્તિથી રહિત હોવાથી સર્વદા સ્વચ્છ-વિશુદ્ધ રહે છે, અને વળી નિત્યકર્મોથી સંસ્કાર પામતુ, તે વધારે વિશુદ્ધ પણ થતું જાય છે. ” એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક ત્યાગના નિર્મલ ફલનું વિવેચન કરતા ભગવાન કહે છે

ને દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુપજ્જતે ॥

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેઘાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥

પદ્ચ્છેદઃ—ન, દ્વેષ્ટિ, અકુશલમ્, કર્મ, કુશલે, ન, અનુપજ્જતે, ત્યાગી, સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ, મેઘાવી, છિન્નસંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કુશલમ્ અકુશલમ્, । ત્યાગ- અસ્તિ અમ્ય ઇતિ ત્યાગી । સત્ત્વેન સમ્ સમ્યક્ આવિષ્ટ ઇતિ સત્ત્વસમાવિષ્ટ । મેઘા-અસ્તિ અમ્ય ઇતિ મેઘાવી । છિન્ના સંશયા- યસ્ય સ છિન્નસંશય ।

અર્થ—અને અર્થઃ—ત્યાગી સાત્ત્વિક ત્યાગવાનું મનુષ્ય, સત્ત્વસમાવિષ્ટ સત્ત્વશુદ્ધી સારી ગીતે વ્યાપ્ત થયેલો, છિન્ન-સંશય. જેના સંશયો છેદાઈ ગયા છે તેવો, (અને) મેઘાવી પ્રજાવાનું, (હોવાથી) અકુશલમ્ અશુભ-દુ ખાવહું, કર્મ કર્મનો, ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, (તેમ) કુશલે સુખાવહું કર્મમાં, ન, અનુપજ્જતે આસક્તિ રાખતો નથી.

સાવાર્થઃ—સાત્ત્વિકત્યાગવાળો પુરુષ સત્ત્વશુદ્ધી અત્યંત વ્યાપ્ત થયેલો, અને જેના સંશયો નાશ પામેલા છે એવો પ્રજાવાનું હોવાથી અશુભ જોટલે દુ ખ ઉત્પન્ન કરે તેવા કર્મોનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ જ સુખ આપે તેવાં કર્મોમાં આસક્તિ પણ રાખતો નથી. ૧૦.

૧ વૌષ્ણુદ્વયોમયાત્મનો વિવેચાન્ન નિવર્તને ।

શુભશુદ્ધયા ચ વિહિત ન કરોતિ યથાર્મક ॥

જેમ બાલક દુ ખકારક કાર્યથી તેને નિવેધરૂપ માની અટકતો નથી અને સુખ-કારક-કરવાયોગ્યકાર્ય પણ કરતો નથી તેમ શુભ અને અશુભ એ બન્ને કર્મોનો ત્યાગ કરનાર પુરુષ દોષ ભૂદ્ધિ માની નિવેધરૂપ અશુભ કર્મથી નિવર્તતો નથી-તેનો ત્યાગ કરતો નથી, તથા શુભશુદ્ધિથી વિહિત-શુભ કર્મ પણ કરતો નથી

અવતરણિકા:—“આત્મજ્ઞાનવાળો મનુષ્ય જ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી શકે છે, કારણ કે સર્વ કર્મનું મૂલ જે રાગ અને દ્વેષ તે તેના નિવૃત્ત થઈ ગયા હોય છે, પણ એથી વિરુદ્ધ કે જેને આત્મજ્ઞાન નથી તેવો પુરુષ તો રાગ દ્વેષાદિ દોષોથી લિપ્ત હોઈને સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી શકવા કદીપણ સમર્થ થતો નથી, ” તે ભગવાન જણાવે છે

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદ:—ન, હિ, દેહમૃતા, શક્યમ્, ત્યક્તુમ્, કર્માણિ, અશેપતઃ, યઃ, તુ, કર્મફલત્યાગી, સઃ, ત્યાગી, ઇતિ, અભિધીયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દેહ ત્રિમાર્તિ ઇતિ દેહમૃત, તેન દેહમૃતા । ન શેષમ્ અશેપમ્, અશેષેણ ઇતિ અશેપત । કર્મણાં ફલાનિ કર્મફલાનિ, તેણા ત્યાગ ઇતિ કર્મફલત્યાગ, સ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ કર્મફલત્યાગી ।

અન્વય અને અર્થ:—હિ કારણ કે, દેહમૃતા દેહધારી—જીવાત્મા વડે, અશેપત. સંપૂર્ણ રીતે, કર્માણિ કર્મો, ત્યક્તુમ્ ત્યાગવાને, શક્યમ્ શક્ય, ન નથી, (અને તેથી) ય જે, કર્મફલત્યાગી કર્મોના ફલોનો ત્યાગ કરનાર છે, સઃ તે, તુ જ, ત્યાગી ત્યાગી, (છે) ઇતિ એમ, અભિધીયતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—કારણ કે દેહધારી જીવાત્મા, સંપૂર્ણ રીતે કર્મનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન નથી, તેથી જે મનુષ્ય કર્મોનાં ફલનો ત્યાગ કરી શકે છે, તે જ ખરો ત્યાગી છે એમ કહેવાય છે. ૧૧

અવતરણિકા:—હવે ઉપરોક્ત ક્રમત્યાગરૂપ મન્યાસનું ફલ કહે છે

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—અનિષ્ટમ્, ઇષ્ટમ્, મિથ્યમ્, ચ, ત્રિવિધમ્, કર્મણઃ, ફલમ્, ભવતિ, અત્યાગિનામ્, પ્રેત્ય, ન, તુ, સંન્યાસિનામ્, ક્વચિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ઇષ્ટમ્ અનિષ્ટમ્ । તિલ્લઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । ત્યાગઃ અસ્તિ યેષામ્ તે ત્યાગિનઃ, ન ત્યાગિનઃ અત્યાગિનઃ, તેષામ્ અત્યાગિનામ્ । સંન્યાસઃ અસ્તિ યેષાં તે સંન્યાસિનઃ, તેષાં સંન્યાસિનામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અત્યાગિનામ્ કર્મના ફલને ત્યાગ નહિ કરનારાઓને, કર્મણઃ કરેલા કર્મનું, અનિષ્ટમ્ અશુભ (નરકાદિ), ઇષ્ટમ્ શુભ (સ્વર્ગાદિ), ચ અને, મિથ્યમ્ શુભાશુભ (પુત્ર, પશુ અને અન્નાદિ એમ) ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનું, ફલમ્ ફલ, પ્રેત્ય મુઆ પછી, ભવતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તુ પણ, સંન્યાસિનામ્ કર્મનાં ફલને ત્યાગ કરનાર સંન્યાસિઓને, (તે) ક્વચિત્ કયાંય પણ, ન, (ભવતિ) પ્રાપ્ત થતું નથી.

ભાવાર્થઃ—કર્મના ફલને ત્યાગ નહિ કરનારાઓને કરેલાં કર્મોનું અશુભ, શુભ અને શુભાશુભ મિશ્રિત, એમ ત્રણ પ્રકારનું ફલ, મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કર્મફલનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસિઓને તો તે કયાંય પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. અર્થાત્ કર્મોના ફલનો ત્યાગ કરીને જ કર્મ કરવાં ઉત્તમ છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રભાવે વાસ્તવિક રીતે સંન્યાસિઓને કર્મોનાં ત્રિવિધ ફળો અમર કરતા નથી, એમ કહીને હવે વાસ્તવિક-સંન્યાસના અધિકારમાં પ્રાપ્ત હેતુરૂપ એવા આત્મામા રહેલા અકર્તૃત્વભાવનાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા વિચારી, બધા કર્મોમા જે પદાર્થોનું કર્તાપણું છે તે સંબંધનું કથન કરતાં ભગવાન કહે છે.

પંચૈતાનિ મહાવાહો कारणानि निबोध मे ॥

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्ध्ये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

પદચ્છેદઃ—પંચ, एतानि, महावाहो, कारणानि, निबोध, मे, सांख्ये, कृतान्ते, प्रोक्तानि, सिद्ध्ये, सर्वकर्मणाम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—निश्चयेन बोध इति निबोध । ज्ञातव्याः पदार्थाः, संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यम्, तस्मिन् सांख्ये । कृतस्य (कर्मणः) अन्तः परिसमाप्तिः यत्र सः कृतान्तः, तस्मिन् कृतान्ते । प्रकर्षेण उक्तानि इति प्रोक्तानि । सिद्ध्यन्ते कार्याणि यया सा सिद्धिः, तस्यै सिद्ध्ये । सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तेषां सर्वकर्मणाम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—મહાવાહો હે મોટી બુદ્ધિઓવાળા અર્જુન ! સર્વકર્મણામ સર્વકર્મની, સિદ્ધ્યે સિદ્ધિનેમાટે, કૃતાન્તે કૃતકર્મની 'પરિસમાપ્તિ જેમાં આવી બંધ તેવા, સાંખ્ય સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં, एतानि એ (હુમણાં કહેવામાં આવશે તે) પંચ પાંચ, कारणानि કારણો, मे मास (કથન) થી, निबोध निश्चय-પૂર્વક તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો અર્જુન ! સમગ્ર કર્મની 'સિદ્ધિમાં, કૃત કર્મની પરિસમાપ્તિ જેમાં આવી બંધ છે એવા સાંખ્યશાસ્ત્રમાં, હુમણાં જે કહેવામાં આવશે તે પાંચ કારણો તું મારી પાસેથી નિશ્ચયપૂર્વક જાણ. ૧૩.

૧ “ સર્વ કર્માશ્વિલ પાર્થ જ્ઞાને પરિભ્રમ્યન્તે ” હે પાંથ ! પશ્ચી રીતે સર્વ કર્મની જ્ઞાનમાં જ સમાપ્તિ થાય છે.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત પાંચ કારણો ક્યાં ક્યાં છે તે હવે ભગવાન કહે છે:

અધિष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ ૧૪ ॥

પદ્ચ્છેદ:—અધિષ્ઠાનમ્, તથા, કર્તા, કરણમ્, ચ, પૃથગ્વિધમ્, વિવિધાઃ, ચ, પૃથક્, ચેષ્ટાઃ, દૈવમ્, ચ, એવ, અત્ર, પંચમમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અધિષ્ઠીયતે અસ્મિન્ इति અધિષ્ઠાનમ્ । કરોતિ इति કર્તા । ક્રિયતે અનેન इति કરણમ્ । પૃથગ્ વિધાઃ यस્ય તત્ પૃથગ્વિધમ્ । પૃથગ્મૂતાઃ ચેષ્ટાઃ इति પૃથક્ચેષ્ટાઃ । દેવેભ્યઃ સંજાતમ્ इति દૈવમ્ । અસ્મિન્ इति અત્ર ।

અન્વય અને અર્થ:—અત્ર સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં, અધિષ્ઠાનમ્ (ઇચ્છા, દેષ તથા સુખદુઃખાદિનું) આશ્રયભૂત-શરીર, તથા તેમ, કર્તા ઉપાધિવશણુ-લોકતા, ચ અને, પૃથગ્વિધમ્ જુદા જુદા પ્રકારની, કરણમ્ ઇન્દ્રિયો, ચ તથા, વિવિધાઃ સિન્ન સિન્ન પ્રકારની, ચેષ્ટાઃ ક્રિયાઓ, ચ અને, દૈવમ્ ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોની અભિમાની આદિત્યાદિ દેવતાઓથી ઉદ્ભવેલું દૈવ, (એ) પંચમમ્ પાંચમું, એવ ખાસ, (કારણ છે).

ભાવાર્થ:—સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં ઇચ્છા, દેષ અને સુખદુઃખાદિનું આશ્રયભૂત શરીર, કર્તા, જુદા જુદા ઇન્દ્રિયો, સિન્ન સિન્ન પ્રકારની ક્રિયાઓ, અને ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના અભિમાની આદિત્યાદિ દેવતાઓથી ઉદ્ભવેલું દૈવ, એ પાંચમું ખાસ કારણ છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે એ પાત્રે કારણોનું સ્વરૂપ કહી તેમ રહેલું સર્વકર્મનું હેતુપણું હવે બગવાનું બતાવે છે

શરીરવાદ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ॥

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—શરીરવાદ્મનોભિઃ, યત્, કર્મ, પ્રારમ્ભતે, નરઃ, ન્યાય્યમ્, વા, વિપરીતમ્, વા, પંચ, એતે, તસ્ય, હેતવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શરીરં ચ વાક્ ચ મનશ્ચ ઇતિ શરીર-વાદ્મનોભિઃ, તૈઃ શરીરવાદ્મનોભિઃ । પ્રકર્ષેણ આરમ્ભતે ઇતિ પ્રારમ્ભતે । ન્યાયાત્ અનપેતમ્ ન્યાય્યમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શરીરવાદ્મનોભિઃ શરીર, વાણી અને મનવડે, ન્યાય્યમ્ ન્યાયયુક્ત, વા અથવા, વિપરીતમ્ અન્યાયયુક્ત, વા પણ, યત્ જે, કર્મ કર્મ, નરઃ મનુષ્ય, પ્રારમ્ભતે આરંભે છે, તસ્ય તે કર્મનાં, એતે એ, પંચ પાંચ, હેતવઃ કારણો (છે).

ભાવાર્થઃ—શરીર, વાણી તથા મનવડે, ન્યાયયુક્ત, કે અન્યાયયુક્ત પણ જે કંઈ કર્મ મનુષ્ય આરંભે છે, તે સઘળા કર્મમાં ઉપરોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવસ્તુઓ જ કારણ છે. ૧૫.

અવતરણિકા —એ પ્રમાણે અધિષ્ઠાનાદિ વસ્તુઓનું ક્રિયાઓમાં કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરી, આત્માને કર્તાપણું છે જ નહિ તે બતાવતા બગવાનું કહે છે

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ॥

પશ્યત્યકૃતવુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્ર, एवम्, सति, कर्तारम्, आत्मानम्, केवलम्, तु, यः, पश्यति, अकृतबुद्धित्वात्, न, सः, पश्यति, दुर्मतिः.

व्युत्पत्तिसमासाः—तस्मिन् इति तत्र । करोति इति कर्ता, तं कर्तारम् । न कृता अकृता, अकृता चासौ बुद्धिश्च अकृतबुद्धिः, अकृतबुद्धेः भावः अकृतबुद्धित्वम्, तस्मात् अकृतबुद्धित्वात् । दुष्टा मतिः यस्य सः दुर्मतिः ।

અનુવચ અને અર્થઃ—તત્ર તે કર્મોમાં, एवम् એ પ્રમાણે (યથોક્ત પાંચ હેતુઓથી જ નિર્વૃત્તિ થતી,) સતિ હોવા છતાં, (પણ) યઃ જે મનુષ્ય, અકૃતબુદ્ધિત્વાત્ અસંસ્કારી બુદ્ધિપણા વડે, કેવલમ્ શુદ્ધ-નિરુપાધિક, આત્માનમ્ આત્માને, કર્તારમ્ કર્તા, (તરીકે) પશ્યતિ બુદ્ધે છે, સઃ તે દુર્મતિઃ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો—પુરુષ, ન, પશ્યતિ (સત્ય રીતે) જોતો નથી.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત પાંચ હેતુઓથી જ કર્મોની નિર્વૃત્તિ થતી હોવા છતાં પણ જે મનુષ્ય અસંસ્કારી બુદ્ધિ વડે, શુદ્ધ એવા નિરુપાધિક આત્માને કર્તા તરીકે જુએ છે, તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો પુરુષ સત્ય રીતે જોતો નથી. અર્થાત્ તેની લોકિક ચક્ષુથી તે સત્ય વસ્તુસ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—“પરંતુ હિતમ બુદ્ધિવાળો પુરુષ તે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોઈ શકતો હોવાથી તે કદીપણ બંધન પામતો નથી,” તે જણાવતાં ભગવાન કહે છે:

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ॥

હત્વાપિ સ ઇમાંલ્લોકાન્ન હંતિ ન નિવધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યસ્ય, ન, અહંકૃતઃ, ભાવઃ, બુદ્ધિઃ, યસ્ય, ન, લિપ્યતે, હત્વા, અપિ, સ, ઇમાન્, લોકાન્, ન, હન્તિ, ન, નિવધ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અહમ્ અહકારેણ કૃતઃ' इति अहंकृतः ।
બુદ્ધયતે જ્ઞાયતે અનયા સા બુદ્ધિઃ' । નિતરા વધ્યતે इति निवध्यते ।

અન્વય અને અર્થઃ—યસ્ય જેને, અહંકૃત. 'હું કરતાં છું' એવી જાતનો, ભાવ. ભાવ, ન નથી, (તેમ) યસ્ય જેની, બુદ્ધિ. બુદ્ધિ—અતઃકરણ, ન, લિપ્યતે લેપાતી નથી, સઃ તે પુરુષ, ઇમાન્ આ, લોકાન્ લોકોને, હત્વા હણીને, અપિ પણ, ન, હન્તિ હણતો નથી, (તેમ) ન, નિવધ્યતે તેના ધર્માધર્મરૂપી ફલોપડે બંધાતો (પણ) નથી.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્યના હૃદયમાં 'હું કરતાં છું' એવી જાતનો ભાવ નથી, તેમ જ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તે પુરુષ આ લોકોનો નાશ કરતો છતાં પણ નાશ કરનારો મનાતો નથી, અને તેથી જ અહંભાવ તથા

૧. एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ॥ वर्धते कर्मणा नो फलीय न् ।

તસ્યેવ સ્વાપદવિત્ત વિદિત્વા ન લિપ્યતે કર્મણા પાપકેન ॥ શ્રુતિ ॥

એ બ્રહ્મવેત્તા—બ્રાહ્મણનો સદાનો મહિમા—માહાત્મ્ય છે કે પુણ્ય કર્મવડે વધતો નથી અને પાપ કર્મવડે ઘટતો નથી તે જોતાના પદ-સ્વરૂપને જાણનાર હોય છે તેથી તે જોતાના જ્ઞાનવ્ય પદને જાણીને તે જ્ઞાની—બ્રાહ્મણ પાપ કર્મવડે લેપાતો નથી. યદા કુઠ્ઠરપલાશ આગે ન સ્પિગ્યન્તે દર્શમેન વિદિ પાપકર્મે ન સ્પિગ્યન્તે. જેમ કર્મ ૧ના પદને પાણી સ્પર્શ કરતું નથી તેમ જ્ઞાનીને પાપકર્મ લેપાતું નથી.

ફલાસકિતથી શૂન્ય હોવાથી ધર્માધર્મરૂપી ફલવટે બધાતે
નથી. અર્થાત્ તેવા પુરુષને કર્મનું બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૭.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં આત્માને કર્તાપણું અથવા
કર્મના ફલનો સંબંધ નથી એમ કહ્યું. તે જ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે
કર્મોની પ્રવર્તક ત્રણેય અને કર્મોનોઅગ્રહ, તેનું કથન કરનાં ભગવાન કહે છે:

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ॥

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, પરિજ્ઞાતા, ત્રિવિધા, કર્મ-
ચોદના, કરણમ્, કર્મ, કર્તા, इति, ત્રિવિધઃ, કર્મસંગ્રહઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । જ્ઞાતુમ્
ઉચિતં જ્ઞેયમ્ । પરિતઃ જાનાતિ ઇતિ પરિજ્ઞાતા । તિલ્લઃ વિધાઃ યસ્યાઃ સા
ત્રિવિધા । ચોદન્તે અનયા ઇતિ ચોદના, કર્મણાં ચોદના કર્મ-
ચોદના । ક્રિયતે અનેન ઇતિ કરણમ્ । ક્રિયસે ઇતિ કર્મ । કરોતિ ઇતિ
કર્તા । ત્રયઃ વિધાઃ યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । સંગૃહ્યન્તે અસ્મિન્ ઇતિ સદ્ગ્રહઃ ।
કર્મણાં સંગ્રહઃ કર્મસંગ્રહઃ ।

૧ જ્ઞાન જ્ઞેય જ્ઞાનિન ચ દ્યૌષ્ય વિધિરુચિતઃ ।

કારણ ચેવ કર્તૃ ચ કર્મકારણસંગ્રહઃ ॥ ઋગ્વેદે ॥

જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ વિધિ ઉત્પન્ન થયે છે, તેમ જ કરણ-
સાધન-કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા આંતરેન્દ્રિય-બુદ્ધ્યાદિ ચાર, તે કરણ, કર્તા-
પ્રયોક્તા અને કર્મોની કારણસદૃ સંગ્રહ પણ તેમની અપેક્ષાએ જ ઉત્પન્ન થયે છે.

ફલતોઽપિ ચ યત્કર્મ જ્ઞાનર્થેનાનુદયમે । કેવલપ્રીતિદેહતુલ્યાનુદયમ્ ઇતિ કથ્યતે ॥

ફલેન્દ્રાથી પણ કરાયણ જે કર્મ અનર્થવટે અનુભવ થતું નથી તે કેવળ
પ્રીતિ કારણરૂપ હોવાથી ‘ધર્મ’ એમ કહેવાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—જ્ઞાનમ્ જે વડે જાણી શકાય તે જ્ઞાન, જ્ઞેયમ્ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ તે જ્ઞેય, (અને) પરિજ્ઞાતા ઉપાધિલક્ષણ—અવિદ્યાકલ્પિત ભોકતા તે જ્ઞાતા, (એમ એ) ત્રિવિદ્યા ત્રણ પ્રકારની, કર્મચોદના કર્મોની પ્રેરણા—ઉપદેશ કરનારી ત્રિપુટી, (છે અને) કરણમ્ શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો (તથા બુદ્ધિ ઇત્યાદિ) કરણ, કર્મ (કર્તાની પરમ ઇન્સિત ક્રિયા તે) કર્મ, (તથા) કર્તા (કર્મોનો. વ્યાપાર કરનાર) કર્તા, इति એ પ્રમાણે, ત્રિવિધ: ત્રણ પ્રકારનો, કર્મસંગ્રહ: કર્મોનો આશ્રય, (છે). અર્થાત્ તે ત્રણના યોગથી જ સર્વ ક્રિયા થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—જ્ઞાન, જ્ઞેય, અને ઉપાધિલક્ષણ—અવિદ્યા—કલ્પિત ભોકતા એટલે જ્ઞાતા, એ ત્રિપુટી જ કર્મોમાં પ્રેરક છે, અને બાહ્યાભ્યન્તર ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ ઇત્યાદિ કરણ, કર્મ અને કર્મોનો વ્યાપાર કરનાર કર્તા એ ત્રણપ્રકારનો કર્મોનો સંગ્રહક વર્ગ છે. અર્થાત્ એ ત્રણથી જ સર્વ પ્રકારની ક્રિયા થતી હોવાથી એ જ ક્રિયાનો આશ્રયભત વર્ગ છે. ૧૮.

અવતરણિકા:—હવે જ્ઞાન, કર્મ, અને ક્રિયા—પ્રવતક સર્વ ગુણાત્મક હોવાથી સત્ત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણ ગુણોના બેઠથી તેમના પશ્ચ બેદ છે. એટલે તેનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે:

જ્ઞાનં કર્મં ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ॥

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞાનમ્, કર્મ, ચ, કર્તા, ચ, ત્રિધા, એવ, ગુણભેદતઃ, પ્રોચ્યતે, ગુણસંખ્યાને, યથાવત્, શ્રુણુ, તાનિ, અપિ.

અવિમક્તઃ, તમ્ અવિમક્તમ્ । વિશેષેણ મક્તાનિ ઇતિ વિમક્તાનિ, તેષુ વિમક્તેષુ । સત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(મનુષ્ય) યેન જે (જ્ઞાન) વડે, વિમક્તેષુ (પ્રતિશરીરરૂપે) લિન્ન જણાતાં સર્વભૂતેષુ સર્વેપ્રાણિઓમા, અવ્યયમ્ અવિનાશી, (અને) અવિમક્તમ્ અવિલકત, એવા એકમ્ એક જ, માવમ્ પરમાત્મતત્ત્વને, ર્દક્ષતે જોઈ શકે છે, તત્ તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક (જ્ઞાન), વિદ્ધિ તું જાણુ.

ભાવાર્થઃ—મનુષ્ય, જે જ્ઞાનવડે પ્રત્યેક શરીરરૂપે લિન્ન જણાતાં પ્રાણિમાત્રમાં અવિનાશી, અને અવિલકત, એવા એક જ—સમાન—પરમાત્મતત્ત્વને જોઈ શકે છે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જ્ઞાન જાણુ. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અદ્વૈતવાદી વેદાન્તિઓએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સાત્ત્વિક જ્ઞાન વિશે કહી, હવે ત્યાગ કરવા યોગ્ય તર્કવાદિઓના મનસિક જ્ઞાન સમર્થમા ભગવાન્ કહે છે

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ॥

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—પૃથક્ત્વેન, તુ, યત્, જ્ઞાનમ્, નાનાભાવાન્, પૃથગ્વિધાન્, વેત્તિ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, તત્, જ્ઞાનમ્, વિદ્ધિ, રાજસમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૃથક્ ભાવ પૃથક્ત્વમ્, તેન પૃથક્ત્વેન । નાના વિવિધાં ભાવા. નાનાભાવા, તાન્ । પૃથક્ વિધાં પ્રકારાં યેષા તે પૃથગ્વિધા., તાન્ પૃથગ્વિધાન્ । રાજસા નિર્વૃત્તમ્ ઇતિ રાજસમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ —તુ પણ, યત્ જે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, સ્મરણુ સર્વ, મૃતેષુ પ્રાણિઓમાં, પૃથક્ત્વેન (પ્રતિશરીરના) ભિન્ન-પણાવડે, નાનામાવાન્ અનેક પ્રકારના ભાવોને, પૃથગ્વિધાન્ બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના, વેત્તિ બાણે છે, તત્ તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, ગજસમ્ રાજસિક, (જ્ઞાન) વિન્દિતું બાણ.

ભાવાર્થ:—જે જ્ઞાન સર્વ પ્રાણિમાં પ્રત્યેક શરીરના ભિન્ન-પણાવડે અનેક પ્રકારના ભાવોને ભિન્નભિન્ન પ્રકારના બાણે છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસિક જ્ઞાન બાણ. અર્થાત્ એ પ્રમાણે સર્વમાં જે જ્ઞાનથી ભેદભાવ જણાવવામાં આવે છે તે જ્ઞાન રાજસ જ્ઞાન છે એમ તું બાણ ૨૧.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક જ્ઞાનના મત્તમમાં ભગવાન કહે છે

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ ॥

અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, કૃત્સ્નવત્, એકસ્મિન્, કાર્યે, સક્તમ્, અહૈતુકમ્, અતત્ત્વાર્થવત્, અલ્પમ્, ચ, તત્, તામસમ્, ઉદાહૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કૃત્સ્નમ્ इव इति કૃત્સ્નવત્ । હૈતુ અમ્ય અસ્તિ इति હૈતુકમ્, ન હૈતુકમ્ અહૈતુકમ્ । તત્ત્વસ્ય અર્થ તત્ત્વાર્થ, તત્ત્વાર્થ इव इति તત્ત્વાર્થવત્, ન તત્ત્વાર્થવન્ અતત્ત્વાર્થવત્ । તમસા નિર્વૃત્તમ્ તામસમ્ ।

અન્વય અને અર્થ —તુ વળી, યત્ જે-જ્ઞાન, એકસ્મિન્ એક જ, કાર્યે કાર્ય-વસ્તુ કે પદાર્થમાં, અહૈતુકમ્ હેતુ વિના,

(પણ) કૃત્સ્નવત્ સંપૂર્ણની સમાન, સક્તમ્ આસકત, (હોય તેમ) અતત્વાર્થવત્ તત્વાર્થરહિત, ચ અને, અલ્પમ્ શુદ્ધ, (હોય) તત્ તે-જ્ઞાન, તામસમ્ તામસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેવાયલું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે જ્ઞાન એક જ કાર્ય-વસ્તુ કે પદાર્થમાં આવશ્યક હેતુ વિના પણ જાણે તે સંપૂર્ણ હોય તમ આસકત રહે છે, તથા જે તત્વાર્થરહિત અને શુદ્ધ છે, તે જ્ઞાનને તામસિક જ્ઞાન કહેલું છે અર્થાત્ તેવા જ્ઞાનથી મનુષ્ય અધોગતિને જ પામે છે એમ સમજ. ૨૨

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જ્ઞાનની ત્રિવિધતા કહીને હવે કર્મની ત્રિવિધતા કહેતા પ્રથમ આત્મિક કર્મ વિષે બગવાનું કહે છે

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ॥

અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—નિયતમ્, સદ્ગરહિતમ્, અરાગદ્વેષતઃ, કૃતમ્, અફલપ્રેપ્સુના, કર્મ, યત્, તત્, સાત્ત્વિકમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિ નિયમેન યતમ્ इति નિયતમ્ । સજ્યન્તે પ્રાણિન અનેન इति સદ્ગ, સદ્ગેન રહિત સદ્ગરહિતમ્ । રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ, રાગદ્વેષામ્યામ્ इति રાગદ્વેષત્, ન રાગદ્વેષતઃ અરાગદ્વેષત । ફલ પ્રકર્ષેણ ઈપ્સતિ इति ફલપ્રેપ્સુ, ન ફલપ્રેપ્સુઃ અફલપ્રેપ્સુ, તેન અફલપ્રેપ્સુના ।

અન્વય અને અર્થ:—નિયતમ્ નિયમપૂર્વક, સદ્ગરહિતમ્ અભિમાનરહિત, અરાગદ્વેષત રાગદ્વેષવિના, અફલપ્રેપ્સુના ફલની

ઈચ્છા નહિ કરનારે ચત્ત્વે કર્મ, કૃતમ્ કર્યુ, (હોય) તત્ તે સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, (કર્મ) ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—નિયમપૂર્વક નિત્ય, તેમ અભિમાન, આસક્તિ અથવા દ્વેષના લેશ માત્રથી પણ રહિત થઈને ફક્તની ઈચ્છા નહિ કરનાર મનુષ્યના હાથે જે કર્મ કરવામા આવ્યું હોય તે સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે. ૨૩

અવતરાણુકા:—નાસ્તિક કર્મ વિરોધીને હવે ભગવાન્ રાજસિક કર્મમનુષ્યમા કહે છે

યત્તુ કામેષ્વના કર્મ સાંહકારેણ વા પુનઃ ॥

ક્રિયતે વહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, કામેષ્વના, કર્મ, સાંહકારેણ, વા, પુનઃ, ક્રિયતે, વહુલાયાસમ્, તત્, રાજસમ્, ઉદાહતમ્ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કામાન્ ઈષ્પતિ ઇતિ કામેષ્વ, તેન કામેષ્વના । અહક્રોણ સતિ સાહકાર, તેન સાહકારેણ । વહુલઃ આયાસ યસ્મિન્ તત્ વહુલાયાસમ્ ।

૧ દારા હમે મે મનગા હમે મે શુદ્ધા હમે મે પદ્મવલ્લભમે મે ।

૨૫ નોત મેવતમાનરૂપ મ મે કૃત કાલકૃત્રેણ નોત ॥

૧ આ સ્ત્રિઓ મારી, આ પુત્રો મારા, આ ધરો મારા અને આ પશુ-ચોખા મારા એમ મેંદા જેવા રૂપવાયો-અહકારી મેં મેં મારૂં મારૂં કરતો કાલકૃત્રેણ ૨૫-નાહર-સમાડિઆવડે પકડાઈ-લેવાઈ ભય છે

અશન મે વસન મે જાયા મ વન્ધુવર્ગો મે ।

હતિ મે મ કુર્વાણ કાલકૃત્રા હા ત વુદ્ધજમ્ ॥

અન્ન મારૂં, વસ્ત્ર મારૂં, સહી મારી અને બધુવર્ગ-માઈ બાઈર-દુહાઈ કપીલો મારો એમ મેં મેં-મારૂં મારૂં કન્ધારા-અહકારી પુરુષરૂપી બંધરને કાલકૃત્રેણ લગાડિઓ મારી નાખે છે

અન્વય અને અર્થ:—તુ વળી, કામેષ્ટુના ફલની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યવડે, અહંકારેણ અહંકારપૂર્વક, વા અથવા, बहुलायासम् ઘણા જ શ્રમવાળું, યત્ જે, કર્મ કર્મ, પુનઃ વારંવાર, ક્રિયતે કરાય છે, તત્ તે (કર્મ), રાજસમ્ રાજસિક, उदाहृतम् કહેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—વળી ફલની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યવડે અહંકારપૂર્વક, અથવા ઘણા જ પરિશ્રમવાળું જે કર્મ વારંવાર કરવામાં આવે છે, તે રાજસિક કર્મ કહેવાય છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક કર્મ વિષે ભગવાન કહે છે:

• अनुबंधं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ॥

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

પદચ્છેદ:—અનુબન્ધમ્, ક્ષયમ્, હિંસામ્, અનવેક્ષ્ય, ચં, પૌરુષમ્, મોહાત્, આરમ્ભયતે, કર્મ, યત્, તત્, તામસમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અનુબન્ધયતે ઇતિ અનુબન્ધઃ, તત્ અનુબન્ધમ્ । ન અવેક્ષ્ય અનવેક્ષ્ય । પુરુષસ્ય ભાવઃ પૌરુષમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અનુબન્ધમ્ લવિધ્યમાં થનારા પરિણામને, ક્ષયમ્ શક્તિના અથવા ધનના નાશને, હિંસામ્ પ્રાણીને થનારી ખીડાને, ચ અને, પૌરુષમ્ પોતાના સામર્થ્યને, અનવેક્ષ્ય જોયા વિના, મોહાત્ મોહથી, યત્ જે, કર્મ કર્મ, આરમ્ભયતે આરંભવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—ભવિષ્યમાં યનારા પરિણામને, શક્તિના કે દ્રવ્યના વ્યયને, પ્રાર્થાને યનારી પીડાને અને પોતાના સામર્થ્યને જોયા વિના એટલે તે સંબંધી વિચાર કર્યા સિવાય, મોહથી જે કર્મ આરંભવામાં આવે છે, તે તામસિક કર્મ કહેવાય છે. ૨૫.

અવત-શિક્ષા:—એ પ્રમાણે કર્મની ત્રિવિધતા કહી હવે સાત્ત્વિકાદિ ગુણમેદવડે કર્તા પણ તથા પ્રકારનો કહેવામાં આવે છે, તે જણાવવા માટે તેનાં પણ સાત્ત્વિકાદિ લક્ષણો જગવાનું કહે છે:

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ॥

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ૨૬

પદચ્છેદ:—મુક્તસદ્ગ:, અનહંવાદી, ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ, સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ, નિર્વિકારઃ, કર્તા, સાત્ત્વિકઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મુક્તઃ પરિત્યક્તઃ સદ્ગઃ યેન સઃ મુક્ત-સદ્ગઃ । ‘અહમ્’ ઇતિ વક્તું શીલ્પ અસ્ય ઇતિ, અહમ્ ઇતિ વક્તિ ઇતિ, અહંવાદઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વા અહંવાદી, ન અહંવાદી અનહંવાદી । ધૃતિશ્ચ ઉત્સાહશ્ચ ધૃત્યુત્સાહૌ, તામ્યાં સમ્યક્ અન્વિતઃ ઇતિ ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ । સિદ્ધિશ્ચ અસિદ્ધિશ્ચ સિદ્ધ્યસિદ્ધી, તયોઃ સિદ્ધ્ય-સિદ્ધ્યોઃ । નિર્ગતઃ વિકારઃ યસ્માત્ સઃ નિર્વિકારઃ । કરોતિ ઇતિ કર્તા ।

અન્વય અને અર્થ:—મુક્તસદ્ગઃ આસક્તિરહિત, અનહંવાદી અહંકારના લેશમાત્રથી પણ મુક્ત, ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ધીરજ અને ઉત્સાહવડે મુક્ત, (અને) સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સિદ્ધિ તેમ જ અસિદ્ધિમાં, નિર્વિકારઃ હર્ષ અને શોકના વિકારરહિત (થઇ), કર્તા કાર્ય કરનાર (પુરુષ), સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક (કર્તા), ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—આસક્તિ તેમ જ અહંકારના લેશથી રહિત, ધીરજ અને ઉત્સાહથી યુક્ત, તેમ જ સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં પણ જે હર્ષશોકાદિ વિકારથી રહિત હોય તેવો કાર્યકર્તા પુરુષ સાત્ત્વિક-સત્ત્વગુણી કર્તા કહેવાય છે ૨૬.

અવતરણિકા:—હવે રાજસિક કર્તાના લક્ષણો ભગવાન કહે છે

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ॥

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—રાગી, કર્મફલપ્રેપ્સુઃ, લુબ્ધઃ, હિંસાત્મકઃ, અશુચિઃ, હર્ષશોકાન્વિતઃ, કર્તા, રાજસઃ, પરિકીર્તિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રાગ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ રાગી । કર્મણ ફલ કર્મફલમ્, કર્મફલ પ્રત્યેષ્ણ ઈપ્સતિ ઇતિ કર્મફલપ્રેપ્સુ । હિંસા એવ આત્મા યસ્ય સ હિંસાત્મક । ન શુચિ અશુચિ । હર્ષશ્ચ શોકશ્ચ હર્ષશોકૌ, તામ્યામ્ અન્વિત ઇતિ હર્ષશોકાન્વિત । પરિત કીર્તિત પરિકીર્તિત ।

અન્યથા અને અર્થ:—રાગી વિષયાસક્ત, કર્મફલપ્રેપ્સુ કર્મનાં ફલની ઇચ્છા રાખનારો, લુબ્ધ લોભી હિંસાત્મક પારકાને ખીડા કરવાની પ્રકૃતિવાળો, અશુચિ અપવિત્ર, (તથા) હર્ષશોકાન્વિત હર્ષ અને શોકવડે યુક્ત, કર્તા કર્તા, રાજસ રાજસિક, પરિકીર્તિતઃ કહેવાયો (૪)

ભાવાર્થ:—વિષયોમા આસક્ત, કર્મના ફલની ઇચ્છા કરનાર, લોભી, અન્યને ખીડા કરવાની હિંસક પ્રકૃતિવાળો, અપવિત્ર, તેમ જ હર્ષશોકાદિ ભાવોથી યુક્ત જે કર્તા તે રજોગુણી કર્તા કહેવાય છે ૨૭

અવતરણિકા:—હવે તમેગુણી કર્તાના લક્ષણો ભગવાન કહે છે

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ॥

વિપાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અયુક્તઃ, પ્રાકૃતઃ, સ્તબ્ધઃ, શઠઃ, નૈષ્કૃતિકઃ, અલસઃ, વિપાદી, દીર્ઘસૂત્રી, ચ, કર્તા, તામસઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યુક્તઃ અયુક્ત । પ્રવર્ષેણ અતિ ઇવ ન કૃત ન સસૃકતઃ ઇતિ પ્રાકૃત । નિષ્કૃતિ પરવૃત્તિચ્છેદ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ નૈષ્કૃતિક । વિપાદ. અસ્તિ અમ્ય ઇતિ વિપાદી । દીર્ઘ સૂત્રયિતું શીલમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દીર્ઘસૂત્રી ।

અર્થઃ—અયુક્તઃ અસાવધાન, પ્રાકૃતઃ અત્યંત અસમ્પ્રકારી બુદ્ધિવાળો, સ્તબ્ધઃ ઉદ્ભૂત, શઠ માયાવી, નૈષ્કૃતિક. પારકાની વૃત્તિનું છેદન કરનાર, અલસઃ આળસુ, વિપાદી નિરંતર અસતુષ્ટ સ્વભાવવાળો, ચ તથા, દીર્ઘસૂત્રી વિચારોમા જ કર્મને લબાબ્યા કરનાર, કર્તા કર્તા, તામસ તામસિક, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—અસાવધાન, અત્યંત અસમ્પ્રકારી બુદ્ધિવાળો, ઉદ્ભૂત, માયાવી, પારકાની વૃત્તિ છેદનારો, આળસુ, નિરંતર અસંતુષ્ટ, તથા દીર્ઘસૂત્રી—માત્ર વિચારોથી મનોરથો ધડનાર કર્તા તમેગુણી કર્તા કહેવાય છે, ૨૮

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ, અને કર્તાના ત્રિવિધ ભેદો કહી, હવે બુદ્ધિ તથા ધૃતિના ભેદો કહેવા માટે પહેલા તેના ઉપોદ્ધાતરણે ભગવાન કહે છે

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

पदच्छेदः—बुद्धेः, भेदम्, धृतेः, च, एव, गुणतः, त्रिविधम्, शृणु, प्रोच्यमानम्, अशेषेण, पृथक्त्वेन, धनञ्जय ।

व्युत्पत्तिसमासाः—गुणेभ्य इति गुणन । प्रकर्षेण उच्यते असौ प्रोच्यमानः, तम् । न शेषम् अशेषम्, तेन अशेषेण । पूयन् माव पृथक्त्वम्, तेन । धनं जयति इति धनजय, तत्सबुद्धौ हे धनंजय ।

अन्वय अने अर्थः—धनजय छे धनजय—अर्जुन ! बुद्धे बुद्धिना, च अने, धृते धीरजना, एव यत्, गुणत शुद्धेय्यी, पृथक्त्वेन जुही जुही रीते, (अने) अशेषेण संपूर्ण रीते, (यत्) प्रोच्यमानम् (भाषाथी) छेवाता, त्रिविधम् त्रय प्रकारना, भदम् लेहने, शृणु तुं साक्षण

भावार्थः—छे अर्जुन ! बुद्धिना अने धीरजना यत् शुद्धे प्रभावे जुही जुही रीते तथा संपूर्ण रीते भाषाथी छेवाता त्रय प्रकारना लेहने सावधानता पूर्वकं तुं साक्षण २६

अन्तरङ्गिका—हवे अभा प्रथम सात्त्विक बुद्धिना लक्षणे भगवान् छे छे

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥

बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

પદચ્છેદઃ—પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, કાર્યાકાર્યે, મયામયે, વન્ધમ્, મોક્ષમ્, ચ, યા, વેત્તિ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્થ, સાત્ત્વિકી ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વૃત્તિઃ વર્તનમ્ इति પ્રવૃત્તિઃ, તામ્ પ્રવૃત્તિમ્ । નિ પ્રતિબન્ધકા વૃત્તિઃ इति નિવૃત્તિઃ, તામ્ નિવૃત્તિમ્ । કર્તુ યોગ્યં કાર્યમ્, ન કાર્યમ્ અકાર્યમ્, કાર્યં ચ અકાર્યં ચ કાર્યાકાર્યે, તે કાર્યાકાર્યે । વિભેતિ અસ્માત્ इति મયમ્, મયં ચ અમયં ચ મયામયે, તે મયામયે ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! યા જે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, પ્રવૃત્તિમ્ ધર્મની પ્રવૃત્તિને, ચ તથા, નિવૃત્તિમ્ ઉપરતિ-મોક્ષહેતુ-સંન્યાસમાર્ગને, કાર્યાકાર્યે કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યને, ચ તેમ, મયામયે ભય અને અભયને, વન્ધમ્ સંસારના બંધનને, ચ અને, મોક્ષમ્ મોક્ષને, યા યશ્ચ, વેત્તિ જાણે છે, સા તે બુદ્ધિ, સાત્ત્વિકી સર્વશુભવાળી, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ ધર્મની પ્રવૃત્તિ, મોક્ષ-માર્ગના હેતુભૂત નિવૃત્તિ-ઉપરતિ, તેમ જ કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય, ભય તેમ જ અભય તથા બંધ અને મોક્ષને જાણે છે, તે બુદ્ધિને સર્વશુભવાળી બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૦.

અવતરણિકાઃ—હવે રાજાની બુદ્ધિનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે-

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ॥

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—યયા, ધર્મમ્, અધર્મમ્, ચ, કાર્યમ્, ચ, અકાર્યમ્, એવ, ચ, અયથાવત્, પ્રજાનાતિ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્ય, રાજસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધારયતિ ઇતિ ધર્મઃ, તં ધર્મમ્ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તસ્ અધર્મમ્ । કર્તુ યોગ્યં કાર્યમ્, ન કાર્યમ્ અકાર્યમ્ । ન યયાવત્ અયથાવત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્ય હે પાર્ય ! યયા જે બુદ્ધિથી, (મનુષ્ય) ધર્મમ્ ધર્મને, ચ અને, અધર્મમ્ અધર્મને, કાર્યમ્ કરવા યોગ્ય ધર્મને, ચ અને, અકાર્યમ્ ન કરવા યોગ્ય ધર્મને, અયથાવત્ જેવું હોય તેનાથી બુદ્ધી રીતે અર્થાત્ અસત્ય રીતનું, પ્રજાનાતિ જાણે છે, સા તે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, રાજસી રજે-શુણ્ણવાળી, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્ય ! જે બુદ્ધિથી મનુષ્ય, ધર્મને અને અધર્મને, તેમજ કાર્ય તથા અકાર્યને જેવું હોય તેવું યથાર્થ રીતે ન જાણતાં તેનાથી ભિન્ન રીતે જ જાણે છે તે બુદ્ધિ, રજેશુણ્ણવાળી બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—હવે તામસી બુદ્ધિનાં લક્ષણો બગવાનું કહે છે.

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ॥

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્ય તામસી ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—અધર્મમ્, ધર્મમ્, ઇતિ, યા, મન્યતે, તમસા, આટ્ટતા, સર્વાર્થાન્, વિપરીતાન્, ચ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્ય, તામસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ધર્મ. અધર્મઃ, તમ્ અધર્મમ્। સર્વે ચ તે અર્થાશ્ચ સર્વાર્થા, તાન્ સર્વાર્થાન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ! યા જે બુદ્ધિ, તમસા તમોશુભુધી, આવૃતા ઢંકાએલી થકી અધર્મમ્ અધર્મને, ધર્મમ્ ધર્મ, હતિ એ પ્રમાણે, ચ તથા, સર્વાર્થાન્ સઘળા અર્થોને, વિપરીતાન્ વિપરીત—ઉલટા જ, મન્યતે માને છે, સા તે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, તામસી તમોશુભુવાણી (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ! જે બુદ્ધિ તમોશુભુધી વ્યાપ્ત થઈ થકી અધર્મને ધર્મ એ પ્રમાણે તેમ જ બધા સાત્ત્વિકાદિ ભાવોને વાસ્તવિકતાથી સર્વથા ઉલટા જ માને છે, તે બુદ્ધિ તમોશુભુવાણી બુદ્ધિ છે. અર્થાત્ તેવી બુદ્ધિથી મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ સાધવા શક્તિમાન્ થતો નથી. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે બુદ્ધિની ત્રિવિધતા કહી હવે ભગવાન ધૃતિની ત્રિવિધતા કહે છે, તેમા પ્રથમ માત્ત્વિક ધૃતિના લક્ષણો કહે છે

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ॥

યોગેનાવ્યભિચારિણ્ય ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥૩૩॥

પદચ્છેદઃ—ધૃત્યા, યયા, ધારયતે, મનઃપ્રાણેન્દ્રિય-ક્રિયાઃ, યોગેન, અવ્યભિચારિણ્યા, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, સાત્ત્વિકી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મનશ્ચ પ્રાણાશ્ચ इन्द्रियाणि च मन.પ્રા-ણેન્દ્રિયાણિ, તેર્ણા ક્રિયાઃ મન.પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા, તા મન પ્રાણેન્દ્રિય-ક્રિયા. । વિશેષેણ અભિચરતિ સા વ્યભિચારિણી, ન વ્યભિચારિણી અવ્યભિચારિણી, તયા અવ્યભિચારિણ્યા ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! યોગેન ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવા રૂપ યોગવડે, અવ્યમિચારિણ્યા ખીજે કયાંય નહિ જનારી—વ્યાપ્ત એવી, યયા જે, ઘૃત્યા ધીરજથી, (મનુષ્ય) મન પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને, ધારયતે ધારણ કરે છે, સા તે, ઘૃતિઃ ધીરજ, સાત્ત્વિકી સાત્ત્વિકી, (કહેવાય છે).

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવા રૂપ યોગવડે નિત્ય સમાધિયુક્ત—ખીજે કયાંય નહિ જનારી—વ્યાપ્ત એવી જે ધીરજવડે, મનુષ્ય મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને યોગને અનુકૂલ થાય તેવી રીતે ધારણ કરી રાખે છે, તે ધીરજ સાત્ત્વિકી કહેવાય છે. ૩૩.

અવતરણિકાઃ—હવે રાજમિક ધૃતિના લક્ષણો વિષે ભગવાન કહે છે.

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ઘૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ॥

પ્રસન્નેન ફલાકાઙ્ક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૪॥

પદચ્છેદઃ—યયા, તુ, ધર્મકામાર્થાન્, ઘૃત્યા, ધારયતે, અર્જુન, પ્રસન્નેન, ફલાકાઙ્ક્ષી, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, રાજસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્મશ્ચ કામશ્ચ અર્થશ્ચ ધર્મ કામાર્થાન્, તાન્ ધર્મકામાર્થાન્ । ફલમ્ આકાઙ્ક્ષકે ઇતિ ફલાકાઙ્ક્ષી ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! તુ વળી, યયા જે, ઘૃત્યા ધીરજવડે, (મનુષ્ય) પ્રસન્નેન પ્રસંગને અનુસરીને, ફલાકાઙ્ક્ષી ફલની આકાંક્ષાયુક્ત, (યર્ધને) ધર્મકામાર્થાન્ ધર્મ, કામ, તેમ જ અર્થોને, ધારયતે ધારણ કરે છે—પ્રાપ્ત કરે છે, પાર્થ હે પાર્થ ! સા તે, ધૃતિ. ધીરજ, રાજસી રાજસી, (છે).

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી જે ધૃતિવટે મનુષ્ય પ્રસંગાનુસાર ફેલતી આકાંક્ષા રાખીને, ધર્મ, અર્થ તથા કામને મેળવે નહીં હોય છે તે પાર્થ ! તે ધૃતિ રાજસી ધૃતિ છે જોમ તું માન. ૩૪.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક ધૃતિના લક્ષણો ભગવાન કહે છે

यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥૩૫॥

પદચ્છેદ:—યયા, સ્વપ્નમ્, ભયમ્, શોકમ્, વિષાદમ્, મદમ્, એવ, ચ, ન, વિમુચ્ચતિ, દુર્મેધાઃ, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, તામસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ મુચ્ચતિ ઇતિ વિમુચ્ચતિ । દુષ્ટા મેધા યસ્ય સ દુર્મેધા ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! દુર્મેધા દુષ્ટબુદ્ધિવાળો માણસ, યયા જે ધૃતિવટે, સ્વપ્નમ્ સ્વપ્ન-નિદ્રા, ભયમ્ ભય, શોકમ્ શોક, વિષાદમ્ (ઇન્દ્રિય તેમ જ ચિત્તની) ખિન્નતા, ચ તથા મદમ્ ગર્વને, એવ પણ, ન, વિમુચ્ચતિ છોડતો નથી, સા તે, ધૃતિ ધૃતિ, તામસી તામસી, (છે)

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, જે ધૃતિથી સ્વપ્ન-નિદ્રા, ભય, શોક, ઇન્દ્રિય તેમ જ ચિત્તની ખિન્નતા, તથા ગર્વ ઇત્યાદિ ત્યાગ કરવા ચેત્ત્ય દુર્ગુણોને પણ છોડતો નથી, તે ધૃતિ તામસી ધૃતિ છે જોમ તું સમજ ૩૫.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ધૃતિના પણ ત્રિવિધ ભેદ મ્હી હવે સુખની ત્રિવિધતા વિશે ભગવાન કહે છે

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે મરતર્ષમ ॥

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃસ્વાતં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ—સુખમ્, તુ, ઇદાનીમ્, ત્રિવિધમ્, શૃણુ, મે, મરતર્ષમ, અભ્યાસાત્, રમતે, યત્ર, દુઃસ્વાન્તમ્, ચ, નિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિત્ત્રઃ વિધાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્, તત્ । મરતાનામ્ ઋષભઃ મરતર્ષમ, તત્સંબુદ્ધૌ હે મરતર્ષમ । દુઃસ્વાનામ્ અન્તઃ દુઃસ્વાન્તઃ, તમ્ દુઃસ્વાન્તમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—તુ વળી, મરતર્ષમ હે ભરતકુળમાં ઉત્તમ ! ઇદાનીમ્ હવે, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારના, સુખમ્ મુખને, મે મારી પાસેથી, શૃણુ તું સાભળ, (કે) યત્ર જેમાં, (મનુષ્ય) અભ્યાસાત્ પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી, રમતે આનંદપૂર્વક રમણ કરે-છે, ચ અને, દુઃસ્વાન્તમ્ દુઃખોના અંતને, નિગચ્છતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી હે ભરતવંશમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે મુખ પણ સાત્ત્વિકાદિ શુદ્ધોના લેહવડે ત્રણ પ્રકારનું છે તે તું મારી પાસેથી સાભળ, કે જે મુખમાં પુનઃ પુનઃ અનુભવથી મનુષ્ય પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે અને દુઃખોના અંતને પામે છે. ૩૬...

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે મામાન્વ રીતે મુખનો દર્શાવે ઉપો-દ્વાત કરી હવે ભગવાન્ તેમાના સાત્ત્વિક મુખનું લક્ષણ કહે છે.

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ॥

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મવુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—યત્, તદગ્રે, વિષમ્, ઇવ, પરિણામે, અમૃ-તોપમમ્, તત્, સુખમ્, સાત્ત્વિકમ્, પ્રોક્તમ્, આત્મવુદ્ધિપ્રસાદજમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તસ્ય અગ્ર તદગ્રમ્, તસ્મિન્ તદગ્રે ।
અમૃતમ્ એવ ઉપમા યસ્ય તત્ અમૃતોપમમ્ । આત્મન બુદ્ધિ આત્મ
બુદ્ધિઃ, તસ્યાઃ પ્રસાદ આત્મબુદ્ધિપ્રસાદ, તસ્માત્ જાયતે इति
આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ । પ્રત્યર્પેણ ઉક્તમ્ इति પ્રોક્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યત્ જે સુખ, તદગ્રે તેની શરુ
આત્મા, વિપમ્ વિપના, એવ જેણુ, (અને) પરિણામે અન્તમા,
અમૃતોપમમ્ અમૃતતુલ્ય, (છે) તત્ તે આત્મપ્રસાદજમ્ આત્મ
નિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલા, સુખમ્ સુખને,
સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક (સુખ), પ્રોક્તમ્ કહેણું, (છે)

ભાવાર્થઃ—જે સુખ તેની શરુઆતમા ઠર્તવ્યની કઠિન
તાથી વિષતુલ્ય હોય, પણ અન્તે અમૃતસમાન લાગે છે,
તે આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલા સુખને
સાત્ત્વિક સુખ કહેણું છે. ૩૭

અવતરણિકાઃ—હવે રાજાનિક સુખના લક્ષણો ભગવાન્ કહે છે

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ॥

• પરિણામે વિપમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદઃ—વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્, યત્, તદગ્રે, અમૃ-
તોપમમ્, પરિણામે, વિપમ્, એવ, તત્, સુખમ્, રાજસમ્, સ્મૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિષયાશ્ચ इન્દ્રિયાણિ ચ વિષયેન્દ્રિયાણિ,
તેષા સયોગ વિષયેન્દ્રિયસયોગ, તસ્માન્ વિષયેન્દ્રિયસયોગાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યત્ જે સુખ, વિષયેન્દ્રિયસ-
યોગાત્ વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સયોગથી, તદગ્રે તેની શરુ

આત્મા, અમૃતોપમમ અમૃતસમાન, (પણ) પરિણામે અંતમાં, વિષમ વિષના, દ્વ તુલ્ય (હોય), તત્ તે, સુખમ સુખને, રાજસમ રાજસિક, સ્મૃતમ માનેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે સુખ, વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી, શરૂઆતમાં અમૃતસમાન લાગતું હોય પણ અંતે વિષતુલ્ય જણાય તે સુખને રાજસિક સુખ કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૮.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક સુખનાં લક્ષણો બગવાનું કહે છે:

યદગ્રે ચાનુબંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ॥

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, અગ્રે, ચ, અનુબંધે, ચ, સુખમ્, મોહનમ્, આત્મનઃ, નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્, તત્, તામસમ્, ઉદાહતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મોહયતિ ઇતિ મોહનમ્, તત્ । નિદ્રા ચ આલસ્યં ચ પ્રમાદશ્ચ ઇતિ નિદ્રાલસ્યપ્રમાદાઃ, તેમ્યઃ ઉત્તિષ્ઠતિ ઇતિ નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્, તત્ ।

અર્થ:—અને અર્થ:—યત્ જે સુખ, અગ્રે આરંભમાં, ચ અને, અનુબંધે અંતમાં, ચ પણ, આત્મનઃ આત્માને, મોહનમ્ મોહ પમાડનારું, (તથા) નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્ નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થએલું હોય, તત્ તે સુખને, તામસમ્ તામસિક, ઉદાહતમ્ કહેલું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે સુખ આરંભમાં તેમ જ અંતમાં પણ, આત્માને મોહ પમાડનારું તથા નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદથી

ઉત્પન્ન થએલું હોય, તે સુખને તામસિક સુખ કહેવા
આવ્યું છે. ૩૯.

અવતરણિકા:—સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણમેદવડે, ત્રિગુણિકા સુષ્ટિના સુખ પાનેનું વર્ણન કરી, તેમનાથી કાષ્ઠપણ સુક્ત ન
એમ કહેતા હવે તેનો ઉપમહાર કરતા ભગવાન કહે છે

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निर्गुणैः ॥ ૪૦

૧ રાધવેન્દ્રકૃત અર્ધસમદ નામની ટીકામાં લખ્યું છે કે —સાત્ત્વિક, રાજસ ૨
તામસ એ એકથી છવો ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં વળી સાત્ત્વિક વિગેરે છવો ૧
પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ પ્રકારના છે એટલે પિતૃ અને અધવે વિગેરે સાત્ત્વિક, તામસ, સુભિ
સાત્ત્વિક, રાજસ, દેવતાઓ સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક એ સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક દેવતાઓ
પણ બૃહરપતિ વિગેરે સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, તામસ, ઈંદ્ર સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, રાજ
અને બ્રહ્માદિ રુદ્રપર્યંત સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક છે. તેમાં પણ રુદ્ર સાત્ત્વ
સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, તામસ, બ્રહ્માણી અને ભારવી—સરસ્વતી સા, સા, સા
રાજસી તથા બ્રહ્મા અને વાયુ સા, સા, સા, સાત્ત્વિક છે માણસોમાં પણ મધ્ય
અને ઉત્તમ તે રાજસ, તે પણ પ્રત્યેક ત્રણ પ્રકારના છે બ્રાહ્મણ આદિ અને પુરુષ
પર્યંત એ એ ભાગવતો છે તે રાજસ, સાત્ત્વિક, તે રાજસ, સાત્ત્વિકોમાં પણ બ્રાહ્મ
રાજસ, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, ક્ષત્રિઓ તો થોડા રજ્જેયુક્ત હોવાથી રા, રા, સાત્ત્વ
વેદ્યો રાજસ અને સત્ત્વવડે સમાન હોવાથી રા, રા, સાત્ત્વિક, અને શુદ્ધો તામસ
થોડા સત્ત્વવડે તથા રાજસ અધિકવડે સુક્ત હોવાથી તામસ, રાજસ, સાત્ત્વિક છે
રા, સા, સા, વિપ્રોમાં પણ એ શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક છે તે ‘પરમેશ્વર’ કહેવાય ॥
તે શિખા કે યજ્ઞોપવીતથી સંહિત હોય છે અને એક દડને ધારણ કરનારા છે થોડ
રજ્જેયુક્ત સત્ત્વવાળા ‘હસ્ત’ કહેવાય છે, તે યજ્ઞોપવીત રાખે ॥ અને એક દ.
રાખે છે, પણ શિખા રાખતા નથી તેથી પણ રજ્જેયુક્ત સત્ત્વવાળા ત્રિદશી-ત્રણદ-
ધારણ કરનારા, શિખા અને યજ્ઞોપવીત રાખનારા, પ્રત્યેક ગામમાં એક રાત્રી
રહેનારા ‘અપ્સર’ કહેવાય છે તેથી પણ વિશેષ રજ્જેયુક્ત સાત્ત્વિક ત્રિદશીઓ
શિખા અને યજ્ઞોપવીતવાળા, છદ્મપર્યંત પુત્રે અપાતા ભોજનવાળા તે ‘કુટી
ચક્ર’ કહેવાય છે વળી તામસો પણ સાત્ત્વિકમદિ એકવડે ત્રણ પ્રકારના છે તેમ
નરાધમ તે સાત્ત્વિક, તામસ, દેવોના ભૂત્ય-અધમ નોકરો તે રાજસ, તામસ,
અને મહાદેવો તે તામસ, તામસ, કહેવાય છે.

પદચ્છેદઃ—ન, તત્, અસ્તિ, પૃથિવ્યામ્, વા, દિવિ, દેવેષુ, વા, પુનઃ, સત્ત્વમ્, પ્રકૃતિજૈઃ, મુક્તમ્, યત્, ણમિઃ, સ્યાત્, ત્રિમિઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતિમ્યઃ જાયન્તે इति પ્રકૃતિનાઃ, તૈઃ પ્રકૃતિજૈઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રકૃતિજૈઃ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા, ણમિઃ એ, ત્રિમિઃ ત્રણ, ગુણૈઃ ગુણોથી, મુક્તમ્ મુક્ત, યત્ જે, (હોય) તત્ તે-તેવું, સત્ત્વમ્ સત્ત્વ (પદાર્થ), પૃથિવ્યામ્ પૃથ્વી ઉપર, વિવિ સ્વર્ગલોકમાં, વા અથવા, કેવણુ દેવોમાં, (પણુ) ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા એ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય તેવાં કેાઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થ પૃથ્વીમાં, દેવલોકમાં કે દેવોમાં પણ નથી. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્ર એ પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત છે એમાં સંશય નથી. ૪૦.

અવતરણિકાઃ—“ એ પ્રમાણે સમસ્ત ક્રિયાઓ, ક્રિયાના કર્તાઓ, અને ફલ તથા પ્રાણિમાત્ર જે ત્રિગુણાત્મક જ હોય, તો પ્રાણીનો મોક્ષ અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મિક માયાથી પર નિર્ભૃગુણ્ય પદની પ્રાપ્તિ તેને કેમ સમવે ? ” એવા પ્રશ્નના સમાધાનમા “ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ઇલાદિ પૃથક્ પર્ણે જુદા જુદા અનુષ્ઠેય કર્મોના આદેશપૂર્વક સરન્નયા છે, અને તે તે બતાવવામા આવેલા પોતપોતાના અનુષ્ઠેય કર્મોનું દરેક વર્ણના પ્રાણીઓ જે યથાર્થ પાલન કરે, તો કર્તવ્યનિષ્ઠતાને લીધે શ્રીપરમેશ્વરના પ્રસાદથી તેઓ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ કરીને મુક્ત થઈ શકે છે. ” એમ કહેવાના ઉદ્દેશથી આખી ગીતાના સારના સંગ્રહરૂપે નવીન પ્રકરણનો આરંભ કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ॥

કૈર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

૧ આ શ્લોકમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો એ ત્રણેય એક જ સમાસીત પદ છે, અને શૂદ્રોનું જુદું પદ છે, તેનું કારણ—એક ‘દ્વિ-’ ભૂતિ’ અને બીજી ‘શૂદ્ર ભૂતિ’ એમ બે જ ભૂતિ બતાવવા માટેનું છે તે માટે ભગવાન મનુએ કહેલું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે

નામગા ક્ષત્રિયા વૈશ્યાશ્વયો વર્ણોદિજાતય । ચતુર્યંજનજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાર્તીતિ વચ્ચમ ॥

બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો એ ત્રણ ચોરો ‘દ્વિભૂતિઓ’ ॥ તથા ચોરો શૂદ્ર તે એક ભૂતિ ‘શૂદ્રભૂતિ’ જ છે પાંચમો કેઈ પણ છે જ નહિ

એ ચારે વર્ણોના કર્મવિભાગો પણ જુદા જુદા । તેમના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, તે પણ ભગવાન મનુ કહે છે

મનુરગ્રહિજનન દ્વિતીય મૈજિષ્ઠનાત્ । અગ્રાસ્ય માતા ગાયત્રી વિતા સ્વાચાપ વચ્ચત ॥

પ્રથમ માતાથી જન્મ અને બીજે મૌલનપ્રાપ્તથી જન્મ હોવાથી “દ્વામ્બો જન્મ સુક્તાતમ્યા જાયત અહોદ્વિમ એટલે જન્મ અને ચરકાર એ બન્નેથી જ જન્મે છે તે ‘દ્વિજ’ કહેવાય છે ” અહિ એ દ્વિજની માતા તે ગાયત્રી અને પિતા તે આચાર્ય કહેવાય છે

૨ બ્રાહ્મણાદિના કર્મો પણ ભગવાન મનુએ આ પ્રમાણે કહ્યા ॥

અત્યાપનમધ્યમન યજન યાજનં તથા । દાન પ્રતિપ્રદશ્ચેવ બ્રાહ્મણાનામધ્યમયત્ ॥

વેદ બહુવો તથા બહુપવો યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો, દાન આપવું તથા લેવું, આ છ કર્મો બ્રાહ્મણ માટે નિર્માણ કર્યા છે

મત્રાના રક્ષણ દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ । વિશવેશ્વરસન્નિધિ સ્ત્રિદમ્ય સમાસન ॥

પ્રભાત રક્ષણ કરવું દાન દેવું યજ્ઞ કરવો વેદ બહુવો અને સંસારના વિષયો ઉપર આસક્તિ ન રાખવી એ કર્મો ક્ષત્રિયોને માટે દુઃકામાં કહેવાયા છે

વગ્ધુનો રક્ષણ દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ । વનિકૂલ્ય કુસાર ચ વૈયરય દ્વાવમેવ ચ ॥

પશુઓનું રક્ષણ-પાલન કરવું દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો વેદ બહુવો વ્યાપાર કરવો, વ્યાવસાયનરો ધર્મો કરવો, તથા ખેતીવાગી કરવી, એ કર્મો વૈશ્ય માટે કહેવાયા છે

રક્તમેવ ત્વ ઇદ્રમ્થ મધુ-કમ સમાવિજાત્ । યતેવામેવ વગાનો ઇન્દ્રામનઘૃણયા ॥

શાકને મરે બદાએ એક જ કર્મ કહેવાયું છે, અને તે એ કે તેને બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણે વર્ણોના ઇર્ષા કર્યા વિના રોવા કરવી

પદચ્છેદઃ—બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્, શૂદ્રાણામ્, ચ, પરંતપ, કર્માણિ, પ્રવિભક્તાનિ, સ્વભાવપ્રભવૈઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રાહ્મણાશ્ચ ક્ષત્રિયાશ્ચ વિશશ્ચ इति ब्राह्म-
णक्षत्रियविशः, તેણાં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્ । પરં શત્રુગણં તાપયતિ
इति परंतपः, તત્સંબુદ્ધૌ હે પરંતપ । પ્રકર્ષેણ વિભાગેન ભક્તાનિ इति
प्रविभक्तानि । પ્રકર્ષેણ ભવતિ અસ્માત્ इति प्रभवः, સ્વસ્ય ભાવઃ
स्वभावः, સ્વભાવઃ એવ પ્રભવઃ ચેણાં ગુણાનાં તે સ્વભાવપ્રભવાઃ, તૈઃ
स्वभावप्रभवैः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પરંતપ હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણક્ષત્રિ-
યવિશામ્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનાં, ચ તેમ, શૂદ્રાણામ્
શૂદ્રોનાં, (પણ) કર્માણિ કર્મો, સ્વભાવપ્રભવૈઃ સ્વભાવ એ જ જેની
ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેવા, ગુણૈઃ ગુણોવડે, પ્રવિભક્તાનિ (વિભાગ
પૂર્વક) વહેંચી નાખવામાં આવેલાં, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને
શૂદ્ર, એમ ચારે વર્ણનાં કર્મો સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ એ જ
જેમની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, તેવા સત્વાદિ ગુણોવડે ખાસ
વિભાગપૂર્વક વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ તે સર્વનાં
ગુણોના ભેદ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કર્મો નિર્માણ કરેલાં છે
એમ તું માન. ૪૧.

અવતરણિકાઃ—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણનાં તે નિમગ્ન કર્મો ક્યાં ક્યાં
છે, તે હવે ભગવાન જણાવે છે; તેમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણના કર્મો કહે છે.

શંભો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ॥

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

૧ દયા સમાડનમુદ્યા વ શૌચાડનાયાસમળમ્ । અકાવળમસ્ટુહન સવસાધારણનિચ ॥

૬યા, ક્ષમા અનસૂયા સૌચ, અનાયાસ, મનસ, અકાર્પણ્ય અને અસ્પૃહા, એ આઠ મર્વ વર્તુના સાધા છુ ધર્મો છે એ દરેકના લક્ષણો ભગવાન બૃહસ્પતિને નીચે પ્રમાણે કહેલા છે

પો વા વચવર્ગે વા મિત્રે દ્વેષરિ વા સદા । આપણે રનિનચ્ચ તુ દયેવા પરિકીર્તિતા ॥

આપતિમા આવી પડેલા કોઈ પણ અન્યનું કે બધુવર્તનું, મિત્રનું અથવા શત્રુનું પણ ત્વડા સ્થલ કરવું તેનું નામ '૬યા' છે

વાચ વા વામિકે વેવ કુલે વ્યાત્વાદિક ક્ષવિત્ । મ કુપ્પતિ ન વા હુનિ સા સમ પરિકીર્તિતા ॥

બાહ્ય અથવા આધ્યાત્મિક કુ બ પણ કવચિત્ આવી પડતા તે કુ એ ઉપ ભવનાગપર કોપ ન કરવો અથવા તેનું હનન ન કરવું તે 'ક્ષમા' કહેવાય છે

ન કુગાન્ કુગિનો હુનિ સૌમિ મન્વકુગાનવિ । નાચકેષેકુ રમતે સાનમુદા પ્રકીર્તિતા ॥

કુતૂહિભાના કુલેનું હનન-અહનન કરે તેમના મન-ચાડા-કુલેને પણ વખાણે તથા બીજાઓના કોપોમા ન રમે-મીલિ ન કરે તે 'અનસૂયા' કહેવાય છે

અમસપરિહારચ સસમશ્ચાપ્પનિગુણ । સ્વર્ધર્મે વ વ્યવસ્થાન શૌચમનત્ત્વર્તનમ્ ॥

મન વિગેરે અખાલ અને મનિરા વિગેરે અપેષ પહાથેનો સ્વથા પરિહાર-ત્યાગ સ્વગૃહી પુ-પેનો સસમ અને પોતાના ધર્મ મા રિધનિ એ 'સૌચ' કહેવાય છે

શરીર લીજન યેન મનુમનાડિ કમણા । જયન્ત તન્ન કન્યમનાયાસ સ વચ્ચતે ॥

અનિ શુભ કમ દોષ તો પણ જે કરવાથી ગરીર પીડાય તે કમ અત્યંત ન કરવું તે 'અનાયાસ' કહેવાય છે

મનસ્વાચરણ નિયમવ્રશાન્તવિસતનમ્ । વનાદિ મદ્દલ પ્રોક્ત ક્ષુભિરાતત્વદર્શિમિ ॥

ચારત્રોક્ત-વખણવું-ઉત્તમ આચરણ કરવું અને ચારત્ર નિહિત કરેલું આવરણ સ્વથા તજવું, તેને તત્ત્વ ચીં મુનિઓ 'મનવ' કહે છે

સ્ત્રોક્ષાકુ વિ પ્રજાતમ્યમગમના તશમના । અહ્યહનિ ચર્કિચિદકાવણ્ય હિ તત્ત્વમત્ ॥

ચાગમાથી પણ મનમા લીનતા ઘાળ્યા વિના દરદોષ ચતુર્કિયિત-ચાકુ પણ આપવું તે 'અકાર્પણ્ય' કહેવ વ છે

• મધોત્વજન સત્તાથ કનવ્યો દાવવમુના । વસ્થાચિનવિત્ત્વાય મ-કુપ્પહા પરિકીર્તિતા ॥

પારકા ધનનું ચિત્તવન કર્યા વગર પોતાને જે કંઈ બધ અથવા વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી ઈને ૪ માનવો તે 'અસ્પૃહા' કહેવાય છે

પદચ્છેદઃ—શમઃ, દમઃ, તપઃ, શૌચમ્, ક્ષાન્તિઃ, આર્જવમ્, એવ, ચ, જ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનમ્, આસ્તિક્યમ્, બ્રહ્મકર્મ-સ્વભાવજમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દમ્યન્તે નિયમ્યન્તે ઇન્દ્રિયાણિ એનેન ઇતિ દમઃ । શુચેઃ માવઃ શૌચમ્ । ઋજોઃ માવઃ આર્જવમ્ । જ્ઞાયતે એનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । વિશિષ્ટં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમ્ । અસ્તિ સર્વેશ્વરઃ કાશ્ચિત્ નિયંતા ઇતિ મતિઃ યસ્ય સઃ આસ્તિકઃ, આસ્તિકસ્ય માવઃ આસ્તિક્યમ્ । બ્રહ્મણાં બ્રાહ્મણાનાં કર્મ બ્રહ્મકર્મ । સ્વભાવાત્ જાયતે ઇતિ સ્વભાવજમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શમઃ અંતઃકરણુનો નિગ્રહ, દમ. બાહ્યેન્દ્રિયેનો નિગ્રહ, તપઃ (સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવતું મન, વાણી અને શરીરનું ત્રિવિધ) તપ, શૌચમ્ (મૃત્તિકા જલ વિગેરેથી બાહ્ય તથા ભાવશુદ્ધિથી આક્યંતર એમ બે પ્રકારનું) શૌચ, ક્ષાન્તિઃ ક્ષમા, ચ તથા, આર્જવમ્ સરલતા, એવ તેમ, જ્ઞાનમ્ શાશ્વીય જ્ઞાન, વિજ્ઞાનમ્ શાશ્વીય જ્ઞાનના આચરણથી થએલું અનુભવાત્મક જ્ઞાન, (અને) આસ્તિક્યમ્ આસ્તિકપણું, (એ) સ્વભાવજમ્ (સાત્ત્વિકશુણ્યયુક્ત) સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થએલું, બ્રહ્મકર્મ બ્રાહ્મણભાતિનું કર્મ, (છે).

ભાવાર્થઃ—અંતઃકરણુનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મન, વાણી અને શરીરનું એમ ત્રણ પ્રકારનું તપ, બાહ્ય અને આક્યંતર એમ બે પ્રકારનું શૌચ, યવિત્રતા, ક્ષમા, સરલતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિકતા, એ નવ બ્રાહ્મણ ભાતિનાં સાત્ત્વિકશુણ્યયુક્ત સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં વિશિષ્ટ કર્મ છે. ૪૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણના સ્વભાવજન્ય કર્મો કહી શકે ક્ષત્રિયોના સ્વભાવજન્ય કર્મો ભગવાન કહે છે.

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ॥
 દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શૌર્યમ્, તેજઃ, ધૃતિઃ, દાક્ષ્યમ્, યુદ્ધે, ચ, અપિ, અપલાયનમ્, દાનમ્, ईश्वरभावः, ચ, ક્ષાત્રમ્, કર્મ, સ્વભાવજમ્,

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શૂરસ્ય ભાવઃ શૌર્યમ્ । ટક્ષસ્ય ભાવઃ દાક્ષ્યમ્ । ન પલાયનમ્ અપલાયનમ્ । ईश्वरस्य ભાવઃ ईश्वरभावः । ક્ષત્રસ્ય ક્ષત્રં ક્ષાત્રમ્ । સ્વભાવાત્ જાયતે ઇતિ સ્વભાવજમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શૌર્યમ્ શૂરવીરપણું, તેજઃ તેજ, ધૃતિઃ (મહાઆપત્તિમાં પણ દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને ટકાવી રાખવાની શાંત ચિત્તવૃત્તિરૂપી) ધૈર્ય, દાક્ષ્યમ્ કુશલતા, ચ તથા, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, અપિ પણ, અપલાયનમ્ ભાગી ન જવું, દાનમ્ દાન, ચ તેમ, ईश्वरभावः પ્રભુત્વ, (એ) સ્વભાવજમ્ (રજોશુણ્યયુક્ત) સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલું, ક્ષાત્રમ્ ક્ષત્રિયોનું, કર્મ કર્મ, (છે).

ભાવાર્થઃ—શૂરવીરપણું, તેજ, ધૃતિ, કુશલતા, યુદ્ધમાંથી પ્રાપ્તિનું પણ ભાગી ન જવું, દાન તથા પ્રભુત્વ એ સાત, રજોશુણ્યયુક્ત સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલાં ક્ષત્રિયોનાં કર્મ છે. ૪૩.

† પ્રસન્ન ચિત્તાહરણ દારીતો વૃન્દ વૃષ વ ।

આશિષાનો શાસનં ચ તપોષર્પણનાશનમ્ ॥

૧૧ ईश्वरभावः स्वान्न कार्यं क्षત્રિયેભ્યઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જલાતકારથી ધન લઈ લેવું, શરીર સંભળી ૬૬ કરવો—કુટાનો માર અથવા કાંસી દેવી વિગેરે, હુઆ લઈ જાને શિક્ષા કરવી તેમ જ તેમના મુનનો નાશ કરવો, એ ક્ષત્રિયોના છે, તે ક્ષત્રિયોથી નિજ વર્ણને કરવો નહિ.

અવતરણિકાઃ—ક્ષત્રિયોનાં રત્નેગુણુન્ય સ્વાભાવિક કર્મો કહી, હવે વૈશ્યોના તથા શૂદ્રોનાં કર્મો વિષે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદઃ—કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યમ્, વૈશ્યકર્મ, સ્વભાવજમ્, પરિચર્યાત્મકમ્, કર્મ, શૂદ્રસ્ય, અપિ, સ્વભાવજમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગાં રક્ષતિ इति ગોરક્ષઃ, તસ્ય ભાવઃ ગોરક્ષમ્, વણિજઃ કર્મ વાણિજ્યમ્, કૃપિશ્ચ ગોરક્ષ્યં ચ વાણિજ્યં ચ કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યમ્ । વૈશ્યાનાં કર્મ વૈશ્યકર્મ । પરિચર્યા એવા આત્મા યસ્ય તત્ પરિચર્યાત્મકમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(વળી) કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યમ્ ખેતી, ગાયોનું પાલન તથા વાણિજ્ય, (એ) સ્વભાવજમ્ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થએલું, વૈશ્યકર્મ વૈશ્યોનું કર્મ, (છે તથા) પરિચર્યાત્મકમ્ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેવર્ણની) શુશ્રૂષા—મેવારૂપી, કર્મ કર્મ, શૂદ્રસ્ય શૂદ્રનું, અપિ પણ, સ્વભાવજમ્ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થએલું, (કર્મ છે).

ભાવાર્થઃ—ખેતીવાડી, ગાયો વગેરે પશુઓનું પાલન કરવું તથા વાણિજ્ય, એ વૈશ્ય જાતિનું સ્વાભાવિક કર્મ છે, તેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેવર્ણની સેવા કરવી, એ શૂદ્રજાતિનું પણ સ્વાભાવિક જ કર્મ, છે. ૪૪.

અવતરણિકા—એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ણના કર્મ કહી હવે તે પ્રત્યેક વર્ણને તેમના પોતાના કર્મ પ્રમાણે વર્તવાથી જે ફલ થાય છે, તે બગવાન કહે છે

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભન્તે નરઃ ॥

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તત્ત્વજ્ઞ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સ્વે, સ્વે, કર્મણિ, અભિરતઃ, સંસિદ્ધિમ્, લભન્તે, નરઃ, સ્વકર્મનિરતઃ, સિદ્ધિમ્, યથા, વિન્દતિ, તત્, જ્ઞ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અભિરતઃ રતઃ इति અભિરતઃ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તા સંસિદ્ધિમ્ । નિતરં રતઃ નિરતઃ, સ્વસ્ય કર્મ સ્વકર્મ, તસ્મિન્ નિરતઃ इति સ્વકર્મનિરતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સ્વે, સ્વે પોતપોતાના, કર્મણિ કર્મમાં, અભિરતઃ નિરંતર લાગેલો, નરઃ પુરુષ, સંસિદ્ધિમ્ મોક્ષ-રૂપી ઉત્તમસિદ્ધિને, લભન્તે પ્રાપ્ત કરે છે, (હવે) સ્વકર્મનિરતઃ પોતાના કર્મમાં સારી રીતે તત્પર રહેલો પુરુષ, સિદ્ધિમ્ જ્ઞાનસિદ્ધિને, યથા જેવી રીતે, લભન્તે મેળવે છે, તત્ તે, જ્ઞ તું સાંભળ.

સાવાર્થઃ—પોતપોતાના કર્મમાં સાવધાન રહેલો પુરુષ, મોક્ષરૂપી પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. હે પાર્થ ! હવે પોતાના કર્મમાં તત્પર રહેલો પુરુષ, જ્ઞાનસિદ્ધિને જેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે હું તને કહું હું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ ૪૫.

અવતરણિકાઃ—જ્ઞાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકાર વિશેષ હવે બગવાન વિવેચન કરે છે

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥૪૬॥

પદચ્છેદઃ—યતઃ, પ્રવૃત્તિઃ, મૂતાનામ્, યેન, સર્વમ્, ઇદમ્, તતમ્, સ્વકર્મણા, તમ્, અમ્યર્ચ્ય, સિદ્ધિમ્, વિન્દતિ, માનવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય કર્મ સ્વકર્મ, તેન સ્વકર્મણા ।
અમિતઃ અર્ચયિત્વા ઇતિ અમ્યર્ચ્ય । મનોઃ અપત્ય પુમાન્ માનવઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યત્ જેનાથી, મૂતાનામ્ પ્રાણી-
ઓની, પ્રવૃત્તિ. ઉત્પત્તિ, ચેષ્ટા, ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ, (થાય છે તથા)
યેન જે વડે, इदम् આ, સર્વમ્ સઘણું જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત (છે),
તમ્ તેને, સ્વકર્મણા પોતાના કર્મથી, અમ્યર્ચ્ય પૂજને, માનવઃ
મનુષ્ય, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, વિન્વતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જે ઇશ્વરથી સમસ્ત પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ,
ચેષ્ટા વિગેરે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તથા જે ઇશ્વરવડે આ આખું
જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તે ઇશ્વરની પોતાનાં પૂર્વોક્ત કર્મોથી
આરાધના કરીને મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૬.

અવંતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે સ્વધર્મના નિયમિત કર્મો કરવાથી
મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, કે તેણે મોહ-
વશ થઈ પારકા ધર્મને વિશિષ્ટ માનીને, પોતાના ધર્મની અવગણના કરવી
નહિ, અને જો એમ કરે તો તેમા જ તેનું ખરું શ્રેય મહેલુ છે, ” એ વાત
જગવાનું શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ॥

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલિષમ્ ॥૪૭॥

૧ ધર્મ એવ સમુદિદ્ધિ ચેયોઽપ્યુદયલક્ષણમ્ । સદ્ વચ્ચવિધ મોક્ષો વેદમૂલ સનાતન ॥૧॥
વર્ણધર્મ સ્મૃતસ્ત્રવેક આશ્રમાણામત પરમ્ । વર્ણાશ્રમસ્તુતીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥૨॥

શાસ્ત્રવિદિત ધર્મ એ જ કલ્યાણરૂપ કહેલો છે, અને કલ્યાણ એ અલ્યુદયનું
લક્ષણ છે એટલે અલ્યુદયના કારણરૂપ તે વેદમૂલક તથા સનાતન ધર્મ પાત્ર
પ્રકારનો કહેલો છે ૧

એક વર્ણધર્મ, બીજો આશ્રમોનો—આશ્રમધર્મ, ત્રીજો વર્ણધર્મ (મિત્ર) ધર્મ
ચોથો ગૌણ-ગુણવડે પ્રાપ્ત-ધર્મ અને પાત્રમો નૈમિત્તિક ધર્મ છે ૨

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, સ્વર્ગમ્, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વચુષ્ટિતાત્, સ્વભાવનિયતમ્, કર્મ, કુર્વન્, ન, આપ્નોતિ, કિલિવપમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યઃ इति શ્રેયાન્ । સ્વસ્ય ધર્મઃ સ્વર્ગમ્ । વિગતાઃ ગુણા યમ્માત્ સઃ વિગુણઃ । પરસ્ય ધર્મઃ પરધર્મઃ,

એ પામે પ્રકારના ધર્મના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ણવેદમ્ભ્રમાભિય યો ધર્મઃ સમવર્તતે । વર્ણધર્મ સ ઇત્યસ્તુ યથોપનયન નૃપ ॥ ૧ ॥

હે રાજા! જેવલ વ્રાહ્મણ આદિ એક જ વર્ણપણનો આશ્રય કરીને જે ધર્મ પ્રવર્તે છે તે ‘વર્ણધર્મ’ કહેવાય છે, જેમ ઉપનયન (ચણાપવીત-જનોઈ) કે વસ્ત્રાશ્રમ સમાધિય અધિકાર પ્રવર્તે છે તેમ જ વાશ્રમધર્મ સ્પાદિશાદ્ગ્રહાદિકો વયા ॥ ૪ ॥

જે જેવલ આશ્રમનો જ આશ્રય કરીને અધિકારરૂપે પ્રવર્તે છે-આપ્ત યાય છે, તે ‘આશ્રમધર્મ’ કહેવાય છે, જેમ શિક્ષાચરણ અને દ કથારણ ૪.

વર્ણત્વમાશ્રમત્વજ્ઞ યોઽવિદિત્ય સમવર્તતે । સ વર્ણાશ્રમધર્મત્તુ મૌઞ્યવાદા મેલ્લત્ વયા ॥ ૫ ॥

જે ધર્મ વર્ણનો તથા આશ્રમનો જેમ બનેનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે તે ‘વર્ણાશ્રમધર્મ’ કહેવાય છે, જેમ મૌઞ્ય આદિની શુદ્ધિ શુદ્ધિ મેળવા ૫

યો યુગેન પ્રવર્તેત ગુણધર્મઃ સ ઇત્યવેતે । યથા મુદ્ધામિવિત્તસ્ય વ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ॥ ૬ ॥

જે ધર્મ ગુણનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે તે ‘ગુણધર્મ’ કહેવાય છે, જેમ રાત્ર્યાશિષેક કરાયલા ક્ષત્રિએ સર્વથા પ્રજ્ઞુ પાલન કરવું. ૬

નિમિત્તમેત્મમાભિય યો ધર્મઃ સમવર્તતે । નૈમિત્તિક ઇ વિદ્યેય પ્રાયશ્ચિત્તવિધિર્વયા ॥ ૭ ॥

જે ધર્મ જેવળ નિમિત્તનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે તે ‘નૈમિત્તિકધર્મ’ બોલવે, જેમ પાપની નિવૃત્તિનિમિત્ત કરાવું પ્રાયશ્ચિત્ત. ૭

સર્વ સામાન્ય ધર્મનું લક્ષણ —

આત્મશમ્યમહિસા ચાત્રમાદ સવિમર્ગિતા । માદ્દુષ્કર્માનિધેય ચ સત્યમજ્ઞેષ દવ ચ ॥ ૮ ॥

સ્વેષુ દોષેષુ સતોષ શૌચ વિત્યાનમુદતા । આત્મજ્ઞાન વિનિશ્ચય ધર્મ સાધારણો નૃપ ॥ ૯ ॥

હે રાજા! અક્રૂરતા, અદિંસા, અપ્રમાદ, અન્નાદિકનું વિશામ પ્રમાણે શૂન-પ્રાપ્તિએને પ્રદાન, શ્રાદ્ધકર્મ, અતિથિનો સત્કાર, સત્ય, અહોધ, પોતાની ઓઝા-મા જ પ્રતોષ, શૌર્ય, દમેશ ઇગરદિન મ્હેણ, આત્મજ્ઞાન અને વિનિશ્ચય એ સર્વ વર્તેલિ એક સરખો ધર્મ છે. ૮-૯.

તસ્માત્ પરધર્માત્ । સુપ્તુ અનુષ્ઠિતઃ ઇતિ સ્વનુષ્ઠિતઃ, તસ્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વભાવેન નિયતમ્ સ્વભાવનિયતમ્, । ક્રોતિ ઇતિ કુર્વન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સ્વનુષ્ઠિતાત્ સુખથી પાલન કરા-
યલા, પરધર્માત્ પારકા-ખીજા ના ધર્મથી, વિગુણઃ ઓછી વિશિ-
ષ્ટતાવાળો-ગુણ વિનાનો, (પણ) સ્વધર્મઃ પોતાનો ધર્મ, શ્રેયાન્
અતિશય કલ્યાણકારક, (છે કારણ કે) સ્વભાવનિયતમ્ (ગુણોના
ભેદ પ્રમાણે પોતાના વર્ણનું) સ્વાભાવિક નિયમિત, કર્મ કર્મ,
કુર્વન્ કરતો (પુરુષ), કિલ્વિપમ્ પાપને, ન, આપ્રોતિ
પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—સુખથી પાલન કરાયલા પારકા-ખીજાના
ધર્મ કરતાં ઓછી વિશિષ્ટતાવાળો-ગુણ વિનાનો પણ પોતાનો
ધર્મ અતિશય કલ્યાણકારક છે, (કારણ કે) ગુણોના ભેદ પ્રમાણે
પોતપોતાના વર્ણનાં સ્વાભાવિક રીતે નિયમિત કરેલાં કર્મો
જો પુરુષ કરતો રહે, તો તેને જરા પણ પાપ લાગતું નથી. ૪૭.

અવતરણિકાઃ—“પોતપોતાના વર્ણ તથા આશ્રમ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-
વિહિત નિયત કર્મો કરવામાં મનુષ્યને કર્મબંધન કે પાપ નથી, પણ જો
પોતાના વર્ણ કે ધર્મથી જરા પણ વિપરીત આચરણ કરે, તો તે મનુષ્ય
પોતાને હાથે જ પોતાને બચમા મૂકે છે, ” આવી વ્યવસ્થા હોવાથી તથા
“આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત ન કરેલો કોઈ પણ મનુષ્ય કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતો
જ નથી, તેથી પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મો કોઈ પણ જાતની દોષદૃષ્ટિ ન રાખીને
કરવાં જોઈએ, અને એમ જો કરવામાં આવે તો મનુષ્ય ક્યારે પણ કર્મનાં
બંધનમાં આવતો નથી, ” તે વાત ભગવાન અર્જુનને કહે છે:

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ॥

સર્વાંરંભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

પદચ્છેદઃ—સહજમ્, કર્મ, કૌન્તેય, સદોપમ્, અપિ, ન, ત્યજેત્, સર્વારમ્ભાઃ, હિ, દોષેણ, ધૂમેન, અગ્નિઃ, ઇવ, આવૃતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સહ જાતમ્ इति સહજમ્, તત્ । દોષૈઃ સહવર્તમાનં મદોપમ્, તત્ । આરમ્બ્યન્તે इति આરમ્ભાઃ, સર્વે ચ તે આરમ્ભાશ્ચ સર્વારમ્ભાઃ । આ મમન્તાત્ વૃતાઃ આવૃતાઃ ।

અન્ય અર્થઃ—કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! સહજમ્ સ્વભાવજન્ય, કર્મ કર્મ, સદોપમ્ દોષવાળું હોય, અપિ તોપણ, (મનુષ્યે તેનો) ન, ત્યજેત્ ત્યાગ કરવો નહિ, હિ કારણ કે, ધૂમેન ધૂમાડા વડે, અગ્નિઃ અગ્નિ, ઇવ જેવી રીતે, (ઢંકાયેલા છે તેવી રીતે) સર્વારમ્ભાઃ બધાં જ આરંભરૂપ કર્મો, દોષેણ દોષથી, આવૃતાઃ ઢંકાયેલાં, (છે).

ભાવાર્થઃ—હે કૌન્તેય ! સ્વભાવજન્ય કર્મ ભલે દોષયુક્ત હોય, તો પણ મનુષ્યે તેનો ત્યાગ કરવો નહિ, કારણ કે ધૂમાડા વડે જેવી રીતે અગ્નિ ઢંકાયેલો છે, તેવી રીતે બધાં જ કર્મો દોષથી ઢંકાયેલાં એટલે કે દોષયુક્ત છે, માટે કર્મથી રહિત—અક્રિય—થવાની સ્થિતિથી પહેલાં કર્મ કરતા રહેવાની સ્થિતિમાં પ્રત્યેક જીવાત્માએ પોતાનાં સ્વભાવનિયત, શાસ્ત્રવિહિત કર્મો અવશ્ય કરતા રહેવું જોઈએ. અર્થાત્ પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મોનાં મનુષ્યે કદીપણ ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ ૪૮.

અવતરણિકા—“ નિઃક્રમ કર્મયોગથી મનુષ્યને જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેના પશ્ચાત્તે બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાત્મસિદ્ધિ નીકળે—મિદ્ધિ ને જાનીને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જાનીને ને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? ” તે મુદ્દામા ભગવાન કહે છે

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ॥

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદઃ—અસક્તબુદ્ધિઃ, સર્વત્ર, જિતાત્મા, વિગત-સ્પૃહઃ, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્, પરમામ્, સંન્યાસેન, અધિગચ્છતિ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અસક્તા બુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ અસક્તબુદ્ધિઃ ॥ સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । જિતઃ આત્મા યેન સઃ જિતાત્મા । વિશેષેણ ગતા સ્પૃહા યસ્માત્ સઃ વિગતસ્પૃહઃ । નિર્ગતાનિ કર્માણિ યસ્માત્ સઃ નિષ્કર્મા, તસ્ય ભાવઃ નૈષ્કર્મ્યમ્, નૈષ્કર્મ્યસ્ય સિદ્ધિઃ નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિઃ, તા નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્ । સમ્યક્ ન્યાસ સંન્યાસઃ, તેન સંન્યાસેન ।

અન્યથા અને અર્થઃ—સર્વત્ર પુત્ર, સ્ત્રી ઇત્યાદિ સર્વમાં, અસક્તબુદ્ધિઃ આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો, જિતાત્મા અંતઃકરણને વશ રાખનારો, (અને) વિગતસ્પૃહ (શરીર, જીવિત, તથા લોગોમાં) જેની સ્પૃહા નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે તેવો આત્મજ્ઞાની, સંન્યાસેન (સમ્યક્દર્શનપૂર્વક) સર્વ કર્મના સંન્યાસવડે, પરમામ્ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ એવી, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્ (કર્મજન્ય સિદ્ધિથી જુદા જ પ્રકારની) નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ-સદ્ધોમુક્તિ-પારણામદાયિની સિદ્ધિને, અધિગચ્છતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—પુત્ર, સ્ત્રી, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રિય વસ્તુઓમાં આસક્તિરહિત, અંતઃકરણને વશમાં રાખનારો, તથા લોગ્ય-વસ્તુઓમાં સ્પૃહારહિત એવો આત્મજ્ઞાની, સમ્યક્દર્શનપૂર્વક સર્વ કર્મના સંન્યાસવડે, સૌથી ઉત્કૃષ્ટ એવી કર્મજન્ય સિદ્ધિથી ભિન્નપ્રકારની સદ્ધોમુક્તિરૂપ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પામે છે. ૪૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને માટે કહેલા અનામકિત, સયમ, નિરુપદા તથા ત્યાગ, એ ચાગે માધનોર્થી યુક્ત “સર્વ કર્મના મન્યામી” ને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં આધનક્રમ કેવા પ્રકારનો દોષ છે? તે હવે ભગવાન કહે છે

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્રોતિ નિબોધ મે ॥

સમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

પદ્મચંદ્ર:—સિદ્ધિમ્, પ્રાપ્તઃ, યથા, બ્રહ્મ, તથા, આપ્રોતિ, નિબોધ, મે, સમાસેન, એવ, કૌંતેય, નિષ્ઠા, જ્ઞાનસ્ય, યા, પરા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સિદ્ધચન્તિ કાર્યાણિ અનયા સા સિદ્ધિ, તામ્ સિદ્ધિમ્ । નિશ્ચયેન બોધ ઇતિ નિબોધ ।

અન્યથા અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય! સિદ્ધિમ્ નૈષ્ઠર્થસિદ્ધિને, પ્રાપ્ત. પ્રાપ્ત થએલો (મુમુક્ષુ), યથા જેવી રીતે, બ્રહ્મજ્ઞાને, આપ્રોતિ પામે છે, તથા તેમ, જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનની, યા જે, પરા ઉત્કૃષ્ટ, નિષ્ઠા સ્થિતિ, (છે તે) મે મારી પાસેથી, સમાસેન સક્ષેપમાં, નિબોધ તું સાંભળ.

સાવાર્થ:—હે કૌંતેય! નૈષ્ઠર્થસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો મુમુક્ષુ જેવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાને પામે છે, તથા જ્ઞાનની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે વિષે સક્ષેપમાં હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૫૦.

અવતરણિકા:— તે જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠા-સ્થિતિ-પશ્ચિમપ્રાપ્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી? તે હવે ભગવાન કહે છે

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥

शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ॥

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

पदच्छेदः—बुद्ध्या, विशुद्ध्या, युक्तः, धृत्या, आत्मानम्, नियम्य, च, शब्दादीन्, विषयान्, त्यक्त्वा, रागद्वेषौ, व्युदस्य, च; विविक्तसेवी, लब्धाशी, यतवाक्कायमानसः, ध्यानयोगपरः, नित्यम्, वैराग्यम्, समुपाश्रितः, अहंकारम्, बलम्, दर्पम्, कामम्, क्रोधम्, परिग्रहम्, विमुच्य, निर्ममः, शान्तः, ब्रह्मभूयाय, कल्पते.

व्युत्पत्तिसमासाः—विशेषेण शुद्धा इति विशुद्धा, तया विशुद्ध्या । शब्दः आदौ येषां ते शब्दादयः, तान् शब्दादीन् । रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तौ । विशेषेण उदस्य इति व्युदस्य । विशेषेण विक्तान् देशान् सेवितुं शीलम् अस्ति अस्य इति विविक्तसेवी । लघु अशनं शीलं अस्ति

१ करोतु कर्माणि स माकरोतु ना वेद्ब्रह्मभूयाय विमुक्तविग्रह ।

एहे बने वा निवसन् तथाऽग्निमे ब्रह्मेव योऽनुष्ठिततत्त्वसमग्र ॥

नो ब्रह्मप्राप्तिं सात्त्वं सर्वं प्रकारेणा विग्रह—व्यवहारस्थी भुञ्जते होय तो ते पुरुष धरमा हे वनमा व्यथवा सन्त्यासमा पणु वसतो कर्म करो व्यथवा न करो तो पणु नेहे तत्त्वोना समग्रदु अनुष्ठान—साधन कर्तुं हे तेवो ते पुरुष ब्रह्मश्च न होवाथी तेने कर्तुं पणु कर्तव्य र हेतु नथी.

અસ્યૈતિ લજ્જાશી । વાક્ ચ કાયશ્ચ મનશ્ચ વાક્કાયમનાંસિ, યનાનિ
 વાક્કાયમનાંસિ યસ્ય સઃ યત્તવાક્કાયમાનસઃ । ધ્યાનમ્ આત્મસ્વરૂપવિ-
 ન્તનં ચ યોગઃ આત્મસ્વરૂપવિષયે એવ ચિત્તસ્ય એકાગ્રીકરણં ચ
 ધ્યાનયોગૌ, ધ્યાનયોગયોઃ પરઃ ધ્યાનયોગપરઃ । વિગતઃ રાગઃ યમ્માત્
 સઃ વિરાગઃ, વિરાગસ્ય માવઃ વૈરાગ્યમ્, તત્ । સમ્ સમ્યક્ ઉપાશ્રિતઃ
 ઇતિ સમુપાશ્રિતઃ । વિશેષેણ મુક્તવા ઇતિ વિમુચ્ય । નિર્ગતઃ મમઃ મમમાવ
 યમ્માત્ મઃ નિર્મમઃ । વ્રજ્ઞણઃ મૂયમ્ વ્રજ્ઞમૂયમ્, તસ્મૈ વ્રજ્ઞમૂયાય ।

અન્વય અને અર્થઃ—વિશુદ્ધિયા માયારહિત અત્યંત
 શુદ્ધ, શુદ્ધિયા શુદ્ધિથી, યુક્તઃ યુક્ત થએલો (પુરુષ), ઘૃત્યા ધૈર્યથી,
 આત્માનમ્ આત્માને, નિયમ્ય નિયમમાં રાખીને, ચ તથા,
 શબ્દાર્થાન્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આદિ, વિષયાન્
 (ઇન્દ્રિયોના) વિષયોને, ત્યક્ત્વા છોડીને, ચ તથા, રાગદ્વેષો
 આશ્રિત અને દ્વેષને, વ્યુદ્ધસ્ય સર્વથા ત્યાગીને, વિવિક્તસેવી
 એકાંત પ્રદેશોને સેવવાવાળો, લજ્જાશી અત્પ લોજન કરવા-
 વાળો, યત્તવાક્કાયમાનસઃ વાણી, શરીર અને મન બેનાં પગમ
 સ્થંભમાં છે તેલો, નિત્યમ્ નિરંતર, ધ્યાનયોગપરઃ આત્મસ્વરૂ-
 પનુધ્યાન-ચિન્તન, આત્મસ્વરૂપની એકાગ્રતા અને તેમાં
 નિમગ્ન થવામાં જ તત્પર રહેલો, વૈરાગ્યમ્ વિરક્તિને,
 સમુપાશ્રિતઃ નિરંતર સેવનાદો, (તેમ) અહંકારમ્ (શરીર
 ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિમાંના) અહંકારને, વલમ્ કામરાગાદિયુક્ત
 સામર્થ્યને, દર્પમ્ લોકિક હર્ષ પછી ઉત્પન્ન થતી ઉદ્ગ્રંખલતાને,
 કામમ્ કામનાઓ-ઈર્ષ્યાઓ-અભિલાષાઓને, ક્રોધમ્ ક્રોધને,
 (તેમ) પરિગ્રહમ્ (શરીરધારણ કરવાના પ્રસંગના બહાના હેઠળના)
 બદ્ધસંબંધને-સર્વ દુર્ગુણોને, વિમુચ્ય છોડીને, નિર્મમઃ બિભક્ષુ

મમતારહિત થએલો, (અને) શાન્તઃ પ્રશાન્ત અંતઃકરણ-
વાળો થયો થકો, વ્રહ્મમૂયાય બ્રહ્મસ્થિતિરૂપ થવાને માટે કલ્પતે
સમર્થ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—અત્યંત વિશુદ્ધ બુદ્ધિયુક્ત મુમુક્ષુ, ધીરજથી
પોતાના આત્માને નિયમમાં રાખીને, તથા શબ્દ, સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિ-
યોના વિષયોને, તેમ આસક્તિ અને દ્વેષનો પણ સમૂલ ત્યાગ
કરીને; એકાંત પ્રદેશનું સેવન કરતો, સૂક્ષ્મલોજન કરતો, વાણી,
શરીર, અને મનને વશમાં રાખતો, તથા આત્મચિન્તન, અને
આત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્રતા રાખી તેમાં જ નિમગ્ન થઈ રહેવામાં
જે પરમ કર્તવ્ય સમજે છે તેવો, વિરક્તિને નિરંતર સેવનારો
તથા અહંકાર, બલ, ઉદ્બંધલતા, કામનાઓ, ક્રોધ, બહુસંબંધની
વૃત્તિ, ઈત્યાદિ સર્વ દુર્ગુણો છોડીને, મમત્વરહિત અને પ્રશાન્ત
ચિત્તવાળો થાય છે ત્યારે જ તે બ્રહ્મસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે
સમર્થ થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૫૧-૫૩.

અવતરણિકાઃ—“ઉપરોક્ત ક્રમથી બ્રહ્માવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલાને,
હૈકિક દષ્ટિએ જાણીતું શોભ્યનો શોભ કરવો વિગેરે કંઈ પણ રહેતું નથી,
અર્થાત્ “યો વ્રહ્મ વેદ સ વ્રહ્મેવ મયતિ—જે બ્રહ્મને જાણે તે બ્રહ્મ જ થાય છે”
એ કૃતિવાક્ય પ્રમાણે, તેમણી મનુષ્યના બધા માધારણ ધર્મો દૂર થઈ
જતા તે મમદિવાળો અને મારો પરમ બક્ત થાય છે” તે હકીકત બગવાન
અર્જુનને કહે છે

વ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્રહ્મભૂતઃ, પ્રસન્નાત્મા, ન, શોચતિ, ન,
કાંક્ષતિ, સમઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, મદ્ભક્તિમ્, લભતે, પરામ્ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન બ્રહ્મ અબ્રહ્મ, અબ્રહ્મ બ્રહ્મ इव मृतः
इति ब्रह्ममृतः । प्रसन्नः आत्मा यस्य सः प्रसन्नात्मा । मम भक्तिः
मद्भक्तिः, तां मद्भक्तिम् ।

અન્યથા અને અર્થઃ—બ્રહ્મમૃતઃ પ્રહ્મને પામેલો—પ્રહ્મ-
સ્વરૂપ-જ્ઞાની, પ્રસન્નાત્મા પ્રસન્ન-આનંદમય જેનો આત્મા
થઈ ગયેલો છે એવો થકો, ન, શોચતિ શોક કરતો નથી, ન
કાઠક્ષતિ આકાંક્ષા પણ રાખતો નથી, (પરંતુ) સર્વેષુ સમસ્ત, મૃતેષુ
પ્રાણિઓમાં, સમઃ સમાનદષ્ટિવાળો (થઈને), પરામ શ્રેષ્ઠ-જ્ઞાન-
લક્ષણા, (એવી) મદ્ભક્તિમ્ મારી ભક્તિને, લમતે પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રહ્મને પામેલો અર્થાત્ પ્રહ્મસ્વરૂપ ન થયેલો
જ્ઞાની આનંદમય જેનો આત્મા છે એવો થકો કોઈનો શોક
કરતો નથી, કે કોઈ વસ્તુની આકાંક્ષા રાખતો નથી, પરંતુ
ભૂતમાત્રમાં સમાન દષ્ટિવાળો થઈને મારી જ્ઞાનલક્ષણા એવી
પરમ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૪.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત ક્રમથી આત્મતત્ત્વપ્રદર્શિકા જ્ઞાનલક્ષણા
ભક્તિ જે મુશ્કેલીને પ્રાપ્ત થાય તો તેનું શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે
બગવાનુ કહે છે .

**भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥૫૫॥**

૧ તીર્થે શ્રવણગ્રહે ના મહામુર્તિરણિ વરિત્વજન્વેદમ્ ।

જાનસમન્ગલપુન્નઃ કેવલ્ય યાતિ દુત્તશોકઃ ॥

જે જ્ઞાનની પરિપાક અવસ્થામાં મુજ છે—પ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલો છે તે લીધેમાં
અથવા ચાંદાલને ત્યાં પણ રહેતિ નહીં રહી દોષ છતાં કેદ ત્યાગ કરે તોપણ તે
શોધથી મુક્ત થઈ કેવલ્યને પામે છે.

પદચ્છેદઃ—મક્ત્યા, મામ્, અભિજાનાતિ, યાવાન્, યઃ, ચ, અસ્મિ, તત્ત્વતઃ, તતઃ, મામ્, તત્ત્વતઃ, જ્ઞાત્વા, વિશતે, તદનન્તરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમિતઃ જાનાતિ ઇતિ અભિજાનાતિ । યાવત્ પરિમાણમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યાવાન્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વતઃ । તસ્માત્ અનન્તરમ્ ઇતિ તદનન્તરમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(મુમુક્ષુ) મક્ત્યા (મારી કૃપાએ મેળવેલી) ભક્તિના પ્રભાવ, યાવાન્ હું જેટલા પ્રમાણમાં, ચ તથા, ચ જે રૂપ, અસ્મિ હુ, (તે) તત્ત્વતઃ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક, અભિજાનાતિ સમગ્રતાથી જાણે છે (અને એપ્રમાણે) મામ્ મને, તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, જ્ઞાત્વા જાણીને, તતઃ પછી, તદનન્તરમ્ તે જ્ઞાનની પછુ ઉપરતિ યતાં મામ્ મારામાં, વિશતે પ્રવેશ કરે છે એટલે મારોસ્વરૂપ જ થઈ જાય છે

૧ ભાવાર્થઃ—મુમુક્ષુ-જ્ઞાની મારી કૃપાએ મેળવેલી પરમ ભક્તિના પ્રભાવે હું જેટલી મહત્તાવાળો તથા જે રૂપ છું, તે સધળું તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જાણે છે, અને એવી રીતે મને તત્ત્વથી જાણ્યા પછી—તે તત્ત્વજ્ઞાનની પછુ ઉપરતિ યતાં, તે મારામાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ ત્યારપછી મારામાં અને તેનામાં કોઈપણ જાતનો ભેદ ન રહેતા તે મારામાં એક સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે ૫૫

અવતરણિકાઃ—વર્ણુ તથા આશ્રમના ધર્મો પ્રમાણે પોતપોતાના કતવ્યથી પ્રત્યેક પ્રાણી, ભગવાનના ભક્તિયોગની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, કે જેનું ફલ તે મુમુક્ષુને જ્ઞાનનિષ્ઠામાં યોગ્યતા થવારૂપી મળે છે તેથી હવે જે ભક્તિયોગના પ્રભાવે—પરિણામે મોક્ષફલદાયક જ્ઞાનનિષ્ઠા મનુષ્યને હાથ લાગે એ, તે ભક્તિયોગની પ્રશંસા કરતા ભગવાન્ કહે છે

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વપાશ્રયઃ ॥

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વકર્માણિ, અપિ, મદા, કુર્વાણઃ, મદ્વપાશ્રયઃ, મત્પ્રસાદાત્, અવાપ્નોતિ, શાશ્વતમ્, પદમ્, અવ્યયમ્.

દ્યુત્પત્તિમમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વ કર્માણિ, તાનિ । કુસ્તે અસો કુર્વાણ । અહમ્ એવ વિશેષેણ અપ-સમીપમ્-આશ્રય યસ્ય સં મદ્વપાશ્રય । મમ પ્રમાદ મત્પ્રસાદ, તસ્માત મત્પ્રમાદાત્ । શશ્વત્ મવ શાશ્વતમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—(પુરુષ) સદા નિરંતર, મદ્વપાશ્રય ભારે જ આશ્રય રાખીને, સર્વકર્માણિ બધા કર્મેને, કુર્વાણઃ કરતો થકો, અપિ પણ, મત્પ્રસાદાત્ મારા અનુગ્રહથી, શાશ્વતમ્ નિત્ય. (અને) અવ્યયમ્ અવિનાશિ, પદમ્ પદને, અવાપ્નોતિ પામે છે

ભાવાર્થઃ—પુરુષ નિરંતર મારા પરાયણ રહીને, પોતાના બધા કર્મે કરતો થકો તે મારા અનુગ્રહથી નિત્ય અને અવિનાશિ એવા મારા પરમ વૈષ્ણવ પદને પામે છે ૫૬.

અવતરણિકાઃ—“ ઈશ્વરભક્તિ, ઈશ્વર-રાગ, અનન્યભાવ તથા સ્વકર્મનિશ્ચય, ઇસાદિ આધનોથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેથી તે તે આધનોમા તારે અવશ્ય પ્રયત્ન ચાલુ રાખવા જ એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ॥

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં મવ ॥ ૫૭ ॥

પદચ્છેદઃ—ચેતસા, સર્વકર્માણિ, મયિ, સંન્યસ્ય, મત્પરઃ, બુદ્ધિયોગમ્, ઉપાશ્રિત્ય, મચ્ચિત્તઃ, સતતમ્, ભવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ । સમ્યક્ ન્યસ્ય ઇતિ સંન્યસ્ય । અહમ્ એવ પરઃ ચમ્ય સ. મત્પરઃ, અથવા મયિ એવ પરઃ મત્પરઃ । બુદ્ધિઃ—સમાહિતા બુદ્ધિઃ એવ યોગઃ ઇતિ બુદ્ધિયોગઃ, તં બુદ્ધિયોગમ્ । ઉપ આ સમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ ઉપાશ્રિત્ય । મયિ એવ ચિત્તં ચસ્ય સઃ મચ્ચિત્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચેતસા અંતઃકરણથી, સર્વકર્માણિ સધળાં કર્મોને, મયિ મારામાં, સંન્યસ્ય અર્પણ કરીને, મત્પરઃ મારે પરાયણ રહીને—હું જ જેને શ્રેષ્ઠ છું એવો થઈને, બુદ્ધિયોગમ્ સ્થિરબુદ્ધિરૂપી નૈષ્કર્મ્ય યોગનો, ઉપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, સતતમ્ નિરંતર, મચ્ચિત્તઃ મારામાં લાગેલા ચિત્તવાળો, ભવ તું થા

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! અંતઃકરણથી સધળાં કર્મો મને અર્પણ કરીને, મારે પરાયણ જ રહી, સ્થિરબુદ્ધિરૂપી નિષ્કામ કર્મયોગનો આશ્રય કરીને, નિરંતર મારામાં જ ચિત્તને નિમગ્ન કરનારો થા. ૫૭.

અવતરણિકાઃ—“ મારામા નિમગ્ન ચિત્ત થનાથી, જે શુભ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, તથા તેમ ન કંવાથી જે અનિષ્ઠ પરિણામ આવે છે, તે તુ જાણી લે ” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિપ્યાસિ ॥

અથ ચેત્સ્વમહંકારાન્ન શ્રોપ્યાસિ વિનંશ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

પદચ્છેદઃ—મચ્ચિત્તઃ, સર્વદુર્ગાણિ, મત્પ્રસાદાત્, તરિ-પ્યાસિ, અથ, ચેત્, ત્વમ્, અહંકારાત્, ન, શ્રોપ્યાસિ, વિનંશ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મયિ એવ ચિત્તં યસ્ય સઃ મદ્વિત્તઃ મર્વાણિ ચં તાનિ દુર્ગાણિ ચ સર્વદુર્ગાણિ, તાનિ સર્વદુર્ગાણિ । મમ પ્રસાદઃ મત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ મત્પ્રસાદાત્ । અહંકરોતિ ઇતિ અહંકારઃ, તસ્માત્ અહંકારાત્ । વિશેષેણ નદ્દિશ્યમિ ઇતિ વિનંદ્યસિ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—મદ્વિત્તઃ મારામાં ચિત્તને અર્પણ કરતો થકો, મત્પ્રસાદાત્ મારા અનુગ્રહવડે, સર્વદુર્ગાણિ બધી આપત્તિઓને, તરિપ્યસિ તું તરી જઈશ, અથ અને, ચેવ કદાચિત્તે ને, ત્વમ્ તું, અહંકારાત્ અહંકારથી, (મારું કહેલું) ન, ઓપ્યસિ સાલળીશ નહિ, (તો) વિનંદ્યસિ સર્વથા નષ્ઠ થઈ જઈશ.

ભાવાર્થઃ—(હે અર્જુન !) ને તું મારામાં ચિત્તને અર્પણ કરનારો થઈશ તો મારો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરી, તેવડે બધી આપત્તિઓને સુગમતાથી તરી જઈશ, અને કદાચિત્તે ને અહંકારથી મારું કહેલું નહિ સાલળે તો અવશ્ય તું નાશ પામીશ. ૫૮.

અવતરણિકાઃ—અથવા અર્જુન કહે કે, “ હું અતંત્ર છું, બીજાનું કહેયું શા માટે કરું ? ” તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન તેની પ્રકૃતિની પરાતંત્રતા બતાવે છે

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે ॥

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોદ્યતિ ॥૫૯॥

પદચ્છેદઃ—યત્, અહંકારમ્, આશ્રિત્ય, ન યોત્સ્યે, ઇતિ, મન્યસે, મિથ્યા, એવઃ, વ્યવસાયઃ, તે, પ્રકૃતિઃ, ત્વામ્, નિયોદ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ મમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ આશ્રિત્ય । નિશ્ચયેન યોદ્યમિ ઇતિ નિયોદ્યમિ ।

અન્યથા અને અર્થ:—અહંકારનો આશ્રય કરીને, આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, ન, ચોત્સ્યે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, इति એમ, એવ જ મન્યસે તુ માને છે, (તો) એવ: એ, તે તારે, વ્યવસાય વ્યાપાર, મિથ્યા વ્યર્થ છે, (કારણ કે), પ્રકૃતિ (તારી ક્ષાત્ર) પ્રકૃતિ, ત્વામ તને, નિયોદ્યતિ (યુદ્ધમાં) નિયુક્ત કરશે.

ભાવાર્થ:—અહંકારનો આશ્રય કરીને “હું યુદ્ધ કરીશ નહિ” એમ જ જે તું માને છે, તે તારે વ્યાપાર તદ્દન વ્યર્થ છે, કારણ કે તારી ક્ષાત્રપ્રકૃતિ જ તને યુદ્ધમાં નિયુક્ત કરશે અર્થાત્ સર્વ મનુષ્યો પોતાની પ્રકૃતિપ્રમાણે ચાલતાં હોવાથી તારી પ્રકૃતિ જ તને તેમાં પ્રેરશે, માટે અહંભાવ છોડી મારા કથન પ્રમાણે આચરણ કરવા તૈયાર થા ૫૬

અવતરણિકા —પ્રાણિમાત્ર પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતા હોવાથી તે પરાધીન છે એમ દર્શાવતા ભગવાન કહે છે

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ॥

કર્તુનેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥૬૦॥

૧ પ્રાક્સસ્કારવરાપરિણત પ્રાપ્તો મન પ્રાગિનામ્ ।

કરતસ્ય પ્રકૃતિં નિરસ્ય સહજા કર્તાયથા સ્વાક્ષર ॥

દૌગન્ધ્ય લક્ષ્ણાદિકસ્ય સહજ યત્તાત્સમ સારયન્ ।

સૌમ્ય ચિત્તનોતિ ક સ્ત્રામિતા કપ્તુરયસ્ય યા ॥

પ્રાણિઓનું મન ધણું કરી પૂવના સરકારોની પરપરાવડે પરિણામ પામેલું હોય છે અને તેથી તેની સાથે જ જન્મેલી તેની સહજ પ્રકૃતિને મટારી-બદનાવી તેને બીજા પ્રકારની કંઈ માણસ કરી શકે ? શુ લક્ષણ કે લક્ષણ વિગેરેની તેમની સાથે જ ઉત્પન્ન થએલી દુર્બળીને કોઈપણ ઉપાયે બદનાવીને સુગંધિત કોઈ કરી શકે છે ? અથવા કપૂર કે કરતુરી વિગેરેની સુગંધિત કોઈ લાગી શકે ? અર્થાત્ સાથે જ જન્મેલી પ્રકૃતિ બદલાવી નથી

પદ્મચ્છેદઃ—સ્વભાવજેન, કૌન્તેય, નિવદ્ધઃ, સ્વેન, કર્મણા, કર્તુમ્, ન ઇચ્છસિ, યત્, મોહાત્, કરિષ્યસિ, અવશઃ, અપિ, તત્

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય માવઃ સ્વમાવ, તસ્માત્ જાત સ્વમાવજમ્, તેન સ્વભાવજેન । નિતાન્ત વદ્ધઃ ઇતિ નિવદ્ધઃ । ન વશઃ અવશઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! સ્વભાવજેન પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા, સ્વેન પોતાના, કર્મણા કર્મથી, નિવદ્ધઃ બધાયલો છતાં, યત્ જે, મોહાત્ અવિવેકથી, કર્તુમ્ કર્મ કરવાને, ન, ઇચ્છસિ તું ઇચ્છતો નથી, તત્ તે અપિ પણ, અવશઃ પ્રકૃતિને આધીન રહેલો, કરિષ્યસિ તું (અવશ્ય) કરીશ.

હોવાર્થઃ—હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા પોતાના વર્ણ તથા ધર્મનાં સ્વાભાવિક કર્મથી બધાયેલો હોવા છતાં, માત્ર અવિવેકથી જે કરવાને તું હમણા ઇચ્છતો નથી, તે પણ પ્રકૃતિને વશ હોવાથી, તું અવશ્ય કરીશ, કારણકે તારી પ્રકૃતિ જ તે તને કરાવશે એમતું સમજ. ૬૦.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે પ્રાણીઓની પ્રકૃતિમંબધી પરતંત્રતા કહી, હવે અંતર્યામી ઇન્દ્રિય, પાસે પણ તે પરતંત્ર છે તે વાત ભગવાન કહે છે

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

आमयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ઈશ્વરઃ, સર્વભૂતાનામ્, હૃદ્દેશે, અર્જુન, તિષ્ઠતિ, આમયન્, સર્વભૂતાનિ, યન્ત્રારૂદાનિ, માયયા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—इष्टे असौ ईश्वरः । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां सर्वभूतानाम् । हृदयस्य देशः हृद्देशः, तस्मिन् हृद्देशे । भ्रामयति इति भ्रामयन् । यन्त्रेषु आरूढानि यन्त्रारूढानि, तानि ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! ઈશ્વરઃ ઇશ્વર, માયયા પોતાની યોગમાયાવડે, સર્વભૂતાનિ સર્વ પ્રાણીઓને, યન્ત્રારૂઢાનિ યંત્રપર ચઢાવેલાં, (હોય તેમ) ભ્રામયન્ ભ્રમણ કરાવતા થકા, સર્વભૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણીઓના, હૃદ્દેશે હૃદય-પ્રદેશમાં, તિપ્પતિ રહે છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પરમાત્મા પોતાની યોગમાયાવડે, પ્રાણિમાત્રને જાણે યંત્ર પર બેસાડેલાં હોયની તેની માફક ભ્રમણ કરાવતા થકા પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રની પ્રવૃત્તિ ઇશ્વરાધીન જ છે અને તે જેમ ચલાવે છે તેમ તેમને ચાલવું પડે છે. અને તેથી તેમની આધીનતાને અંગે પણ તારે તારું યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવું જ પડશે એમાં સંશય નથી. ૬૧.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્ર ઇશ્વરને આધીન હોવાથી, મુમુક્ષુએ ઇશ્વરને જ શરણે જવું યોગ્ય છે અને તે પ્રમાણે તુ પણ જો જમ્મ શો પગ્મ શાંતિને પામીશ ” એમ ઉપદેશ આપતા ભગવાન કહે છે

તમેव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥૬૨॥

પદચ્છેદઃ—તમ્, એવ, શરણમ્, ગચ્છ, સર્વભાવેન, ભારત, તત્પ્રસાદાત્, પરામ્, શાન્તિમ્, સ્થાનમ્, પ્રાપ્સ્યસિ, શાશ્વતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વશ્ચાસૌ માવશ્ચ સર્વભાવઃ, તેન સર્વ-
ભાવેન । તસ્ય પ્રસાદઃ તત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ તત્પ્રસાદાત્ । પ્રકર્ષેણ
આપ્સ્યસિ ઇતિ પ્રાપ્સ્યસિ । શશ્વત્ ભવં શશ્વતમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! (તું પણ)
સર્વભાવેન સમગ્રભાવથી, તમ્ તેને, એવ જ, શરણમ્ શરણે, ગચ્છ
જા, તત્પ્રસાદાત્ તે પરમાત્માના અનુગ્રહથી, પરામ્ પરમ, શા-
ન્તિમ્ શાંતિને, (તથા) જ્ઞાન્વતમ્ જ્ઞાન્વિત-નિત્ય, (એવા) સ્થાનમ્
(વિષ્ણુના) પરમ પદને, પ્રાપ્સ્યસિ (ઘણી સહેલાઈથી)
પ્રાપ્ત કરીશ.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશી અર્જુન ! તું પણ મન વાણી
અને કર્મના સમગ્ર ભાવથી, ઉપર કહેવામાં આવેલા સર્વાન્ત-
ર્યામી, અને સર્વના પ્રવર્તક એવા પરમાત્માને જ શરણે જા.
તેમ કરવાથી તે પરમાત્માના અનુગ્રહવડે સર્વોત્કૃષ્ટ શાન્તિ,
તેમ જ વિષ્ણુના નિત્ય એવા પરમપદને તું ઘણી સહેલાઈથી
પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ૬૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યુદ્ધથી વિમુખ થએલા અર્જુનને
ભગવાને જે કંઈ સૂચિત ઉપદેશ આપવાનો હતો તે આપ્યો અને જે
કંઈ ક્ષત્રિયને યોગ્ય કાર્ય હતું તે ઉત્તમ રીતથી સમજાવ્યું અને મનુષ્ય
માત્રને અતિમ મેળવવા યોગ્ય વસ્તુ પણ મત્સ્ય રીતે કહી અને તેમાંથી
હવે અર્જુનની પોતાની યુદ્ધિપ્રમાણે પણ સાહસ કરતા વિચારપૂર્વક
જે યોગ્ય લાગે તે તેણે કરવું એમ તેને જણાવતા આખી ભગવદ્ગીતાનો
ઉપસહાર કરતા ભગવાન કહે છે

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

પદચ્છેદઃ—ઇતિ, તે, જ્ઞાનમ્, આख्याતમ્, ગુહ્યાત્, ગુહ્ય-
તરમ્, મયા, વિમૃશ્ય, एतन्, અશેપેણ, યથા, इच्छसि, તથા, કુરુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ રૂપાતમ્ ઇતિ આख्याતમ્ ।
અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતરમ્ । વિશેષેણ મૃદ્ધા ઇતિ વિમૃશ્ય । ન
શેપમ્ અશેપમ્, તેન અશેપેણ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઇતિ એ પ્રમાણે, ગુહ્યાત્ શુભથી,
(પણ) ગુહ્યતરમ્ અત્યંત શુભ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, મયા મેં, તે તને,
આख्याતમ્ કહ્યું, (છે) एतत् એ જ્ઞાનનો, અશેપેણ સંપૂર્ણપણે,
વિમૃશ્ય વિચાર કરીને, યથા જેમ, इच्छसि તારી ઇચ્છામાં
આવે, તથા તેમ, કુરુ તું કર.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે અત્યંત શુભમાં શુભ રાખવા
ચોગ્ય જે જ્ઞાન છે તે મેં તને વિસ્તારપૂર્વક કહી દીધું છે, હવે
એ જ્ઞાનનો યથાર્થ રીતે સંપૂર્ણતાથી વિચાર કરીને પછી જેમ
તારી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે તું કર. ૬૩.

અવતરણિકાઃ—“ એ પ્રમાણે સમસ્ત ગીતાના પૂર્વાપરના દિગ્દર્શન
દ્વારા તાત્પર્ય નક્કી કરવા કે તેના પરમભાવને પામવાને અર્જુન અસ-
મર્થ છે,” એમ મમણ અતિ વાત્સલ્યથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોને જ
પોતાના સમગ્ર વક્તવ્યનો ઉપસંહાર કરતાં ત્રણ શ્લોકથી અર્જુનને કહે છે

सर्वगुह्यतमं भयः शृणु मे परमं वचः ॥

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥૬૪॥

પદચ્છેદઃ—સર્વગુહ્યતમમ્. ભૂયઃ, શ્રુણુ, મે, પરમમ્,
વચઃ, इष्टः, અસિ, મે, दृढम्, ઇતિ, ततो, વક્ષ્યામિ, તે, हितम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગૂહિતુમ્ ડચિતમ્ ગુહ્યમ્, અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતમમ્, સર્વેષુ ગુહ્યતમમ્ ઇતિ સર્વગુહ્યતમમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) મૂય્ દરી પછી, સર્વગુહ્યતમમ્ બધા શુભ રાખવા યોગ્ય રહસ્યોમા અતિ શુભ, (એવું) મેં મારું, પરમમ્ અત્યત ઉત્કૃષ્ટ, વચ્ચ વચન, શ્રુણ સાભળ, (કારણ કે તું) મેં મારો, દૃઢમ્ અત્યત, ઇષ્ટ પ્રિય, અસિ છે, ઇતિ એ હેતુથી, તે તારું, હિતમ્ હિત, વક્ષ્યામિ હું (તને) કહીશ.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! દરી પછી, બધા શુભ રાખવા યોગ્ય રહસ્યોમા અતિ શુભ એવું મારું વચન સાભળ, કારણ કે તું મને અનન્ય રીતે અત્યત પ્રિય છે, એ હેતુથી તારું પરમ હિતકારક જે કંઈ હશે તે હું તને કહીશ ૬૪

અવતરણિકા—ઉપરોક્ત અર્જુનનું હિતખર એવું પ્રત્યુત્તર શ્રુત્વાન યુ ડે તે ભગવાન કહે છે

મેન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી મા નમસ્કુર ॥

મામેવૈવ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ॥૬૫॥

પદચ્છેદઃ—મન્મનાઃ, ભવ, મદ્ભવતાઃ, મદ્યાજી, મામ્, નમસ્કુર, મામ્, એવ, એવ્યસિ, સત્યમ્, તે, પ્રતિજાને, પ્રિયઃ, અસિ, મે.

૧ અશ્વમથસહસ્રાણી સહસ્ર ય સમાચોત્ ।

નામો નત્કલ્પમામ્નોતિ મદ્ભક્તયા ચદવાન્નયાત્ ॥ માર્ગે ॥

માની ભક્તિવડે મનુષ્ય જે કુળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે કુળ લાખો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે તો પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મયિ એવ મનઃ યસ્ય સઃ મન્મનાઃ ।

મમ ભક્તઃ મદ્રક્તઃ । મા યજતે અસૌ મદ્યાજી ।

અન્વય અને અર્થઃ—(હે અર્જુન !) મન્મનાઃ મારામાં મનવાળો, મદ્રક્તઃ મારો ભક્ત, (અને) મદ્યાજી મારું યજન કરનાર, મમ થા, (તેમ) મામ્ મને, નમસ્કૃત નમસ્કાર કર, (એથી) મામ્ મને, એવ જ, એવ્યસિ તું પામીશ, (એ) તે તને, સત્યમ્ સત્ય રીતે, પ્રતિજાને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, (કારણ કે તું) મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, અસિ છે.

ભાવાર્થઃ—હે, અર્જુન ! તું મારામાં મનવાળો, મારો ભક્ત, અને મારું યજન કરનાર થા, તેમ મને નમસ્કાર કરતો રહે, એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ, એ હું તને સત્ય રીતે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, કારણ કે તું મને પ્રિય છે. અર્થાત્ તું મને પ્રિય હોવાથી જ મેં તને એ તારું હિતકર વચન કહ્યું છે અને તેથી તે પ્રમાણે જ વર્તન કરી તું તારું કલ્યાણ કર. ૬૫.

અનુતરણિકાઃ—પગ્મેશ્વરના યજનરૂપ કર્મયોગ તથા તેના પરમ રહસ્યનો તેમ જ ઈશ્વરશરણરૂપ ભક્તિયોગનો પણ ઉપસા ય્નોકમા ઉપસહાર કરી, દ્વે કર્મ, તથા ભક્તિ, એ બન્ને યોગના પશિષ્ણામરૂપ આગળ કહેલા મરિ વેદાતપ્રતિપાદ મમ્યગ્-દર્શનનો પણ પ્રસંગોપાત્ત ઉપસહાર કરતા ભગવાનુ કહે છે

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ॥

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

૧ તસ્વેવાહ મમેવાસી સ પવાહમિતિ ત્રિધા ।

મગવચ્છરણત્વ સ્વાત્સાધનામ્યાસયોગત ॥ માધ્યે ॥

તે પ્રાપ્તો જ હું છું, મારા જ તે પ્રભુ છે અને હું તે જ પ્રભુરૂપ છું એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનું ભગવાનનું સરણપણું સાધનોના અભ્યાસ અને યોગથી થઈ શકે છે

પદચ્છેદઃ—સર્વધર્માન્, પરિત્યજ્ય, મામ્, અમ્, શરણમ્, વ્રજ, અહમ્, ત્વા, સર્વપાપેભ્યઃ, મોક્ષયિષ્યામિ, મા, શુચઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ સે ધર્માશ્ચ સર્વધર્મા, તન્ સર્વધર્માન્ । પરિત ત્યક્ત્વા ઇતિ પરિત્યજ્ય । સર્વાણિ ચ તાનિ પાપાનિ ચ સર્વપાપાનિ, તેમ્ય સર્વપાપેમ્ય ।

અન્યથ અને અર્થઃ—સર્વધર્માન્ બધા ધર્મેને, પરિત્યજ્ય છોડીને, એકમ્ એકલા, મામ્ મને—મારે, શરણમ્ શરણે, વ્રજ જા, અહમ્ હું, ત્વા તને, સર્વપાપેમ્ય. સર્વપાપમાથી, મોક્ષયિષ્યામિ મુક્ત કરીશ, મા, શુચ. તું શોક કર નહિ

મયનિ મેદાગમે નાથ તવાહ ન મમકીનસ્ત્વમ્ ।

શામદો હિ તરક ક્ષત્રન મમદો ન તારક ॥ ૧ કુરુશરણમ્ ॥

જે કે મારો બેદમાવ નાથ મને છે તથાપિ હે નાથ ! હું તમારો છું, પણ તમે મારા નથી કારણ તરમ સમુદ્રનો દોર્લ સહે પરંતુ કયાય પણ તરમનો વસુદેવ દોલ સહે નહિ એ ‘મહુગરણ’ કહેવાય છે

હસ્તમન્ત્રિય્ય માનોઽસિ કલ્પાન્નિષ્ણ સ્મિદુત્તમ્ ।

હૃદયગતિ નિષ્કાસિ પીઠક મ્ણયામિ તે ॥ ૨ કમ્પ શરણમ્ ।

હે શ્રીકૃષ્ણ ! બલ/ખરીથી દાસ છોડાવી જા ॥ તથા હો ! તેમા શુ અહંત્વ કૃપુ ! પણ જો તમે મારા હૃદયમાથી નીકળી જાઓ તો તમારે અર્જુન, પણ—બહિઃ કપલુ ગણી શકું ’ એ ‘મન્ય સંસ’ કહેવાય છે

સક્રન્તમિદમ્હ ચ વાસુદેવ પરમપુષ્પ પરમેશ્વર સુદર્ક ।

ઇતિ મનિરચલા મવચનને હૃદયગતે વ્રજ તાન્ વિહાય દ્વાદ્ ॥ ૩

અવધિમન્ શરણમ્ ॥

મે મારા હૃતને કશું છે કે—‘જા આજુ જમન અને હું તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ રૂપ છીએ અને પરમ પુરુષ, પ મેશ્વર, તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ એક જ છે ’ આવી જેમની જ્ઞેયમા રહેલા અનંત જામવ નમા અચલ—સ્થિત મવિ જાય છે તેમને દૂરથી જ મુકી દઈને હું નાથો જા ’ એ અવધિ માત્ર સંસ’ કહેવાય છે

ભાવાર્થ:—(હે અર્જુન !) સર્વ ધર્મેના ત્યાગ કરીને તું એકલા મને જ શરણે આવ, અને એમ મારે શરણે આવવાથી હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ, માટે તું શોક કર નહિ. ૬૬.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે બે શ્લોકથી “જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્” એ બીજા અધ્યાયમાં દર્શાવેલા જ્ઞાન અને કર્મ, એ બંને યોગનો ઉપસંહાર કરી હવે ભગવદ્ગીતાશાસ્ત્રનો સંપ્રદાયવિધિ કેવા પ્રકારનો છે તે ભગવાન જણાવે છે.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

પદચ્છેદ:—इदम्, ते, न, अतपस्काय, न, अभक्ताय, कदाचन, न, च, अशुश्रूषवे, वाच्यम्, न, च, माम्, यः, अभ्यसूयति.

व्युत्पत्तिसमासा:—न विद्यते तपः यस्मिन् सः अतपस्कः, तस्मै अतपस्काय । न भक्तः अभक्तः, तस्मै अभक्ताय । न विद्यते शुश्रूषा यस्मिन् सः अशुश्रूषुः, तस्मै अशुश्रूषवे ।

અનવય અને અર્થ:—इदम् आ ज्ञान, ते तारे, अतपस्काय तपस्वी न होय तेवाने, न वाच्यम् कहेपुं नहि, अभक्ताय

१ विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिष्ठेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजिष्येऽयनाय न मा नृयावीर्षिषती तथा स्याम् ॥ श्रुति ॥

વેદ વિજેરે વિદ્યા અનધિકારીને પ્રાપ્ત થતા તે વિદ્યાનું દાન આપનાર-સજ્જનાર બ્રાહ્મણ પાસે જઈને કહે છે કે, “હે બ્રાહ્મણ ! અસૂયા કરનાર, અસરણ-અસક્ત કે ઉદ્ધત હોય અને જીર્ણોદ્રય ન હોય તેને માફ કયન-સજ્જાવણ-વિદ્યાદાન ન કર, કારણ કે તેથી હું વીર્યહીન થઈ જઈશ, માટે મારે રક્ષણ કર, કારણ હું તને ભોગ તથા મોક્ષ આપનારી ॥

ભગવાન્નો ભક્ત ન હોય તેવાને, ન (કહેવું) નહિ, અશુદ્ધપે
એવાભાવવાળો ન હોય તેવાને, ચ તથા, યઃ જે, મામ્ મારો,
અભ્યસ્યતિ દ્વેષ કરે છે તેવાને, કદાચન કદિ પણ, ન, (કહેવું) નહિ.

ભાવાર્થ:—આ શુદ્ધ જ્ઞાન, તારે જે તપસ્વી ન હોય તેવાને,
ભગવાન્નો ભક્ત ન હોય તેવાને, સેવાભાવ યુક્ત ન હોય તેવાને,
તથા જે મારો દ્વેષ કરતો હોય તેવાને કદી પણ કહેવું નહિ. ૬૭.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે શાસ્ત્રનો અપ્રાપ્યવિધિ કદી હવે તે અપ્ર
પ્રાપ્યવર્તકનું ક્ષેત્ર કહે છે

યં હૃદં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ ॥

ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

પદ્ચ્છેદ:—યઃ, હૃદમ્, પરમમ્, ગુહ્યમ્, મદ્ભક્તેષુ,
અભિધાસ્યતિ, મન્ત્રિતમ્, મયિ, પગમ્, કૃત્વા, મામ્, એવ,
એષ્યતિ, અસંગયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મમ મક્તા: મદ્ભક્તા:, તેષુ મદ્ભક્તેષુ ।

ન મંશય' અસંશયઃ ।

૧ પુલાકપુલાવિષયેષુ ચ તત્પરોઽપિ તદ્ભાવલોપનનિહ્વયના દ્વિયોગી ।

મગીતતાત્પરિનૃત્યવશઃ ગતાઽપિ મૌનિત્યક્રમપારિણયધીર્નટીય ॥

યોગી પુરુષ બાણુની પછી બાણુ ચલાવવામા તત્પર રહે, તોપણ પ્રજ્ઞા નિરી
ક્ષાન્તમા અત્યંત દૃઢ મનવાળો જ હોય છે જેમ સંગીત, તાલ અને મારે તરફ
નાચવામા વશ થઈ ગયેલી-તેમા લીન બનેલી હતા પણ માથા પર રહેલા વડાનું
રક્ષણ કરવાની સુરત રાખનારી નથી થડાનું રક્ષણ કરવા ચૂકતી નથી

એ ન્યાય પ્રમાણે બીજાઓને જીતાનો ઉપદેશ આપવા પ્રવૃત્ત થયેલો
છતાં સિદ્ધ થયેલો થતો સર્વેનો આત્મા અને અદ્વિતીય એવો જે હું પરબ્રહ્મ, તેમા
જે સુમાધિતા અભ્યાસબળવડે સર્વપ્રકારે સર્વ દૃશ્યને આરોપિત માનનો
અને જ પામે છે,

અન્વય અને અર્થ:—ચ. જે મનુષ્ય, હૃદય આ, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ગુહ્યમ્ ગુહ્ય (જ્ઞાન), મદ્ગત્તેષુ મારા ભક્તોમાં, અભિધાસ્યતિ કહેશે, (તે મનુષ્ય) મયિ મારાવિષે, પરમ્ પરમ, ભક્તિમ્ ભક્તિ, કૃત્વા કરીને, અસંશય સંશયરહિત થયો થકો, મામ્ મને, એવ જ, અપ્યતિ પામશે. ’

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય આ શ્રેષ્ઠ એવું રહ્યમય જ્ઞાન, મારા ભક્તોમાં ગાંધને સમજાવશે, તે મનુષ્ય મારામા પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને સંશયરહિત થયો થકો મને જ પામશે, એમાં સંશય નથી. ૬૮

અવતરણિકા:—“ સુકિતના અનેક માધનોમા ધ્યાન એ મર્વથી શ્રેષ્ઠ માધન હોવાથી જ્ઞાનનિષ્ઠ મુમુક્ષુને તેમા—તેના પ્રયાગમા પ્રવૃત્તિ થતી અસંભવિત ॥ ” એમ કદાચ અર્જુન કહે તો તેના પ્રત્યુત્તરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “ એ પ્રમાણેના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરનાર મનુષ્ય મને અત્યંત પ્રિય છે, ” એમ કહી જ્ઞાનપ્રચારના માહાત્મ્યનું દિગ્દર્શન કરાવતા કહે છે

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ॥

ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો મુવિ ॥૬૯॥

પદચ્છેદ:—ન, ચ, તસ્માત્, મનુષ્યેષુ, કશ્ચિત્, મે, પ્રિયકૃત્તમઃ, ભવિતા, ન, ચ, મે, તસ્માત્, અન્યઃ, પ્રિયતરઃ, મુવિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રિય કરોતિ ઇતિ પ્રિયકૃત્, અતિશયેન પ્રિયકૃત્ ઇતિ પ્રિયકૃત્તમ । અતિશયેન પ્રિય ઇતિ પ્રિયતર ।

અન્વય અને અર્થ:—મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં, તસ્માત્ તે જ્ઞાનપ્રવર્તક મનુષ્યથી, કશ્ચિત્ કોઈ પણ, મે મારું, પ્રિયકૃત્તમ. વધારે પ્રિય કરનાર, ન નથી, ચ તેમ, તસ્માત્ તેનાથી,

પ્રિયતર. વિશેષ પ્રિય, અન્યઃ બીજો કોઈ, મુનિં પૃથ્વીપર, ન
મવિતા ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ

ભાવાર્થઃ—મનુષ્યોમા, જ્ઞાનસંપ્રદાયપ્રવર્તક જે મનુષ્ય
છે તે મનુષ્યથી મારું અધિક પ્રિય કરનાર કોઈ પણ નથી
તેમ જ તે મનુષ્યથી મને વિશેષ પ્રિય બીજો કોઈ પૃથ્વી પર
ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ. ૬૯

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતાના જ્ઞાનપ્રચારના માહા
ત્મ્યનુ તથા દેવનુ વ્યવસ્થા કરી હવે, એ જ્ઞાનનુ અધ્યયન કરનારને શુ દેવ
ધાય એ તે ભગવાનુ વાણાવે છે

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥૭૦॥

પદચ્છેદઃ—અધ્યેષ્યતે, ચ, યઃ, ઇમમ્, ધર્મ્યમ્,
સંવાદમ્, આવયોઃ, જ્ઞાનયજ્ઞેન, તેન, અહમ્, ઇષ્ટઃ, સ્યામ્,
ઇતિ, મે, મતિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્માત્ અનપેત ધર્મ્ય, તેં ધર્મ્યમ્ ।
સમ્ સમ્યક્ વાદ ઇતિ સવાદ, ત સવાદમ્ । જ્ઞાનમ્ એવ યજ્ઞ ઇતિ
જ્ઞાનયજ્ઞ, તેન જ્ઞાનયજ્ઞેન ॥

અન્વય અને અર્થઃ—ય જે મનુષ્ય, આવયો આપણા
બંનેના, ઇમમ્ આ, ધર્મ્યમ્ ધાર્મિક, સવાદમ્ સંવાદનુ, અધ્યેષ્યતે
અધ્યયન કરશે, તેન તેનાવડે, ચ ખરેખર, અહમ્ હું, જ્ઞાનયજ્ઞેન
(વિધિ, જથ, ઉપાશુ, માનસ, ઇત્યાદિ યજ્ઞોમા વિશિષ્ટ)
જ્ઞાનયજ્ઞથી, ઇષ્ટઃ પૂજિત, સ્યામ્ થાઉં, (છુ) ઇતિ એમ, મે મારું
મતિ. માનવું, (છે).

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય, આપણા જન્મેના આ ધાર્મિક સંવાદનું અધ્યયન કરશે, તેણે સર્વ યજ્ઞોમાં વિશિષ્ટ એવા જ્ઞાનયજ્ઞવડે મને પૂજ્યો છે, એવું મારું માનવું, (છે). ૭૦.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ગીતાશાસ્ત્રના વક્તા તથા અધ્યેતાના દ્વંત્ર કથન કરી હવે શ્રોતાઓને કેવા પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે સંબંધમાં બગવાન કહે છે.

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ॥

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાંલ્લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ૭૧

પદ્મદેવ:—શ્રદ્ધાવાન, અનસૂયઃ, ચ, શૃણુયાત્, અપિ, યઃ, નરઃ, સઃ, અપિ, મુક્તઃ, શુભાન્, લોકાન્, પ્રાપ્નુ-યાત્, પુણ્યકર્મણામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શ્રદ્ધા અસ્તિ અસ્ય इति શ્રદ્ધાવાન્ । ન વિદ્યતે અસૂયા યસ્ય સઃ અનસૂયઃ । પુણ્યાનિ કર્માણિ યેષાં તે પુણ્યકર્મણાઃ, તેષા પુણ્યકર્મણામ્ ।

૧ હજોડપિ લમતે સ્વર્ગે જિત્વા તુ લમતે યજ્ઞ । ઝમે વહુમતે લોકે નાસ્તિ વિષ્ણુતા રણે ॥
જે હણાય છે-મરે છે તેા સ્વર્ગને મેળવે છે અને જો તેા યજ્ઞને પ્રાપ્ત કરે છે એમ લોકમાં એ જન્મે જહુમતે મનાયા છે, તેથી જુમાં નિષ્ફળતા તેા નથી જ.

દ્વાવિમૌ પુરુષગ્વાય સ્વર્ગમણ્ડલમેદિનૌ । પરિગ્રાહ યોગયુક્તઃ રણે ચામિમુલો દત્ત ॥ મારતે ॥
હે પુરુષગ્વાય ! સૂયમઝળને લેતી કરી પ્રદાલોકને જે જ પુરુષો પામે છે એક તેા યોગયુક્ત સન્યાસી અને જીલ્લે રણમાં-યુદ્ધમાં સન્મુખ લડતો મરી જાય તે વીર પુરુષ

યાન્ યજ્ઞસંપેત્તપસા ચ વિપ્રા સ્વર્ગેવિણ પાત્રચયેશ્ચ યાન્તિ ।

ક્ષણેન તાતપ્પતિયાનિ શરણ પ્રાપ્તાન્ હિ મુદેષુ પરિત્પજન્ત ॥ કૌટિલ્યે ॥

સ્વર્ગની ઈચ્છા કરવાવાળા પ્રાદાલો યજ્ઞોવડે, તપવડે અને યજ્ઞપાત્રોવડે જે લોકમાં જાય છે તે લોકોને યુદ્ધમાં પ્રાણ અર્પણ કરનારા શરવીર પુરુષો એક દાણમાં એજળી જાય છે. અર્થાત્ યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામનારો પુરુષ તે લોકોથી પણ પર-ઉત્તમ લોકોને વિષે જાય છે

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે, નર: પુરુષ, શ્રદ્ધાવાન શ્રદ્ધાયુક્ત, ચ અને, અનસૂયઃ દેષરહિત, (ધર્મને આ આપણે સંવાદને) અપિ માત્ર, શૃણુયાત્ સાંભળે છે, સઃ તે, અપિ પણ, મુક્ત. મુક્ત થયેા થકેા, પુણ્યકર્મણામ્ પુણ્યશાલીઓના, શુભાન શુભ, લોકાન્ લોકોને, પ્રાપ્નુયાત્ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ, આપણા આ સંવાદને માત્ર સાંભળે છે તે પુરુષ પણ પાપોથી મુક્ત થઈને પુણ્યશાલીઓને પ્રાપ્ત થતા, એવા ઉત્તમ-દિવ્ય લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૧.

અવતરણિકા:—“ શિષ્યને જ્યાં સુધી નયનનુ નિવાગ્નુ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય, ત્યાં સુધી અનેક વખત ઉપદેશ આપવો જોઈએ, ” એ પ્રમાણે ગુરુધર્મની પરંપરા બતાવતા અશ્વિનને શાસ્ત્રાર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ કે નહિ, તે જાણવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

કચિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ॥

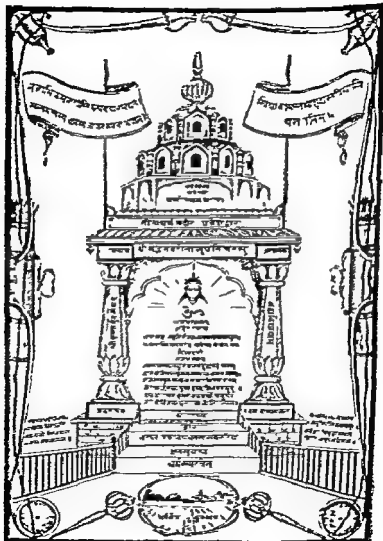
કચિદજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

પદચ્છેદઃ—કચિત્, એતત્, શ્રુતમ્, પાર્થ, ત્વયા, એકાગ્રેણ, ચેતસા, કચિત્, અજ્ઞાનસંમોહઃ, પ્રનષ્ટઃ, તે, ધનંજય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—એકમ્ અગ્નિ લક્ષ્ય સ્થ સત્ એકાગ્રમ્, તેન એકાગ્રેણ । સમ્યક્ મોહ સમોહ, અજ્ઞાનેન વૃત્ત સમોહ ઇતિ અજ્ઞાનસમોહઃ । પ્રર્ષેણ નષ્ટ ઇતિ પ્રનષ્ટ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! ત્વયા તે, એકાગ્રેણ એકાગ્ર, ચેતસા ચિત્તથી, એતત્ એ (જ્ઞાન), શ્રુતમ્ સાંભળ્યું, કચિત્ કે કેમ ? (અને) ધનંજય હે ધનંજય ! તે તારે, અજ્ઞાનસમોહ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો (અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિરૂપ, તથા સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધમાં અધર્મબુદ્ધિરૂપ) મોહ, પ્રનષ્ટ. નાશ પામ્યા, કચિત્ કે કેમ ?

श्रीमद्भगवद्गीतामन्दिरम् ।

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! હવે હું તને પૂછું છું, કે, તે ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક એ જ્ઞાન સાંભળ્યું કે કેમ ? અને તારો અજ્ઞાનજન્ય મોહ નાશ પામ્યો કે કેમ ? અર્થાત્ અત્યારસુધી મેં તને એ જ્ઞાન આપ્યું તે સફળ થયું કે કેમ ? તે તું મને કહે. ૭૨.

અવતરણિકા:—એ પ્રભાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પૂછવાથી, પોતાની કૃતકૃત્યતા પ્રકટ કરતો, અર્જુન નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યો:—

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાઽચ્યુત ॥

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩॥

પદ્ધ્છેદ:—નષ્ટઃ, મોહઃ, સ્મૃતિઃ, લબ્ધા, ત્વત્પ્રસાદાત્, મયા, અચ્યુત, સ્થિતઃ, અસ્મિ, ગતસંદેહઃ, કરિષ્યે, વચનમ્, તવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—તવ પ્રસાદઃ ત્વત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ ત્વત્પ્રસાદાત્ । ન ચ્યુતઃ અચ્યુતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અચ્યુત । ગતઃ સંદેહઃ यस્ય સઃ ગતસંદેહઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અચ્યુત હે અચ્યુત ! ત્વત્પ્રસાદાત્ આપની કૃપાથી, મોહઃ (મોહ) મોહ, નષ્ટઃ નાશ પામ્યો (છે), સ્મૃતિઃ સ્મૃતિ, લબ્ધા પ્રાપ્ત થઈ, (છે અને હું) ગતસંદેહઃ સંદેહરહિત, સ્થિતઃ રહેલો, અસ્મિ હું, (તેથી હવે) તવ આપના, વચનમ્ વચન પ્રમાણે, કરિષ્યે કરીશ.

ભાવાર્થ:—“હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મોહ નાશ પામ્યો છે, મને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને હું સંદેહરહિત થઈ આપની સામે ઉભો રહ્યો છું, તેથી હવે આપના વચન પ્રમાણે જ વર્તીશ. ૭૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો મંવાદ સમાપ્ત થતા, ‘ભગવદ્ગીતા’નો અંતિમ અંબધ દર્શાવતો મંબધ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહેવા લાગ્યો.

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે —

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥

संवादमिममश्रौपमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ૭૪ ॥

પદ્ચ્છેદ:—ઈતિ, અહમ્, વાસુદેવસ્ય, પાર્થસ્ય, ચ, મહાત્મનઃ, સંવાદમ્, ઇમમ્, અશ્રૌપમ્, અદ્ભુતમ્, રોમહર્ષણમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વસુદેવમ્ય અપત્યં પુમાન્ વાસુદેવ, તસ્ય વાસુદેવસ્ય । પૃથાયાઃ અપત્ય પુમાન્ પાર્થ, તમ્ય પાર્થસ્ય । મહાન્ આત્મા યસ્ય સ મહાત્મા, તમ્ય મહાત્મનઃ । રોમાણિ હર્ષયતિ ઇતિ રોમહર્ષણ, તં રોમહર્ષણમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજન્ ! અહમ્ હું, ઇતિ એ પ્રમાણે, વાસુદેવસ્ય વસુદેવના પુત્ર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના, તથા, મહાત્મન મહાત્મા, પાર્થસ્ય અર્જુનના, અદ્ભુતમ્ આશ્ચર્યકારક, (અને) રોમહર્ષણમ્ એવાં ઉભાં કરે એવા, ઇમમ્ આ, સંવાદમ્ સંવાદને, અશ્રૌપમ્ સાંભળતો હવે અર્થાત્ મેં સાંભળ્યો.

ભાવાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજન્ ! મેં એ પ્રમાણે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, તથા મહાત્મા અર્જુનનો આશ્ચર્યકારક અને રોમાંચ ઉભાં કરે તેવો આ સંવાદ સાંભળ્યો. ૭૪

અવતરણિકા:—“એટલા દુગ્ધી ભગવાન્ તથા અર્જુનનો સંવાદ ને દેવી રીતે માન્યો.” એમ દેવ્ય કોઈ મંબધના કહેવામાં વધ કરે તો તેના નિવારણ માટે સંજય કહે છે

વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્ગુહ્યમહં પરમ્ ॥

યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥૭૫॥

પદચ્છેદઃ—વ્યાસપ્રસાદાત્, શ્રુતવાન્, એતત્, ગુહ્યમ્, અહમ્, પરમ્, યોગમ્, યોગેશ્વરાત્, કૃષ્ણાત્, સાક્ષાત્, કથયતઃ, સ્વયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વ્યાસસ્ય પ્રસાદઃ વ્યાસપ્રસાદઃ, તસ્માત્ વ્યાસપ્રસાદાત્ । શ્રુતમ્ અસ્તિ અસ્ય એતિ શ્રુતવાન્ । યોગાનામ્ ઈશ્વરઃ યોગેશ્વરઃ, તસ્માત્ યોગેશ્વરાત્ । કથયતિ એતિ કથયન્, તસ્ય કથયતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વ્યાસપ્રસાદાત્ ભગવાન્ વ્યાસની કૃપાથી, એતત્ એ, ગુહ્યમ્ શ્રુત રાખવા યોગ્ય-જ્ઞાન, (તથા) પરમ્ પરમશ્રેષ્ઠ, યોગમ્ યોગ, યોગેશ્વરાત્ યોગોના ઈશ્વર (એવા), સાક્ષાત્ સાક્ષાત્, કૃષ્ણાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના, સ્વય પોતાના, કથયતઃ કહેવાથી, અહમ્ હું, શ્રુતવાન્ સાંભળતો હોયો.

ભાવાર્થઃ—શ્રીમદ્ વેદવ્યાસની કૃપાથી (મળેલા દિવ્ય-અક્ષુ, તથા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે,) એ શ્રુત રાખવા યોગ્ય જ્ઞાન, તથા પરમ શ્રેષ્ઠ એવો યોગ, યોગોના અધીશ્વર એવા સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વશુભથી જ કહેવાતાં મેં સાંભળ્યો. ૭૫

૧ એ વાર્તા સીમપર્વમા પણ સંજયે કૃતરાખૂને કહી છે

નમસ્તસ્યે મયત્વિજે પારાશર્યાય ધીમેતે । યસ્ય પ્રસાદાદિદ્ય મે પ્રજ્ઞાવિજ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥
દૃદિશ્રાતીન્દ્રિયા રાજન્ દુરાચ્છ્રવણમેવ હિ । પરચિત્તસ્ય વિજ્ઞાનમતીતાનાગતસ્ય ચ
ચ્યુતોપપત્તિવિનાનમાકાશે ચ ગતિઃ સદા । શશ્વેરસગો યુદ્ધે ચ વરદાનાન્મહાત્મન ॥

હું રાજન્ । પારાશરના પુત્ર બુદ્ધિમાન્ શ્રી વેદવ્યાસજી કે જે તમારા પિતા ॥
તેમને હું નમસ્કાર કરું છું, કારણ કે જે મહાત્માની પ્રસન્નતા-કૃપા અને વરદાનથી
મને દિવ્યબુદ્ધિ, ઉત્તમ વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોને અતિક્રમણ કરનારી દૃઢ-જ્ઞાનચક્ષુ દૂરથી
સાંભળવું, પારકાના ચિત્તનું વિજ્ઞાન, શ્રુત અને અવિશ્વનું વિજ્ઞાન, શ્રુતાએવાનું
સ્મરણજ્ઞાન, હમેશ આકાશમા ગમન કરવાની શક્તિ અને યુદ્ધમા રાસોથી
અસંખ્ય મૃત્યુ ॥

અવતરણિકા.—એ પ્રભાણે કહી હવે ભગવાન્ દેશવ તથા અર્જુનના મવાદથી તથા વિશ્વરૂપદર્શનથી ઉત્પન્ન થએલા અને પોતે અનુભવેલા આનંદનું વિવરણ, મળ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ બે સ્થોત્રી કરે છે

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ॥

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃપ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

પદચ્છેદઃ—રાજન્, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, સંવાદમ્, ઇમમ્, અદ્ભુતમ્, કેશવાર્જુનયોઃ, પુણ્યમ્, હૃપ્યામિ, ચ, મુહુઃ, મુહુઃ.

દ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્ સમ્યક્ સ્મૃત્વા इति સસ્મૃત્ય । કેશવશ્ચ અર્જુનશ્ચ કેશવાર્જુનૌ, તયો કેશવાર્જુનયો ।

અન્વય અને અર્થઃ—રાજન્ હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર ! કેશવાર્જુનયો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના, ઇમમ્ આ, પુણ્યમ્ પુણ્યપ્રદ, અદ્ભુતમ્ અદ્ભુત, સંવાદમ્ સંવાદને, સસ્મૃત્ય, સસ્મૃત્ય, સંભારી સંભારીને, (હું) મુહુ , મુહુ. વારંવાર, હૃપ્યામિ હર્ષ પામું છું

ભાવાર્થઃ—હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના આ અદ્ભુત અને પુણ્યપ્રદ સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. અર્થાત્ અને એટલે આનંદ થયો છે, કે જેની સીમા નથી ૭૬.

તच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ॥

विस्मयो मे महान् राजन् हृप्यामि च पुनः पुनः॥ ७७ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્, ચ, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, રૂપમ્, અત્ય-દ્ભુતમ્, હરેઃ, વિસ્મયઃ, મે, મહાન્, રાજન્, હૃપ્યામિ, ચ, પુનઃ, પુનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન અદ્ભુતમ્ इति अत्यद्भुतम्.

અન્યથા અને અર્થઃ—રાજન્ હે રાજન્ ! ચ વળી, હેરેઃ ભગવાન્ વિષ્ણુના, તત્ તે, અત્યદ્ભુતમ્ અતિ આશ્ચર્યકારક, રૂપમ્ રૂપને, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય ફરી ફરી યાદ કરીને, મે મને, મહાન્ ભારે, વિસ્મય. વિસ્મય (થાય છે), ચ અને, (હું) પુનઃ, પુનઃ વારંવાર, હૃદ્યામિ આનંદ પામું છું.

ભાવાર્થઃ—હે રાજન્ ! વળી ભગવાન્ વિષ્ણુના તે અતિ આશ્ચર્યકારક રૂપને વારંવાર યાદ કરીને, મને ભારે અચંખો થાય છે, અને હું રહી રહીને વારંવાર આનંદ પામું છું. ૭૭

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે ને અત્યંત હર્ષ થનો હોય તો પછી અનંત ઐશ્વર્યશાલી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, તથા તેમનો અનુગ્રહિત અર્જુન, એ બંને યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં હોવાથી, મારે જયની આશા કરવી કે નહિ ? ” એ પ્રકારની ધૃતરાષ્ટ્રની આંતરિક અભિલાષા જાણતા ચેતવણીરૂપે સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહે છે.”

૧ યો લાક્ષાત્રેમદાહાનિવિમવિવાદિમશાપાદનાન્મે
કુટકૂતાન્સમાયો યુવતિવરિભવાત્સજ્જગોષ રમન્તામ્ ॥
દૂત. સૂત્ર સૂત્રા સ યુધિ વિજયને કિં કરિષ્યન્સુવેક્ષાં
સત્યેવ તાવકાના ત્રિશુળહતથિયાં જીવિતેચ્છાઽપુનાઽપિ ॥

ને ભગવાને લાક્ષાત્રહમાં રહન થવાથી, અત્યંત હાલાહલ વિપપાનથી, વનમ્ પ્રાણશ્ણ (દુર્વાસા)ના આપથી, સભામા મહાદુષ્ટ-કર્માર્થવાળા ઘન-જુગારથી અને યુવતી-દ્રોષદીના અપમાનથી પોતાના ભક્તોની સારી રીતે રક્ષા કરી તથા ને દૂત-સમાચાર આપનાર-એષિઓ-નોકર અને સૂત-સારથિ-ઘોડાનો હાંડનાર બન્યા તે ભગવાન્ યુધ્ધમાં શું પોતાના ભક્ત-મિત્રોના ત્યાગ કરશે ? ને એમ જ છે તો ત્રણે સુણે વડે નેમની હુદ્દિ મારી મથ છે એવા તમારા દુર્યોધનાદિ પુત્રોની હજી પણ જીવવાની ઈચ્છા ? અર્થાત્ તમને કદી પણ વિનય મળી શકે તેમ નથી એમ તમારે માનવું.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ॥

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્ર, યોગેશ્વરઃ, કૃષ્ણઃ, યત્ર, પાર્થઃ, ધનુર્ધરઃ, તત્ર, શ્રીઃ, વિજયઃ, ભૂતિઃ, ધ્રુવા, નીતિઃ, મતિઃ, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગાનામ્ ईश्वरः યોગેશ્વરઃ । ધનુઃ ધગતિ इति ધનુર્ધરઃ । विशिष्टश्चासौ जयश्च विजयः ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ર જ્યાં, યોગેશ્વરઃ યોગેશ્વર, કૃષ્ણઃ શ્રીકૃષ્ણ, (અને) યત્ર જ્યાં, ધનુર્ધરઃ ગાંડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર અર્જુન (હોય), તત્ર ત્યાં, શ્રીઃ સંપત્તિ, વિજયઃ વિજય, ભૂતિઃ એશ્વર્ય, (અને) ધ્રુવા અટલ, નીતિઃ નીતિ, (હોય છે એમ,) મમ મારો મતિ. નિશ્ચય, (છે).

ભાવાર્થઃ—જ્યાં યોગેશ્વર—સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તથા ગાંડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, ત્યાં જ સંપત્તિ, વિજય, એશ્વર્ય તથા અચલ નીતિ રહેલાં

૧ અતીતાનામત વસ્તુ ધીક્ષ્યતે કામિલ્લભ્યમ્ ।

યોગી સકલ્પમાત્રોત્થામિતિ શાસ્ત્રેણ દિગ્વિદ્યમ્ ॥ વૈદાન્તકતકે ॥

વ્યતીત ધમેષુ, નદિ આવેશું અને કેવલ મનનો સંકલ્પ થતા જ ઉત્પન્ન થએલું કંઈ પણ વસ્તુ યોગી દ્વાયમાં વિશ્વની જેટલી સહે છે એમ શાસ્ત્ર દોલ વગાડીને પુકારે છે —અર્થાત્ તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફ જ વિજય દોય એમાં કંઈ સંકા રાખવી નહિ.

છે, એમ મારે નિશ્ચય છે. અર્થાત્ એ યુદ્ધમાં તો અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ જેમાં રહેલા છે એવા પાંડવપક્ષનો જ અન્તે વિજય છે એમ હું માનું છું. ૭૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-
सान्त्वयवोधिन्यां गुर्जरटीकार्या मोक्षसंन्यास-
योगो नामाष्टादशोऽध्यायः ।

सिन्धुदत्तदत्तकच्छदेशवसुधालङ्कारमाण्डव्यपूः-
संस्थानोत्तरदिग्गतेऽतिविलसद्गुर्गान्विते स्वर्गटे ॥

संख्यात निगमागमार्थनिपुणैः सारस्वतैः सद्भिजै-
र्विल्वेशाप्तसमस्तवैभवयुते श्रीसिंहशीर्षाभिधे ॥ १ ॥

સમુદ્રના ઉત્તર તરફના કાંઠાપર આવેલા કચ્છદેશની ભૂમિનાં અલંકાર-
રૂપ માંડવી પુરી નામના અંસ્થાનની ઉત્તર દિશામાં, આવેલા અત્યંત શોભાયમાન
એવા આલંપનાગઢ યુક્ત, ખર્ચ (પર્વતની તળેટીમાં વસાવેલા) વેદ અને
શાસ્ત્રના અર્થમાં નિપુણ એવા ઉત્તમ સારસ્વત બ્રાહ્મણોવડે પ્રખ્યાત થએલા
અને બિલ્વેશ્વર નામના મહાદેવની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થએલા સમસ્ત વૈભવ
વડે યુક્ત એવા શ્રીગદ્સિંહશીસા નામના ગામને વિષે ॥૧॥

आसीज्ज्योतिषशास्त्रविद्वरधरादेवावटं कामणी

श्रीपीताम्बरनामधेयविवुधः स्थज्ञातिमुख्यासनः ॥

तत्पुत्रो द्विजदेवपूजनपरोऽभूद्भक्तिमाञ्छलिनः

श्रीमन्मोहनजिद्विजो निजगुणैः ख्यातः स्वकीये कुले ॥ २ ॥

જ્યોતિષશાસ્ત્રજ્ઞનારાઓમાં ઉત્તમ શ્રી “ધરાદેવ” નામની અવટક

(ઉપનામ) નુખવાળા બ્રાહ્મણોના અગ્રણી અને પોતાની-સારસ્વત-જ્ઞાતિમાં
જેમનું મુખ્ય આસન છે-એટલે પ્રમુખ એવા શ્રી “પીતાંબર” નામે પંડિત
હતા તે શ્રી પીતાંબરના પુત્ર બ્રાહ્મણ તથા દેવતાઓની પૂજામાં પ્રીતિવાળા તેમ
જ મહાદેવના પરમ ભક્ત અને પોતાના ઉત્તમ ગુણોવડે પોતાના કુળમાં
પ્રખ્યાતિ પામેલા એવા શ્રી “મોહનજી” નામના બ્રાહ્મણ હતા ॥ ૨ ॥

તત્પુત્ર સમધીતશાસ્ત્રનિચયઃ શ્રીકૃષ્ણકાર્તાન્તિક

પ્રાપ્તા યેન મહદ્વ્યંદ્ર એવં સચિરા નાનાઃ પદવ્યોડમલા ।

વિદ્યાભાસ્કરસંહિકાડપિ ચ પરા જ્યોતિર્વિભૂષામિધા

પ્રાણાચાર્યસુનામિકા વિજયતે યા વૈદ્યવર્યેષુ ચ ॥ ૩ ॥

તે મોહનછનો પુત્ર અને સદ્ગુરુઓ પાસેથી સારી રીતે શાસ્ત્રો અધ્યયન કરનાર એવો (૬) શ્રીકૃષ્ણ કાર્તાન્તિક છુ કે જેણે મોટા પુરુષ તરફથી જ એટલે શ્રીકાશીપુરીની પ્રમોદ પાંડ્યાળા અને વિદ્યવિદ્યાસપત્ન પડિતો તરફથી “વિદ્યાભાસ્કર” પદવી, શ્રીમદ્ભગદ્ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય શારદાપીઠ દ્વારકા તરફથી “જ્યોતિર્વિભૂષણ” પદવી, શ્રીપ્રભુરામઆયુર્વેદ ક્ષેત્રે જ મુખ્ય તરફથી “પ્રાણાચાર્ય” નામની કે જે ઉત્તમ વૈદ્યાને વિશે પ્રખ્યાત છે તે પદવી ॥ ૩ ॥

વાચસ્પત્યમિધાડસ્તિ વૈદ્યવિદિ યા દેવજ્ઞપૂર્વોક્તમા

સદ્ધર્માર્થમહોપદેશકપદાલક્રારિકેત્યાદય ॥

તેનાસ્મજ્ઞપદેષુશિક્ષણમુદે ગીતાન્વયાર્થાર્થિની-

યં વ્યુત્પત્તિસમાસટિષ્ઠણયુક્તા ટીકા કૃતા ગુર્જરી ॥ ૪ ॥

શ્રી પડિતસમા જનારસ તરફથી “દેવજ્ઞવાચસ્પતિ” કે જે “વતે જાણનાર જ્યોતિર્વિદોમા ઉત્તમ છે તે પદવી, અને શ્રી ભારતધર્મ-મહામહાત્મા કાશી-શ્રીમાન્ મહારાજાધિરાજ મહારાજા શ્રીરમેશ્વરસિંહ જહાદુર દર્મગાનરેશ હસ્તકે “મહોપદેશક” કે જે ઉત્તમ ધાર્મિક ઉપદેશ માટે આબૂપણુક છે તે પદવી, વિગેરે નાનાપ્રકારની ઉત્તમ નિર્મલ પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી તે મેં કાર્તાન્તિકે આત્મવિત્-સ્વસ્વરૂપપદને કમળતા મુમુક્ષુઓને શિક્ષણ અને આનંદ મેળવવા માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અન્વય, અર્થ અને ભાવાર્થનાળી તથા વ્યુત્પત્તિ, સમાસ અને ટિપ્પણયુક્ત આ ગુજરાતી ટીકા કરી ॥ ૪ ॥

સમાપ્તા સા સંવદ્ધિર્વિવસુર્નવેન્દ્રનિમતસમે
 શુમે માધે શુક્લે શૈરમિતતિથૌ સન્દુગુદિને ॥
 યથા ચાલોઽપીયાદ્વિબુધવરસંપ્રાર્થિતપદં
 તથેયં શ્રીગીતા મવતુ જનતામુક્તિજનની ॥ ૫ ॥

તે ટીકા સંવત્ર ઓગસ્ટીસે સત્યાશીના વર્ષમા શુભ એવા માધ
 મહિનાની મુદી પંચમી (વચ્ચત પંચમી) અને શુક્રવારના દિવસે સમાપ્ત
 થઈ. બાવક પશુ કે જેણે વેદાગ્રશાસ્ત્રનુ અભ્યાસ નથી કર્યું તે પણ ઉત્તમ
 પડિતો જે પદની પ્રાર્થના કરે તે પદને પામે એ પ્રમાણે શુર્જર ટીકા સહિત
 કરેલી આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સર્વ મનુષ્યોને મુક્તિ-મોક્ષ આપનારી થાઓ !
 ઇતિ આશીર્વાદાત્મક અતિમ મંગલાચરણ ॥ ૫ ॥ ઓ શાંતિ.

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकार्धयोरकारादिकोशः ।

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीक	अ. श्लो.
अकर्मणश्च बोद्धव्यं	४ १७	अथवा बहूनैतेन	१० ४२
अकीर्तिं चापि भूतानि	२ ३४	अथवा योगिनामेव	६ ४२
अक्षरं ब्रह्म परमं	८ ३	अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा	१ २०
अक्षराणामकारोऽस्मि	१० ३३	अथैतदप्यशक्तोऽसि	१२ ११
अमिज्योतिरहः शुक्लः	८ २४	अदृष्टपूर्वं दृषितोऽस्मि दृष्ट्वा	११ ४५
अघायुरिन्द्रियारामो	३ १६	अदेशकाले यद्दानं	१७ २२
अच्छेयोऽयमदाहोऽयम्	२ २४	अद्वेषा सर्वभूतानाम्	१२ १३
अज्ञानता महिमानं तवेदं	११ ४१	अधर्मं धर्ममिति या	१८ ३२
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं	२ २०	अधर्माभिभवात्कृष्ण	१ ४१
अजोऽपि सन्न यथात्मा	४ ६	अधश्च मूलान्यनुसंततानि	१५ २
अज्ञश्चाभ्रदधानश्च	४ ४०	अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य	१५ २
अज्ञानं चाभिजातस्य	१६ ४	अधिभूतं क्षरो भावः	८ ४
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं	५ १५	अधिभूतं च किं प्रोक्तं	८ १
अतस्त्वर्यवदल्पश्च	१८ २२	अधियज्ञः कथं कोऽत्र	८ २
अतोऽस्मि लोके वेदे च	१५ १८	अधियज्ञोऽहमेवात्र	८ ४
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा	८ २८	अधिष्ठानं तथा कर्ता	१८ १४
अत्र शूरा महेश्वासा	१ ४	अधिष्ठाय मनश्चायं	१५ ९
अथ केन प्रयुक्तोऽयं	३ ३६	अव्यात्मज्ञाननित्यत्व	१३ ११
अथ चित्तं समाधातुं	१२ ९	अव्यात्मविद्या विद्यानां	१० ३२
अथ चेत्त्वमहंकारात्	१८ ५८	अध्येष्यते च य इमं	१८ ७०
अथ चेत्स्वमिमं धर्म्यं	२ ३३	अनन्त देवेश जगन्निवासा	११ २७
अथ चैनं नित्यजातं	२ २६	अनन्तविजयं राजा	१ १६

श्लोकार्धप्रतीकः	अ	श्लो	श्लोकार्धप्रतीकः	अ
अनन्तवीर्यामितविष्णुमन्त्रं	११	४०	अन्तकाले च मामेव	८
अनन्तश्चास्मि नागानां	१०	२९	अन्तवत्तु फलं तेषाम्	७
अनन्यचेताः सततं	८	१४	अन्तःत इमे देहा	२
अनन्याश्चित्तयतो मा	९	२२	अज्ञाद्भवति भूतानि	३
अनन्येनैव योगेन	१२	६	अन्ये च बहवः शूरा	१
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष	१२	१६	अन्ये त्वेवमजानतः	१३
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे	६	६	अन्ये सारथेन योगेन	१३
अनादिस्वाभिर्गुणत्वात्	१३	३१	अपरस्परसंभूतं	१६
अनादिमत्परं ब्रह्म	१३	१२	अपरं भवतो जन्म	४
अनादिमध्यातमनतवीर्यम्	११	१९	अपरे नियनाहाराः	४
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यम्	२	२	अपरेयमितस्त्वन्या	७
अनाशिनोऽप्रमेयस्य	२	१८	अपर्याप्तं तदस्नाकं	१ १
अनाश्रितः कर्मफल	६	१	अपश्यद्देवदेवस्य	११ १
अनिकेतः स्थिरमति	१२	१९	अपाने जुह्वति प्राण	४ २
अनिच्छन्नपि बाष्पेय	३	३६	अपि चेन्मुदुराचारो	९ ६
अनित्यमसुखं लोकम्	९	३३	अपि चेदसि पापेभ्यः	४ ३
अनिष्टमिष्ट मिश्र च	१८	१२	अपि त्रेलोक्यराज्यस्य	१ ३
अनुद्गेकर चाक्य	१७	१५	अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	१४ १
अनुवच क्षयं हिंसाय	१८	२५	अप्रतिष्ठो महाबाहो	६ ३८
अनेकचित्तविभ्रांता	१६	१६	अप्राप्य मा निवर्तन्ते	९
अनेकजन्मसंसिद्धिः	६	४५	अप्राप्य योगसंसिद्धिं	६ ३७
अनेकदिव्याभरण	११	१०	अफलप्रेप्सुना कर्म	१८ २३
अनेकबाहुदरवज्रनेत्र	११	१६	अफलाकाक्षिमिर्यशो	१७ ११
अनेकवज्रनयनम्	११	१०	अफलाकाक्षिमिर्यकैः	१७ १७
अनेन प्रसविष्यच्चम्	३	१०	अमय सत्त्वसगुद्धिः	१६ १

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
अभितो वन्ननिर्वाणं	५ २६	अव्यक्तादीनि भूतानि	२ २८
अभिसंधाय तु फलं	१७ १२	अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	८ १८
अभ्यासयोगयुक्तेन	८ ८	अव्यक्ता हि गतिर्दुःस	१२ ५
अभ्यासयोगेन ततो	१२ ९	अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	८ २१
अभ्यासाद्रमते यत्र	१८ ३६	अव्यक्तोऽयमचित्योऽयम्	२ २५
अभ्यासेन तु कर्तव्य	६ ३५	अशास्त्रविरहितं घोरं	१७ ५
अभ्यासेऽप्यसमर्थाऽस्ति	१२ १०	अशोच्यानन्वशोचस्त्वं	२ ११
अभ्युत्थानमधर्मस्य	४ ७	अश्रद्धाणाः पुष्पाः	९ ३
अमानित्वमदंभित्वम्	१३ ७	अश्रद्धया हृतं दत्त	१७ २८
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य	११ २६	अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलम्	१५ ३
अमी हि त्वां सुरसपा	११ २१	अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां	१० २६
अमृतं चैव मृत्युञ्ज	९ १९	अश्वत्थामा विकर्णश्च	१ ८
अपतिः श्रद्धयोपेतो	६ ३७	असक्तमुद्धिः सर्वत्र	१८ ४९
अयथावत्प्रजानाति	१८ ३१	असक्तं सर्वभूचैव	१३ १४
अयनेषु च सयपु	१ ११	असक्तिरनभिष्वगः	१३ ९
अयुक्तः कामकारेण	५ १२	असक्तो ह्याचरन्कर्म	३ १९
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	१८ २८	असत्कृतमवज्ञातं	१७ २२
अवजानन्ति मा मूढा	९ ११	असत्यमप्रतिष्ठं ते	१६ ८
अवाच्यवादाश्च बहून्	२ ३६	असदित्युच्यते पार्थ	१७ २८
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं	२ ८	असंमूढः न मर्त्येषु	१० ३
अविनाशि तु तद्विद्धि	२ १७	असंयतात्मना योगो	६ २६
अविभक्त च भूतेषु	१३ १६	असंशय महाबाहो	६ ३५
अविभक्त विभक्तेषु	१८ २०	असंशय समग्र मां	७ १
अव्यक्तनिधनान्येव	२ २८	आसितो देवलो व्यासः	१० १३
अव्यक्तं व्यक्तिमायन्न	७ २४	असौ मया हतः शत्रुः	१६ १४

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
अस्माकं तु विशिष्टा ये	१ ७	आचार्योपासनं शौचं	१३ ७
अहमात्मा गुडाकेश	१० २०	आङ्घ्र्योऽभिजनवानस्मि	१६ १५
अहमादिर्हि देवानां	१० २	आत्मन्येव च संतुष्टः	३ १७
अहमादिश्च मय्यं च	१० २०	आत्मन्येवात्मना तुष्टः	२ ५५
अहमेवाक्षयः कालो	१० ३३	आत्मवन्तं न कर्माणि	४ ४१
अहंकार इतीयं मे	७ ४	आत्मवश्येर्विधेयात्मा	२ ६४
अहंकारविमूढात्मा	३ २७	आत्मसंभाविताः स्तब्धा	१६ १७
अहंकारं बलं दूषं	१६ १८	आत्मसंयमयोगाग्नौ	४ २७
” ” ”	१८ ५३	आत्मसंस्थं मनः कृत्वा	६ २५
अहं कृत्स्नस्य जगतः	७ ६	आत्मेव ह्यात्मनो बंधुः	६ ५
अहं कर्तुरहं यज्ञः	९ १६	आत्मोपम्येन सर्वत्र	६ ३२
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो	१८ ६६	आदित्यानामहं विष्णुः	१० २१
अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५ १४	आपंतवन्तः कौन्तेय	५ २२
अहं सर्वस्य प्रभवो	१० ८	आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं	२ ७०
अहं हि सर्वयज्ञानां	९ २४	आब्रह्मभुवनाल्लोकाः	८ १६
अहिंसा सत्यमक्रोधः	१६ २	आयुधानामहं वज्रं	१० २८
अहिंसा समता तुष्टिः	१० ५	आयुःसन्त्रवलारोग्य-	१७ ८
अहो बत महत्पार्थ	१ ४५	आरुक्ष्योर्मुनिर्योगं	६ ३
आ		आर्तो जिज्ञासुर्यार्थी	७ १६
आख्याहि मे को भवान्	११ ३१	आवृतं ज्ञानमेतेन	३ ३९
आगमापायिनोऽनित्याः	२ १४	आशापाशशतैर्बद्धाः	१६ १२
आचरत्यात्मनः श्रेयः	१६ २२	आश्चर्यवच्चेनमन्यः शृणोति	२ २९
आचार्यमुपसंगम्य	१ २	आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्	२ २९
आचार्योन्मातुलान्भ्रातृन्	१ २६	आम्बासयामास च भीतमेनं	११ ५०
आचार्याः पितरः पुत्राः	१ ३४	आसुरीं योनिमापन्ना	१६ २०
		आस्थितः ॥ हि युक्तात्मा	७ १८

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
आहारस्त्वपि सर्वस्य	१७ ७	इन्द्रियाणि पराण्याहः	३ ४२
आहारा राजसस्येष्टा	१७ ९	इन्द्रियाणि प्रमाथीनि	२ ६०
आहुत्वाभृषयः सर्वे	१० १३	इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४०
		इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः	२ ५८
इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७ २७	" " "	२ ६८
इच्छा द्वेषः सुखं दुःख	१३ ६	इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु	५ ९
इज्यते भरतश्रेष्ठ	१७ १२	इन्द्रियार्थाविमृडात्मा	३ ६
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	१३ १८	इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्	१३ ८
इति गुह्यतमं शास्त्रम्	१५ २०	इमं विवस्वते योगं	४ १
इति ते ज्ञानमाख्यातं	१८ ६३	इषुभिः प्रतिषेत्स्यामि	२ ४
इति मन्वा भजन्ते मां	१० ८	इष्टान् भोगान् हि वो देवा	३ १२
इति मां योऽभिजानाति	४ १४	इष्टोऽसि मे हृदमिति	१८ ६४
इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा	११ ५०	इहेकस्थं जगत् कूर्मं	११ ७
इत्यहं वासुदेवस्य	१८ ७४	इहेव तेर्जितः सर्गो	५ १९
इदमथ मया लब्धम्	१६ १३	ई	
इदमस्तीदमपि मे	१६ १३	ईक्षते योगयुक्तात्मा	६ २९
इदं ज्ञानमुपश्रित्य	१४ २	ईश्वरः सर्वभूतानां	१८ ६१
इदं तु ते गुह्यतमं	९ १	ईश्वरोऽहमहं भोगी	१६ १४
इदं ते नातपस्काय	१८ ६७	ईहन्ते कामभोगार्थम्	१६ १२
इदं शरीरं कैतिय	१३ १	उ	
इदानीमास्मि संवृत्तः	११ ५१	उच्चैःश्रवसमश्वाना	१० २७
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	३ ३४	उच्छिष्टमपि चापेक्ष्यं	१७ १०
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि	१० २२	उत्क्रामन्तं स्थितं वापि	१५ १०
इन्द्रियाणां हि चरता	२ ६७	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	१५ १७
इन्द्रियाणि दशैकं च	१३ ५	उत्सन्नकुलधर्माणां	१ ४४

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
अम्माकं तु विशिष्टा ये	१ ७	आचार्योपासनं शौचं	१३ १
अहमात्मा गुडाकेश	१० २०	आह्वयोऽभिजनवानस्मि	१६ १०
अहमादिर्हि देवानां	१० २	आत्मन्येव च संतुष्टः	३ १५
अहमादिश्च मयं च	१० २०	आत्मन्येवात्मना तुष्टः	२ ५५
अहमेवाक्षयः कालो	१० ३३	आत्मवन्तं न कर्माणि	४ ४५
अहंकार इतीयं मे	७ ४	आत्मवश्यैर्विधेयात्मा	२ ६४
अहंकारविमूढात्मा	३ २७	आत्मसंभाविताः स्तब्धा	१६ १७
अहंकारं बलं दयं	१६ १८	आत्मसंयमयोगाग्रा	४ २७
” ” ”	१८ ५३	आत्मसंस्थं मनः कृत्वा	६ २५
अहं कृत्स्नस्य जगतः	७ ६	आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः	६ ५
अहं क्रतुरहं यज्ञः	९ १६	आत्मोपम्येन सर्वत्र	६ ३२
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो	१८ ६६	आद्रित्यानामहं विष्णुः	१० २१
अहं वैश्वानरो भूत्वा	१५ १४	आद्यंतवन्तः कौन्तेय	५ २२
अहं सर्वस्य प्रभवो	१० ८	आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं	२ ७०
अहं हि सर्वयज्ञानां	९ २४	आवह्यमुग्रनाह्नोकाः	८ १६
अहिंसा सत्यमक्रोधः	१६ २	आयुधानामहं वज्रं	१० २८
अहिंसा समता तुष्टिः	१० ५	आयुःसत्त्वबलारोग्य-	१७ ८
अहो वत महत्यायं	१ ४५	आरुक्षोर्मुनेर्योग	६ ३
आ		आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी	७ १६
आरूपाहि मे को भवान्	११ ३१	आवृतं ज्ञानमेतेन	३ ३९
आगमापायिनोऽनित्याः	२ १४	आज्ञापाशशतैर्बद्धाः	१६ १२
आचरत्यात्मनः श्रेयः	१६ २२	आश्चर्यवद्भेदमन्यः शृणोति	२ २९
आचार्यमुपसंगम्य	१ २	आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्	२ २९
आचार्यन्मातुल्यन्मातृन्	१ २६	आश्वासयामास च भीतमेनं	११ ५०
आचार्याः पितरः पुत्राः	१ ३४	आसुरीं योनिमापन्ना	१६ २०
		आस्थितः स हि युक्तात्मा	७ १८

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
आहारस्त्वपि सर्वस्य	१७ ७	इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३ ४२
आहारा राजसस्येष्टा	१७ ९	इन्द्रियाणि प्रमाथीनि	२ ६०
आहुस्त्वामृपयः सर्वे	१० १३	इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४०
इ		इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः	२ ५८
इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७ २७	" " "	२ ६८
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं	१३ ६	इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु	५ ९
इज्यते भरतश्रेष्ठ	१७ १२	इन्द्रियार्थान्निमूढात्मा	३ ६
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	१३ १८	इन्द्रियार्थेषु धैर्यम्	१३ ८
इति गुह्यतमं शास्त्रम्	१५ २०	इमं विवस्वते योगं	४ १
इति ते ज्ञानमारयातं	१८ ६३	इयमिः प्रतियेत्स्यामि	२ ४
इति मन्वा भजन्ते मां	१० ८	इष्टान् भोगान् हि वो देवा	३ १२
इति मां योऽभिजानाति	४ १४	इष्टोऽसि मे दृढमिति	१८ ६४
इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा	११ ५०	इहैकस्थ जगत् कृत्स्न	११ ७
इत्यहं वासुदेवास्य	१८ ७४	इहैव तैर्जितः सर्गो	५ १९
इदमय मया लब्धम्	१६ १३	ई	
इदमस्तीदमपि मे	१६ १३	ईक्षते योगयुक्तात्मा	६ २९
इदं ज्ञानमुपश्रित्य	१४ २	ईश्वरः सर्वभूतानां	१८ ६१
इदं तु ते गुह्यतमं	९ १	ईश्वरोऽहमहं भोगी	१६ १४
इदं ते नातपस्काय	१८ ६७	ईहंते कामभोगार्थम्	१६ १२
इदं शरीरं कैतिय	१३ १	उ	
इदानीमास्मि संवृत्तः	११ ५१	उच्चैःश्रवसमश्वानां	१० २७
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	३ ३४	उच्छिष्टमपि चामेव्यं	१७ १०
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि	१० २२	उत्क्रामन्तं स्थितं वापि	१५ १०
इन्द्रियाणां हि चरतां	२ ६७	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	१५ १७
इन्द्रियाणि दशैकं च	१३ ५	उत्सन्नकुलधर्माणां	१ ४४

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
उत्सायन्ते जातिधर्माः	१ ४३	एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्	११ ४२
उत्सीदियुरिमे लोका	२ २४	एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवाय	११ २५
उदाराः सर्व एवेते	७ १८	एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्	१२ ११
उदासीनवदासीनम्	९ ९	एतच्छ्रेयं समासेन	१२ ६
उदासीनवदासीनो	१४ २३	एतद्धि दुर्लभतरं	६ ४२
उद्धरेदात्मनात्मानं	६ ५	एतद्वबुद्ध्या बुद्धिमान्स्यात्	१५ २०
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं	४ २४	एतयोनीनि भूतानि	७ ६
उपद्रष्टानुमना च	१३ २२	एतयो वेत्ते तं प्राहुः	१३ १
उगविद्यासने शुंघपाद्	६ १२	(एतद्देदितुमिच्छामि	१३ १)
उपैति शान्तरजसं	६ २७	एतन्मे संग्रहं कृष्या	६ २९
उमधोरवि दृष्टोऽन्तः	२ १६	एतस्याऽं न पश्यमि	६ २३
उभौ तौ न विजानीतौ	२ १९	एताम हंतुमिच्छामि	१ ३५
उवाच पार्य पश्यैतान्	१ २५	एतान्यपि तु कर्माणि	१८ ६
ऊ		एतां हृष्टिमवश्यम्	१६ ९
ऊर्ध्वमूढमयःशासम्	१५ १	एतां विभूतिं योगं च	१० ७
ऊर्ध्वं गच्छन्ति मत्तया	१४ १८	एतेऽस्मिन्कः क्षीय	१६ २९
ऊ		एतेऽस्मिन्कः क्षीय	१ ४०
ऊर्ध्वेऽपि ह्यन भविष्यन्ति सर्वे	११ ३२	एतमुक्तो हर्षदेहो	१ २४
ऊर्ध्वं भविष्यन्ति मीतं	१३ ४	एतमुक्त्वा ततो गमन्	११ ९
ए		एतमुक्त्वाऽर्जुनः संखे	१ ४७
एकरोज पुदगरेन	९ १५	एतमुक्त्वा हर्षाकेतं	९ ९
एकमप्यारिष्य. सध्या	५ ४	एतमेवमप्यथ तस्य	१३ ३
एकया वापनानुतिः	८ ९६	एतं ज्ञानं कुर्वन् कर्म	४ १५
एवं हर्षं च क्षीयं च	५ ५	एतं चर्त्तयन्कुरुयात्	९ ९१
एवमुक्त्वा मन्त्रिभिरासा	६ १०		

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
एव परंपराप्राप्तम्	४ २	करणं कर्म कर्तेति	१८ १८
एवं प्रवर्तितं चक्र	३ १६	कर्तव्यानीति मे पार्थ	१८ ६
एव बहुविधा यज्ञा	४ ३२	कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्	१८ ६०
एव बुद्धेः परं बुद्ध्वा	३ ४३	कर्म चैव तदर्थाय	१७ २७
एवरूपः शक्य अहं त्रिलोके	११ ४८	कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	२ ५१
एव सततयुक्ता ये	१२ १	कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्	४ ३२
एष तुद्देशतः प्रोक्तो	१० ४०	कर्मणः सुकृतस्याहुः	१४ १६
एषा तेऽभिहिता साख्ये	२ ३९	कर्मणैव हि संसिद्धिम्	३ २०
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ	२ ७२	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं	४ १७
ए		कर्मण्यकर्म य पश्येत्	४ १८
येरावतं गजेन्द्राणां	१० २७	कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि	४ २०
ओ		कर्मण्येवाधिकारस्ते	२ ४७
ओमित्येकाक्षर ब्रह्म	८ १३	कर्म ब्रह्माद्रव विद्धि	३ १५
ओंत सदिति निर्देशो	१७ २३	कर्माणि प्रविभक्तानि	१८ ४१
क		कर्मिभ्यश्चाधिको योगी	६ ४६
कच्चिदज्ञानसंमोहः	१८ ७२	कर्मेन्द्रियाणि सयम्य	३ ६
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ	१८ ७२	कर्मेन्द्रिये, कर्मयोगम्	३ ७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट	६ ३८	कर्षयत शरीरस्थं	१७ ६
कट्टम्ललवणात्युष्ण-	१७ ९	कल्पक्षये पुनस्तानि	९ ७
कथमेतद्विजानीया	४ ४	कविं पुराणमनुशासितारम्	८ ९
कथयंतश्च मा नित्य	१० ९	कर्माच्च ते न नमेरन्	११ ३७
कथ न ज्ञेयमस्माभिः	१ ३९	काङ्क्षन्त कर्मणा सिद्धिं	४ १२
कथ भीष्ममह सख्ये	२ ४	काम एष क्रोध एष	३ ३७
कथ विद्यामहं योगिन्	१० १७	कामक्रोधवियुक्तानां	५ २६
कथ स पुरुषः पार्थ	२ २१	कामक्रोधस्तथा लोभः	१६ २१

श्लोकार्धप्रतीक	अ श्लो.	श्लोकार्धप्रतीक	अ श्लो.
कामक्रोधोद्भव वेग	५ २३	कुरु कर्मव तस्मात्त्व	४ १५
काममाश्रित्य दुष्पूर	१६ १०	कुर्याद्विद्वस्तथासत्त	२ २५
कामरूपेण कीर्तिय	३ ०९	कुलक्षयकृत दोष	१ ३८
कामात्मान स्वर्गपरा	२ ४३	" " "	१ ३९
कामैस्तैर्हृदतशाना	७ २०	कुलक्षये प्रणक्ष्याति	१ ४०
कामोपभोगपरमा	१६ ११	कृपया परयाविष्टो	१ २८
काम्यानां कर्मणा न्यास	१८ २	कृपिगोरक्षवाणिज्य	१८ ४८
कायेन मनसा बुद्ध्या	५ ११	केचिद्विलम्बा दशनातरेषु	११ २७
कारण गुणसंगोऽस्य	१६ २१	केशवार्जुनयो पुण्य	१८ ७२
कार्पण्यदोषोपहतरवभाव	२ ७	केषु केषु च भावेषु	१० १७
कार्यकारणकर्तृत्वे	१३ २०	कैर्मया सह योद्धव्यम्	१ २२
कार्यते ह्यवश कर्म	३ ५	कैर्लिंगेस्त्रीगुणानेतान्	१८ २१
कार्यमित्येव यत्कर्म	१८ ९	कीर्तये प्रतिजानीहि	९ ३१
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्	११ ३२	क्रियते तदिह प्राप्त	१७ १८
काश्यश्च परमेष्वास.	१ १७	क्रियते बहुलयास	१८ २४
किमाचार कथ चैता	१४ २१	क्रियाविशेषबहुला	२ ४३
किरीटिन गदिन चक्रहस्तम्	११ ४६	क्रोधाद्भवति समोह	२ ६३
किरीटिन गदिन चक्रिण च	११ १७	क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्	१२ ५
किं कर्म किमकर्मेति	४ १६	क्लेश्य मा त्म गम पापं	७ ३
किं तद्ब्रह्म किम पातम्	८ १	ग	
किं नो राज्ञेन गोविन्द	१ ३२	गच्छन्त्यपुनरावृत्ति	५ १७
किं पुनर्नाह्मणाः पुण्या	९ ३३	गतसगत्य मुक्तस्य	८ २३
कीर्ति श्रीर्वाक् च नाशिनां	१० ३४	गतामूनगतासंघ	२ ११
कुतश्चा कश्मलमिदं	२ २	गतिर्मेति प्रभु साक्षी	९ १८

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
मधर्वयशासुरनिद्धसंघाः	११ २२	जन्ममृत्युजराव्याधि-	१२ ८
मधर्वानां चित्ररथः	१० २६	जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि	१० ३६
गाण्डीवं संसते हस्तात्	१ ३०	जराभरणमोक्षाय	७ २९
गामाविश्य च भूतानि	१५ १३	जहि शत्रुं महाबाहो	३ ४३
गुणा गुणेषु वृत्तत	३ २८	जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२ २७
गुणानेतानतीत्य ग्रीन्	१४ २०	जिज्ञासुरपि योगम्	६ ४४
गुणा वर्तन्त इत्येव	१४ २३	जितात्मनः प्रशान्तस्य	६ ७
गुणोभ्यश्च परं वेत्ति	१४ १९	जीवनं सर्वभूतेषु	७ ९
गुरुनहत्वा हि महानुभावान्	२ ५	जीवभूता महाबाहो	७ ५
गृहीतैतानि संयाति	२ १५ ८	जोषयेत्सर्वकर्माणि	३ २६
च		ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	३ १
चतुर्विधा भजन्ते मां	७ १६	ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	१३ १७
चंचलं हि मनः कृष्ण	६ ३४	ज्ञ	
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं	४ १३	ज्ञानां मकरध्वास्मि	१० ३१
चिंतामपरिमया च	१६ ११	त	
चेतसा सर्वकर्माणि	१८ ५७	त इमेऽवस्थिता युद्धे	१ २३
छ		तच्च संमृत्यु सस्मृत्य	१८ ७७
छन्दांसि यस्य पणानि	१५ १	तत एव च विस्तारं	१३ ३०
छित्वेनं संशयं योगम्	४ ४२	ततस्ततो नियम्यैतत्	६ २६
छिन्नद्वैधा यतात्मानः	५ २५	ततः पदं तत्परिभार्गित्वं	१५ ४
ज		ततः शंखाश्च भेर्यश्च	१ १३
जघन्यगुणवृत्तिस्थाः	१४ १८	ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते	१ १४
जन्म कर्म च मे दिव्यं	४ ९	ततः विस्मयाविष्टो	११ १४
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः	२ ५१	ततः स्वधर्मं कीर्तिं च	२ ३३
जन्ममृत्युजरादुःखैः	१४ २०	ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा	१८ ५५

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
ततो युद्धाय युज्यस्व	२ ३८	तदस्य हरति प्रज्ञां	२ २७
तत्किं कर्मणि घारे मा	३ १	तदहं मन्त्रशुपद्वतम्	९ २६
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	१३ ३	तदा गन्तासि निर्वेदं	२ ५२
तत्तदेवावगच्छ त्वं	१० ४१	तदित्यनभिसंधाय	१७ २५
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि	४ १६	तदेकं वद निश्चित्य	३ २
तत्त्वविप्त महाबाहो	३ २८	तदेव मे दर्शय देव रूपं	११ ४५
तत्प्रसादात्परा शान्तिं	१८ ६२	तदोत्तमविदां लोकान्	१४ १४
तत्र चाद्रमस ज्योतिः	८ २५	तद्विदुदयस्तदात्मानः	५ १५
तत्र त बुद्धिसंयोगं	६ ४३	तदत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे	२ ७०
तत्र प्रयाता गच्छन्ति	८ २४	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४ ३४
तत्र श्रीर्विजयो भूति-	१८ ७८	तन्निवन्नाति कैलेय	१४ ७
तत्र सच्च निर्मलत्वात्	१४ ६	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६ ४६
तत्रापश्यस्थितान्पार्थः	१ २६	तपाम्यहमहं वर्ष	९ १९
तत्रैकस्थं जगत्कुरुक्षेत्रं	११ १३	तमस्त्वज्ञानज विद्धि	१४ ८
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	५ १२	तमस्येतानि जायन्ते	१४ १२
तत्रैव सति कर्तारं	१८ १६	तमुवाच द्रुपदिकेशः	२ १०
तत्सुख सात्त्विकं प्रोक्तं	१८ ३७	तमेव आद्यं पुरुष प्रपद्ये	१५ ४
तात्स्वयं योगसंसिद्धः	४ ३८	तमेव शरणं गच्छ	१८ ६२
तथा तन्ममी नरलोकवीरा	११ २८	तयोर्न वशमागच्छेत्	३ ३४
तथा देहान्तरप्राप्तिः	२ १३	तयोस्तु कर्मसंन्यासात्	५ ९
तथापि त्व महावारो	२ २६	तस्मान्छास्त्र प्रमाण ते	१५ २४
तथा प्रहृष्टनसतमसि	१४ १५	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	३ ४१
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-	२ २२	तस्मात्स्वमुत्तिष्ठ यशो	११ ३२
तथा सर्वाणि भूतानि	९ ६	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११ ४४
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-	११ २९	तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म	२ १५
तदर्थं कर्म कौन्तेय	२ ९	तस्मात्सर्वाणि भूतानि	२ ३०

श्लोकार्थप्रतीक	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीक	अ. श्लो.
तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८ ७	तावान्सर्वेषु वेदेषु	२ ४६
॥ ॥ ॥	८ २७	तासां ब्रह्म महयोनि-	१४ ४
तस्मादज्ञानसंभूतं	४ ४२	तुल्यनिर्दास्तुतिर्मांसी	१२ १९
तस्मादपरिहार्येऽर्थे	२ २७	तुल्यप्रियाप्रियो धीर.	१४ २४
तस्मादसक्तः सततं	३ १९	तेजः क्षमा धृतिः शाचम्	१६ ३
तस्मादुत्तिष्ठ कर्तिय	२ ३७	तेजोभिरापूर्य जगत्समग्र	११ ३०
तस्मादेवं विदित्वैनं	२ २५	तेजोमयं विश्वमनंतमायं	११ ४७
तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७ २४	ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोक	९ २१
तस्मात्स्य महाजाहो	२ ६८	ते दंद्रमोहनिर्मुक्ताः	७ २८
तस्मायोगाय युज्यस्व	२ ५०	तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन	११ ४६
तस्मान्मार्हा वयं हंतुं	१ ३७	तेऽपि चातितरन्येष	१३ २५
तस्य कर्तारमपि मां	४ १३	तेऽपि मामेव कौतेय	९ २३
तस्य तस्याचलां श्रद्धां	७ २१	ते पुण्यमासाय सुरेन्द्रलोकं	९ २०
तस्य संजनयन् हर्षं	१ १२	ते प्राप्नुवंति मामेव	१२ ४
तस्याहं न प्रणश्यामि	६ ३०	ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम्	७ २९
तस्याहं निग्रहं मन्ये	६ ३४	तेषामहं समुद्धर्ता	१२ ७
तस्याहं सुलभः पार्थ	८ १४	तेषामादित्यवज्ज्ञानं	५ १६
तं तया कृपयाविष्टम्	२ १	तेषामेवानुकपार्यम्	१० ११
तं समेवेति कौन्तेय	८ ६	तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त	७ १७
तं तं नियममास्थाय	७ २०	तेषां नित्याभियुक्तानां	९ २२
तं विद्यादुःखसंयोग-	६ २३	तेषां निष्ठा तु का कृष्ण	१७ १
तानकृत्स्नविदो मंदान्	३ २९	तेषां सततयुक्तानां	१० १०
तानहं द्विषतः क्रूरान्	१६ १९	तेदत्तानप्रदायैभ्यो	३ १२
तानि सर्वाणि संयम्य	२ ६१	त्यक्त्वा कर्मफलासंगं	४ २०
तान्यहं वेद सर्वाणि	४ ५	त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म	४ ९
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः	१ २७	त्यागत्य च हृषीकेशो	१८ १

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो	१८ १०	दिव्यमाल्यांजरधरं	११ ११
त्यागो हि पुण्यव्याघ्र	१८ ४	दिव्यं ददामि ते चक्षुः	११ ८
स्याज्यं दोषवदित्येके	१८ ३	दिशो न जाने नलभे च शर्म	११ २५
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	७ १३	दीयते च परिक्रिष्टं	१७ २१
त्रिविधं नरकस्येदं	१६ २१	दुःखमित्येव यत्कर्म	१८ ८
त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २	दुःखेऽनुद्धिममनाः	२ ५६
त्रैगुण्यविषया वेदा	२ ४५	दूरेण ह्यवरं कर्म	२ ४९
त्रैविद्या मां सोमपाः	९ २०	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं	१ २
त्वत्तः कमलपत्राक्ष	११ २	दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तदेवं	११ २०
त्वदन्यः संशयस्यास्य	६ ३९	दृष्ट्वा हि त्वां प्रत्यधितान्तरात्मा	११ २४
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं	११ १८	दृष्ट्वैव मानुषं रूपं	११ ५१
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता	११ १८	दृष्टुम स्वजनं कृष्ण	१ २८
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः	११ ३८	देवद्विजगुरुप्राज्ञ-	१७ १४
दृ		देवा अप्स्य रूपस्य	११ ५२
दण्डो दमयतामस्मि	१० ३८	देवान्देवयज्ञो यान्ति	७ २३
ददामि ब्रह्मयोगं	१० १०	देवान्भावयताऽनेन	३ ११
दग्भाहंकारसंयुक्ताः	१७ ५	देशे काले च पात्रे च	१७ २०
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च	१६ ४	देहिनोऽस्मिन्यथा देहे	२ १३
दया भूतेष्वलोलुपश्च	१६ २	देही नित्यमवध्योऽयं	२ ३०
दर्शयामास पार्थाय	११ ९	देवमेवापरे यज्ञं	४ २५
दंष्ट्राकरालानि च ते	११ २५	देवी संपदिमोक्षाय	१६ ५
दातव्यमिति यद्दानं	१७ २०	देवी स्तेषां गुणमयी	७ १४
दानाजिघाश्च विविधाः	१७ २५	देवो विस्तरशः प्रोक्तः	१६ ६
दानमीश्वरभाजश्च	१८ ४३	दोषैरेतैः कुलघ्नानां	१ ४३
दानं दमश्च यज्ञश्च	१६ १	पापाशुचिभ्योरिदमन्तरं हि	११ २०
द्विवि सूर्यसहस्रस्य	११ १२		

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
यूतं छलयतामस्मि	१० ३६	न कर्मणामनारंमात्	३ ४
अध्ययज्ञास्तपोयज्ञा	४ २८	न कर्मफलसंयोगं	५ १४
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं	११ ३	न कांक्षे विजय कृष्ण	१ ३२
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१ १८	नकुलः सहदेवश्च	१ १६
द्रोणं च भीष्म च	११ ३४	न च तस्मान्मनुष्येषु	१८ ६९
द्वन्द्वेर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः	१५ ५	न च मत्स्थानि भूतानि	९ ५
द्वाविमौ पुरुषौ लोके	१५ १६	न च मां तानि कर्माणि	९ ९
द्रो भूतसर्गो लोकेऽस्मिन्	१६ ६	न च शत्रौम्यवस्थातु	१ ३०
ध		न च श्रेयोऽनुपश्यामि	१ ३१
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१ १	न च संन्यसनादेव	३ ४
धर्मसंस्थापनार्थाय	४ ८	न चातिस्वप्नशीलस्य	६ १६
धर्माविरुद्धो भूतेषु	७ ११	न चाभावयतः शातिः	२ ६६
धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नम्	१ ४०	न चाशुभ्रूपवे वाच्य	१८ ६७
धर्म्याद्वि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्	२ ३१	न चास्य सर्वभूतेषु	३ १८
धार्तराष्ट्रस्य दुर्वृद्धे-	१ २३	न चेतद्विद्मः कतरन्नो	२ ६
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युः	१ ४६	न चैनं क्लेदयन्स्यापो	२ २३
धूमेनाव्रियते वह्निः	३ १८	न चैव न भविष्यामः	२ १२
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८ २५	न जायते म्रियते वा	२ २०
धृत्या यया धारयते	१८ ३३	न तदस्ति पृथि या वा	१८ ४०
धृष्टकेतुश्चेकितानः	१ ५	न तदस्ति विना यत्स्यात्	१० ३९
धृष्टद्युम्नो विराटश्च	१ १७	न तद्भासयते सूर्या	१५ ६
ध्यानयोगपरो नित्यं	१८ ५२	न तु माममिजानन्ति	९ २४
ध्यानात्कर्मफलत्पाम्-	१२ १२	न तु मा शक्यसे द्रष्टुम्	११ ८
ध्यानेनात्मानि पश्यति	१२ २४	न त्वत्सगोऽस्त्यभ्याधिकः	
ध्यायतो विषयान्पुंसः	२ ६२		
न			
न कर्तृत्वं न कर्माणि	५ १४	कुतोऽन्यो	११ ४३

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
न त्वेवाहं जातु नासं	२ १२	न हि ते भगवन्व्यक्ति	१० १४
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि	१४ २२	न हि देहभृता शम्भं	१८ ११
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म	१८ १०	न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं	१३ २८
न प्रहृष्येद्विषयं प्राप्य	५ २०	नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्	२ ८
न बुद्धिभेदं जनयेत्	३ २६	न ह्यसंगस्तसंकल्पः	६ २
नमश्च पृथिवीं चैव	१ १९	नात्यभ्यस्तु योगोऽस्ति	६ १६
नम स्पृशं जीतमनेकवर्णं	११ २४	नात्युच्छ्रितं नातिनीचं	६ ११
नमस्कृत्वा भूय एवाहं कृष्ण	११ ३५	नादत्ते कस्यचित्पापं	५ १५
नमम्यन्तश्च मां भूय या	९ १४	नान्वात्ममात्तयं	३ २२
नमः पुरस्तादथ पृथक् तस्ते	११ ४०	नानाविधानि दिव्यानि	११ ५
न मा कर्माणि लिंपति	४ १४	नानाशस्त्रप्रहरणाः	१ ९
न मा दुष्कृतिनो मूढाः	७ १५	नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं	११ १५
न मे पार्थाऽस्ति कर्त्तव्यं	३ २२	नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां	१० ४०
न म विदुः सुरगणाः	१० २	नान्यं गुणैर्मयं कर्त्तरं	१४ १९
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः	११ ३९	नाप्नुवन्ति महात्मानः	८ १५
न योस्य इति गोविन्दम्	२ ९	नामिनदति न द्वेष्टि	२ ५७
नरके नियतं वासो	१ ४४	नायका मम सैन्यस्य	१ ७
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते	१५ ३	नायं लोकोऽस्ति न परो	४ ४०
न वदारे पुरे देही	५ १३	नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य	४ ३१
न विभुंचति दुर्मथा	१८ ३५	नाश्याम्यात्ममावस्थो	१० ११
न धेदयज्ञात्पर्यननं दानैः	११ ४८	नास्तो विद्यते भावो	२ १६
न शौचं नापि चाचारो	१६ ७	नास्ति बुद्धिरयुनस्य	२ ६६
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा	१८ ७३	नाहं प्रकाशः सर्वस्य	७ २५
न स सिद्धिमवाप्नोति	१६ २३	नाहं वेदेर्न तपसा	११ ५३
न हि कन्याणकृत् कश्चित्	६ ४०	नाथं च समचित्तयं	१३ ९
न हि कश्चित्क्षणमपि	३ ५		
न हि शानेन सदृशं	४ ३८		

श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्थप्रतीकः	अ. श्लो.
नित्यः सर्वगतः स्थाणुः	२ २४	न्याय्यं वा विपरीतं वा	१८ १६
निद्रालस्यप्रमादोत्थ	१८ ३९	प	
निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्य	२ ३६	पथैतानि महाबाहो	१८ १३
निबन्धन्ति महाबाहो	१४ ५	पतन्ति पितरो ह्येषा	१ ४२
निमित्तानि च पश्यामि	१ ३१	पत्रं पुष्पं फलं तोय	९ २६
नियतस्य तु संन्यासः	१८ ७	परमं पुरुषं दिव्यं	८ ८
नियतं कुरु कर्म त्वं	३ ८	परमात्मेति चाप्युक्तो	१३ २२
नियतं सगरहितम्	१८ २३	परतस्मात्तु भावोऽन्यो	८ २०
निराशीर्निर्ममो भूत्वा	३ ३०	परस्परं भावयन्त.	३ ११
निराशीर्यतचित्तात्मा	४ २१	परस्योत्सादनार्थं वा	१७ १९
निद्रोपे हि सम ब्रह्म	५ १९	परं ब्रह्म परं धाम	१० १२
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो	२ ४५	पर भावमजानन्तो	७ २४
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो	५ ३	" " "	९ ११
निर्ममो निरहंकारः	२ ७१	परं भूय. प्रवक्ष्यामि	१४ १
" " "	१२ १३	परिचर्यात्मकं कर्म	१८ ४४
निर्मानमोहा जितसंगदोषा	१५ ५	परिणामे विषमिव	१८ ३८
निर्वरः सर्वभूतेषु	११ ५५	परित्राणाय साधूनाम्	४ ८
निवसिष्यासि मध्येव	१२ ८	पयोस्त त्विदमेतेषा	१ १०
निश्चयं शृणु मे तत्र	१८ ४	पवन. पवतामसि	१० ३१
नि स्पृहः सर्वकामेभ्यो	६ १८	पश्यञ्छृण्वन्नपृशजिघ्रन्	५ ८
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः	१ ३६	पश्यत्यकृतमुद्धित्वात्	१८ १६
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	२ ४०	पश्य मे पार्थ रूपाणि	११ ५
नैते सृती पार्थ जानन्	८ २७	पश्यादित्यान्वसून्ध्रान्	११ ६
नैन छिदन्ति शस्त्राणि	२ २३	पश्यामि त्वां दीप्तहुताश-	
नैव किंचित्करोमीति	५ ८	वक्त्र ११ १९	
नैव तस्य कृतेनार्थो	३ १८	पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्यं	
नैकर्म्यसिद्धि परमा	१८ ४९	समंतात् ११ १७.	
		पश्यामि देवास्तव देव दहे ११ १५.	

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
पश्यैतां पांडुपुत्राणाम्	१ ३	प्रकृतेर्गुणसंमूढाः	३ २९
स्वाश्वजन्यं हृषीकेशो	१ १५	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३ २९
चापमेवाग्रयेदरमान्	१ ३६	प्रजनश्चास्मि कंदर्पः	१० २८
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं	३ ४१	प्रजहाति यदा कामान्	२ ५५
पार्थ नैवेह नामुत्र	६ ४०	प्रणम्य शिरसा देवम्	११ १४
पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य	११ ४३	प्रणवः सर्ववेदेषु	७ ८
पिताऽहमस्य जगतां	९ १७	प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं	९ २
पितृणामर्यमा चास्मि	१० २९	प्रमान्त्युप्रकर्माणः	१६ ९
पितॄन् पुत्रस्य सखेव सख्युः	११ ४४	प्रभवः प्रलयं स्थानं	९ १८
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च	७ ९	प्रमादमोहो तमसः	१४ १७
पुरुजित्कुंतिभोजश्च	१ ५	प्रमादालस्यनिद्राभिः	१४ ८
पुरुषं शाश्वतं दिव्यं	१० १२	प्रयत्नाद्यतमानस्तु	६ ४५
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३ २१	प्रयाणकाले च कथं	८ २
पुरुषः स परः पार्थ	८ २२	प्रयाणकालेऽपि च मां	७ ३०
पुरुषः सुखदुःखानां	१३ २०	प्रयाणकाले मनसाऽचलेन	८ १०
पुरोवर्त्ता च मुख्यं मां	१० २४	प्रयाता यांति तं कालं	८ २३
पुष्पामि चौषधीः सर्वाः	१५ १३	प्रलयम्बिसृजन्पृहन्	५ ९
पूर्वाभ्यासेन तेनेत्र	६ ४४	प्रवर्तन्ते विधानोक्ता	१७ २४
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं	१८ २१	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६ ७
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं	१ १५	” ” ”	१८ ३०
प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	१४ २२	प्रवृत्ते शस्त्रसंघाते	१ २०
प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३ १)	प्रशस्ते कर्मणि तथा	१७ २६
” ” ”	१३ १९	प्रशतमनसं ह्येनं	६ २७
प्रकृतिं यांति भूतानि	३ ३३	प्रशंतात्मा विगतभीः	६ १४
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय	४ ६	प्रसक्ताः कामभोगेषु	१६ १६
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	९ ८	प्रसङ्गेन फलकाक्षी	१८ ३४
प्रकृतेः क्रियमाणानि	३ २७	प्रसन्नचेतसो ह्यशु	२ ६५

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
प्रसादे सर्वदुःखानां	२ ६५	बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि	१०
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां	१० ३०	बुद्धेर्मेदं धृतेश्चैव	१८ २९.
प्राणापानतागती रुत्वा	४ २९	बुद्धौ शरणमन्विच्छ	२ ४९
प्राणापानममायुक्तं	१५ १४	बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ	२ ३९.
प्राणापानो समो कृत्वा	५ २७	बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो	१८ ५१
प्राधन्यतः कुरुश्रेष्ठ	१० १९	बृहत्साम तथा साग्रां	१० ३५
प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकान्	६ ४१	ब्रह्मचर्यमहिंसा च	१७ १४
प्रियो हि ज्ञानिनोऽयर्थम्	७ १७	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	१४ २७.
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये	१७ ४	ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५ १०
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने	१८ १९	ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	१८ ५४
प्रोच्यमानमशेषेण	१८ २९	ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव	१३ ४.
ब		ब्रह्माप्नावपरे यतं	४ २५
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति	१८ ३०	ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं	११ १५
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य	६ ६	ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	४ २४.
बलं बलवतामस्मि	७ ११	ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं	४ २४.
बहवो ज्ञानतपसा	४ १०	ब्राह्मणक्षत्रियविशां	१८ ४१
बहिरंतश्च भूतानां	१३ १५	ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च	१७ २३
बहुशाखा ह्यनंताश्च	२ ४१	भ	
बहूरां बहुदंष्ट्राकरालं	११ २३	भक्तिं मयि परां कृत्वा	१८ ६८
बहूनां जन्मनामंते	७ १९	भक्तोऽसि मे सखा चेति	४ ३
बहूनि मे व्यतीतानि	४ ५	भक्त्या त्वनन्यया शक्य	११ ५४.
बहून्यदृष्टपूर्वाणि	११ ६	भवत्या मामभिजानाति	१८ ५५
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा	५ २१	भजन्यनन्यमनसो	९ १३
बीजं मां सर्वभूतानां	७ १०	भयाद्रणादुपरतं	२ ३५.
बुद्धियुक्तो जहातीह	२ ५०	भवत्यत्यागिनां प्रेत्य	१८ १२
बुद्धियोगमुपाश्रि-य	१८ ५७	भवन्ति भावा भूतानां	१० ५.
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः	१० ४		

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
भवन्ति मंपद देवीम्	१६ ३	म	
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च	१ ८	मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	१८ ५८
भवाप्ययौ हि भूताना	११ २	मच्चित्ता मद्गतप्राणा	१० ९
भवामि न चिरात्पार्थ	१२ ७	मत्कर्मकृन्मत्परमो	११ ५५
भविता न च मे ताम्रात्	१८ ६९	मत्त एवेति तान्विद्धि	१२ १२
भविष्याणि च भूतानि	७ २६	मत्त. परतरं नान्यत्	७ ७
भावसशुद्धिरियेनत्	१७ १६	मत्प्रसादादवाप्नोति	१८ ५६
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	१ २५	मत्स्थानि सर्वभूतानि	९ ४
भीष्ममेवामिरक्षन्तु	१ ११	मदनुग्रहाय परम	११ १
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथा, ११	२६	मदर्थमपि कर्माणि	१२ १०
भुञ्जते ते त्वघ पापा	३ १३	मद्भक्त एतद्विज्ञाय	१३ १८
भूतग्राममिदं कृत्स्नं	९ ८	मद्रावा मानसा जाता	१० ७
भूतग्रामः स एवाय	८ १९	मनःप्रसादः सौम्यत्वं	१७ १६
भूतप्रकृतिमोक्ष च	१३ ३४	मनस्तु एषा बुद्धिः	३ ४०
भूतमर्तुं च तज्ज्ञेय	१३ १६	मनसेवेन्द्रियग्रामं	६ २४
भूतभावन भूतेश	१० १५	मनःशयनीन्द्रियाणि	१५ ७
भूतमाबोद्धवद्गुरो	८ ३	मनः सव्यम्य मच्चित्तो	६ १४
भूतभृन्न च भूतस्थो	९ ५	मनुष्याणां सहस्रेषु	७ ३
भूतानि याति भूतेज्या	९ २५	मन्त्रोऽहमहमेशज्य	९ १६
भूमिरापोऽनरो वायुः	७ ४	मन्मना भव मद्रक्तो	९ ३४
भूय एव महाबाहा	१० १	" "	१८ ६५
भूयः कथय वृत्तिर्हि	१० १८	मन्यसे यदि तच्छस्यं	११ १
भोक्ता र यज्ञतपसा	५ २९	मम देहे गुडाकेश	११ ७
भोगैश्वर्यप्रसक्ताना	२ ४४	मम योनिमहद्दद्य	१४ ३
अमपन्सर्वभूतानि	१८ ६१	मम वर्त्मानुवर्तन्ते	३ २०
भुवोर्मध्ये प्राणमावेक्ष्य सम्यक्	८ ३०	" "	४ ११
		ममेवाँल्ले जीबत्येके	१५ ७

श्लोकार्धप्रतीकः	अः श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अः श्लो.
मया ततमिदं सर्वं	९ ४	मामकाः पाण्डवाश्चैव	१ १
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	९ १०	मामप्राप्यैव कौन्तेय	१६ २०
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं	११ ४७	मामात्मपरदेहेषु	१६ १८
मया हतास्त्वं जहि मा		मामुपेत्य तु कौन्तेय	८ १६
व्यथिष्ठाः	११ ३४	मामुपेत्य पुनर्जन्म	८ १५
मायि चानन्ययोगेन	१३ १०	मामेव ये प्रपद्यन्ते	१७ १४
मयि सर्वमिदं प्रोते	७ ७	मामेवैष्यसि युवत्वैवम्	९ ३४
मयि सर्वाणि कर्माणि	३ २०	मामेवैष्यसि सत्यं ते	१८ ६५
मयैवैते निहताः पूर्वमेव	११ ३३	माययाऽपहृतज्ञाना	७ १५
मय्यपि तमनोबुद्धिः	८ ७	मा शुचः संपदं देवीम्	१६ ५
” ”	१२ १४	मासानां मार्गशीर्षोऽहं	१० ३५
मय्यावेश्य मनो ये मा	१२ २	मा च योऽयमिचारेण	१४ २६
मय्यासक्तमनाः पार्थ	७ १	मा चैवान्तःशरीरस्थं	१७ ६
मय्येव मन आघत्स्व	१२ ८	मा हि पार्थ व्यपाश्रित्य	९ ३२
मरीचिर्मरुतामग्निं	१० २१	मिथ्यैष व्यवसायस्ते	१८ ५९
महर्षयः सप्त पूर्वं	१० ६	मुक्तसंगोऽनहंवादी	१८ २६
महर्षीणां भृगुरहं	१० २५	मुनीनामप्यहं व्यासः	१० ३७
महात्मानस्तु मा पार्थ	९ १३	मूढग्राहेणात्मनो यत्	१७ १९
महाभूतान्यहंकारो	१३ ५	मूढोऽयं नाभिजानाति	७ २५
महाशनो महापाप्मा	३ ३७	मूर्ख्याधायान्मनः प्राणम्	८ १९
मा कर्मफलहेतुर्भूः	२ ४७	मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं	१० ३०
मातुलाः श्वसुराः पौत्राः	१ ३४	मृत्युः सर्वहरश्चाहं	१० ३४
मा ते द्यया मा च		मोघाशा मोघकर्माणः	९ १२
विमृद्भावो	११ ४९	मोहात्तस्य परित्यागः	१८ ७
मात्रास्पर्शस्तु कौन्तेय	२ १४	मोहादारभ्यते कर्म	१८ २५
माघवः पाण्डवाश्चैव	१ १४	मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्	१४ १०
मानापमानयोस्तुल्यः	१४ २५	मोहितं नाभिजानाति	७ १३

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
मौनं चेवारिम गुह्यानां	१० ३८	यज्ञो दानं तपश्चैव	१८
य		यततामपि सिद्धानां	७
य इत् परमं गुह्यं	१८ ६८	यतते च ततो भूयः	६ ४
य एनं वेति हतारं	२ १९	यततो ह्यपि कतिपय	२ ६
य एवं वेति पुरुषं	१३ २३	यतन्तोऽप्यकृतात्मानो	१५ १
यद्ये दास्यामि मोक्षिष्य	१६ १५	यतन्तो योगिनश्चेनम्	१५ ११
यच्चक्ष्मसि यच्चाग्रौ	१५ १२	यनः प्रवृत्तिर्मुनानां	१८ ४०
यच्चापि सर्वभूतानां	१० ३९	यत्तेन्द्रियमनोबुद्धिः	५ २८
यच्चावहासार्यमस्तुतुतोऽसि	११ ४२	यतो यता निश्चरति	६ २६
यच्छ्रेय एतयोरेकं	५ १	यत्करोषि यदभ्रासि	९ २५
यच्छ्रेयः स्यान्नखितं ब्रूहि	२ ७	यत्तदग्रे विपमिव	१८ ३७
यजन्ते नामयज्ञेस्ते	१६ १७	यत्तपस्यसि कौन्तेय	९ २७
यजन्ते सात्त्विका देवान्	१७ ४	यत्तु कामेषुना कर्म	१८ २४
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं	४ ३५	यत्तु कृत्स्नवदेकात्मिन्	१८ २२
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत्	७ २	यत्तु प्रत्युपकारार्थं	१७ २१
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे	१४ १	यत्तेऽहं प्रीयमाणाय	१० १
यज्ञदानतपःकर्म	१८ ३	यत्त्वयोक्तं वचस्तेन	११ १
" " "	१८ ५	यत्तु काले त्वनाश्रुतिम्	८ २३
यज्ञशिष्टाश्रुतभुजो	४ ३१	यत्तु चैवात्मना मान	६ २०
यज्ञशिष्टाशिनः संतो	३ १३	यत्तु योगेश्वरः कृष्णो	१८ ७८
यज्ञस्तपस्तथा दानं	१७ ७	यत्तोपरमले चित्तं	६ २०
यज्ञान्भवति पर्जन्यो	३ १४	यत्तांस्येः प्राप्यते स्थानं	५ ५
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि	१० २५	यथाकाशस्थितो नित्यं	९ ६
यज्ञायाचरतः कर्म	४ २३	यथा दीपो निघातस्थो	६ १९
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३ ९	यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः	११ २८
यज्ञे तपसि दाने च	१७ २७	यथा प्रकाशयत्येकः	१२ ३३

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
यथा प्रदीपं ज्वलनं पतद्भाः	११ २९	यथा तु धर्मकामार्थान्	१८ ३४
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	१३ ३०	यथा धर्ममधर्मं च	१८ ३१
यथैवांति समिद्धोऽग्निः	४ ३७	यथा स्वप्नं मयं शोकं	१८ ३५
यथोत्वेनावृतो गर्भः	३ ३८	यद्यमेवेति मनः	१७ ११
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति	८ ११	यस्तु कर्मफलत्यागी	१८ ११
यदग्ने चानुवधे च	१८ ३९	यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्	३ १७
यदहंकारमाश्रित्य	१८ ५९	यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	३ ७
यदा ते मोहकलिलं	२ ५२	यस्मात्क्षरमतीतोऽहम्	१५ १८
यदादित्यगत तेजो	१५ १२	यस्मान्नोद्विजते लोको	१२ १५
यदा भूतपृथग्भावं	१३ ३०	यस्मिन्स्थितो न दुःखेन	६ २२
यदा यदा हि धमस्य	४ ७	यस्य नाहंकृतो भावो	१८ १७
यदा विनियतं चित्तं	६ १८	यस्य सर्वं समारंभाः	४ १९
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	१४ १४	यस्यान्तःस्थानि भूतानि	८ २२
यदा संहरते चायं	२ ५८	यस्या जायति भूतानि	२ ६९
यदा हि नैन्द्रियार्थेषु	६ ४	यं प्राप्य न निवर्तन्ते	८ २१
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति	८ ११	यं यं वापि स्मरन्भावं	८ ६
यदि भाः सदृशी सा स्यात्	११ १२	य लब्ध्वा चापर लाभं	६ २२
यदि मामप्रतीकारम्	१ ४६	यं संन्यासमिति प्राहुः	६ ९
यदि ह्यहं न वर्तयं	३ २३	यं हि न व्यथयन्त्येते	२ १५
यदृच्छया चोपपन्नं	२ ३२	यः पश्यति तथात्मानं	१३ २९
यदृच्छालाभसंतुष्टो	४ २२	यः प्रयाति त्यजन्देह	८ १३
यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते	१५ ६	यः प्रयाति स मद्भावं	८ ५
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	३ २१	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१६ २३
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं	१० ४१	यः सर्वज्ञानभिज्ञेहः	२ ५७
यद्यप्येते न पश्यन्ति	१ ३८	यः स सर्वेषु भूतेषु	८ २०
यद्राजपुंसलोभेन	१ ४५	यातयामं गतरसं	१७ १०
		या निशा सर्वभूतानां	२ ६९

श्लोकार्धप्रतीक	अ श्लो	श्लोकार्धप्रतीक	अ श्लो
यानेव हत्वा न जिजीविषाम. ७	६	ये शास्त्रविधिमुःसृज्य	१७ १
यान्ति दवत्रना देवान्	९ २५	येषामर्थे काक्षित नो	१ ३३
यामिर्विभूतिमिलाकान्	१० १६	येषा च त्व बहुमतो	२ ३५
यामिमा पुष्पिता वाच	२ ४२	येषां त्वतगत पाप	७ २८
याव सजायते किञ्चित्	१३ २६	ये हि सत्पर्शजा भोगा	५ २२
यावदेतान्तिरीक्षेऽह	१ २२	योगयुक्तो मुनिर्नृह	५ ६
यावानर्थ उदपाने	२ ४६	योगयुक्तो विशुद्धात्मा	५ ७
युक्त इत्युच्यते योगी	६ ८	योगसन्न्यस्तकर्माण	४ ४१
युक्तस्वप्नावबोधस्य	६ १७	योगस्थ कुरु कर्माणि	२ ४८
युक्त कर्मफल त्यक्त्वा	५ १२	योग योगेश्वराङ्गुष्ठात्	१८ ७५
युक्ताहारविहारस्य	६ १७	योगारूढस्य तत्सर्व	६ ३
युञ्जन्नेव सदात्मान	६ १५	योगिन कर्म कुर्वन्ति	५ ११
” ” ”	६ २८	योगिनामपि सर्वेषा	६ ४७
युधामन्युश्च निम्नांत	१ ६	योगिनो यतचित्तस्य	६ १९
युयुधाना विराट्श्च	१ ४	योगी धुजीत सतत	६ १०
ये चाप्यक्षरमयक्त	१२ १	योगेनायमिचारिण्या	१८ ३३
ये चैव सात्त्विका भावा	७ १२	योगेश्वर ततो मे त्व	११ ४
ये तु घर्षामृतमिद	१२ २०	योत्स्यमानानवक्षेऽह	१ २३
ये तु सर्वाणि कर्माणि	१२ ६	यो न हृष्यति न द्वेष्टि	१२ १७
ये त्वक्षरमनिर्देश्य	१२ ३	योऽन्त सुखोत्तराराम	५ २४
ये त्वेतदभ्यसुयतो	३ ३२	यो मामजमनादिं च	१० ३
येन भूतान्यशेषेण	४ ३५	यो मामेवमसमूहो	१५ १९
येऽप्यन्यद्वतामता	९ २३	यो मां पश्यति सर्वत्र	६ ३०
ये भजन्ति तु मां भक्त्या	९ २९	योऽय योगस्त्वया मेतन्	६ ३३
ये मे मतमिद नित्यम्	३ ३१	यो यो यां यां तनु भक्त	७ २१
ये दया मां मनयते	४ ११	या लोकत्रयमाविश्य	१५ १७

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो
र		लोल्यसे वसमानः	११ ३०
रक्षोसि भीतानि दिशो द्रवन्ति ११ ३६		लोकसमहमेवापि	३ २०
रजसस्तु फल दुःखं	१४ १६	लोकेशमिन्द्रिविधा निष्ठा	३ ३
रजसि प्रलय गत्वा	१४ १५	लोभः प्रवृत्तिरारम्भः	१४ १२
रजस्तमश्चाभिभूय	१४ १०	य	
रजस्येतानि जायन्ते	१४ १२	वक्तुमर्हस्यशेषेण	१० १६
रज सत्त्वं तमश्चैव	१४ १०	वस्त्राणि ते त्वरमाणा	११ २७
रजो रागात्मकं विद्धि	१४ ७	वशे हि यायेन्द्रियाणि	२ ६१
रसवर्जं रसोऽप्यस्य	२ ५९	वश्यात्मना तु यतता	६ ३६
रसोऽहमधु कौंतेय	७ ८	वसुनां पावकश्चास्मि	१० २३
रस्याः स्निग्धा स्थिराद्या १७ ८		वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः	११ ३९
राक्षसीमासुरी चैव	९ १२	वातांसि जीर्णानि यथा	२ २२
रागद्वेषवियुक्तस्तु	२ ६४	वातुद्देश सर्वमिति	७ १९
रागी कर्मफलप्रेषुः	१८ २७	विकाराश्च गुणाश्चैव	१३ १९
राजन् संसृज्य ससृज्य	१८ ७६	विगतेच्छामयक्रोधो	५ २८
राजाविद्या राजगुह्यं	९ २	विज्ञातुमिच्छामि भवतमाद्य ११ ३१	
रात्रिं थगसहस्रान्तां	८ १७	विद्याविनयसंपन्ने	५ १८
राज्यागमे प्रलीयन्ते	८ १८	विधिवीनमसृष्टाक्षं	१७ १३
राज्यागमेऽवश पार्थ	८ १९	विनश्यत्स्वविनश्यन्तं	१३ २७
रुद्राणां शक्रश्चास्मि	१० २३	विनाशमव्ययस्यास्य	२ १७
रुद्रादित्या वसवो ये च	११ २२	विमुच्य निर्मम शान्तो	१८ ५३
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं	११ २३	विमूढा नानुपश्यन्ति	१५ १०
ल		विमृश्यैतदशेषेण	१८ ६३
लभते च तत कामान्	७ २२	विवस्वान् मनवे ग्राह	४ १
लभते ब्रह्मनिर्वाणं	५ २५	विविक्तदेशसेवित्वम्	१३ १०
लिप्यते न स पापेन	५ १०	विविक्तसेवी तद्वागी	१८ ५२

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.
विविधाश्च पुथक्चेष्टाः	१८ १४	व्यामित्रेणैव वाक्येन	३ २
विषया विनिवर्तते	२ ५९	व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्	१८ ७५
विषयेन्द्रियसंयोगात्	१८ ३८	व्यूढां द्रुपदपुत्रेण	१ ३
विषादी दीर्घसूत्री च	१८ २८	श	
विधीदन्तमिदं वाक्यं	२ १	शक्नोतीहैव यः सोढुम्	५ २३
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नं	१० ४२	शक्य एवंविधो द्रष्टुं	११ ५३
विसृज्य संहारं चापं	१ ४७	शनैः शनैः परमेव	६ २५
विस्तरेणात्मनो योगं	१० १८	शब्दादीन्विषयानन्य	४ २६
विस्मयो मे महान् राजन्	१८ ७७	शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वा	१८ ५१
विहाय कामान्यः सर्वान्	२ ७१	शमो दमस्तपः शौचं	१८ ४२
वीतरागमयक्रोधः	२ ५६	शरीरयात्राणि च ते	३ ८
वीतरागभयक्रोधा	४ १०	शरीरबाह्यमनोभिर्यत्	१८ १५
वृष्णिनां वामुदेवोऽस्मि	१० ३७	शरीरस्थोऽपि कौन्तेय	१३ ३१
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम	११ ३८	शरीरं यद्वामोति	१५ ८
वेत्ति यत्र न चैवायं	६ २१	शान्तिं निर्वाणपरमां	६ १५
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु	१८ २१	शरीरं केवलं कर्म	४ २१
वेदवादरताः पार्थ	२ ४२	शाम्भतस्य च धर्मस्य	१४ २७
वेदानां सामवेदोऽस्मि	१० २२	शीतोष्णसुरदःशेषु	६ ७
वेदाविनाशिनं नित्यं	२ २१		१२ १८
वेदाहं समतीतानि	७ २६	”शुक्लकृष्णे गतीं ह्येते	८ २६
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव	८ २८	शुचीनां श्रीमतां गेहे	६ ४१
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो	१५ १५	शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६ ११
वेद्यं पवित्रमोङ्कारः	९ १७	शुनि चैव श्वपाके च	५ १८
वेपथुश्च शरीरे मे	१ २९	शुभाशुमपरित्यागी	१२ १७
व्यपेतभीः प्रतिमनाः पुनस्तत्त्वं	११ ४९	शुभाशुमफलैरेव	९ २८
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	२ ४१	शौर्यं तेजो धृतिर्दायकं	१८ ४३
	२ ४४	अहंकारो मत्परता	१२ २०

श्लोकार्धप्रतीक	अ. श्लो	श्लोकार्धप्रतीक	अ. श्लो-
सर्वकर्मफलत्याग	१२ ११	सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम्	८ ९
" " "	१८ २	सर्व कर्मास्त्रिल पार्थ	४ २३
सर्वकर्माणि मनसा	५ १३	सर्वं ज्ञानप्रबन्धेन	४ २६
सर्वकर्माण्यपि सदा	१८ ५६	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४ २७
सर्वगुह्यतमं भूय.	१८ ६४	सर्वाभ्यपरित्यागी	१४ २५
सर्वज्ञानविमूढास्तान्	५ ३२	" " "	१२ १६
सर्वत पाणिपाद तत्	१३ १३	सर्वारमा हि दोषेण	१८ ४८
सर्वत श्रुतिमल्लोके	१३ १३	सर्वार्यान्विपरीताश्च	१८ १२
सर्वत्रगमचिन्त्य च	१२ ६	सर्वाश्चर्यमय देवम्	११ ११
सर्वत्रावस्थितो देहे	१३ ३२	सर्वेन्द्रियगुणाभास	१८ ५४
सर्वथा वर्तमानोऽपि	१३ २३	सर्वेऽप्येते यज्ञविदो	४ ३०
" " "	६ ३१	स सर्वविद्भजति मा	१५ १९
सर्वद्वाराणि सम्य	८ १२	स सन्यासी च योगी च	६ १
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४ ११	सहजं कर्म कर्तव्य	१८ ४८
सर्वधर्मान्परित्यज्य	१८ ६६	सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा	३ १०
सर्वभूतस्थमात्मानं	६ २९	सहसैवाभ्यहन्यत	१ १३
सर्वभूतस्थित यो मा	६ ३१	सहस्रयुगपर्यन्त	८ १७
सर्वभूतात्मभूतात्मा	५ ७	सकलस्य च कर्ता स्याम्	३ २४
सर्वभूतानि कर्तव्य	९ ७	सकरो नरकायैव	१ ४२
सर्वभूतानि समोह	७ २७	सकल्पप्रभवान्कामान्	६ २४
सर्वभूतेषु येनैक	१८ २०	सग त्यक्त्वा फलं चैव	१८ ९
सर्वमेतद्वत् मन्ये	१० १४	सगात्सजायते काम	२ ६२
सर्वयोनिषु कर्तव्य	१४ ४	सतुष्टं सततं यागी	१२ १४
सर्वसकल्यसन्यासी	६ ४	सनियम्येन्द्रियग्रामं	१२ ४
सर्वस्य चाह इति	१८ १५	सन्यासयोगयुक्तात्मा	९ २८
		सन्यासस्तु महाबाहो	५ ६
		सन्यासस्य महाबाहो	१८ १

श्लोकार्थप्रतीकः	अ श्लो	श्लोकार्थप्रतीकः	अ श्लो.
संन्यासः कर्मयोगश्च	५ २	सुहृद् सर्वभूताना	५ २९
संन्यास कर्मणां कृष्ण	५ १	सुहृन्मित्रार्थुदासीन-	६ ९
संप्रदय नासिकामं स्वं	६ १३	सुश्रुतात्तदग्निज्ञेयं	१३ १५
संभवः सर्वभूताना	१४ ३	सेनयोरुभयोर्मध्ये	१ २१
संभानितस्य चाक्षिर्निः	२ ३४	,, ,,	१ २४
संज्ञात्रामममप्रोपं	१८ ७४	,, ,,	२ १०
सारित्री राजसी चैव	१७ २	सेनानानामर्तं रन्दः	१० २४
सादिभूनादिदेवं मां	७ ३०	सोऽपि मुक्तं शुभाङ्गाकाव	१८ ७१
साधुरय स मन्तयः	९ ३०	सोऽपि चैवेन योगेन	१० ७७
साधुष्वपि च पापेषु	६ ९	सोमप्रश्नं महापादु	१ १८
साङ्ख्ययोगो पृथग्नाला.	५ ४	सोमप्रश्नं द्रोणदेवाश्च	१ ६
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि	१८ १३	स्त्रिया वेद्यास्तथा गद्रा.	९ ३२
सिद्धिं प्राप्नो यथा व्रत	१८ ५०	स्त्रीषु दुष्टासु चार्णय	१ ४१
सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः	१८ २६	स्थाने दर्पाकेश तत्र	११ ३६
सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा	२ ४८	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२ ५४
सिंहनादं विनयोच्चै	१ १२	स्थितधी किं प्रभाषेत	२ ५४
सीदन्ति मम गात्राणि	१ २९	स्थितोऽग्निं गतसदेह.	१८ ७३
सुखदुःखे समे कृत्वा	२ ३८	स्थित्या स्थामन्तकालेऽपि	२ ७२
सुखमात्यतिकं यत्तत्	६ २१	स्थिरबुद्धिरसंमूढो	५ २०
सुखसंगेन बध्नाति	१४ ६	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाद्यान्	५ २७
सुखं त्विदानीं त्रिविधं	१८ ३६	स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो	२ ६३
सुखं दुःखं भवो भावो	१० ४	स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य	१८ ४६
सुखं वा यदि वा दुःखं	६ ३२	स्वकर्मनिरतः सिद्धिं	१८ ४५
• सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ	२ ३२	स्वजनं हि कथं हृत्वा	१ ३७
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्श	६ २८	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	२ ३१
सुदुर्दर्शमिदं रूपं	११ ५२	स्वधर्मे निधनं श्रेय	३ ३५

श्लोकार्धप्रतीकः	अ. श्लो.	श्लोकार्धप्रतीक	अ. श्लो.
स्वभावजेन कैतेय	१८ ६०	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं	१३ २
स्वभावनियतं कर्म	१८ ४७	क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्	१३ २६
स्वयमेवात्मनात्मान	१० १५	क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि	१३ २
स्वरूपमप्यस्य धर्मस्य	२ ४०	क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं	१३ ३३
स्थस्तीत्युक्त्वा महर्षि-		ज्ञ	
सिद्धसंघा.	१२ २१	ज्ञातुं ब्रह्म च तत्त्वेन	११ ५४
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च	४ २८	ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्त	१६ २४
स्वाध्यायाभ्यासं चैव	१७ १५	ज्ञानमावृत्य तु तम.	१४ ९
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८ ४५	ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९ १५
ह		ज्ञानयज्ञेन तेनाहं	१८ ७०
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	२ ३७	ज्ञानयोगेन सांख्यानां	३ ३
हत ते कथयिष्यामि	१० १९	ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा	६ ८
हत्वाऽपि स इमंल्लोकान्	१८ १७	ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८ १९
हत्वार्थकामास्तु गुरुनिर्ह्वैव	२ ५	ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्य	१३ १७
हर्षशोकान्वित कर्ता	१८ २७	ज्ञान ज्ञेयं परिज्ञाता	१८ १८
हर्षोर्मर्षभयोद्देगै.	१२ १५	ज्ञानं तेऽहं सविज्ञान	७ २
दधीकेश तदा वाम्य	१ २१	ज्ञानं यदा तदा विद्यात्	१४ ११
हेतुनानेन कैतेय	९ १०	ज्ञानैः लब्ध्वा परां ज्ञातिम्	४ ३९
क्ष		ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं	१८ ४२
क्षर. सर्वाणि भूतानि	१५ १६	ज्ञानं विज्ञानसहितं	९ १
क्षिपाम्यजस्रमशुभान्	१६ १९	ज्ञानाग्निदग्धकर्माण	४ १९
क्षिप भवति धर्मात्मा	९ ३१	ज्ञानाग्निं सर्वकर्माणि	४ ३७
क्षिप हि मानुषे लोके	४ १२	ज्ञानेन तु तदज्ञानं	५ १६.
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्य	२ ३	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३ १२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३ ३४	ज्ञेयं स नित्यसंन्यासी	५ ३

॥ श्री ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीताटिप्पणीस्थपद्यगद्यानामकाराद्य- नुक्रमकोषः ॥

श्लोकप्रतीक	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीक	श्लो.सं.	पृ.सं.
अ			अनिष्णप्तसमाधिस्तु	४१	२९६
अकुर्वन्निहितं कर्म	४	१२४	अनुपासत्य उपादानं योग	४५	९०
अग्निदो गरदधैव	३६	३३	अपरोक्षानुभूत्याय	२	३०७
अग्निसंगाद्यथा लोहम्	६४	११०	अपाणिपादो जवनो गृहीता	१४	५४८
अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यक्	१४	१३६	अप्यस्थिपानान्महत	३४	२८९
अग्नौ षण्द् घृत सर्वम्	१८	५५७	अप्यानन्दं धृत साक्षान्	२१	२४२
अज्ञामेको लोहितशुक्लकृष्णो	५	५७६	अभक्षपरिहारय	४२	७२२
अजीव्य सर्वभूतानां	१	६०१	अयमभिर्वैश्वानर	१४	६१७
अज्ञस्यार्द्धप्रमुदस्य	२६	१४९	अल्पाक्षरमसदिग्धम्	४	५३६
अज्ञानां ज्ञानदं कर्म	२०	१४३	अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा	३	१२३
अज्ञो जनुरनीशोऽयम्	१४	२३३	अव्यक्तघूलप्रभव	१	६०१
अतीतानागतं वस्तु	७८	७६०	अशन मे वसन मे	२४	७०४
अथ य इमे इष्टापूर्ते	२५	३६५	अश्वमेधसहस्राणां	६५	७४६
अधिकारिणमाशास्ते	१	६२५	अश्वस्यैव हि यत्स्थाम	८	१०
अधिष्ठानतया देह-	८	२६२	अस्य द्वैतेन्द्रनालस्य	१०	३८०
‘ ’ ’	५	५१४	अहमेव परं ब्रह्म	१४	३२५
अध्यात्मविद्याधिगम	३५	२९०	अहं ब्रह्मेति मां ध्यायन्	३०	४०३
अध्यापनमध्ययन	४१	७२०	अहेतुत्रयव्यवहिता	२६	५९७
अध्यासोऽतस्तदाभासो	१	५७१	आ		
अनधीत्याखिलान्वेदान्	४	१२४	आयमोऽयं प्रजा देव	१०	५८१
अनन्येनैव योगेन	८	१७६	आचार्यो वेदसम्पन्नो	७	५४०
अनिर्मितं पूर्ववदाविरास्ते	१९	३५९	आजीव्य सर्वभूतानां	१	६०१
अनिर्मिता केनविदीश्वरेण	१९	३५९	आततायिनमायान्त	३६	३३

श्लोकप्रतीकः	श्लो सं	पृ.सं	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
ज.					
जन्मान्तरेरस्य सतो	४१	२९६	दोषबुद्ध्योभयातीतो	१०	६९०
जपस्तु सर्वधर्मेभ्य	७	६८५	द्रव्यं कर्म च कालश्च	९	३७९
जप्येनैव ॥ संसिद्धिः	७	६८६	द्वाविमौ पुष्ट्यव्याघ्र	७१	७५३
त.			द्वौ भागौ पूरयेदने-	३०	२०२
तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य			द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्	६	६३१
वीमहि	३५	४४०	ध		
तथा न ते माधव तावका क्वचित्	५	५१२	धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टम्	४७	७२७
तद्गङ्गा परमं धाम	१२	४२०	धीशोधर्ममृते कर्म	६	२२४
तप्तं तपो विविधलोकसिद्ध -	७	४१५	न		
तस्मान् लङ्घयेत्सन्ध्या	३	६८७	न कर्मणा न प्रजया	१	६७८
तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयो-	२९	२०१	न कुडये नोदके सङ्गो	१८	५२७
तस्यैवाह ममैवासौ	६६	७८७	न गुणान्गुणिनो हन्ति	४२	७२७
तारो धनुः शरो ह्यात्मा	११	३५०	न जायते म्रियते वा विपश्चित्	२०	६४
तावन्कर्माणि कुर्वीत	२	६८०	न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-	६	६०९
तीर्थे श्वपचगृहे वा	५५	७३६	नमस्तस्मै भवत्पित्रे	७५	७५७
तेषां सततयुक्तानां	६	५१५	न याहि चेतस्त्वमितस्ततोऽपि	२५	२७९
त्रिगुणमनृतमाग्न्य	१६	२३५	नर्ते ह्याद्विक्रियां दुःखी	६	५३८
द.			न शास्त्रेर्नोपि गुरुणा	११	४१९
दया क्षमाऽनसूया च	४२	७२२	नातिशीते न चोष्णे च	१६	२७१
दारा इमे मे तनया इमे मे	२४	७०४	नाष्मात क्षुधित शान्तो	१६	२७१
दुःसकल्पविकल्मसलुगल	१५	३२०	नानारङ्गेरनद्वायुधमभिलिखित	५५	५०८
दुष्टः शब्दः स्वस्तो वर्णतो वा	१३	६६२	नान्त प्रज्ञ न वहिःप्रज्ञं	२	५३४
दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्	७५	७५७	नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो	५४	५०६
देशकालवयोऽवस्था	२	२१९	निद्रादौ जागरस्यान्ते	६९	११५
देहप्राणेन्द्रियाण्येव	१२	१३४	निमित्तमेकमाश्रित्य	४७	७२८
देविकानां युगानां च	१८	३५७	नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं	३	२५६
			नैव धर्मी न चाधर्मी	३	२५६

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं	पृ.सं	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं	पृ.सं
नोद्वीथेन सम किञ्चित्	२३	६७१	प्लवा हेते भट्टा यत्तरूपा	२१	३९३
प			फ		
पद्भ्यां दोभ्यां च जानुभ्यां	१४	३८५	फलोऽपि च यत्कर्म	१८	३९८
परमात्मा च सर्वेषाम्	४	३०९	घ		
परागर्थप्रमेयेषु	२	५७२	वासे वाऽप्यात्मिके चैव	४२	७०२
परेण ब्रह्मणा सार्द्धम्	४	२२१	बीजान्यमनुपदस्थानि	२३	७५८
परे वा ब्रह्मवर्गे वा	४०	७२२	बुद्धिर्मनो महद्वायु	४	३७४
परोक्षानुभवेनाथ	७	३०६	ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्	१	७१७
परोपद्रवहेतुता	४	६२९	ब्रह्मणा सह ते सर्वे	१५	३५४
पशूनां रक्षण दानं	४१	७२०	ब्रह्माकारमनोवृत्ति-	१२	२५६
पादो होमश्चातिथीनां	१३	१३५	ब्राह्मणः क्षत्रिया वैश्या	४१	७२०
पुद्गानुपुखविषयेऽपि च	६८	७५०	भ		
पुनास्रो नरकाद्यस्मात्	२६	२४	भजन भक्तिरित्युक्तं	१७	३२३
पूरण दक्षया नाड्या	२९	२०१	भिक्षाटन जप शौच	३७	७९२
प्रकृतिर्या समाख्यात	४	३०९	भिद्यते हृदयप्रस्थि-	३०	३८४
प्रजानां रक्षण दान	४१	७२०	भुवोरतर्गता दष्टि-	२७	७७०
प्रज्ञाप्रसादमाह्वय	१५	२७०	म.		
प्रत्यक्षत्वविवेकाय	४	१२४	मच्चित्ता महत्तप्राणा	६	५१५
प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः	३२	४३७	मत्तद्याध्यातिमात्रेण	२६	५८७
प्रमादिनो बहिर्धित्ता	६	२२४	मधु मांसं च मय च	२१	१९१
प्रदास्ताचरण निव्यम्	४२	७२२	मन एव मनुष्याणां	६	२६०
प्रसन्न विज्ञाहरणम्	४३	७२४	मनसो वृत्तिश्चैतस्य	१९	२७४
प्राक्संस्कारपरंपरापरिणत	६०	७४१	मनोरथानां न समाप्तिरस्ति	१३	६३८
प्राणवाणादपि प्रकृते घर्मे	४६	४१	मरीचिरद्विष्टायात्रि	६	४१४
प्राणायामवृद्धाभ्यासे	३५	२९०	महत परमम्यक्त-	४२	१६६
प्राणे गते यथा देह	२३	२४५	महान्तस्य रामावृण्व	१६	४६०
प्राप्नोति योगी योगाभि-	४१	२९६	महामृतविद्याख्य	१	६०१

श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
मानुरप्रेऽधिजननम्	४१	७२०	यान् यशसहैस्तपसा	७१	७५३
मानापमाने दुःखी स्यात्	७	५४०	यान्दुर्णं भवेद्द्वै	२२	४६९
माया होषा मया सृष्टा	६	१७४	युद्धानध्यवसायिनोऽपि	४४	४९६
मायां तु प्रकृतिं विद्यात्	१६	३८७	ये चाग्नी अरण्ये प्रदास		
मृषा मनोरथध्रेणी	१३	६३८	त्यमुपासते	२४	३६४
मेघोदय सागरसन्निभृति	६	३७६	ये तु सामान्यभावेन	२६	५९७
मेघमन्दरमात्रोऽपि	३१	४०४	येन केनचिदाच्छिन्नो	१८	५२७
मोक्षसाधनसामग्र्यां	१७	३२३	येन सूर्यस्तपति तेजसेद	१७	५५१
मोक्षार्थी न प्रवर्तते	१	६७९	ये प्रपन्ना ह्रींकेद	१४	३१९
य			यो गुणेन प्रवर्तते	४७	७२८
यच्च कामसुखं लोके	२१	७४२	योऽन्यथा सन्तमात्मान	२८	५६३
यच्च निश्चिन्नात्यदिभन्	७	३१२	यो मोहाद्विष्णुमन्येन	३	४१२
यतो वा इमानि भूतानि	६	३११	या लाक्षाग्रहदाहनात्	७८	७६०
यत्सत्यं तदुपासितव्यमधुना	२१	३९३	यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा	२०	३९१
यथा दीप स्वशरणे	३३	५६९	र		
यथा नय स्यन्दमाना समुद्रे	८	३४६	रागद्वेषौ यदि स्यातां	१	४४८
यथा पुष्करपलाश आपो	१७	६९७	राहुरदृश्योऽपि सदा	३८	२११
यथा मातरमाश्रित्य	२८	६७६	ल		
यथोक्तोपपन्नश्छलजाति	३२	४३७	लक्ष्मणां समासाद्य	११	६१४
यथोत्पन्नेन सतोप	४२	७२२	ल्यानक्षेपरहित	२८	२५०
यदा तु विदितं तत्त्व	२	२५५	लालने ताडनं मातु	८८	१७६
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	५५	१०१	घ		
यद्यप्युद्दामबुद्धिं पठनपरिणमतु	७	५४०	वर्णत्वमाश्रमत्वघ	४७	७२८
यमानभिक्षणं सेवेत्	२०	१८९	वर्णत्वमक्रमाश्रित्य	४७	७२८
यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य	४७	७२८	वर्णधर्मं स्मृतस्त्वेक	४७	७२७
यस्य देवे परा भक्ति	१४	३८५	वर्तमानमतीतघ	५	४५२
यस्य सर्वे समारंभा	१८	२३९	वसन्देहागारे परमपदनिष्ठो	१३	२३२
यस्यांगिमात्रितवतां	३३	४०७	वशोविभूषितकसम्भवनीरदाभात्		
य न देवा न मुनयो	२४	३३१		१९	६२२
या क्रिया सम्प्रयुक्ता	२६	३९९	वाचं यच्छ मनो यच्छ	५	२५९
			विशाय चरमावस्थां	७२	११८

श्लो. प्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.	श्लोकप्रतीकः	श्लो.सं.	पृ.सं.
विताऽऽह वै प्राज्ञमात्रगाम ६७	२५	७४९	सम्पदः प्रमदायैव	२२	२४४
विनयः संशयो वा	१	२४८	सम्प्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः	२३	२२९
विबोकेनो विरक्तस्य	१	६२५	नम्यगात्रममतिः सद्यः	४	२२९
विद्वेभ्यः समाह्वय	२८	२८२	सर्वान् कृशाप्राणि तयोदपानं	२	५३४
विपुं समाश्रितो ब्रह्मा	१५	४६९	मर्वर्माखिलं पार्थ	१३	६९३
विष्णोर्वाग्निर्गर्भमन्धारणार्था	३	५७३	सर्वेनस्तनुभूनामखिलोऽपि	१३	६३८
वेदान्तविज्ञानमुनिधितार्था	५	३४३	सर्वत्र विष्णोरुत्तरः	२	३०७
व्याधस्याचरणं धृक्स्थवयो ३२		४०५	सर्वे क्षयान्ता निचयाः	८	६९९
श.			संशयकं छेत्तुमुपागतं वा	१८	५२७
शतायुः शनानन्द एवं प्रदिष्टः १७		३५६	(स हेतावानासं)—यथा		
शमो दमस्तितीक्ष्णया	३	६५३	स्त्रीपुमांसौ	४	५७५
शरीरं पीड्यते येन	४२	७२२	सूर्यो यथा सर्वलोकस्य बभूव	१९	२४०
शस्त्रास्त्रधारिणां मध्ये	३१	४३६	तेयं स्वभासश्चदेन	१५	२३४
शौचं तु द्विविधं श्रेष्ठं	७	५४१	स्तोकादपि प्रदातव्यं	४२	७२२
श्रद्धा हानिस्तमाऽमूया	३३	१५६	स्नातं तेन समस्ततीर्थसहितं	४०	२९५
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः	१७	३२३	स्पष्टिकः प्रतिविम्बेन	१०	२२८
श्रीकृष्णः श्रवणेपरीक्षितिरभूत् १७		३२३	स्मरणं कीर्तनं केलि	१४	२६८
श्रीतं चापि सया स्मर्ति	३	६८२	मयारं सुखसम्पदामपि ययुः	९	६३४
स.			स्वयं सुखं दुःखमसत्यमेव	१३	६३८
सकलमिदमहं वासुदेवः	६६	७४८	स्वसंवेद्यं हि तद्गन्ध	२९	२८३
सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः	१०	५४४	स्वेषु दारेषु सन्तोषः	४७	७२८
सतो हि मायया जन्म	७	१७५	ह.		
सत्त्वापत्तिश्चतुर्धा स्यात्			हतोऽपि समते स्वर्गे	७१	७५३
सत्यपि भेदापगमे	६६	७४८	हन्ता चेन्नन्यते हन्तुं	१९	६३
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	१५	६६४	हन्तेत्यनुमती द्वेयं	१९	४२६
सदभिव्यक्तरूपत्वात्	१९	३९०	हस्तमुत्तिष्ठप्य यातोऽस्ति	६६	७४८
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्	७	६३२	हस्तं हस्तेन सम्पीड्य	२७	२८९
संप्रतिपक्षः स्थापना	३२	४३७	हीनाहानतिरिक्ताहान्	२६	६७४
समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसः २१		२७५	हृदयाकाशमानस्य	१०	६९३
सर्वे शुचौ शर्करावहिकान्मुक्ता	१०	५४४			
समीक्ष्यैव मे पाणी	३३	४८२			

प	त्रय	व	प
प्रयोजनमनुदिश्य	७	वन्दनं गुह्येवानां	१
पार्थो वत्सः सुधीर्मोक्षा	२२	वपुःस्थैर्यप्रयोगे च	११
व		वाङ् मनः शब्द इत्येता.	१५
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या	८	विरज्य विषयव्रतात्	८
बाह्यानालम्बनं श्रुते-	९	विवोक्तिनो विरक्तस्य	७
भ		विवेकश्च विरामश्च	८
भक्तपाराय हृदि स्थित	१	विश्रब्धघातके द्रव्य-	१३
म		विषयेभ्यः परावर्त्य	८
मङ्गलादीनि मङ्गलमप्यानि	४	श	
मङ्गलं त्रिविधं प्रोक्त	५	शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य	१
मनसो निश्चलत्वेन	१३	शुभद्रव्यावलोकश्च	७
मन्त्रो वेदविद्येरे स्यात्	१०	ध्यानस्त्वधर्मो विगुण	२३
मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्	१०	स	
मम भवतु कथंचिद्	१८	समाप्तिप्रतिबन्धकीमृत-	५
मुमुक्षुतेति चत्वारि	८	स्पाण्डुर्यं भारहारं क्लिष्टम्	३
मुमुक्षोरेव हि ब्रह्म-	७	सर्वशः स्थापनं बुद्धे	९
य		सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य	७
यतोऽभ्युदयनिश्चय -	२०	सर्वोपनिषदो गावो	२२
यथा स्वरश्चन्दनमारवाही	२	सहस्रं सर्वं दुःखानाम्	९
यद्ब्रह्म भवति विफलं	१९	स्वनिष्ठापस्यैविषयक-	६
यदि न प्रोच्यते तस्मै	७	स्वस्य परस्य वैद्यार्थ-	५
यावत्प्रयोजनं नोक्तं	७	स्व लक्ष्णे नियतावस्था	८
योगक्षित्तशस्तिनिरोध	१३	स्वयं श्रीकृष्णेन धृति-	१६
योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ	१३	स्वस्वरूपानुबोधेन	९
योऽर्थस्त इत्सकलं भद्रमश्रुते	३	स्वेष्टतमदेवनाशुन-	९
योऽध्यापयेच्चपेक्षाऽपि	११	सा धर्मा कथिता सद्भि-	९
योह वा अधिदिताप्येव-	१०	मिदं धातुप्रवृत्तीनां	९
यं सम्पूज्य सुधा- परां	१	स्तिवति मनसि निपाय	१८
रु		शोऽयं नित्यानिश्चयस्तु-	८
सक्षेप्तः सनासाच	१३	स	९
		हरत्पर्यङ्गातकम्बज-	६